

PRETRGANE KORENINE

UREDILA INGRID SLAVEC GRADIŠNIK
S SODELOVANJEM HELENE LOŽAR - PODLOGAR

SLEDI ŽIVLJENJA IN DELA RAJKA LOŽARJA

PRETRGANE KORENINE
SLEDI ŽIVLJENJA IN DELA RAJKA LOŽARJA

O P E R A
E T H N O L O G I C A
S L O V E N I C A

ZALOŽBA
Z R C

OPERA ETHNOLOGICA SLOVENICA

Urednik zbirke Jurij Fikfak

PRETRGANE KORENINE SLEDI ŽIVLJENJA IN DELA RAJKA LOŽARJA

© 2005, Založba ZRC, ZRC SAZU

Uredila Ingrid Slavec Gradišnik *s sodelovanjem* Helene Ložar - Podlogar

Jezikovni pregled Ingrid Slavec Gradišnik

Prevodi Nives Sulič - Dular, Franc Smrke in avtorji

Oblikovanje in

likovno-grafična ureditev Milojka Žalik Huzjan

Izdajatelj Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU

Za izdajatelja Monika Kropelj

Založnik Založba ZRC, ZRC SAZU

Za založnika Oto Luthar

Glavni urednik Vojislav Likar

Tisk Collegium graphicum, d. o. o., Ljubljana

Izid knjige sta podprli Agencija za raziskovalno dejavnost RS.
Družina Ložar

Na ovitku: Miha Maleš, Portret Rajka Ložarja, 1929

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

929 Ložar R.(082)

012 Ložar R.

PRETRGANE korenine : sledi življenja in dela Rajka Ložarja / uredila Ingrid Slavec Gradišnik s sodelovanjem Helene Ložar - Podlogar ; [prevodi Nives Sulič - Dular, Franc Smrke in avtorji]. - Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005. - (Opera ethnologica slovenica)

ISBN 961-6500-89-9

1. Slavec Gradišnik, Ingrid 2. Ložar, Rajko

220422400

PRETRGANE KORENINE

SLEDI ŽIVLJENJA IN DELA
RAJKA LOŽARJA

UREDILA
INGRID SLAVEC GRADIŠNIK
S SODELOVANJEM
HELENE LOŽAR - PODLOGAR

LJUBLJANA 2005

VSEBINA

K prebiranju sledi / <i>On Sorting Traces</i>, Ingrid Slavec Gradišnik	7 / 9
Za uvod / <i>Introduction</i>, France Bernik.....	11 / 13

V vrtincu življenja / *A Whirl of Life*

Helena Ložar - Podlogar, <i>Vse je vihar razdjal... Življenje in delo Rajka Ložarja</i> (<i>Everything has gone with the Wind ... Rajko Ložar's Life and Work</i>).....	17
Kajetan Gantar, Spomini na gimnazijskega profesorja (<i>Die Erinnerungen an Rajko Ložar als Gymnasialprofessor</i>).....	45
Marjan Drnovšek, Ložarjevo emigrantstvo (<i>Ložar's Life in Emigration</i>).....	53
Tom Ložar, It wouldn't be Trieste, but it's something (<i>Ne bil bi ravno Trst, bilo bi pa vsaj nekaj</i>).....	73
Jože Velikonja, Iz Ložarjevih zapiskov in pisem (<i>From Ložar's Correspondence and Notes</i>)	85
Andrej Rot, Pravo Ameriko sem imel doma! Stiki s slovensko emigracijo (<i>La verdadera América la tenía en mi patria! Rajko Ložar y sus relaciones con la emigración eslovena</i>)	97
Urban Golob, Gornik, alpinist in alpinistični mislec (<i>Mountaineer, Alpinist and Alpine Thinker</i>)	111
Andrej Vovko, Drugi o njem. Najpomembnejši biografski prispevki o Rajku Ložarju (<i>Through the Eyes of Others. The most relevant Biographic Articles on Rajko Ložar</i>) 117	

Arheologija / *Archaeology*

Stane Gabrovec, Rajko Ložar – arheolog (<i>Rajko Ložar – Archaeologist</i>)	129
Predrag Novaković, Pogled na slovensko arheologijo in ideja arheologije (<i>Ložar's View on Slovenian Archaeology and his Notion of Archaeology</i>).....	139
Tomaž Nabergoj, Muzealec v Narodnem muzeju in začetki arheologije srednjega veka (<i>Ložar as Curator at the National Museum and his Beginnings in the Archaeology of the Middle Ages</i>)	159
Anton Velušček, Ljubljansko barje v koliščarski dobi (<i>The Ljubljansko Barje during the Pile Dwelling Period</i>)	191

Umetnost podob in besed / *The Art of Images and Words*

Damjan Prelovšek, Rajko Ložar – umetnostni zgodovinar (<i>Rajko Ložar – Art Historian</i>).....	219
--	-----

Milček Komelj, Rajko Ložar in sodobna slovenska likovna umetnost (<i>Rajko Ložar and Modern Fine Arts</i>).....	225
Matija Ogrin, Literarnokritički in estetski pogledi na slovensko literaturo (<i>Ložar's Critical and Aesthetic Views of Slovenian Literature</i>).....	239

Jezik / Language

Marjeta Humar, Raziskave slovenskega jezika (<i>Ložar's Research of Slovenian Language</i>).....	251
Herta Maurer-Lausegger, Slovensko-nemška dvojezičnost na Koroškem in Rajko Ložar (<i>Slowenisch-deutsche Zweisprachigkeit in Kärnten und Rajko Ložar</i>).....	261

Etnologija / Ethnology

Ingrid Slavec Gradišnik, Etnološki nazori Rajka Ložarja (<i>Ložar's View of Ethnology</i>).....	283
Helena Ložar - Podlogar, Ozadje nastanka »Narodopisja Slovencev (<i>The Background behind the Genesis of »Narodopisje Slovencev« / Ethnography of Slovenes</i>).....	305
Inja Smerdel, Pripoved »Aktov Etnografskega muzeja« 1940–1945. (<i>“Proceedings of the Ethnographic Museum” 1940–1945</i>).....	323
Maja Godina - Golija, Raziskave prehrane (<i>Ložar's Research of Food Culture</i>).....	345
Janez Bogataj, Pregled ljudske obrti in trgovine v Sloveniji (<i>Ložar's Review of Folk Crafts and Trade in Slovenia</i>).....	355
Vito Hazler, Raziskave koroškega stavbarstva (<i>Ložar's Research of Vernacular Architecture in Carinthia</i>).....	363

Bibliografija Rajka Ložarja / Rajko Ložar's Bibliography	391
---	-----

Avtorji / Contributors	415
-------------------------------------	-----

K PREBIRANJU SLEDI

*V*se, vse se lahko pove o mrtvih, in ni res tisto de mortuis nil nisi bene ... toda oni, ki hoče take stvari govoriti in s tem spomin prijatelja častiti ... mora biti osebnost nič manjša umrlega. – Misel Rajka Ložarja, zapisana v slovo velikemu slovenskemu gorniku Klementu Jugu, je za to knjigo zavezujoča. Knjiga, ki od zamisli, povezani z lansko stoletnico rojstva Rajka Ložarja, ni prikrivala ambicije, da čim bolj vsestransko in poglobljeno upodobi njegovo osebnost, znanstveno in strokovno delo, se ob izidu ne more slepiti, da je lahko samo skromna. Skromni smo njene avtorice in avtorji, ki smo vsak po svoje, s svojimi posebnimi in delnimi, osebnimi in strokovnimi interesi, zarezovali v enovito osebnost, jo – kakor se navadno počne v znanosti – nasilno delili in členili, da bi jo naposled spet sestavili v podobo, ki jo zmore zares izrisati ali ubesediti pravzaprav samo umetnik. – In v tem smo bili morda vsaj malo podobni Rajku Ložarju, ko se je predajal znanstvenemu delu, da bi se približal tako očitnostim kakor skrivnostim človeške kulture, ko je sledil in presojal umetnost besed in podob, da bi preniknil v eno bistvenih plasti človekove ustvarjalnosti, in ko si je, naposled, zapisoval in komentiral samega sebe in vse tisto, kar se ga je v življenju najbolj dotaknilo.

Da se ne bi pretirano izmaknili naravnemu toku stvari in da bi vendarle ustvarili dialog s stoletnikom iz drugih časov in prostorov, osebnostjo, ki je bila vsaj deloma zamolčana ali pa domača le v ožjih krogih specialistov (ti so, kakor se zdi, o Ložarju nekaj časa raje molčali, pozneje pa so ga omenjali s stališča različno motivirane disciplinarne izostrenosti), smo Ložarjevo življenjsko pot in njegove dosežke ozemljili v konkretnih časih in prostorih, prizadevali smo si pokazati na eni strani na takraten domet njegovih misli in stranpoti in na drugi strani na njegova trajnejša in univerzalnejša sporočila. In prav ta omogočajo naše fiktivne pogovore z njim.

V tej knjigi zbrane razprave uvaja razdelek tistih, ki se posvečajo Ložarjevemu življenju. Kljub navidezni biografski zasnovi – gre za osebno biografijo, posredno pa tudi biografijo časa in generacij – so v njih nakazane tudi njegove glavne poklicne odločitve in postaje in njegovo znanstveno delovanje. Ker je bil Rajko Ložar izjemen intelektualec, angažiran v več disciplinah, so njegovi znanstveni in strokovni naporu podrobneje osvetljeni s strani arheologov, likovnih in literarnih izvedencev, raziskovalk jezika, etnologinj in etnologov. Obravnave po vedah, ki se jim je zapisal, razkrivajo njegov pomen zanje in posredno tudi njihovo akademsko pot, opozarjajo na tista izhodišča in okoliščine, ki so vitalno učinkovale na širjenje in poglobljanje, pa tudi na poznejše preusmeritve raziskovalske pozornosti.

Kljub monografski zasnovi so obravnave avtorske v pomenu različnih poudarkov in interpretacij, ki, razen da pripovedujejo predvsem o Rajku Ložarju, spopolnjujejo posamične disciplinarne zgodovine kakor tudi zgodovino intelektualnih tokov in osvetljujejo širše

družbene in zgodovinske razmere, skratka – duh časa prve polovice 20. stoletja, ki ga je Ložar preživel doma, in dobrih treh desetletij druge polovice 20. stoletja, ko se je njegovo življenje v tujini prevesilo v drugo polovico, bilo razpeto med tam in tu, zdaj in nekdaj, in se neposled tam tudi izteklo.

Knjiga ponuja specifična branja, ki vsako po svoje kljubuje tako zamolčanosti kakor povzdigovanju: molk ni več potreben, povzdignjeno pa je tisto, kar je bilo zamolčano ali pa nepoznano, pri tem, da se veliko nepoznanega skriva v še vedno razkropljeni Ložarjevi zapuščini.

Zahvala gre njegovim sorodnikom in prijateljem, ki so o njem spregovorili sami in tudi druge raziskovalce seznanili z neobjavljenim gradivom ali omogočili pogled vanj. Prav tako iskrena hvala tudi vsem drugim avtoricam in avtorjem te knjige – z vsemi je bilo uredniško sodelovanje nadvse prijetno in poučno.

Te knjige ne bi bilo, če raziskovanja in objave ne bi podprlo bivše Ministrstvo za šolstvo znanost in šport, zdaj Agencija za raziskovalno dejavnost RS (raziskovalni projekt Etnološki pogledi in podobe), če je v svoj založniški načrt z naklonjenostjo ne bi uvrstila Založba ZRC, ZRC SAZU in če je v svojo zbirko Opera ethnologica slovenica ne bi sprejel Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU. Ne bi bila takšna tudi in predvsem brez kolegialne in prijateljske pomoči mag. Helene Ložar - Podlogar in dr. Jurija Fikfaka.

Ingrid Slavec Gradišnik

ON SORTING TRACES

*E*verything, quite everything can be said about the dead, and the saying “de mortuis nil nisi bene” has got it wrong, but whoever wants to speak about these things to honour the memory of a friend ... must be a personality equal to that of the deceased. – This thought, written by Rajko Ložar in memory of the great Slovenian alpinist Klement Jug, is binding for this book. From the initial idea, connected with last year’s centenary of Ložar’s birth, this project never hid its ambition to present his personality and his scientific and professional work as comprehensively and thoroughly as possible, nor can it feign modesty now that the book is published. Modesty befits its authors, who each in their own way, with their special and partial concerns, personal and professional interests, cut into this integral personality and – as it is typically done in science – forcefully divided and parsed it, only to finally reassemble it into an image which only an artist would be capable of drawing or putting into words faithfully enough. In these efforts, we have been perhaps somewhat similar to Rajko Ložar, who dedicated himself to his scientific work to better understand both the obvious as well as the mysterious aspects of human culture; who followed and weighed the art of words and images in order to penetrate into one the essential layers of man’s creativity, and who finally wrote down everything, commenting on himself and on everything that had really touched him in life.

In order not to stray too far from the natural flow of things and to establish a dialogue with this “centenarian” from another time and place, a personality who people preferred to keep quiet about, or who was familiar only to narrow circles of specialists (who, so it appears, first chose to keep silent about Ložar, whilst he was later mentioned from the viewpoint of diversely motivated scientific austerity), we have placed Ložar’s life and his achievements in concrete times and spaces. We have striven to show, on the one hand, the contemporary range of his views and errors and, on the other hand, his enduring, universal messages, messages that made this fictive dialogue with Rajko Ložar possible.

The contributions gathered in this book begin with a section that focuses on Ložar’s life. In spite of the apparent biographical concept – a personal biography, but indirectly also a biography of his time and generations – they address his principal professional decisions and the stations in his scientific career. As an brilliant intellectual, Rajko Ložar engaged in several disciplines and his scientific and professional efforts are here considered in detail by archaeologists, experts on the arts and literature, language researchers, and ethnologists. This approach by individual disciplines reveals his significance to them and, indirectly, also traces his academic career; the articles draw attention to the starting points and circumstances which has a vital impact on how the attention of the researchers spread, deepened, and was later often redirected.

In spite of the book’s monographic concept, the articles are individual in the sense

of different emphases and interpretations which, in addition to telling us above all about Rajko Ložar, complement the individual histories of disciplines as well as the history of intellectual trends, and they shed light on the wider social and historical conditions, that is on the spirit of the first half of the 20th century, when Ložar lived in Slovenia, and then on the three decades of the century's second half, when he lived abroad, torn between here and there, now and then, and finally passed away.

This book is specific in that every contribution defies, in its own way, both the silence about Ložar and the praise later bestowed on him: silence is no longer necessary and what is now praised was formerly either kept quiet about or simply unknown. Furthermore, much of what is yet unknown remains hidden in Ložar's scattered legacy.

We wish to thank his relatives and friends who spoke to us about Ložar and introduced other researchers to unpublished material or allowed it to be consulted. We also sincerely thank all the authors of this book. Their cooperation in editing this book was a highly pleasant and instructive experience.

The publication of this book was made possible by the financial support for the research and publication from the former Ministry of Education, Science and Sport, now the Slovenian Research Agency (as part of the research project "Ethnological views and images"), by Založba ZRC, the publishing department of the Scientific Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, which included it in its publishing plan, and by the Institute of Slovenian Ethnology, which agreed to include it in its collection *Opera ethnologica slovenica*. Finally, this book would not be what it is without the collegial and friendly assistance of Helena Ložar - Podlogar and Jurij Fikfak.

Ingrid Slavec Gradišnik

ZA UVOD

Osebnost, ki ji je namenjena pričujoča monografija, se po dolgi odsotnosti, po šestdesetih letih vrača v slovensko strokovno javnost, saj obdobje po koncu druge svetovne vojne do pred nedavnim ni bilo naklonjeno slovenskim znanstvenikom – političnim izseljencem. Življenje Rajka Ložarja je na zunaj močno zaznamoval prav njegov umik pred komunistično oblastjo pri nas, najprej v Avstrijo, potem v Združene države Amerike. Vendar se njegova notranja biografija tudi po letu 1945 ni v bistvu spremenila. Ložar je ostal nepreklicno zavezan znanosti. Dajal ji je prednost pred vsemi drugimi možnostmi in skušnjavami v življenju, služil ji je do samopozabe. Zato je moral pogosto doživljati nerazumljenost, če ne kar osamljenost.

Dinamiko Ložarjevega osebnega življenja je ves čas gnala znanstvena ambicija. Podatek, da je že kot dijak hodil poslušat predavanja na univerzo, predvsem pa dejstvo, da je na univerzi v Ljubljani študiral umetnostno zgodovino, arheologijo, filozofijo, zgodovino literature, se učil slovanskih jezikov in angleščine, govori o širokem razponu njegove strokovne radovednosti v mladosti. Po zaključku univerzitetnega študija in doktoratu na dunajski univerzi se je kmalu uveljavil v omenjenih disciplinah, ki jim je tik pred drugo svetovno vojno pridružil etnologijo in v prvih letih begunstva v Avstriji še dialektologijo.

Znanstveni opus Rajka Ložarja stoji danes pred zgodovino, pred razsodiščem zgodovine, in čaka na oceno, ki ji pokojni ne bo mogel več ugovarjati. Ne mislim ravno tako, kot je zapisal Winston Churchill, da smo po smrti in nemilost prepuščeni svojim biografom, prepričan pa sem, da je pri vrednotenju opravljenega dela nujno potrebno upoštevati čas in razmere, s katerimi se je avtor, o katerem razpravljamo, spopadal, jih obvladoval ali jim podlegal. Tak pristop je potreben toliko bolj, ker je bil Ložarjev angažma v humanističnih vedah tako večstranski, okoliščina, ki ob večdisciplinarni obravnavi o njem kot večdisciplinarni osebnosti ne bi smeli spregledati. Pravo vrednost Ložarjevega prispevka k razvoju slovenske humanistike predstavlja prav vsota vseh njegovih dosežkov na vseh področjih, kjer je bil ustvarjalen.

Vprašanje, ki se ob Rajku Ložarju zastavlja, je, kako je mogoče v obdobju specializacij in superspecializacij postati in ostati večdisciplinarni znanstvenik. Kako je mogoče preseči ozko, zgolj na eno stroko osredinjeno vednost in se obenem spoprijeti z drugimi strokami. Vemo, kako je že v lastni stroki težko doseči zastavljene cilje, da o čem drugem ne govorimo, saj za vse čase veljajo Hipokratu pripisane besede: *Ars longa, vita brevis*.

V tem pogledu je Ložar poseben primer. Pri njem je bilo zanimanje za znanosti od samega začetka izjemno široko. Pritegnilo ga je več humanističnih ved naenkrat in zadostovale so zgolj zunanje pobude, da se jim je vdal in jim sledil. Leta 1933 je npr. gotovo na pobudo prijatelja in svetovnonazorskega somišljenika pesnika Antona Vodnika napisal literarnoznanstveno študijo za antologijo *Sodobna slovenska lirika*. Ali tik pred

tujo okupacijo Slovenije, ko je postal vršilec dolžnosti ravnatelja, kmalu zatem ravnatelj Etnografskega muzeja, se je preusmeril k novi vedi, etnologiji. Pozneje, v prvih letih emigracije v Avstriji se je navdušil, kot že nakazano, za slovenska koroška narečja in jih začel raziskovati.

Seveda bi zunanje pobude ostale neproduktivne, brez odmeva, če mnogostranska nadarjenost v njem samem ne bi čakala na signale od zunaj, ki so nadarjenost sprostili, da se je potem razživela v konkretnem delu. Ložar je zanimiv prav kot znanstvenik, ki je povezoval različna tematska področja različnih ved. Tako združevanje pa uspe samo nekomu, ki je v raznorodnih pojavih sposoben odkriti skupne točke, ki vidi skozi faktografski videz in pride do bistva stvari. Ložar je bil tako pronicljiv – ne pozabimo, da je na univerzi poslušal filozofijo – zato je uspešno presegal specialnosti posameznih ved in se odpiral širšemu gledanju na stvari in pojave.

Mogoče pa je Ložarja razumeti tudi iz splošnih razvojnih teženj sodobnega znanstvenega raziskovanja. Z novimi vedami v dvajsetem stoletju, z novimi raziskovalnimi disciplinami in poddisciplinami se je razmeroma zaokroženi pogled na svet začel krušiti, drobiti, morda kar atomizirati. Znanost se je vedno bolj poglobljala v detajle na različnih področjih, izgubljala je pregled nad celoto pojavov, nad univerzalnimi razsežnostmi človeka in stvarstva. Zato se je kot nasprotna težnja pojavila težnja po interdisciplinarnem raziskovanju, težnja, ki si prizadeva najti celovitejšo podobo sveta in spodbuja skupinsko raziskovanje, podpira pa tudi večstransko naravnane posameznike. To smer znanstvenega raziskovanja predstavlja pri nas arheolog, umetnostni zgodovinar, etnolog, literarni znanstvenik in jezikoslovec dialektolog Rajko Ložar.

France Bernik

INTRODUCTION

Until recently, Slovenian professionals who had emigrated after the Second World War for political reasons were frowned upon. After his long absence of sixty years, Rajko Ložar has once again, if only with his work, returned to Slovenia to be presented to professional public. His retreat from the communist government in Slovenia, first to Austria and later to the United States, had a lasting impact upon Ložar's life and work. His scientific ambitions, however, did not change much after 1945. He continued to dedicate his life to science. Often uncomprehended, he walked through life more or less alone. His personal life, other possibilities and temptations always had to take second place to his thirst for scientific knowledge and he remained faithful to science until his death. Even as a secondary-school student interested in many different topics he audited a wide range of subjects at the university; later on, his university courses included art history, archaeology, philosophy, and history of literature. He also studied Slavic languages and English. After earning his doctoral degree from the university in Vienna he was successful in all of these fields. Before the onset of the Second World War his interest was also engaged by ethnology, and, during his first year as a displaced person, by dialectology.

The scientific work of Rajko Ložar now awaits expert evaluation that Ložar himself will no longer be able to refute. I am not altogether of the same mind as Winston Churchill who wrote that after death we are at the mercy of our biographers; I am certain, however, that it is essential that the times in which Ložar lived and worked, and the circumstances with which he struggled, which he conquered or succumbed to, be taken into consideration. This is even more necessary because Ložar's work in the humanities was extremely versatile and needs to be evaluated by several disciplines. The true value of his professional efforts and of his contribution to the development of Slovenian humanities is namely the sum total of his activities in all of these fields.

Looking at Rajko Ložar's work, a question arises if in this era of specialization and superspecialization it is altogether possible, and in what way, to become, and to remain, an accomplished scientist in several disciplines. How can one transcend the narrowly-focused expert knowledge of only one discipline and simultaneously engage in scientific research in other disciplines? We all know how difficult it is to pursue and attain a goal in one's own discipline, let alone in other fields; the words attributed to Hippocrates, *Ars longa, vita brevis*, will remain true forever.

Rajko Ložar, however, was different. A man of many interests, he was attracted by several disciplines at once even as a student, and not many impulses were necessary for him to pursue these different interests. On the initiative of Anton Vodnik, Ložar's friend whose ideological views were similar to his own, Ložar wrote a literary paper for an anthology titled

Sodobna slovenska lirika (Modern Slovenian Lyric Poetry). On the eve of the occupation of Slovenia, when he was appointed director of the Ethnographic Museum, Ložar became interested in yet another discipline, in ethnology. After his emigration to Austria his new passion became the research of Slovenian dialects in Austrian Carinthia.

Yet initiatives from the outside would have produced no result had Ložar not possessed his many talents that later resulted in concrete fruits of his interests and labor. As a scientist who combined different scientific fields Ložar merits our undivided attention. He was a man who was able to discover common ground between diverse topics and perceive the essence of things veiled by mere factographic data. An acute mind, Ložar successfully exceeded the specialties of individual disciplines – let us not forget that he also studied philosophy – and was able to recognize the broader picture.

Ložar could also be understood by examining the general developmental research tendencies at the time. With the appearance of new disciplines in the 20th century the previously well-rounded perception of the world started to crumble and disintegrate. Gradually losing the insight into the sum total of all phenomena, of man and of creation, science became absorbed in fragments and details. An answer to this was the appearance of an aspiration for interdisciplinary research, a desire to comprehend the world and its different phenomena as a whole. This desire stimulates interdisciplinary research and provides impetus for those who possess the thirst for knowledge of many different topics. This was the path followed by archaeologist, art historian, ethnologist, researcher of literature, linguist, and dialectologist Rajko Ložar.

France Bernik

V VRTINCU ŽIVLJENJA
A WHIRL OF LIFE

VSE JE VIHAR RAZDJAL ... ŽIVLJENJE IN DELO RAJKA LOŽARJA

HELENA LOŽAR - PODLOGAR

Rajko Ložar je bil umetnostni zgodovinar, arheolog, etnolog, kritik in publicist, urednik *Doma in sveta* (1931–1932), *Zbornika za umetnostno zgodovino* (1936–1940), *Umetnosti, Ilustracije* in *Kroga*, in od leta 1953 tudi član mednarodne svobodne akademije znanosti (Académie internationale libre des sciences et des lettres). Med obema vojnama je s članki, razpravami, esejističnimi in kritičnimi prispevki v mnogih slovenskih, jugoslovanskih in tudi nekaterih tujih strokovnih publikacijah¹ in v takratnih slovenskih dnevnikih in mesečnikih vidno posegal v slovensko znanost in kulturo.

Bil je izredno nadarjen, razmišljujoč, ambiciozno delaven, dober organizator, natančen in strog, vendar za svojo okolico preveč samozavesten in sam svoj, prekritičen, vzkipljiv, zaradi prehitrih reakcij v svoji spontanosti morda za koga tudi žaljiv. Sam je o sebi premišljal in zapisal:

Po svoji materi sem podedoval zelo osovraženo mi potezo – močno nagnjenje k sanjam ... dogodki name silno vplivajo in iz zavesti reflektirajo v podzavest. Bolj vznemirljiva pa je nasprotna stran, da se mi v sanjski podzavesti pojavlja mnogo kaj, kar pod to ali ono obliko dobi resničnost.

V mladosti je znal biti družaben (dober plesalec in pevec), duhovit pa tudi ironičen in sarkastičen, v svojih zrelih letih, ko bi bil lahko najbolj ustvarjalen, je v begunstvu postal zagrenjen samotar, vase zaprt, kljub temu pokončen in ponosen, pozneje, ko se je vračal k svojim člankom, tudi neverjetno samokritičen, v starosti pa bolan, osamljen in potr. Tvegala bom sodbo, da je Ložar morda celo bolj tragična osebnost slovenske polpretekle dobe kot njegov le nekaj dni mlajši sodobnik Edvard Kocbek: Kocbeku je ostala mati domovina, čeprav nekaj časa mačeha, Ložar je izgubil vse, kajti zanj je *Domovina ... elementarna stvar. Rabiš jo kot telo kri ali kot pljuča zrak!* Vihar sredi 20. stoletja in vihar v njem samem mu je vzel domovino, mu razdejal družino in ga izruval iz zemlje in naroda, ki mu je posvetil dve desetletji svojega raziskovanja in ustvarjanja.

Rajko Ložar se je rodil 29. avgusta 1904 v Ljubljani kot drugi od osmih otrok. Ded Valentin iz Nadgorice pri Črnučah je v ljubljanskem predmestju Krakovo kupil posestvo in tu se je rodil Rajkov oče Jernej; poročil se je z Marijo Bobnar, ki je v Ljubljano prišla služiti iz gorenjskih Cerkelj. Otroška leta je Rajko do 1917 preživel na Komenskega cesti

¹ Npr. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, *Jugoslavenski historički časopis*, *Umetnost*, *Die Kunst* (München).

v Rokodelskem domu.² Oče je bil krojaški mojster in v pritličju Doma, v katerem sta z ženo vzela v najem gostilno, sta dobila tudi stanovanje. Mati je kuhala za rokodelske pomočnike, ki so imeli v domu najete sobe ali so tam le občasno prenočevali, pa tudi za zunanje abonente, predvsem tovarniške delavke iz Prve kranjske izdelovalnice prešitih odev, iz Tobačne tovarne, Tiskarne Kleinmayer&Bamberg in iz bližnjih trgovin. Tu so bili, razen najmlajše sestre, rojeni vsi Ložarjevi otroci.

V Rokodelskem domu so bili naročeni na nekaj tujih in domačih časopisov (dunajski *Das illustrierte Blatt*, *Die Wiener Illustrierte Zeitung*, ljubljanski *Illustirani glasnik* in *Slovenec*, oče pa je bil naročen še na *Dom in svet*), ki so prinašali slike z bojišč. Tako je Rajko že kot otrok spremljal vojne dogodke (posebno ga je zanimala Soška fronta), kmalu pa jih je občutil tudi v družini, ko so vpoklicali očeta in strice. Kot priznan krojač se je oče, kakor tudi vsi tisti rokodelci, ki so delali v za vojsko pomembnih obratih (torbice za naboje, nahrbtniki, čevlji), kmalu lahko vrnil, saj je vojska potrebovala uniforme, te pa je izdeloval *štab najboljših ljubljanskih krojačev*, med katerimi je bil kot absolvent krojaške akademije v Stuttgartu (Herren Bekleidungs-Akademie) tudi Jernej Ložar.

Politično in kulturno razgiban čas, ki ga je Rajko preživel v Rokodelskem domu, in ljudje, ki so ta čas sooblikovali, vse to se mu je vedno znova vračalo v spomin: zapomnil si je, da so v t. i. *zadnji sobi* (na steno je slikar Matej Trpin naslikal stenski triptih: Blejsko jezero z otokom, levo slap Peričnik, desno slap Savica) leta 1916 in 1917 sestankovali člani Jugoslovanskega kluba iz Dunajskega parlamenta s politiki vseh drugih slovenskih strank (dr. Karlom Trillerjem, dr. Ivanom Tavčarjem, dr. Vladimirjem Ravniharjem in s socialisti), da so tu npr. zasnovali glavni del besedila *Majske deklaracije*. Kako ponosen je bil dvanajstletni fantič, ki je mimo policijske straže dr. Janezu Ev. Kreku smel prinesiti cigaro in črno kavo, stregel Ivanu Cankarju, se prvič srečal z dr. Antonom Korošcem, dr. Hohnjecem in drugimi politiki. V Domu je stanoval, obdan s skladovnico knjig, dr. Josip Gruden (prijatelji so ga klicali December). V društveni sejni sobi so imeli vaje tamburaši, vodil jih je Rado Jeločnik, in Pevski zbor Rokodelskega doma pod vodstvom Pavla Gorjupa, na majhnem gledališkem odru so začeli svoje umetniške kariere mnogi gledališki igralci in pevci. Na vrtu pod košatimi kostanji je bilo središče družabnega in kulturnega življenja širšega okolja, tod so bile poleti veselice pa tudi razna zborovanja; na kegljišču je Rajko s pobiranjem in postavljanjem kegljev zaslužil svojo prvo žepnino.

Proti koncu prve svetovne vojne so se razmere v Rokodelskem domu zelo spremenile: dohodek gostilne je bil vedno manjši, družabno življenje je zamrlo, družina se je večala in stanovanje Ložarjevih je postajalo premajhno. Naročil v krojaški delavnici, vezanih na vojsko, je bilo vedno manj. Starši so se zavedali, da bo treba začeti znova. Leta 1917, tik pred zlomom Avstrije, so nemško usmerjeni meščani začeli prodajati svoje premoženje, preden bi ga zaplenili. Jernej Ložar je za 37.000 avstrijskih kron na Šempeterski cesti 20 (današnja Trubarjeva) kupil hišo Kočevarja Ottokarja Cernsteina, zidano v 18. stoletju

² Rokodelski dom, tedaj last 1855. leta ustanovljenega Katoliškega društva rokodelskih pomočnikov, je po zgledu nemškega socialnega delavca Adolfa Kolpinga (1813–1865), ki je leta 1849 v Kölnu, v šoli sv. Kolumbana, prvi ustanovil tako društvo, v Ljubljani leta 1887 ustanovil dr. Leon Vončina, duša delovanja pa je bil prof. Janez Gnjezda. Z društvom so povezana imena dr. Janeza Ev. Kreka, škofa Antona B. Jegliča, državnega poslanca Jožeta Gostinčarja in vseh pomembnejših predstavnikov slovenskih obrtnikov, ne glede na njihove ožje politične pripadnosti. – Več o tem Stroj (ur.) 1930.

in povezano z nekaj mlajšo na tedaj Sv. Petra nasipu (danes Petkovškovo nabrežje). Hiša je bila potrebna popravil in prezidave, zahtevala je velike investicije in visoka posojila. Najprej je bilo treba zasuti dvoriščno jamo, v kateri so na začetku 19. stoletja prvi lastniki – predelovalci živalskih kož, kože namakali, jih s posebnim dvigalom potegnili na podstrešje, kjer so se sušile, in potem suhe pošiljali v strojarno. Hiša je tako, kot še nekaj drugih na Trubarjevi cesti, še danes zaščitena kot zgodovinski spomenik prvih ljubljanskih obrti. Pritlična stanovanja so preuredili v krojaško delavnico in trgovino, prostore, kjer je podjetje Klauer imelo produkcijo in trgovino likerjev, pa v gostino Pri kaplanu.³

Družabno življenje je ponovno zaživelo s t. i. *ujedinjenjem*; strankarske meje so padle, za isto mizo so sedeli somišljeniki Slovenske ljudske stranke, liberalni demokrati in pravi socialisti. Povratniki iz vojske so imeli Pri kaplanu stalna omizja, k njim pa so prisledli tudi drugi gostje, ki so z zanimanjem prisluhnili obujanju vojnih spominov. Ložar se kot največjega mojstra v pripovedovanju spominja Rada Šturma: *Gostje bi ga bili poslušali tudi preko policijske ure ... jaz seveda ga nisem mogel, ker sem bil »natakar« in sem moral streči tudi druge goste*. Se je pa pri tem omizju namenoma vedno malo dalj časa mudil, da bi ujel vsaj del pripovedi, kajti ugotovil je, da je Šturmov vojaški oddelek bival nekje v tirolskih Alpah, kar ga je povsem prevzelo, saj je goram že tedaj namenjal svoj prosti čas in svojo ljubezen. Zanj je bilo gornišstvo humanizem in presrečen in ponosen je bil, ko mu je Šturm podaril svoj vojaški cepin,⁴ saj mu poslej ne bo treba za ture *uporabljati štila od metle*, kakor je zabrusil materi, ki ga, odkar je po naključju izvedela, da ji je zamolčal neko nesrečo,⁵ ni rada pustila na take avanture.⁶

V Ložarjevi gostilni Pri kaplanu so se zbirali tudi člani pevskih zborov Ljubljana (vodil jih je Marko Bajuk), Ljubljanski zvon in Slavec in na gostilniškem dvorišču so peli pozno v noč. Pri Ložarjevih se je doma veliko prepevalo: oče je bil izvrsten basist in s vsakom

³ V gostilni Pri kaplanu je bil način življenja in dela povsem drugačen kot v Rokodelskem domu. Že zjutraj so na t. i. *Gabelfröstück* – danes bi temu rekli »topla malica« – prišli samostojni obrtniki. Jedilni list je bil pester, kuhalo se je po naročilu: na kosila so prihajali uradniki, obrtni in trgovski pomočniki, zdravniki, dentisti, mnogi trgovski potniki in zastopniki tujih firm. Med dvanajsto in štirinajsto uro se je včasih zvrstilo več kot 100 gostov, zato so pri strežbi morali pomagati tudi sinovi (ne pa hčere, ki naj bi ne hodile v gostinske prostore). Rajko se spominja, kako je po predavanju Izidorja Cankarja, ki je trajalo do dvanajstih, skoraj tekel domov. Tretja skupina gostov je prihajala zvečer in ostajala dolgo v noč. To so bila t. i. stalna omizja: arh. dr. Janez Plečnik, pesnika Igo Gruden in Cvetko Golar, romanist in literarni kritik prof. Giovanni Gruden, primarij dr. Valenta, dr. Matej Šmalc, prof. Ivan Mazovec, prof. Izidor Cankar, dr. France Stelè, nekateri operni pevci idr.

⁴ Z Radom Šturmom se je poslej pogosto pogovarjal o gorah in nekoč je zbral pogum in ga vprašal, ali je iz vojske s sabo prinesel tudi cepin. *Seveda, sedaj žena z njim okopava krompir*. Potem je morala zamenjati svoje poljedelsko orodje, kajti Šturm je cepin podaril Ložarju.

⁵ Avgusta 1918 je šel z bratranecem iz Cerkelj, kjer je bil na počitnicah na domu svoje matere, na Krvavec in Veliki Zvoh, jeseni istega leta pa so se odpravili na Triglav; ta podvig pa se jim ni posrečil, ker so se v megli zgubili. Pri prečkanju zaledenelega snežišča pod vrhom je Rajko padel, drsel po snežišču in se zaradi slabe opreme, imel je samo palico, ni mogel ustaviti. Vrglo ga je v kup kamenja in poškodoval si je nogo. Doma je nesrečo zamolčal. Tedaj je sklenil, da se mora bolj izuriti v hoji po snegu in ledu, predvsem pa, da si mora priskrbeti vsaj cepin.

⁶ Doma so pozneje po naključju zvedeli za njegov padeč na triglavskem snežišču. Janez Plevelj, s katerim sta se tedaj odpravila na Triglav, je umrl za pljučnico in zapustil dnevnik, v katerem je popisal tudi to nesrečo. Njegov brat Ludvik, ki je Rajka inštruiral matematiko, je seveda njegovi mami vse izdal. *Lahko si mislite žehto, ki sem ji bil tedaj izpostavljen*.

Francem Pajkom sta pogosto nastopala na odru Rokodelskega doma in doživela ne le velik aplavz, ampak tudi odlične kritike v tedanjih dnevnikih. Glasbeni talent so podedovali takorekoč vsi otroci, najbolj sestra Marija in brat Drago. Končali so glasbeno šolo, vendar za spopolnjevanje na konservatoriju, žal, ni bilo možnosti. Investicije v prenovo hiše so zahtevale preveč posojil, ki jih je bilo treba odplačevati. Rajku pa note, kakor pravi sam, niso šle v glavo, pesmi pa si je takoj zapomnil in njegov osebni pevski repertoar je bil dokaj bogat. Imel pa je tudi svojo filozofijo: *Pesem mora biti občutena, toda ne sentimentalna in solzava, dramatična toda ne patetična, tragična, toda ne žalostna, šaljiva, toda ne vulgarna*. In še dodal: *Ker je sentimentalna, zato v mojem repertoarju ni pesmi Gor čez izaro*.⁷ Oče Jernej, vesele narave, za svoje prijatelje in za ljudsko stranko zelo velikodušen dobronik, je začel bolehati in je leta 1936 umrl.

ŠOLANJE

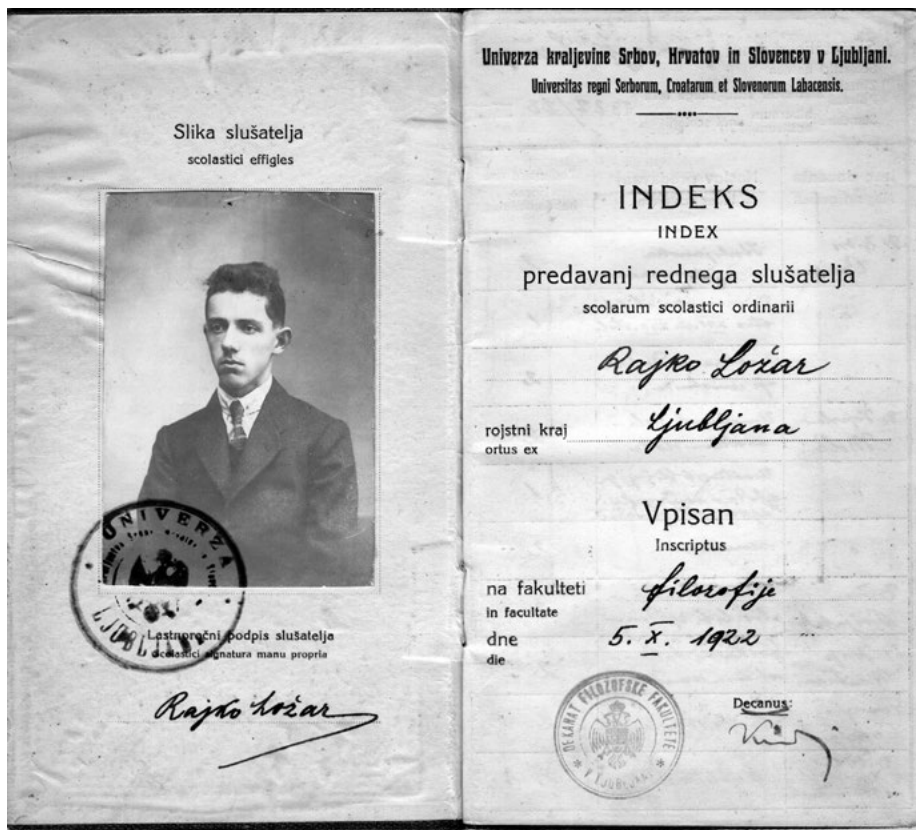
Rajko Ložar je bil po končani Mestni deški vadnici (1910–1914)⁸ sprejet na Klasično gimnazijo prav v času, ko je na srbski fronti že divjala prva svetovna vojna. Mnoge šole so bile kmalu spremenjene v vojaške bolnice, tudi poslopje klasične gimnazije, na fronto pa so bili vpoklicani tudi mnogi profesorji, zato so se pri pouku pogosto menjavali. Klasično gimnazijo so zato začasno preselili na realko (*tako so lateinpocarji prišli med realfukse*), kjer so imeli le popoldanski pouk, ki pa je bil dokaj kaotičen in je bilo sploh čudno, da smo se kaj naučili. Ložar v zborniku ob stoletnici stavbe klasične gimnazije ni omenjen med odličnjaki, matematika mu je delala velike težave (sam je zapisal, da prof. Ivan Svetina *gotovo ni nikdar imel tako zabitega študenta kot je bil on*), drugače pa je bilo s humanističnimi predmeti. Posebno zanimanje je že zgodaj pokazal za umetnostno zgodovino. Na eni strani je prof. Evgen Jarc (za Ložarja poleg prof. Jožeta Debevca ena najmarkantnejših osebnosti profsorskega zbora) pri urah latinščine dijakom slikovito govoril tudi o grškem kiparstvu, Izidor Cankar, izredni profesor na tedaj ustanovljeni ljubljanski univerzi (1919), pa je na Učiteljskišči na Resljevi cesti gimnazijcem občasno predaval o umetnosti in poudarjal pomen umetnostne zgodovine za vzgojo in splošno razgledanost. Prav ta, za gimnazijce organizirana predavanja, so ga tako navdušila, da je poslej, še kot srednješolec, že hodil na univerzo v seminar poslušat Cankarjeva predavanja o starokrščanski in zgodnj srednjeveški umetnosti,

⁷ V času, ko je France Cigan v taborišču Spittal na Dravi v letih 1947 in 1948 hodil po barakah in zapisoval slovenske ljudske pesmi in viže, mu je Ložar med šestimi drugimi zapel tudi himno furmanov na čast sv. Valentinu in Pelegrinu, zaščitnikoma cerkve na Limbarski gori pri Moravčah. Cigan te pesmi tedaj ni poznal in jo je potem vključil v ciklostirano pesmarico, ki jo je v dveh zvezkih izdala takratna taboriščna tiskarna. Leta 2003 je ponovno izšla pri Krščanski kulturni zvezi v Celovcu.

⁸ Šola je bila državna, učitelji, Ivan Krulec, skladatelj Josip Pavčič, Josip Lenarčič, Vincenc Klanjšek, Viktor Jaklič in ravnatelj Ivan Černivec, so bili državni uradniki, zato so ob cesarjevih jubilejih morali nositi paradne uniforme – take, kakršne so jih nosili uslužbenci cesarskega dvora: učenci so najbolj občudovali pokrivala s perjanicami. V isti stavbi je bilo več šol: ljudski del šole je bil v pritličju, na enem koncu zgradbe deška, na drugem pa dekliška, vendar vsaka s svojim vhodom. V prvem in drugem nadstropju je bilo učiteljskišče, tudi ločeno na fantovski in dekliški del – preparandisti, tj. kandidati za učiteljski poklic, so tako lahko imeli praktične vaje kar v isti zgradbi (od tod ime vadnica).

navduševal pa se je tudi za sodobno umetnost ekspresionizma (o evropski umetnosti »ekspresionalizma« je v razredu sošolcem pripravil predavanje), sledil je polemikam med umetniki starejše (Ivan Vavpotič) in mlade (France in Tone Kralj) generacije. Že tedaj so ga, bolj kakor sama umetnost in njena zgodovina, kakor je sam zapisal, *zanimala filozofsko-teoretična, estetsko in metodično-kritična dela o umetnosti*.

Torej odločitev za študij po maturi (22. julija 1922) ni bila težavna – na Filozofski

Ložarjev indeks študija v Ljubljani (Zasebni arhiv).

⁹ Podatki iz indeksa ljubljanske univerze za leti 1922/23 in 1923/24: predavanja in seminarji iz umetnostne zgodovine pri Izidorju Cankarju – Italijanska renesansa, Nizozemsko (Holandsko) slikarstvo 16. in 17. stol., Zgodovina baročne umetnosti, Zgodovina zapadno evropske in bizantinske umetnosti, Renesansa v nemškem slikarstvu, Slovstvo o umetnosti na Slovenskem, Analiza in datiranje umetnin in Vaje iz umetnostne zgodovine; pri Vojeslavu Moletu predavanja in seminar iz klasične in domače arheologije: Umetnosti helenistične dobe, Plastika in slikarstvo v dobi rimskega cesarstva, Parthenon, Starejša grška religija in kultura, Troja, Kreta in Mikene, Razlaga izbranih arheoloških spomenikov in Vaje; pri Josipu Mantuaniju je poslušal Grško in helenistično umetnost in Izbrana poglavja o antični tehniki, O drobni in obrtni umetnosti 10. stol. na zapadu; v petem semestru pa še seminar Slovenska zgodovina poznega srednjega veka, ki ga je vodil Ljudomil Hauptmann. Filozofijo in psihologijo je poslušal pri Francetu Vebru (Zgodovina filozofije, Zgodovina grške filozofije in Analitična in razvojna psihologija), slovstveno zgodovino pri Francetu Kidriču (Od Pohlina do Vodnika) in Ivanu Prijatelju (Zgodovina slovenske literature v dobi poetičnega realizma – Mladoslavenci); jezikovni tečajji iz angleščine, ruščine in češčine.

3 Slušateljve ime <i>Rajko Ložar</i> Scolastici nomen Zimski semester študijskega leta <i>1922/23</i> Poletni hibernum anni scolarii Semestre aestivum			rojstni kraj <i>Ljubljana</i> fakulteta <i>Filozofska</i> ortus ex facultas reci <i>develatigato dra iudrajektiviu napistog</i> dicas			
Ime docenta Magistri nomen	Naslov predavanj index scholarum	Tedenske ure Horae hebdomadales	Docent potrdi lastnoročno Magister testatur manu propria		Opombe Notae marginales	
			inskrpcijo inscriptionem	frekvenco frequentationem		
<i>Dr. Izidor Cankar</i>	<i>Kalijanska umetnost XVIII. st.</i>	<i>3</i>	<i>Ljubljana</i>	<i>Cankar</i>	Državna licejska knjižnica v Ljubljani Prejeta vse knjige dne <i>2. 11. 23.</i> Dekan Decanus semestra testatur manu propria (Seal: 50 LITARUM, TRASSNER, MARKO) decanus.	
<i>"</i>	<i>Kolumbova likovna umetnost</i>	<i>1</i>				
<i>"</i>	<i>Seminarij: Horstova umetnost</i>	<i>2</i>				
<i>Dr. Vojeslav Molet</i>	<i>Zgod. etruske in rimske umetnosti</i>	<i>2</i>				
<i>"</i>	<i>Zgod. pozn. iz antične grške in keramike</i>	<i>1</i>				
<i>"</i>	<i>Seminarij: Arheološka kermika</i>	<i>2</i>				
<i>Dr. Josip Hauptmann</i>	<i>Zgod. pozn. iz srednjeveške in nov. tehnike</i>	<i>2</i>				<i>Hauptmann</i>
<i>Dr. Fran Prijatelj</i>	<i>Obča umetnost slovenskega v slov. l. i. zpl.</i>	<i>2</i>				<i>Prijatelj</i>
<i>Dr. Václav Burian</i>	<i>Češčina I.</i>	<i>2</i>	<i>Burian</i>			
<i>Dr. Nikolaj Prebensen</i>	<i>Ruščina I.</i>	<i>2</i>	<i>Prebensen</i>			

Ložarjev indeks študija v Ljubljani (Zasebni arhiv).

fakulteti je vpisal umetnostno zgodovino in klasično arheologijo⁹ pri profesorjih Izidorju Cankarju, Vojeslavu Moletu, Ljudomilu Hauptmannu in dr. Josipu Mantuaniju, ki je bil le honorarni predavatelj, čeprav je bil, po Ložarju, kot kustos za arheologijo in avtor vrste razprav, veliko bolj usposobljen za profesorja klasične arheologije kakor Molè, ki je bil predvsem umetnostni zgodovinar. Filozofijo in psihologijo je predaval prof. France Veber, slovstveno zgodovino pa je Ložar vpisal pri profesorjih Francetu Kidriču in Ivanu Prijatelju. Vsem tem predmetom je dodal še jezikovne tečaje iz angleščine, ruščine in češčine. Seminarjska naloga (*K doneskom za topografijo in zgodovino umetnosti na Kranjskem*),¹⁰ ki jo je pripravil pod Cankarjevim mentorstvom, je bila leta 1923 objavljena v *Zborniku za umetnostno zgodovino* [Ložar 1923: 78]. V svojih kritičnih prispevkih, ki jih je že kot študent (1922, 1923, 1924) objavljal v *Slovencu*, *Jutranjih novostih* in v *Križu na gori*, je čutili vpliv Izidorja Cankarja in njegovih interpretacij: mnogo prahu pa je zbudil npr. njegov

¹⁰ Vsak slušatelj je v seminarju o slovenski umetnosti dobil nalogo, da pregleda eno izmed slovenskih ali nemških revij in napiše popravke in dodatke k bibliografijam. Ložar je pregledal dvajset letnikov (1848–1868) časopisa *Die Mittheilungen des Historischen Vereins für Krain*.

članek »K problemu religiozne umetnosti v naši dobi« [Ložar 1924], ki ga je pozneje sam obžaloval, ker ni *zadosti jasno očrtal vzroka, zakaj je naša cerkvena umetnost zašla v slepo ulico, ... saj naši podobarji in slikarji niso imeli prilike, seznaniti se s tem, kar se je godilo po svetu ... Na noben način nisem hotel žaliti ... naših cerkvenih in ljudskih podobarjev*; ti (Pengov, Jebačin) pa so njegov članek razumeli kot kritiko njihovih del.

Izidor Cankar se je zavedal, da bo Ložar kot umetnostni zgodovinar v Ljubljani le težko dobil službo; mesto v Etnografskem muzeju je s težavo preskrbel dr. Stanku Vurniku, drugih možnosti ni bilo na obzorju, pač pa je vedel, da bo Deželni muzej v prihodnje nujno potreboval arheologa. Že v tretjem, nato pa znova v petem semestru je svojemu študentu svetoval nadaljevanje študija arheologije v Gradcu pri znanem prof. dr. Walterju Schmidu. Ložar pa se je, čeprav o kakšni štipendiji ni bilo govora, odločil za Dunaj, kjer je videl več možnosti predvsem zaradi bogatih knjižnic.

DUNAJSKA LETA

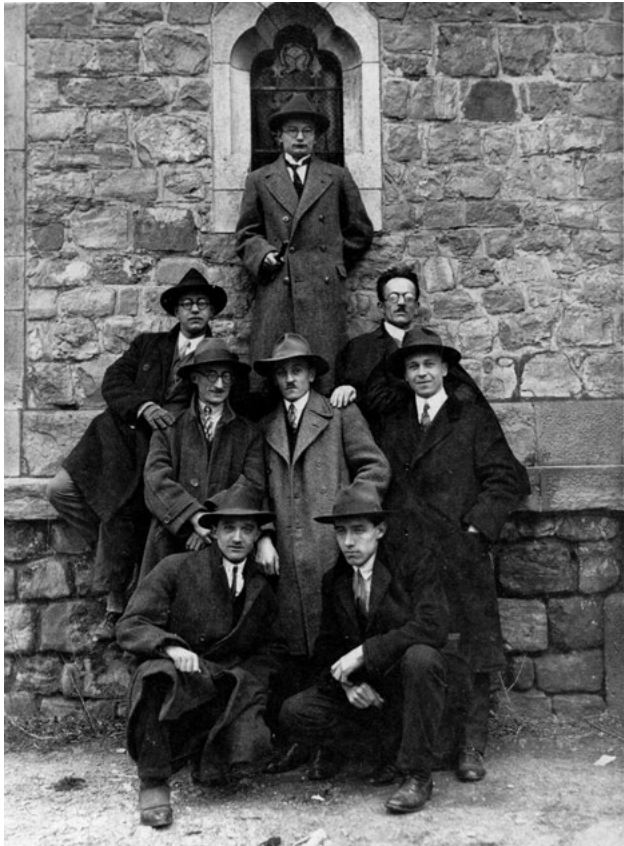
Aprila 1925 se je vpisal na Dunajsko univerzo, ki je bila tedaj za Slovence že v tuji državi in je od inozemskih slušateljev zahtevala visoke študijske pristojbine. Na Dunaju je več Ljubljčanov študiralo arhitekturo, tehniko in ekonomijo (visoka šola za trgovino) in bilo je več študentov humanističnih ved, ki jih je štipendirala ljubljanska univerza. Ložarjeva stalna družba pa so bili predvsem koroški študentje.

V prvem dunajskem semestru je še vedno hotel postati umetnostni zgodovinar in je zato na prvo mesto postavil umetnostnozgodovinske predmete,¹¹ toda že v naslednjem semestru je vrstni red predmetov zamenjal in na prva mesta postavil predmete in vaje Emila Rejscha (Kiparski okras grških templjev), ki je bil tedaj predsednik Avstrijskega arheološkega inštituta¹², pod katerega okriljem so izkopavali tudi ob Donavi, v Dalmaciji, na Tirolskem in tudi na južnem Koroškem in Emanuela Löwyja (Grško slikarstvo), dodal pa je še Arnolda Schoberja (Antične podlage zapadnoevropske umetnosti) in Rudolfa Eggerja (Ravena, Aquileja, Salona). Posebno zadnji je nanj močno vplival, saj se je tematika predavanj nanašala tudi na arheologijo in rimsko zgodovino našega ozemlja. Njegova interpretacija rimske zgodovine je bila za tisti čas povsem nova.

Prof. Arnold Schober, ki je sam obdeloval nagrobnike Norika in Panonije kot spomenike provincijalne umetnosti, je svojemu študentu svetoval, naj za disertacijo na enak način, kakor sam raziskuje nagrobnike, obdela sarkofage. Nalogo je sprejel, čeprav se je z njo *podajal na neznano ozemlje*, kakor je zapisal, saj naj bi do tistih časov sarkofagi bili *študirani le z epigrafičnega stališča*, ne pa še celostno obdelani. Študiral je strokovno literaturo, pregledal vse revije, ki so bile navedene v velikih folijantih antičnih napisov (*Corpus Inscriptiorum Latinarum – CIL*), predvsem v III. zvezku, ki je vseboval napise na nagrobnikih, miljnkih ali na temeljnih kamnih iz podonavskih dežel, vmes pa je bilo tudi nekaj napisov na sarkofagih.

¹¹ Giotto in njegova šola pri Juliusu Schlosserju, Staronizozemsko slikarstvo pri Karlu Marii Swoboda, Vzhodnoazijsko umetnost pri Ernestu Diezu, Kiparski okras grških templjev pri Emilu Reischu in predavanje ter seminarske vaje pri Emanuelu Löwyju o rimskem slavoloku.

¹² Člani tega inštituta so bili tudi Jugoslovani, med njimi pa Ptujčan Viktor Škraba.

Ložar v študentskih letih na Hermannskogel pri Dunaju, marca 1927 (čepita Vinko Zwitter in Rajko Ložar, nad njima z leve Joško Hutter, Joško Tischler in ?, v tretji vrsti z leve Tine Debeljak in ?, na vrhu, »v oknu« Marjan Kozina (Zasebni arhiv).

Po svoji že preskušeni metodi si je izdelal katalog spomenikov, ki je pokazal, da mora sam na Madžarsko, Češko, v Avstrijo, Jugoslavijo in Italijo. Tako njegova disertacija *ni nastajala za pisalno mizo, ampak se je pisala z nogami*, je ugotavljal in natančno popisal svoje takorekoč celoletno potovanje po omenjenih deželah. Od 200 popisanih in fotografiranih sarkofagov jih je v disertaciji obdelal oz. opisal 120. Sam pravi, da *zaradi patološke obzirnosti in strahu* pred profesorji, teh nikoli ni konzultiral, kar je spoznal kot napako, vendar se mu je zdelo, da tudi mentorji niso kazali posebnega zanimanja za njegovo delo. Z nalogo je hitel, saj ni imel denarja za nadaljnji semester, na Dunaju pa je tedaj tudi ozračje postalo vse nemirnejše in zaradi demonstracij, položaj nevaren.

Sarkofage je Ložar tipološko razdelil glede na arhitekturo zgradbe, znotraj tega pa še po okrasu v skupine posamičnih kamnoseških delavnic. Pozneje, čez sedem let, je sam opozoril na nekatere pomanjkljivosti in jih popravil v razpravi »Ornamenti noriško-panonske kamnoseške industrije« [Ložar 1934].

Čez mnoga leta je v svojih spominih o disertaciji zapisal zelo ostro samokritiko in menil, da bi jo bili člani komisije morali, tudi zaradi mnogih tipkovnih napak, brez usmiljenja odkloniti. – Na podlagi disertacije je bil pripuščen k rigorozom iz klasične arheologije (Emil Reisch in Emanuel Löwy), umetnostne zgodovine (Julius Schlosser), filozofije (Robert Reininger – Platon in Aristotel; in Heinrich Gomperz – predsokratska

Ložar na severnopanonskem-podonavskem sarkofagu iz apnenca, Budimpešta 8. 10. 1926 (terensko delo za disertacijo).

Na zadnji strani slike je Ložar zapisal: *Prvi lastni posnetek z mojim aparatom; pritisnila je mati obeh pobčkov [dvojčka], potem ko sem natančno »ajrštelal« in hitro skočil na sarkofag (Zasebni arhiv).*

filozofija). Promoviral je natanko pet let po maturi, 22. julija 1927.

V času Ložarjevih dunajskih let je bil urednik *Doma in sveta* France Stelè, ki je ob nekem službenem obisku na Dunaju nagovarjal Ložarja, naj napiše kak prispevek. Tako je, pod pritiskom kratkega roka, ki mu je bil na voljo in ni dopuščal stvarne presoje, nastal polemičen članek »Kaj hočejo« [Ložar 1927a], ki pa je, ko se je Ložar v zrelih letih oziral nazaj, zgubil svoj pomen in ni prikazal tega, kar je prvotno nameraval: *namesto da bi napisal stvarno in neprizadeto poročilo o tem, kar me je na Dunaju zanimalo, sem svoja doživetja in misli zmetal na kup v obliki polemike proti raznim domačim kritikom, ki so jemali pod lupo slovenske kulturne delavce modernih smeri.* Tudi za to, da je leta 1930 prevzel souredništvo znanstvene in leposlovne revije *Dom in svet* in pozneje *Kroga*, mu je bilo v zrelih letih žal: *Na Slovenskem se je mislilo, da je mlad človek, ki je bil impulzičen in domisliščast že rojen urednik. Zato je bilo toliko uredniških kriz in slabih listov. Od vseh svojih neumnosti obžalujem najbolj sprejem uredništva pri DS ter odobravam potem prostovoljni odstop.*

Umetnostno zgodovino pa je Ložar v osmem semestru povsem opustil, so pa dunajska leta njegova razmišljanja spremenila. Čeprav je še vedno imel Izidorja Cankarja za *najbolj briljantni slovenski umetniški in esejistični intelekt*, pa se je vpliv njegovih teorij o sistematiki umetnosti in medsebojni odvisnosti slogov in svetovnih nazorov začel umikati v ozadje. Na Steletovo prigovarjanje, naj napiše kritiko knjige Izidorja Cankarja *Sistematika stila ... ker da je treba slišati tudi drugo stran in dati priliko tudi drugim učencem, da izrazijo svoje*

mnenje, se je, zopet v časovni stiski, morda preveč ambiciozno lotil tudi tega [Ložar 1926]. Bistvo njegovega razmišljanja naj bi bilo v tem, ali se *umetnostna zgodovina obravnava kot umetnost zgodovine ali pa kot zgodovina umetnosti ... Če bi imel več časa, bi povedal sicer isto, vendar boljše formulirano in dokumentirano*, tako pa je to pisanje Cankar imenoval *neumnost*, kar mu Ložar menda ni zameril, ugodejši pa naj bi bil odmev v umetniških krogih.

VOJAŠČINA

Novembra 1927 je Ložar odšel na 9-mesečno služenje vojaškega roka v Bilečo, v šolo za rezervne oficirje. Tu sta bila tudi oba Ložarjeva dobra prijatelja – Tine Debeljak in Janez Traven. Služiti vojsko v osrčju Hercegovine za mestne fante ni bilo lahko, čeprav je bil Ložar kot hribolazec dokaj utrjen. Pa vendar:

Mi, dečki iz mesta, nismo spadali med tiste izvoljene rekrute z dežele, od katerih so bili mnogi boljšega zdravja in boljših fizičnih kondicij kot mi, a so prišli v neboraške čete in so tam lupili krompir, medtem smo mi eksercirali na terenu, zaraženem od gadov, modrasov in rumenih strupenih kač kamenjar.

Na terenu je mrgolelo strupenih kač, spomladi so jih napadli komarji in dve tretjini bataljona je zbolelo za malarijo, med njimi, tik pred odhodom domov, tudi Ložar. Njegovih vojaških izkušenj in naporov pa z oficirsko šolo ni bilo konec: kot oficir je moral še dvakrat na naporne orožne vaje v Kragujevac: leta 1931 dvomesečne, 1937 pa tritedenske, ko jih je 100 kilo-metrski pohod vodil vse do Kremne doline, in dobra stran tega pohoda je bila, da je in situ videl bogomilske stečke, druga pa, da je vsaj tistih nekaj tednov lahko deloma pomagal slovenskim fantom, večinoma iz najrevnejših dolenjskih vasi, ki so mu bili kot oficirju dodeljeni in so bili sicer pod stalnim šikaniranjem podoficirjev in kaplarjev.

Rajko Ložar v vojski, v šoli za rezervne oficirje v Bileči, 1928 (Zasebni arhiv).

MUZEJSKO DELO

Po vrnitvi iz vojske je bil Ložar več mesecev brez službe. Pisal je kritike in članke v *Slovenca*, *Dom in svet*, *Čas* in *Jutro*. Čeprav je bila v muzeju tedaj arheologija brez strokovnega kustosa, v državnem budžetu ni bilo postavke, ki bi omogočala razpis. Kljub temu je avgusta 1928 na prosvetno ministrstvo v Beogradu vložil prošnjo za mesto kustosa – pripravnika in oktobra prejel pozitivno rešitev.* Velike zasluge za to je imel Izidor Cankar, sošolec tedanjega muzejskega ravnatelja dr. Josipa Mala in osebni svetovalec predsednika SLS dr. Antona Korošca. Tako se mu je 3. novembra 1928, ko je prestopil muzejski prag, odvalil kamen od srca, saj je tedaj vedel, da vsi stroški, ki so jih imeli starši z njegovim študijem in z njim povezanimi potmi, niso bili zaman.

Prvo delo, ki mu ga je kot pripravniku zaupal ravnatelj Josip Mal, so bile korekture za zbornik *Slovenci v desetletju 1918–1928*, dr. Ferdo Kozak ga je uvedel v knjižničarsko delo, da je knjižnico po njegovem odhodu lahko sam vodil, prevzel pa je tudi knjižnico Muzejskega društva, razpošiljal njegov *Glasnik* domačim in tujim znanstvenim organizacijam in širil krog knjižnih zamenjav.

Leta 1931 je opravil strokovni izpit in postal redni kustos za arheologijo. Področje njegovega dela je bilo obsežno in vsestransko: prevzel je katalogiziranje in pozneje vodstvo muzejske knjižnice (do leta 1938), skrbel za grafični kabinet,¹³ v celoti za arheologijo in za numizmatični oddelek. Vodil je po arheoloških zbirkah, po Sloveniji organiziral in nadzoroval arheološka izkopavanja (takrat predvsem naključne najdbe kmetov in gradbincev, posebej pa naj omenim izkopavanja v Novem mestu, v Globodolu pri Mirni peči, na Ljubljanskem barju, v Bašlju, na Magdalenski gori pri Grosupljem itn.). Za lastno uporabo si je izdelal kartoteke vsega materiala, ki je tedaj bil v posamičnih zbirkah, in na tej podlagi predstavil arheološki oddelek v novem *Vodniku po zbirkah Narodnega muzeja* [Ložar 1931]. S poročili in razpravami, predvsem v *Glasniku Muzejskega društva za Slovenijo*, je arheološki vedi tedaj postavljala nove temelje.* Težave pa so se začele najprej, pri čem drugem – kakor pri denarju. Dvanajst let, ko bi po zakonu lahko že dvakrat napredoval v višji plačilni razred, ni bilo denarja ali pa tega ni nihče predlagal. Terenske poti je v veliki meri plačeval sam, dokler ni ugotovil, ko je pri merodajnih službah prosil vsaj za kakšno dnevnicco, da je vse dnevnice že dvignil ravnatelj. Svojo jezo in užaljenost je sproti stresal na papir,¹⁴ na posamezne liste ali v

* Op. ur.: Podrobno je Ložarjevo delu v Narodnem muzeju v tej knjigi predstavljeno v prispevku T. Nabergoja.

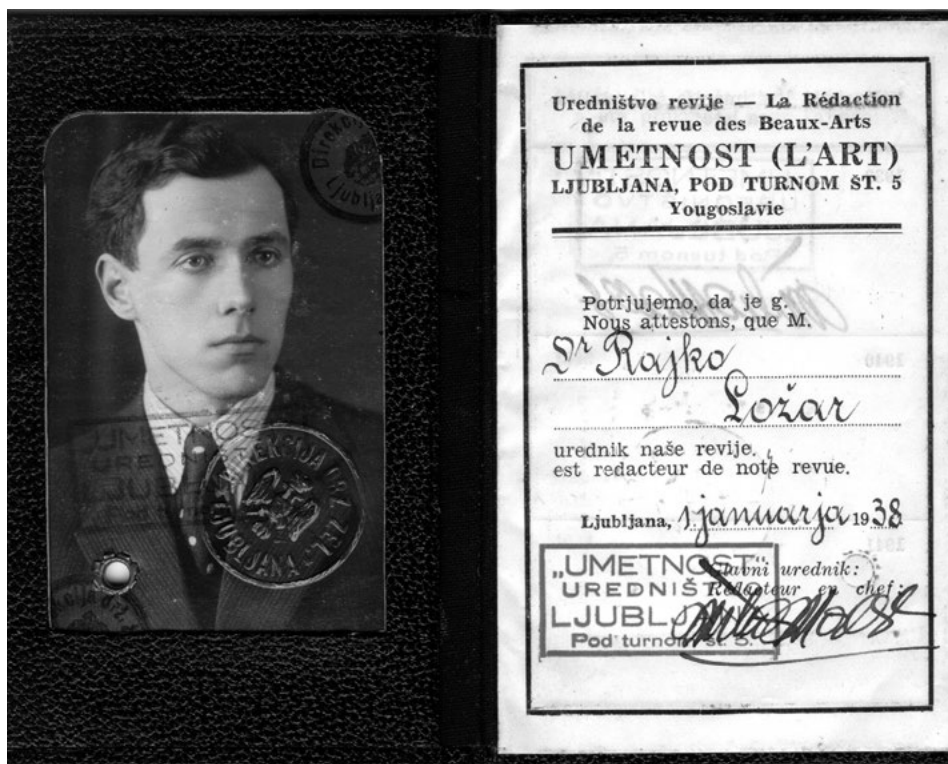
¹³ Grafični kabinet s starimi zemljevidi, izdelanimi v ročnih tehnikah, in grafičnimi listi, npr. lesorezi, bakrorezi, mezzotinta, litografije, risbe, jedkanice itn., je bil poseben oddelek muzeja. Tu so bile reprodukcije Alberta Dürerja in drugih, tudi italijanskih umetnikov, risbe slovenskega umetnika Lovra Janše, najdragocenejše pa so bile v različnih tehnikah izdelane stare božjepotne in druge podobe. Ko je bil na Dunaju, je v Albertini študiral grafike starih mojstrov, in tako je tedaj v muzeju želel privediti posebno razstavo, ki naj bi pokazala, kako nastanejo, npr. lesorezi, bakrorezi, litografije. Saša Šantel, Božidar Jakac in Miha Maleš so mu dali na razpolago svoje liste kot dopolnilo muzejski zbirki. Na hodniku muzeja je tako postavil razstavo, ki je bila zelo odmevna.

* Op. ur.: O tem podrobneje v tej knjigi v razdelku Arheologija (prispevki S. Gabrovca, P. Novakovića, T. Nabergoja in A. Veluščka).

¹⁴ Ložar je imel navado, da je vsa svoja čustva, svojo jezo, razočaranja pa tudi politična razmišljanja in predvidevanja, izpovedal v dnevniku podobnih zapiskih. V taboriščni dnevnik je po dveh letih begunstva zapisal tudi premislek o tej svoji navadi: *Papir je dober in potrpežljiv in poslušen prijatelj. Ljudi sem svaril brez uspeha, zato naj moje mnenje izve vsaj papir. Nekateri namreč smatrajo svojo kri za modrost*

nekakšne delovne dnevnike. Tako zremo, da je npr. *pomožnemu osebju bilo prepovedano, Ložarju delati usluge kot npr. prinesiti knjige iz licejske knjižnice ali dostaviti kakšno pošto v predmestje Ljubljane*. Posamične dogodke, opažanja in lastne sprotne pripombe si je zapisoval tudi v koledarček, kjer zasledimo npr. pripombo: *Kdaj si bo dal ravnatelj tapecirati vrata, da se ne bo na hodnik slišalo, kako se morajo podrejeni obnašati do mene!* To da slutiti, da je bilo ozračje napeto, odnosi med sodelavci niso bili rožnati, pri tem pa verjetno tudi sam s svojo zagledanostjo vase (pozneje v taboriščnih zapiskih beremo: *Ni bolj praznega človeka od tistega, ki je sam sebe poln! Sem to jaz?*) in pogosto težavnim značajem, ni bil brez krivde. Vseeno pa so glavne projekte delali skupaj: borili so se za nov muzejski zakon (o tem v svojih zapisih dokaj natančno poroča), za razdelitev muzeja na tri enakovredne muzeje: narodni oz. arheološki, prirodoslovni in etnografski. Ložar je iskal zveze pri svojih prijateljih v Beogradu in se zavzemal, da bi že končno nehali delati krivico dr. Franu Kosu, ki je bil že vse predolgo v. d. vodja prirodoslovnega muzeja, obenem je omenjal tudi svoj dvanajstletni položaj v istem plačilnem razredu.

Leta 1938 je bil med dvanajstimi pobudniki za ustanovitev Akademije upodablajočih umetnosti v Ljubljani [Ložar 1938]: več strani dolga »Spomenica Pripravljalnega odbora...«¹⁵

Izkaznica urednika revije *Umetnost* (Zasebni arhiv).

in da zato ne rabijo druge. Papir vsaj rabi pisavca...

¹⁵

Izvirnik s podpisi odbornikov, žigi ustanov in podpisi odgovornih je v zasebnem arhivu.

z utemeljitvijo je, po stilu in vsebini sodeč, verjetno Ložarjevo delo. Odbor pa je poslal tudi posebno pismo ministru v Beograd in sestavil ves kadrovski in finančni načrt. Žal ustanovitev ni bila odobrena, nasprotovali so ji Hrvati, saj bi tako zgubili kar nekaj slovenskih študentov. Akademija je bila ustanovljena šele po vojni, z drugimi pobudniki, brez omembe Ložarja in drugih.

Z upanjem, da bo lahko pridobil kakšnega študenta, ki bi bil pripravljen pomagati pri izkopavanjih in ki bi ga lahko uvedel v muzejsko delo, je Ložar leta 1940 vložil prošnjo za privatno docenturo na univerzi. Docenturo je takoj dobil, vendar je prof. Balduin Saria njegova predavanja omejil na grško umetnost, v provincialno arheologijo pa naj bi se ne spuščal. To so bila že vojna leta, njegova predavalnica pa je bila vedno polna do zadnjega kotička in nenadoma ga je prešinilo, da morda kdo posebno pazi na njegove besede. Docenturo je hotel umakniti, vendar je bila vloga zavrnjena z enim samim stavkom: *Prošnja se zavrne!*

Če izvzamemo dejstvo, da je Ložar dejansko bil ali pa se je počutil zamolčan, v nekaterih strokah pa zelo kritiziran, so ga uspehi njegovih kolegov, predvsem iz vrst arheologov, ki so mu tudi v Ameriko pošiljali separatne odtise svojih razprav, vedno znova navduševali.

V svoji deloma objavljeni biografiji¹⁶ piše tudi o tem, kako je postal upravnik Etnografskega muzeja. V uvodu je najprej osvetlil zgodovino in prve zametke tega muzeja. Posegel je v leto 1821, ko so *možje, ki so snovali načrt za ustanovitev muzeja predvideli tudi zbirko narodopisnega gradiva, ki naj bi obsegala opise in slike narodnih noš in stavb, običaje, narodne pesmi, napeve in ostalo narodno dediščino, zlasti tudi folkloro*. Za vzorec naj bi jim sicer bil graški muzej Joaneum, kljub temu pa je bila glavna pobuda v *tedaj povsod prisotnem zanimanju za narodno blago in tradicije, ki ga je zbudila pri evropskih narodih romantika*. Največje zasluge za ta projekt naj bi bil imel tedanji škof Avguštin Gruber. Muzej je poslej dobival darove, med katerimi ni manjkalo

pravega etnološkega materiala, kajti dva slovenska misijonarja sta poslala muzeju zbirke predmetov, ki sta jih nabrala na svojih misijonskih področjih: škof Friderik Baraga je daroval zbirko gradiva, nabranega pri plemenu Očipve Indijancev, živečem ob Zgornjem jezeru, Ignacij Knoblehar pa zbirko predmetov svoje afriške misijonske družine.

Potem se nekaj desetletij o tej zbirki ni govorilo, saj so v muzeju prevladovale prirodoslovne in prazgodovinske vede. In prav to je bil povod, da je narodopisec Otto Jauker leta 1904 v glavnem avstrijskem časopisu za narodopisje ožigosal ljubljanski muzej rekoč, da ima sicer nadpovprečno bogato zbirko predzgodovinskih in rimskih najdb, zelo malo pa narodopisnega gradiva. Posebna kritika je veljala dvorani IV, kjer naj bi našel

zmešnjavo rimskega stekla, loncev in nakita, novodobnih ladijskih modelov, srednjeveških mečev, novcev, ključev in ključavnic, pozlačenega Rimljana itd. ... dragocena je pregledna zbirka majolik ... Narodopisno zanimiva je zadnja dvorana, ki razstavlja domače tkanine in dele obleke, pri čemer izstopa predvsem

¹⁶ Ložarjevi spomini na čas doktorskega študija na Dunaju, šole za rezervne oficirje v Bileći in na delo kustosa - arheologa v Narodnem muzeju do začetka druge svetovne vojne so pod naslovom »Za spremembo – nekaj drugega«, v nadaljevanjih izhajali v *Ameriški domovini* od septembra do oktobra 1979 [Ložar 1979]. Nadaljevanje objave je potem sam, iz meni nepoznanega razloga, umaknil, čez dve leti pa dovolil, da je skrajšano in popravljeno besedilo izšlo v Buenos Airesu [Ložar 1981].

ornamentika in barve. Na štirih lutkah je prikazana značilna ljudska noša (telovniki, krila, rute, zlate haube, verižice in pasovi, cokle in plašči) ... vendar je tudi tu čutiti revščino. Razen nekaj skrinj iz 18. in 19. stol. ne vidimo nobenega pohištva in opreme. [Jauker 1904: 158–159]

Leta 1905 je v Deželnem muzeju prevzel mesto kustosa Walter Schmidt, doma iz okolice Kranja, ki je *s sabo prinesel tudi gorenjsko tradicijo* in v kratkem času *nadoknadil to, kar je druga polovica 19. stol. zamudila, oziroma, česar zaradi povodnji arheološkega gradiva tudi ni mogla narediti, če hočemo biti pravični*, je zapisal Ložar. Delo Schmidta in njegovega naslednika Josipa Mantuanija je v monografiji *Narodopisje Slovencev I* podrobno osvetlil France Kotnik [1944].

Za narodopisni oddelek muzeja se je začela nova doba, ko se je iz tujine vrnil Niko Županič in ustanovil Etnografski institut: narodopisni oddelek Narodnega muzeja se je osamosvojil in postal državna ustanova, dobil v svojo upravo dvorano V in tudi svoje uradne prostore, imel je lasten proračun za nakup gradiv in za nastavitev strokovnjakov in drugega osebja. Še vedno pa je bil pod isto streho z Narodnim muzejem, od katerega je prevzel 3502 predmeta. Prvi kustos je bil umetnostni zgodovinar Stanko Vurnik, restavrator in ilustrator pa slikar Maksim Gaspari, čez nekaj let so lahko kot preparatorja zaposlili še Draga Vahtarja. Ložar je ugotavljal, da je Županič strogo muzejsko delo povsem prepustil Vurniku; ta je napisal nekaj

prodornih študij o takih predmetih naše narodopisne vede kot je kmečka hiša na eni strani, na drugi pa naša narodna pesem ... izvršil pa je tudi pionirsko delo s tem, da je muzeju ustvaril fotografski arhiv, kajti posnel je na plošče skoraj vse predmete iz zbirke in vse kar je bilo nanovo nabavljeno.

Moč in bistvo Županičevega vodstva pa je Ložar videl v

njegovem znanstvenem delu na polju etno- in paleoetnologije ter v ustanovitvi glasila Etnolog, okoli katerega je zbral celo vrsto mednarodnih in domačih imen, ki so na svojih področjih pomenili pozitivne postavke in prispevali listu etnološke, etnografske, lingvistične, antropološke in druge študije.

Županič je s predavanji, ki jih je imel na številnih mednarodnih kongresih in zborovanjih, predstavljal nova spoznanja v stroki in tako zastopal slovenski narod v mednarodnem svetu, *čeprav so ga poznali predvsem kot Jugoslovana in ne kot Slovenca*.¹⁷ Po Vurnikovi smrti (1932) je Županič šele leta 1938 lahko dobil novega asistenta – Frančka Kosa, tudi umetnostnega zgodovinarja, ki naj bi *zastopal bolj pragmatične nazore kot njegov učitelj Izidor Cankar*, obdelal pa je poslikane kmečke skrinje.

Ko je Niko Županič leta 1940 prevzel na univerzi mesto profesorja etnologije,¹⁸ je ostalo mesto ravnatelja Etnografskega muzeja prosto. *To priliko prostega direktorskega mesta sem izrabil in vložil prošnjo na Ministrstvo prosvete v Beogradu, da bi na izpraznjeno pozicijo nastavili mene. Čez čas je res prišel na mojo prošnjo pozitiven odgovor*.¹⁹ Minister dr. Korošec je Rajka Ložarja imenoval za vršilca dolžnosti ravnatelja Etnografskega muzeja.

¹⁷ Antropologi in arheologi v Ameriki so Ložarja pozneje pogosto spraševali po Županiču, nikoli pa po kakem drugem Slovcu. Prav tako je glasilo *Etnolog* dosegljivo v mnogih ameriških knjižnicah.

¹⁸ N. Županič je sicer želel še naprej ostati tudi ravnatelj, muzej bi mu bil služil kot inštitut in seminar, vendar mu prosvetno ministrstvo v Beogradu tega ni dovolilo.

¹⁹ Vsi navedki o Ložarjevem delu v Etnografskem muzeju so iz njegove, v tipkopisu ohranjene avtobiografije, pogl. Upravnik Etnografskega muzeja, str. 202 do 215 [Zasebni arhiv].

To imenovanje pa naj bi ljudem na univerzi verjetno prekrizalo načrte; prof. dr. France Kidrič je namreč kmalu po imenovanju prišel k Ložarju v pisarno z vprašanjem, *kako se je moglo zgoditi, da sem to mesto dobil jaz*. Tedaj Ložar tega vprašanja ni razumel; šele pozneje je zvedel, da se je, na prigovarjanje prof. F. Kidriča, za isto mesto potegoval, prof. dr. Anton Sovre, klasični filolog, ki je osebno prišel k dr. Korošču, od njega pa zvedel, da je mesto ravnatelja EM že zasedeno in da mu je žal, da tega ne more spremeniti. Prof. Sovrè, ki je tedaj živel in delal v Beogradu in bi to bila priložnost, da se vrne v Slovenijo, je razumel Koroščevo odločitev in priznal, da je Ložar za mesto ravnatelja Etnografskega muzeja *brez dvoma boljje kvalificiran*.

Ložar, ki je bil že 12 let zaposlen v Narodnem muzeju, se v Etnografskem muzeju* poslej ni čutil več tako osamljen. Ozračje je bilo popolnoma drugačno, v muzej so vsak s svojimi zamislimi in predlogi prihajali strokovnjaki, ki jih je zelo cenil: dr. France Kotnik, dr. Sergij Vilfan, France Marolt, prof. Ivan Grafenauer, Boris Orel.

Dasi nisem imel nobenega namena konkurirati z narodopisci, ki so delovali v stroki že desetletja in vsi več let pred mojim prevzemom Etnografskega muzeja, sem vendar začutil neko povezanost s temi ljudmi kot znanstveniki in delavci, ki imajo med seboj žive stike. In to se je kmalu pokazalo tudi v praksi. Nemara je bil jezik Županičeve etnologije preveč internacionalen in v domačem svetu ne zadosti zasidran ter znan, da je nehote nastala potreba po bolj slovenskem miljeju v delokrogu Etnografskega muzeja.

Po Ložarjevem mnenju se Županič morda ni dovolj zavedal, da je na strokovnem področju slovenska etnologija

dorasla in postala polnoletna in da ima celo vrsto odličnih delavcev, ki so prinesli nove poglede in metode na to polje. To novo stanje vede je nekaj let po prevzemu ravnateljstva dobilo svoj zunanji organizacijski izraz v delu Narodopisje Slovencev, ki je združilo okoli sebe vrsto znanstvenikov kot so bili Ivan Grafenauer, Anton Breznik, France Kotnik, Boris Orel, Sergij Vilfan in drugi, ki so po zaslugi založnika Jožeta Žužka sestavili to prvo referenčno publikacijo slovenskega narodopisja in to v najtežjih časih našega naroda. Moj delež pri celi stvari je bil ta, da sem kot vodja Etnografskega muzeja nudil temu projektu inštitucionalno ozadje in središče, ga tehnično in organizacijsko vodil ter prevzel v obravnavo materialno kulturo, ker so mi moje študije na polju neolitske kulture odpirale vidike in perspektive, ki so vodile ne samo v etnološka področja primitivnih narodov, temveč tudi v sodobne ljudske kulture. Da pa sem kmalu po prevzemu zavoda uvidel, da je treba celotnemu narodopisnemu delu pri nas dati neko bolj sestavno in sistematično strukturo, o tem ne more biti dvoma.²⁰

Reviji *Etnolog*, katere uredništvo je Ložar tudi prevzel, ni spreminjal imena.

V tem oziru sem bil konservativen, a imel sem tudi svoje poglede na narodopisno vedo. Bolj kot pri pravih narodopiscih, sem iskal odgovorov na vprašanja teoretične fundiranosti etnografije pri etnologih in stremel za tem, da posamezna deskriptivna dejstva interpretiram, če le mogoče, v etnološkem ali narodoslovnem smislu.

To je potem utemeljil še s konkretnim primerom:

Dejstvo, ali lonce dela ženska ali moški, je samo po sebi zelo irelevantno in komaj

* Op. ur.: O Ložarju v Etnografskem muzeju v tej knjigi tudi v prispevku I. Smerdel.

²⁰ O nastajanju *Narodopisja Slovencev* gl. Ložar - Podlogar 1998; ponatisnjeno v tej knjigi.

kaj več kot folklor. Če pa bi dobili celo vrsto primerov, da so izdelovale lonce ženske in to podrobno zasledovali tudi v zgodovinskem kontekstu, nastane iz tega možnost, v tej ženski vlogi prepoznati tradicijo takih etnoloških kultur, kjer je to pravilo. Isto je tudi pri beljenju hiše; ako hišo bajsajo ženstva ali ženske, pomeni, da je hiša veljala kot ženska last, tako kot je v nomadskih kulturah šotor zadeva ženske. Na take stvari sem bil posebno pozoren v obravnavanju planšarskih kultur v gorah. Kakor jezik, tako kaže vsaka etnografska vrednota v neko višjo sestavno vrsto etnološkega reda in to je bilo vodilo pri mojem delu. Zato sem reviji z lahkoto pustil ime, ki ji ga je dal njen ustanovitelj Niko Županič.

Seveda pa *Etnolog* v vojnih časih ni mogel obdržati mednarodne ravni.

O tistih časih, ko je okoli sebe združeval pomembne znanstvenike iz domovine in tujine, smo lahko samo sanjali. Leta 1941 je izbruhnila vojna, za njo je prišla okupacija in vse internacionalne vezi so bile pretrgane. Etnolog je bil navezan na ozek krog sodelavcev, kljub temu je v znanih razpravah Ivana Grafenauerja o prakulturnih bajkah pri Slovencih odpiral poglede, ki so bili dotlej neznani. Prav tako so tudi drugi sodelavci uvajali nova pota in ni bilo razloga, da bi se zaradi omejenega obsega in skrčenja sodelavcev morali opravičevati.

V organizacijskem pogledu je Ložar vodstvo muzejske knjižnice in inventarja pustil Frančku Kosu, ki je to delo opravljal že v času Županičevega ravnateljstva. Dal pa mu je tudi druga pooblastila. Po Kosovem posredovanju je muzej pridobil veliko panjskih končnic, ki jih je učitelj Kokalj zbral v našem delu Koroške, kjer je služboval. Ko je nekdo (imena se ni več spomnil) v odkup ponudil veliko zbirko lepo izdelanih naglavnih rut, je Ložar zaprosil za podporo BANSKO upravo; rute je tako za Etnografski muzej iz posebnega fonda kupil dr. Marko Natlačen. S svojih terenskih poti (še preden so deželo zaznamovali bloki) je Ložar prinesel v muzej veliko lončarskih izdelkov, iz cerkve na Koreni nad Vrhniko je odkupil tudi staro gotsko zakristijsko omaro, ki jo je, po obvestilu advokata Marijana Marolta, prodajal vrhniški župnik. Ko se je nad deželo razbesnela vojna vihra, je prof. dr. Lambert Ehrlich izročil muzeju zbirko predmetov, ki jih je na svojih raziskovalnih poteh na Malajskem polotoku nabral njegov sošolec dr. Paul Schebesta iz Mödlinga pri Dunaju. Vsi ti predmeti so izvirali iz pigmejskih kultur in so zelo dragoceno gradivo.

Obsežno je bilo konservatorsko delo: preparator Drago Vahtar je pripravil vse lesene predmete iz muzejskih zbirk, ponovno je bila pripravljena tekstilna zbirka, Maksim Gaspari je na predmetih popravil slikarije.

Ložarjevo etnografsko delo pred letom 1940, ko je prevzel Etnografski muzej, ni bilo obsežno, in, po lastnih besedah, za etnografijo ni bil posebno specializiran kandidat. V tesnejši stik z njo in s spomeniki je prišel potem zaradi dveh projektov: prvi je bilo sestavljanje *Narodopisja Slovencev*, drugi pa t. i. *Obnova*.

Najprej o prvem: Boris Orel in založnik Jože Žužek sta nekega dne leta 1941 prišla v muzej s predlogom, da bi sestavili *etnografsko čitanko*, ki bi predstavila glavne narodopisne panoge in spomenike in bila tudi primerno ilustrirana. Nad zamisljivo je bil Ložar navdušen, vendar je predlagal, naj bi raje izdali monografsko publikacijo, ki bi podala pregled celotne vede in predvsem tudi z bibliografskim aparatom.

²¹ *Bloki* so bili oštevilčeni in Ložar navaja, da je prestopal zaporno cono na št. 15 (Koseze), št. 16 (Dravljje), št. 21 (Ježica), št. 24 (Tomačevo), št. 27 (Jarše), št. 33 (Studenc), št. 36 (Hrušica), št. 52 (Dolenjska cesta), št. 60 (Opekarska cesta).

To mi je narekovalo spoznanje, da je navadnemu človeku nemogoče dobiti jasno sliko o slovenski etnografiji, ker z izjemo del, kot je A. Siča o noši, ljudje nimajo nobene druge strokovne informacije. Razen tega bi narodopisni priročnik dobro služil tudi napredku vede same.

Žužek in Orel sta predlog sprejela. Čas pa za dejansko raziskovanje terena ni bil ugoden, kajti zunaj t. i. *blokov*²¹ je bila raziskovalcu dostopna komaj četrtnina kranjskega ozemlja, Štajersko pa sploh ni bilo dostopno. Kljub temu je bilo opravljenih nekaj terenskih raziskav: najprej je šel v logaški konec, kjer je obiskal Logaške Rovte vse do Vrha Sv. Treh Kraljev nad Vrhniko (3., 21.–24. avgusta 1941), Petkovec in njegovo okolico, nato Žibrše in sosednje predele (6. september, 16. in 19. oktober, 29. november). Na teh poteh se je seznanil z geografsko razsežnostjo škofjeloško-cerkljanske hiše, katere subkultura je bila prav v hribih zahodno in severozahodno od Logatca. Že leta 1940 se je odpravil tudi na Kozjansko, nato se je seznanil z ozemljem do Št. Petra pri Svetih gorah in z mejnim ozemljem do hrvaškega Obsotelja. Leta 1943 je šel Ložar večkrat v okolico Novega mesta, kjer je našel še ohranjeno staro dimnico, popisal pa je tudi strokovno vinogradniško znanje posestnika in vinogradnika Ivana Košaka. Štiri dni skupaj (26.–29. avgusta 1941) je raziskoval Suho krajino južno od Žužemberka, vse do severnega roba Roga in nazaj v smeri Dolenjskih Toplic.²²

Ugotovil sem, da so vsa ta ozemlja v etnografskem pogledu zelo malo znana, kar me glede Suhe krajine ni presenečalo, bolj čudno pa je bilo, da z izjemo Rudolfa Badiure ni še nihče posvetil v Logaško-Rovtarsko-Žirovski konec in v »kraljestvo« Svetih Treh Kraljev, ki je vendar ležalo tako rekoč pred nosom Ljubljane,

je zapisal v avtobiografskih spominih.

Drugi projekt, pri katerem je sodeloval tudi Etnografski muzej, je bil *Obnova* porušenih vasi in kmečkih domačij; projekt je bil osnovan sredi leta 1944 po odloku predsednika Ljubljanske pokrajine potem, ko je bila najprej izvedena anketa. Član konstrukcijskega in regulacijskega odseka je po dolžnosti, kot vodja Etnografskega muzeja, postal tudi R. Ložar. Odbor je imel redne seje, delo *Obnove* na terenu so določali po predhodni ocenitvi škode, ki jo je določila komisija. Ložar je sodeloval le tam, kjer je šlo za etnografsko pomembne objekte, to pa je bilo na Igu, na Dobravi – Brezju, v Polhovem Gradcu, na Vrhniku, v Šmarju in okolici (Tlake, Paradišče, Hrastje), v Stični, Šentvidu in Radohovi vasi. Glede načina obnove pa predvsem v konstrukcijskem odseku niso bili enotni: na eni strani sta bila stavbenik in načelnik Ivan Kavka in arh. Rado Kregar, ki sta zagovarjala mnenje,

da je treba obnavljati porušene objekte, in tudi sicer vasi tako, da se v glavnem ohrani etnografski in tradicionalni značaj objekta, drugače pa se mora tehnologija obnove vršiti po modernih principih funkcionalnosti, ekonomičnosti, higijene in na podlagi planiranja, ki ima za podlago norme, to je ustaljene sestavne dele gradbenih objektov, ki imajo standardne mere in se morajo uporabljati v vseh objektih, ter morajo nadomestiti individualno izdelovanje sestavnih delov.

Ložar in arh. Simon Kregar pa sta zagovarjala dosledno ohranitev tradicionalne graditve objekta, pri tem pa upoštevati vse *principe ekonomike, higijene, praktičnosti*. Oba arhitekta sta zelo natančno in na umetniški ravni izdelala vsak svoje načrte, vsak svojega zagovarjala

²² Iz Zagradca ob Krki je najprej potoval k Sv. Petru na Kamnem Vrhu, od tam na Korinj, se spustil na Kal in v Ambrus. Potem je šel v Ratje, Lopato in Hinje, pa v Smuko in Toplo Reber in po dolini Krke do Dolenjskih Toplic.

in utemeljevala.

Povojni čas je potrdil, in brez pridržka je tudi Ložar priznal, da sta imela sicer bolj prav Kavka in R. Kregar, po drugi strani pa je čutil, da modernizacija starih kmečkih domov ne prinaša v vsakem pogledu napredka, ponekod se pokaže celo kot nazadovanje.

Ako postaviš na deželi, kjer imaš v bližini živino, hišo, ki je vsa svetla, ker ima moderna okna ... in so stene z njimi preprežene, potem boš gotovo v taki hiši imel nadlogo muh. To je bila prva stvar, ki sem jo opazil pri takih predelavah ... Razen tega pa moderna doba še ni našla ekvivalenta naši stari kmečki peči, ki so jo mlade gospodinje v mnogih primerih vrgle ven. Hiša [kot bivalni prostor, op. H. L. P.] ... je prostor, ki ga noben moderni dom, naj bo še tako sofističen, ne more nadomestiti,

so bila njegova razmišljanja in opažanja na terenu, ki jih je zapisal in še dodal:

Na svojih raziskovalnih poteh sem ugotovil še izredno visoko stopnjo ohranjenosti starega pristnega ambijenta tako v poslopih kakor tudi v tehnologiji in izrazoslovju. Ker nisem prej nikoli hodil po takih potih in sem v prostem času predvsem hodil na planine, sem se začudil, da je pred vrati Ljubljane, v krajih, ki leže na grebenu hrba severno od črte Grosuplje–Šmarje, v etnografskem pogledu še popolnoma neobdelan svet. Samo zaradi popisovanja hiš in starin sem se tja še večkrat vračal ... Posebno zanimanje je veljalo pletenim slamnatim posodam ... Tudi severna stran hribovja med Šmarjem in Savo je kazala še sorazmerno dobro ohranjeno strukturo, npr. Dobrunje, Sostro, Podlipoglav, Zgornji Kašelj in Zadobrova. Tedaj sem obžaloval, da je vso pozornost tedanjih slovenskih etnografov nase vezala le alpska ali gorenjska hiša.

Ložar pa je kritično komentiral tudi po vojni izdano knjigo Marjana Mušiča *Obnova slovenske vasi* [1947], v kateri je Mušič pravilno opozarjal arhitekto, naj se bolj posvetijo tudi podeželju, zamolčal pa, da je

večina idej, ki jih v knjigi objavlja, bila v razpravi že pri Obnovi, ki je gledala bodočnost, ni pa imela bodočnosti v žepu. Tudi organizacija tehničnih baz je bila tedaj že v zametku dana v obliki finančnih sredstev, ki jih je dala za izgradnjo opekarne v sektorju Veliki Gaber – Radohova vas. Niti stavbenik Kavka niti arh. Rado Kregar v knjigi nista omenjena.

Pomen knjige pa je videl v tem, da navaja natančne podatke, koliko slovenskih domov in domačij ter gospodarskih poslopij je bilo ali popolnoma uničenih ali poškodovanih (22.835 domov in 14.351 gospodarskih poslopij). Knjiga je sicer ilustrirana, vendar pri večini slik nista navedena niti kraj niti fotograf, med njimi je Ložar prepoznal celo vrsto svojih fotografij. Prav tako je pogoščal bibliografijo in kazalo. Prav se mu je zdelo, da je avtor kritično presojal romantično pojmovanje slovenske etnografije, ki je *videla le avbo in narodni ornament, ni pa videla življenja na deželi*. Mušič šteje med etnografe, ki naj bi odpravljali romantiko v narodopisju, Murka, Vurnika, Kotnika, F. Baša in Orla. Kar zadeva Kotnika se Ložar z Mušičem ni strinjal, saj ga je sam imel za *zadnjega predstavnika romantične struje pri nas, ki do pragmatičnega pojmovanja sploh ni prišel*, Orla pa je imel za pomembnega raziskovalca duhovne kulture, predvsem šeg, in ni vedel, da je Orel (ta je prekinil stike s svojim najboljšim predvojnim prijateljem potem, ko je bil Ložar prisiljen zapustiti domovino) medtem opustil to, morda za tisti čas nekoliko tvegano raziskovalno področje, in se kot ravnatelj Etnografskega muzeja posvetil predvsem materialni kulturi. Mušiču je Ložar tudi zameril, da ni omenil njegovih poglavij iz *Narodopisja Slovencev*, ki jih je sam neskomno ocenjeval kot *prvo, na trdna tla znanstvenega pragmatizma postavljeno obravnavo slovenske domačije in slovenskega ljudskega gospodarstva*. Ko pa je dobil v roke Mušičevo knjigo o slovenskem kozolcu, za katero je zapisal, da je *znanstveno*

nemogoča, pa je poudaril, da je poslej med največje sodobne romantike etnografskega žanra treba šteti tudi Marjana Mušiča samega.

Ložar je premišljal tudi o razmahu slovenskega narodopisja v tridesetih letih 20. stoletja, za katerega naj bi bili zaslužni trije možje, ki so s svojo dinamiko in z entuziazmom to vejo naše kulture zbudili iz spanja, zlasti pa iz šablonske miselnosti, ki je videla narodne tradicije samo v nošah določenih tipov in v lepo harmoniziranih quasi-narodnih pes-mih. Prvi med njimi je bil Stanko Vurnik, ki je prinesel v vedo eksaktno kritično metodo. Četudi so bili mnogi njegovih rezultatov etnografsko na šibkih nogah, ker se je preveč zanašal samo na stilno analizo, je vendar po-stavil veliko stvari v pravo razmerje in jih pravilno vrednotil. Še izrazitejše pa je bilo Vurnikovo delo na področju glasbene interpretacije in kritike in njegovo iskanje praforme in pristne oblike. Po njegovi smrti naj bi ga nasledil France Marolt.²³ Kot tretji, za stroko pomemben mož, je omenjen Boris Orel, vendar še v času, ko je bilo njegovo glavno področje raziskovanja duhovna kultura.

Čeprav je delo v muzeju bilo dokaj intenzivno, pa je bilo na vsakem koraku čutiti vojno ozračje. Tudi služba v Etnografskem muzeju v tistem času *ni bila noben piknik* (tj. prispodoba, ki jo je Ložar velikokrat uporabljal v takih zvezah). *Razmere so gnale človeške živce do roba zdržljivosti. Karkoli si napravil, vse se je obrnilo v svoje nasprotje in pokazalo svojo dialektično masko.* Spomladi leta 1943, torej še pod italijansko okupacijo, je podpisal prošnjo Frančka Kosa italijanskim oblastem, da bi smel v Rim na študij. Ker se je Kos tudi med delovnim časom pridno učil angleščine, je slutil, da se pripravlja na diplomatsko službo. Iz Rima se je Kos, kljub drugačnim obljubam in dogovoru, oglasil le dvakrat: prvič, ko je prosil, da bi dobil na razpolago zbirko pigmejskega gradiva, ki jo je Ehrlich dal muzeju, in drugič, ko je poslal obvestilo, da bodo zavezniki bombardirali Ljubljano, in naj se muzejske zbirke spravijo v zaklonišče.

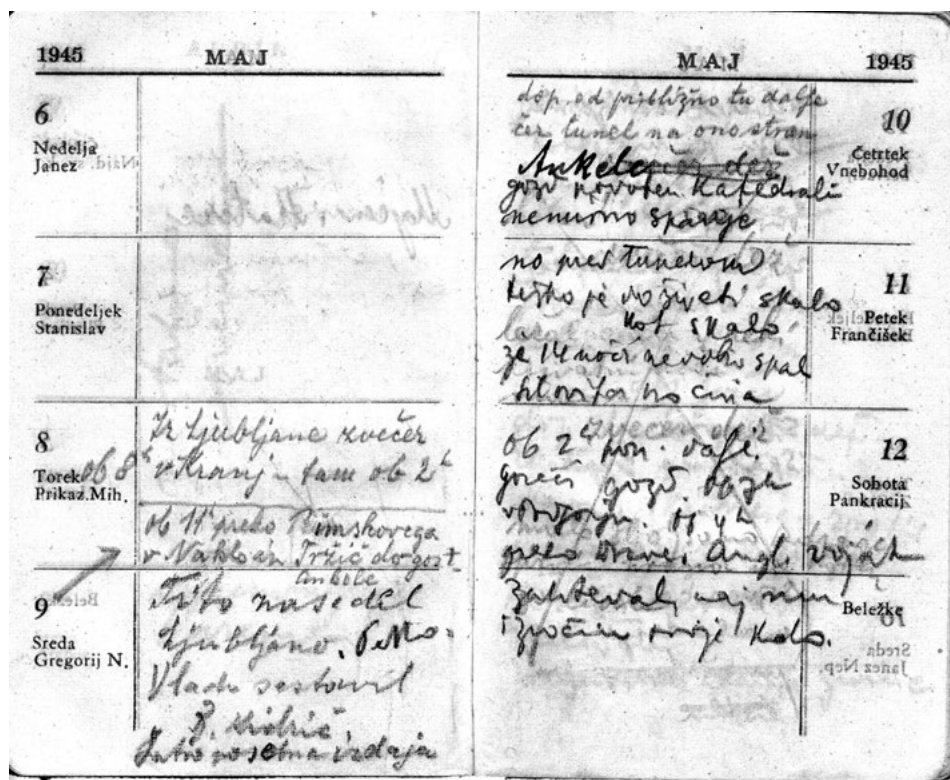
Rajko Ložar z Borisom Orlom in bratom Slavkom pred restavracijo na planini Sv. Križ nad Jesenicami, 3. 1. 1932 (Zasebni arhiv).

²³ Nadaljevanje tega razmišljanja opuščam, saj ni neposredno povezan z muzejem, bolj morda z obema današnjima inštitutoma ZRC SAZU.

Njegovo prošnjo za Schebestovo zbirko sem odklonil, in to iz dveh razlogov: prvič, ker bi bilo v tistih nevarnih časih riskantno pošiljati tak material po svetu, in drugič, ker je bilo moje mišljenje, da naj kot svojo vizitko, s katero bi se rad predstavil raznim slovenskim cerkvenim funkcionarjem v Rimu in s tem prišel z njimi v stik, porabi kakšen drug motiv. Na razpolago je imel celo vrsto pripravnejših razlogov, s katerimi bi bil lahko branil slovenske interese.

Ložar je namreč ves čas mislil, da bo po vojni prav Franček Kos postal njegov naslednik in da bo dvignil muzej na tisto raven, na kateri bi ga bil prav on sam rad videl. Še kot kustos je Kos namreč velikokrat izražal nezadovoljstvo nad Ložarjevim delom, npr. nad zbiranjem gradiva, češ tega bo po vojni vsepovsod dovolj, ali nad člankom o prazgodovinskih osnovah narodopisja. *Moje mišljenje je bilo, da bodo ti ljudje po vojni lahko izrazili svoje poglede in izvedli svoje načrte, je zapisal.*

Vojni čas je pisal usodo muzeju in posameznikom. Kot ravnatelj Etnografskega muzeja Ložar ni imel lahkega položaja. Muzej je bil nekakšno središče političnega delovanja nekaterih uslužbencev, ki so se začeli že pripravljati na pomembne funkcije po končani vojni. Ložar je bil povsem nepolitičen človek. Bil je znanstvenik in kulturni delavec, v politiko se ni vtikal: *Sam o sebi lahko rečem, da sem bil v političnem oziruh vselej zelo velik analfabet.* Kocbek je leta 1941, ko sta se zadnjič srečala v kavarni Evropa, napravil zadnji poskus, da bi ga politično prepričal in pritegnil na svojo stran.

Zapisek v koledarčku o odhodu iz Ljubljane, 8. maja 1945 (Zasebni arhiv).

Govoril ni direktno, temveč o stvareh, ki so se šele 1945 dejansko tako izvršile, kakor je on napovedoval. Kako naj bi bil jaz razumel l. 1941 njegove besede? Predmet razgovora je bilo vprašanje, kdo bo imel vpliv nad našim prostorom po končani vojni: Rusi ali zahodne demokracije. Kocbek je zastopal mišljenje, da se bo tudi na to ozemlje, vključno Trst, razširil vpliv Rusije in da bo torej tu tekla meja med vzhodno in zahodno Evropo. Temu nasproti sem postavil svoje mišljenje, da je Trst kot najseverneje ležeča luka Jadrana vključno z vsem zaledjem dejansko zaledje Sredozemskega morja, ki je za Angleže življenjske važnosti. Če naj kaj veljajo zakoni naravne pameti in logike, predvsem pa vse izkustvo zgodovine, potem Anglija ne bo prepustila vpliva v tem prostoru nobeni drugi velesili. Posebno pa sem poudaril, da s tem ne rečem, da se moje stališče strinja z angleškim, toda zahteva slovenskega političnega realizma je, da s tem računa.²⁴

Tako se je Ložar spominjal svojih zadnjih pogovorov s Kocbekom in jih zapisal v svoj taboriščni dnevnik. In še dodal: *Ob pogledu nazaj vidimo, da je imel Kocbek prav – se pravi – nekaj v njem je imelo prav. Mož je tedaj že mnogo več vedel, kot se je meni tisti hip zdelo.* Tedaj je namreč Ložar, verjetno zaradi propagande, ki je segla tudi do taborišča na Koroškem, začel verjeti, da bo Trst le postal slovensko mesto. Pozneje se je seveda pokazalo, kdo je v tem razmišljanju imel prav.

Ložar je bil do muzejskega osebja strog in natančen in zato za koga tudi neprijeten. Na vse načine so ga hoteli kompromitirati, na obeh straneh. V muzejsko fototeko mu je nekdo podtaknil negative streljanja talcev in poskrbel, da jih je našel nemški obiskovalec muzeja. Tako je imel nemško policijo najprej v muzeju, potem pa še preiskavo doma, kjer pa niso ničesar našli, ker je negative še pravočasno skrnil v *kraljico peči* in pozneje na skrivno, nedostopno mesto, kjer so verjetno še danes. Naprtili so mu aretacijo Metoda Mikuža in dr. Franceta Mesesnela.²⁵ Potem pa se je zaradi grožnje muzejskega preparatorja leta 1945, ko je bilo treba vsako grožnjo jemati resno, zbal za svoje življenje in se umaknil v begunstvo.

V BEGUNSTVU

V tistih nemirnih časih, ko je svet padel s tečajev in so se tisoči in desetisoči znašli kot ribe na pesku, kamor jih je bila odplahnila voda, ki se potem ni več vrnila, da bi jih vzela s seboj nazaj v morje, sem se tudi jaz znašel na Vetrinjskem polju. Prve tedne je tu preživljal tako rekoč pod milim nebom, v taborišču razseljenih oseb, dokler niso njegove skupine preselili v predmestje Lienza, v Peggez, kjer je bila ustanovljena taboriščna gimnazija. Postal je profesor za slovenščino in umetnostno zgodovino, kot šolski predmet pa je uvedel tudi narodopisje. Kot neplačani strokovni svetovalec za umetnostno-obrtne stroke pri angleškem oficirju za varnost je dobil nalogo, da organizira delavnice za umetno obrt in pod pokroviteljstvom angleške vojaške uprave pripravlja razstave izdelkov v Celovcu, Judenburgu in Leobnu. 26. oktobra 1945 je zapisal:

²⁴ Iz Ložarjevega taboriščnega dnevnika [Zasebni arhiv].

²⁵ Za to zadnjo obdolžitev je izvedel šele pozneje v Trstu, kamor se je nekoč iz taborišča čez hribe peš odpravil v upanju, da bo morda tu našel kakšno zvezo z domom. Pozneje, ko so v taborišče že dobivali tudi slovenske časopise, si je ob nekem članku oddahnil – z besedami v dnevniku *Hvala Bogu, zadeva v zvezi z Mesesnelom se je pojasnila*. Kljub temu se nihče ni upal zavzeti zanj.

Danes so mi naložili vodstvo razstave, katero prireja vojaška uprava vseh taborišč v britanski coni. Po cirkularju vojaške uprave naj bi bila ta razstava v bistvu razstava begunske beračije. Delo sem nerad prevzel, prevzel pa samo z namenom, da se pokaže kulturno ustvarjanje našega ljudstva pred Britanci (brez ozira na civilizacijo konzervnih škatelej) in naš narodni element, na drugi strani pa, da ljudski interes preide od samega politiziranja na druga področja, kjer se bo morda za marsikoga pokazala rešitev. V tej obliki bom svoje delo za razstavo, kakor tudi poučevanje na gimnaziji vselej lahko zagovarjal.

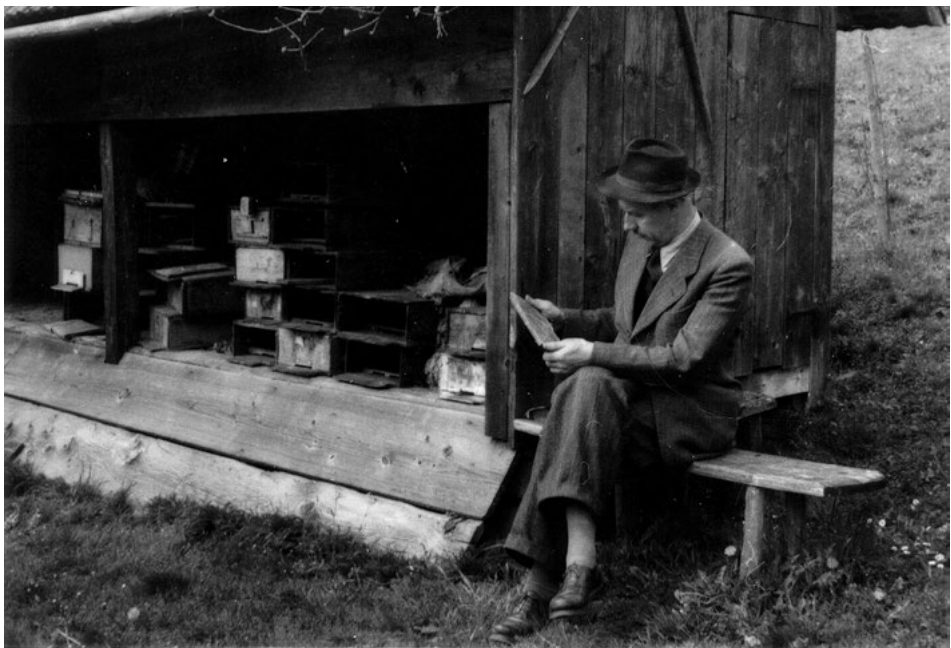
Ves november so se ljudje po barakah pripravljali na to razstavo.

Po moji zamisli naj razstava pokaže moč in višino slovenske ljudske kulture in zgolj za ta del odgovarjam. V to ljudsko kulturo pa mnogo tega ne spada, kar bodo razstavi še na rame obesili. Pri tem delu se izkazujejo Dolenjci v mnogih ozirih kot samoraslejši, originalnejši in pristnejši nego Gorenjci, ki so od svoje civilizacije že silno pokvarjeni. V kratkem času se je naš človek natančno orientiral tudi po tukajšnji naravi in še otroci vedo, kje raste leska, kje vrba, kje breza itd. Toda ta flora je v primeri z našo tu silno revna ... Delo za razstavo je kulturno delo. Kultura zbližuje, kultura rešuje, kultura izglajuje in omiljuje. Kultura prihaja od srca in duha, politika od volje in razuma.

Ob organiziranju druge razstave leta 1946 pa se mu že toži po resnejšem delu:

Namesto da bi razporejal kamnite sekire, lonce in druge eksponate, sem se moral pripraviti s kapriciozno gospo radi boljše razporeditve ročnih torbic iz blaga, bluz, nogavic, čepic, znakov in druge galanterije ... Medtem teko najlepši dnevi, ne da bi narisal in popisal eno samo koroško slovensko hišo.

Ves prosti čas je Ložar namenil svojim raziskavam; najprej raziskavi *Vzhodna Tirolska*

Na terenu na Koroškem pri popisovanju čebelnjaka, 1946 (Zasebni arhiv).

Rajko Ložar v Gradcu ob Muri, 22. 7. 1948. Ložarjevi pripisi ob slikah iz Gradca: *Glava je od skrbi težka; Skrbi kvarijo brezdelno razpoloženje* (Zasebni arhiv).

in Slovenci, ko je iskal slovenske ostaline predvsem na jezikoslovnem področju in svoje ugotovitve primerjal s tistimi iz tedanje literature. Konec leta 1945 je International Refugee Organisation (IRO) prevzela vsa taborišča v Avstriji in novembra 1946 organizirala preselitev taborišča Peggez v Spittal na Dravi. Tirolska je tako za Ložarja postala preveč oddaljena. Poslej je tudi na tej taboriščni gimnaziji od 1946–1949 poučeval slovenščino, nemščino, umetnostno zgodovino in geografijo, postal celo njen direktor, do 1950 pa šolski superintendent.

Raziskovanju koroške hiše pa se je posvetil od trenutka, ko je v Ribnici ob Vrbskem jezeru zagledal t. i. *hišo z lopo*, v lopi pa *petoujeke* tj. svinjski hlevcec. *Te cotave bajte bomo podrli*, so rekli, zato so bile vse njega raziskave poslej namenjene popisovanju in risanju hiš v vseh koroških pokrajinah. Ta tip hiše je bil zanj nov, nihče v domovini ga še ni obdelal. In ko je trkal na vrata, so marsikatera ostala samo priprta: *Da iskreno misliš, verujejo ljudje le, če prosiš za krompir in mleko, ne pa če sprašuješ po omarah in skrinjah. Potem si le prevejan lopov, ki si skuša pod pretvezo ogledati hišo za nočni rop*. Sčasoma je našel ljudi, ki so mu pomagali, na poteh pa ga je kot risar spremljal njegov mladi sotrpin inž. Jože Bavdaž. Pa ni popisoval le hiš, istočasno so ga zanimali tudi ljudska prehrana in dialekti. O vseh teh spoznanjih je pisal v koroške časopise. Bal se je, da bo nekoč moral zapustiti to deželo, rad bi ostal, vendar

doslej se še ni našel koroški Slovenec, ki bi bil rekel: Pridi, ostani, delaj. Ali je mogoče zahteva previsoka, pričakovanje preveliko? Ali imajo mnogo ljudi moje vrste na razpolago, da me lahko pogrešajo? Ali sem tudi jaz zanje fašist,

belogardist? Ali imajo ljudi, ki bodo stali ob smrtni uri hiše z lopo tej ob strani z enako ljubeznijo kot bi jaz, ki sem se nad to hišo počudil kot nad pravim čudežem. Naj bo kakorkoli, prepuščam vse zgodovini, kdo je ravnal prav in kdo ne.

O Avstriji je razmišljal kot o sorazmerno konzervativni deželi, kar je po njem njena dobra in hkrati slaba stran. Je muzej vsa in ne rabi muzejev. Nasproti ji je postavljala Slovenijo oz. Jugoslavijo, ki je nekoč bila

zelo napredna dežela, kar pa je tudi dobra in hkrati slaba stran ... »Muzejev ne rabi in sama ni muzej, je pa eksperimentalni laboratorij. V tem laboratoriju bodo kmalu propadli, če bo šlo tako dalje, vsi narodi in vsi stanovi in lahko bodo potomci obiskovali nekdanje prebivalce le še na pokopališču. Dokler se vodilni moške v Jugoslaviji ne bodo zavedli, da živa bitja v laboratoriju poginejo, ne bo mogoče za deželo pričakovati vzpona. Iz ruskega zgleda bi se bili že marsikaj lahko naučili.

Zaradi spremenjenih uprav begunskega šolstva pa je Ložar od leta 1950 ostal brez vseh dohodkov. Vodja slovenskih oddaj na celovškem radiu Helmut Hartmann mu je tedaj omogočil redna honorirana radijska predavanja. Ko se je leta 1951 srečal z ljubljanskimi študenti – etnologi, ki so med počitnicami raziskovali v Rožu, jim je, kljub lastni stiski, dal kar tretjino honorarja, ki ga je dobil za pet predavanj. Ves čas je upal, da bo na Koroškem našel zaposlitev, kot arheologa so ga vabili v Nemčijo, kamor ni hotel, že skoraj dogovorjene službe v Gradcu, po posredovanju svojih nekdanjih nemško usmerjenih muzejskih kolegov iz Ljubljane, ki so ga označili kot *Nemcem nenaklonjen*, ni dobil. Vedno bolj je razmišljal o domu in ugotavljal, da se ne bi smel tako navezati na muzej v Ljubljani in bi moral iti prej od doma na deželo. *Dom je vrednota, ki zahteva pametnega spoštovanja, kajti tlaka domu vodi v pogibelj. Če bi se bil pravočasno odtrgal od doma, ne bi bil danes begunec.*

Usoda je določila, da se je Rajko Ložar novembra 1951 podal na pot v Združene države Amerike, kjer je od 1952–1956 delal kot inšpektor materiala v tovarni Imperial Brass

Manufacturing Comp. v Chicagu. Decembra 1956 je dobil mesto direktorja mestnega muzeja v Manitowocu v državi Wisconsin (Rahr Civic Center and Public Museum). Ložar se je leta 1969 upokojil in se poslej posvečal urejanju na Koroškem zbranega gradiva, se v poletnih mesecih nekajkrat mudil na Koroškem, vendar je bilo njegovo zdravje že precej šibko. Njegova največja želja je bila, da bi še enkrat videl slovenske gore. Tudi ta se mu ni uresničila – poslovala sva se pred simbolično usodnim ljubeljskim predorom, od koder se je potem spet peš vračal nazaj v dolino proti Celovcu. Umril je 4. januarja 1985 v Manitowocu, za zadnje počivališče pa si je sam izbral Milwaukee, mesto z večjo slovensko naselbino. Tako v tujem svetu ni povsem sam. *Ko bom umrl, si želim grob – preprosto gomilo z lesenim križem*, mi je dejal ob najinem prvem srečanju, dobil pa ga je na tujem, po ameriški šegi, v tla parka položeno oz. vdeleno majhno črno marmorno ploščo z vklesanim imenom.

NAMESTO SKLEPA

Rajko Ložar je imel bogato knjižnico, z nekaj unikatnimi primerki, ki si jo je ustvarjal od dijaških let. Za knjige bi bil dal tudi zadnji košček kruha. Prišli so njegovi znanci iz umetniških krogov, vedeli so, kam morajo, zaplenili so knjižnico in knjige skoz okno zmetali na lojtrni voz (zraven pa še kakšno »malenkost«, npr. veliko perzijsko preprogo, plastiko sv. Jerneja in še kaj). Niso vse knjige končale v federalnem zbirnem centru, najdragocenejše so obogatile zasebne zbirke. Pa vendar. Ko je na Koroškem tu in tam našel katero od knjig iz bogate knjižnice judovskih lastnikov gradu Silbereg, ki so vsi umrli v koncentracijskih taboriščih, njihove knjige pa so *mnogim gospodom pomagale, da so si obogatili svoje knjižnice*, se je zamislil in v svoj dnevnik 26. oktobra 1945 (ko še ni imel nobenega glasu od doma, da bi kaj vedel o zaplembi), zapisal:

Z ozirom na to, da se bo kaj podobnega utegnilo zgoditi tudi mojim knjigam, želim in prosim, da bi prišle v roke takim ljudem, ki bodo ob vsaki knjigi mogli čutiti utrip mojega srca in duhovne energije ter vezi, ki so mene z njimi vezale.

LITERATURA

JAUKER, OTTO

1904 Ethnographische Chronik aus Österreich. Ueber volkscundliche Sammlungen in Krain. *Zeitschrift für österreichische Volkskunde* [Wien] 10: 158–159.

KOTNIK, FRANCE

1944 Pregled slovenskega narodopisja. *Narodopisje Slovencev I*. Ljubljana: Klas: 21–52.

LOŽAR, RAJKO

1923 K doneskom za topografijo in zgodovino umetnosti na Kranjskem. *Zbornik za umetnostno zgodovino* 3: 78.

1924 K problemu religiozne umetnosti v naši dobi. *Križ na gori* 1 (6/7), 1924–25: 98–102.

- 1926 Izidor Cankar, Uvod v umevanje likovne umetnosti. *Sistematika stila. Čas* 21 (7), 1926–27: 290–292.
- 1927 *Archäologisch-topographisches Verzeichnis der Sarkophage und Sarkophagfragmente aus Noricum und Pannonien* [Neobj. disertacija]. Universität Wien.
- 1927a Kaj hočejo. *Dom in svet* 40 (1): 57–64.
- 1931 Arheološki oddelek. V: *Vodnik po zbirkah Narodnega muzeja v Ljubljani. Kulturno zgodovinski del*. Ljubljana: Narodni muzej: 21–79 [tudi p. o.].
- 1934 Ornamenti noriško-panonske kamnoseške industrije. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 29: 99–147.
- 1938 O pripravah na ustanovitev Akademije upodablajočih umetnosti v Ljubljani. *Slovenec* 66 (290): 9.
- 1979 Za spremembo – nekaj drugega. *Ameriška domovina* [Cleveland] 81 (12., 19. in 26. 9, 3. in 10. 10.)
- 1981 Za spremembo – nekaj drugega. *Vestnik* [Buenos Aires] 32 (3): 165–173.

LOŽAR - PODLOGAR, HELENA

- 1998 Ozadje nastanka »Narodopisja Slovencev«. *Traditiones* 27: 159–174.
- 2003 Rajko Ložar – upravnik Etnografskega muzeja 1940–1945. Po zapiskih Ložarjeve avtobiografije. *Etnolog* 13: 64, 97–107.

MUŠIČ, MARJAN

- 1947 *Obnova slovenske vasi*. Celje: Družba Sv. Mohorja.

STROI, ALOJZI

- 1930 (ur.), *Jubilejni zbornik katoliškega društva rokodelskih pomočnikov. Ob petinsedemdesetletnici*. Ljubljana: Odbor katoliškega društva rokodelskih pomočnikov.

EVERYTHING HAS GONE WITH THE WIND... RAJKO LOŽAR'S LIFE AND WORK

SUMMARY

Rajko Ložar was an archaeologist, art historian, ethnologist, literary critic and publicist. The second of eight children, he was born in Ljubljana on August 29, 1904. His childhood years were spent at Rokodelski dom on Komenskega Street. Upon the completion of four-year grammar school (1910–1914) he was enrolled at the classical department of high school. Evgen Jarc, who taught Latin there, lectured so vividly on Greek sculpture that young Ložar audited classes by I. Cankar at the university. His decision to study art history after his graduation in 1922 was therefore an easy one.

He studied History of Art with Cankar, Antique Art with V. Molè, Classical Archaeology with J. Mantuani, and philosophy with F. Veber. He also audited classes on literary history that were taught by F. Kidrič and I. Prijatelj. On top of this, Ložar studied Czech, Russian and English. After he had completed five terms at the university, Professor Cankar, who was well aware that in Ljubljana employment opportunities for art historians were scarce, advised Ložar to continue his study of archaeology in Graz. Although he knew that the *Landesmuseum* in Graz would be needing an archaeologist in the future, Ložar decided on Vienna instead. By combining classical archaeology with art history, in 1927 he successfully defended his doctoral thesis *Archäologisch-topographisches Verzeichnis der Sarkophage und Sarkophagfragmente aus Noricum und Pannonien*.

Upon his return from Vienna he served army in Bileča, where he was in school for reserve officers. In November 1928 he started working for the National Museum in Ljubljana, first as a novice curator, then, after he had passed the prescribed examination in 1931, a full curator for archaeology. The scope of his work was extensive and versatile: initially responsible for the organization of museum library catalogs, he later became head of the library; he was also in charge of the graphics collection, the entire department of archaeology, and the numismatic department. He guided visitors through his museum collections and organized and supervised archaeological excavations throughout Slovenia. For his own use he card-indexed all museum collections, which served as a basis for his presentation of the archaeological department in the new edition of *Vodnik po zbirkah narodnega muzeja* (Guide through National Museum Collections, published in 1931).

His reports and papers, published primarily in *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* (Slovenian Museum Society Bulletin), created new building blocks of the archaeological discipline. Hoping to kindle a spark of interest in archaeology in university students, Ložar applied for the position of associate professor for archaeology. Instead of the desired position, however, he was appointed to the post of assistant professor for Greek art.

In 1940, when Niko Županič left the Ethnographic Museum to become a university professor of ethnology, Ložar applied for his position, first as an acting manager. Three years later, in 1943, he became head of *Etnografski muzej* (Ethnographic Museum) and editor-in-chief of *Etnolog* (Ethnologist). He strongly felt the interconnection between prominent Slovenian ethnographers such as F. Kotnik, S. Vilfan, F. Marolt, I. Grafenauer, and B. Orel. There was an urgent need for a more systematic structure and an emphasis

on ethnological research within Slovenia, as opposed to the tendencies of N. Županič who favored physical anthropology and research in other parts of Yugoslavia. Ložar was relatively new to ethnology (ethnography), but came to know its fieldwork research methods and objectives, as well as problems, through two of the Museum's projects: the publication of *Narodopisje Slovencev* (Ethnography of Slovenes), and *Obnova porušenih vasi in kmečkih domačij* (Restoration of Destroyed Villages and Homesteads, published in 1944). Because he was severe and meticulous, Ložar was considered fairly unpleasant to work with. In 1945, when one of the Museum workers started to threaten him, Ložar fled Slovenia.

After spending the first few weeks in a refugee camp in Austrian Viktringer Ložar and his inmates were transferred to Peggez, a suburb of Lienz. Ložar started to teach Slovenian and art history at the newlyfounded refugee camp high school, where he also introduced ethnography as a subject of instruction. As an (unpaid) adviser for the field of home craft and applied art he received the task of organizing workshops and prepare exhibits in Celovec/Klagenfurt, Judenburg and Leoben. After he had been moved to the Spittal/Drau refugee camp in Carinthia he taught Slovenian, German, art history, and geography. He became principal of the camp's Slovenian high school and, until 1950, the camp school supervisor. His leisure time was spent in the research of Carinthian houses, food culture, and dialects. He also loved mountain hiking. Due to the changes in refugee education administration, Ložar's means of income ceased after 1950. H. Hartmann, host of the Celovec/Klagenfurt Slovenian radio hours, helped him to give regular lectures on the air. Throughout his stay in refugee camps Ložar hoped to obtain a position in Carinthia, but this did not happen. He declined an offer to work as an archaeologist in Germany, and could not obtain a similar post in Graz because he did not sympathize with the Germans.

In November 1951 he left for the U.S., where between 1952 and 1956 he worked at the Imperial Brass Manufacturing Comp. in Chicago. In 1956 he received the position of the head of the Manitowoc Rahr Civic Center and Public Museum in Wisconsin. After his retirement in 1969 Ložar worked on the material he had collected in Carinthia and returned to Carinthia several summers. Although his health was already frail he wished to once again behold the mountains of Slovenia. Since in his homeland he was presumably a *persona non grata* this wish did not come true. We parted in front of the tunnel of Ljubelj that links Slovenia with Austria, and which could also be said to be a symbol of Ložar's fate; from there, Ložar once again set, on foot, into the valley toward Celovec/Klagenfurt.

Ložar died on January 4, 1985 in Manitowoc, and according to his instructions was buried in nearby Milwaukee, a city with a large Slovenian ethnic community. Although resting in a foreign land, he is therefore not entirely alone.

SPOMINI NA RAJKA LOŽARJA KOT GIMNAZIJSKEGA PROFESORJA

KAJETAN GANTAR

Ta prispevek nima znanstvenih ambicij in morda ne sodi v znanstveno monografijo. Po izobrazbi in poklicu nisem etnograf ali etnolog, zato se vnaprej opravičujem za morebitne terminološke ali strokovne spodrseljaje. Toda življenjska usoda me je večkrat zanesla v bližino nekaterih uglednih slovenskih etnografov, ki so se mi globoko vtisnili v spomin.

Tako sem na primer že v otroških letih, ki sem jih pred drugo svetovno vojno preživel v Celju, spoznal dr. Franceta Kotnika, takratnega ravnatelja Mohorjeve družbe, ki je bil naš družinski prijatelj in je večkrat prihajal k nam na obisk; pozneje mi je postal tudi birmanski boter. Svoje botrovske dolžnosti je resno pojmoval in se tudi po birmi živo zanimal zame, za mojo duhovno in strokovno rast. S posvetili mi je poklanjal svoje knjige, separata, razprave in članke. In ko sem se pozneje vpisal na klasično filologijo, mi je za veliko noč, za »pisanice«, kot je sam zapisal, večkrat poklonil tudi kak Sovretov prevod ali drugo strokovno knjigo.

Drug ugleden etnograf, s katerim sem se zbližal pozneje, je bil profesor Vilko Novak. Njegov kabinet na Filozofski fakulteti je bil več let v neposredni sosesčini klasične filologije. Kadar je videl, da sem sam v sobi, je večkrat prišel k meni na klepet in se z mano pogovarjal ne le o strokovnih vprašanjih, ampak tudi o čisto zasebnih zadevah. Čeprav je bil najmanj dvajset let starejši od mene, mi je veliko zaupal in se z mano pogovarjal tudi o nekaterih kočljivih stvareh, o katerih je pred drugimi najbrž molčal.

Toda še globlje kot moj boter France Kotnik in kot fakultetni sosed Vilko Novak se mi je vtisnila v spomin markantna osebnost dr. Rajka Ložarja, ki je bil poldrugo leto moj gimnazijski profesor in sosed v baraki begunskega taborišča v Peggezu in v Spitalu.

V tem okviru ne bi podrobneje opisoval okoliščin in raziskoval vzrokov, ki so ob koncu druge svetovne vojne tisoče zavednih Slovencev, med njimi mojega očeta in tudi profesorja dr. Rajka Ložarja zanesle v Lienz na vzhodnem Tirolskem. O tem sem nekaj malega že objavil [Gantar 2000; 2002a], kaj več nameravam napisati še ob kaki drugi priložnosti. V tem okviru naj se omejim samo na podatek, da se je ob koncu junija 1945 v begunskem taborišču v Peggezu (pri Lienzu na vzhodnem Tirolskem) oblikovala popolna slovenska osemletna gimnazija.

Gimnazija je delovala dobesedno na etični pogon, brez osnovnih gmotnih sredstev, brez najnujnejših izobraževalnih pripomočkov, v nemogočih prostorih in pogojih, tako da je naše Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport najbrž ne bi verificiralo. Pa vendar je ta begunska gimnazija – po zaslugi požrtvovalnega ravnatelja Marka Bajuka in razgledanih profesorjev – prerasla v pravi pedagoški čudež, tako da so ji mednarodni inšpektorji dajali najvišja priznanja in so se njeni maturanti lahko brez težav vpisovali na graško in na druge avstrijske univerze.

V učnem programu begunske gimnazije v Peggezu je bil tudi predmet, ki ga pred njo najbrž ni imela še nobena slovenska gimnazija: slovensko narodopisje. Poučeval ga je eden naših najboljših strokovnjakov, dr. Rajko Ložar, ki se je sicer v slovenski javnosti v obdobju med obema vojnama uveljavljal tudi kot umetnostni zgodovinar in arheolog, kot urednik *Doma in sveta* in drugih revij, kot literarni in umetnostni kritik.

Še danes ga vidim živo pred sabo, kako je, visok in postaven, prvič stopil v naš razred, v peti razred begunske gimnazije. Bil je oblečen v pumparice, obut v težko okovane gojzerje, tako da so pod njimi cvilile in škripale deske v baraki, v kateri je potekal pouk. Zdel se nam je ves tak, kot da je ravnokar prišel s kake terenske raziskave, s kake težko dostopne planšarije ali gorske kmetije, kjer je popisoval staro stavbo in kmečko orodje. In nato je najprej začel sistematično razlagati izraze za svojo znanost in njihove pomenske odtenke: kakšna je razlika med narodopisjem in folkloro, kakšna med etnologijo in etnografijo, kako se narodopisje pojavlja že pri Linhartu, kaj pravi o tem beograjski učenjak Cvijić, kaj praški profesor Schneeweiss, kaj drugi domači in tuji učenjaki.

Narodopisje nam je kmalu postalo eden najzanimivejših predmetov, kajti učne ure pri dr. Rajku Ložarju so bile drugačne kot pri drugih profesorjih. Brez pretiravanja lahko trdim, da je v gimnazijski pouk vnašal neke vrste seminarsko delo. Pregarjal je učenje na pamet in ni spraševal in ocenjeval tako kot drugi profesorji. Pač pa nam je rad dajal domače naloge, naj na primer svoje starše povprašamo o pustnih ali velikonočnih šegah in navadah v njihovem rojstnem kraju in naj vse to čim podrobneje opišemo. *Veliko tega bo šlo v pozabo, posebno zdaj, ko bo oblast v naši domovini takšne in podobne stvari poskušala izkoreniniti, češ da gre za ostanke fevdalizma, religije in praznoverja. Zato pa skušajmo vsaj mi v begunstvu rešiti, kar se rešiti da!* je profesor Ložar večkrat poudarjal pri pouku. Eno takšnih mojih domačih nalog je po naključju našla gospa Helena Ložar - Podlogar, nečakinja pokojnega učenjaka, v zapuščini svojega strica; v njej sem po očetovi pripovedi opisoval ljudske šege in navade v mesecu marcu v njegovem rojstnem mestu, v Idriji.

Nekoč nam je profesor Ložar dal nalogo, naj napišemo, če nam je kaj znanega o narodnih šegah in o načinu življenja pri tirolskih kmetih, in naj to primerjamo s slovenskimi narodnimi šegami in navadami. V tem primeru je bil moj izdelek daleč najbogatejši, saj nobeden med mojimi sošolci ni imel sreče, da bi tirolsko kmečko življenje spoznal tako od blizu kakor jaz, ki sem pred tem štiri poletne mesece preživel na tirolski kmetiji v vasici Anras. Profesor Ložar mi je zvečer, ko je prišel k mojemu očetu na klepet, za mojo nalogo čestital in rekel, da bi bilo iz nje vredno kaj objaviti. Vendar se je za njo izgubila vsaka sled.

Marko Bajuk, ravnatelj begunske gimnazije, ki je že pred prvo svetovno vojno zavzeto zbiral narodno blago in prirejal uglasbitve slovenskih ljudskih pesmi,¹ je bil nad narodopisjem in nad profesorjem Rajkom Ložarjem navdušen. V njegovem predmetu je videl učinkovito sredstvo za ohranjanje in negovanje naše bogate kulturne dediščine, pa tudi za utrjevanje narodne zavesti. Zato je Ložarju že od vsega začetka prigovarjal, naj se narodopisje v obliki štiriletnega obveznega predmeta uvede v vse višje gimnazijske razrede. Pa je profesor Ložar spočetka temu nasprotoval, češ, potem bo narodopisje časoma postalo ravno tako dolgočasen in osovražen predmet kot vse drugo, česar se drži prah šolske discipline in

¹ Prim. podatke v mojem članku o Marku Bajuku [Gantar 2002b] v *Enciklopediji Slovenije*. Redakcija ES ni sprejela mojega predloga, da si Marko Bajuk zasluži obsežnejše geslo.

rutine. Narodopisje mora biti nekaj drugačnega, nekaj bolj življenjskega. Kljub temu je bilo na seji učiteljskega zbora 24. oktobra 1946 sklenjeno, da v *višje razrede sprejmemo po dve tedenski uri narodopisja, ki ga bo poučeval docent in ravnatelj ljubljanskega etnografskega muzeja dr. Ložar Rajko.*² V naslednjem šolskem letu (1946/47) je bil pouk narodopisja v osmem razredu ukinjen, predpisan pa je bil v petem, šestem in sedmem razredu. In sicer je bilo dogovorjeno, naj narodopisje *obravnavava v 5. razredu domačo snov, v 6. slovansko in v 7. obče narodoslovje in narodopisje (etnologijo in etnografijo).*³

V Rajku Ložarju je moj oče v teh težkih časih našel najboljšega prijatelja in sobesednika. Profesor Ložar je skoraj vsak večer prihajal v najino sobico na klepet. Z očetom sta se pogosto pogovarjala pozno v noč in s kritične distance pretresala dogajanje na gimnaziji, v taborišču, v slovenski kulturni preteklosti in v svetovni politiki. Njune

Rajko Ložar v hribih z gimnazijskimi maturanti iz Spittala.

Poznejši Ložarjev komentar k tej fotografiji: *Študentje pozorno poslušajo pesem: »Le imejte krasne svoje / vi ravnine in vrhé; / dajte mi planine moje, / dajte moje mi goré«* (Zasebni arhiv).

² Tako piše na prvi strani *Letnega poročila Begunske gimnazije v Peggezu za šolsko leto 1945/46*, ki ga hranim doma. Dr. Rajko Ložar ima v tem šolskem letu deset tedenskih ur (str. 4: umetnostna zgodovina 8/2, narodopisje 5/2, 6/2, 7/2, 8/2).

³ Tako piše ravnatelj Marko Bajuk v *Letnem poročilu Slovenske begunske gimnazije v Spittalu na Dravi za šolsko leto 1946-47* (Spittal 1947, 12–13), ki ga hranim doma. Na str. 10 istega poročila, kjer so navedene učne obveznosti posameznih profesorjev, je pri Rajku Ložarju zabeleženo: umetnostna zgodovina (8/2), narodopisje (5/2, 6/2, 7/2).

pogovore sem z velikim zanimanjem vlekel na ušesa (še posebej, če sta kdaj šepetala, da ne bi vsega slišal in razumel).

Seveda pa sta največ razpravljala tudi o povsem strokovnih vprašanjih, na primer o različnih rodbinskih priimkih, ki sta jih zasledila na bližnjih vaških pokopališčih, pa o etimologiji tirolskih krajevnih in ledinskih imen, v katerih sta skušala odkrivati sledove stare slovanske poselitve okoliških krajev. Spominjam se, kako natanko sta več večerov zaporedoma listala po neki drobni brošuri o tirolskih imenih [Achleitner 1901], ki sta jo našla v nekem antikvariatu v Lienzu. Morda je kot plod teh razgovorov nastal osnutek Ložarjeve neobjavljene razprave z naslovom »Vzhodna Tirolska in Slovenci«.⁴

Profesor Rajko Ložar tudi v svoji zasebnosti ni mogel zatajiti narodopisca in je v svojo vsakdanjo govorico rad vpletal razne narečne in folklorne besede, ki so mi bile dotlej neznane. Spominjam se, da je mene na primer klical z meni dotlej nepoznano besedo *pokovec*, ki pa sem jo pozneje poiskal in razvozlal v Pleteršnikovem slovarju. Toda čeprav je bil ves zaznamovan z narodopisjem, je v svojih pogovorih z mojim očetom večkrat potožil, kako je njegova največja ljubezen bila in bo vedno ostala umetnostna zgodovina, a za uveljavitev v njej ni imel in tudi zdaj nima nobenih možnosti. Na begunski gimnaziji je sicer poleg narodopisja poučeval tudi umetnostno zgodovino, in, kot so pripovedovali dijaki višjih razredov, se je pri tem predmetu še bolj razvnel in jih še bolj pritegnil kot pri narodopisju.

Iz teh vsakodnevnih razgovorov in srečanj sem dobil tudi nekaj vpogleda v Ložarjevo zasebnost, saj ni bil samo moj profesor, ampak tudi sotrpin: včasih sva čakala z menažko v isti vrsti pred kuhinjskim okencem, kjer se je največkrat delila čorba iz rumenega graha, in sem poslušal o tem njegove pikre komentarje.

Sicer pa je bil izredno natančen, skoraj pedanten gospod. V majhen notes si je do zadnjega groša vestno zapisoval vse svoje izdatke. Spominjam se, da sem imel takrat posebno veselje z menjavanjem denarja. V naši sobi so se namreč radi ustavljali študentje, ki so na črno hodili čez mejo v Italijo in od tam prinašali robo, ki se je v Avstriji ni dobilo; navadno so hoteli, da se jim vse to plača v lirah. Zato sem večkrat imel na zalogi manjšo vsoto italijanskih lir, ki sem jih nato dr. Ložarju ali komu drugemu menjaval oziroma prodajal za marke. Pa je nekoč Ložar pogledal v svoj drobni notes in me okregal: *Tiste lire, ki si mi jih pred štirinajstimi dnevi prodal, si mi pa presneto drago zaračunal. Pol marke preveč sem ti plačal zanje. Če se boš šel še naprej takšnega bankirja, boš mogoče nekoč res obogatel, ampak moralno boš propadel in zame boš ostal vse življenje pokovec!*

Najbolj živo se spominjam trenutkov, kako sta se z mojim atom včasih zvečer poslavljala. Preden sta se razšla, sta si nekoč pokazala fotografiji svojih žena, se ob njih raznežila in zavzdihnila: *Jož, kaj mi je bilo, da sem tako lepo ženo pustil samo doma, da sem šel sam brez nje po svetu!* Ne bi rad brskal po intimnostih, ampak ko sem več let pozneje slišal, da se je Rajko Ložar s svojo ženo, ki je prišla za njim v Ameriko, razšel, tega nisem mogel verjeti: tako živo mi je ostal v spominu prizor, kako si zvečer kot zaljubljen gimnazijec ogleduje fotografijo svoje izvoljenke. Meni pa je zvečer, preden se je poslovil, večkrat naročil: *Ti, pokovec, pa le dobro pazi na svojega očeta, drugače bom izgubil še zadnjega prijatelja!*

⁴ Osnutek razprave obsega 17 strani in je shranjen v eni od 17 škatel Ložarjevega gradiva, ki ga hrani dr. Arnež v arhivu inštituta »Studia Slovenica«.

Posebno rad se je dr. Ložar mudil v najini sobi, kadar so prišli na obisk bivši dijaki begunske gimnazije, ki so se po maturi vpisali na graško univerzo. Spraševal jih je po graški slavistiki. *Ta katedra bi bila kot nalašč zame*, je govoril, *graška slavistika je že od nekdaj slovela po tem, da je lepo povezovala jezikoslovje in narodopisje*, Wörter und Sachen, *kot so dali tudi naslov svoji ugledni znanstveni reviji. Na graški slavistiki so delovali slavisti, ki niso bili samo slavisti – Gregorij Krek, Karel Štrekelj, Matija Murko - in jaz bi znal dostojno nadaljevati njihovo tradicijo.*

Idejno je bil Rajko Ložar, kot je pripovedoval mojemu očetu, nekaj časa zelo blizu Edvardu Kocbeku, vendar je v njem bolj cenil pesnika in misleca kot pa politika. S Kocbekom sta bila vrstnika, med njima je bilo po starosti manj kot en mesec razlike, zblížala sta se že v študentskih letih, njuno prijateljstvo pa se je še poglobilo potem, ko je Ložar pisal uvod v antologijo *Sodobne slovenske lirike* (1933) in urejal *Dom in svet* (1931/32), kjer je vse uredniško delo ležalo na njegovih ramah. Ložar je bil med prvimi, ki je visoko ovrednotil kvalitete Kocbekove lirike. V *Domu in svetu* je objavil Kocbekov ciklus pesmi »Zemlja« in potopis »Luči na severu«, prispevke, ki so več let ležali v miznici prejšnjega urednika, pesnika Antona Vodnika, ki ni vedel, kaj z njimi narediti [prim. Dolgan, ur. 2001: 51]. Med vojno je Edvard Kocbek večkrat skušal Ložarja pritegniti v OF, vendar brez uspeha, podobno kot je tudi Rajko Ložar zaman svaril Edvarda Kocbeka pred preveliko naivnostjo, s katero je nasedal komunističnim sobesednikom, ki niso bili dorasli dometu njegove filozofije in poezije, so ga pa daleč prekašali v svoji politični prebrisanosti in pokvarjenosti. Še nekaj dni pred Kocbekovim odhodom v partizane sta imela o teh vprašanjih dolgo in zaupno debato, *in Kocbek se mi je izpovedal, kot da je v spovednici*, je rekel profesor Ložar. In mu je tudi zaupal, da čez nekaj dni odide v hosto.

Kot je pripovedoval mojemu očetu, so ga v OF večkrat skušali pritegniti tudi sodelavci v muzeju, kjer je bil zaposlen in kjer si je edini on upal odkrito nasprotovati OF. Toda čeprav je dobro poznal muzejsko mrežo aktivistov OF (in najbrž je vedel tudi za njihova skrivališča v muzejskih prostorih), je o tem molčal tudi pred svojimi znanci in sorodniki. Potrdilo te ustne pripovedi, ki jo obnavljam po spominu, sem našel v nekem nedatiranem Ložarjevem zapisku, ki ga hrani dr. Arnež v arhivskem gradivu inštituta »Studia Slovenica«:

Ko se je v Ljubljani razvedelo, da sem jaz šel, je to povzročilo strahoten glavobol pri vseh mojih prijateljih, ki so bili vsi v OF, na pr. pri Borisu Orlu, Kramerju, E. Kocbeku, dr. J. Kastelicu in tudi na univerzi, v Narodni galeriji in na Narodnem muzeju. Ljudje enostavno niso mogli verjeti, tudi Stele ne. Ampak ni bilo druge poti. Moj lastni preparator na Etno muzeju je rekel nekomu: »Če ga drug ne bo (namreč ubil), ga bom jaz.« Dve leti zatem je umrl od opeklin, ker je eksplodirala konzerva benzina. Naj počiva v miru!

Naj še omenim, da sta bila Ložar in moj oče strastna zbiratelja knjig. V Lienzu je bilo več antikvariatov, kjer se je kdaj našla tudi kaka slovenska knjiga ali kaj drugega, kar bi lahko bilo zanimivo za slovensko narodno zgodovino ali kulturo. Verjetno so tirolski antikvarji te dragocenosti po smešno nizkih cenah, najbrž po kilogramih starega papirja, nabavljali iz Radeč ali iz drugih papirnic, kamor so nacisti odvažali zaplenjeno gradivo iz slovenskih knjižnic in knjigarn. Koroški antikvarji si takšnih nakupov slovenskih knjig pod nacizmom najbrž niso upali privoščiti; Tirolska pa je bila že toliko oddaljena od Slovenije, da so tamkajšnji antikvarji to tvegali. Spominjam se, da sta Ložar in moj oče v nekem lienskem

antikvariatu odkrila več izvodov Pleteršnikovega slovarja, Miklošičev starocerkvenoslovansko-grško-latinski slovar in še marsikaj. Nekoč je dr. Ložar v lienskem antikvariatu odkril kompletno monumentalno zbirko *Die österreichisch-ungarische Monarchie im Wort und Bild*. Ravnatelj Marka Bajuka je nato dan na dan rotil, naj to zbirko nabavi za gimnazijsko knjižnico, drugače si jo bo kupil sam zase, pa čeprav bi moral cel mesec stradati.

Profesor Ložar si je v resnici nakup nekaterih knjig dobesečno pristradal. Na okenski polici ob svojem pogradu je dolgo hranil več mesnih konzerv, ki smo jih dobivali od begunske organizacije (ne spominjam se več točno, ali je bila to UNRRA ali IRO). Ko pa sem nekega dne stopil v njegovo sobo, sem opazil, da mesnih konzerv ni več na prejšnjem mestu. Vprašal sem, kdaj je vse te konzerve pojedel. On pa je mene vprašal, ali poznam *Sveto pismo*, začetek Janezovega evangelija. *In veš, kaj piše tam sredi prvega poglavja? In Beseda je meso postala... Znaš to po latinsko? – Et Verbum caro factum est*, sem odgovoril. – *Vidiš, jaz pa učim drugačno vero: et caro Verbum facta est. In meso iz konzerv je postala beseda*, se je hudomušno zasmeljal in mi pokazal Pleteršnikov slovar, ki ga je našel v antikvariatu; vendar je moral zanj odšteti pol ducata mesnih konzerv.

Potem ko sem skoraj dvajset mesecev prebil v begunstvu, sem se odločil, da se vrnem v domovino. Moj oče je sklenil še kak mesec počakati v taborišču, jaz sem šel sam pred njim v nekakšno izvidnico, da poizvem, kakšna usoda čaka mojega očeta, če se vrne domov. Ko je dr. Ložar slišal za mojo namero, me je prosil, naj obiščem njegove domače na Šempetrski cesti (današnja Trubarjeva) v Ljubljani. Hotel mi je zanje izročiti nekaj pisem, pa je moj oče odsvetoval: *Naj fant ne nosi s sabo nobene pošte, nobenih pisem, nobenih zapiskov, samo ustna sporočila, da ne bo imel kakih sitnosti na meji!*

In tako sem se nekega mrzlega zimskega jutra odpravil na pot. Potem ko so me jugoslovanski organi več dni zadrževali in zasliševali v repatriacijskem taborišču na Jesenicah, sem se 24. decembra 1946, na sam božični sveti večer, vrnil domov.

Nekaj dni po božiču sva šla popoldne z mamo k Ložarjevim v njihovo hišo na današnji Trubarjevi cesti. Prijazno so naju sprejeli in nama postregli s čajem in z domačo potico. Potem sem jim pripovedoval o svojih doživetjih na Tirolskem, o begunski gimnaziji in seveda tudi o vsem tem, kar mi je še posebej naročil profesor Ložar. Ob slovesu so mi dali božično darilo, ki je bilo v tistih časih še posebej dragoceno: dvoje srajc iz stare zaloge, ki so jo skrili, da je ne bi zaplenila ljudska oblast. Pri Ložarjevih so namreč pred vojno imeli krojaško delavnico in trgovino z moškim perilom.

Kot sem slišal, je Ložar pozneje postal celo ravnatelj begunske gimnazije v Spittalu, ki so ji angleške okupacijske oblasti – pod jugoslovanskim pritiskom – začele čedalje bolj nagajati, tako da je od nekdanje cvetoče šolske ustanove ostal samo še beden torzo, pa še ta se je moral preoblikovati v neke vrste tehnično šolo, ki pa je tudi pod novim naslovom skušala ohraniti prvotni učni načrt in čim več humanistične vsebine. Angleške oblasti so Marka Bajuka, zaslužnega utemeljitelja in neutrudnega organizatorja slovenskega begunskega

⁵ O tem je ohranjeno pretresljivo poročilo Marka Bajuka v nemščini (na petih tipkanih straneh), datirano 15. junija 1947, z naslovom *Das slowenische Flüchtlingsgymnasium in Spittal und dessen Werdegang* v gradivu inštituta »Studia Slovenica«. J. A. Arnež [1999: 319] navaja v bibliografiji tudi neki rokopis z istim naslovom iz leta 1950 (?) na štirih tipkanih straneh, katerega avtor naj bi bil Rajko Ložar. Vendar gre pri tem za očitno pomoto: rokopis, ki naj bi obsegal štiri strani in je naveden pod Ložarjevim imenom, je v resnici samo kopija Bajukovega poročila, ki mu manjka zadnja stran.

šolstva, odstavile s položaja gimnazijskega ravnatelja,⁵ še več, hotele so ga celo izročiti jugoslovanskim organom, zato se je iz Spittala umaknil v ameriško cono v Salzburg, kjer se je počutil bolj varnega, kajti ameriške oblasti niso koketirale s Titovo Jugoslavijo tako kot angleške zasedbene oblasti na Koroškem. Na mesto ravnatelja so namesto Marka Bajuka najprej postavile Milka Jegliča, profesorja matematike, nato pa Rajka Ložarja, ki je v nemogočih razmerah reševal, kar se je rešiti dalo. Pozneje so Rajku Ložarju menda zaupali skrbništvo nad vsemi begunskimi šolami v angleški okupacijski coni. Toda to se je dogajalo pozneje, že po moji vrnitvi v domovino, zato ne sodi v okvir mojih spominov in o tem seveda tudi ne morem dati podrobnejših in zanesljivih podatkov.

Ta bežni spominski prispevek ne sodi v čisto znanost, vendar izraža ne samo pieteto do očetovega prijatelja, ampak tudi oddolžitev svojemu nekdanjemu profesorju, ki mi je v najtežjih časih širil obzorja duha daleč preko okvira togih učnih predpisov, enemu prvih, ki me je seznanjal z metodami znanstvenega dela na področju humanistike.

LITERATURA

ACHLEITNER, ARTUR

1901 *Tirolische Namen*. Innsbruck.

ARNEŽ, JANEZ A.

1999 *Slovenski tisk v begunskih taboriščih v Avstriji. 1945–1949*. Ljubljana in Washington: Studia Slovenica (Studia Slovenica; 20).

DOLGAN, MARJAN

2001 (ur.), *Kriza revije »Dom in svet« leta 1937. Zbornik dokumentov*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

GANTAR, KAJETAN

2000 Spomini na begunstvo [v štirih nadaljevanjih]. *Zaveza* 38: 39–44; 39: 36–45.

2002a Spomini na begunsko gimnazijo v Peggezu pri Lienzu. V: Ribarič, Mateja (ur.), *Begunsko šolstvo v 20. stoletju – naše in pri nas*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej (Razstavni katalog; 78): 47–56.

2002b Bajuk, Marko. V: *Enciklopedija Slovenije* 16. Ljubljana: Mladinska knjiga: 7.

DIE ERINNERUNGEN AN RAJKO LOŽAR ALS GYMNASIALPROFESSOR

ZUSAMMENFASSUNG

Prof. Dr. Rajko Ložar hat die Zeit von Sommer 1945 bis November 1946 in Peggez bei Lienz in Osttirol, später im Flüchtlingslager Spittal an der Drau in Kärnten verbracht. In dieser Zeit unterrichtete er am slowenischen Gymnasium, das im Flüchtlingslager unter dem Protektorat der UNRRA bzw. IRO organisiert wurde. Im Schulprogramm des Flüchtlingsgymnasiums war auch das Fach „slowenische Volkskunde“, das wahrscheinlich vorher noch an keinem slowenischen Gymnasium unterrichtet wurde. Dieses Fach hat mit großem Enthusiasmus Rajko Ložar eingeführt, wohl mit Unterstützung des Gymnasialdirektors Marko Bajuk, der dafür volles Verständnis gezeigt hat. Es war für Rajko Ložar eine Herausforderung und Pionierleistung, denn er mußte – beim größten Mangel der einschlägigen Fachliteratur und auch sonst in äußerst ungünstigen Bedingungen – vorerst Schulprogramm für Gymnasialunterricht dieses Fachs gestalten.

Der Verfasser dieses Beitrags war in der erwähnten Zeit Schüler des Flüchtlingsgymnasiums, also auch ein Schüler von Rajko Ložar. Des Verfassers Vater (mit demselben Namen Kajetan Gantar) unterrichtete am Flüchtlingsgymnasium die slowenische Muttersprache, gleichzeitig war er zu jener Zeit auch der beste Freund von Rajko Ložar.

Im Beitrag werden Erinnerungen an die Schulstunden der slowenischen Volkskunde beschrieben, die man mehr mit einer Seminararbeit als mit dem gewöhnlichen Gymnasialunterricht vergleichen könnte. Ložar hat gerne den Schülern Hausarbeiten gegeben, in denen sie aus Gesprächen mit ihren Eltern die Erinnerungen an die slowenische Volksbräuche rekonstruieren sollten. Manchmal sollten sie sich auch bemühen, die slowenische Volksbräuche mit denen der Tiroler Umgebung zu vergleichen.

Der Verfasser versucht auch einzelne weniger bekannte Daten aus Ložars früherem Lebenslauf zu vermitteln, z.B. über seine Freundschaft mit dem slowenischen Schriftsteller, Dichter und Politiker Edvard Kocbek, oder über seine Interessen für verschiedene Wissenschaften, von denen besonders die Kunstgeschichte Ložars große Sympathie gewesen ist. Ebenso werden Ložars Charakterzüge beschrieben, zumal seine große Hingabe an die Wissenschaft (er hat oft gehungert, um ein Buch im Antiquariat zu kaufen). Vielleicht ist auch der Hinweis von Wert, daß er sich zu jener Zeit sehr für den Lehrstuhl der Slavistik an der Grazer Universität interessierte, allerdings ohne Erfolg.

Als die englischen Besatzungsmächte das Flüchtlingsgymnasium nach Spittal übersiedelten, wurde Rajko Ložar später zum Gymnasialdirektor ernannt. In dieser Rolle bemühte er sich, den humanistischen Gehalt der Bildung aufzubewahren, obwohl die englischen Besatzungsmächte das Gymnasium in eine technische Fachschule zu verwandeln versuchten. Allerdings geschah das nach des Verfassers Heimkehr, deswegen sind ihm die Einzelheiten darüber nicht näher bekannt.

LOŽARJEVO EMIGRANTSTVO

MARJAN DRNOVŠEK

UVOD

*Vsak človek je otrok svoje dobe,
tako tudi jaz.¹*

Dr. Rajko Ložar je bil človek nemirnega 20. stoletja, tj. medvojnega, vojnega in povojnega obdobja, ki mu je, zlasti slednje, vtisnilo pečat emigranta. V tem okviru je v prispevku v ospredju njegova emigrantska usoda po letu 1945, z globoko razpletenimi koreninami v predhodnih obdobjih. Ložarjev umik iz Slovenije maja 1945 je bil najgloblja prelomnica v njegovem dotedanjem raznolikem in bogatem znanstvenem, kulturnem in strokovnem delovanju in tudi v osebnem življenju. Pečat emigratstva² ga je zaznamoval do njegove smrti in tudi po njej. Razmišljanje o Ložarju temelji na dostopnem gradivu in informacijah in gradivu, ki so ga nesebično odstopili v uporabo njegova sorodnika, sopotniki ali poznavalci.³

V naslovu zastavljena tema je zapletena, zato bodo v nadaljevanju osvetljeni le nekateri vidiki njegove usode, ki nedvomno zahtevajo nadaljnje dopolnitve, razjasnitve in kritično presojo. Potreba po obravnavi usod slovenskih emigrantov, Ložarjeva je le ena od mnogoštevilnih usod intelektualcev, nam potrjuje današnje razgreto ozračje, ki odseva številne dihotomične poglede na, npr., komunizem – antikmunizem, boj proti okupatorju – kolaboracionizmu, zmagovalci – premaganci, »naši« – »drugi«, izseljenci – emigranti (s pridevniškimi oznakami: *sovražni, fašistični, belogardistični, domobranski, klerikalni* itn.). Gre za poskus osvetlitve nekaterih strani Ložarjeve emigrantske usode, da bi spoznali zapletenost tematike, ki ni tako »jasna«, kakor je za nekatere, ki nanjo gledajo samo skozi ideološka očala ter osebne poglede ali izkušnje.

Emigrantstvo Rajka Ložarja je mogoče razdeliti na naslednja obdobja:

- Čas begunstva na Koroškem (1945–1951);
- Ameriško obdobje (1952–1985):

¹ Navedek je iz Ložarjevega pisma Andreju Rotu, 23. 2. 1982. Zbirka Andreja Rota je v nadaljevanju označena s kratico ZAR.

² Pojem emigrantstvo uporabljam v pomenu izseljenstva zaradi političnih razlogov. V drugi Jugoslaviji je dobil slabšalni oziroma negativni pomen (*emigrantska literatura, sovražna emigracija, fašistična emigracija* ipd.). Zato so se sami politični emigranti raje označevali kot *politični izseljenci* ali *zdomci*.

³ Iskreno se zahvaljujem Andreju Rotu, Edu Gobcu, Stanetu Grandi, Tedu Kramolcu, Heleni Ložar - Podlogar, Ireni Mislej, Borisu Mlakarju, Janezu Arnežu, Rozini Švent, Darinki Drnovšek, Ljubi Dornik, Metki Gombač, Jožetu Velikonji in Tomu Ložarju.

- Delo v proizvodnji, poskusi, da bi našel ustrežnejše delo (1952–1956),
- Čas vodenja muzeja v Manitowocu (1956–1969),
- Ložarjevo vračanje k 'svojemu' delu (1969–1985).

Osmega maja 1945 je Ložar,⁴ takorekoč v zadnjem hipu, na kolesu zapustil Ljubljano in se priključil begunskemu valu na Koroško. Zapis Antona Vovka, poznejšega ljubljanskega nadškofa, predstavi tesnobo tistega časa:

Noč med 8. in 9. majem je bila grozna. Na cestah tema, tiho in trudno korakanje domobrancev, šviganje zadnjih nemških avtomobilov, ki so prevažali le svoje, povsod Slovence odrivali na cesti ... Strašna noč in čakanje, kaj pride. Bal sem se edino ulice in drhali ... V sredo, 9. maja, so vkorakali partizani v Ljubljano.
[Vovk 2003: 45–46]

Umik oziroma beg dela Slovencev je majhen mozaični kamen v bolj ali manj prisilnih migracijah v Evropi ob koncu vojne in na začetku miru. Gre za (ne)določen čas, ki je bil usoden za ogromno ljudi. Ponekod je bil zgodnejši, v Sloveniji je prišel z majem 1945. Občuteno je ta čas med vojno in mirom oziroma nekje vmes v Ljubljani opisal pisatelj Lojze Kovačič v romanu *Prišleki* [Kovačič 1984–1985; prim. Zajc ur. 1998]. Zlasti strah pred Sovjeti (komunizmom), ki so prodirali proti zahodu, je v vojnem času sprožil val, ki je zajel številne. Podoben strah, kakor tudi obremenjenosti zaradi takega ali drugačnega ravnanja v okupacijskem obdobju ali pa samo neravnanja (pasivnosti) v času vojne, je sprožil begunski val pri Slovencih.⁵ Če pustimo ob strani številčnost begunskega vala, je znano, da ga je sestavljala močna skupina izobražencev, zlasti iz humanističnih vrst, kar veliko iz univerzitetnih krogov. Mednje uvrščamo tudi Rajka Ložarja. Mnogim se je beg posrečil, delu pa ne. Ta čas zaznamujejo tudi povojni poboji brez sodne obravnave. Zamolčanost teh dogajanj ne more izbrisati delov preteklosti, tako tudi ne v primeru povojnih pobojev in slovenske politične emigracije. Iz evropske posode so se nekaj let pozneje zlivali tokovi razseljenih oseb na druge celine sveta, zlasti v obe Ameriki in Avstralijo, del jih je ostal v Evropi.

Ložarjev umik na Koroško je pomenil zanj globok osebni prelom⁶ in bolj ali manj ustavitev njegovega strokovnega oziroma raziskovalnega dela. Njegova nadaljna pot v emigranstvu je bila popolnoma različna od predvojne, z mnogimi neuresničenimi željami, polna razočaranj, grenkobe, nerazumevanja s strani sorojakov v tujini. Resnično ga lahko označimo kot 'izkoreninjenca', če si to oznako sposodimo iz naslova knjige Oscarja Handlina *The Uprooted* [1951] oziroma iz naslova referata Rada L. Lenčka o Rajku Ložarju.⁷ Če Handlin piše o izkoreninjenosti ekonomskih izseljencev zaradi odhoda, prekinitve stikov z družino in znanim okoljem, osebnih kriz in podobno, Lenček razmišlja o izkoreninjenosti

⁴ Prim. biografske orise v Gabrovec 1992 in 1987; Novak 1985 [op. ur. v tej knjigi v sestavku H. Ložar - Podlogar].

⁵ Pozabiti ne smemo tudi na beg oziroma izgon mnogih, ki so bili nemško govoreči, npr. Kočevarji, ki so tako rekoč prek noči izginili z območja, kamor so jih Nemci preselili s Kočevskega v zimi 1941/42.

⁶ Doma je pustil nosečo ženo. Tretjega decembra 1945 se mu je rodila hči Barbara. Leta 1958 sta žena in hči prišli k njemu v ZDA, vendar sta ga kmalu zapustili.

⁷ Rado L. Lenček: Rajko Ložar, An Uprooted Scholar of a Small Nation in America. Neobjavljen referat z 28. nacionalne konvencije AAASS v Bostonu 1996. Zahvaljujem se Jožetu Velikonji, ki mi je ljubezno poslal kopijo besedila.

Ložarja kot predstavnika majhnega naroda v veliki Ameriki. Ekonomski priseljenci v ZDA so se počasi 'vkoreninili' v novo okolje, medtem ko se Ložar ni nikoli vrasel v ameriško družbo. In še ena bistvena razlika je med ekonomskim izseljencem in političnim emigrantom: prvi običajno svobodno odide v tujino po lastni volji in se lahko brez težav vrne, drugi mora oditi, pa če temu pravimo umik ali beg, in se le težko vrne.

KORENINE EMIGRANTSTVA RAJKA LOŽARJA

Ložarjevo znanstveno in publicistično delo v času med obema vojnama in tudi med vojno je obširno. Pripadal je duhovnim in idejnim tokovom, ki so odklanjali komunizem, med vojno pa niso upoštevali zahtev Osvobodilne fronte glede ravnanja v odnosu do okupacijskih oblasti (kulturni molk).

Pred vojno je sodeloval v številnih strokovnih in kulturnih revijah in časopisih, v marsikaterih tudi kot urednik.⁸ Bil je vsestranski človek, vpet v kulturno in znanstveno življenje predvojnega časa. Z literarnim almanahom *Krog* [1933] si je v sodelovanju z mladimi katoliškimi izobraženci prizadeval za duhovno prenovo in s tem nadaljeval delo *križarjev*, katoliškega mladinskega gibanja iz dvajsetih let. Že bežen pregled njegove predvojne in vojne bibliografije, ki jo v omenjeni razpravi navaja Lenček, nam pokaže njegovo vsestranskost in obsežnost, saj je objavil 233 naslovov v 23 letih (1922–1945).

Med vojno je bil ravnatelj Etnografskega muzeja v Ljubljani,⁹ za kratek čas je postal privatni docent na Univerzi v Ljubljani. V funkciji ravnatelja je imel stike z oblastjo, sprva italijansko, nato nemško. Bil je raziskovalec, muzealec in organizator in rezultat tega dela je bila, med drugim, objava prve knjige *Narodopisje Slovencev* [1944],¹⁰ v pripravi je bil tudi drugi zvezek, ki naj bi bil izšel februarja 1945,¹¹ dejansko pa je izšel šele po vojni, leta 1952. Sodeloval je tudi pri projektu »Obnova slovenske vasi«, ki je bil zastavljen sredi leta 1944 pod okriljem Pokrajinske uprave v Ljubljani. Kakor pove že samo ime projekta, je šlo za obnovo med vojno porušenih vasi in kmečkih domačij. V tej zvezi je opravil številne terenske raziskave v okolici Ljubljane. Sodeloval je tudi pri ustanovitvi Odseka za narodopisje v okviru Informacijskega urada Pokrajinske uprave v Ljubljani (ust. 1. julija 1944), kjer je bila od srede julija do decembra 1944 zaposlena kot referentka za narodne noše tudi njegova žena Marta Ložar, zaslužen je bil tudi za samo ustanovitev Odseka.¹² Med večjimi akcijami je bila tudi organizacija »Študijskega tečaja za slovensko narodopisje«, ki je potekal od 31. julija do 5. avgusta 1944 v Ljubljani s številnimi predavatelji, med njima sta bila Ložar, ki je predaval o tipih hiš, ljudski umetnosti, gospodarstvu, obrti in trgovini in tudi o zapisovanju, zbiranju in študiju gradiva, in žena, ki je predavala o tipih noš in o popisovanju in zbiranju ter

⁸ Urejal je revije *Ilustracija* [1929–31], *Dom in svet* [1931–32], *Krog* [1933], *Zbornik za umetnostno zgodovino* [1936–40] in *Etnolog* [1942–45].

⁹ Leta 1940 je nasledil zlasti v ZDA poznanega Nika Županiča, ki mu je Ložar pripisoval preveč internacionalno usmerjenost in manjšo zasidranost v domačem miljeju [Ložar - Podlogar 2003: 99–100].

¹⁰ Drugi del je bil napol natisnjen, ko se je umaknil na Koroško.

¹¹ AS 1912 (66.469-66.651).

¹² AS 1912 (66.168-66.187).

študiju narodnih noš.¹³ Namen tečaja je bil usposobiti *poverjenike* za narodopisno delo na terenu, tudi na Primorskem.

In tu se vprašamo: kje so meje kolaboracije? Poznavalec domobranstva na Slovenskem, zgodovinar Boris Mlakar, opredeljuje kolaboracijo kot prostovoljno (tudi izsiljeno) aktivno sodelovanje z okupatorjem in tudi tiste vidike sodelovanja z njim, ki niso nujni za preživetje prebivalstva v vojnih razmerah, dolgoročno škodljivo za okupirano družbo, kratkoročno tudi z vidika narodne časti. Našteva oblike tega sodelovanja: upravno, vojaško, ekonomsko, ideološko, kulturno itn., ne omenja pa strokovne in znanstvene [Mlakar 1991: 2003]. Po teh merilih je bil dr. Rajko Ložar kolaboracionist. Ali strokovna analiza na terenu glede obnove porušenih vasi in hiš – sicer s pomočjo denarja okupacijske oblasti – že pomeni sodelovanje z okupatorjem? Ali pridobitev prepustnice za gibanje na območju, ki ga je pokrivala Pokrajinska uprava v Ljubljani, razen v zaprte dele, ki so jo dobili na njej zaposleni uradniki, in verjetno tudi Rajko Ložar, že pomeni kolaboriranje, zlasti ker je v tiskani opombi formularja izdaje zapisano, da je izdana za namen protikomunistične propagande? To in še mnoga druga vprašanja o strokovnem in znanstvenem življenju med drugo svetovno vojno na Slovenskem so povezana z dejstvom, da so bili za življenje in delo potrebni denar, dovoljenja za delo in še kaj, kar vse je dajala, dovoljevala ali preprečevala takratna okupacijska oblast. Ložar je bil direktor Etnografskega muzeja v Ljubljani, kar predpostavlja sodelovanje z oblastmi, vsaj na t. i. upravnem področju. Seveda je vedel za delovanje OF, ki je imela svojo točko v muzejskih prostorih, saj ni bil človek, ki ne bi vedel, kaj se dogaja v hiši, ki jo je vodil.¹⁴ Zaradi aretacije Franceta Mesesnela in Staneta Mikuža je sum padel tudi na Ložarja [Pemič 1992: 237]. Bil je to čas sumničnej, zmedenosti, mnogih nejasnosti in napačnih presoj, zlasti v vrstah posameznikov, ki se ideološko niso opredeljevali za nobeno od nasprotnih strani. Za umik na Koroško se ni odločil samo zaradi strahu pred grožnjo iz vrst muzejskih delavcev,¹⁵ ampak tudi zaradi sodelovanja bratov v domobrantskih vrstah.¹⁶ Ložar je bil marsikomu trn v peti zaradi svoje zahtevnosti in natančnosti, enako pa je bil strog tudi do samega sebe [Ložar - Podlogar 2003: 103].

Koliko sta se partija in OF zanimala zanj? Za ponazorilo iz skoraj istega časa navajam arhivska drobca o Rajku Ložarju oziroma njegovi širši družini. Prva je kratka informacija o njem v vosovskem poročilu z dne 19. septembra 1942,¹⁷ druga je karakteristika iz poročila obveščevalne službe modre garde (MO-GA) z dne 26. septembra 1942.¹⁸

V prvem dokumentu odgovarja Lidija Šentjunc Zdenki Kidrič, da Ložarja tudi

¹³ Udeležilo se ga je 13 profesorjev, 12 učiteljev ljudskih šol, 8 učiteljev meščanskih šol, 6 strokovnih učite-ljev in gospodinjskih učiteljic, 6 učiteljišnikov, 9 duhovnikov, 18 dijakov, 10 kmečkih deklet in še 14 različnih poklicev. Glej: AS 1912, fasc. 115 (66.186).

¹⁴ Po trditvi Kajetana Gantarja so ga večkrat povabili v OF, vendar brez uspeha. Izjava ob referatu »Spomini na Rajka Ložarja kot gimnazijskega profesorja« [Gantar 2004].

¹⁵ Grozil naj bi mu bil muzejski preparator [Pemič 1992: 237].

¹⁶ Npr. brat dr. Slavko je bil sodnik v I. domobrantski skupini (AS III, Rupnikov proces, št. 1407, 19. 7. 1944).

¹⁷ AS 1483, Centralna komisija VOS, šk. 4 (prepisi).

¹⁸ AS 1931, DOS 502-1.

Vlado Krivic ne pozna.¹⁹ V karakteristiki modre garde pa so člani Ložarjeve družine označeni kot klerikalci in simpatizerji Italijanov. Poudarjeni sta hvala dr. Rajka Ložarja »kulantnemu«²⁰ ravnanju Italijanov s Slovenci in njegovo poveličevanje njihove kulturnosti. Takoj nam je jasno, zakaj taka pozornost obveščevalne službe do Ložarja, ko preberemo njihovo kratko oznako: *Mrzi seveda Srbe*. Tudi njegovemu bratu, inženirju po poklicu, očitajo, da ni imel težav s pridobitvami dovoljenj za poslovna potovanja v Italijo in Nemčijo, in zaključijo s svarilom: *Na te osebe je treba opozoriti naše somišljenike, da kdo ne bo nasedel ali prišel v neprilike*.

Skratka, gre za občutljiva in z viri težko dokazljiva vprašanja, za človekove osebne odločitve in ravnanja, ki so nam mnogokrat nerazumljiva oziroma nerazložljiva. Ložar je bil *vedno zunaj splošnega oziroma povprečnega, po osebnem ravnanju poseben ali zavil v tančice izoliranosti, zato mnogokrat nerazumljen. Nedvomno je bil protikomunist, hkrati pa kritičen do ravnanja protikomunistov (domobrancev) med vojno, če to sodimo po redkih zapisanih prebliskih o njih desetletja pozneje*.²¹

PRVA POSTAJA: *POSTAL SEM BEGUNEC*²²

Čas begunstva na Koroškem (na Vetrinjskem polju pri Celovcu), nato od poletja 1945 do novembra 1946 na Vzhodnem Tirolskem (Peggez, predmestje Lienza) in vrnitev na Koroško (Špital na Dravi) predstavlja prvo obdobje Ložarjevega emigrantstva.²³ Čas zmede, taboriščnega življenja, nezaupljivosti in negotovosti so načenjali tudi njegovo zdravje. Doživljal ga je kot splet strahotnih dogodkov, ki so mu kot kamni obtičali v njegovi zavesti, kot je v Epilogu k življenjepisu pripisal kasneje [Ložar - Podlogar 2003: 106]. Deloval je zlasti na šolskem področju. V letih 1946–1949 je poučeval umetnostno zgodovino in narodopisje na slovenski gimnaziji [Bajuk 1951: 160–180] in bil v šolskem letu 1949/50 njen ravnatelj, učil na kmetijski poklicni šoli (1945) in zastopal šole vseh narodnosti²⁴ pri angleških oblasteh (1949/50). Iz gimnazijskih let se ga dijaki spominjajo kot dobrega

¹⁹ Prepisovalec je razrešil ilegalni imeni, Joža za Lidijo Šentjurec in Marjeta za Zdenko Kidrič, hkrati pa glede omenjenega Ložarja pripiše, da gre za dr. Rajka Ložarja. Omenjen naj bi bil v še enem prepisu vosovskega dokumenta – in sicer v zvezi z neko knjigo –, ki ga v Arhivu Slovenije žal ne najdejo.

²⁰ Kulanten: poslovno vljuden, uslužen, postrežljiv [F. Verbinc, *Slovar tujk*. Ljubljana: Cankarjeva založba 1987, 392].

²¹ Leta 1980 je v pismu omenil tragedijo v Grahovem (pesnika Balantiča) in na Turjaku. O Grahovem je izvedel v Millwaukeeju julija 1980, da je bila v ozadju mladostniška radovednost glede deklet, o Turjaku je zapisal naslednje: *In tiste čete, ki so se zatele na Turjak, so imele za svoje gesto 'Naš Slovenski Alcazar'. Jaz mislim, da tistim ljudem ni bilo mogoče pomagati, vsaj moji nasveti niso nič zalegli. 'Stražarja' Casarja sem svaril, naj ne hodi iz Ljubljane – zastonj. Pri Lavrici so ga prestregli partizani – in ubili.* [ZAR, Ložarjevo pismo, 25. 7. 1980]. – V enem od pisem zasledimo Ložarjevo misel: *Glede mecena nimam jaz nobenega upanja, če bi bil domobranec in napisal o tem, bi se mecen takoj dobil.* [ZAR, Ložarjevo pismo, 29. 11. 1983].

²² Ob osmih zvečer 8. maja je vrgel na kolo znamke Dürrkopp kovček z najnujnejšim perilo, nekaj hrane in dokumenti in dva dni pozneje prek Ljubelja prišel v Vetrinj na Koroško [Ložar – Podlogar 2003: 106].

²³ Doma je pustil nosečo ženo, kar za štiridesetletnika ni bilo lahko.

²⁴ Poleg slovenskih še hrvaške, madžarske, ukrajinske in litvanske.

poznavalca, očetovsko prizanesljivega, vendar z določeno mere distance, in hkrati nekako odrinjenega na rob dogajanja [Kramolc 1992]. Proti koncu svojega begunstva na Koroškem je začel iskati sebi ustrezno zaposlitev [Pemič 1992: 237], kar kaže na namen, da ostane vsaj v bližini Slovenije. Doživljal je usodo slovenskega intelektualca, znanstvenika, ki je vsaj delno lahko nadaljeval raziskovalno oziroma strokovno terensko delo. Kot je sam zapisal, je v letih 1945–1951 preučeval kmečko hišo pri koroških Slovencih, tako iz taborišča Peggez pri Lienzu na Vzhodnem Tirolskem in iz Špitala na Dravi nad Beljakom. Potoval je z vlakom in pozneje s kolesom, opisal okrog 140 koroških kmečkih domačij. Zraven je Ložar poslušal domačine, to zapisal ..., zbrano jezikovno gradivo pa je začel urejati in obravnavati šele po upokojitvi leta 1969 češ, da prej ni imel časa [Ložar 1983: 18].*

Od odhoda v begunstvo je mislil na začasno odsotnost, *dokler se razmere ne uredijo* [Pemič 1992: 237]. Misel na vrnitev nam potrjuje zanimivo poročilo, ki se je ohranilo v arhivu nekdanje Uprave državne varnosti v Ljubljani. Oktobra 1947. leta je bil Ložar v skupini več »emigrantov« v Trstu, kjer se je zanimal za razmere v Sloveniji in o možnosti vrnitve. Severin Šali mu je v pogovoru na vprašanje o možnosti vrnitve odgovoril, da trenutno ne ve, kako bi ravnali v njegovem primeru, če bi se vrnil. *Morda bi bil zaprt par dni, par let ali pa sploh ne. Vrne se pa marsikdo*, je poročevalec povzel Šalijevo pripoved. Ne dolgo po tem pogovoru je pisal Ložarju, naj se takoj vrne, in sicer z utemeljitvijo: *Za njega bi se gotovo v Ljubljani potegnili Kidrič in drugi*. Vendar Ložar na to ni odgovoril. O njem je tekla beseda v krogu trojice navzočih novembra 1950, ko so govorili o arheologiji. Tako Šali kakor dr. Jože Kastelic sta menila, da nima Ložar *ničesar takega nad seboj, da bi bil moral emigrirati in da je bilo zanj neumno, da je sploh šel odtod*.²⁵

Njegova vojna usoda je bila podobna še nekaterim usodam znanstvenikov, ki so se v tem času posvečali raziskovalnemu delu, vendar se leta 1945 niso umaknili iz Slovenije. Z manjšimi ali večjimi težavami so se postopoma vrnili k svojemu osnovnemu delu. Kaj bi bilo z Ložarjem? Z oziroma na Zakon o kaznovanju zločinov in prestopkov zoper slovensko narodno čast, ki ga je podpisalo Predsedstvo Slovenskega narodno osvobodilnega sveta (SNOS) 5. junija 1945²⁶ in je začel veljati takoj, je vprašanje, kakšna bi bila Ložarjeva usoda. V drugem členu odloka so kot zločini in prestopki zoper narodno čast označena dejanja, ki so škodovala ali bi utegnila škodovati ugledu in časti slovenskega naroda, med njimi tudi politično, propagandno, kulturno, umetniško, gospodarsko, pravno ali upravno sodelovanje z okupatorjem ali domačimi izdajalci. Eksplicitno je odlok poudarjal *predavanja ter pisanja ... izdajanje, tiskanje, razširjanje knjig, brošur, člankov ... s katerimi se opravičuje okupacija*, in tudi *prijateljske stike s pripadniki okupatorske vojske in oblasti*. Sodnemu postopku naj ne bi ušli tudi obtoženi, ki so bili na begu *ali izven dosega naših oblasti* (11. člen), itn. Tisk je še bolj poudarjal namen zakona, tj. izključitev obsojenih iz javnega življenja in odvzem narodne časti, zaplembo premoženja in prisilno delo. Šlo naj bi za svojevrstno *moralno obnovo* in *zavarovanje pridobitev naše borbe*. Odlok tudi poziva slehernega Slovenca, da sodeluje pri *zdravem čiščenju slovenskega narodnega telesa*.²⁷ Ložar je verjetno presodil položaj in predvidel represalije zaradi svojega delovanja med vojno in se umaknil v Avstrijo.

* Op. ur.: Podrobneje o tem gl. v tej knjigi prispevke V. Hazlerja, M. Humar in H. Maurer-Lausegger.

²⁵ AS 1931, Mikrofilmi Sove, Nm 0002534.

²⁶ Uradni list SNOS in Narodne vlade, I/II, štev. 7, zakon št. 81, 9. junij 1945.

²⁷ Sodišče narodne časti bo v bližnjih dneh pričelo z delom. *Ljudska pravica*, št. 50, 21. junij 1945.

EMIGRANT IN EMIGRACIJA

Kmalu po prihodu v Avstrijo je Ložar v svojem dnevniku, 21. julija 1945, zapisal misli o emigrantu in emigraciji.²⁸ Emigracijo je opredelil kot skupnost ljudi, ki zapustijo domovino zaradi neuspeha pri doseganju skupnega političnega cilja in zaradi identičnih motivov, ki so bili odločilni za odhod. *Emigracija je samo politična, nikdar kulturna*, je še zapisal. Če *kulturni delavci* zapustijo domovino, in mnogo jih je, pri čemer je imel nedvomno pred očmi – poleg omenjenega Thomasa Manna²⁹ – koroško begunstvo, jo zaradi pripadnosti (propadlemu) političnemu režimu ali zaradi prisile (novega) režima. Zavedal se je zapletenosti razlage ene in druge opredelitve. Sam se je videl v okviru t. i. *emigracijske mase* kot posebni tip emigranta, neprimerljiv z drugimi. Zakaj? Tega Ložar eksplicitno ni razložil. Zavedal se je, da je težko opredeliti istovetnost političnih ciljev oziroma idealov, ki so lahko sorodni, ne pa enaki,³⁰ še težje določiti istovetnost motivov za odhod. Za slednje zapiše, da jih je toliko, kolikor je ljudi v emigraciji.

Zaradi zapletenosti fenomena emigracije je svaril pred poenostavitvami in se zatekel k filozofskemu razmišljanju z opredelitvijo, da je emigracija realnost, ki nasprotuje smiselnosti v logičnem pomenu. Tudi z etičnega vidika emigracija ni opravičljiva, je logično protislovna, eksistencialno destruktivna in nihilistična. Z ontološkega in metafizičnega vidika je ni mogel postaviti nikamor. Zato je Ložar nekako »črtal« fenomen emigracije iz *zboru vsega lepega, dobrega, pravičnega in smiselnega v svetu* ter ga postavil na mesto, ki mu gre, tj. v *Kaos ... Emigracija je hkrati hči in mati Kaosa*, je zapisal. Ložar, ki se je zavedal strahotne tragičnosti tega pojava, po njegovem kar dvakratne tragičnosti, če so med motivi njenega nastanka *verski argumenti* in so njeni organizatorji duhovniki oziroma ljudje pod njihovim vplivom. *Strahotno je spoznanje, da zgodovina emigracije in emigracij to filozofsko ugotovitev potrjuje*, je še zapisal. V Kaosu je bila rojena tudi slovenska emigracija na Koroškem. To nedvomno drži. Razmišljanja vredna je Ložarjeva misel, da je *bedna utvara* misel, da ta emigracija vrši *zgodovinsko, etično in človečansko poslanstvo*. Zanj ni bila nič drugega kot *panoptikum golih osebnih momentov s končnim ciljem reševanja življenj in privatnih eksistenc*.

Temačnost Ložarjevega nazora je razumljiva, saj sta od kaotičnega bega maja 1945 minila le slaba dva meseca in pol. Številna osebna pričevanja udeležencev potrjujejo tragičnost bega prek Karavank in težke začetke na Koroškem. Glede poudarjanja poslanstev emigracije, katerih nosilci so bili nedvomno mnenjski vodje iz vrst številčne inteligence med emigranti, čutimo, da je Ložar odklanjal njihovo povečevanje, kakor tudi neupravičeno pripisovanje silne pomembnosti emigracije na Koroškem s strani oblasti v domovini. Krivdo za te *krive poglede* je videl v trhlости sistema in doktrinarni politiki njegovih nosilcev, ki ni imela odlage v realnosti. In po teh mislih se je Ložar takoj odmaknil od konkretnosti in sklenil svoje razmišljanje:

Glede končnega cilja emigracije bo odločilno njeno rojstvo, Kaos. Iz Kaosa se ne mo-re roditi Kosmos, če se ni prej prerodil človek. Kje in kakšen je izhod iz tega

²⁸ Iz dnevnških zapisov R. Ložarja, 1. zvezek, 21. julij 1945, str. 37–42.

²⁹ Nemški esejist, kulturni kritik in pisatelj se je moral umakniti iz Nemčije zaradi nacističnega režima.

³⁰ Primer utemelji s pogledi na ureditev države, ki je bila različna med jugoslovansko in velikosrbsko orientirano emigracijo in hrvaško emigracijo, ki je težila k osamosvojitvi. Lahko je videti različnosti, težje ugotoviti istovetnost oziroma skupne cilje.

brez dna? Izhod je samo eden: v novem človeku, ki bo vstal iz razvalin s pomočjo pravega spoznanja in ki edini lahko opraviči ter spravi izvršeno pogubo. Z novim človekom pa bo po božji volji zavel po požgani zemlji tudi božji duh sam. Iščem človeka, da bi potem lahko rekel: sedaj sva pa dva. Država, povej mi, kaj misliš o instituciji lagerjev in povedal ti bom, kakšna si.

DRUGA POSTAJA: POLITIČNI EMIGRANT V ZDRUŽENIH DRŽAVAH AMERIKE

Ložar se je takorekoč med zadnjimi odločil za pot čez Atlantik. ZDA so pozno, tj. šele leta 1948, začele sprejemati evropske begunce z letno kvoto 205.000 oseb.³¹ Leta 1950 je bilo število povečano na 341.000 oseb. Postopek je bil zahteven in vanj so bili vključeni državni organi in zasebne organizacije, ki so »pripeljale« razseljeno osebo iz evropskega taborišča do botra v ZDA, ki je priseljencu našel delo in mu nudil streho nad glavo (*home & job*). Slovencem je pomagala Liga katoliških slovenskih Američanov [Jenko 1950: 234–237], ustanovljena 24. junija 1945 v Jolliet, Illinois, s sedežem v Clevelandu,³² ki je delovala v okviru Narodne katoliške dobrodelnice organizacije (N.C.W.C. – National Catholic Welfare Conference). Do 25. 9. 1949 je pomagala k prihodu 800 slovenskim beguncem, med njimi blizu 40 duhovnikom [Basaj 1949: 202–206]. Prva skupina beguncem iz Špitala na Koroškem je odšla v ZDA 14. maja 1949. *Novonaseljenci* so se naseljevali v katoliških okoljih. Intenzivnejši val je trajal dve leti, usmerjen večinsko v Cleveland (Ohio), nato v Chicago (Illinois), Milwaukee (Wisconsin), Gilbert (Minnesota), New York City (N. Y.), Bridgeport (Connecticut) in drugam. Do velike noči 1952 se je v ZDA priselilo 3000 Slovencev [Novak 1964]. Med njimi je bil tudi Rajko Ložar.

Marca 1980 je R. Ložar zapisal v pismu A. Rotu:

V emigrantskih krogih je premalo zavesti, da je vsakdo dolžan pomagati po svojih najboljših močeh. Mi nismo doma, kjer nam je bilo z rožicami postlano, tudi meni je bilo doma tisočkrat lepše, kot pa v tej deželi, ki se baha, da je na svetu 'najbolj razvita dežela'. Če ne bi bili prišli 'rdečkarji', mene Amerika ne bi bila nikoli videla, ker sem imel pravo Ameriko doma.³³

Že v času pred Ložarjevim prihodom v ZDA so priseljeni izobraženci spoznali, da so zlasti zanje razmere težavnejše, saj so morali prijeti za vsako delo.³⁴ Mnogi so ob fizičnem delu še študirali, najprej jezik, nato svojo stroko, da bi lahko nostrificirali evropske diplome. Slovenci niso bili izjema [Jenko 1950]. Kalvarijo vključevanja v novo okolje je prehodil tudi Ložar.³⁵

³¹ Truman ga je podpisal 25. januarja 1948 [Displaced Persons Act 1948, Public Law 774, 80 Congress]. Amandma k DPA je bil sprejet 16. junija 1950 [Public Law 555, 81st Congress].

³² Predsednik je bil dr. Krek, tajnik msgr. Oman. Ker je njihova pot šla v glavnem prek New Yorka, je tam deloval poseben oddelek (Slovene Desk), ki ga je vodil p. Bernard Ambrožič.

³³ ZAR, Ložarjevo pismo, 9. 3. 1980.

³⁴ Profesor, javni delavec, odvetnik, akademik: vsi so prenehali biti to, kar so bili. Velja za Argentino, vendar podobno tudi v ZDA [Košiček 1950: 34].

³⁵ Tudi Ložar je imel z integracijo svoj problem (kot ga ima vsak imigrant), je pa zaradi svoje inteligence to zaznal in priznal! [Iz pisma T. Kramolca Ireni Mislej, Toronto, 25. 4. 1992].

Postal je ameriški državlján, vendar se nikoli ni čutil Američána. Začeti pot na novo v osemínštiridesetem letu starosti ni bilo lahko. O tem je pisal A. Rotu julija 1980: v ZDA so bili vredni le akademski nazivi, ki so bili pridobljeni na ameriških univerzah, *moja dunajska*³⁶ je bila v njih očeh ničvredna.³⁷ Prednost imajo fiziki, kemiki, matematiki in Judje, zlasti nemški. In kaj pravi zase? *V meni se je videlo zato, ker sem bil begunec, rajši naci-kolaboraterja, kot demokrata.*³⁸ Ko je leta 1952 prišel v Chicago, je bil, po lastnih besedah, tudi *prestar*. In dodal, da je bil *preponosen*, da bi ponovno sedel v šolsko klopi in poslušal predavatelje, ki razen angleščine, niso poznali nobenega drugega jezika, o evropski prazgodovini pa sploh niso vedeli ničesar. Zato pismo sklène v svojem značilnem slogu: *Jaz sem in ostanem* Ložar [poudaril R. L.]. *Torej sem šel v tovarno in tam delal težko 5 let.*

Argentinske Slovence je spodbujal Vinko Brumen s svojimi spisi in predavanji, npr. s člankom »V Novem svetu – Kvišku srca!« [Brumen 1949]. Prišleki so se lažje ali težje vživljali v novo okolje (integracija), pojavljale so se nove težave, npr. glede jezika, iskanja ustreznega dela, zaradi prostorske razpršenosti, ki je bila izrazitejša v ZDA kot v Argentini itd. Nekateri so teoretično razmišljali o vključevanju razseljenih oseb v njim tuje in mehanizirano ameriško okolje, brez duhovnih in duševnih pobud in dražljajev. Srečevali so se z monotonostjo, demotivacijo, izgubo volje in demoralizacijo. In izhod iz tega? Edi Gobec ga je videl v delovanju v slovenski skupnosti, kjer se posameznik sprosti, dobi občutek pripadnosti, utrjuje svojo samozavest ipd. [Gobec 1957]. O vključevanju slovenskih priseljencev v novo okolje, zlasti argentinsko, je Vinko Brumen predaval in objavljál članke. Izhod iz tujosti okolja je videl v postavitvi lastnega malega slovenskega občestva. Praksa v Argentini je bila taka, v ZDA pa drugačna, saj tudi največja »kolonija« političnih emigrantov v Clevelandu ni bila organizirana na način Slovenske vasi v Buenos Airesu. Ložar je živel bolj osamljeno, kar ne pomeni, da ni imel pisnih in osebnih stikov s posamezniki, tako v ZDA kakor v zamejstvu v Evropi. Kriteriji za navezavo stikov so bili pri Ložarju visoki in odnosi izredno občutljivi, zlasti z Ložarjeve strani. Komuniciral je s posamezniki, ki so ga razumeli ali so bili podobnih nazorov kot sam.

Vsak človek je osebnost za sebe in po sebi in vsak emigrant je prehodil svojo lastno pot v novem okolju. Ložarjeva ni bila lahka in v zvezi z njegovo usodo se velikokrat sliši ocena: tragična. Nečak Tom Ložar meni, da gre za ameriško zgodbo o neuspehu, saj v ZDA ni dobil pravega priznanja [Ložar 1997: 351]. Vojko Bratina je v spominskem zapisu ob smrti zapisal: *Usoda je bila zelo kruta z njim* [Bratina 1985]. Samopomilovanje je bilo Ložarju tuje, kot ga ni prenesel tudi v emigraciji nasploh. Vendar je bila pot mnogih drugih intelektualcev le bolj spodbudna kot Ložarjeva. Vtis je, da je slovenskim družboslovcem in humanistom emigrantska skupnost v Buenos Airesu omogočala lažje javno uveljavljanje (seveda v okviru skupnosti) kot v ZDA. K temu so v Argentini pripomogle: večja koncentriranost izobražencev, dobra organiziranost, možnosti objavljanja, izobraževanja mladine ipd., in ne nazadnje predviden krog poslušalcev ter beročih knjige in revije, ki so jih tam izdajali. Na drugi strani se je od njih zahtevala brezkompromisna zaveza skupnim vrednotam slovenske politične emigracije. Ložar se ni odločil za Argentino in tudi objavljál je malo v slovenskem argentinskem tisku.

³⁶ Ložar piše o diplomah, vendar gre za doktorski naslov.

³⁷ ZAR, Ložarjevo pismo, 17. 7. 1980.

³⁸ ZAR, Ložarjevo pismo, 17. 7. 1980.

Nekaj primerov usod Ložarjevih sopotnikov. Bolj izjemna je usoda dr. Branke Sušnik, raziskovalke indijanskih plemen, znanstvenice, poliglotke, direktorice etnografskega muzeja v Asunciónu v Argentini. Bila je tudi muzealka. Z njo se je pogovarjal dr. Tine Debeljak in že v prvem vprašanju dal vzporednico z dr. Ložarjem oziroma jo označil kot drugo znanstvenico iz slovenske emigracije – prvi je bil Ložar, ki je bil več let ravnatelj muzeja v Manitowocu [Debeljak 1958: 319]. Ugotovil je, da bi bilo njuno *kramljanje* še *posebno zanimivo*, če bi bil navzoč tudi Ložar. V odgovoru se Sušnikova ne naveže na Ložarja (čeprav sta ju združevali vsaj etnologija in jezikoslovje), vendar pove nekaj bistvenega: sprva je študirala azijske jezike, ko pa jo je *vojna vrgla na ameriška tla* se je začela zanimati za indijanske jezike. Torej: spremenila je temo raziskovanja, odlikovala jo je vztrajnost, postala je članica Paragvajске znanstvene družbe (Sociedad Científica del Paraguay), ustanovila muzej (1956), ki ni samo zbiral gradivo, temveč je bil povezan z univerzo in se prelevil v Antropološki inštitut, izdajala je revijo..., vse na zasebno pobudo in z lastnim vzdrževanjem doseženega.

Ložarjeva raziskovalna pot je bila težavnejša, saj so mu bile z odhodom spodrezane korenine do gradiva, ki ga je nujno potreboval za svoje delo – v tej zvezi je povedna zgodba z Mecklenburško zbirko [Ložar T. 1997] – v glavnem pa je objavljala na podlagi gradiva, ki ga je prinesel s Koroške, kar ne pomeni, da ni imel v rokah tudi novejših slovenskih strokovnih literatur, vendar ne vse in včasih s časovnim zamikom. Zato pa je pri jezikovnih študijah z veseljem posegal po ameriški strokovni literaturi. Pogojno lahko rečemo, da je bila pot slovenskih literarnih ustvarjalcev in umetnikov v emigraciji »lažja«, saj so imeli npr. možnost objavljanja in svoj krog bralcev, vsaj v priseljskih krogih in slovenskem zamejstvu, npr. Karel Mauser [Pibernik 1993], nekateri pa so se bolj prilagodili novemu okolju, npr. slikar in pisatelj Ted Kramolc [Domjan 2001]. Prvemu je ostala ameriška družba bolj tuja, drugemu je bila Kanada izziv v iskanju smisla v velemestnem načinu življenja. Oba sta se v prostem času umaknila v svojo umetnost.

Ostanimo nekoliko pri Kramolcu, s katerim je imel Ložar občasne stike. Ted Kramolc svoje preteklosti ni zakoval kot *grozo v srcu*, ampak mu je ostala kot *nezaceljena rana, brez katere bi bilo zavedanje lastne identitete izgubljeno* [Domjan 2001: 4]. Tik pred koncem vojne se je maja 1945 z bratom Nikom umaknil na Koroško (kot Ložar), vendar ni živel v taborišču (kot Ložar), temveč privatno. Čas odhoda je imenoval *skicofrenična doba*, ki je spremenila slovensko družbo doma, ji razcefrala identiteto in jo skušala uničiti, udarila pa tudi po tistih, ki so morali zapustiti domovino in spremenila njihovo življenjsko pot in usodo [Kramolc 1992: 242]. Bil je član avstrijskega Kunst-Vereina, nekaj časa je poučeval na špitalski begunski gimnaziji (kot Ložar). S portretiranjem se je preživljal (Mauser, na primer, s trdim fizičnim delom in od skromnih honorarjev). Tako ni čudno, da sta se njuni poti bežno križali na Koroškem, trikrat sta se srečala v ZDA in Kanadi in izmenjala nekaj pisem, največ v zvezi z njegovo razstavo v Rahr Civic Centru v Manitowocu [Kramolc 1992: 242–251]. 10. julija 1948 je Kramolc stopil na kanadska tla (Ložar je ostal še na Koroškem) in doživljal usodo begunca oziroma razseljene osebe. Sam je zapisal, da se je s tem končalo njegovo *begunstvo, emigrantstvo* pa leta 1953, ko je po petih letih postal kanadski državljan. Ta čas je bil poln tesnobe, obupa in strahu,³⁹ spoprijemal se je z novim okoljem in začel tudi študirati.⁴⁰ Razmišljanja o novem bistvu življenja, osamljenosti, bolečini..., vse to pa je preliv v umetniško delo, in v tujino prinesena umetniška dediščina ga je nadgrajevala v dozorelega slikarja, grafika in ilustratorja in kasneje pisatelja. Tako za Ložarja kot Kramolca je, poleg osamljenosti, značilna slovenskost oziroma slovenski duh, slovenska nota, vendar daleč stran od folklorne realnosti med slovenskimi izseljenci v

³⁹ Glej Kramolčevo grafično delo Begunec [1951].

⁴⁰ Rojen je bil leta 1922 in tako 18 let mlajši od Ložarja.

Severni Ameriki. To je Ložar označeval z izrazom *slovenarstvo*, daleč stran od ameriške realnosti. Neprizanesljiv in oster je bil Ložar tudi do emigrantske beletristike, pesništva, umetnosti in političnega delovanja [Kramolc 1992: 246].

LOŽARJEV ODNOS DO EMIGRACIJE

Vtis je, da kot intelektualec Ložar ni mogel najti stika ne s starimi ekonomskimi in ne z novimi političnimi emigranti v ZDA, razen z redkimi sovrstniki po znanju in intelektu. Bolelo ga je pomanjkanje interesa za znanstveno delo med Slovenci v izseljenstvu. Kramolc zanj zapiše: *V Sloveniji zamolčan, v emigraciji za rojake preučen, zato nerazumljiv [nerazumljen!] in še 'neprave' katoliške usmerjenosti tistim, ki so se držali miselnosti in smernic preživelega konzervativnega elitizma.*⁴¹ Po besedah V. Bratine je živel odmaknjen od sveta, v svojem, preveč zaprtem svetu. Govorimo lahko o prepletanju objektivnih in osebnih razlogov za njegovo usodo v ZDA.

Ložar je bil politični emigrant, antikomunist in demokrat, kot se je sam označil, vendar se ni vključeval v emigrantske (politične) organizacije,⁴² ne v ZDA, ne v Argentini in ne v slovenskem zamejstvu. Zanj je nekako veljalo mnenje, da se je *držal stran od politike* [Ložar - Podlogar 2003: 106]. Vendar, kaj je politika? Odvisno od teoretične razlage tega pojma. Če imamo v mislih družbeno delovanje, katerega smoter je takšno ali drugačno urejanje osnovnega položaja ljudi oz. družbenih skupin [Sruk 1995: 260] in ga povežemo z Ložarjevo aktivnostjo med emigranti, lahko rečemo, da je bil kritik razmer v emigrantskih vrstah, vendar se v njihovo aktivno reševanje ni spuščal. Ostajal je pri kritiki in nasvetih, ki jih je izražal v pismih. Razprtije med nosilci raznih tokov, nastalih tudi na podlagi osebnih antipatij v emigrantskih vrstah, so ga jezile že v času begunstva na Koroškem, kakor pozneje v ZDA. Iz njegovih pisem Andreju Rotu s konca 70. in začetka 80. let se kaže njegov kritični odnos do argentinske t. i. *stare* emigracije. V pismu A. Rotu, 31. decembra 1980, zapiše: *Če bi bil malo mlajši, bi rad enkrat letel v Buenos Aires, da bi si na lastne oči ogledal tisti kaos, ki pri vas vlada.*⁴³ Odpor do strankarstva je bil pri njem velik.⁴⁴ Vrsta simpatij in antipatij Ložarja do posameznikov ima svoje korenine že v medvojnem obdobju. In ponavljam, nikakor ne smemo zanemariti Ložarjeve vključenosti v idejne in duhovne tokove v tistem času, zlasti v tridesetih letih, in tako ne smemo spregledati njegovih polemičnih, kritičnih, ostrih in zahtevnih presoj, ki jih je izražal tako v predvojni publicistiki,⁴⁵ na delovnem mestu,⁴⁶ in se kaže tudi v njegovi emigrantski korespondenci, v katero sem imel vpogled.⁴⁷

⁴¹ Tipkopis razmišljanj T. Kramolca; z lektorskimi in vsebinskimi popravki je bil objavljen [Kramolc 1992]. Zanj se zahvaljujem kolegici I. Mislej.

⁴² Postal je član Slovenske kulturne akcije v Buenos Airesu, vendar do pravega sodelovanja ni prišlo. – Prim. Rot 2004.

⁴³ ZAR, Ložarjevo pismo, 31. 12. 1980.

⁴⁴ *Ložar je prišel iz Koroškega* [v Trst, op. M. D.]. *Povedal je v jezi, da se grejo tam spet stranke: liberalci imajo 5 glasil, klerikalci 7, če ne drugih vsaj take na šapirograf* [AS 1931, Mikrofilmi Sove, Nm 0002534].

⁴⁵ Omenimo samo njegov polemičen in oster pristop, npr. v članku »Kaj bi bilo, če bi bilo« v *Domu in svetu* [Ložar 1932].

⁴⁶ Kot upravnik Etnografskega muzeja je bil znan kot delaven, vendar hkrati oster do podrejenih, kar je bilo marsikomu trn v peti [Ložar - Podlogar 2003: 106].

Do emigracije v ZDA je bil zelo kritičen.⁴⁸ Tako v pismu T. Kramolcu septembra 1952 zapiše, da se strinja z njim glede strahotne *gnilobe* emigracije in njenega vodstva, izraža ogorčenje nad novimi *parveniji in buržuji*, ki se bahajo z govorjenjem po ameriško in novimi avtomobili, in razočaran nad mladimi zaradi njihovega negativizma in skepticizma, saj so v nevarnosti, da jih Amerika *požre*.⁴⁹ To je zapisal kmalu po prihodu v ZDA. In slabih trideset let pozneje, leta 1981, lahko v Ložarjevem pismu Edu Gobcu preberemo: *Da je slovenski Cleveland gnezdo klik in intrig, to vem že dolgo. Da Vam delajo te klike take težave in nasprotovanja, mi je novo. Vendar Vas moram potolažiti, da niste sam v tem čolnu*.⁵⁰ Pri tej kritiki Ložar ni ostajal na načelni ravni, ampak je obračunaval s konkretnimi osebami, kar je nedvomno vplivalo tudi na odnos mnogih emigrantskih mnenjskih voditeljev in obravnavanih posameznikov do njega. Ob vsem tem ne smemo zanemariti Ložarjevega značaja in ostrine, marsikdaj krivične in osebno pogojene.

Dotaknil se je tudi primerjav med staro (staronaseljenci) in novo emigracijo (novonaseljenci) v ZDA, kar je, kot se znanstveniku spodobi, analiziral na podlagi pogovornega jezika. Dober teren za te analize mu je postal Cleveland. Ugotovil je, da izseljenci govorijo v narečjih starokranjskih bivališč, ker so bili ti *ekonomski emigranti*, po Ložarjevem mnenju, brez šol ali le z nekaj razredi, zato so obdržali instrumentarij svojih narečij oz. govorov iz domačih hiš [Ložar 1983: 23]. *Novi*, torej *politični emigrantje*, mednje je uvrščal tudi sebe, govorijo drugačno slovenščino, ki je mnogi *stari* niso razumeli. Ekonomski emigranti, po Ložarju, niso bili narodno nezavedni, vendar kulturno in družbeno zaostali, živeči v iluziji, da samo oni obvladajo angleščino in da so daleč pred staro domovino, ki da je zaostala, in nadaljuje:

Niti stari niti novi emigrantje se ne zavedajo, da je danes doma v Sloveniji množica inteligentov, ki perfektno obvladajo angleščino in slovenščino, medtem ko nobena mladina novih emigrantov ne obvlada slovenščine, in angleščino zelo revno. Tamošnji Slovenci poznajo do dna ameriško literaturo, pesništvo, sociologijo in druge vede, o katerih se mladini starih in novih emigrantov niti ne sanja. Časi so se spremenili in če bomo mi hoteli dobiti pregled ameriške kulture v knjigah, bomo te knjige, pisane v slovenščini morali naročiti iz Ljubljane, ne pa iz Clevelanda ali Chicaga ali Toronta, kar je sramota za zdomce. [Ložar 1983: 39]

To je zapisal leta 1983. Mimogrede, še ostrejši je bil do kontaktnega govora slovenskih povojnih emigrantov v Nemčiji, ki jim je pripisoval najmanjšo izobraženost in prosvetljenost v primerjavi z ameriškimimi, saj pravi: *V primeru s temi izseljenci v Zahodni Nemčiji so ekonomski emigrantje v USA za cel razred višji* [Ložar 1983: 35–36].

Poleg pisem in redkih osebnih stikov je bila tiskana beseda temeljna za Ložarjev pogled na svet okrog sebe. Ložar je sledil emigrantskemu tisku, kritičen je bil tudi do izdajateljske dejavnosti nasploh. Imel je kar nekaj izkušenj, da mu niso hoteli objaviti prispevkov.⁵¹

⁴⁷ Npr. korespondenca med Andrejem Rotom in Rajkom Ložarjem (zasebna last).

⁴⁸ Kritičen je bil tudi do zamejske skupnosti v Italiji in Avstriji.

⁴⁹ Pismo Ložarja Kramolcu, Chicago, 28. 9. 1952 (Pilonova galerija Ajdovščina).

⁵⁰ Pismo Ložarja Gobcu, Monitowoc, 15. 12. 1981 (Gobčeva zbirka).

⁵¹ Ko je govoril o slabi predstavitvi Stanka Majcna s strani Marje Boršnik, ki je bolj hodila okrog njega, je omenil, da je poslal esej o Majcnu uredništvu *Meddobja*, ki uredništvu ni bil všeč in ga ni objavilo [Ložar 1983: 42; tudi ZAR, Ložarjevo pismo, 23. 4. 1978].

Razmere na začetku osemdesetih let je pokazal Jože Velikonja v Spomenici [Velikonja 1983: 134–138], v kateri je med drugim zapisal: *Izobraženci torej nimajo revije, v katero bi pisali ali ki bi jo z zanimanjem brali. Journal of Slovene Studies je bila v tistem času bolj jezikoslovna kot splošno kulturna revija. Kljub maloštevilnosti zdomske inteligenčne skupnosti je Velikonja pričakoval večji odziv na aktualna dogajanja v Sloveniji, saj izdajajo samo knjige o Baragi, Slomšku, Kopitarju, Prešernu, o skandinavskem izvoru Slovencev, o Puškinu, Avguštinu, nič pa o Kardelju, Kocbeku, Vidmarju, Kermavnerju, zamejskih in zdomskih kulturnikih in kulturnem delu. Poudaril je, da so v Argentini emigrantski intelektualci bolj povezani med seboj, v ZDA pa v glavnem le prek pisemskih in redkih osebnih stikov. To je veljalo tudi za Ložarja. Mimogrede, Ložar je bil zahteven do sebe kot pisca in hkrati do uredništev kot izdajateljev. Kritičen je bil do tehničnih pomanjkljivosti lastnih objav in vsebinskih pri objavah drugih. Bil je tudi muka za urednike, ker je svoja dela pošiljal po delih, jih spreminjal, dopolnjeval ipd. To nam slikovito pokaže ohranjena korespondenca med Ložarjem in Andrejem Rotom, ko je bil urednik *Meddobja* in *Druge vrste*.⁵² Od njega je želel, da poudari lastne koncepte in formulacije in da se izogne epigonstvu. Do A. Rota je imel posebno naklonjenost kot do mladega intelektualca, kar dokazuje omenjeno dopisovanje, ki je v glavnem potekalo od leta 1978 do Ložarjeve smrti. Zaradi Rotovega delovanja je postal bolj optimističen glede Argentine: *Na vsak način je pametno, če pritegnete tudi mlajše sotrudnike. Upanje za bodočnost je itak samo v Argentini, tu [misli na ZDA!] je iz jezera emigrantov že nastalo močvirje, v katerem ni nobenega intelektualnega življenja, sama mediokriteta in submediokriteta*.⁵³ To je bil tudi čas, ko so ga trle zdravstvene težave, ki jih omenja v pismih. Poleg bolezni so se ga lotevale tudi depresije.⁵⁴*

Kje naj bi bilo središče slovenske emigrantske kulture in politike po Ložarju? Sam se je zavzemal za ZDA, in to še kot begunec na Koroškem (v *lagerjih* v Avstriji). Vendar je leta 1982 ugotavljal, da je *najboljši del emigrantov* šel v Argentino, najslabši v ZDA, kjer je *kulturno sterilen*.⁵⁵ Vedno bolj je upanje polagal v argentinsko mladino (A. Rot), *amerikanizirano* mladino emigrantov pa je ozmerjal za *buteljne*, za kar niso krivi sami, ampak njihovi starši.⁵⁶ Še ena od Ložarjevih misli: *Argentinska emigracija je »slovenska republika v Argentini«*. *Kot taka se ne meni dosti za aktivno propagando in angažiranje drugih slovenskih skupin, glavna stvar je, kako dobiti dolarje*.⁵⁷ Skratka, značilno Ložarjevi pogledi, za katere nekateri menijo, da so preostri in nepravični,⁵⁸ pogosto tudi žaljivi.⁵⁹

⁵² ZAR.

⁵³ ZAR, Ložarjevo pismo 12. 11. 1981.

⁵⁴ *Zadnje mesece se me je lotila huda depresija tudi zaradi poloma publikacijskih možnosti v zdomstvu, razen tega ni tu živega človeka, s katerim bi lahko o teh stvareh govoril* [ZAR, Ložarjevo pismo, 12. 11. 1981].

⁵⁵ ZAR, Ložarjevo pismo, 19. 2. 1982.

⁵⁶ ZAR, Ložarjevo pismo, 14. 6. 1982.

⁵⁷ ZAR, Ložarjevo pismo, 2. 11. 1982.

⁵⁸ Iz pogovora z Janezom Grumom v času interdisciplinarnega znanstvenega srečanja *Rajko Ložar (1904–1985). Življenje in delo* v Ljubljani oktobra 2004.

⁵⁹ Npr., njegova oznaka Slovencev v emigraciji: *je individualist, sebičnež, nesocialna stvar, poleg tega strankarski šovinist in verski podrepanik. Kako boste spravili Vi pod isto streho kakšne 'Triglavane' v Angliji in kakšne ljudi v Kanadi pa Lemontskega flečkajnarja? Razen tega imamo s sabo maso folka, ki je absolutno 'proti-inteligenčna' in tej masi dajejo potuho ljudje kot so doslej pri Meddobju, pa Amer. Domovini itd.* [ZAR, Ložarjevo pismo, 23. 3. 1982].

Nič boljše ni bilo njegovo mnenje o zamejskih Slovencih. Ko jih je prvič po odhodu v ZDA obiskal leta 1980,⁶⁰ je po povratku v pismu Rotu zapisal:

*Najbolj pozitivna stran mojega potovanja v Evropo je bila, da sem dobil popolno sliko situacije, ki tam vlada in ta situacija ni v nobenem oziru tako rožnata, kot bi jo radi naslikali razni elementi, n. pr. Naš Tednik, — in drugi. Tudi tam vladata brezglavost in popolno nepoznavanje tega, kar so prioritete.*⁶¹

Leta 1982⁶² je drugič obiskal Koroško, navdušen nad naravnimi lepotami in obenem z zavestjo, da, kot je zapisal, *smo drugi ljudje, ki ne spadamo več sem.*⁶³ Ali je mislil tudi na Slovenijo? Nedvomno, če sodim po odgovoru Andreja Rota, ki je z bolečino in presenečenjem bral Ložarjevo misel, da ne spada *več v tisti svet*. Rot, sam sin emigrantov, mu je odgovoril, da tudi *Amerika ni Vaš dom*. Usoda zdomstva je bila po Rotovem mnenju premalo preučena, in zapisal je: *Čprav ne poznam Slovenije, gotovo ne spadam v tisti svet; enkrat bom že poskusil.*⁶⁴ Z obiska leta 1983⁶⁵ ni prišel z ugodnimi vtisi, Rotu je celo pisal: *Emigrante, ki danes postavljajo Koroške Slovenec kot mučenike na oltar, bi mogli ozdraviti samo kakšni psihiatri, pisatelji sigurno ne.*⁶⁶

In odnos do Slovenije? Ločevati moramo med odnosom do komunizma in Slovenije kot domovine, čeprav je bilo mnogokrat težko postaviti ločnico. Odklanjal je določene stvari, druge pohvalil. Razumljivo je, da je bil njegov odnos do komunizma odklonilen. Vključil se je v debato o *krivdi* emigrantov, temi, o kateri si je dopisoval z Rotom. Ložar mu je odsvetoval razpravo na politično-ideološki ravni in opozoril na metodo komunizma, da nasprotnika spravi *v svojo ulico*, v kateri ta nasprotnik, tj. emigrant, zaradi svoje *intelektualne imbecilnosti* podleže, in nadaljeval: *Komunizem je treba paralizirati s tem, da vsako njegovo proti vam naperjeno operacijo oslabite s svojim [hitrim!] prodorom ... in tega slovenski emigrant ne kapira in ne bo nikoli kapiral.*⁶⁷

Nikoli ni prestopil jugoslovanske državne meje, čeprav je bil večkrat na Koroškem. Podobno kakor Velikonja je Ložar večkrat poudarjal dobre strani življenja v Sloveniji, marsikaj skritiziral, določene stvari pohvalil. Ni bil dogmatičen odklanjevalec vsega, kar se je dogajalo v Sloveniji, čeprav svojega protikomunističnega pogleda ni nikoli zanimal, nasprotno, velikokrat ga je omenjal, včasih mimogrede v kaki opombi celo v znanstvenem delu. Tudi Rota je na začetku 80. let opozarjal na zvite metode komunizma. Mnogokrat se je v pismih Rotu navduševal nad knjižno bero v Sloveniji, npr.: *V domovini izdajajo kolosalne publikacije, katere pozna zunaj le malokdo, a bi bilo treba o njih govoriti. Oni se ne vrte vedno samo okoli lastne osi (to dela KP), temveč obdelavajo predmetnosti na moderen briljantni način.*⁶⁸ Pozdravil je Rotove vtise iz domovine:

⁶⁰ Pri koroških Slovencih je bil na obisku od 15. septembra do 15. novembra 1980. Glej: ZAR, Ložarjevo pismo, 12. 11. 1981.

⁶¹ ZAR, Ložarjevo pismo, 31. 12. 1980.

⁶² ZAR, Ložarjevo pismo, 27. 11. 1982.

⁶³ ZAR, Ložarjevo pismo, 12. 7. 1983.

⁶⁴ ZAR, Rotovo pismo, 18. 8. 1982.

⁶⁵ ZAR, Ložarjevo pismo, 29. 11. 1983. Odšel je 10. oktobra in se vrnil 27. novembra.

⁶⁶ ZAR, Ložarjevo pismo, 20. 12. 1983.

⁶⁷ ZAR, Ložarjevo pismo, 23. 2. 1982.

⁶⁸ ZAR, Ložarjevo pismo, 9. 3. 1983.

*Dobrodošli nazaj! ... Vi ste brez vsakega dvoma prvi zdomski Slovenec, ki je videl v domovini tudi kavarne in gostilne in veselo razpoložene ljudi. Zarušana emigrantska masa o teh stvarih nič ne ve in jih torej tudi ne tolerira ... Vaša naloga je zdaj, da poveste o svojih vtisih Vaši generaciji in da začnete z njimi novo stoletje. Ravno tako jim povejte o razcvetu kulture doma, kar ste to sami opazili.*⁶⁹

Kaj je glede zastavljene teme v pismih poudaril Ložar v zadnjih letih svojega življenja? Pogrešal je intelektualizem v emigrantskih vrstah,⁷⁰ pokopal je mnenje iz leta 1950, da sta odšli v emigracijo samo *krema* in *smetana*, namesto nje se je srečeval s samo *plesnijo*,⁷¹ izražal razočaranje (*črni pesimizem*), tako nad *starimi* kot mladino, s katerimi nima nobenega stika,⁷² obsojal je *džunglo* klik in interesov v argentinski skupnosti v Buenos Airesu,⁷³ izražal razočaranje nad neznanjem slovenščine pri mladini severnoameriških emigrantov,⁷⁴ očital SKA, da ne izdaja referenčnih informativnih del o slovenski zgodovini, slovstvu, politiki, posameznikih itn. iz širšega vidika,⁷⁵ grajal neupoštevanje slovenske kulturne tradicije v emigraciji,⁷⁶ razmišljal o eksistencializmu, vendar ni pisal o njem,⁷⁷ izražal upanje v Rotovo generacijo mladih,⁷⁸ poudarjal znanstveno-vzgojno in informativno vlogo objave svojega *Vodnika po Arheološkem oddelku Narodnega muzeja v Ljubljani*,⁷⁹ opozarjal na ozkost pojmovanja slovenske kulture pri SKA,⁸⁰ očital slovenski duhovščini v ZDA skrb samo zase in misijone in pomanjkljivo kulturno delovanje med emigranti,⁸¹ svetoval: mlada žena naj dela in služi kruh, mož pa naj študira,⁸² pozival mlade k študiju,⁸³ svetoval uredništvu *Druge vrste*,⁸⁴ se zavzemal za vzgojo vsaj enega zgodovinarja iz vrst emigracije,⁸⁵ poudarjal

⁶⁹ ZAR, Ložarjevo pismo, 9. 8. 1984.

⁷⁰ ZAR, Ložarjevo pismo, 14. 6. 1978.

⁷¹ ZAR, Ložarjevo pismo, 14. 6. 1978.

⁷² ZAR, Ložarjevo pismo, 31. 7. 1978.

⁷³ ZAR, Ložarjevo pismo, 3. 8. 1978. Kot pozitivno je priznal le njihovo znanje slovenščine, talente na področju poezije in grafike, celo pisanja jezikovnih razprav itn.

⁷⁴ ZAR, Ložarjevo pismo, 3. 8. 1978.

⁷⁵ ZAR, Ložarjevo pismo, 4. 7. 1979.

⁷⁶ ZAR, Ložarjevo pismo, 4. 7. 1979: *Kdor ne stoji na zgodovini, stoji na potujočem pesku. In to delajo stari emigrantje.*

⁷⁷ ZAR, Ložarjevo pismo, 4. 7. 1979: *Ena izmed realnosti, ki jo eksistencializem poudarja, je strah. Iz tega vidite, da je eksistencializem filozofija človeškega bivanja in vsega, kar ga otežuje, a tudi iz njega rešuje. V Ameriki nisem nič več o tem pisal, ker nisem mogel, ker je šla moja 'eksistenca v franže'.*

⁷⁸ ZAR, Ložarjevo pismo, 4. 7. 1979: *Jaz sem kot Janez Krstnik: Rad bi, da bi močnejši prišli za menoj in to je mladina kot ste vi in vaša skupina.*

⁷⁹ ZAR, Ložarjevo pismo, 1. 8. 1979: *K pisanju so me najbrž spravile tiste oslarije o polki in harmoniki kot reprezentantih slovenske kulture – Bog mi ta greh – jezo odpusti.*

⁸⁰ ZAR, Ložarjevo pismo, 1. 8. 1979. Ložar se zavzema za *znanstveno kulturo*, ki naj ne bi bila omejena samo na literaturo [ZAR, Ložarjevo pismo, 6. 8. 1979]: *boljši je zdrav znanstvenik, literarni historik, kritik, zgodovinar, psiholog, um. kritik etc., kot pa jetičen – slab pesnik* [ZAR, Ložarjevo pismo, 24. 8. 1979].

⁸¹ ZAR, Ložarjevo pismo, 3. 8. 1979.

⁸² ZAR, Ložarjevo pismo, 25. 9. 1979.

⁸³ ZAR, Ložarjevo pismo, 9. 3. 1980: *Vaši mladi ljudje morajo gledati na to, da se lotijo akademskih študij na univerzah in si pridobijo sloves kot znanstveniki – brez dvoma bodo argentinske univerze talentirane mlade Slovence cenile in jim pomagale.*

⁸⁴ ZAR, Ložarjevo pismo, 10. 5. 1980.

⁸⁵ ZAR, Ložarjevo pismo, 25. 7. 1980.

akademsko-pedagoški namen svojih člankov v *Drugi vrsti*,⁸⁶ zapisal misel: *Meddobje ne živi v Meddobju, temveč v Brez-dobju*,⁸⁷ itn.

SKLEP

Kje je pri Ložarju meja med njegovo izločenostjo po »krivdi« časa in okolja in med lastno odločitvijo? Prva je najbolj razvidna, določljiva in jasnejša, druga mnogokrat nerazumljiva, ko spremljamo njegovo emigrantsko usodo. Ložar je obsojal vsako getizacijo, kolektivno in individualno, čeprav glede slednje sam ni bil izjema, vsaj če upoštevamo njegovo nedejavnost po letu 1956. Ali lahko govorimo o njegovi »notranji emigraciji« – v nasprotju z njegovo razvidno »zunanjo emigracijo« – to je v nedejavni umik v zasebnost? [Kos 1999: 167] Ali ga je delo v lokalnem muzeju tako oviralo, da se je lahko vrnil k svojemu temeljnemu delu šele po upokojitvi? Ali je bil njegov ponos le prevelik, da bi se prilagodil zahtevam ameriškega »novega« začetka, ki so se jim prilagodili mnogi slovenski politični emigranti, ki so bolj ali manj uspeli v znanstvenem življenju v ZDA? Med njimi so bili nekateri njegovi tesni prijatelji. Težko je soditi, kaj je bilo vzrok, da je postal tragična osebnost slovenske intelektualne emigracije. Bil je željan priznanj za svoje delo, ne samo v emigrantstvu, ampak tudi iz domovine. Tako mu je godilo upoštevanje njegovih mnenj v članku Janeza Strehovca z naslovom »Še aktualna ali že postarana poezija«, ki je izšla v *Naših razgledih* leta 1983 [Strehovec 1983].

Ložar sam se je občasno zavedel svoje zajedljivosti, užaljenosti, nerazumevanja sveta okrog sebe, zlasti mladih, užaljenosti zaradi neupoštevanja njegovih nasvetov, osebe in dela,⁸⁸ večkrat se je opravičil zaradi sitnarjenja in nerganja, hkrati z bojaznijo, da ga zapuščajo moči.⁸⁹ Vse povedano pa ne zmanjšuje njegove osebnosti, doseženih strokovnih ciljev, tragičnosti zaradi emigrantske usode, ki je pustila posledice tako v njegovem osebnem življenju kot na torišču njegovega strokovnega in znanstvenega dela.

LITERATURA

BAJUK, MARKO [M. B.]

1951 Slovensko begunsko šolstvo. V: *Koledar. Zbornik Svobodne Slovenije 1952*. Buenos Aires: Svobodna Slovenija.

BASAJ, JOŽE [DR. J. B.]

1949 Emigracija slovenskih beguncev v Združene države Amerike (U.S.A.). V: *Koledar Svobodne Slovenije 1950*. Buenos Aires: Svobodna Slovenija.

⁸⁶ ZAR, Ložarjevo pismo, 25. 7. 1980. *In kaj želi doseči?: ... pokazati vam zgodovinsko delo, izvršeno med obema vojnama, probleme, področja, na katerih se je delalo in podobno. Ne čakajte na to, da bo 'Društvo Slov. proti komunističnih borcev' v Clevelandu kaj takega naredilo, kajti to so preprosti, neizobraženi ljudje.*

⁸⁷ ZAR, Ložarjevo pismo, 13. 8. 1980.

⁸⁸ ZAR, Ložarjevi pismi, 4. 7. 1979 in 23. 3. 1982.

⁸⁹ ZAR, Ložarjevi pismi, 17. 7. 1980 in 14. 9. 1980.

BRATINA, VOJKO

1985 Dr. Rajko Ložar – velikan učenosti. *Ameriška domovina* [Cleveland] 87, 5. marca.

BRUMEN, VINKO

1948 V Novem svetu – Kvišku srca! V: *Koledar Svobodne Slovenije 1949*. Buenos Aires: Svobodna Slovenija: 38–42.

DEBELJAK, TINE

1958 Srečanje z raziskovalko indijanskih plemen dr. Branko Sušnik. *Meddobje* [Buenos Aires] 4 (4): 319.

DOMJAN, ALENKA

2001 *Božidar - Ted Kramolc. Pregledna razstava: 1943–2001*. Celje: Galerija sodobne umetnosti: 4.

GABROVEC, STANE

1992 Ložar, Rajko. V: *Enciklopedija Slovenije* 6. Ljubljana: Mladinska knjiga: 331–332.

1987 Rajko Ložar (1904–1985). *Arheološki vestnik* 38: 435–441.

GANTAR, KAJETAN

2004 Spomini na Rajka Ložarja kot gimnazijskega profesorja / Die Erinnerungen an Rajko Ložar als Gymnasialprofessor. V: Slavec Gradišnik, Ingrid (ur. / Ed.), *Rajko Ložar (1904–1985). Življenje in delo. Interdisciplinarno znanstveno srečanje. Povzetki / Rajko Ložar (1904–1985). Life and Work. Interdisciplinary Conference. Abstracts*. Ljubljana: Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU: 18–20.

GOBEC, EDI

1956 Družba in družboslovje v Ameriki. V: *Zbornik. Koledar Svobodne Slovenije 1957*. Buenos Aires: Svobodna Slovenija: 55–63.

HANDLIN, OSKAR

1951 *The Uprooted. The Epic Story of the Great Migrations that Made the American People*. New York: Grosset & Dunlap.

JENKO, IVAN [IVJE.]

1950 Imigracija beguncev v U.S.A. V: *Koledar Svobodne Slovenije 1951*. Buenos Aires: Svobodna Slovenija.

KOS, MARKO

1999 *Slovenska inteligenca. Vloga in perspektive*. Ljubljana: Nova revija.

KOŠIČEK, JOŽE [KK.]

1950 Korak naprej! V: *Koledar Svobodne Slovenije 1951*. Buenos Aires: Svobodna Slovenija.

KOVAČIČ, LOJZE

1984–1985 *Prišleki. Pripoved*. Ljubljana: Slovenska matica.

KRAMOLC, TED

1992 Nekaj spominov na dr. Rajka Ložarja. V: *Slovenski koledar 1993*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica: 243–244.

LOŽAR, RAJKO

1932 Kaj bi bilo, če bi bilo. *Dom in svet* 45 (7–8): 320–328.

1983 Študije o jeziku, narečju in govoru. *Meddobje* [Buenos Aires] 19 (1–2): 18–45.

LOŽAR, TOM

1997 Rajko Ložar in America. V: Pogačnik, Jože (ur.), *Zbornik ob sedemdesetletnici Franceta Bernika*. Ljubljana: ZRC SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede: 351–366.

LOŽAR - PODLOGAR, HELENA

2003 Rajko Ložar. Upravnik Etnografskega muzeja 1940–1945. *Etnolog* 13 (64): 97–107.

MLAKAR, BORIS

1991 Kolaboracija. V: *Enciklopedija Slovenije* 5. Ljubljana: Mladinska knjiga: 192–193.

2003 *Slovensko domobranstvo 1943–1945. Ustanovitev, organizacija, idejno ozadje*. Ljubljana: Slovenska matica.

NOVAK, VILKO

1985 Rajko Ložar (1904–1985). *Traditiones* 14: 195–199.

NOVAK, ZDRAVKO

1963 Slovenska ideološka emigracija v Združenih državah Amerike. V: *Zbornik Svobodne Slovenije 1964*. Buenos Aires: Svobodna Slovenija: 253–277.

PEMIČ, MONIKA

1992 Rajko Ložar med domovino in tujino. V: *Slovenski koledar 1993*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica: 233–241.

PIBERNIK, FRANCE

1993 *Karel Mauser. Življenje in delo*. Koper: Ognjišče.

ROT, ANDREJ

2004 Rajko Ložar in njegovi stiki s slovensko emigracijo / Rajko Ložar y sus relaciones con la emigración eslovena. V: Slavec Gradišnik, Ingrid (ur. / Ed.), *Rajko Ložar (1904–1985). Življenje in delo. Interdisciplinarno znanstveno srečanje. Povzetki / Rajko Ložar (1904–1985). Life and Work. Interdisciplinary Conference. Abstracts*. Ljubljana: Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU: 29–31.

SRUK, VLADO

1995 *Filozofija*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

STREHOVEC, JANEZ

1983 Še aktualna ali že postarana poezija? Ob petdeseti obletnici pesniške antologije Sodobna slovenska lirika. *Naši razgledi* 32 (22. 4. 1983): 230–231.

VELIKONJA, JOŽE

1983 Spomenica. Predsedstvu Slovenske kulturne akcije. *Meddobje* [Buenos Aires] 19 (1–2): 134–138.

VOVK, ANTON

2003 *V spomin in opomin. Osebni zapisi škofa Antona Vovka od 1945 do 1953*. Ljubljana: Družina (Pričevanja; 2).

ZAJC, DANE

1998 (ur.), *Lojze Kovačič*. Ljubljana: Nova revija (Interpretacije).

LOŽAR'S LIFE IN EMIGRATION

SUMMARY

Rajko Ložar was one of the many intellectuals who left Slovenia in May 1945 and after the refugee period, scattered across the world; similar emigrant destinies yet at the same time different. Everyone that started a »new« life as a displaced person, began in different immigrant environments (Triest, Rome, Argentina, The United States of America, etc.), either as a member of the Slovenian community or individually; either young and abundant with creative energy or in an age when every new beginning was difficult. In many, their »retreat« awoke hope for their return while others swiftly reconciled with the new environment. Many could have returned to Slovenia but did not wish to. Some were in Yugoslavia on lists of the so-called »hostile emigrants«, and remained on them until the downfall of communism. If we add to these facts personal character features, difficulties in integration into immigrant environment, solving of personal or family existence problems, and more, we can understand how complicated the question of emigrant fate of individuals is. Above all the studying of the problem is made difficult by the scatteredness and private character of archives, the sensitivity of emigrants themselves or their descendants due to the years-long concealment in the homeland.

Even weightier was the emigrant fate if a scientist was more or less suspended from contacts with individuals, literature and other material that were before ones' departure the foundation for their research work. Here is where we find Dr. Rajko Ložar. Witnesses he corresponded with or even had personal contacts and with whom I established contact, are pointing out his tragic destiny, which is hard to present plainly, as objective (external) circumstances and Ložar's character features interlace, and his great expectations and awareness of his knowledge collide with the cruel Austrain and American reality. There is the impression that Ložar as an intellectual was not able to establish contact neither with the previous emigrants nor with the new political emigrants in the U.S.A., except with few contemporaries by knowledge and intellect. He rejected the way the Slovenian immigrant community in America performed their folklore. Ložar was aggrieved by the lack of interest for scientific work among Slovenians in emigration.

Formally, the emigration of Rajko Ložar can be divided into several periods:

- The refugee period in Carinthia (1945–1951);
- The American period (1952–1985):
 - Working in manufactory, attempts to find appropriate work,
 - The period of managing the museum in Manitowoc (until retirement in 1969),
 - Ložar's return to »his« work (1969–1985).

In the contribution, attention is aimed at the problematic of life in emigration of intellectuals, with a stress on Ložar's story and on his response to the world around him in the last years of his life.

IT WOULDN'T BE TRIESTE, BUT IT'S SOMETHING

TOM LOŽAR

Though I wish I had said to him, *Rajko, lepo te prosim!* while he was alive, less than the truth now will not measure up to his standards. He said, speaking of Klement Jug, *Vse, vse se lahko pove o mrtvih, in ni res tisto de mortuis nil nisi bene.* True, he went on to say, *toda oni, ki hoče take stvari govoriti in s tem spomin prijatelja častiti ... mora biti osebnost nič manjša umrlega.* Well, at least I am a Ložar.

The second volume of *Narodopisje Slovencev* (1944–1945) was half printed when Uncle Rajko (and thousands like him) fled to Austria and then to America. The typical American story is thought to be one of success. Surely, we know by now that far more common is the story of American failure.

He began as *Apprentice Chrome Inspector* and was soon a *Grade A Plating Inspector* at Imperial Brass Manufacturing in Chicago. There, Personnel tried to market him. Charles O'Hagen, acting like *any personnel man who sees talent not being used to its best advantage*, told one university official of *the respect ... the twenty some Slovenian persons which we have in our employ, have for Dr. Lozar.* An Albert A. Maloy, wrote, *We Americans always brag and boast about our wonderful country, ... rightfully so. It seems a pity ... we permit a man of his caliber (sic) truly to go to waste.*

The Chicago Natural History Museum, for instance, replied in the negative:

[We] have already brought into our organization two well educated displaced persons for work in the library. [We] have on our janitor force ... lawyers, a well qualified geologist and certain others. Dr. Fritz Haas, our Curator of Lower Invertebrates came to us...after being driven out of Germany by Mr. Hitler.

Soon Rajko was under the wing of the American Council for Emigres in the Professions (ACEP) and the Cooperative Community Project for Newcomers (CCPN) and its ladies. Though *he would be glad to teach*, wrote a Gwynne Ross, *he would even be willing to take a position as guard or attendant in a museum, but he must earn at least \$285 a month.* Doubtless, the immigrant dreamed that working as an attendant he would engage a hotshot museum visitor in conversation and be discovered. But let's say the Chicago Natural History took him on. How would Rajko, a reflex anti-Semite, like so many Slovenians, have gotten on with Fritz Haas, who had lost his job in Frankfurt because he was a Jew?

The ladies would explain to him *that ... conferences of the learned societies are ... employment markets*, paid his way to hopeful places —*Enclosed you will find our check for \$40.99*— or remonstrated with him. Rajko took someone's reply as a brush-off and wrote back in kind. Advised Miss Thornbury,

...your letter may have served your own cause rather badly ... It would be most unfortunate if you should give the impression that you have what is called ...

»a chip on your shoulder«—which means that you take offense where none is intended, or...where in fact, the other person is anxious to help you ... We, in this country, have one very good quality on which you can, for the most part, count—a willingness to take the trouble to help another person.

Her view of Americans is somewhat Norman-Rockwellish; on the other hand Rajko was no Maksim-Gaspari *dobrodušnež*, not after history, the *komunisti*, and the *klerikalci* started playing with him.

Hopes were dashed. He was what the Commercial Museum in Philadelphia needed but wasn't a citizen. The Library of Congress used the same excuse. Rajko wrote Congressman Blatnik that he knew there were non-citizens at the Library; moreover, they were less qualified, for he had been

librarian in ... the world famous National Museum of Ljubljana. Libraries noted he hadn't an American degree. Sister Reynoldine at Rosary College sent him application forms for their library school and offered, "Your experience and interest suggest ... you might have an opportunity for part-time work with Rabbi S. Rapoport, The Chicago Jewish Academy."

I spent a summer with Rajko. We saw *West Side Story*. His final judgment was that Bernstein was a Jew. We saw the Chagalls in Chicago; he thought them Jewish kitsch. I went to see Louis Armstrong. Rajko, the former editor of cosmopolitan *Ilustracija*, couldn't understand how I could interest myself in *zamorska* music.

In 1953, a six-month appointment in Seattle as lecturer-curator fell through, Rajko suspected, because of his English and because he had mentioned that he knew a little something about North American Indians: *Amerikancu ne smeš nikoli reči, da kaj veš*, he wrote Jože Velikonja, *vselej moraš trditi, da si osel, in da bi se tu rad nekaj naučil*.

There were other reasons to be bitter. The nice Americans were stupid. From Mrs. Louise Leonard Wright:

Dear Mr. Lozar: A few days ago I had a long chat with Mr. Vukmirovich, Consul General of Yugoslavia. I asked him if he knew you and he replied that he had not had that pleasure ... Mr. Vukmirovich ... asked me to assure you that he is not a communist. He would like to have you come and see him, but if you prefer not to go to the consulate, he would be glad to receive you at his home.

Here, his poor immigrant's English reduced further by his incredulity, is the first draft of his polite reply:

Dear Mrs. Wright: I received Your letter of August 18. Many thanks for Your attentions and efforts. Some months ago I told to Miss Brooksmid that my address and my name are not allowed to be given to other persons unless I am informed before ... The step You are proposing in Your letter, is not agree with these suppositions. It isn,t compatible wiyh the status of a DP either. Respectfully yours...

Then there was duncery. He received this query from Howard Comfort at The Institute for Advanced Studies, Princeton:

My dear Dr. Lozar: I am now preparing August Oxe's Corpus Vasorum Arretinorum for posthumous publication. In gathering material ..., he had visited Laibach ... I have unfortunately never been to Laibach and hence must inquire of others better informed. But it is my impression that Laibach and Emona are simply modern and ancient names for the same place ... if you can help me ... I shall be correspondingly grateful.

I do not have his reply but can imagine the sort he wanted to send after a day at the factory to an Advanced Student who did not know his Laibach from an excavation in the ground.

Meanwhile, his letters to Notre Dame, the famous Catholic university, were being shuttled: *Your letter first was received by ... [the] Vice President for Academic Affairs, and I think we may safely assume from the fact that it was forwarded to me in the Library, that there are no vacancies for teaching*, one wit wrote. There were no vacancies in the Library either. There soon would be positions. A forlorn clipping from *The New York Times*, among the remnants of his papers still trumpets, NOTRE DAME SEEKS HIGH PAY TEACHERS. O'Hagen wrote directly to the Director of the Notre Dame Foundation, referring to the article; Rajko applied at the same address; to no avail. What use had a Distinguished Professors Program, planning to pay fifteen thousand per year for a DP insisting on \$285 a month!

Beaten, he wrote to the ACEP on October 8, 1955:

Have you many thanks for your letter ... and for the rich advises. As you certainly know ... it was since a certain time my idea that you drop any further action steps on behalf of a suitable employment for me ... it seems almost impossible to bring a scholar under the roof, who does not have connections with the various denominations, including the Catholic one and who is no star. In many of my letters I expressed the wish to leave the Midwest and to move to a more tolerant cultural area.

In 1967, when he was stuck for good in the Midwest he never escaped—in a position more depressing than the factory, for the factory had been thought a way-station, but the Rahr Civic Center and Museum, in Manitowoc, Wis., where he was director-cum-factotum, was the goal achieved—he replied thus to a bizarre suggestion that SAZU should name him as a member:

Ljubljana, nima nobene dolžnosti. Dolžnost pa imajo ameriške katoliške univerze katere so vse moje prošnje ... odklanjale: Notre Dame je odgovorila da za moža z mojim backgroundom nima ... mesta ... ob izdaji NCE [New Catholic Encyclopedia] se je [pa] izkazalo da ameriški katoličani nimajo poklicnega umetnostno zgodovinskega in arheološkega kadra [za] pisati potrebne članke.

He wrote for the *NCE* articles on Yugoslavian and Bulgarian art; they mangled them, he thought, and they sat there amid what he considered the encyclopedia's general shoddiness. It seems touchingly naive that Rajko should have thought the same Church which collaborated with the Communist Party to ruin his life would help him now.

Where he really wanted to be was at the Peabody Museum of Harvard University, which had among its riches the Mecklenburg Collection, Slovenia's Elgin Marblets. Its keeper was Hugh Hencken.

The daughter of the duchess of Mecklenburg had, prior to the collection's export, allowed the Narodni muzej to select souvenirs; as a result Rajko published *Predzgodovina Slovenije, posebej Kranjske, v luči zbirke Mecklenburg* [Ložar 1934: 9]. In *Predzgodovina*, Rajko had to hope forlornly that foreign scholars would *nadkrilili* [Ložar 1934: 84] his work.

The story of Rajko, the Mecklenburg, and the Peabody has been told by V. J. Bratina and Ludvik Puš in *Ameriška domovina*. Because the writers were as overawed by Rajko as the Slovenians at Imperial Brass, both versions are only semi-accurate.

Writing to Puš, Rajko claimed he visited the collection in 1952 when he found it in worse condition than in 1932, and again in 1954, when he found it *disintegrating* [Puš 1983 b]. As a result Puš issued an appeal:

ležijo v Peabody muzeju ... dragoceni predzgodovinski predmeti, izkopani iz naše slovenske zemlje, a se za njih očitno nihče ne briga in propadajo. To pisanje naj bi bil signal ... da ima slovenska emigracija v Ameriki brigati se za reševanje slavne Mecklenburške zbirke in jo uporabiti za sloves slovenske zemlje in naroda po svetu.

The same letter convinced Puš in 1983 that *do danes torej, po več ko 50 letih, zbirka še ni objavljena*.

Bratina eventually discovered that he and Puš had been fooled, that by the time of Rajko's letter to Puš, three pertinent volumes had appeared. Bratina concluded Rajko's disappointment at Harvard had caused him to ignore the work, work in which there was, churlishly, no expression of thanks to Rajko. Bratina's version of the story is worth reading for the imagery alone.

Though I wonder how much of a choice a refugee had about his destination, Bratina [1987c] suggests Rajko might have chosen America because that's where the Mecklenburg lived. Of Rajko's arrival, he elsewhere writes movingly, in an image that contains every immigrant's wish to be the old and the new, *Zdelo se je da usoda le ni tako kruta in da bo on sam tisti 'tuji arheolog' ki bo domače 'nadkrilil'* [Bratina 1985].

In Bratina's version, Hencken is jealously hoarding the Mecklenburg, *in nekje okoli leta 1952 se ... prikaže ... Ložar in se ... ponudi, da bi on te najdbe obdelal!* [Bratina 1987a] Concludes Bratina, *Mogoče je pretirano reči, da se je H. Hencken zbal R. Ložarja kot 'hudič križa,' prav daleč od resnice pa nisem.*

Rajko landed in America on January 2, 1952. He wrote a love letter or job application to the Mecklenburg almost immediately, for on January 28, 1952, Hencken is already writing, *Surprised ... delighted to hear from you in USA. Look us up if you are ever here ... All good luck in the New World from your colleague, Hugh Hencken.* There's a greeting to give a DP with weak English hope!

By 26 April, the 'colleagues' are discussing the Mecklenburg. Hencken writes: *I wonder ... what data you had to assign these objects in Ljubljana to these graves. ... I am trying to ... assemble ... information ... before publishing. Anything ... would be of the greatest help. I hope that someday we may see you here at the Peabody Museum.*

That last sentence can merely be an invitation to a tour, but can it not be read, even by someone not weak in English, as the possibility of an appointment?

The correspondence was fast. Hencken's of April 26 from Cambridge was answered on May 4 from Cicero. Here it is in the original to show the state of Rajko's weapons:

I am especially glad to hear You are preparing a thorough publication ... my attitude regarding the export of these collections on outside of Jugoslavia in one time ... I was against the export. But now when the collection is here ... I wish for your undertaken all success.

Self-evident, I am ready to do the informations You want. But there is for me not completely evidence, how could I do it. A visit to Your Museum should quite be in accordance with my intentions here, but its realisation doesn't depend from mine. I am still working in the factory for sustain my livelihood.

You will, I hope find in this point and on the right moment a acceptable solution.

With Rajko angling for a job, Hencken hastens to reply he's merely interested in discrepancies between the *Predzgodovina* and the Duchess's notes (May 8, 1952). On June 11, he explains directly, *I fear that the chances of employment here are really do not exist.* Note the slip!

And so, on June 24, Rajko starts discussing archaeology:

Dear Director Hencken: I received your letter from May 8, but I couldn't answer you til now.

Since 1934 when I published the Mecklenburg gravegoods, preserved in Ljubljana, many years passed away ... But the one fact I can still remember ... is the absolutely unscientific, absolutely commercial management of the collection after it leaved Ljubljana ... My paper, my catalogue is based on the tickets ... which were joined to all gravegoods ... I could take a look in the Duchess' notice-book too, but find her statements as unreliable.

Myself I was, after the collection leaved our country, absolutely eliminated from all work about and around the Coll. If you are able to do a better job, I shall be glad and thankfull.

But this please to remember: don't follow the way and the methods used by ... Dr. Mahr and his fellow-labourers. A big responsibility is weighing upon your job, as for the USA-science, as for the history.

The temperature in Chicago that June went as high as 40 Centigrade. Hencken's annotation of the heated letter indicates he was starting to talk to himself:

This man, who is now a DP working in a Chicago factory, obviously decries the work of Mahr and Co ... as a means of getting back into academic life. Also, how did he know that Mahr's handling was unscientific if he was out of the whole matter.

The term *DP* was hardly merely descriptive.

Hencken may have been right about the DP's motives in Cicero, but Rajko had already decried Mahr's work in *Predzgodovina* ... *ker je [Mahrov] inventar vse premalo upošteval znanstvene interese* [Ložar 1934: 9]. Understandable even to the layman is Rajko's objection that says the auction catalog introductions *žalibog so ... zaradi neupoštevanja dosedaj znanih gradiv iz dotičnih krajev preveč shematični* [31]. Slovenian archaeologists, the argument goes, were in a better position to do such studies because the Mecklenburg discoveries were from sites already *dobro, čeprav ne popolno zastopanih* [5] in Slovenian museums. Rajko disagreed with Mahr and friends because he could compare the Mecklenburg with other materials in Slovenian museums. Rajko's judgment is typically harsh—when he visited us he would tell my own mother how to cook—but, *možnost globljih analiz je bila dana avtorjem*. After all they had practically *celotno Mecklenburško zbirko* [31] whereas the National Museum had only an *odlomek* [31].

In addition, we see in *Predzgodovina* ... Rajko's instinct competing with the others. Asks Rajko on p. 47, *Ali je fibula res tako stara, kot to misli ... Mahr? Celotno občutje, ki veje iz fibule ... ne govori za visoko starost.*

Hencken's reply to Rajko's rant must have hurt: *We have recently received from Ljubljana a transcript of your entries in the records of the Narodni Muzej, and this will ... help to solve the difficulties of which I spoke* (July 23, 1952). Rajko was being replaced by his own notes, without his permission. Writing in 1971 to Janko Jarc, Rajko would say,

Med največje pogoške mojega odhoda iz Ljubljane spada dejstvo, da nisem tega materijala vzel s sabo, kajti medtem ko so izkapanine muzejska last ... so moje notice moja duševna lastnina ... jaz [bi] bil upravičen začeti tožbo zoper ljudi, ki to delajo.

Even if he had had the chance in the panic of 1945 to have taken such materials, Rajko would not have. What the Ložars call uprightness – *poštenost*—but which is really an excessive respect for authority is the family's—and nation's?—greatest weakness.

In letters of the summer of 1952, Hencken defends Mahr and points out that Mahr's collaborators were his friends. As for Rajko's help, he will not need it *for a long time since I am busy on various other matters* (August 7). Sometimes the delivery is softer: *It is sad to think of a learned man working in a factory ... I trust that in the next year or two I shall be able to make enough progress ... so that your help would be useful* (August 11). Rajko wants to visit; Hencken explains, *it would not have been much good for you to come to us this summer as I am at present away and will not be back until Christmas* (7 August). They don't want to see him.

Though not having Rajko's letters, we can still imagine what made it necessary for Hencken to write on December 31 1952, *There seems to be some misunderstanding in the matter between us. I appreciate the very great help you give us ... but unfortunately we do not have a position here.* More final was this to a Rajko grasping at straws: *You are very kind to offer to help me in regard to contacts with Ljubljana, but ... I have had some very pleasant correspondence with Prof. Kastelic and both Prof. Škerlj and Mr. Berce have been at Harvard and ... been very helpful* (December 31, 1953). Rajko had not yet visited Harvard, nor was his correspondence pleasant. We can guess, as well, what the *pleasant correspondence* from Ljubljana said about Rajko.

By the end of 1953, the ACEP and the CCPN were corresponding with Hencken about the affair. Gwynne Ross, after Rajko had brought her all of Hencken's letters, wrote up a history—sympathetic to Rajko—of the entire Hencken-Ložar correspondence about the »Dutchess« (sic) (November 29, 1953).

It's a sad love story, really. In 1954, he is sending them presents. Hencken thanks him for *those very valuable publications* (2 February). Including his dissertation, as if to say, *Look what I could do even back then!* Though only fragments of the correspondence are available, clearly Rajko did not visit in 1952 or 1954, as he claimed to Puš. He felt he should have been at the Peabody, so he decided he had been. He also decided that since he was not taking care of the collection, it was not being taken care of. On the supposed 1954 visit, someone was supposed to have said *that the work of publication should have been entrusted to [Rajko] for he was really the only one capable of it* [Puš 1983b].

Rajko finally did visit for the first time in 1959, from his internal exile in Manitowoc. Hencken was not there. His guide was Donald Freeman Brown (a student of Hencken's). Rajko wrote him, upon his return to Manitowoc:

Dear Dr. Brown: I hope that the parcel with the two items is by now in your hands, it is always easier for me to put together a parcel than to type a letter. ... it is time to say my most heartfelt thanks ... The walk thru the Museum, the chance to see the Mecklenburg Collection for the first time after so many years,

the exchange of views ..., this all has contributed very much to make my first stop at the Peabody Museum a really pleasant experience.

... Again I would like to make it clear, that I do not want to play any first violin, it is entirely up to you whether you consider I could be of some help or not.

He would not get to play the penny whistle. Clumsily, Brown returned the publications sent as gifts. Rajko's letter confirms this was Rajko's first American rendez-vous with the collection. The rest was fantasy.

At the end of his letter, he makes a suggestion: *It seems to me that it would not be a wasting of money if the Museum would ... purchase ... a good map of the area which would include the Upper Adriatic with the adjoining Dinaric and Northern Italian regions.* The voice of the curator who knows how to hang an exhibit. But also a bitter voice, later repeated in a letter to Vojeslav Mole: *Mnogo tega kar mi razumemo samo po sebi je Amerikancu Greek, to se pravi španska vas; ker mu pa manjka ozadja zato zahteva konciznost in jasnost. Njegova najslabša stran je geografija.* He would get more bitter still; one day he would say, *in ta sodrga uči našo mladino.* (September 11, 1967).

It must have been hard for an immigrant to imagine Harvard lacked money, but maybe the simple truth lies in what Gloria Greis, the Manager of Archaeology and Osteology Collections at the Peabody, has written me:

It is ... doubtful ... Hencken could have arranged a research fellowship for Lozar. Funding ... was minimal; Hencken was himself unpaid ... and even the Acquisition Fund for purchasing new artifacts was ... drawn from the Curators' own pockets. That seems the sort of club a DP could hardly aspire to.

One more piece of sadness. Writes Rajko from New York:

Ko sem se po tolikih letih lotil ... pregleda mojega akademskega šolanja, naših vzorov in bojev, in sem vse te stvari ponovno oživiljal v [New York Public Library], me je često zajela velika melanholija ob spominih na eno najbolj razgibanih dob naše intelektualne in duhovne zgodovine pri kateri sem bil z svojimi mladimi silami aktivno udeležen. V samoti življenja v tujini kjer nimaš nikogar s katerim bi o tem govoril, sem bil čisto resnično žalosten. Razen tega tukaj mi sploh nihče ne pomaga,

and complains, *me ljudje obrekujejo.* Including me, it seems.

But maybe it is not too late to help him, at least for those who believe he is still somewhere watching us, doubtless skeptically. I certainly come out of this retelling of his history with Harvard's Peabody feeling that they owe Rajko big-time. I have just the currency the debt can be paid in.

The Mecklenburg is still at Harvard. As I was going to be in the Boston area anyway last summer, I asked to see it. And was told by a kind curator, Susan Haskell, that it was in storage, but that a private visit could be arranged. My dates then did not coincide with their dates and I was not in love with the Mecklenburg, as Rajko was, and so I did not see it this summer. I, a layman, conclude, however, that the Mecklenburg, important though it may seem to some, is not something Harvard terribly needs. I also ask if the collection is rightly theirs. Your paying for goods that do not belong to the vendor does not make the goods yours.

Professor Martha Sharp Joukowsky, at Brown, gives a course called *Archaeological Collections Policies: Contexts and Ethics*. One of the cases students are encouraged to investigate is that of the Mecklenburg nearby. It is part of a list of dubious acquisitions that starts with the most famous, the Elgin Marbles. The course basically asks, *Who owns the past?* A suggested essay topic for students asks the following: *What were the relevant national laws of the country of origin at the time of acquisition? How did these affect the acquisition? What ... are the relevant laws for this same country now?*

A look today at such questions often concludes that the gentleman and lady collectors of the past were bandits. Without calling the Duchess or her daughter names, we can easily begin to build a case for the return of the Mecklenburg to Slovenia.

What were the relevant national laws of the country of origin? The laws were Yugoslav. Slovenia could not stop the misappropriation. What are the relevant laws for this same country now? But there is no same country. When the Mecklenburg was lifted, Slovenia did not yet exist as one who could even say, *Hop, Cefizelj, pa te mam*.

Harvard is talking with the Danilov monastery in Moscow to return to them their bells, the famous Harvard Bells, which are not Harvard's bells, though they, too, were paid for. Harvard has argued that, after all, it was their donor who saved the bells from Communist destruction. And Harvard will miss their sound enormously. But they are prepared to give them back. To return the Mecklenburg to Slovenia is surely simpler. Few will miss a col-

Ložar's comment: »Coffee, cookie and social chat« after the business meeting of the »Little Gallery, Inc.«, in 1964, at the Rahr Civic Center and Public Museum in Manitowoc, Wis. In the background of Mrs. Dorothy Frick, president of the group, in front of her Mrs. Maria Greisen, deceased, the person in the foreground unidentified (Private Archive).

lection in storage. But Slovenia could surely use a part of its looted heritage. It's not like getting Trieste or Gorica, but it's something.

The case could be made, Harvard might be persuaded. But would Slovenia be prepared to make the demand and pay compensation. I've just asked Rajko whether he thinks Slovenia is up to the task. First he said, typically, *Dvomim!* Then, softening somewhat, he said he only doubted a Slovenian government had the strength of the Danilov monks. Rajko always was a bit too religious for my liking and an ardent Byzantinophile. But soon I could feel his love of the Mecklenburg shining through and he said, *OK, let's hope so.* His English in heaven is marvellous. He has told me there were wonderful teachers in purgatory. Right now he's trying to complain about my paper.

All these lovely words about Rajko are fine, but why don't we instead, as a better tribute, ask the Slovenian government to begin negotiations for the return of the Mecklenburg.

LITERATURA

BRATINA, V. J.

1985 Dr. Rajku Ložarju, velikemu znanstveniku. *Ameriška domovina* [Cleveland] (5 March 1985).

1987a Kongres ameriških arheologov v Torontu in Mecklenburška zbirka. Zaključna beseda. *Ameriška domovina* [Cleveland] (16 June 1987).

1987b Predzgodovinske kulture na ozemlju Slovenije. Mecklenburška zbirka (Mecklenburg Collection). Pt. 1. *Ameriška domovina* [Cleveland] (20 January 1987).

1987c Predzgodovinske kulture na ozemlju Slovenije. Mecklenburška zbirka (Mecklenburg Collection). Pt. 2. *Ameriška domovina* [Cleveland] (27 January 1987).

LOŽAR, RAJKO

1934 Predzgodovina Slovenije, posebej Kranjske, v luči zbirke Mecklenburg. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 15: 5–91.

PUŠ, LUDVIK

1983a Predzgodovinske najdbe iz Slovenije v Ameriki. Pt. 1. *Ameriška domovina* [Cleveland] (3 November 1983).

1983b Predzgodovinske najdbe iz Slovenije v Ameriki. Pt. 2. *Ameriška domovina* [Cleveland] (11 November 1983).

1987 Dr. Rajko Ložar in Harvardski muzej. *Ameriška domovina* [Cleveland] (3 February 1987).

NE BIL BI TRST, BILO BI PA VSAJ NEKAJ

POVZETEK

Nečak ni znanstveni naziv in moja disertacija je bila o ameriški književnosti, zato ne vem, ali sem kvalificiran, da govorim o Rajku Ložarju. Ker je bil Rajko nad kategorijami in ker je njegov življenjepis tako značilno ameriški, bi bil morda amater in amerikanist pravi človek, da kaj pove o njegovih ameriških letih.

Več je vzrokov, zakaj Rajko Ložar v Ameriki ni nikoli prišel do sebi primerne položaja.

Prvič, prišel je prestar, star skoraj petdeset let, in tako ga, na primer, univerze in muzeji za začetniške položaje niso resno jemali. Za svetovno poznanega profesorja je tujčeva angleščina šarmanтна, ne pa za neznanega predavatelja brucem.

Drugič, Rajko je, žal, kot Ložar in Slovenec, vse vedel. To ni najboljša drža, ko iščeš službo. Tisti, ki so mu skušali pomagati, so ob njegovi ošabnosti obupali. Seveda je ta ošabnost še danes značilna drža Evrope do Amerike, zato bodo morda mnogi bralci te žalostne zgodbe lahko simpatizirali z Rajkom.

Tretjič, kot človek, ki je zbežal pred komunisti, bi bil lahko deležen nekaj simpatije, so pa nekateri poskrbeli, da ga niso imeli za begunca pred komunisti, temveč za kolaboranta z nacisti. Povprečen Američan že takrat ni kaj prida poznal zgodovinskih otenkov. Še to: Rajko, kakor mnogi Slovenci vsaj tiste generacije, ni maral Judov. Ni razumel, da so mu bili v Ameriki Judje kot intelektualcu še najbolj podobni.

Da pa ni nikoli prišel do položaja v Muzeju Peabody na Harvardu, kjer so hranili Mecklenburško zbirko, po kateri je Rajko hrepenel, od takrat, ko jo je v tridesetih letih prvič preučeval, je še posebej žalostno, drugače pa razumljivo. Že od začetka dopisovanja s kustosom zbirke, Hughom Henckenom, je Rajko namigoval, da zbirka ne bi smela biti pri njih, če pa že je, je zagotovo on še najbolj usposobljen skrbeti zanjo. Kustos Henckenu ni rekel naravnost, da je nesposoben. Mu je pa povedal, da so bili nesposobni tisti, ki so imeli zbirko v rokah prej, in to so bili Henckenovi prijatelji in kolegi. Vse to je namigoval tistim znanstvenikom, ki so bili amaterji, hkrati v najboljšem in najslabšem pomenu besede. To so bili ljudje v tradiciji, če smem, same vojvodinje Mecklenburške. In Rajko, čeprav se je predstavljal kot skromen imigrant, je bil v resnici, čeprav le v fantazijah, pretendent za njihove položaje. Seveda še pomislili niso, da bi znanstvenika njegove vrste in kakovosti pustili blizu. Ali, da bi pustili blizu človeka njegovega družbenega razreda. Morda je res, kar je napisal V. J. Bratina, da so se na Harvardu bali Rajka ko hudič križa. Verjetno pa le niso hoteli takega človeka v svojem klubu.

Po vseh neuspehih njegovih nesmiselnih poskusov, da bi se približal Mecklenburški zbirki, ni presenetljivo, da je Rajko postajal bolj in bolj zagrenjen. Navsezadnje je bila Amerika zanj zabita in zlobna. Verjetno je bila njegova analiza Mecklenburške zbirke in začaranega gradu, kjer je bila zakopana, večinoma pravilna, vendar je bil Rajko zelo nespreten pri njenem obleganju. Vsekakor, zgodba je fascinantna, še posebej, ker je deloma povedana v njegovi okorni angleščini.

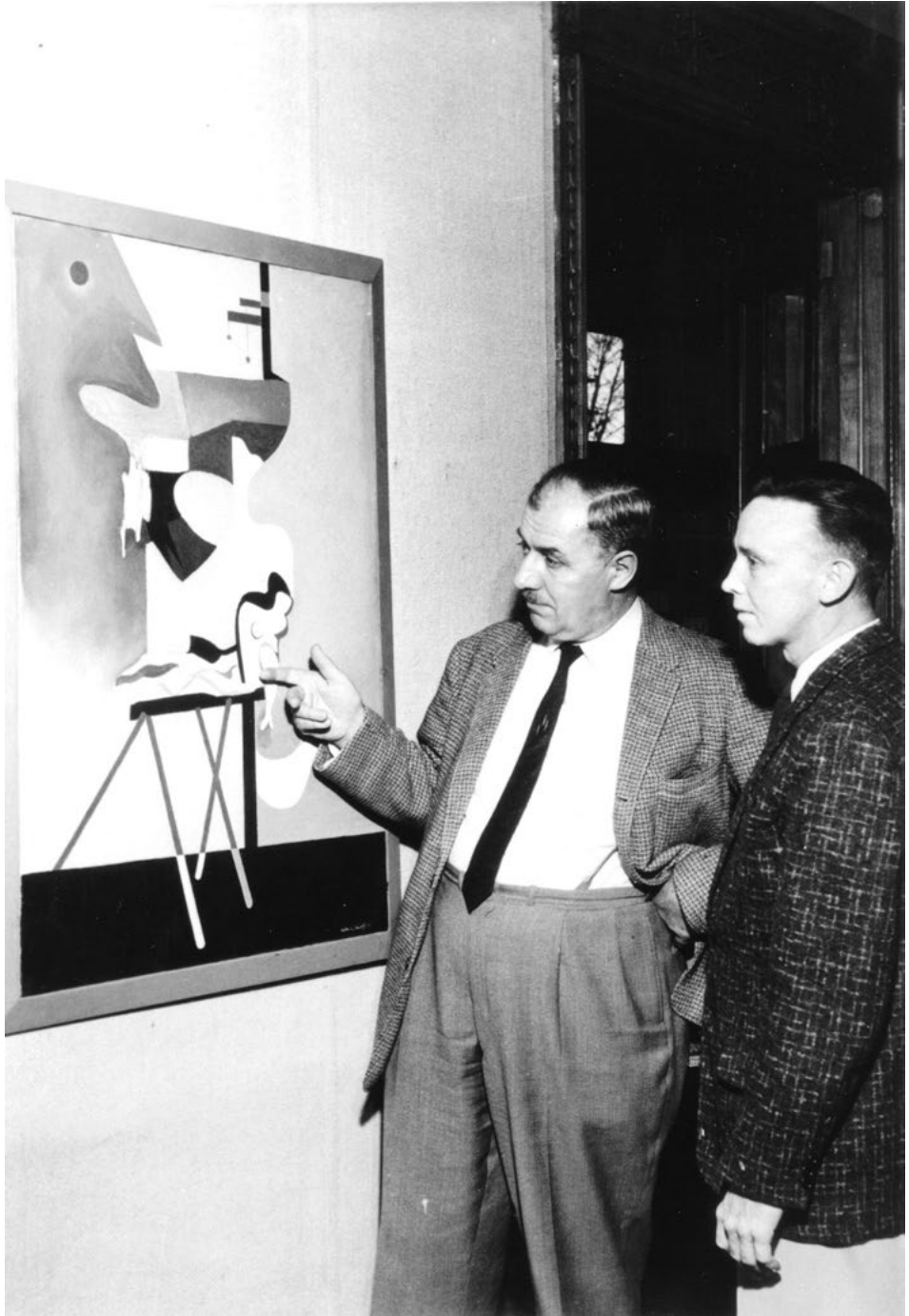
Rajko se je končno dokopal do službe kustosa v majhnem muzeju v Wisconsinu.

Poslej je imel dovolj za jesti, ga je pa ta služba potrla še bolj kakor prva ameriška služba v tovarni: v tovarni je še lahko upal, da bo prišel do sebi primerne položaja, v Manitowocu je pa vedel, da bo predaval samo ženam mestnih važičev. Bil je zagrenjen in razočaran tudi nad Slovenci v Ameriki; v stikih z njimi je bil približno tako spreten kot s Harvardom.

Že povedana zgodba o njegovem zasledovanju Mecklenburške zbirke ima tokrat drugačen namen. Rajko je seveda menil, da bi bila *zbirka ... morala ... ostati doma, v Sloveniji in bi jo morala država za vsako ceno pridobiti za svoje zavode*. Zbirka pa je končala v Ameriki, v harvardskem muzeju. Tudi Rajku ni, da se izrazim delikatno, bilo dovoljeno ostati v Sloveniji, in tudi on je končal v Ameriki. Tokrat pripovedujem to žalostno zgodbo v upanju, da bi ji enkrat lahko napisali drugačen konec.

Rajko se ne more vrniti v Slovenijo, zakaj pa se ne bi vrnila Mecklenburška zbirka? Roparji in zbiralska gospoda so danes lahko rehabilitirani, ker so, hočeš nočeš, le rešili predmete, ki so jih uničevali nepoučeni domačini. Vendar zbirka leta 1932 ni bila prodana, da bi jo rešili iz rok Mantuanija, Mala, Sarie in Ložarja. Ne moremo biti prepričani, da bi jo, če bi takrat obstajala slovenska država namesto jugoslovanske, bila ta odkupila. Ne vemo. Zbirka je bila takrat prodana v tujino. Danes pa obstaja slovenska država. In tudi današnja arheologija si postavlja etična vprašanja. Muzej Peabody je zbirko skrbno hranil, vendar je zdaj čas, da jo vrne v njen pravi kontekst, na teritorij nove slovenske države. V Peabodyju je tako ali tako večinoma v skladišču.

Lepo je, da Rajka častimo z besedami. Kaj pa, ko bi v njegovo čast storili nekaj konkretnega. Harvard bo v kratkem samostanu Danilov v Moskvi vrnil njihove zvonove. Postavimo slovenski državi zahtevo, da se začne z Muzejem Peabody pogajati o vrnitvi Mecklenburške zbirke. Zapišimo Rajkovi žalostni ameriški zgodbi ameriški *happy ending*.

IZ LOŽARJEVIH PISEM IN ZAPISKOV

JOŽE VELIKONJA

UVOD

Prehajamo v razdobje, v katerem smemo sami sebe soditi kot ustvarjalce zgodovine, ko se nam rame povešajo in tudi najboljša očala ne prinesejo nekdanje bistrine. Več kot pol stoletja smo vsak po svoje ustvarjali, ne da bi svoje delo obešali na veliki zvon. Posebno taki, ki nismo skladali pesmi ali pisali novel. Bili smo – in ostali – zamolčani in neznani.

Takole mislim, ko pregledujem zapiske in obširno korespondenco, ki sva jo imela z dr. Rajkom Ložarjem od 1960 do njegove smrti januarja 1985. V pismih se je vračal v zgodovino, ki je jo posebno v tridesetih letih pomagal krojiti. Podobno je želel biti koristen ustvarjalec v slovenski emigraciji, pa mu je to le delno uspelo.

Ko je 8. maja zvečer sedel na kolo in se zapeljal proti Kranju in naprej prek Ljubelja na Koroško – kolo mu je ob Dravi vzel angleški vojak (12. maja 1945) – si pač ni predstavljal, da odhaja od doma za dolgo, morda za vedno. Odhajal je v emigracijo skupaj s tisoči drugih.

Z emigracijo nimam nič skupnega.

V svojih zapiskih je trmasto vztrajal, da se noče istiti z emigracijo, vendar v resnici tega ni izpeljal. Vržen je bil v usodo, ki jo je od odhoda iz Ljubljane delil štirideset let – do smrti. Pisal je v emigrantske časopise in revije, njegove prispevke so tiskali v *Koroški kroniki* in *Tedniku*, v *Veri in domu*, v Ameriki pa v *Zarji* in *Ameriški domovini*. Argentina ga je poznala po prispevkih v *Meddobju* in *Drugi vrsti*. Vse to so seveda le drobnarije v primeri z napeto ustvarjalnostjo tridesetih let, ko je napisal dvajset in več prispevkov vsako leto, od znanstvenih razprav do esejističnih razmišljanj, od poročil o umetniškem delu slovenskih ustvarjalcev in o znanstvenih dosežkih svojih sovrstnikov. V emigraciji je pogosto tožil, da nima kam pisati. Uredniki mu niso bili vedno naklonjeni, bodisi zaradi zahtevnosti njegovega pisanja, bodisi zaradi polemičnih tonov.

Pisal je pisma. Dolga in barvita. Če jih preštejem, jih je samo meni napisal skoraj sto, več ko sto Radu Lenčku, 160 Andreju Rotu, 280 Janezu Grumu. Pismom je dodajal dokumentacijo, izvlečke, rokopisne skice in podobno. Danes razumem to bolje, kakor sem pred leti. Potreboval je sogovornika, bolj nekoga, ki ga je bil pripravljen poslušati in je razumel njegovo tesnobo. Ni iskal ocenjevalca ali kritika.

Pisma in zapiski so poglobljeni portreti Rajka Ložarja, ki jih ni mogoče videti v njegovih objavljenih delih. Odkrivajo njegovo občutljivo naravo in globino pogledov na lastno usodo, na usodo Slovenije in na bodočnost tisočev slovenskih ljudi, raztepenih po svetu. Njegova osamljenost ga je silila, da se je poglobljal v premišljanja in pretresanja svojih predvojnih dejavnosti in jim dodajal nova tolmačenja, izvirajoča iz odkrivanja svetovnih tokov in novih dognanj. Mecklenburška epizoda se niti ne pojavlja v njegovih zapiskih.*

Kar je bilo, je bilo, bi bolj označilo njegova gledanja kot *Kaj bi bilo, če bi bilo*, kakor je naslovil svoj esej v *Domu in svetu*.

Portret Rajka Ložarja, oprt na pisma in zapiske, je barvitejši in mnogo globlji, kakor ga kažejo kritiki njegovih pisanj. Najbolj sta se mu približala Rado Lenček in Andrej Rot, oba na osnovi pisem, ki sta jih izmenjala z Ložarjem.

Omejil se bom le na nekaj pojasnil, ki jih je mogoče razbrati iz Ložarjevih neobjavljenih zapiskov in korespondence. Njegovi zapiski in pisma dodajo marsikaj, kar ni očitno v njegovih objavljenih delih, niti ne v njegovi delno objavljeni bibliografiji.

Naslanjam se predvsem na zapiske v žepnih koledarčkih za leto 1934 in za leta 1941 do 1953, vendar imam za leta 1945 in 1946 samo izpiske, ki sem jih napravil pred leti.¹

*Zaradi pogostih preiskav angleške vojaške policije v lagerju je prvotni dnevnik od Vetrinja do 1946 sežgal, čez nekaj let pa obnovil po spominu – seveda ni bil tak kot je bil prvotni.*²

Za ta leta in še za naslednjo dobo sem pregledal tudi zveščke z daljšimi zapisi in svežnje lističev z njegovimi popisi, zato je mogoče rekonstruirati njegova leta na Koroškem in v Chicagu do odhoda v Manitowoc. Za leta 1957 do 1968, tj. za Manitowoc, imam še namizne koledarje z zapiski, povečini v angleščini. Sklepam, da je tak koledar imel na pisalni mizi in si je vanj zapisoval svoje obveznosti, sestanke in seje, obiske in naloge.

Zapiski v koledarčkih so za ljubljanska leta skopi, navajajo seje in sestanke, proti koncu vojne pa njegove poti po ljubljanski okolici, ko je vodil komisijo za obnavljanje naselij. Ob mojem raziskovanju Adamiča je zapisal, da se ne spomni dneva prvega srečanja [z Adamičem], vendar je to gotovo zapisano v *majhnem žepnem koledarčku*.³ Nekje je navedel, da jih je imel že sto. V koledarčkih se prepletajo zapiski o vremenu in zdravju, o njegovem kuhanju in gospodinjstvu, do zapiskov o taboriščih, o njegovih poteh po Koroški, ki so se kmalu osredotočile na zbiranje gradiva o koroških naseljih in o kmečkih hišah, o njegovem delu v slovenski gimnaziji v taborišču ter na zapiske o življenju taboriščnikov.

NA KOROŠKEM

Do konca leta 1951 je prebil v avstrijskih begunskih taboriščih, najprej v Peggezu pri Lienzu, nato v Spittalau. Učil je na taboriščni gimnaziji in bil po odhodu Marka Bajuka v Argentino tudi njen ravnatelj. Zadnje leto (1951) so ga Avstrijci priznali za šolskega inšpektorja za vse taboriščne šole.

Že septembra 1945 je šel v Trst obiskat svoje znance in se zanimal za možnost zaposlitve (v Trstu je bil med 30. septembrom in 10. oktobrom).

Z leti so bila bolj poudarjena njegova razmišljanja, povezana s tragičnim položajem begunca:
V samoti premišljam svoje življenje in videl sem, da sem bil velik otrok, naiven, dober, neiskušen, življenje mi je storilo veliko krivic in ljudje so me močno

* Op. ur.: O Mecklenburški zbirki v tej knjigi več v prispevku T. Ložarja.

¹ Koledarček za leto 1945 hrani Helena Ložar - Podlogar.

² Pismo H. Ložar - Podlogar J. Velikonji, 19. 11. 1978.

³ Pismo R. Ložarja J. Velikonji, 12. 6. 1982 [op. ur.: vsa Ložarjeva pisma avtorju prispevka so v nadaljevanju označena kot »Pismo«].

*sovražili in žalili, ko sem jih vse le ljubil. Zjokal sem se v tej samoti, ponižan, poteptan otrok je jokal v meni. Da se mojemu otroku ne bi tako godilo!*⁴

Podobne zapiske je najti v naslednjih letih: *Kje se nahajam? Kaj delam? Kam plovem? Ima vse še sploh kak smisel? Kaj se godi z menoj?*⁵

Zapiski o družini so redki, a pretresljivi. Ložar je v Ljubljani pustil svojo mlado nosečo Marto. Prizadeto si je zapisoval tegobe ločenosti, redno ji je pisal in pošiljal pakete. Za rojstvo svoje hčere Barbare (rodila se je 3. decembra 1945) je izvedel 14. februarja 1946 prek znancev iz Servigliana.⁶

Ločitev ga je zelo težila. Vznemirjeno se je pripravljal na srečanje na Ljubelju 10. in 24. septembra in 12. novembra 1950. Takrat je prvič videl svojo hčerko.

Zapiski govorijo o teh srečanjih:

- 2. september: *Priprave za Ljubelj. Ne pričakujem ničesar. In vendar sem ves vznemirjen.*
- 3. september: *Vreme sorazmerno lepo, a hladno. Na Ljubelj zastoj. Po petih letih spet gledal v Ljubljansko kotlino. Mrtvašnica.*
- 10. september: *Peš do Podljubelja, nato z busom na vrh. Po petih letih spet videl svojo ženo in prvič otroka. Pamet in srce. Čudne dileme. Žrtev polne odločitve.*
- 24. september: *Lepo megleno jutro napoveduje soliden dan. Drugo svidenje na Ljubelju.*
- 12. november: *Zjutraj na Ljubelj. Zgodba s to zadnjo potjo.*

Zapisek za 10. september se verjetno nanaša na ženino vabilo, naj bi se vrnil. O tem piše Janez Grum v neobjavljenem tipkopisu »Dr. Rajko Ložar – nekaj spominov nanj«
Oktober 1996: *Zgodba se je ponovila, ko sta prišli v ZDA Ložarjeva žena s hčerko in sta prinesli neko od režima napisano izjavo, ki naj bi jo on podpisal. To je odklonil. Dejal je: če bi jaz to podpisal, bi imel zvezane roke, čeprav živim v Ameriki.*

20. marec 1949: *Priznam, da mi gre moja zakonska tragedija vse bolj na živce.*

Bolela ga je tudi smrt brata Slavka, ki je izginil na Teharjah: *Mi ne vemo, kje je grob našega Slavkota, ki je bil pomorjen v Teharjih in so vse mrtve partizanski tanki povozili in jih potem odrinili v jarke.*⁷

Ložar se je močno navezal na Koroško, na Koroško preprostih ljudi, na pokrajino in naselja, na ljudsko ustvarjalnost. Pozorno je spremljal kulturna in politična dogajanja in slutil marsikaj, kar je danes mogoče razbrati iz objavljenih dokumentov, ki so bili desetletja nedostopni. V mislih imam M. Vošnjakove *Veleposlanikove zapiske* in B. Gorjanovo dokumentacijo o stikih s Tischlerjem.

Hotel je ostati na Koroškem.

To je več kot tragika. Ko pridem v Celovec, je od vseh strani polno pripovedovanja: Ostanite tu, tiskarna pride, dela bo dovolj, tudi list bo plačeval lahko nekaj, ostanite tu. Jaz pa se ne morem odločiti, ker v ljudeh ne najdem tistega, kar bi lahko imenoval človeško garancijo in privlačnost, da bi storil to, ker vidim v teh ljudeh polno kamariških elementov.

Saj: če me res hočete imeti tu, pokažite mi z dejanji, dajte mi vsaj sobo v Celovcu, omogočite vsaj eno predavanje, povabite me na kosilo, če pridem k mizi, pustite svoje ... manire in pogovore in pokažite: na tem nam je, da ostaneš. Pa nič tega.

⁴ Ložarjev koledarček, 29. 1. 1949.

⁵ Ložarjev zapisek, 31. 8. 1956.

⁶ Zapisek, 4. 7. 1946: Barbka je dobila kanglico.

⁷ Pismo, 11. 11. 1979.

*Ko grem po stopnicah, kolnem in sklenem takoj pospešiti emigracijo.*⁸

Težko je odhajal iz Evrope:

Če bi v Avstriji moji profesorji Egger in Schober ne bili izločeni, ker so bili naciji, bi bil jaz lahko ostal v Avstriji, bodisi na kakem spomeniškem uradu ali na kakem muzeju. Toda oni niso smeli niti predavati in niso imeli nobene jurisdikcije. Šele po letih je Saria začel predavati v Grazu, toda on zame ne bi nič naredil. Tudi Walter Schmid, ki je bil direktor muzeja v Grazu ob mojem prihodu tja leta 1946, meni ni bil naklonjen ...

*Ko so me koroški arheologi videli odhajati, so se mi opravičili in so obžalovali, da grem v Ameriko, ker sem jaz pri njih in pri avstrijskih in nemških vseeno nekaj pomenil. Direktor muzeja v Salzburgu univ. prof. Dr. Kurt Wilvonsender me je prišel celo v Manitowoc obiskat.*⁹

Ni se pridružil množični emigraciji v Argentino. Ni šel z bratoma (ali za njima) v Brazilijo ali Kanado. Šele ko je ugotovil, da mu koroški znanci niso mogli zagotoviti eksistence, da z občasnimi honorarji za radijska predavanja in za prispevke v liste ne bi mogel živeti – in bi moral prenehati pošiljati pakete ženi in sestram v Sloveniji – se je odločil za Ameriko.

S pomočjo polstrica v Chicagu je dobil vselitveno dovoljenje za Združene države. Takrat, ob koncu leta 1951, so bila begunska taborišča dokaj izpraznjena, še vedno je obstajal pritisk angleških oblasti za vrnitev. Jugoslovanska repatriacijska komisija je Ložarja imela na seznamu in ga klicala na zaslišanja. *Spet prišla repatr. delegacija g. Trobca*, 11. februarja pa *Radijska vojna g. Trobca za mojo repatriacijo.*¹⁰

*Predem sem šel v Ameriko, sem zaprosil za profesuro na univerzi v Strassburgu – rezultat: ničla. Borut Žerjav je tam z lahkoto dobil pozicijo.*¹¹ Pri tem je treba pripomniti, da je dobil Žerjav mesto na Collège d'Europe kot prefekt in ne kot predavatelj na tamkajšnji univerzi.

V CHICAGU

V Ameriko je prišel 9. januarja 1952. V koledarček je zapisal: *Popoldne ob 3h se je ladja v newyorški luki ustavila.* Na poti so bili 18 dni, ko so bili šesti dan na morju, so prišli do potapljajoče se ladje in se tam ustavili in reševali mornarje. Ložar je na ladji čistil kapetanovo mostišče – v zapuščini je ohranil kartonček: LOŽAR. CLEANER ON CAPTAINS BRIDGE. Pomival je tla, stopnice in stene. Kot pravi mornar.

Iz New Yorka je odšel takoj v Chicago. Tam ga je sprejel njegov polstric: *Zdaj pa kar pozabi, kar si bil, to tukaj nič ne šteje, tukaj smo vsi enaki.*¹²

Po treh tednih je našel službo v tovarni (Imperial Brass Manufacturing Co.). Živel je v slovenski soseščini blizu cerkve Sv. Štefana.

⁸ Zapisek, 21. 10. 1950.

⁹ Pismo, 21. 10. 1978.

¹⁰ Koledarček, 7. 1. 1948.

¹¹ Pismo, 21. 11. 1978.

¹² Pismo, 27. 1. 1980.

Ob prihodu v Združene države Amerike je bil poln načrtov. Drug za drugim so okrnili. Ob njih tudi njegova energija. Star 48 let pač ni bil mladenič, ki bi zlahka v tem novem svetu začel znova. Na Ameriko ni bil pripravljen, Amerika ni bila odprta, da bi se okoristila z njegovimi izkušnjami in vednostjo. Tudi slovenska emigracija tega ni napravila. Ložar se je pogosto razpisal, ko je iskal vzroke za tako stanje. V svojih opažanjih je bil oster in neprizanesljiv do sebe in do ljudi, ki jih je srečeval.

Hotel se je vključiti v ameriško intelektualno življenje. Vedel je za muzeje, knjižnice in znanstvene ustanove ter jih začel obiskovati. Ker je sprva hodil peš od Sv. Štefana, je zadel na razdalje, ki jih iz Evrope ni poznal: *Dop. Po Cermaku v Field Museum. Dež. O, kako strašno daleč.*¹³ Osem milj do jezera in muzeja, dvanajst milj do chicaške univerze. Milj, ne kilometrov. Ko se je sprijaznil z javnim prometom, je bil malo na boljšem.

V zapiskih je razbrati, kam vse se je obračal zaradi službe. V Chicagu na univerzo St. Paul,¹⁴ na univerzo Roosevelt, na Field Museum, na knjižnico John Crerar, pisno za Columbus (21.3.1953) (in z obiskom) na michigansko univerzo v Ann Arborju, na univerzo v Cincinnatiju, na univerzo v Urbani,¹⁵ prosil je za zaposlitev v kongresni knjižnici v Washingtonu. Zanimal se je za mesto knjižničarja v Milwaukee Public Museum;¹⁶ pisal v National History Museum (31.1.1956). Hodil je na letna zborovanja arhivarjev, knjižničarjev, muzealcev. Redno je obiskoval predavanja na Oriental Institute v Chicagu, v muzejih, v javni knjižnici, vse to po osemurnem delu v tovarni. Razumljivo, da je bil zato pogosto utrujen, neprespan, in naveličan. Na Ameriko in univerzitetno delo je gledal cinično. V dnevnih zapiskih je oster in kritičen. Prvo leto v Chicagu je še bil prepričan, da se bo kmalu rešil tovarne in bo lahko intelektualno delal. Okolje v stanovanju pri sorodnikih pri Sv. Štefanu mu v tem ni dajalo nobene podpore ali spodbude. Tam se je srečal z ljudsko kulturo slovenskega podeželja iz časov prve svetovne vojne. Tudi povojni slovenski izseljenci so se tej kulturi prilagodili – in se odtujili matični Sloveniji, ne da bi se vključili v kulturno življenje Amerike.

Vedno pogosteje se je vračal k opisovanju svojih izkušenj, večkrat je dodajal dolge pripise. Tako mi je, npr. 14. junija 1984, pisal, kako je Gwen Ross (Chicago Chapter of the Ford Foundation for Eastern European Refugees) razposlala muzejem, kolidžem in univerzam 150 njegovih rezimejev in dobila dva odgovora: ponudbo za direktorja zoološkega vrta v Daytonu (Ohio), in šestmesečno mesto za katalogiziranje indijanskih artefaktov v univerzitetnem muzeju v Seattlu. Ložar je napačno sklepal, da so ponudbo preklicali, ker je bil preveč izobražen. Skleпам, da so v Seattlu iskali študenta, ker očitno niso imeli fondov za nastavitev strokovnjaka.

*Po delu k Rossovi in sem zelo razočaran. Služba portirja v Hali Newberry Library v Chicagu. Plača mizerabel. Apointment jutri.*¹⁷ Verjetno na osnovi istega rezimeja.

10. marca 1953 si je za \$95.59 kupil pisalni stroj. Werner Gren Foundation (*Doma pišem zopet seznam spisov za Werner Gren – 3. junija 1953*) ni odobrila njegovega

¹³ Zapisek, 26. 1. 1953.

¹⁴ Koledarček, 10. 3. 1953.

¹⁵ Koledarček, 22. 2. 1953.

¹⁶ Pismo, 27. 1. 1980.

¹⁷ Koledarček, 11. 11. 1953.

predloga za znanstveno raziskovanje, Ohio Historical Society mu kljub posredovanju guvernerja Lauscheta ni odgovorila pozitivno.¹⁸ Na chicaški univerzi je pozvedoval, kako bi se usposobil za knjižničarja.¹⁹ Na lističu je 31. januarja 1956 zapisal: *na Roosevelt University zaradi position.*, 25. julija pa: *Na vlak v Ann Arbor*. Naslednji dan je imel pogovore na univerzi (prof. Mac-Allester). Iz poznejšega opisa tega obiska je videti, da ga zaradi njegove mnogostranosti niso vedeli kam vtakniti.

Menil je, da mora delo v tovarni bakrenih izdelkov pustiti, tudi bivanje v kletnem stanovanju pri Sv. Štefanu je težko prenašal. Za božični dan 25. decembra 1956 je zapisal: *Pišem to v Manitowocu in se s strahoto in grozo spominjam teh dni v Chicagu. Ali ni bilo to strašno trpljenje? Ali je bilo mogoče na ta način še naprej vzdržati?* In nadaljeval (27. decembra): *Za mano je velikansko poglavje in kapitel se je zaprl: 5 let Chicaga, 2 1/2 basementa med podganami, med človeško slovensko zlobo. Sedaj sem prost in – v zraku.*

Ložar ni imel avtomobila – leta 1960 (že v Manitowocu) si ga je nameraval kupiti, vendar je ostal brez denarja, ker je porabil \$2800, *ko je prišla v Ameriko moja familija, če smem ženo in hčer sploh tako imenovati.*²⁰ O tem je pisal Janezu Grumu: *Kot sem Vam večkrat omenil, moram letos začeti voziti avto. Če hočete tu, zlasti v malem mestu, obstati in ne poginiti, morate imeti karo, ker le ta rešuje Vas kot etično in družbeno osebo.*²¹

Na svojih poteh po Ameriki je bil odvisen od vlaka in avtobusa; telefon si je oskrbel junija 1984, šest mesecev pred smrtjo.²² Februarja 1984 je začel resno bolehati. 16. aprila je bil operiran na prostati.²³ Od takrat se je držal doma in ni hodil niti v Milwaukee k Grumovim.

V svojih pismih in zapiskih se je mnogokrat vračal k presojanju svoje vloge v slovenski kulturni skupnosti v tridesetih letih in pozneje.

Jaz kot tak pa sebe nisem nikoli prišteval »katoliškemu krogu«, temveč sem predstavljal tisto umetnostno in esejistično smer, ki je hotela našo zatohlo literarno umetnostno kritiko spraviti v sodobni čas. V tem oziru so se z menoj strinjali Miro Jarc, Alojzij Gradnik, Boris Orel, Ciril Debevec, Ciril Vidmar in še mnogi drugi.

*Šele po vojni je n.pr. A. Slodnjak našel v mojem uvodu v »Sodobno slovensko liriko« pozitivne stvari, ki jih ob izidu ni videl.*²⁴

Podobno kot v taboriščih na Koroškem, je tudi v Chicagu nihal med resignacijo in obupom. Na Koroškem je še videl nekaj izhodov, tudi tega, da bi ostal v Evropi, v Ameriki pa niti tega ne več.

*Čprav jo [svojo usodo] sprejemam s sočutjem ... V Sv. Petru me je po spovedi presunil krčevit jok, kakršnega še nisem doživel – jok nad človeško bedo, jok zaradi onemoglosti človekovih sil – bil sem popolnoma zlomljen ko sem šel iz cerkve.*²⁵

In podobno:

Spanje skrajno slabo, morda 4 ure. Zjutraj popolnoma omotičen, živčno ubit na delo.

¹⁸ Pismo, 13. 11. 1978.

¹⁹ Koledarček, 9. 5. 1953.

²⁰ Pismo, 29. 6. 1961.

²¹ Pismo, 18. 6. 1963.

²² Pismo, 7. 6. 1984.

²³ Pismo, 3. 6. 1984.

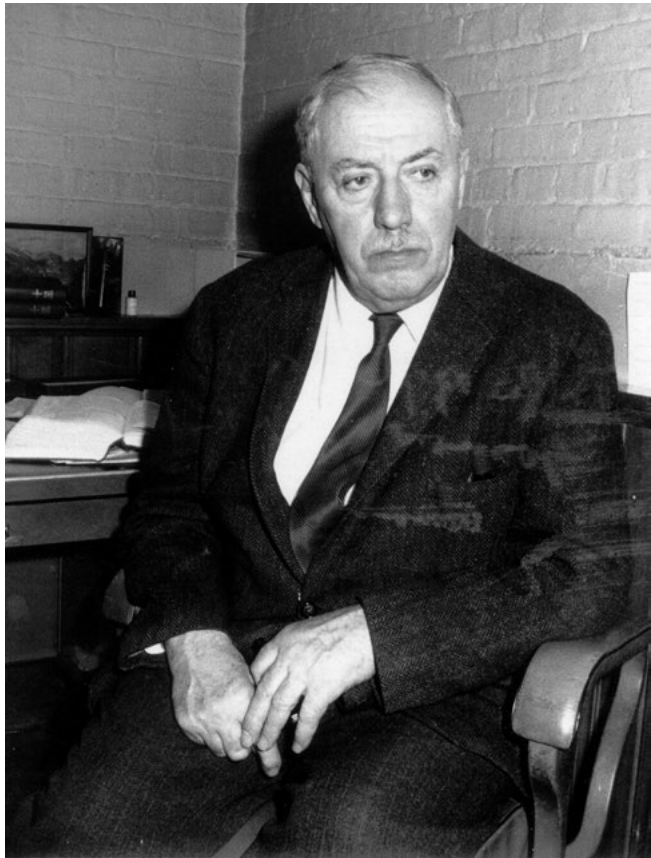
²⁴ Pismo, 12. 10. 1981.

²⁵ Zapisek, 5. 3. 1956.

Kolnem vse, kar se prekleti da. Zakaj prav za prav navajam vedno te afere s spanjem. Ker so katastrofalno tragične! Ta neprespanost, živčna in srčna utrujenost, zbitost, apatija – mi ubija vse načrte – vso zasnovo, vso voljo in ves življenjski zagon. Jaz vidim brezupno uničeno vse moje delo. Popoldne se po delu komaj držim pokonci, doma ležem in kot ubit zaspim.²⁶

MANITOWOC

Prvi zapisek o tem mestu je na listku, brez navedbe pogojev in službenega mesta, 29. junija 1956: *Pisal v Manitowoc*. Ponovno 4. julija. Med dokumenti ne najdem ponudbe iz muzeja in njegovega prvega odgovora. Od tedaj se ime Manitowoc redno pojavlja, šel je tja na ogled 6. oktobra 1956 (*Mesto prijetno*). Nekaj mesecev se je odločal, ali naj mesto sprejme ali ne. 22. oktobra 1956 piše: *Po noči me morile meditacije čez Manitowoc. Tragično in bedasto: v šapi ni nič, a se še vedno pomišljam ali v Manitowoc, a svinjarija tudi, da bom izgubil ves bonus.*

Rajko Ložar v Manitowocu, 10. 3. 1971, z njegovim pripisom na zadnji strani: *Tako izgleda gospod Sarkofag danes* (Zasebni arhiv).

²⁶ Zapisek, 21. 3. 1956.

24. oktobra: *Pregledujem brass in gledam Manitowoc.*

26. novembra: *Težki notranji dvomi glede Manitowoca.*

21. decembra: *Zadnji dan delal. še poslovitev od delavcev, od vodstva pa nobenega na spregled. Nikoli več v tako tovarno.*

Ducat pisem predsednika upravnega odbora (Chairman, Rahr Civic Center Committee) Edwarda J. Steckmesserja predvsem odgovarja na Ložarjeva vprašanja. V pismu 17. oktobra ga obvešča, da bodo predložili imenovanje mestnemu svetu, ki je odgovoren za nastavitev.

Pred leti sem iskal, ali muzej hrani kaj arhivskega gradiva o Ložarju. Odgovorili so mi, da je verjetno njegov naslednik Joseph Hutchinson gradivo uničil, če ga je kaj bilo. Vendarle sklepam, da so Ložarjeva poročila, finančni pregledi, imenovanja in službeni dokumenti v mestnem arhivu, ker je bil muzej mestna ustanova in je ohranjanje dokumentacije obvezno.²⁷

Vendar je že ob začetku v Manitowocu dobil vtis, da ni bil posebno dobrodošel. *Tam me ni nihče čakal, nihče sprejel. Tajnica je sedela za vrati pri reception desku in ni niti vstala. Jako čuden, mrzel sprejem.*

Tak vtis sem dobil tudi jaz, ko sem ga poleti 1961 obiskal v muzeju.

Leta 1958 sta žena in hčerka prišli za njim v Ameriko. V namiznem koledarju je za 28. januar zapisal: *To Chicago at 1103AM po familijo.* 29. januarja nadaljuje: *V Waukegan. Zvečer odšli v Manitowoc. Ogromno prtljage!* 22. avgusta je zapisal: *Žena prišla po robo.* Sklepam, da je bilo to njuno zadnje srečanje.

Naj dodam tri izbrane zapiske, ki so videti pomembni za slovensko zgodovino: o *Domu in svetu* leta 1931 in Kocbeku; o srečanju z Adamičem ob njegovem obisku v Sloveniji leta 1932; o chicaških pogovorih z dr. Tomšičem.

Po prevzemu uredništva Doma in Sveta leta 1931 me je Tone Vodnik povabil k sebi, odprl miznico v pisalni mizi in rekel: »Rajko, to imam jaz od Edota (Kocbeka) celo vrsto pesmi in dva teksta in ne vem, kaj naj s tem naredim – ne vem, ali je to kaj vredno ali nič.

»Daj mi vse,« sem rekel. Vzel sem vse s seboj, bral po polnoči in pesmi objavil v naslednji številki Doma in Sveta – in s tem odkril pesnika Zemlje, novo dobo v slovenski liriki. In v naslednji številki sem začel objavljati njegove potopisne eseje »Luči na severu«. Na vsem Slovenskem ve samo en človek, kaj je dobra lirika in dobra literatura »and that man is me«.²⁸

Zgodovinsko pomemben je zapisek o Ivanu Tomšiču. Tomšičeva hčerka Dubravka je bila z očetom v Ameriki. V koledarčku si je Ložar zapisal, da je obiskal Tomšiča 8. aprila 1953 v International House na chicaški univerzi. Ni jasno, kdo je bil pobudnik tega sestanka.

Kmalu po mojem prihodu v Chicago, nemara leta 1954 [v resnici 1953, op. J. V.], je prišel k meni Ivan Tomšič, profesor mednarodnega prava na ljubljanski univerzi. Nekaj je študiral na U. of Chicago in stanoval v »International House«. Vprašal me je zaupno v važni zadevi: Kaj mislim, ima namen ostati zunaj, kaj jaz mislim o tej stvari. Krek mu je svetoval, naj ostane zunaj. »Kaj mislite Vi,« je večkrat ponovil. Povedal je, da že cela Ljubljana ve, da jaz delam v tovarni, ni čudno,

²⁷ Pisma, 12. 12. 1996 in 17. 2. 1997, pisal direktor Richard C. Quick.

²⁸ Iz daljšega pisma, 19. 11. 1978.

pred koncem vojne sem bil jaz ena najbolj markantnih osebnosti slovenskega kulturnega življenja, danes so Kalani, Puši, Brezniki, Jelenci in podobna žlota. Povedal je tudi, da se sam ne more odločiti. Jaz sem mu rekel: »Ako mislite, da boste lahko delali v tovarni, kakor delam jaz in hodili v večerno šolo in prišli tako daleč, da boste dobili ameriško diplomo, od rednega študija, potem ostanite. Ako pa mislite, da tega ne zmorete, potem nikar, Amerika ni tisto, kar smo si mi doma predstavljali. Univerzitetni profesorji so šovinisti, v nas gledajo kolaboraterje, bojijo se nas zaradi naših znanj, to so moje izkušnje.«

Po zaključku tiste štipendije je odšel domov in se ni vrnil ali izselil v USA.²⁹

O stikih z Adamičem odgovarja na moja vprašanja:

Ako sedi Adamič ob mizi z L. Klakočerjem in je omenjeno, da je slika iz »Ilustracije«, je to zgodovinsko točno. Kot sourednik oz. glavni urednik sem dal fotografu Marjanu Pfeiferju, ki je bil fotograf Jugoslovanske tiskarne, naročilo naj naredi sliko tega srečanja. Klakočerju sem jaz nasvetoval, da se snide z Adamičem, ker sem ga kot urednik DiS naprosil, naj napiše oceno o Adamičevi knjigi »Smeh v džungli«. Tiste čase je K. najbolje obvladal angleščino.

Tudi jaz sem se z Adamičem sam sestal dvakrat v kavarni Union in če se ne motim, je bil pri enem sestanku navzoč tudi Klakočer. Kdaj pa je točno to bilo, ne vem. Imam nekje zapisano v dnevniku, ki sem ga pisal v majhne žepne koledarčke.³⁰

V pismu 18. septembra 1981 uredniku Suslju piše o Adamiču:

Jaz sem bil med prvimi Slovenci, s katerimi je on [Adamič] prišel leta 1932 v stik, in to zato, ker sem bil glavni urednik »Doma in Sveta«. Revija je dobila recenzijski izvod njegove knjige »Smeh v džungli«. Dal sem jo v oceno Ludviku Klakočerju, ki je tiste čase v Ljubljani angleščino najbolje obvladal.

Z Adamičem bi se mi »Dom in Svetovci« bili radi že večkrat srečali, toda to so preprečili svobodomiselnih liberalci z dr. Ferdinom Kozakom na čelu, ki so ga potem popolnoma okupirali zase. Če je imel Adamič že pred tem zvezo s komunisti Kardeljem in Kidričem, ne vem, da je potem padel popolnoma v njihove mreže, je pa gotovo ...

Adamič je po mojem tragična osebnost, ki je imela dobre namene, a slabo izkustvo.

Prvo leto v Chicagu kaže, da je Ložar prišel v Ameriko sicer poln zagrenjenosti, vendar tudi poln energije in zanimanja. Leto za letom je njegova podjetnost pojemala in usihala. Tudi v Manitowocu ni povsem oživela.

Z bratom Janezom, ki je živel v Braziliji, je nameraval na Koroškem kupiti hišo in se tja preseliti. Računal je na pomoč svojih sester iz Ljubljane.

Ako gre vse po sreči, jaz nameravam drugo leto za stalno premakniti v Evropo, ker to življenje, ki ga zdaj vodim tukaj, je v resnici gnitje. V Evropi bom še vseeno morda lahko kaj napisal ali za nemške slavistične ali pa za arheološke in umetnostne revije, kar je tu popolnoma nemogoče. Tukaj naletiš povsod na šoviniste in polizobražence.³¹

²⁹ Pismo, 21. 1. 1980.

³⁰ Pismo, 12. 6. 1982.

³¹ Pismo, 21. 11. 1978.

Pisma so dragoceno zrcalo Ložarjevih nazorov in doživljanj. Pisal jih je z zavzetostjo in vztrajnostjo. Posebno v zadnjih letih je hitel. Imel je še mnogo povedati. Pretresljiva so pisma (25 Grumovim v Milwaukee v letu 1984) zadnjih mesecev s podrobnimi zapisi o njegovem zdravju in z optimističnimi načrti, kaj vse bo še napravil, ko ozdravi.³²

Živel in umrl je osamljen. Ni se prebil v ameriško intelektualno družbo, za slovensko emigrantsko skupnost, kakorkoli jo že definiramo, je bil svojevrstnež – in že zato odmaknjen. Štirideset let emigracije od leta 1945 do januarja 1985 je zajelo polovico njegovega življenja, dovolj dolga doba, da bi zlomila tudi velikana.

O svojem delu je 11. novembra 1977 zapisal: *Jaz večkrat sam nisem verjel v Ameriki, ko sem bral svoje stvari, da sem jih – jaz napisal.*

V Manitowocu je preživel 28 let, prvih 14 kot ravnatelj tamkajšnjega muzeja, zadnjih 14 pa kot upokojenec. Ostal je v Manitowocu, četudi je nameraval proč, najraje v Milwaukee. Umrl je januarja 1985. Pokopan je v Milwaukeeju. Hotel je biti pokopan nekje, kjer je še kak Slovenec. V Manitowocu pa jih ni bilo.

Ti kratki izpiski kažejo Ložarja kot vztrajneža v slovenskem kulturnem svetu, po eni strani strokovno razgledanega in svetovno usmerjenega, po drugi pa utesnjenega zaradi njegovega odklanjanja zahtev zunanjega sveta, ki mu je bil tuj. Od Amerike je veliko pričakoval, zato ni šel z drugimi koroškimi slovenskimi begunci v Argentino, v Ameriki je videl možnosti svobodnega dela in je pričakoval, da bo lahko uveljavil svoje znanje in dosegel priznanja. Teh izkušenj in znanja ni utegnil »prodati«. Šele v Manitowocu je lahko zaživel, vendar skromni mestni muzej ni dovolj cenil njegovih iniciativ in se ni zavedal, kaj vse je Ložar zanje napravil. Bližje so jim bile Ložarjeve kaprice in posebnosti, ki so jim ga kazale kot čudaka. Ni imel avtomobila, telefon je uporabljal le, če ga je nujno potreboval, v Manitowocu ni imel znancev ali prijateljev. Žena je sicer prišla za njim v Manitowoc, vendar ni ostala pri njem.

Ložarjevi zapiski so dragoceni komentarji njegove ustvarjalnosti. V tridesetih letih 20. stoletja je spadal med bistre kulturnike, ko je s svojimi razpravami in objavljenimi zapiski krojil kulturno ozračje Ljubljane, v emigraciji je kritično pretresel takratno delo in ga dokaj resno ocenil. Mnogo bolj kot zunanji ocenjevalci. Slovensko kulturno okolje je z Ložarjevim odhodom iz Ljubljane zgubilo prvovrstnega kulturnika, ne le etnologa in arheologa. Bistrino njegove ustvarjalnosti je bolj videti v njegovem uvodu v *Slovensko sodobno liriko* in njegovem polemičnem eseju v *Dom in svetu* »Kaj bi bilo, če bi bilo« kakor v deskriptivnih zapisih njegovega *Narodopisja Slovencev* in neobjavljenih zapiskih o koroški kmečki hiši.

³² Zadnje pismo meni nosi datum 28. 8. 1984, štiri mesece pred smrtjo, zadnje pismo Grumovim je napisal 20. novembra 1984, mesec in pol pred smrtjo.

FROM LOŽAR'S CORRESPONDENCE AND NOTES

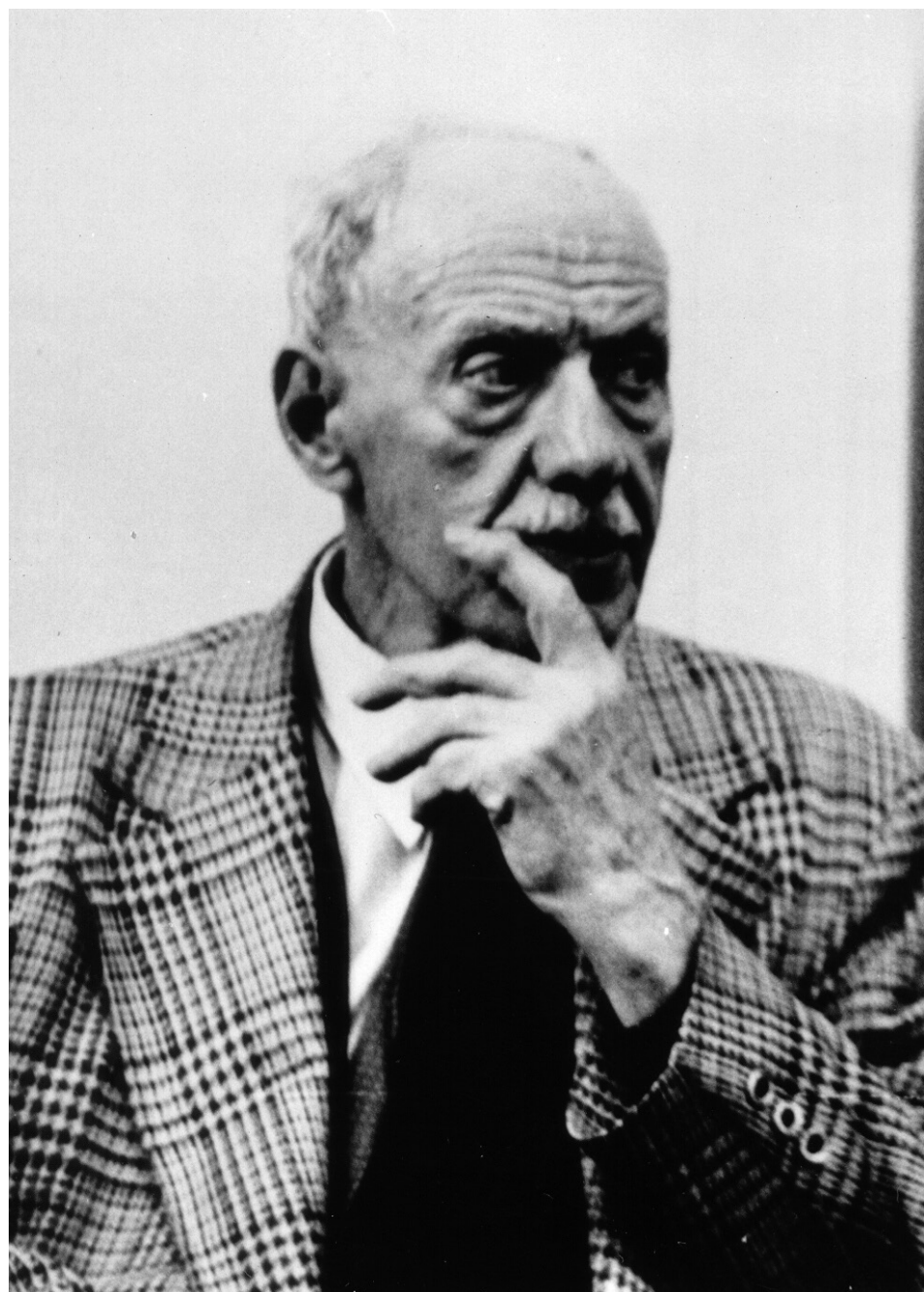
SUMMARY

After he left Slovenia in May of 1945, Ložar lived detached from his friends and acquaintances. This condition is reflected in his notes in the pocket calendars and small notebooks. The notations are very personal. Ložar utilized them later – when already retired – he wrote his autobiography (partially published). I had access to the material from his years in Carinthia (1945–1952) and his stay in Chicago until his departure to the directorships in Manitowoc. The notations are very brief. It is possible to detect from them his mental attitude, his daily experiences and worries, the challenges of new life in his new and unusual world.

Ložar did not have many friends. He did not cultivate friendships. Only after he established himself in Manitowoc in 1960s, he reactivated contacts with Slovenians that he has known from Slovenia and Carinthia (Ted Kramolc, Ruda Jurčec, Rado Lenček, France Gorše...) as well as with new acquaintances, especially with Janez Grum, Andrej Rot and the author of this note. Ložar neither in Chicago nor in Manitowoc had anybody to converse with. His primary interest was not in contemporary America, but the memories of the interwar period in Slovenia, the era of his growth and multidiscipline activities, the period of the »Catholic renaissance« from the time of Cankar's editorship of *Dom in svet* to the planning of Village reconstructions in the last months of the war.

Ložar's correspondence is preserved in the originals and copies. The letters of the last few years are handwritten. Most of them are now in the hands of correspondents and their heirs. I had access to the 200 letters with Janez Grum and over one hundred letters to me. Folders of correspondence that is more limited is the set with Ted Kramolc, mostly regarding the display that Ložar organized in Manitowoc and Chicago, the correspondence with Ing. Kattnig on the projected publication of Ložar's monograph on Carinthian village houses, and the correspondence with Andrej Rot.

The letters are precious mirror of Ložar's views and his experiences, written with commitment and in haste, often as a continuation. When his health deteriorated after 1980, he hurried, often repeating himself, leaving many things unsaid. He remained at the edge of the Slovene immigrant community, detached by distance and spirit. Because he did not succeed to become part of the American intellectual world, he lived and died in isolation.

PRAVO AMERIKO SEM IMEL DOMA!

ANDREJ ROT

Rajko Ložar je bil desetletja referenčna osebnost slovenske kulture. Ko se je po drugi svetovni vojni izselil, je doživel usodo zamolčanih. V emigraciji je bil priznan kot znanstvena in kulturna avtoriteta, vendar pravega mesta zanj ni bilo. Kljub temu je Ložar ohranil nekakšno aristokratsko pedantnost, ironijo človeka, ki dobro pozna razliko med intelektualcem in ponarejevalcem razumništva. Bil je človek, ki je imel moč strokovnjaka, bil pa je ujet v svetu, tako emigrantskem kot ameriškem, v katerem so veljale kategorije, ki so bile nekoliko drugačne od njegovega pojmovanja resnice in strokovnosti. Tako je Ložar desetletja negoval svojevrsten humor, izrazito ironijo in kritičnost, saj je le to lahko odtehtalo trpkost zaradi izkoreninjenosti in dvojnega razočaranja.

Zakaj je Rajko Ložar odšel v izseljenstvo? Zakaj se ni mogel uveljaviti v ameriškem znanstvenem svetu? Zakaj ni postal dejaven in vodilen kulturnik v emigraciji? Pri iskanju odgovorov na ta vprašanja se srečamo z Ložarjem kot znanstvenikom in kulturnikom, več pozornosti pa bo namenjene njegovim stikom z emigrantskimi ustanovami in posamezniki.

Večkrat sem se zalotil pri tem, da sem na hitro označil njegovo osebnost: verjamem, da se dogaja tudi drugim, češ, Ložarju pač ni uspelo v ameriškem svetu, bil je zahtevnega značaja, ki težko živi v družbi, tako da ni znal ali hotel ponovno in ponižno začeti nove kariere. To je sicer res, a le delno. Treba je upoštevati okoliščine in razmere, da si ustvarimo podobo o njegovi stvarnosti in o njem samem. Presoje navadno temeljijo na podmenah, kaj je uspešnost, kaj bi bilo treba storiti ipd. Zato sem tudi pregledal Ložarjeva emigrantska besedila, del njegovega izseljenskega dopisovanja, torej njegovo pisanje iz dobe, v kateri naj bi doživljal poraz in neuspeh.

ZAKAJ V EMIGRACIJO?

Rajko Ložar se je rodil v Ljubljani 29. avgusta 1904. Triindvajsetleten je promoviral na Dunaju pri Emilu Reischu iz klasične arheologije in postal doktor filozofije. Od leta 1929 do 1940 je bil kustos Narodnega muzeja v Ljubljani. Leta 1940 je na ljubljanski univerzi postal privatni docent za arheologijo. Predavalnica je bila v Vegovi ulici, v pritličju poslopja Univerzitetne knjižnice. Pri njegovi uri je bila večkrat zasedena, verjetno *sad nereda ali sabotaže*.¹ Ko so namreč Italijani zasedli Ljubljansko pokrajino, se je v

¹ Rajko Ložar, Za spremembo – nekaj drugega (neobjavljeno, napisano okoli leta 1979.) Besedilo je bilo na Koroškem in od tam mi ga je poslal Franc Sodja v osemdesetih letih. Navedbe v tem poglavju so iz tega besedila. [Op. ur.: Pod tem naslovom je bil objavljen niz prispevkov v *Ameriški domovini* – Ložar 1979b in pozneje še v *Vestniku* – Ložar 1981.]

prvo sobo v pritličju na isti strani, kjer je bila moja predavalnica, vselila organizacija 'Gioventù Universitaria Fascista' ... Med to sobo in predavalnico je bila soba, v kateri je predaval asistent Fran Petre, slovenist. Imel je zelo veliko število slušateljev. Toda meni so te stvari začele presedati in ker sem vedel, da je na primer Petre orientiran na levo, čeprav sva bila sicer dobro znana, sem na podlagi analize cele situacije prišel do zaključka, da morajo hočeš nočeš izvestni krogi v meni videti špijona.

Tako se je Ložar odpovedal docenturi. Od leta 1940 do 1945 je bil direktor Etnografskega muzeja v Ljubljani. Pred njim je to mesto zasedal dr. Niko Županič, ki je prevzel na Univerzi stolico za etnologijo. Ložar je prosil za izpraznjeno mesto in prosvetno ministrstvo v Beogradu je njegovi prošnji ugodilo ter ga imenovalo za vršilca dolžnosti ravnatelja Etnografskega muzeja. Takrat je bil minister dr. Anton Korošec. Za to mesto je tudi kandidiral prof. Anton Sovrè, vendar mu je Korošec sporočil, da je dal mesto Ložarju in da tega ne more spremeniti. Sovretov odziv je bil gentlemenški: *Razumem, gospod minister, z Ložarjem se jaz ne morem meriti.*

Vendar, tako pravi Ložar v prispevku »Za spremembo – nekaj drugega«, je zaradi njegove nastavitve negodoval prof. dr. France Kidrič. OF naj bi že med italijansko okupacijo prisodila muzeju kot zgradbi in instituciji pomembno vlogo in ga pokrila s kamuflažnim imenom »Založba«. Večina uslužbencev v obeh muzejih je bila, pravi Ložar, že med privrženci OF. *Bili smo morda trije, ki nismo bili.* V muzeju so aretirali veliko članov OF in aktivistov. Med drugimi je bil zgodaj aretiran dr. Mesesnel, eden zadnjih pa dr. Stane Mikuž. Ložar je bil osumljen denunciantstva.

Kmalu po aretaciji se je oglasil pri meni v pisarni ravnateljstva EM dr. Fran Windischer. Bil je zelo razburjen in osoren. Brez dolgega uvoda me je vprašal, če se zavedam, kaj delam in če se zavedam posledic, ki me čakajo zaradi mojega delovanja. Doktorja najprej nisem razumel, na kaj meri, zato sem ga vprašal, kaj misli pod tem. »No, aretacija dr. Mikuža, na to mislim,« je rekel. »Vi torej mislite, da sem Mikuža jaz denunciral policiji, ne?« »Da, tako mislijo vsi«. »Gospod predsednik,« sem jezno odgovoril (on je bil predsednik Narodne galerije), »če je tako, vam povem, da se jaz za te pobe sploh ne zanimam in nimam z njihovimi aretacijami nobenega opravka.« Predvsem iz te dr. Windischerjeve scene sem videl, koliko zame bije ura. Grožnja, da se bo delo protikomunistične fronte grozovito maščevalo, sem slišal tudi od drugih. In slišal sem tudi, da sem jaz na črni listi ...

Dne 8. maja popoldne sem šel zadnjikrat iz Muzeja domov s svojim Duerrkopp-kolesom, za katerega nakup mi je leta 1941 posodil denar Boris Orel. Zvečer ob 8. uri sem nanj vrgel kovčeg, v katerem je bilo najnujnejše perilo, nekaj hrane in moji dokumenti. S tem kolesom sem prišel dva dni kasneje prek Ljubelja v Vetrinjo na Koroškem. Postal sem begunec. Sicer sem šel samo za 14 dni.

Jože Velikonja navaja, da je Ložar začel pisati dnevnik tisto noč, ko je prišel čez Ljubelj, in da ga je pisal tudi pozneje. Toda zaradi preiskav angleške vojaške policije v taborišču je prvotni dnevnik, ki je obsegal čas od Vetrinja do 1946 sežgal [Velikonja 1985: 3]. Ladislavu Lenčku pa je (11. avgusta 1984) pisal o bratu Slavku: *Ubili so ga partizani v Teharjah, svojo smrt si je pa pripravil s tem, da ni poslušal mojih svaril, naj ne hodi na transport 'in v Italijo'. »V kakšno Italijo?«, sem ga vprašal. Kdo pa ti je to povedal in garantiral? Kdo pa bi v tistih časih lahko Ložarju zagotovil varnost? Tako spraševanje je Ložarju in še mnogim drugim zadostovalo, da so zagotovilo za preživetje videli le v izseljenstvu.*

Referenc o Ložarjevem dnevniku je v emigraciji kar nekaj. Tako piše France Dolinar iz Rima Rudi Jurčecu 14.–16. listopada 1974:

[Janez] *Grum bi rad tudi izdanj Ložarjevega dnevnika; od tega je izginil tisti del, ki ga je Ložar izročil Žebotovi sestri, sedaj poročeni v Angliji; ko se je na Koroškem takoj po vojski bal preiskav; da so o tem dnevniku Angleži vsaj izvedeli nekaj, se vidi iz tega, da so pri zasliševanju Ložarja na ta dnevnik aludirali.*

AMERIŠKI SVET

Rajko Ložar se je torej podal na begunsko pot na vrhuncu svoje kariere in ustvarjalnosti. V begunskih taboriščih se je ukvarjal predvsem s pedagoškim delom, bil je profesor na gimnaziji v taborišču Spittal ob Dravi. Od leta 1949 do 1950 je bil direktor za gimnazije; prav tako do leta 1951 nadzornik slovenskih, hrvaških, madžarskih, ukrajinskih in litovskih šol v omenjenem taborišču. Nato je odšel v Ameriko, delal štiri leta v tovarni Imperial Brass Manufacturing Company v Chicagu, od tam pa je odšel v Manitowoc za ravnatelja krajevnega muzeja.

Bolj kot znanstveni delavec, kar je hotel biti, je postal rokodelec in organizator, urejevalec, mizar in tesar, preparator in hišni oskrbnik; lotil se je vsega, kar je bilo treba napraviti [Velikonja 1985: 3]. Jože Velikonja pravi, da se je Ložar ob prihodu v Ameriko v dobri veri naslonil na podpornike, ki niso poznali ameriškega akademskega sveta in so ga silili, naj skoraj petdesetletnik začne na novo kot študent.

Begunski izobraženec v tistih letih ni bil dobrodošel na ameriških akademskih ustanovah. Kljub začetku hladne vojne s komunistično Evropo so bili znanstveniki iz Vzhodne Evrope (Slovenija je spadala vanjo) nekako sumljivi. Tudi angleško so govorili z močnim naglasom. Ložar ni bil edini, ki so mu bila vrata v ameriški znanstveni svet zaprta. Za Amerikance je bil prestar, da bi začel znova. [Velikonja 1985: 4]

Sam Ložar pravi, da so mu vojne razmere doma uničile kariero *in kolikor je niso rdeči, so jo ameriški muzejski in univerzitetni krogi z njihovo socialno brezčutnostjo in intelektualno topoglavostjo.*² Ložarjeva razlaga je osebna in zato čustvena. Obstajajo pa še druge.

Slovenski slikar in pisatelj Ted Kramolc pravi, da sta se mu Ložarjeva svetovnonazorska in politična opredelitev *zdeli utesnjeni, nesvetovljanski in zgodovinsko preživeti* [Kramolc 1992: 242].³ Kramolc skuša odgovoriti, zakaj se Ložar kljub visoki izobrazbi in raziskovalni izkušnosti v Ameriki ni mogel uveljaviti in ne prilagoditi. Na podlagi izkušenj poudarja, *da Amerike (ali Kanade) po nekajmesečnem obisku ni mogoče dojeti! Za to so potrebni desetletja, dobra volja in odprte oči! Glavni pogoj za razumevanje Amerike je razumevanje njene geografije. To ni le država, je kontinent oziroma njegova polovica.*

Trdi tudi:

Amerika je danes najbrž edina država, kjer pojem narodnosti in državljanstva, torej amerikanstva, ni vezan na jezik. Američan lahko postane vsak ne glede na etnični izvor ali materinščino. Vezilo in lepilo državljanske zavednosti sta tudi angleščina, ki je danes povesod, ne le v Ameriki, lingua franca, ter neverjetno močan patriotizem. [Kramolc 1992: 244]

² Rajko Ložar, Za spremembo – nekaj drugega.

Kramolc je iskren in pragmatičen, zato dobro predstavlja Ložarjevo osebnost in ameriški način življenja. Ta in ameriški credo, se pravi angleška in protestantska kultura ter patriotizem, sta civilizacijsko pomembni dejstvi. Pa vendar je mogoče gledati na Ložarja emigranta ali katerega koli drugega priseljenca v Ameriki še z njegovega osebnega stališča. Kultura, ki zagovarja svobodo, osebne pravice, demokracijo in še druge vrednote, je veličastna. Če pa upoštevamo še posameznika ne glede na to, ali je ameriški državljan ali pripada drugi veroizpovedi, rasi, jeziku itn., se približuje idealni. V velikem sistemu ima namreč posameznik zelo malo možnosti, tudi če se svobodno giblje in izraža. Tako se sam nagibam k Ložarjevemu tolmačenju stvarnosti, češ da se v kolesju ameriškega t. i. topilnega lonca nikoli ne bi mogel razviti kot znanstvenik. Asimilacija, kakršno je poskušala idealizirati ameriška politika, je pragmatična, vendar daleč od prijaznih, strpnih in pluralnih rešitev. Taka politika – podobna je bila tudi v Južni Ameriki, pa o tem ni skoraj nič povedanega – je nedvomno učinkovita, rezultati pa so, vsaj načelno, precej drugačni od evropske miselnosti.⁴ Ohranjanje jezika in kulture je bil ideal emigrantskih skupnosti. V Argentini je bil vsaj začasno laže uresničljiv, a oblasti niso imele za to nikakršnih zaslug. V Kanadi je bilo za ohranjanje kulture in jezika nekoliko manj možnosti, v Avstraliji se je naklonjen odnos do multikulturalnosti začel prepozno. Najmanj možnosti pa je bilo v ZDA.

Kakor koli že, Ložar je bil najbrž preponosen, da bi znova začel študirati in uveljavljati svojo usposobljenost in sposobnosti. Na ameriških univerzah niso dovolj cenili diplom, ki niso bile ameriške, zato je odšel v tovarno in leta 1956 prevzel muzej v Manitowocu. V trinajstih letih je za Rahr Civic Center in Public Museum postavil 113 razstav – za znanstveno delo pa ni bilo časa in najbrž tudi ni videl smisla v njem.

Moja dunajska diploma je bila v njih očeh ničvredna. Brez takih vnovičnih študij so tu uspeli lahko samo ljudje, kot so fiziki, kemiki, matematiki, ki so bili povečini vsi Judje, in med umetnostnimi zgodovinarji npr. Erwin Panofsky, Paul Sachs, Walter Stechow itd., ki so bili vsi Židje. Posebna prednost se je dajala nemškemu Židom. V meni se je videlo, ker sem bil begunec, rajši naci-kolaboraterja, kot demokrata.⁵

Zato je Ložar – in mnogi drugi – ker mu je bila prihodnost odvezeta, živel od preteklosti:

Mi nismo doma, kjer nam je bilo z rožicami poslano, tudi meni je bilo doma tisočkrat lepše, kot pa v tej deželi, ki se baha, da je najbolj razvita dežela na svetu. Če ne bi prišli »rdečkarji«, mene Amerika ne bi nikoli videla, ker sem imel pravo Ameriko doma!⁶

³ Upanje v humanizacijo ameriških načel zbuja danes špansko govoreča populacija v ZDA. To je namreč zaradi številnosti in demografskih zakonitosti teže asimilirati kakor prejšnje priseljence ali etnične skupine. Samuel P. Huntington s harvardske univerze, tako npr. v letu 2004 dopoveduje, da je mehiška populacija v ZDA problem, ker ne pozablja svojega jezika in svoje kulture.

⁴ Pismo R. Ložarja A. Rotu 31. julija 1978.

⁵ R. Ložar A. Rotu 9. marca 1980.

⁶ Tako piše o tem R. Ložar L. Lenčku 22. junija 1983: *Sam na to obletnico nisem niti pomislil. Kadar pa sem mislil nazaj na čase, ko smo delali take stvari in na izid antologije, sem pa vselej zadel ob Vidmarjevo šarlatansko oznako mojega uvoda: 'Učenjaško profesorstvo in profesorsko učenjaštvo'. Mislim sem na Slodnjaka, ki je najprej celo stvar bagateliziral, pred nekaj desetletji je pa priznal, da je Ložar napisal nekaj novih misli. Mislim sem tudi na Mileta Klopčiča, ki je rekel, da ne ve, ali sem se iz njegove pesmi norčeval ali kaj – in to ob pesmi: 'Mary se predstavi'. In končno mislim še na brata Janeza, ki je v Braziliji in je pod vplivom Vidmarjevih 'Obrazov' meni pisal, da bi bilo bolje, če uvoda ne bi bil nikoli napisal. S to Strehovčevo esejjo podobno analizo celokupne situacije poezije in antologije v tej situaciji sem pa dobil zadoščenje, kakor ga nisem nikoli pričakoval in pri tem ne mislim na kako mojo ničemrnost ob pozitivni oceni.*

Ložarjevo ime pa je izginilo tudi tam, kjer so se sklicevali na njegova dela. Mladi znanstveniki so pisali o njem kot o že davno pokojnem. Šele nekaj let pred njegovo smrtjo se je ta molk začel tajati. Ložar je bil namreč izredno vesel ocene Janeza Strehovca v ljubljanskih *Naših razgledih* Ob 50-letnici Sodobne slovenske lirike.⁷

Uspeh pa je nekaj relativnega. Kot emigrantu se je posrečilo dr. Jožetu Velikonji, ki je leta deloval na washingtonski univerzi v Seattlu in preučeval italijanske priseljence. Rado L. Lenček je na Kolumbijski univerzi v New Yorku deloval na oddelku za slavistiko, dr. Toussaint Hočevar je bil redni profesor za gospodarstvo in mednarodne finance na Louisiana State University v New Orleansu. Vse te sem poznal, npr. dr. Toussainta Hočevarja sem spoznal na Dunaju pred dvajsetimi leti, bil je imeniten gospod, strokovnjak, ki je živel svetovljansko; član Slovenske kulturne akcije je postal šele sredi osemdesetih. Čeprav je bil emigrant, so o njem več vedeli v Sloveniji ali v evropskih mestih, kamor je prihajal kot spremljevalec visokošolcev iz New Orleansa.⁸ S slovenskim narodnim gospodarstvom in gospodarskim pomenom Slovenije v Evropi je Hočevar že v sedemdesetih letih seznanil ameriško javnost v raznih člankih in knjigah. A kljub tako pomembni vlogi Mirko Javornik, tudi eden manj uspešnih v amerškem svetu, o Hočevarju piše:

Jaz sem njegovo ime pred leti zasledil med osebjem državne univerze v Montani. Pozneje so mu »Studia Slovenica« izdala knjigo o gospodarstvu Slovenije, ki pa je pisana izključno po režimskih virih. Če bo s kom imel politične zveze, jih bo s Sircem in morda 'Klicem Triglava', a zatrdno ne morem reči. Je človek, ki hoče delati strokovno kariero – za vsako ceno, tudi po kompromisih s komer koli. Tukaj se ni nikoli oglasil ali priglasil pri nobeni slovenski stvari.⁹

Tudi Ložar sam pripoveduje, kako je bilo mogoče uspeti v ZDA: *Eden je poslal svojo ženo za frizerko, je danes profesor na univerzi v Toledu, drugi jo je poslal v neko pisarno, je danes profesor na Columbijii itd.*¹⁰ In: *To so morali storiti vsi naši ljudje tukaj.* (In navaja imena.)¹¹

Ali bi bilo za Ložarja kaj drugače, če bi bil profesor na kaki univerzi? Nedvomno bi imel boljši zaslužek, brez dvoma bi bil njegov ugled večji, brez dvoma bi v izseljenstvu napisal kaj več, predvsem kako pomembnejše delo – v angleščini. Kljub boljšemu materialnemu položaju in socialnemu zadovoljstvu pa verjetno ne bi bilo bistvene razlike. Tudi vrnitve v demokratično Slovenijo zanj ne bi bilo. V Ameriki bi bil še bolj odtujen.

Kar je pri Strehovcu edinstveno, je to, da je zadel natančno tiste strani uvoda, ki so doslej ostale vsem literarnim kritikom zaprta knjiga, in to je moja analiza pesmi s stališča predmetno-filozofske in fenomenološke estetike, da je ugotovil mojo afirmacijo Murna ter mojo kritično in zgodovinsko oceno Lovrenčiča, ki so jo tudi vsi doslej zgrešili.

Ali je Strehovec pravo ime ali se morda skriva za tem nekdo, ki ga jaz zdaj lahko uvrstim med najprodnornejše kritično-analitične intelekto in se ne čudim, da se je on obregnil tudi ob tiste literarne zgodovine povojne dobe, ki so bistveno zastarela. Njegov izredni intuitivni čut se je pokazal ob njegovi domnevi, da je med mano in Tonetom Vodnikom obstajala razlika v gledanju na to, kar je v liriki res sodobnega in pomembnega za prihodnost. Ta razlika gledanja in ocene je res obstajala, a jaz na Vodnika nisem hotel vplivati.

⁷ [B. n. a.], *Glas »Korotana«*[Dunaj] 1970 (4), 17.

⁸ Mirko Javornik v pismu Rudi Jurčecu 14. septembra 1967.

⁹ R. Ložar A. Rotu 25. septembra 1979.

¹⁰ R. Ložar A. Rotu 17. julija 1980.

¹¹ F. Dolinar 18. grudna 1957 v pismu R. Jurčecu: *Še enkrat bi se obrnil na R. Ložarja za njegovo 'Koroško hišo'; saj preje, ko je v kleti stanoval, res ni mogel imeti veselja za delo.*

SAM MED SLOVENCIM

Iz Ložarjevega pripovedovanja je mogoče razbrati, da je tako kot drugi potreboval prijatelje, stike s Slovenci, s slovenskimi kraji ipd. To je vidno iz mnogih njegovih besedil, tako tistih objavljenih kakor iz zasebnih pisem.

Podrobnosti o njegovem vživljanju v ZDA ne poznam, na podlagi nekaterih pričevanj pa si lahko ustvarim podobo. F. Dolinar omenja Ložarjeve težavne razmere pred letom 1957, ko je živel v kleti.¹² F. Gorše pa je leta 1955 napisal: *Za Ložarja mi je žal, da je tako osamljen v Chicagu. Ko sem bil pri njem, me je nagovarjal naj se tja, v Chicago preselim. Jaz sem pa imel gluha ušesa. Tako je ostalo tudi posej vse po starem. Zelo po redkem si piševa.*¹³

Rajko Ložar ni bil edini izseljeni član družine Ložar. V Brazilijo, v Belo Horizonte, se je izselil njegov brat Janez, zvesti učenec dr. Lamberta Ehrlicha, gospodarsko je uspel in podpiral slovensko kulturo v izseljenstvu. Ložarjev brat Drago je živel v Kanadi, vodil cerkveni zbor in bil *splah priljubljen človek*.¹⁴ Kakor noč od dneva se je Rajko razlikoval od teh dveh bratov. Kar zadeva ljudi in Slovence, je bil pogosto zelo črnogled. Slovence v emigraciji je največkrat označeval kot

polinteligentne, ki na prave inteligente gledajo z viška. Krivda zato leži ... na inteligenci, ki ni znala organizirati prosvetnega dela. V Ameriki ... prevladujejo pikniki, kranjske klobase, zelje, vino, harmonika in psevdofolklorni plesi (npr. v Clevelandu) ter glasba.

Ložar je pred vojno pogosto nastopal s predavanji na Radiu Ljubljana, v Milwaukeeju te možnosti ni imel. Vodja slovenske radijske oddaje v Milwaukeeju mu je rekel, da za predavanja pri poslušalcih ni zanimanja [Ložar 1979a: 53]. Pritoževal se je zaradi časa, ki ga je zgubljal z gospodinjstvi opravili. O ženi, ki je prišla k njemu leta 1958, pa pravi, da ga je po šestih mesecih zapustila, *ker nisem bil Rockefeller. Z njo je šla tudi hči*.¹⁵

Ko je dobil službo v Manitowocu, se razmere niso zboljšale. Povojnih emigrantov je bilo z družinami vred nekaj sto; tako v Milwaukeeju, v Chicagu, in zaradi političnih, borčevskih in raznih drugih različnih smeri so bili večinoma zelo vsaksebi. Veliko stikov je imel Ložar z Janezom Grumom in njegovo družino, pogosto jih je obiskoval in bil mnogokrat odvisen od njih za razne prevoze; bil pa je toliko zahteven, da tudi tako prijateljstvo ni bilo zanj vedno zadovoljivo. *Enkrat na mesec, pravi J. Grum, je prihajal k nam na obisk za dva dni. Tedaj je bil pri nas živahen razgovor o vsem mogočem. V marsičem sva se strinjala. Seveda vedno pa ne.*¹⁶

Naj navedem še en utrinek iz Ložarjevega življenja. Tako ga popisuje F. Gorše ob koncu leta 1963:

Te dni smo imeli več obiskovalcev od zunaj. Med temi je bil dr. Rajko Ložar, ki je prihitel iz Manitowoca, prav zato, da si razstavo temeljito ogleda. O njej se je pohvalno izrazil in je rekel, da bo o njej tudi pisal. Razstavljavcem je dal več praktičnih nasvetov. Midva se nisva videla, ker sem bil med tem v Clevelandu. Služaj je bil, da je kake tri ure prej odšel nazaj, ko sem se jaz vrnil iz Clevelanda

¹² F. Gorše v pismu M. Maroltu 16. marca 1955.

¹³ R. Ložar L. Lenčku 15. marca 1984.

¹⁴ R. Ložar A. Rotu 26. novembra 1982.

¹⁵ J. Grum 24. oktobra 1985 v pismu A. Rotu.

¹⁶ F. Gorše v pismu M. Maroltu 29. novembra 1963.

v New York. Zato mi je bilo žal, da se nisva srečala. Prišel je tudi Mirko Javornik, ker se je tukaj službeno mudil. Skupaj smo imeli nekaj prijetnih uric. Rekel je, da bo tudi on o razstavi svoje poročilo napisal.¹⁷

Ložar je še po upokojitvi iskal boljše življenjske razmere. Rad bi se bil preselil v Rim, na Koroško, v New York, tudi v Buenos Aires ali drugam, kjer bi bil cenjen in spoštovan. O tem je pisal Fr. Dolinar marca 1973:

Ložarjevo zavzemanje za Slovenik je treba umeti iz njegove osebne situacije; predlanskim mi je pisal, da bi se rad naselil v Rimu in mi obetal skupno razglabljanje o slovenskih problemih, ker sem vedel, da so pismu osnova Grumovi podatki Ložarju o hiši Socialnega odbora, sem Gruma prosil, naj Ložarja pouči, da ne more na stan v tej hiši računati; Grum mi je z odpisom po svoji stari navadi odlašal in tako jaz Ložarju direktno sploh nisem odgovoril. Ko je bil Grum lani v Rimu, je modro ugotovil, da Ložar niti tedna na Kolišču [slovensko središče na Via dei Colli v Rimu, op. p.] ne bi ostal. Prepričan sem, da se mu bo isto zgodilo tudi v Sloveniku, če bo šel tja. Se pa vnovič vidi, kako malo politično nadarjen je naš učenjak, nasedel je Jezernikovi propagandi o Sloveniku kot kulturnem središču. Heu nos – Slovenicos – miseros!¹⁸

Maja istega leta pa: *Grumov članek je prebral tudi Ložar in ga proti avtorjevemu pričakovanju zelo pohvalil. (Morda, ker je bil citiran ...) Sedaj Ložar misli s pomočjo Tike Kregarja priti v New York. [Bavdaž 1985]¹⁹*

Ker se je pritoževal nad osamljenostjo v Milwaukeeju, sem ga povabil, naj pride živeti v Buenos Aires. Odpisal mi je 15. maja 1984:

Vaša misel, da bi se preselil v B.A., je lepa, a mislim, da sem zato zamudil vse vlake. Že samo množina knjig in arhiva je taka, da me je strah na to misliti. Prepričan pa sem, da bi bil tam veliko bolje sprejet in bi se bolje počutil, kot se pa tu, kjer res nimate izobraženega človeka in so ljudje egoisti, da je groza.

Kar zadeva daljše potovanje v Argentino, ki bi se lahko spremenilo tudi v naselitev, pa je vendarle ohranjal upanje. V kratkem času pa je to upanje spremenil v upanje, da pride na obisk. 9. avgusta 1984 mi je pisal: *Moja pot v Argentino bo popolnoma zavisela od stanja mojega zdravja, ki je trenutno še nezadovoljivo. Nekoliko pozneje (10. septembra 1984)*

¹⁷ F. Dolinar R. Jurčecu 10. sušca 1973.

¹⁸ F. Dolinar R. Jurčecu 24. maja 1973.

* Op. ur.: Gre za gradivo, ki je v tej knjigi predstavljeno v prispevku V. Hazlerja.

¹⁹ *1. Jezikovno je študija silno pomanjkljiva. Mislim, da je v njej vsaj 30 % nepotrebnih tujk. Nekatere od teh so v slovenščini nedopustne, večina pa je nepotrebnih, ker imamo zanje lepe slovenske izraze. A takšna študija, če se jezikovno ne popravi, na noben način ne sme v Meddobje ... in to ne le zaradi tujk, ampak tudi zaradi stilistike in slovnice. Če torej ne dovoli avtor, da se z jezikovnega vidika študija predela, se samo popravi, potem bi je jaz ne objavil ...*

2. Stvarno, vsebinsko je študija, po mojem, zelo nejasna v tem, kar hoče povedati, nekatere stvari, po mojem, sploh ne držijo (in precej centralne trditve), snov je obdelana zelo nepopolno (obravnavajo samo tri, štiri Majcnove stvari), analiza tekstov je površna, zaključki so preveč daljnosežni, struktura celotne študije je precej konfuзна ... Mislim, da bo vsak, ki študijo bere nepristransko, prišel do približno istih sklepov. Splošen vtis bo takšen ... Menim, da bi bila objava te študije – če se seveda temeljito ne popravi – prej v škodo kot korist ...

V prilogi je poslal okrog trideset detajliranih opomb. – Besedilo je Debeljakov prepis odlomkov iz recenzije dr. Alojzija Kukovice SJ. Debeljakovo pismo je datirano 27. decembra 1972, Ložar je zapisal: *prišlo v tednu od 2.-7. jan. 1973; odg. 8. jan. 1973.*

pa je pisal Ladislavu Lenčku:

Andrej Rot je bil najprej navdušen nad mojo idejo, da bi prišel v Argentino, po vrnitvi iz Evrope se je pa svojega navdušenja ustrašil, zato sem mu pisal, naj si ne dela sivih las, ker bo moja pot z zdravniškega vidika natančno premišljena, če pride do tega. Verjetno pa do tega sploh ne bo prišlo, ker jaz osebno nočem nikomur delati nadloge. Najboljša rešitev bi bil kak zavod, ki ga vodijo sestre in bi vse skrbele zame, seveda proti plačilu v dolarjih, in to dobrem. Jaz si ne delam nobenih iluzij več o svojem zdravju in o kaki lepi prihodnosti in starosti.

Ob Ložarjevem ameriškem svetu, se pravi njegovi emigraciji, pa je treba vsaj omeniti njegovo narodopisno delo na Koroškem. Takoj po vojni in pred odhodom v Severno Ameriko je bival na Koroškem, pozneje pa se je večkrat vrnil in iskal gradivo za študijo o koroški kmečki hiši in drugo narodopisno blago. Inž. Jože Bavdaž piše o srečanjih z njim in o tem, kako skrbno in natančno je obdelal okoli 150 kmečkih domov na naselitvenem območju koroških Slovencev.*

V zadnjih letih je parkrat zopet obiskal svojo drago Koroško. Žal mu zdravje in leta nista več dopuščala tiste agilnosti, ki je je bil v prejšnjih letih vajen. Prišel pa je z željo, da bi se njegovo delo dokončalo in je tudi poskrbel, da so njegovi rokopisi ostali tu na Koroškem. [Bavdaž 1985]

Kje je danes ta knjiga? Ali bo kdaj izšla? Ali se bo izpolnila Ložarjeva želja – znak zahvale koroškim ljudem in dokaz narodnega bogastva?

ODNOS Z EMIGRANTSKIMI KULTURNIMI ORGANIZACIJAMI

Po Ložarjevem mnenju bi središče slovenske emigrantske kulture in politike morale biti ZDA. Kar zadeva politiko, je to v precejšnji meri veljalo do smrti dr. Miha Kreka, potem se je odločanje emigrantske politike skoraj v celoti preselilo v Argentino. Za kulturno dejavnost pa to ni veljalo. Središče povojne emigrantske kulture je bilo ves čas v Buenos Airesu, čeprav je veliko kulturnega dogajanja potekalo tudi v Clevelandu, New Yorku in Torontu. Rajko Ložar je namreč cenil pragmatičnost, sposobnost za hitro in učinkovito urejanje, teh vrlin pa v latinskem prostoru ni našel dovolj, saj so tudi Slovenci v Argentini prevzeli nekaj latinskega značaja. V treh desetletjih bivanja v Severni Ameriki si je Rajko Ložar dopisoval z mnogimi kulturniki v Argentini, med njimi z Marjanom Maroltom, Alojzijem Geržiničem, Francem Gnidovcem, Tinetom Debeljakom, Ladislavom Lenčkom.

Ob ustanovitvi Slovenske kulturne akcije (SKA) leta 1954 je Marjan Marolt prosil kiparja Franceta Goršeta za reference o Rajku Ložarju. Tako je bil Ložar med prvimi rednimi člani SKA. Vendar do trajnega in pomembnejšega sodelovanja ni prišlo. Prej do sporov.

Med argentinskimi Slovenci Rajko Ložar ni bil dovolj poznan, v Severni Ameriki pa je bil referenčna točka za številne kulturnike. Odločilen je bil spor z dr. Tinetom Debeljakom. Rivalstvo ali kaj drugega je obstajalo verjetno že pred drugo svetovno vojno, spor se je razvnel po razcepu pri SKA leta 1969. Na občnem zboru leta 1969 se je del članov SKA odmaknil od ustanove, nekateri izmed njih z Rudom Jurčecem na čelu so začeli izdajati glasilo *Sij slovenske svobode*. Zmagoviti del SKA je izvolil dr. Tineta Debeljaka za predsednika ustanove in nadaljeval izdajanje *Glasa SKA* in *Meddobja*. Obe frakciji sta zlasti zaradi nejasnega položaja iskali podporo pri nekdanjih

sodelavcih, članih, ki v spor niso bili vpleteni in niso poznali bistvo konflikta. Ložarja sta vabila Ruda Jurčec in Tine Debeljak. Prvi, da bi se Ložar pridružil Sijevi skupini, Debeljak pa ga je vabil k skupini, ki je uradno nasledila SKA.

Dr. Tine Debeljak se je trudil, da bi Ložarja spet pridobil za dejavno delovanje v zdomskih revijah. Prosil ga je za gradivo za *Meddobje*, za *Zbornik Svobodne Slovenije* pa je želel dobiti Ložarjevo biografijo in bibliografijo. Ložar je Debeljaku ustregel in mu poslal esej o Majcnu, Debeljak pa besedila ni mogel objaviti. Po razcepu pri SKA je Debeljak sicer postal predsednik SKA in urednik za dopolnilni zvezek *Meddobja*, s katerim je sklenil Jurčecov letnik, Ložarjev prispevek pa je prišel, ko Debeljak ni bil več edini urednik *Meddobja*, temveč le eden članov konzorcija, v katerem sta imela sicer največ besede France Papež in Nikolaj Jeločnik. Mnenje konzorcija je bilo, naj bi študija izšla v reviji *Vrednote*, ki so jo tedaj morda še nameravali izdajati, in tako so zadevo preložili. *Vrednot* ni bilo več, v uredništvu *Meddobja* pa Ložarjev prispevek ni bil dobrodošel. Papež je prvi oblikoval nekaj obrobnihih pripomb v rokopisu, Jeločnik je objavi odločno nasprotoval, nato so zaprosili za strokovno oceno dr. Alojzija Kukovico SJ, ki je podal pisno oceno²⁰ in odsvetoval objavo. Tako poroča dr. T. Debeljak Ložarju 27. decembra 1972. Zadevi daje širši, politični kontekst:

Ti si mi vedno očital in mi še zdaj očitaš, da uganjam politiko, res pa je, da jo v kulturnih zadevah vsi drugi bolj. Jaz razlikujem sodelovanje pri SKA od onega pri Svobodni Sloveniji. Balantiča in druge pa sem vedno obravnaval literarno, če sem pa omenil, da so jih pobili oni, sem pač omenjal tako, kot če literarni zgodovinar omenja smrt jetičnikov v Cukrarni, ali da je bil Prešeren advokat in je umrl v Kranju. Zakaj bi to tajili, onim tam na ljubo. Enkrat me vlečeš iz politike, drugič siliš vanjo, ali ne?

Ložar je Debeljaku odgovoril v pismu 8. januarja 1973. V njem odgovarja Kukovičevim pripombam,²¹ predvsem pa Debeljaku samemu in odnosu do SKA:

Nahajaš se v hudi zmoti, če misliš, da samo jaz vidim v Tebi glavnega krivca za politizacijo kulturnih zadev. Grum je čisto jasno rekel pred nedavnim, da nosiš odgovornost Ti, ker si pač predsednik SKA, v tej stvari in v drugih. Tako pa mislijo vsi, ki poznajo zadeve okrog SKA. Na splošno se tu smatra, da je tvoja skupina s tabo na čelu vrgla Jurčeca. Da je tudi v moji zadevi igrala vlogo politika, je jasno in bo še jasneje čez nekaj časa; meni se zdaj marsikaj svetlika ... S tem bi rekel, da sem tvoj program izčrpal in zaključujem. To je naravnost klasičen primer rogovilastega publikacijskega vodstva: vrnili ste oz. niste objavili razprave, ob kateri bi se lahko razvila dolga in zanimiva debata v tisku, ki bi

²⁰ Smešna je opomba Kukovice, da delam zaključke na podlagi majhnega števila Majcnovih spisov. Grafenauer je za svojo analizo mladih pri Majcnu imel komaj šest njegovih slik, pa je delal daljnosežne zaključke na podlagi svoje normativno orientirane kritike, medtem ko je moja metoda analitična, torej ne more biti narobe. Smešno pa je zlasti, da takemu človeku, ki se je pokazal tako nezrelega s svojim playdoyerjem za Truhlarja, da je moral potem pisati popravke in opravičilo, dajete v roke moje spise, saj ta človek meni niti do popka ne seže, razen tega pa nima nobene kvalifikacije za tako delo...

Če pa je napravil 30 detajliranih opomb, se pravi, da je prepisal vso mojo študijo in da moram pričakovati, da se bodo moje misli in literatura, ki sem jo navedel, ponavljale oz. pojavljale v tisku pod njihovimi imeni. Na to bom ostro pazil. Doba namreč, ko ste zadrževali mojo študijo pri vas, je veliko predolga za navadne kritike in je že v tem podlaga za moj sum. V vsakem primeru si bil dolžan poslati študijo nazaj takoj, ko si videl, da navetava na težave. Vrnil si jo po 15 mesecih in to zna biti pojasnilo za marsikaj.

²¹ O tem Ložar 1974.

poživila zanimanje za vaše moribundno podjetje in sanirala vaše finance. Že s tega stališča spadate vsi v muzej nesposobnosti.

17. julija 1980 mi je dr. Ložar odgovoril na vprašanje, zakaj je prenehal sodelovati pri *Meddobju*:

Leta 1970, ko sem poslal dr. Tinetu Debeljaku esej o Majcnu. Meni ni povedal, da ne bo več urednik Meddobja. Zato je izročil esej g. Papežu. Ta gospod in dr. V. Brumen sta pa na rokopisu sedela tri leta, končno ga je gdč. Saša Hartmanova (zdaj poročena) na mojo prošnjo dobila nazaj in ga meni poslala. Za Meddobje sem potem napisal samo še poročilo o Moletovih »Spominih«, in sicer zaradi pietete do Moleta,²² ki je bil moj profesor. Dr. Debeljak pa je tudi to poročilo izbral za to, da je hvalil in poviševal sam sebe in svoje razmerje z Moletom. Od tistega časa zame Meddobje ne obstoja več.

4. julija 1979 pa je v pismu zapisal, da je SKA v zadnjih letih

izdala skladovnico knjig, ki so večinoma irelevantne. Ni pa izdala nobenih referenčnih del, katera bi dala informacije o zgodovini, slovenstvu, politiki etc. našega naroda, in tudi o osebah. Pred več kot 15 leti sem jim pisal, naj začnejo sestavljati biografski leksikon emigracije, kjer bi interesirani ljudje našli temeljne informacije o teh predmetih in osebah. Primorski Slovenci so izdali Primorski biografski leksikon, SKA pa ni naredila nič, ker je orientirana puhlo politično, žurnalistično in literarno. In to še danes.

In še 19. februarja 1982:

Pred desetletji sem poslal Debeljaku več pisem, v katerih sem zagovarjal internacionalizacijo Meddobja. »Slovene Studies« Rada L. Lenčka imajo danes približno 300 naročnikov v ZDA in v Evropi. Meddobje bi jih lahko imelo še enkrat toliko, če vodilni ljudje ne bi spali 'pri stikalni plošči'.

Ložarjev odnos do Slovencev v Argentini se je zboljšal, ko je konec sedemdesetih let zvedel za delovanje skupine ob publikaciji *Druga vrsta*, z njo navezal stike, v *Drugi vrsti* izdal nekaj prispevkov in po nekaj letih obnovil vez s SKA. Razprava o Stanku Majcnu je izšla po njegovi smrti leta 1987 [Ložar 1987]. Tedanji predsednik SKA L. Lenček mu je vsekakor bil naklonjen.

SKLEP

Težko bi se vsi strinjali v popisu in interpretaciji vloge te med obema vojnoma pomembne osebnosti. Njegov znanstveni duh, pedagoški poklic, žilavost publicista, njegova osebnost in temperament, komunikativnost, iluzije, ustvarjalnost, njegovo osebno doživljanje neugodnega časa in odzivi ljudi nanj kot veliko in kompleksno osebnost, vse to so elementi, ki so tu povzeti, ovrednoteni in prispevajo k odkrivanju Ložarjeve osebnosti in dela. Ložar je bil profesor in kritik, ki je ne le reševal tradicijo, arheološke predmete in sta ga zanimali ne le muzeologija in umetnostna zgodovina, temveč je bil človek, ki je potenciral in porajal nove oblike približevanja stvarnosti.

O Ložarju najbrž ne moremo govoriti kot o velikem avtorju in raziskovalcu. Najbrž tudi

²²

V osemdesetih letih so v *Meddobju* izšli še naslednji Ložarjevi prispevki: Ložar 1983a, 1983b, 1985.

Manitowoc, 1. avg. 1979.

Draži gospod Rot:

Nekaj dni v prijmi me je popelala blazna ideja, da bi ponatimal svojega vodnika po Orheološkem oddelku Narodnega muzeja v Tivlji in bi ga vodil Ameriški domovinar. Tudi je hodi reči blazna, ker me ne tako stvari živijo izpajo.

To vrnostivamju zadnjih dni mi sam ^{pa} negotovim, da je to stvar bolj primerna za Ves list kot za Ameriške domovinar. Če stvar po znaostvostu v zvezi, informacija in če bi obstojal Ves list, mentor bi bil najbolj, se glasilu za njeno objavo.

K prijmi so me najbolj spomnje hite orlarije o govli in komunisti kot reprezentantih slovenske kulture - Bug mi to greh-jego. odprti:

Pošiljam torej te elaborat vam. Če ga utriate, prav, ako ne, hodi prav. Ne pošiljate reči nazaj! Ako ga objavit, mogoče kak dober tinar praviš predmete - fotografija Jotih mlah. Škoda bi bilo, če bi utriacija izostala.

Čez nekaj časa se bva lahko nadaljevali ostb.

To pa vam pošiljam tudi zato, da - kot pravi Ameri Kanec: "I've got this stuff out of my system." Ne dela se bolnega. Tam mladi in žnam. Čim se orlarite za objavo mi pravi javike hodi, ja hodi dalo, uničil kopijo. Ker imam pravot papirja - in vam pošil 10 del za vhoška katiša.

Pozdravljam vas R Ložar

Zilinski
mogoče
ne

Pismo Rajka Ložarja Andreju Rotu, 1. 8. 1979 (Zasebni arhiv).

ni mogoče vztrajati pri potrebi po kanonizaciji vseh pozabljenih ali spregledanih avtorjev. Prisiljena kanonizacija tudi ne more postaviti vsakega avtorja v središče slovenskega dogajanja. Ložar je predstavnik generacije pionirjev na mnogih področjih slovenske kulture. Brez njega in njemu podobnih ne bi bilo razvoja v slovenski arheologiji, umetnostni

zgodovini, kritiki. Njemu in drugim so objektivne razmere onemogočile priti do velikih dosežkov. Zato je bila njegova vloga v emigraciji predvsem opozarjati in nakazovati poti. Biti most med generacijami. Zato je tudi njegova samoopredelitev točna, ponižna in veličastna:

*Jaz sebe ne smatram, in se nikoli nisem, za ustvarjalca, temveč za navadnega delavca v vinogradu slovenske narodne kulture. Delo sem opravljal vestno, in kamor me je domovina klicala, tja sem šel in opravil, kar je od mene zahtevala. Ni bilo vselej lahko, a vselej sem delo izvršil po svojih najboljših močeh.*²³

LITERATURA

BAVDAŽ, JOŽE [J. B.]

1985 Prof. dr. Rajku Ložarju v spomin. *Naš tednik* [Celovec] 37 (3), 17. 1.

KRAMOLC, TED

1992 Nekaj spominov na dr. Rajka Ložarja. *Slovenski koledar '93* [Ljubljana]: 242–251.

LOŽAR, RAJKO

1974 Molè Vojeslav: Iz knjige spominov. *Meddobje* [Buenos Aires] 14 (1–2): 132–144.

1979a Kdor ne stoji na zgodovini, stoji na potujočem pesku. *Druga vrsta* [Buenos Aires] 3 (3–4): 53–56.

1979b Za spremembo – nekaj drugega. *Ameriška domovina* [Cleveland] 81 (12., 19. in 26. sept.; 3. in 10. okt.).

1981 Za spremembo nekaj drugega. *Vestnik* [Buenos Aires] 32 (3): 165–173.

1983a Študije o jeziku, narečju in govoru. *Meddobje* [Buenos Aires] 19 (1–2): 18–45.

1983b K jezikoslovni in literarno-kritični klasifikaciji koroškega windish-idioma. *Meddobje* [Buenos Aires] 19 (3–4): 184–204.

1985 Nekaj spominov iz mojega življenja in dela. *Meddobje* [Buenos Aires] 21 (1–2): 42–75.

1987 Eksistencialno doživetje v zgodnjem delu Stanka Majcna. Literarno-kritična študija v svitu eksistencializma in fenomenološke filozofije. *Meddobje* [Buenos Aires] 23 (3–4): 185–209.

VELIKONJA, JOŽE

1985 Dr. Rajko Ložar, 1904–1985. *Ameriška domovina* (18. 1.): 3.

²³Pismo R. Ložarja A. Rotu, 5. maja 1980.

**LA VERDADERA AMÉRICA LA TENÍA EN MI PATRIA!
RAJKO LOŽAR Y SUS RELACIONES CON LA EMIGRACIÓN ESLOVENA**

RESUMEN

A causa de disentir con el régimen de posguerra en Yugoslavia, el arqueólogo, etnólogo, crítico literario y de arte, Rajko Ložar, emigró después de la segunda guerra mundial. Fue uno entre destacados representantes de la generación cultural que se afirmó en el intervalo entre las dos guerras mundiales y se exilió después de 1945. Entre ellos cabe mencionar a France Gorše, Tine Debeljak, Mirko Javornik, Stanko Kociper, Ruda Jurčec, Anton Novačan. Rajko Ložar fue uno de ellos. Vivió en los Estados Unidos de Norteamérica y mantuvo contactos con su generación y con los centros de emigrantes eslovenos.

Si bien era una personalidad reconocida de la cultura, seguro de sí mismo, el desarraigo lo enajenaba. Luchaba con las adversidades, mientras intentaba estar activo en la cultura y la ciencia.

El presente trabajo intenta mostrar la personalidad de Rajko Ložar en base a su colaboración con las instituciones de los emigrantes y en las relaciones con ellos. Estas se encuentran en diferentes ciudades y personalidades europeas y americana, y a partir de ellas es posible hacer una lectura de sus relaciones con los emigrantes eslovenos y sus respuestas a cuestiones que interesaban a la emigración. A pesar de ser sumamente crítico en relación a una serie de manifestaciones, era miembro de esa comunidad, y deseaba ser aceptado por ella. Desde Milwauke buscó ambientes culturales donde sentirse aceptado por los eslovenos, donde se le reconociesen sus aportes y capacidades. Los buscó en Nueva York, en Toronto, en Buenos Aires, en Roma, en Carintia. Sin embargo su antidogmatismo, sus amplios horizontes de interés y actividad no obtuvieron un lugar apropiado en las organizaciones de los emigrantes.

También a causa de ello no se adaptó satisfactoriamente a las nuevas circunstancias. Su concepto de la investigación en ciencia e intenciones de internacionalización del trabajo de los emigrantes no tuvieron eco en los círculos culturales. Valoraba la labor de la asociación Slovene Studies, los esfuerzos de los eslovenos del litoral adriático que publicaban cuadernos de biografías de personalidades del litoral esloveno y luchaba, en cambio, contra la vacuidad de ciertas políticas, contra la literatura cuyo único fin era la afirmación personal. Ložar reflexionaba sobre la cuestión eslovena en forma global. Así como no pudo obtener un lugar apropiado entre los emigrantes, fue víctima también de la política cultural norteamericana que, en general, no aceptaba a reconocidos profesionales de la cultura europea.

GORNIK, ALPINIST IN ALPINISTIČNI MISLEC

URBAN GOLOB

Rajko Ložar je pripadal prvi generaciji alpinistov po prvi svetovni vojni. V gore je začel hoditi v zgodnjih 20. letih prejšnjega stoletja. Takrat je bilo po naših gorah spet veliko obiskovalcev – gornikov in tudi plezalcev. Vendar so bili ti večinoma najmlajša generacija, brez uveljavljenih vzornikov. Zato so se morali tako rekoč učiti in se uriti znova, ne pa kar nadaljevati tam, kjer so svojo zgodbo pred vojno sklenili Drenovci.* Takrat je bila plezalska tradicija med Slovenci še skromna in zato so bili alpinistični vzponi v tistem času lažji, kakor bi lahko sicer bili. Toda prav v teh ponovnih začetnih podvigih se je spet zasejalo seme, iz katerega so pozneje pognali Skalaši,** nosilci alpinističnega razvoja v naših gorah in trn v peti že takrat tradicionalno usmerjenemu Slovenskemu planinskemu društvu (SPD).

Svoj kamen v mozaiku uspehov v delovanju prve povojne generacije je dodal tudi Rajko Ložar. Takrat so bile oči alpinistov uprte predvsem v Julijce, vendar samo v ponavljanje že uveljavljenih smeri oziroma tur, na nove v glavnem niso niti pomislili. In prav v tem se je Ložar razločeval od svojih gorniških prijateljev. Leta 1923 je z Vladimирjem Topolovcem v zahodni steni Planjave preplezal kratko, za tiste čase težavno smer, ki je vodila naravnost do *Brinškovega kamina*. Ni sicer poznano, zakaj smer – po težavnosti pete stopnje, ki je bila takrat v naših gorah dosežena zelo redko – ni takoj dobila večje veljave. Dejstvo je, da je naslednjega leta ta smer zamikala tudi dr. Klementa Juga in jo je preplezal skupaj z Lojzutom Volkarjem. Ker se je v tem času začela kratka, vendar nadvse bogata alpinistična pot Klementa Juga, se je za to smer počasi ustalilo ime Jugova pot, na resnično Ložarjevo avtorstvo te ture pa se je sčasoma pozabilo. Morda je tudi v tem iskati razcep v plezalskih poteh in filozofiji Ložarja in Juga, toda o tem več pozneje.

Seveda se Ložarjeva alpinistična in gorniška pot s tem ni končala. V gore je zahajal vsa dvajseta in tudi trideseta leta, svoj krog delovanja pa je razširil tudi na tuje gore, predvsem na Visoke Ture, kjer je opravil nekaj zahtevnih vzponov, kot je stena Hochalmspitze, o čemer priča tudi njegova fotografska zapuščina. Sicer pa so ga takrat v avstrijskih Alpah zanimale predvsem sledi Slovencev, ki jih je kot odličen poznavalec našega stavbarstva in

* Op. ur.: Člani prvega organiziranega alpinističnega društva »Dren« (ustanovljeno 1906 v Ljubljani). Med njegovimi člani so bili R. Badjura, fotografa B. Brinšek in I. Tavčar, J. Cerkl, P. in J. Kunaver. Trojica Drenovcev je leta 1911 prva brez vodnika preplezala severno steno Triglava po t. i. Slovenski smeri [Tine Orel in Red., Dren. V: *Enciklopedija Slovenije* 2. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1988: 333].

** Op. ur.: Člani alpinističnega kluba (ustanovljen 1921 v Ljubljani kot Turistovski klub Skala, leta 1940 preimenovan v Alpinistični klub Skala). Med prvimi člani so bili D. Zorko, J. Ravnik, K. Jug (smrtno ponesrečil se je leta 1924), za njimi številni odlični plezalci (npr. J. Čop, P. Jesih, J. Lipovec, S. Tominšek), ki so preplezali številne nove smeri, razvijali zimski alpinizem, imeli reševalno moštvo in popularizirali alpinizem. Kljub nazorskim razlikam so od leta 1922 sodelovali s Slovenskim planinskim društvom [Franci Savenc, Skala. V: *Enciklopedija Slovenije* 11. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1997: 91].

Ložar na vrhu Aljaževega stolpa na Triglavu, 12. 8. 1931
(Zasebni arhiv).

tudi sicer materialne kulture, našel na svojih pohodih po tamkajšnjih gorah.

Manj je poznano, da je bil Rajko Ložar tudi alpinistični filozof in njegovo kritično pero je zapisalo nekaj razmišljanj o alpinizmu, njegovih vzrokih in njegovih poteh.

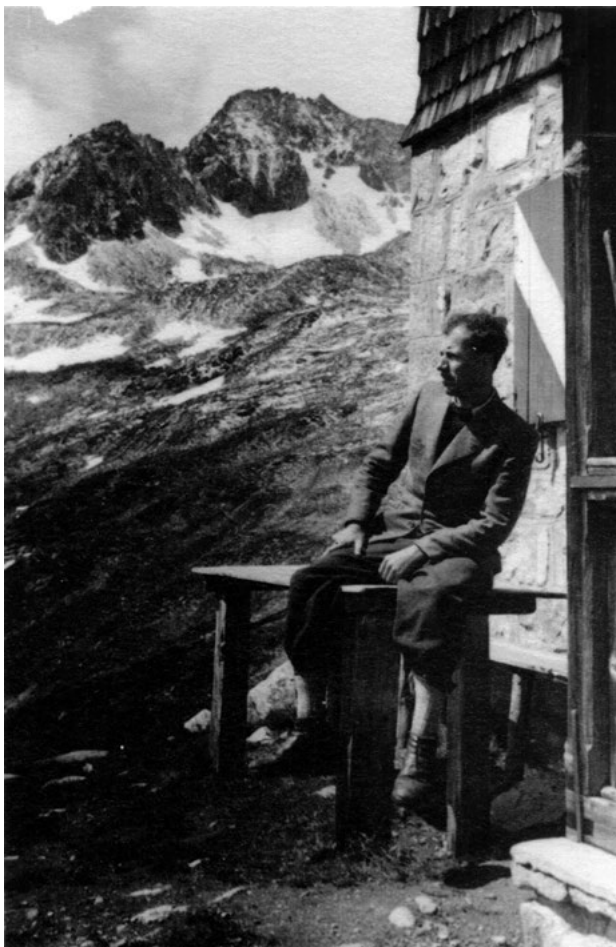
V celem pozna Tuma dvoje stvari in eno razmerje: alpinizem in šport ter razmerje med njima. To je pa zelo malo, to je manj kot malo, to ni – nič. Definicije alpinizma s strani 149 se nikjer ne spomni, nego se ves čas trudi, da bi alpinizem pošportil. Pripravna pot za to se mu zdi plezalstvo, zato je treba ves alpinizem prepeljati v plezalstvo (gl. zgoraj: Hogenauer, Bergsteigen – Tuma, plezalstvo!). Kako to v poedinosti dela, nas ne zanima, toda Jug, on sam, Lammer, celo Kugy, itd. morajo služiti istemu cilju: alpinizem = plezalstvo. Toda vprašamo se, kje je ostala kultura? Alpinizem in kultura?

Odgovor je ta: za Tumo je kultura rezultat in sicer rezultat alpinizma. Čeprav ni tega nikjer matematično natančno izvedel, je vendar iz identičnih kategorij svoje znanstvene in ideološke metode dokazal, da je vsa prvotna evropska kultura – slovenska. To pa ni res, kajti pojem kulture, vzet s svojo psihološko, subjektivno stranjo nam dokazuje, da samo alpinizem nastaja iz kulture, ne pa obratno. [Ložar 1931]

Morda je osrednje – gotovo pa najbolj poznano besedilo – razmišljanje o bistvu alpinizma in njegovem razvoju, ki ga je pod naslovom »Več alpinizma« objavil najprej v *Planinskem vestniku* [Ložar 1933], po drugi svetovni vojni pa so ga ponovno objavili v zborniku o alpinizmu v okviru alpinističnega glasila *Alpinistični razgledi*.

V *priložnostnem članku*, kakor ga je Ložar sam imenoval, se je v uvodnem delu opredelil predvsem do razvoja slovenskega alpinizma, v katerem lahko dobro opazujemo spremembe, ki so značilne za alpinizem tudi drugod po svetu. Seveda je Ložar takoj poudaril bistveno razliko: slovenski alpinizem je mlad in kljub znamenitim predhodnikom nima takšne tradicije kakor npr. nemški ali angleški. Zaradi zgodovinskih okoliščin in kratke dobe alpinizma na Slovenskem je Ložar tudi še v uvodu opozoril na temeljne spremembe razvoja, ki pa so se dogajale vzporedno in pod vplivom *razvoja idejnih pogledov, vladajočih v naši glavni organizaciji* [Ložar 1933].

Ložar v Turah, Gießenerhütte
pod Hochalmspitze, 1948
(Zasebni arhiv).

Čeprav so se začela trenja med Slovenskim planinskim društvom (SPD) in Tumo glede bolj športnega razumevanja alpinizma že na začetku 20. stoletja, pa so se alpinisti in tradicionalni voditelji SPD prvič močneje razšli v dvajsetih letih, ko je alpinistično iniciativo prevzelo TK Skala. Tej generaciji pa je pripadal tudi Rajko Ložar.

A bolj kot prvi nazorski razkoli med alpinisti in tradicionalističnimi težnjami v SPD, ki so se – mimogrede – nadaljevali tudi pozneje v Planinski zvezi Slovenije in so navsezadnje živi še danes, je Ložarja zanimalo vprašanje: kaj je alpinizem in kako je alpinizem danes (v tridesetih letih 20. stoletja) možen?

Pomanjkanje pomembnejšega prispevka k odgovorom o teh dveh vprašanjih v obliki študij, je Ložar iskal v *subjektu alpinizma, v človeku, ki je, enako kot drugod, tudi tukaj zašel v kaos* [Ložar 1933]. Kaos je po Ložarjevem mnenju posledica premočnega individualistične-ga pojmovanja – tako v vsakdanjem življenju kot tudi v alpinizmu. V tem pojavu je videl razlog za široko tolmačenje alpinizma, saj *nekateri smatrajo alpinizem za šport, drugi za umetnost, nekaterim je zabava, drugim delo* [Ložar 1933].

Ložar je ovrgel vse te interpretacije oziroma je združil v eno razlago športno in estetsko

Izkaznica Slovenskega planinskega društva (Zasebni arhiv).

komponento, kar je v njegovem pisanju postalo temelj kritike in dopolnitev Jugove filozofije. Ta na kratko pravi, da je osnovni motiv alpinizma stremljenje po prvenstvu, volja do zmag, temu najbližji drugi izvir pa estetski motiv. Ložar pravi, da ta športni motiv ni prisoten ob nastanku, je pa *oblikovno zrno v njem nedvomno pravilno* [Ložar 1933].

V recenziji knjige o dr. Klementu Jugu [Ložar 1927] lahko beremo sklep sestavka:

Jug je zrevolucioniral slovenski alpinizem in ustvaril šolo, ki mu je že deloma sledila, deloma pa še sledi ne samo v nauku, temveč tudi v smrti. Ob to nevarnost Jugove ideologije sem se že svoj čas zaletel in pribijam danes žalostno dejstvo, da se v našem alpinizmu vzgaja kulturno proletarstvo, ki ima v Jugu le svojega izrednega predhodnika. Če kdo misli, da nam žrtve, ki padajo tu povrnejo tiste od naših moči prvič premagane stene, greši nad idejo narodnosti, kakor greši nad idejo etičnega herojstva in preroditve družbe, kdor smatra alpinizem tega kova za sredstvo k temu. Naši heroji presnavljajo našo družbo v sredi te naše družbe same in ne v samostanskih celicah in niti v čereh gora. Juga kot alpinista pregledam popolnoma in ne zasledim nič popolnega na njem; za Juga kot znanstvenika in kot človeka pregledam isto po nujnosti logične integracije, ne po zaslugi te knjige, ki je vse prej kot zmožna naši mladini ustvariti jasno sliko o tem česar se pri Jugu mora in česa se ne sme učiti.

Bistveno zasnovano za nastanek alpinizma je Ložar videl v razcvetu individualizma: človeku so postale objekt gore, ki so bile v njegovi soseščini od vedno, vendar se zanje ni zmenil. S povečanim individualizmom je človek začel razmikati obzorja in Ložar je menil, da je zato treba človekovemu jazu (kot vzroku in kot učinku) pripisati velik razmah. In prav ta

jaz ali, še natančneje, njegova duhovna komponenta, je za Ložarja pomembna komponenta alpinizma, saj *pripravljamo alpinizem, ki ne bo zadeva alpinskega specialista, nego človeka kot duhovnega lika* [Ložar 1933]

V širšem smislu je Ložar zagovarjal nazor, ki alpinizma ni delil na aktivizem (volja in šport) in romantizem (čustvo, in skrajno – umetnost), ampak je trdil, da je *alpinizem zdaj zastopnik aktivizma, zdaj romantizma, kakor pač kazalec na številčnici časa veleva in kakor je usmerjen organizem, ki je vanj vložen* [Ložar 1933]. Torej: alpinizem ne more biti samo eno ali samo drugo, temveč oboje hkrati.

Kot nasprotnik mladega rodu Skalašev, čeprav jim je po starosti pripadal tudi sam, je posebej poudaril še eno značilnost alpinizma, to je, da alpinizem pripada sferi družabnih oblik. V to ga je vodilo spoznanje, da *se krogi, katerim alpinizem pripada, utemeljujejo drugotno in posredno, preko drugih krogov* [Ložar 1933]. Zato po Ložarjevem mnenju alpinizem nima nikakršnega nazora, temveč je sociološko opredeljen. Sociološko osnovo ima tudi Ložarjeva ugotovitev o prihodu alpinizma na Slovensko v dobi meščanskega epigonstva. Nekaj desetletij pozneje je, po Ložarjevem mnenju, na mestu starega meščanstva začela nastajati amorfna moderna družba, v kateri so individuumi začeli zgubljati svoj značaj. Ložar je sklenil svoj prispevek s strahom, da je na poti množičnosti kot osrednjega vodila tudi slovenski alpinizem.

LITERATURA

LOŽAR, RAJKO

1924a Na Triglav in višje. *Planinski vestnik* 24 (1): 16–19.

1924b Na Mangart in Jalovec. *Planinski vestnik* 24 (2): 37–41.

1924c Iz šopka planinskih spominov. *Planinski vestnik* 24 (9): 216–220.

1924č 31. avgusta 1924. *Planinski vestnik* 24 (10–11): 271–272.

1924d Spomenik v Vratih. *Planinski vestnik* 24 (10–11): 273–275.

1927a Naš alpinizem. *Slovenec* 55 (95): 6.

1927b Dr. Klement Jug (Gorica: Dijaško društvo Adrija, 1926) [rec]. *Dom in svet* 40 (1): 55–56.

1930 O Alpah, alpinistih in alpinizmu. *Ilustracija* 2 (8): 256–257.

1931a Dr. Henrik Tuma, Pomen in razvoj alpinizma (Maribor, 1930). *Dom in svet* 44 (1–2): 85–89.

1931b Vjekoslav Cvijetišić, Sa planina i gora. *Dom in svet* 44: 405–406.

1933 Več alpinizma. *Planinski vestnik* 33 (6–7): 228–232.

1934 Več alpinizma. *Planinski vestnik* 34 (7): 206–209.

1936 Slovenske planine v risbi in sliki. *Planinski vestnik* 36 (7–9): 193–228.

RAJKO LOŽAR – MOUNTAINEER, ALPINIST AND ALPINE THINKER

SUMMARY

Rajko Ložar has left his impact upon Slovenian alpinism. Aside from his many climbing ventures in Slovenia and abroad – mainly in Austria – his philosophical activity, for instance his polemic with Klement Jug on the subject of alpine climbing, is equally important.

His best-known text on the subject is »Več alpinizma« (More Alpine Climbing), a reflection on the essence of alpinism and its development. Ložar is mainly interested in the definition of alpinism and its forms in the 1930's. He refutes Jug's views on the subject and simultaneously contributes his own opinion and reflections. He examines the arrival of alpine climbing to Slovenia in the period of bourgeois epigonism at the end of the 19th century, concluding that mountaineering is a sociologically conditioned category.

DRUGI O NJEM NAJPOMEMBNEJŠI BIOGRAFSKI PRISPEVKI O RAJKU LOŽARJU

ANDREJ VOVKO

Biografski odmevi na življenje in delo arheologa, etnologa, muzealca, univerzitetnega profesorja, umetnostnega zgodovinarja, umetnostnega in literarnega kritika Rajka Ložarja (1904–1985) nosijo v sebi izrazito zarezo, značilno za mnoge slovenske izobražence, ki so po letu 1945 v matični domovini v očeh voditeljev totalitarnega komunističnega režima postali orwelljanske »neosebe«.

Rajko Ložar je po tem prelomu svojo bogato življenjsko pot gimnazijskega profesorja in muzealca nadaljeval v tujini – v Avstriji in ZDA.* Po sicer precej pičlih biografskih enotah o njem, ki jih vodijo v bibliografskem sistemu Cobiss, ki jih je 14, od tega 6 po letu 1990,¹ lahko zaključimo, da ga je matična domovina začela ponovno odkrivati šele po njegovi smrti, v večji meri pa šele od leta 2004. Pred tem je bil Ložar z izjemo kake omembe v širše zasnovanih publikacijah v matični domovini, npr. v leksikonu *Slovenska književnost*, v prispevku Petra Krečiča »Slovenska likovna kritika med dvema vojnama« [Krečič 1976], ter obsežne predstavitve njegove arheološke dejavnosti v prispevku Staneta Gabrovca o sodelavcih Narodnega muzeja v reviji *Argo* ob 150-letnici te ustanove leta 1971 [Gabrovec 1971], navzoč predvsem med slovenskimi izseljenci; te bibliografske enote pa COBISS zaenkrat pokriva še zelo nepopolno. Med slednjimi omenimo, da mu je ob njegovi 75-letnici leta 1979 v buenosaireški reviji *Druga vrsta* posvetil članek z bibliografijo pesnik, pisatelj in publicist Andrej Rot [1979a, b; prim. Pibernik 1996], potem pa isti avtor še nekrolog v buenosaireškem *Meddobju* [Rot 1984]. Posebno in težje preverljivo je vsekakor vprašanje, kako in koliko je bil Ložar (ne)omenjan kot osebnost in kako in koliko sta v »gluhi dobi« življenje in delo odmevala v arheoloških, etnoloških in drugih univerzitetnih seminarjih ter neformalnih prijateljskih družbah v Ljubljani, Novem mestu in še kod v matični Sloveniji. O tem imamo sicer osebna pričevanja, ki pa zaenkrat še niso bila zabeležena v pisni obliki in tako ne sodijo v okvir pričujočega članka.²

V matični domovini sta Ložarju posvetila nekrologa etnolog in slavist Vilko Novak [1985; prim. Ložar - Podlogar 1994] v reviji *Traditiones* v letu Ložarjeve smrti 1985, leta 1987 pa arheolog Stane Gabrovec [1987; prim. Kastelic 1989] v reviji *Arheološki*

* Op. ur.: Več o tem v tej knjigi v prispevkih H. Ložar - Podlogar, K. Gantarja, M. Drnovška, A. Rota, J. Velikonje.

¹ Vse so nastale oz. bile objavljene pred interdisciplinarnim srečanjem *Rajko Ložar (1904–1985). Življenje in delo* v Ljubljani 19. in 20. 10. 2004, ko to število znatno naraste z vpisom povzetkov z omenjenega srečanja [gl. Slavec Gradišnik (ur.) 2004].

² Ustne izjave Staneta Grande o Novem mestu, Predraga Novakovića o Oddeleku za arheologijo in Ingrid Slavec Gradišnik o Oddelku za etnologijo, oboje ljubljanske Filozofske fakultete, v času znanstvenega srečanja o Rajku Ložarju 19. in 20. 10. 2004 v Ljubljani.

vestnik. Slednjega je na istem mestu dopolnila Anja Dular [1987] z Ložarjevo arheološko bibliografijo.

Vilko Novak je v svojem prispevku v rubriki In memoriam v 14. letniku *Traditiones* [Novak 1985] Ložarja uvodoma označil kot drugega ravnatelja Etnografskega muzeja v Ljubljani, urednika revije *Etnolog* in *Narodopisja Slovencev I*. Avtor nekrologa je najprej v treh odstavkih predstavil Ložarjevo študijsko in poklicno pot in razčlenil njegov študij (pet semestrov klasične arheologije in umetnostne zgodovine na ljubljanski Filozofski fakulteti ter štirje semestri istih študijskih smeri na Dunaju) in službeno pot: 1928–1931 kustos pripravnik za arheologijo in od 1931 redni kustos v Narodnem muzeju, vodenje knjižnice in numizmatičnega oddelka, imenovanje za vršilca dolžnosti ravnatelja Etnografskega muzeja v letu 1940, imenovanje za ravnatelja istega muzeja v letu 1943, delovanje v begunski gimnaziji na Koroškem, življenje v Chicagu 1952–1956 ter ravnateljstvo v mestnem muzeju Rahr Civic Center and Public Museum v Manitowocu (Wisconsin, ZDA) od decembra 1956 do upokojitve v decembru 1969.

Novak je nato naslednji odstavek namenil dejavnosti Ložarja kot urednika in avtorja neetnoloških publikacij in prispevkov – arheoloških, umetnostnozgodovinskih, umetnostnokritičnih in arheoloških, pri čemer je poudaril, da je od njegovih arheoloških spisov etnologiji najbližji »Staroslovansko in srednjeveško lončarstvo v Sloveniji«, objavljen v *Glasniku Muzejskega društva za Slovenijo* v letu 1939.

V naslednjih petnajstih odstavkih je Novak obravnaval Ložarjeve etnološke raziskave in objave. Začel je s prvim Ložarjevim spisom z etnološko vsebino – uvodnikom o ljudski pesmi v *Koncertnem programu APZ* v Ljubljani v letu 1935; ob tej priložnosti je ljudsko pesem obravnaval kot del ljudske umetnosti in jo primerjal z »visoko« umetnostjo. Podobno je Novak ob študiju o škofjeloškem malem kruhku poudaril razmerje le-tega s podobarstvom, vprašanje njegove avtohtonosti in njegove motive.

Novaka je zanimal Ložarjev prehod k etnologiji in je menil, da je Ložarju to omogočila *tako strokovna bližina in široka kulturna razgledanost, kot tudi poznavanje terena, na katerem je uvajal v spoznavanje ljudske kulture Borisa Orla, svojega naslednika*. Avtor je poudaril Ložarjeve zasluge za nadaljevanje izhajanja revije *Etnolog*, njegovo urejanje letnikov 14–17 ter njegovo usmeritev omenjene revije v raziskovanje slovenskih vprašanj, medtem ko so prejšnji letniki vsebovali *tako neetnološke spise, kot tudi večino takih, ki se niso tikali slovenskega ozemlja* [Novak 1985: 196].

Novak je potem podrobno razčlenil in zelo poudaril pomen Ložarjeve razprave v 15. letniku *Etnologa* (1942) »Prazgodovinske osnove slovenskega narodopisja«, za katero je zapisal, da je

prvo teoretično obravnavanje nalog in metode v našem etnološkem raziskovanju, ker so npr. Murkove, Vurnikove, Kotnikove misli ali nepovezane ali brez teoretične poglobitve, ki je pri Ložarju pač taka, kakršna je na tedanji stopnji naše stroke v srednji Evropi mogla biti. [Novak 1985: 197]

Kot Ložarjev velik etnološki dosežek in zaslug je Novak poudaril tudi zasnovo prvega slovenskega priručnika *Narodopisje Slovencev* (1. del 1944, 2. del 1952), katerega prvi del je tudi uredil in zanj napisal več kot polovico 352 strani, kolikor jih publikacija šteje. Novak je potem analiziral vseh pet Ložarjevih prispevkov. Pri obravnavanju teoretičnega uvoda v knjigo je avtor poudaril, da je Ložar prvi za Matijo Murkom skušal teoretično obravnavati etnološka vprašanja – *pač z vidika nekoga, ki je izšel iz dveh drugih strok*, ob

tem pa se naslonil na njuno sistematiko, vsebinsko pa na tuja teoretična dela, ki so mu bila pri roki: avstrijska, nemška, hrvaška in slovaška. Tu naj bi ga bila, po mnenju Novaka, uporabljena literatura privedla v nasprotje s ciljem narodopisja, ki da je bil po Ložarju raziskovanje sedanosti, toda z nekim nejasnim praktičnim, političnim namenom. Novak je izrazil zadovoljstvo, da štiri Ložarjeve razprave niso v celoti sledile tem namenom, marveč so skušale na podlagi dotedanjega raziskovanja in nekaj novega gradiva podati krajše preglede za glavna območja tvarne kulture. Novak je ugotovil, da se je Ložar kot umetnostni zgodovinar najbolje vživel v ljudsko stavbarstvo, za katero je imel na voljo tudi največ dobrih spisov. Zelo visoko je ocenil Ložarjevo obravnavo gospodarskih dejavnosti in je bil mnenja, da je njegov pregled le-teh v nekaterih pogledih dosegla in preseгла šele *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev I* (1970). Podobno je poudaril, da je Ložar prvič pri nas posebej in tako obširno obravnaval ljudsko hrano. Prikaz Ložarjevega življenja in delovanja na etnološkem področju je sklenil z usodo 2. knjige *Narodopisja Slovencev*, z Ložarjevim znanstvenim raziskovalnim in izdajateljskim delovanjem v zdomstvu ter z njegovim gradivom za monografijo o koroški hiši v Podjuni, ki pa še čaka natis. *V raznih koroških glasilih je napisal vrsto člankov o koroških krajevnih imenih in objavil gradivo za krajevno zgodovino, pa tudi prehrano in nekatere druge sestavine ljudske kulture* [Novak 1985: 199].*

Danes lahko modrujemo, da je tak »suhoparen«, neoseben stavek precej nenavaden konec za nekrolog. Ob tem pa se moramo še enkrat spomniti, da je bil napisan o posebni osebnosti, v še vedno nenormalnem, totalitarnem času. Ložar je sredi 80. let prejšnjega stoletja v matični domovini v znatni meri še vedno veljal za uradno »neosebo«, kar se lepo kaže v zelo hladnem, znanstvenokritičnem načinu pisanja Novaka, nikakor običajnem za nekrolog, saj v njem ne zasledimo niti najmanjšega drobca osebnega odnosa ali omembe kake Ložarjeve intimnejše poteze. Kljub temu pa lahko upravičeno trdimo, da je Novak že s tem, da je o »uradni neosebi« napisal tako obsežen in pozitiven prispevek, pokazal veliko mero poguma in pokončnosti, ob njem pa vsekakor še kdo drug, predvsem takratni urednik revije Milko Matičetov. Novak je Ložarja obravnaval tudi v svoji monografiji *Raziskovalci slovenskega življenja* [1986].

Že omenjena druga najpomembnejša zaslužna osebnost za začetek vračanja Ložarja v slovensko zavest v matični domovini je Stane Gabrovec, ki je, kakor omenjeno, delo Ložarja predstavil v publikaciji, posvečeni 150-letnici Narodnega muzeja, v poglavju »Sto petdeset let arheologije v Narodnem muzeju«. Primeril se mu je sicer lapsus, da je Ložarja poslal doktorirat v Gradec (poznano je sicer, da se je Ložar prvotno odpravljal tja), drugače pa je poudaril, da je bil nastop Ložarja kot muzejskega arheologa ob koncu dvajsetih let *težak in odgovoren*, da je takoj *samostojno in samorastniško poiskal stike s sodobno arheološko mislijo in hkrati slovensko tradicijo*, da je bil v svojem delu *arheološki enciklopedist*, ki je historično nalogo arheologije videl tudi v slovenskem konceptu [Gabrovec 1971: 44–45]. To je le nekaj kratkih misli, iztrganih iz široko zastavljene predstavitve Ložarja. Podobno »mačehovsko« bom obravnaval tokrat tudi že omenjeni nekrolog v *Arheološkem vestniku* [Gabrovec 1987]. Za razloček od etnološko specializiranega Novakovega nekrologa je Gabrovčev širši, nikakor ne samo arheološki, čeprav je tej Ložarjevi znanstveni dejavnosti

* Op. ur.: O tem v tej knjigi več v prispevkih M. Godina - Golija, V. Hazlerja, M. Humar, H. Maurer-Lausegger.

razumljivo namenjeno največ prostora. Poudarimo zanimive ugotovitve, da je Ložar na področju arheologije opravljal delo, ki ga *danes* [Gabrovec 1987: 440] (ponovimo, da je bil članek napisan leta 1987) opravlja 13 arheologov, ter da je Ložarja predstavil predvsem na podlagi dela, ki ga je ta opravil v Ljubljani v kratkih 15 letih, tj. niti v polovični delovni dobi, da je v publicističnem in kulturnem delu emigracije komaj sodeloval, tako da je bil, kakor poudarjajo vsi nekrologi, tam skoraj nepoznan. Gabrovec je zelo pozitivno označil Ložarjevo življenje in delo (spet se spomnimo, da so to še vedno 80. leta 20. stoletja): *Njegovo delo pa gotovo priča o izredni osebnosti* [Gabrovec 1987: 440]. Svoj prispevek je sklenil zelo osebnim in čustveno obarvanim razmišljanjem:

Stojimo pa tudi pred osebno tragiko slovenskega kulturnega in znanstvenega delavca ... R. Ložar ni bil lahka osebnosti in čas mu ni bil naklonjen. V tem spominskem zapisu bi se rad le priklonil njegovemu talentu, velikemu delu in tragiki njegovega življenja. Tako slovensko je vse to njegovo življenje. [Gabrovec 1987: 440–441]

Omeniti velja tudi Ložarjevo arheološko bibliografijo, ki jo je v nadaljevanju Gabrovčevega nekrologa pripravila arheologinja in bibliotekarka Anja Dular [1987; prim. Granda 2002] in šteje okoli 90 pretežno arheoloških enot, od tega 10 (vključno s serijo sedmih člankov v *Ameriški domovini*) iz časa po letu 1945. Na tem mestu naj za primerjavo navedemo bibliografijo [Rot 1979b], ki sledi že omenjenemu prispevku Andreja Rota ob Ložarjevi 75-letnici v reviji *Druga vrsta* [Rot 1979a]. V njej je avtor jubilentovo dotedanje znanstveno in kulturno delovanje predstavil v dveh temeljnih opisnih poglavjih: 'Umetnost in umetnostna zgodovina' ter 'Etnografija in arheologija'. Ložarjev življenjski jubilej je avtor izrabil za natančnejši pregled njegovega dela,

vendar pa še zdaleč ne izčrpno, kajti Ložarjevo delo je poklicno arheološko, vtisnil pa je močan znak v slovensko kulturo na področju umetnostne zgodovine, literarne kritike, splošne publicistike, arhitekture, muzeologije, filozofije, esejistike in druge kulturne dejavnosti, kot priča že sama njegova obširna bibliografija. [Rot 1979a: 3]

V bibliografskem delu članka [Rot 1979b] je navedenih kar 265, po dejavnostih zelo premišljeno razčlenjenih bibliografskih enot v naslednjih poglavjih, ki se večinoma še naprej členijo v podpoglavja: Alpinizem, Arheologija, Arhitektura, Biografije in nekrologi, Esej in filozofija, Feljtonistika, Muzeologija in Muzeji, Narodopisje in Narodoslovje, Slovstvo in kritika, Umetnost in umetnostna zgodovina, Zdomski spisi in Zgodovinski predmeti. V zelo temeljito in skrbno sestavljeni bibliografiji so zabeležene Ložarjeve objave tako rekoč do predvečera njegove 75-letnice. Tako popolno bibliografijo pojasnjuje »priznanje« Rota, da jo je sestavil in mu jo posredoval v Argentino kar Ložar sam.³ Rot je nekrolog o Ložarju [1985] sklenil z mislijo, da je bil *opremljen z zahtevnim in jasnim umom*, in citiral Tineta Debeljaka, ki ga je označil kot najinteligentnejšega slovenskega zdomca, ki je pomenil *med nami izreden primer humanista, ki je s svojo kulturno sposobnostjo prednjačil v akcijah kot pravi bojevnik* [Rot 1985: 316], ter sklenil, da je z Rajkom Ložarjem šel v grob dobršen del emigracijske kulture. *V slovenski zgodovini pa bo njegovo ime neizbrisano. Njegovi prijatelji in bratovščini SKA pa bomo prosili Boga za tistega človeka, ki je bil – predno se je osvobodil skrivnosti smrti – pravičnik* [Rot 1984: 317].

³ Ustni podatek A. Rota, 20. 10. 2004.

Leta 1989 je mariborski *Večer* ob 85-letnici Ložarjevega rojstva objavil krajši zapis v rubriki Biografije slovenskih književnikov, ki ga je zelo korektno napisal književnik in gledališki igralec Dušan Mevlja [Hartman 1993], sicer človek, ki je idejno in politično nedvomno na drugem bregu, kot je bil Ložar. Ko je na kratko povzel Ložarjevo življenjsko in poklicno pot, pri čemer pa je zanimivo, da sploh ni omenil njegove smrti (in bi nepoučeni, zlasti širše občinstvo, ki ne bere strokovnih oz. znanstvenih revij, lahko mislili, da je še živ), je zapisal, da je zaradi Ložarjeve emigracije na Koroško in v Ameriko *morda literarna zgodovina prav zaradi njegove daljše neprisotnosti v domovini tako skopa s podatki o njem in njegovem delu*. Avtor je poudaril, da je Ložar kot viden in pomemben umetnostni zgodovinar s svojim znanjem in široko razgledanostjo vplival tudi na uveljavljanje novih literarnih tokov na Slovenskem. Mevlja je opozoril na Ložarjev *tehten uvod* v antologiji *Sodobna slovenska lirika*, v katerem je Ložar opozoril na velik pomen Murnove poezije. Mevlja je članek sklenil z mislijo, da Ložarja literarna zgodovina prišteva med vodilne katoliške publiciste ter da je v svojem delu pokazal tudi odlično poznavanje eksistencialistične filozofije in med prvimi z njo seznanjal Slovence [Mevlja 1989].

Ob tem omenimo, da sta (še)le istega leta – maja 1989 – izšli v ljubljanskem *Delu* osmrtnici TDSSKD Studia 37, posvečena Ložarju kot sodelavcu in soustanovitelju, in Društva slovenskih filmskih delavcev v spomin na Ložarja kot člana tega društva. Za primerjavo navedimo še, da sta osmrtnici sorodnikov Ložarja – žene Marte, hčere Barbare, bratov Draga in Janeza, sester Silve, Viktorije in Julijane, nečakov in nečakinj, tudi Tomaža in Alenke, iz ZDA, Kanade, Brazilije, Slovenije, Zahodne Nemčije – izšli v ljubljanskem *Dnevniku* 11. januarja in v *Delu* 26. januarja 1985, torej v mesecu njegove smrti.⁴

Po letu 1990 je Gabrovec je napisal geslo o Ložarju za 6. zvezek *Enciklopedije Slovenije*, ki je izšel leta 1992 [Gabrovec 1992]. Geslo obsega 45 vrstic brez literature in je opremljeno s fotografijo Ložarja. V njem je Gabrovec Ložarja označil kot vodilnega slovenskega arheologa v času med obema svetovnima vojnama.

Naj tu navedemo še eno zanimivo dejstvo v zvezi z Ložarjem. V 4. zvezku *Slovenskega biografskega leksikona (SBL)* o osebnostih s primki od Kocen do Lužar in kamor bi sodil tudi Ložar, ga zaman iščemo, čeprav je izšel leta 1932, ko je bil Ložar že četrto leto v Narodnem muzeju, drugo leto sourednik *Doma in sveta* in je imel že kar pomembno, tehtno in pestro bibliografijo. Ker o kaki ideološki diskriminaciji v tistem času pač še ne moremo govoriti, lahko tvegamo sklepanje, da so ga uredniki *SBL* na čelu s takratnim glavnim urednikom Francem Ks. Lukmanom preprosto spregledali.

V *Slovenskem koledarju* za leto 1993 sta o Ložarju pisala umetnostna zgodovinarica Monika Pemič v preglednem biografskem članku »Rajko Ložar med domovino in tujino« [Pemič 1992] in kanadski Slovenec, slikar, grafik, ilustrator in pisatelj Ted oz. Božidar Kramolc [Mislej 2002] v prispevku »Nekaj spominov na Rajka Ložarja« [Kramolc 1992]. Monika Pemič, ki je o Ložarju leta 1991 pod mentorstvom prof. Naceta Šumija na Filozofski fakulteti ljubljanske Univerze pripravila diplomsko nalogo *Poskus prikaza metodološkega pristopa v umetnostnozgodovinskem pisanju Rajka Ložarja (Oris virov in prikaz na primeru disertacije)*. V uvodu prispevka o Ložarju v *Slovenskem koledarju* je Monika Pemič poudarila, da se je odločila *podati njegovo življenje, ki razpada v znanstveno*

⁴ Mapa Rajka Ložarja v Podatkovni zbirki Inštituta za biografiko in bibliografijo ZRC SAZU.

in publicistično prodorno udejstvovanje mladeniča in življenjsko tragiko starca, ter prikazati ogromno delo, ki ga je zapustil v Sloveniji, in tragiko njegovega življenja v Ameriki [Pemič 1992: 233]. Glede na njeno raziskovalno področje je razumljivo, da je v dobršnem delu svojega prispevka obravnavala Ložarja kot literarnega in umetnostnega kritika. Ko je v sklepu prispevka razmišljala o usodi Ložarja kot emigranta, je zapisala, da

je imel svoje korenine v Sloveniji in ko je domovino zapustil, je ostal brez njih... Iz pričevanja ljudi, ki so ga poznali, in opažanj, ki jih sporoča v pismih, lahko razberemo, da je Ložar Ameriko spoznaval, imel o njej zelo točne predstave, vendar se z njo ni nikoli identificiral. Tudi potem ne, ko je postal Američan. [Pemič 1992: 240]

Zanimiva je tudi sklepna avtoričina ugotovitev, da se Ložar *ob množici darov, ki jih je imel, nikoli ni odlikoval niti na pesniškem, niti na filozofskem področju. Ko bi pesniški dar imel, bi svojo bolečino lahko prelil v pesem, tako pa jo je blažil le z jadikovanjem* [Pemič 1992: 240].

Ted Kramolc je pisal o Ložarju predvsem iz lastnih spominov nanj, iz spominov drugih in iz vidika sorodne disidentsko opozicijske države kritičnega izobraženca do vodstvene politične in idejne strukture slovenskega povojnega begunstva.

Z Ložarjem me je povezovala kulturna osamljenost. Tudi sam sem takrat na prste rok štel število na nekdanjo Slovenijo vezanih somišljenikov in resničnih ljubiteljev umetnosti med torontskimi rojaki. Občudoval in cenil sem Ložarjev kritični pogled na emigrantsko umetniško in literarno dejavnost. Bil je najbrž edini v Ameriki, ki je emigracijo videl takšno, kot je bila v resnici. [Kramolc 1992: 250]

Pesnik, prevajalec in univerzitetni profesor Tom Ložar [Glušič 1992] je o svojem stricu Rajku v ZDA objavil v angleščini napisan prispevek »Rajko Ložar in America« [Ložar T. 1997], objavljen v *Zborniku ob sedemdesetletnici Franceta Bernika* iz leta 1997. Rdeča nit tega prispevka je ugotovitev Toma Ložarja, da *bajna Amerika* njegovemu stricu ni prinesla *zgodbe o uspehu*, pač pa *zgodbo o neuspehu* oziroma tragično življenjsko usodo neuresničenih pričakovanj in razočaranj. Središče njegovega pisanja so neuspešna prizadevanja Rajka Ložarja, da bi v ZDA dobil svoji izobrazbi primerno službo. V letih 1952–1954 si je Rajko Ložar tako prizadeval za delovno mesto v harvardskem Muzeju Peabody, kjer si je želel službe v povezavi z znano mecklenburško zbirko, tj. na slovenskih najdiščih izkopanih in v omenjeni muzej prodanih predzgodovinskih dragocenosti, ki jih je Rajko Ložar preučeval že v času svojega predvojnega delovanja v Sloveniji. Po prvih zelo obetavnih namigih naposled s to službo ni bilo nič, krivi pa so bili – po mnenju Toma Ložarja – morda stričeva nerodnost, morda ljubosumnost Hughja Henckena iz Muzeja Peabody, morda pa celo negativna namigovanja iz Ljubljane, skupaj s poznanim ameriškim odklonilnim odnosom do večine povojnih beguncev, *ali pa je bilo krivo preprosto pomanjkanje denarja* [Ložar 1997: 366].*

Nečakinja Rajka Ložarja, etnologinja Helena Ložar - Podlogar [Slavec Gradišnik 2002], je v reviji *Etnolog* v letu 2003 na podlagi stričeve avtobiografije orisala njegovo delo, tako kustosa v Narodnem muzeju, kustosa in upravnika v Etnografskem muzeju kakor tudi etnologa oz. urednika etnoloških publikacij [Ložar - Podlogar 2003]. Omenimo samo nekaj zanimivih podrobnosti. Ložarjevo imenovanje na mesto v. d. ravnatelja Etnografskega muzeja, kamor ga je imenoval tedanji prosvetni minister Anton Korošec, je očitno prekrizalo

* Op. ur.: Prim. prispevek T. Ložarja v tej knjigi.

načrte prof. Francetu Kidriču, ki je bil nad tem vidno razočaran, kakor je sam »očital« Ložarju v njegovi ravnateljski pisarni: *kako je bilo mogoče, da je prav on dobil to mesto, saj je Kidrič prigovarjal klasičnemu filologu prof. Antona Sovreta, naj on kandidira na to mesto*. Avtorica navaja stričevo mnenje, da služba v muzeju v tistem času *ni bila noben piknik*, in sklene, da je bil delaven in strog ravnatelj, in zato marsikomu trn v peti, ter da se je, čeprav se je držal stran od politike, prav zaradi nje moral umakniti iz matične Slovenije, če si je hotel rešiti glavo.

Kot primer pisanja o Ložarju v publikacijah zunaj Slovenije oz. slovenskega kulturno-znanstvenega področja pa zgolj navedimo prispevek mlajšega slovenskega arheologa Predraga Novakovića v *Encyclopedia of archaeology* [Novaković 2001], ki je v letu 2001 izšel v kalifornijski Santa Barbari.

Že nekaj teh, vse preskopo povzetih prispevkov* pred nas ponovno postavi sijajni in tragični lik Rajka Ložarja, velike in izjemne enciklopedične znanstvene osebnosti, kakršnih je bilo v specialističnem 20. stoletju zelo malo. Šele enaindvajset prispevkov o njem, pripravljenih za že omenjeno interdisciplinarno mednarodno znanstveno srečanje, ki jih bo temeljiteje vrednotil kdo drug, postavlja Ložarja na tisto edinstveno, visoko mesto, ki mu je pripadalo že v času njegove zamolčanosti in mu za vedno gre v slovenskem znanstvenem in kulturnem prostoru.

LITERATURA

DULAR, ANJA

1987 Arheološka bibliografija Rajka Ložarja. *Arheološki vestnik* 38: 441–447.

GABROVEC, STANE

1971 Sto petdeset let arheologije v Narodnem muzeju. *Argo* 10: 44–45.

1987 Rajko Ložar (1904–1985). *Arheološki vestnik* 38: 435–441.

1992 Ložar, Rajko. V: *Enciklopedija Slovenije* 6. Ljubljana: Mladinska knjiga: 331–332.

GLUŠIČ, HELGA

1992 Ložar, Tom. V: *Enciklopedija Slovenije* 6. Ljubljana: Mladinska knjiga: 332.

GRANDA, STANE

2002 Dular, Anja. V: *Enciklopedija Slovenije* 16. Ljubljana: Mladinska knjiga: 50–51.

HARTMAN, BRUNO

1993 Mevlja, Dušan. V: *Enciklopedija Slovenije* 7. Ljubljana: Mladinska knjiga: 111.

KASTELIC, JOŽE

1989 Gabrovec, Stane. V: *Enciklopedija Slovenije* 3. Ljubljana: Mladinska knjiga: 174.

* V konec leta izdanem *Slovenskem etnološkem leksikonu* je izšel leksikonski članek o R. Ložarju [Ramšak in Slavec Gradišnik 2004]

KRAMOLC, TED

1992 Nekaj spominov na Rajka Ložarja. V: *Slovenski koledar za leto 1993*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica: 242–251.

KREČIČ, PETER

1976 Slovenska likovna kritika med dvema vojnama. *Zbornik za umetnostno zgodovino* 11–12 (1974): 205–281.

LOŽAR, TOM

1997 Rajko Ložar in America. V: Pogačnik, J. (ur.), *Zbornik ob sedemdesetletnici Franceta Bernika*. Ljubljana: ZRC SAZU, Inštitut za literarno zgodovino in literarne vede: 351–366.

LOŽAR - PODLOGAR, HELENA

1994 Novak, Vilko. V: *Enciklopedija Slovenije* 8. Ljubljana: Mladinska knjiga: 21.
2003 Rajko Ložar – upravnik Etnografskega muzeja 1940–1945. Po zapiskih Ložarjeve avtobiografije. *Etnolog* 13, 64: 97–107.

MEVLJA, DUŠAN

1989 Rajko Ložar. Ob 85-letnici rojstva. Biografije slovenskih književnikov. *Večer* 45 (200, 30. 8.): 13.

MISLEJ, IRENE

2002 Kramolc, Božidar. V: *Enciklopedija Slovenije* 16. Ljubljana: Mladinska knjiga: 113.

NOVAK, VILKO

1985 Rajko Ložar (1904–1985). *Traditiones* 14: 195–199.
1986 *Raziskovalci slovenskega življenja*. Ljubljana: Cankarjeva založba: 346–351.

NOVAKOVIĆ, PREDRAG

2001 Ložar, Rajko (1904–1985). In: Murray, T. (ur.), *Encyclopedia of archaeology. Vol II*. Santa Barbara: ABC-Clio: 831–832.

PEMIČ, MONIKA

1992 Rajko Ložar med domovino in tujino. V: *Slovenski koledar za leto 1993*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica: 233–241.

PIBERNIK, FRANCE

1996 Rot, Andrej. V: *Enciklopedija Slovenije* 10. Ljubljana: Mladinska knjiga: 291.

RAMŠAK, MPICA IN INGRID SLAVEC GRADIŠNIK

2004 Ložar Rajko. V: *Slovenski etnološki leksikon*. Ljubljana: Mladinska knjiga: 299.

ROT, ANDREJ

1979a Rajko Ložar 75 letnik. *Druga vrsta* [Buenos Aires] 3 (1–2): 3–15.
1979b Bibliografija spisov Rajka Ložarja. *Druga vrsta* [Buenos Aires] 3 (1–2): 7–15.
1984 Rajko Ložar – In memoriam. *Meddobje* [Buenos Aires] 20, (3–4): 315–317.

SLAVEC GRADIŠNIK, INGRID

2002 Ložar - Podlogar, Helena. V: *Enciklopedija Slovenije* 16. Ljubljana: Mladinska knjiga: 123.

2004 (ur. / Ed.) *Rajko Ložar (1904–1985). Življenje in delo. Interdisciplinarno znanstveno srečanje. Povzetki / Rajko Ložar (1904–1985). Life and Work. Interdisciplinary Conference. Abstracts.* Ljubljana: Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU.

**THROUGH THE EYES OF OTHERS
THE MOST RELEVANT BIOGRAPHIC ARTICLES ON RAJKO LOŽAR**

SUMMARY

Rajko Ložar was one of the most prominent Slovenian ethnologists, archaeologists, a scientist with a doctoral degree from the Vienna University, an art historian, an art and literature critic, and a museum curator and head of the Ethnographic Museum in Ljubljana. Like many Slovenian intellectuals who in the eyes of the totalitarian communist regime had become Orwellian »nonpersons« in their native country after 1945, Ložar was deeply and painfully affected by his departure from Slovenia, which clearly influenced his work as well.

Ložar continued his rich career of an educator and a museum worker, first in Austria, later in the U.S.A. Judging by the meager data on Rajko Ložar's work entered in the Cobiss Slovenian bibliographic register it is possible to conclude that the land of his birth started to rediscover him only after his death, and especially after the 1990–1991 period. Prior to this, Ložar was a presence only among Slovenian immigrants. On his 75th anniversary in 1975 *Druga vrsta*, a Slovenian magazine in Buenos Aires, published an article on Ložar complete with his bibliography; the article was written by Andrej Rot. In Slovenia, Vilko Novak wrote Ložar's obituary in *Traditiones* in 1985, the year of Ložar's death; two years later, Stane Gabrovec wrote an obituary in *Arheološki vestnik* while Anja Dular listed Ložar's bibliography in the same publication. Ložar was also treated in Novak's monographic work *Raziskovalci slovenskega življenja* (Resarchers of Slovenian Life), published in Ljubljana in 1986. Gabrovec has also written the entry on Rajko Ložar in the sixth volume of *Enciklopedija Slovenije* (published in 1992), in which Ložar was characterized as the leading Slovenian archaeologist in the period between the First and the Second World Wars. In *Slovenski koledar 1993*, Ložar's life and work were examined by Monika Pemič and Ted Kramolc; the latter had known Ložar personally. Ložar's nephew Tom Ložar published an article about his uncle in *Zbornik ob sedemdesetletnici Franceta Bernika* from 1997. One of Rajko Ložar's nieces, Helena Ložar - Podlogar, used his autobiography to describe Ložar's work as a curator of the National Museum in Ljubljana, a curator and later head of the Ethnographic Museum in Ljubljana, and as an ethnologist and editor of ethnological publications; this article was published in *Etnolog* in 2003. Rajko Ložar was also cited by foreign scientific publications; let us just mention Predrag Novaković's entry on Ložar in *Encyclopedia of Archaeology*, published in Santa Barbara, California, in 2001.

ARHEOLOGIJA
ARCHAEOLOGY

RAJKO LOŽAR – ARHEOLOG

STANE GABROVEC

Rajka Ložarja – arheologa lahko pravično ocenjujemo le iz celote njegovega dela in njegovega življenja. Oboje pa je najtesneje povezano z njegovo slovensko usodo in časom, v katerem je živel.

Ložar ni bil samo arheolog. Niti po svojem študiju, niti po svojem službenem delu. Študiral je umetnostno zgodovino in klasično arheologijo, promoviral je iz rimske arheologije.

Dvanajst let je bil kustos za vso arheologijo v Narodnem muzeju (1928–1940), nekaj časa tudi privatni docent za arheologijo na Filozofski fakulteti v Ljubljani in nato še pet let (do 1945) ravnatelj Etnografskega muzeja. Skupaj je to 17 let dela v Ljubljani.

V emigraciji je štiri leta učil na slovenski gimnaziji in bil dve leti tudi superintendent vsega šolstva v koroških taboriščih ter direktor slovenske gimnazije.

Od leta 1952 do 1956 je bil inšpektor materiala v tovarni in končno v letih 1956–1969 direktor Mestnega muzeja v Manitowocu v Wisconsinu. V pokoju se je zopet intenzivneje vrnil na področja svojega mladostnega dela v Ljubljani.

Skupaj torej pet let univerzitetnega študija, polovica v Ljubljani in polovica na Dunaju, 17 let dela v Ljubljani, od tega samo 12 let v arheološki službi, sedem let taborišča, štiri leta službe v tovarni, 13 v lokalnem muzeju, 15 let v pokoju.

Torej le 12 let arheološke službe! In tudi teh 12 let je relativnih. V svojem življenjepisu pripoveduje, da mu je ravnatelj Mal že na predstavitvenem obisku položil v roke korekture monografije *Slovenci v desetletju 1918–1928*, katere urednik je bil, in moral je opraviti vse korekture, prve, druge in tretje. Poleg tega, da je postal kustos za arheologijo, je moral za deset let prevzeti tudi vodstvo muzejske knjižnice in grafične zbirke, obiskovalcem knjižnice je moral prinašati knjige. Kot arheološki kustos je skrbel tudi za vso arheološko spomeniško službo, torej za vsa zaščitna izkopavanja in terenske ogledе ob sporočilih o novih najdbah. Hkrati pa ta zahtevna služba ni bila edino njegovo delo. Njegova bibliografija iz tega časa kaže, da je stal sredi slovenske kulture, bil njen oblikovalec. Bil je ves v službi tudi tistih ved, ki so do tedaj prvenstveno formirale slovenstvo, tj. slovenske literature in slovenske umetnosti. Le površen pogled v njegovo bibliografijo¹ iz tega časa nam že pokaže, da je ob vsem arheološkem delu, arheoloških študijah, napisal čez 160 člankov, razprav, ocen, v katerih govori o slikarski in literarni umetnosti, jo ocenjuje, govori o njenih ustvarjalcih, ocenjuje njihovo delo, predvsem poroča o njihovih razstavah, razmišlja o slovenstvu, o alpinizmu ...

¹ Celotno bibliografijo je objavil Andrej Rot [1979]. Ložar je v svojih nenatisnjenih spominih zapisal, da manjka še kakih 30 enot. Arheološko bibliografijo je objavila Anja Dular [1987]. Dopolnjeno bibliografijo je pripravil Joseph Velikonja, »Dr. Rajko Ložar – Bibliography« [op. ur.: zadnja različica 1. 1. 1998, Arhiv ISN ZRC SAZU].

Na njegov nastop kustosa za celotno arheologijo pa moramo pogledati še iz drugih vidikov. Narodni muzej je dobil z Ložarjem po 19 letih, po odhodu W. Schmida, prvič zopet kustosa za arheologijo. To je bilo v novi državi, ki je bila takrat odtrgana od prejšnjih arheoloških centrov, ki so bili vezani na Dunaju, na avstrijske organizacije spomeniške, strokovne in znanstvene službe. Nova država pa vseh teh služb še ni imela urejenih. Narodni muzej je postal njihovo središče, ne da bi bil za to strokovno in personalno pripravljen.

In še. Ložar je prišel v muzej, v katerem je imelo glavno mesto gradivo, o katerem mu univerzitetni študij ni dal nobenega znanja in nobenega vedenja, kako je treba z njimi rokovati. Prišel je v muzej, v katerem ga nihče ni znal ne mogel uvesti v to delo. Klasična arheologija, ki jo je študiral, mu je še pomagala k umevanju rimskega gradiva, prav nič pa pri poznanju prazgodovinskega in zgodnje-srednjeveškega. Najštevilnejše, najpomembnejše arheološko gradivo v Narodnem muzeju pa je bilo prav iz tega časa. In kar ironično: ko prebiramo Ložarjeve spomine na njegova študijska leta na Dunaju, ne dobimo niti enega podatka o njegovem obisku Narodoslovnega muzeja, ki je takrat hranil kar dobro polovico vsega slovenskega gradiva iz halštatskega in latenskega obdobja. Njegova zanimanja so bila takrat drugačna.

Ložar je torej stopil v muzej, ki že 19 let ni imel strokovnjaka, ki bi prvenstveno skrbel za njegove arheološke zbirke, ki je bil odrezan od prejšnjih muzejskih in arheoloških centrov in še ni postavil svojih lastnih, ki so mu manjkali šolani ljudje in finančna sredstva.

Ta uvod je nujno potreben, če hočemo danes prav presojati Ložarjevo arheološko delo. Danes v času vseh vrst specializacij, v času, ko si nihče ne more predstavljati, da je bil Ložar sam, kjer imamo danes množico delavcev. Samo za zgled: v njegovem Narodnem muzeju je danes samo na Arheološkem oddelku 12 ljudi, na konservatorskem, kjer je imel Ložar le enega, je sedaj 9 ljudi. Poleg tega pa je sedaj v Ljubljani tudi Arheološki inštitut s 15 nameščenci. Arheološki seminar z 11 arheologi, svoje arheologe ima Zavod za spomeniško varstvo, ima jih Mestni muzej, po vsej Sloveniji je še vrsta novih lokalnih muzejev s svojim arheologom. Nastale so specialne arheološke revije: danes imamo že 42 letnikov *Arheološkega vestnika*, 28 zvezkov arheoloških *Katalogov in monografij*, 32 letnikov *Situle* z večino arheološko vsebino, da navedem samo glavno strokovno literaturo. V njegovem času je bil *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*.

Iz te perspektive bi bilo presojanje Ložarjevega dela lahko krivično. To krivico je Ložar tudi pogosto občutil, ko se je oziral na svoje delo v Ljubljani in na njegov odziv po vojni.

Sam je prišel v muzej prvenstveno z umetnostnozgodovinsko izobrazbo, njegova arheološka je bila omejena na antično arheologijo, ki je bila v tistem času predvsem umetnostno orientirana. Prišel pa je tudi že s samostojnimi pogledi, ki so zrasli iz njegove celotne duhovne usmerjenosti, ki jo je oblikoval razgiban čas po prvi svetovni vojni, oblikovale velike osebnosti, kot so bili Izidor Cankar, Vojeslav Molè, France Stelè. Hkrati pa ni hotel biti le njihova senca. Imel je že lastna izhodišča, druge vzornike, kot jih je imela prva velika slovenska umetnostno-zgodovinska trojica. V njegovem duhovnem svetu ni bila samo umetnostna zgodovina in arheologija – podobno kot tudi pri njegovih učiteljih ne – živel je celotno bogato razgibano duhovno atmosfero generacije po prvi svetovni vojni. Rastel je z moderno umetnostjo, jo kritično spremljal in ocenjeval. Stal je sredi duhovnega življenja, bil tudi urednik *Dom in sveta*, ustanovil je revijo *Krog*. Bil je samostojni iskalec

novih poti, kritičen do svojih sopotnikov.

V Ljubljani ni imel učitelja, ki bi ga uvedel v arheološko delo, tudi ni imel strokovnega sogovornika, v celotni Sloveniji ne. Lotil se je dela s svojim lastnim konceptom. Vedel je, da mora čim prej podrobno spoznati gradivo, katerega varuh bo sedaj v muzeju, in vse kar je bilo o njem že povedanega. Sam je tako predlagal ravnatelju Malu, da napišeta muzejski vodnik. Tako je nastal že v njegovih prvih dveh letih *Vodnik po zbirkah Narodnega muzeja v Ljubljani* (1931). To je bil po Dežmanu drugi muzejski vodnik. V njem je Ložar dal stanje slovenske arheološke vede, vedenje tistega časa, kot so ga oblikovali njegovi predniki Dežman, Müllner, Schmid in predvojna dunajska arheološka šola: Hoernes, Szombathy in drugi. To je naredil samozavestno, samostojno, tudi kritično z vso širino. V času pisanja vodnika je opravljal tudi spomeniško službo, pisal tekoča poročila o novih najdbah, ki so prihajale na dan, poročal o tuji arheološki literaturi. To je delal tudi pozneje ves čas svoje arheološke službe.

Že leta 1934 pa je izšla njegova temeljna študija za železno dobo, torej iz gradiva, ki je v Narodnem muzeju najpomembnejše in najoriginalnejše, »Predzgodovina Slovenije, posebej Kranjske, v luči zbirke Mecklenburg« [Ložar 1934a]. V študiji objavlja del gradiva, ki ga je izkopala vojvodinja Mecklenburška in ki je ostalo v Ljubljani, glavnina pa je bila prodana na dražbi v Zürichu in je prišla v Muzej Peabody harvardske univerze. Prava tragedija je bila, da se mu ni posrečilo, da bi mu v Ameriki zaupali celotno objavo te znamenite zbirke, delo, za katero je bil gotovo najbolj poklican. Zbirka tako še danes ni v celoti objavljena.² Hkrati je istega leta objavil tudi razpravo, ki je zrastle iz njegove dunajske disertacije [1934b]. Po tem letu začenjajo izhajati njegove temeljite znanstvene objave. Iz prazgodovinske arheologije sta to objavi obeh najpomembnejših grobov iz Stične, groba z oklepom in groba s situlo z ornamentiranim pokrovom [1937a, 1937b], nadalje njegove študije o Ljubljanski kulturi [1941b, 1941c, 1942, 1943b] s katalogom vsega gradiva, ki pa v okupirani Sloveniji že ni mogel več iziti, njegove objave rimskega gradiva, predvsem študije o rimski plastiki [1935a, 1938, 1940a, 1940b], študije o staroslovenski keramiki [1939].

Vse te študije, ki jih je pisal ob vsem svojem drugem delu, so nedvomno največji dosežek slovenske arheologije med obema vojnama. Ob njih stoje enakovredno le še prvenstveno zgodovinsko utemeljene študije Balduina Sarie.

Ložarjev znanstveni koncept je bil samostojen. Sam ga je začrtal v še danes nedosežni študiji »Razvoj in problematika slovenske arheološke vede« [1941a]. V njej je podal še danes najboljšo zgodovino slovenske arheologije in hkrati predložil tudi metodo svojega dela. Študija pa je izšla že v okupirani Sloveniji, ko z načrti ni bilo več kaj početi. Pa tudi v času, ko je Ložar že prešel v Etnografski muzej.

S tem so navedena glavna Ložarjeva znanstvena dela. V njih moramo najprej občudovati širino. Saj obsegajo vsa arheološka področja, od poznega neolitika pa do zgodnjega srednjega veka. Iz neolitika je pet študij, iz kovinskih obdobjev prav tako pet, iz rimske arheologije devet, iz zgodnjega srednjega veka dve, iz zgodovine arheologije in splošnih vprašanj tri. To je danes nepredstavljiva širina, posebej če pomislimo, da je vse to delo opravil ob vsem svojem tekočem muzejskem in spomeniškovarstvenem delu. To delo, ki ga bibliografija ne

² Glavno delo zbirke je bilo objavljeno v treh monografijah.

more zajeti, je sam opisal v svojih spomilih.³ Povod zanje je bila morda tudi spominska publikacija ob 150 letnici Narodnega muzeja,⁴ v kateri z opisom medvojnega dela v muzeju ni bil zadovoljen. Zdel se mu je pomanjkljiv in krivičen.

Muzejskemu delu je v svojih spomilih posvetil mnogo prostora in v njih je mnogo grenkobe. Možnosti za sodobno postavitev in ureditev muzeja so bile dejansko skromne, denarne in prostorske stiske velike. Tako ima za svoj največji uspeh svojo *škoteljsko akcijo*, tj., da je mogel nabaviti nove škatle iz lepenke, v katerih je lahko deponiral svoje novo izkopano gradivo. *Na to sem bil bolj ponosen, kot na vse svoje razprave*, je napisal v svojih spomilih. In svoje študije o Ljubljanski kulturi – študije so najbolj oddaljene od njegove umetnostnozgodovinske usmerjenosti, je začel zaradi tega, da bi na sodoben način preuredil razstavno zbirko. In zapisal je še: *Lotil sem se študije Ljubljanskega barja, da ga prikažem na sodoben način, ki ne bo v sramoto slovenskemu muzeju in njegovi arheološki znanosti*.

Njegova arheološka izkopavanja so bila skromna. Bila so predvsem zaščitna, ko je bilo treba ob različnih graditvah reševati arheološke ostaline. Med večja je sam štel le izkopavanje v Globodolu [Petru 1969]. Vsa druga izkopavanja so bila manjša. Tako npr. izkopavanje bakrenodobne naselbine v Vinomerju, Ajdovske jame na Pijavškem, kjer je odkril žarnogrobiščno naselbinsko plast, halštatskih grobov v Kranju [obj. Gabrovec 1960a], gomile v Novem mestu, kjer je odkril grob z oklepom in s trinožnikom [Gabrovec 1960b, 1968], gomile v Stični, grobov v Valični vasi, gradišča na Slivnici [Ložar 1935b], izkopavanja rimskih grobov v Ljubljani in poznoantične-zgodnjesrednjeveške postojanke na Gradišču pri Bašlju. Vsa ta izkopavanja, razen nekaj emonskih grobov in naselbine v Vinomerju, že ni mogel več sam objaviti.

Skromne so bile tudi njegove možnosti za študijska potovanja, udeležbe na simpozijih in znanstvenih srečanjih.

Presojati Ložarjevo arheološko delo s stališča današnjega stanja arheološke vede, njene organizacije, števila delavcev, bi bilo seveda nesmiselno in krivično. Arheologija je naredila razvoj, ki si ga Ložar ni mogel predstavljati in od katerega je bil po letu 1945 odtrgan. To velja za celotno evropsko arheologijo kot posebej za slovensko. To je s hudo grenkobo ugotavljal tudi Ložar sam v svojih zapiskih po upokojitvi. Mislim, da je najpravičnejše, da ga presojava iz njegovih izhodišč, ki jih je postavil sam v svoji že citirani študiji, kjer govori o zgodovini slovenske arheologije. Tam pravi: v razvoju sleherne znanosti odločata dva principa: dinamični in statični. Pod dinamičnim razume pridobivanje novega gradiva, ki omogoča nova spoznanja. Pod statičnim pa kritični pretres njenih dosedanjih metod, iskanje novih oblik spoznavanja in raziskovanja, pojmovnih definicij. Na eni strani pridobivanje novega gradiva, na drugi iskanje novih poti za njegovo interpretacijo. Pridružil

³ Le prvi del je objavljen: Ložar 1979, 1981a, 1985. Uredništvu *Meddobja* je poslal že tudi drugi in tretji del nadaljevanj svojih spominov, vendar jih je zahteval nazaj in jih ni več vrnil. V Ložarjevi zapuščini, ki jo hrani dr. Arnež v »Studia Slovenica«, je ohranjenih še kakih 200 strani, v katerih moramo videti nadaljevanje njegovih spominov. V njih v posamičnih poglavjih razmeroma izčrpno opisuje svoje delo kustosa v Narodnem muzeju, muzejsko in znanstveno delo, govori o svoji tipološki in analitični metodi, o svojih izkopavanjih, o razmerah v muzeju in možnostih za delo. Rokopis ni v celoti ohranjen, delno je redigiran, nekatere stvari so ohranjene v več različicah. Pogosto se kritično dotika tudi povojne slovenske arheološke literature. Iz navedb je razvidno, da mu je bila dosegljiva le fragmentarno. Rokopis bo nujno treba urediti in dopolniti.

⁴ Prispevki obj. v *Argo* 10, 1971.

se je mnenju, da je stroka že nasičena z materialom, manjka pa ji pravilnega razmisleka, kako ga obvladati, da bo dal prava spoznanja.

Glede prvega vidika, pridobivanja novega gradiva in izkopavanj, je jasno, da je bilo njegovo delo že samo po sebi omejeno. Omejeno po tem, da je bil sam, in po skromnih finančnih sredstvih. Njegova največja zasluga je gotovo pridobitev obeh znamenitih grobov iz Stične [gl. Gabrovec 1960a], iz Novega mesta [Gabrovec 1960b, 1968], rimskega iz Črnela [Ložar 1935c]. Dragocena so bila njegovo sprotno reševanje gradiva in zaščitna izkopavanja, ki jih je moral opravljati kot zaščitna služba, njegova lastna večja izkopavanja so manj pomembna, zanje ni bilo ne sredstev, niti znanja: Ložar ni bil tehnično usmerjen, niti ni imel tehničnih pomočnikov. Vsekakor pa je tudi na tem področju v danih razmerah naredil veliko.

Izviren pa je Ložar v svojem znanstvenem konceptu, s katerim je obravnaval arheologijo, glede na arheološki predmet. V svoji metodi torej. Zavračal je metode svojih prednikov, ki jih je imel za zastarele: zgolj opisno metodo naravoslovcev, kot jo je pri nas videl uresničeno pri Dežmanu, odklanjal je tipološko metodo A. Müllnerja, bil je kritičen tudi do W. Schmida. Njegova metoda je nastala iz umetnostnozgodovinskega študija, od koder jo je prenesel tudi v arheologijo. To je njegov princip analize umetniške forme in stila, kakor ga je razvila umetnostna zgodovina in se mu je zdel uporaben tudi za zgodovino in literaturo. Govori o tipu, tipskem mišljenju, ki je še posebej značilno za začetno, primitivno mišljenje v nasprotju z mišljenjem izobraženca. Tako je zanj ljudska umetnost poseben tip, ki raste mimo visoke umetnosti, je *otrok brezčasne tradicije*. Tak poseben tip, blizu ljudski umetnosti, je tudi prazgodovinska umetnost. V tem smislu je tudi pisal o prazgodovinskih osnovah slovenskega narodopisja [Ložar 1943a]. V določenih dobah nastajajo na najrazličnejših krajih neodvisno med seboj, zelo sorodne forme, nove kategorije gledanja, ki se nato samostojno, vendar po nekih zakonitostih razvijajo. Zato je zavračal razlago, da nastopajo v prazgodovini nove forme zgolj po trgovskih povezavah, zaradi trgovine. Te forme, tipi mu tudi niso bili – kakor Izidorju Cankarju – izraz duha svetovnega časa, splošne zakonitosti, temveč izraz lokalnega razvoja: *tudi v našem domačem prahistoričnem svetu so se formalno razvijale*, je napisal že v svoji prvi sintetični študiji, ko je objavil Mecklenburško zbirko. Zato mu je bila analiza forme, ki zahteva estetsko nadarjenega raziskovalca, prva zahteva arheološkega raziskovalca. *Formo, tip je potrebno problematizirati*, v tem je videl ponovno idejo svoje analize forme in stila. Potrditve za svoje misli je našel tudi v filozofiji, navajal je F. Vebra, G. Marcela, E. Gibsona. To je bil njegov statični princip, o katerem je govoril, ne da bi mu bilo dano, da bi ga jasno razložil in izpeljal v svojem delu. Iz njegovih zapisov vidimo, da mu je bil centralna, srčna zadeva. Bil je ves srečen in potešen, ko so mu prišle v roke prve študije F. Stareta o kovinskih posodah in situlski umetnosti in je v njih videl nadaljevanje svoje metode, uresničevanje svoje osrednje ideje. Kako bi jo v svojem delu razvil, je težko predvidevati. Njegova metoda je bila preveč umetnostnozgodovinska, v arheologiji težko izvedljiva. Arheološka stroka je šla v drugo smer. Ložarjeva datacija postavlja situle iz Stične v peto stoletje pr. Kr., zagrizeno jo je branil in videl v njej prav potrditev svojega pogleda, hkrati pa kaže na problematičnost, vprašljivost njegove metode v prazgodovini. Toda to za našo presojo ni tako zelo pomembno: če bi ostal polno v arheologiji, bi svojo metodo gotovo dopolnjeval in spopolnjeval. Pomembnejše je naslednje: njegovo delo arheologa, kustosa v Narodnem muzeju, ima pomembno mesto v

slovenski arheologiji in muzejstvu, bilo je kvalitetna služba slovenski znanosti in kulturi. Zato je tudi razumljivo, da se je še tudi v svojih zadnjih letih uprl laičnim in romantičnim razlagam najstarejše slovenske zgodovine, slovenskega porekla [Ložar 1981b, 1981c, 1984]. Ložarjeva arheologija je bila ena zadnjih gledanj na stroko kot del celotnega duha, kot se nam odkriva v besedni, likovni umetnosti, v filozofiji, v zgodovini. Bil je to eden zadnjih takih poskusov. Odslej gredo vse te vede v specializacijo, izgubljajo celotni pogled, kolikor pa je ta še živ, raste iz sociologije in ekonomije, bojim se, da v škodo duha.

LITERATURA

DULAR, ANJA

1987 Arheološka bibliografija Rajka Ložarja. *Arheološki vestnik* 38: 441–447.

GABROVEC, STANE

1960a Mesto Kranj v prazgodovini slovenskega ozemlja. V: Žontar, Jože (ur.), *900 let Kranja. Spominski zbornik*. Kranj: Občinski ljudski odbor: 11–30.

1960b Grob z oklepom iz Novega mesta. *Situla* 1: 27–79.

1968 Grob s trinožnikom iz Novega mesta. *Arheološki vestnik* 19: 157–188.

LOŽAR, RAJKO

1931 Arheološki oddelek. V: *Vodnik po zbirkah Narodnega muzeja v Ljubljani. Kulturno zgodovinski del*. Ljubljana: Narodni muzej: 21–79 [tudi p. o.].

1934a Predzgodovina Slovenije, posebej Kranjske, v luči zbirke Mecklenburg. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 15: 5–91 [s prilogami].

1934b Ornamenti noriško-panonske kamnoseške industrije. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 29 (3–4): 99–147.

1935a Poznoantična portretna glava iz Emone. *Zbornik za umetnostno zgodovino* 13: 75–83.

1935b Izkopavanje na Gradišču pri Cerknici. *Slovenec* 63 (194, 25. 8.): 14.

1935c Steklena čaša iz Črnelega (pri Stični). *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 16: 97–105.

1937a Situla iz Griž pri Stični. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 18: 1–16.

1937b Bronasti oklep z Vrhpolja pri Stični. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 18: 73–86.

1938 Rimska glava iz Polhovega Gradca. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 19: 85–108.

1939 Staroslovnsko in srednjeveško lončarstvo v Sloveniji. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 20: 180–225.

1940a Lev iz Starega grada pri Kostanjevici. *Zbornik za umetnostno zgodovino* 16 (1939/40): 62–75.

1940b Ostanki bronaste statue s Trojan. *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva (Serta Hofflerjana)*, [Zagreb] n. s. 18–21: 353–367.

1941a Razvoj in problemi arheološke vede v Sloveniji. *Zbornik za umetnostno zgodovino* 17: 107–148.

- 1941b Študije o ljubljanski keramiki. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 22: 1–35.
- 1941c Stavbe na kolih in keramika zvončastih čaš. *Čas* 35: 175–194.
- 1942 Stratigrafija in kronologija stavb na kolih pri Studencu. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 23: 85–94.
- 1943a Prazgodovinske osnove slovenskega narodopisja. Prispevek k poglavju Etnografija in prazgodovina. *Etnolog* 15: 70–88.
- 1943b Šila in bodala stavb na kolih na Barju. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 24: 62–76.
- 1979 Za spremembo nekaj drugega. *Ameriška domovina* [Cleveland] 81 (12. 19. 26.9. in 3., 10.10.).
- 1981a Za spremembo nekaj drugega. *Vestnik* [Buenos Aires] 32 (3): 165–173.
- 1981b K teoriji o skandinavskem izvoru Slovencev. *Vestnik* [Buenos Aires] 32: 76–102.
- 1981c K teoriji o skandinavskem izvoru Slovencev. *Most* [Trst] 61–62: 13–31
- 1984 Iliri, Veneti in Slovenci. *Glas Korotana* [Dunaj] 9: 61–75.
- 1985 Nekaj spominov iz mojega življenja. *Meddobje* [Buenos Aires] 21 (1–2): 43–75.

PETRU, SONJA

- 1969 Rimski grobovi iz Globodola (Römische Gräber in Globodol). V: *Razprave I. razreda SAZU* 6. Ljubljana: SAZU: 83–106.

ROT, ANDREJ

- 1979 Rajko Ložar – Bibliografija. *Druga vrsta* [Buenos Aires] 3 (1–2): 7–15.

RAJKO LOŽAR – ARCHAEOLOGIST

SUMMARY

Rajko Ložar – archaeologist can be justly evaluated only in the context, sum-total of his work and life. Rajko Ložar's life and work is essentially linked with specific circumstances of time in which he lived (1904–1985). Yet, Rajko Ložar was not only an archaeologist, either by his learning or by his profession.

The subject departments of his specialization were two: Art History and Classical Archaeology. His working field was in Roman Archaeology. For twelve years he served as custodian of the archaeological collections of the National Museum (Narodni muzej) in Ljubljana (1928–1940); during 1940–41 he was offering two courses in archaeology of Slovenian lands at Ljubljana University; in the next five years he served as the Director of the Ethnographic Museum (Etnografski muzej) in Ljubljana; all together – 17 years of scholarly activities in Ljubljana.

In the National museum in Ljubljana, dr. Rajko Ložar was appointed its curator in 1928. This was the beginning of Slovenian archaeology in Ljubljana – 19 years after the departure of Walter Schmid from Ljubljana, in 1909. And I repeat: Rajko Ložar's custodian appointment in the National museum was the beginning of Slovenian archaeology in Ljubljana, for the first time separated from earlier Austro-Hungarian archaeological centers linked with Vienna and Graz and other Austro-Hungarian archaeological stations.

In Ljubljana Ložar had no teachers to introduce him to the modern archaeological work of his time, and nobody to take part in scholarly conventional life in Slovenia. He approached his field with his own concepts. He knew that he must get well acquainted with the material in the museum in his custody and with everything already examined and discussed about it. Thus, he himself proposed to his Director Josip Mal, that they produce a Guide to the Slovenian National Museum in Ljubljana (*Vodnik po zbirkah Narodnega muzeja v Ljubljani*, 1931).

Already in 1934, Rajko Ložar published his fundamental analysis of the Iron Age, based on the most important and most original material in the Museum under the title »Predzgodovina Slovenije, posebej Kranjske, v luči zbirke Mecklenburg«, published in the *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, vol. 15 (1934). In his study he made public a part of the material, excavated by the Duchess of Mecklenburg née Princess Marie of Windischgrätz – from about a thousand Iron Age Graves on Magdalenska gora, South-East of Ljubljana – today kept in the National museum in Ljubljana. A larger part of this material, excavated by the Duchess of Mecklenburg – was later sold at an auction in Zürich, Switzerland, and – as very well known – found its way to the Peabody Museum of Harvard University.

A real tragedy of Rajko Ložar, since 1951 in America, was that he was not able to convince Harvard University scholars, the Peabody Museum archaeologists, to entrust him a complete description and analysis of this famous collection – an exacting, demanding work for which he certainly was the best way prepared and able to do. He was not accorded this privilege. So far, this collection has not been entirely described as yet.

In 1934, Rajko Ložar published his essays based on his Vienna University dissertation: »Ornaments of Noricum-Pannonian Stone Cutting Industry«, published in *Časopis za zgodovino in narodopisje*, Vol. 29, 1934. Early in the forties, before his departure from Ljubljana, his studies on the Ljubljana ceramics were published: »The Prehistoric Pottery Artifacts found in Ljubljana Area« (*Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, Vol. 22, 1941), »Stavbe na kolih in keramika zvončastih čaš [The Lake-dwellings Built on Piles and its Ceramics of Bell-shaped Goblets] (*Čas* 35, 1941), and a case-history essay: »Stratigrafija in kronologija stavb na kolih pri Studencu« [The Stratigraphy and Chronology of the Lake-dwellings Built on Piles at Studenec] (*Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, Vol. 23, 1942), a record of history, environment, and relevant archaeological details observed at Studenec (*Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, Vol. 23, 1942).

An other Rajko Ložar's study represents perhaps the highest achievement of Slovenian archaeology between the two wars. More than in other case-studies of his, Rajko Ložar's scholarly concept seems to be independent: He developed it by himself in a still today *unique study of the Slovenian archeology*: »Razvoj in problematika slovenske arheološke vede« [The Development and Problems of the Slovenian Archaeological Science] (*Zbornik za umetnostno zgodovino*, Vol. 17, 1941) – the best scholarly outline of methods, rules and postulates employed by the archaeology of the time.

LOŽARJEV POGLED NA SLOVENSKO ARHEOLOGIJO IN NJEGOVA IDEJA ARHEOLOGIJE

PREDRAG NOVAKOVIĆ

Rajko Ložar je v slovenski arheologiji začel delovati v času, ko je ta doživela verjetno največji padec, odkar se je v drugi polovici 19. stoletja postopoma oblikovala v okviru avstrijske institucionalne organizacije. V času avstrijske države sta obstajali predvsem dve javni službi, ki sta vključevali arheologijo – muzejska in konservatorska. Poleg tega pa je bila arheologija (klasična in prazgodovinska) tudi univerzitetni predmet na univerzah na Dunaju in v Gradcu.

Obe mreži, muzejska in konservatorska, sta imeli na deželni ravni resda malo profesionalno zaposlenih arheologov – navadno sta bili to samo dve profesionalni arheološki mesti v celi deželi – toda pomembno so obema službama pomagali številni člani učenih društev, zainteresirani izobraženci (npr. strokovnjaki drugih strok, gimnazijski učitelji, duhovniki idr.) in drugi ljubitelji lokalne zgodovine. Na prehodu iz 19. v 20. stoletje sta tako v današnjem slovenskem prostoru arheološko delovala dva deželna muzeja – Rudolfinum v Ljubljani, Joanneum v Gradcu, dva mestna muzeja v Trstu (naravoslovni in zgodovinski) – ob njih pa še manjši muzeji oziroma zbirke na Ptuj (1893), Celju (1884). Ob muzejih so aktivno delovali tudi trije deželni konservatorski uradi (tržaški za Primorsko, ljubljanski za Kranjsko in graški za Štajersko) z razvejeno mrežo korespondentov. Ob deželnih ustanovah pa ne smemo pozabiti tudi na Prirodoslovni muzej z Dunaja, ki je prav tako zelo intenzivno deloval na Slovenskem.

Vidimo torej, da je slovenski prostor arheološko »pokrivalo« kakih osem do deset profesionalnih delovnih mest. V pogledu avstrijske arheološke organizacijske mreže sta bili Štajerska in Kranjska kar vzorno organizirani deželi z vsemi predvidenimi službami, ki so svoje delo korektno in kvalitetno opravljale po takrat veljavnih merilih in konceptih, kar se je navsezadnje kazalo tudi v zelo dejavnem sodelovanju primorskih, kranjskih in štajerskih strokovjakov (npr. K. Dežmana, P. Kandlerja in C. Marchesettija) v dunajskih učenih društvih in tudi v relativno bogatih knjižnicah pri nekaterih domačih ustanovah.

Konec avstrijske države je pomenil tudi konec muzejske in konservatorske mreže in tudi pretrgane vezi s korespondenti in drugimi prostovoljnimi sodelavci. V Narodnem muzeju, kjer že od odhoda Walterja Šmida leta 1909 v Gradec ni bilo profesionalnega arheologa, so ponovno arheologa – Rajka Ložarja – zaposlili šele 1929. Konservatorska služba je bila resda ustanovljena takoj po vojni (pod vodstvom Franceta Steleta), vendar arheologija ni bila vključena v njen delokrog, temveč je sodila med dejavnosti Narodnega muzeja. Edina velika in na začetku obetavna sprememba je bila ustanovitev Katedre za arheologijo na novo ustanovljeni Univerzi v Ljubljani, toda organizacijske, kadrovske in finančne okoliščine v prvih letih delovanja katedre, navsezadnje pa tudi osebne preference Vojeslava Moleta, prvega profesorja arheologije, niso dopuščale, da bi se Univerza aktivneje vključila v

arheološko dejavnost na Slovenskem. Pravzaprav je to bilo za arheologijo eno največjih razočaranj, kajti katedra je bila vse od prihoda B. Sarie (1927) oziroma njegovih prvih večjih projektov v 30. letih pravzaprav malo pomembna za arheološko dejavnost na Slovenskem.

Ko je Rajko Ložar nastopil svojo službo v Narodnem muzeju leta 1929, je bil poleg univerzitetnega profesorja Balduina Sarie edini poklicni arheolog v takratni Sloveniji. Moral se je spopasti z delom, ki je bilo za časa avstrijske države razdeljeno med kakih pet profesionalnih strokovnjakov, saj je poleg muzejske moral opravljati tudi arheološko spomeniškovarstveno službo za vso takratno Slovenijo, v študijskih letih 1940/41 in 1941/42 pa je bil tudi privatni docent na Univerzi v Ljubljani. Glede na obseg dela in takratne finančne ter infrastrukturne okoliščine bi v vsej zgodovini slovenske arheologije težko našli arheologa, ki je deloval v težavnejših razmerah. Ložar je v Narodni muzej prišel, ko je bila domača spomeniškovarstvena služba še močno nerazvita in kadrovsko šibka, ko v Sloveniji poleg Sarie ni bilo drugih strokovnjakov za arheologijo in ko je bila na Univerzi v Ljubljani arheologija razumljena predvsem kot dodatni oziroma pomožni predmet v izobrazbi bodočih srednješolskih profesorjev zgodovine ali klasičnih jezikov. To je jasno občutil tudi Rajko Ložar v svojih študentskih letih, ko je bilo številnim generacijam študentov že na samem začetku povedano, da kot arheologi ali umetnostni zgodovinarji nimajo skoraj nikakršnih možnosti za zaposlitev.

Glede na položaj in finančne razmere v slovenski arheologiji med obema svetovnima vojnama je Ložarjeva arheološka dejavnost naravnost osupljiva. Njegova arheološka bibliografija iz dvanajstih let delovanja v Narodnem muzeju obsega presenetljivo število bibliografskih enot (81), še osupljiveje pa je, da je v teh letih zelo veliko objavljaj tudi na drugih področjih. Rajko Ložar je prišel v Narodni muzej star 24 let, zapustil pa ga je pri 36, arheološka besedila je objavljaj tudi še naslednja štiri leta, ko je že postal vršilec dolžnosti ravnatelja Etnografskega muzeja. V dobrem desetletju in pol je objavil kakih 20 arheoloških razprav, 24 predstavitev knjig drugih avtorjev, vodnik po Narodnem muzeju, sedem poročil in v takratnih slovenskih časopisih in revijah več kot 20 poljudnejših predstavitev domačih in tujih arheoloških odkritij. Danes večina arheologov v tej starosti šele objavlja doktorate in začenja ustvarjati druga pomembnejša znanstvena in strokovna dela.

Čeprav je bil Ložar po izobrazbi predvsem umetnostni zgodovinar in specialist za rimsko provincialno arheologijo, kar se dobro kaže tudi v največjem številu besedil, posvečenih prav antičnemu obdobju (25 bibliografskih enot), pa je pisal tudi o paleolitiku (štiri enote), neolitiku in eneolitiku (šest enot), bronasti in železni dobi (13 enot), zgodnjem in visokem srednjemu veku (pet enot); deset bibliografskih enot bi lahko ocenili za multiperiodne, tri pa obravnavajo teoretske in metodološke vidike arheologije, preostalim petnajstim pa bi težko pripisali natančnejšo kronološko opredelitev. Dobra polovica spisov iz arheološke bibliografije so predstavitve knjig in poljudnejši prispevki o arheologiji, kar kaže, da se je še posebej zavedal, kako pomembno je predstaviti arheologijo v javnosti, čemur je posvečal več pozornosti kot kateri koli kustos pred njim.

Zaradi tega ne preseneča, da Ložar ni objavil nobene monografije, če izvzamemo *Vodnik po zbirkah Narodnega muzeja* [1931] in objavo predelane doktorske disertacije [Ložar 1934a]. Toda vsaj za kakih deset njegovih razprav lahko rečemo, da so ohranile v slovenski arheologiji trajen pomen.¹

¹ Npr. Prazgodovina Slovenije, posebej Kranjske, v luči zbirke Mecklenburg [1934], Steklena čaša iz

Očitno je namreč, da si je Ložar z vsemi svojimi močmi in znanjem prizadeval preseči za arheologijo v Sloveniji slabe organizacijske in infrastrukturne razmere. Kot izrazito nacionalno usmerjen intelektualec se je zavedal velike odgovornosti in družbenega pomena službe, ki jo je opravljal, kar se vidi iz entuziazma in izjemne energije, ki ju je vlagal v slovensko arheologijo in presegata običajno raven odgovornega profesionalnega odnosa (npr. izjemna skrb za Mecklenburško zbirko, številne poljudne objave, programski teksti o slovenski arheologiji, prizadevanje za oblikovanje nacionalne arheologije Slovencev...).

V slovenski arheološki vedi, polni kadrovskih, organizacijskih in konceptualnih prelomov [več o tem Novaković 2002], je Ložar ostal zapisan kot strokovnjak, ki se mu je vendarle in kljub izrazito neustreznim okoliščinam in organizacijskemu in personalnemu prelomu po 1918, posrečilo zagotoviti minimum znanstveno korektnega delovanja arheološke vede. Uspel je nadaljevati nekatere kvalitetne tradicije in prijeme avstrijske arheologije v novi čas in je, končno, za seboj pustil znanja in dosežke, ki jih je uspešno uporabila sodobna slovenska arheološka šola, obnovljena po drugi svetovni vojni na precej drugačnih temeljih. Če velja, da sta bila Saria in Ložar za novo oblast politično nesprejemljiva,² pa ju slovenska arheologija nikoli ni izgnala oziroma zamolčala.

Težko je reči, zakaj je Ložar po odhodu iz Slovenije skoraj popolnoma pretrgal stike s slovensko arheologijo. Ne da bi špekulirali, je povsem jasno, da Ložar ni bil simpatizer Osvobodilne fronte, ni pa javno nastopal proti njej ali se odprto postavljaj na stran njenih glavnih slovenskih političnih nasprotnikov. Poleg tega pa je Ložar po odhodu v Etnografski muzej večino svojega dela posvetil slovenski etnografiji in tako je že v štiridesetih letih njegovo arheološko delovanje močno usahnilo. Takrat je bil v Narodnem muzeju nastavljen nov kustos za arheologijo, Jože Kastelic.

Slovenska arheologija je, skupaj z drugimi nacionalnimi arheološkimi šolami v socialistični Jugoslaviji, na proklamativni ravni resda sprejemala nekatere socialistične ideološke cilje v procesu preobrazbe družbe (mogoče še najbolj ideologijo bratstva in enotnosti), nikakor pa ne marksizma, kar ji pogosto zelo pavšalno in brez prave analize pripisuje del tujih strokovnjakov (npr. Barford). Prav tako po drugi svetovni vojni v arheologiji ni prihajalo do čistk na politični ali ideološki ravni. O tem nas prepričujejo tudi poklicne poti nekaterih najpomembnejših arheologov v povojni Jugoslaviji (npr. S. Gabrovca, Đ. Baslerja, M. Garašanina, D. Garašanina, A. Benca, B. Čečuka in še nekaterih drugih); njihove predvojne in medvojne biografije vsekakor niso bile najprimernejše za novo oblast. Kakor koli že, Ložar ni postavil stikov z novo generacijo arheologov, verjetno pa tudi ta ni bila pretirano zagreta za njegovo vrnitev.³ Ostaja pa dejstvo, da sta se z leti

Černelega [1935], Situla iz Griž pri Stični [1937], Bronasti oklep z Vrhpolja pri Stični [1937], Rimska najdba s Polhovega gradca [1938], Staroslovansko in srednjeveško lončarstvo v Sloveniji [1939], Ostanki bronaste konjske statue s Trojan [1940], Razvoj in problemi slovenske arheološke vede [1941], Študija o ljubljanski keramiki [1941], Stavbe na kolih in keramika zvončastih čaš [1941], Stratigrafija in kronologija stavb na kolih pri Studencu [1941], Šila in bodala iz stavb na kolih na barju [1943]. – Za natančnejše bibliografske podatke gl. Dular 1987.

² Za Moleta ni povsem jasno. V svojih spominih sicer piše, da se je sam odločil, da bo šel na Poljsko nadaljevati kariero profesorja v Krakovu, toda obenem govori o zanj neprijaznem okolju v prvih povojnih mesecih v Ljubljani [Molè 1970: 510].

³ V razpravi na interdisciplinarnem znanstvenem srečanju o Rajku Ložarju oktobra 2004 je Jože Velikonja

Ložar in slovenska znanost doma vse bolj oddaljevali, in če so določene možnosti za njegovo vrnitev domov še obstajale takoj po vojni, so z vsakim letom njegove emigracije obojestransko bile vse manjše.

LOŽARJEVA PODOBA SLOVENSKE ARHEOLOGIJE

Njegova razprava o zgodovini in problemih slovenske arheološke vede [Ložar 1941a] ima še danes precejšen pomen za slovensko arheologijo, ne samo zato, ker je bila prva in se kot taka tudi sama vpisuje v zgodovino vede, temveč ker je v njej bil prvič predstavljen konceptualni in referenčni okvir za zgodovinsko opazovanje slovenske arheologije. V tej razpravi je Ložar prvi jasno utemeljil zvezo s starejšo humanistično in razsvetljsko antikvarsko tradicijo pri nas, predložil prvo periodizacijo zgodovine slovenske arheologije, ocenil vlogo in vpliv glavnih osebnosti in njihovih del ter poudaril prednostna področja, na katera naj bi se v bodoče usmerjala slovenska arheološka veda.

Konceptualni okvir, ki ga je postavil, je ostal v uporabi še v naslednjih desetletjih. Poznejši pisci zgodovinskih pregledov (npr. S. Gabrovec [1971], P. Petru [1971] in J. Kastelic [1975], deloma pa tudi B. Slapšak in P. Novaković [1996]) so Ložarjev koncept upoštevali in ga nadgrajevali, ne pa zanikali. Tako še danes veljajo nekatere njegove ugotovitve: npr. leto 1875 (Dežmanova izkopavanja na Ljubljanskem barju) kot začetek znanstvene arheologije na Slovenskem, ocena pomena učenih društev za razvoj vede, stranpoti romantično obarvanih avtohtonističnih teorij, kritična ocena ('slepa ulica') arheološkega antikvaričnega slovstva 19. stoletja za nadaljnji razvoj vede. Ložar je resda svojo študijo pisal relativno mlad, toda za sabo je imel že desetletje izkušenj in spoznanj o večini arheoloških strokovnih področij in praks.

Seveda se najprej postavlja vprašanje, zakaj se je odločil za takšno razpravo. Nedvomno ni šlo za noben jubilej ali praznovanje, priložnosti, ob katerih so največkrat objavljene pregledne zgodovinske razprave. Odgovor bi najverjetneje lahko poiskali v razpravi sami. V uvodnem delu je Ložar zapisal, da je slovenska arheologija zasičena s predmeti v domačih in tujih muzejih in da zdaj potrebuje predvsem razmislek o svojem delu in kako dosedanja razvoj in doseženo znanje ustrezno vgraditi v slovensko znanost in kulturo. Razprava je resda izšla, ko je bil Ložar že drugo leto v Etnografskem muzeju, in marsikdo bi pomislil, da jo je mogoče razumeti tudi kot svojevrsten obračun z arheološko kariero, toda vsaj v osnovnih črtah je morala nastati, še preden je zapustil Narodni muzej. Zato se zdi manj verjetno, da bi bil glavni motiv zanjo poračun z leti iz lastne kariere.

Ložar začne svoje premišljanje o slovenski arheologiji z najbolj logičnim postopkom – z zgodovinskim pregledom razvoja in z oceno učinkov, ki so jih imeli posamezniki in njihova dela na nadaljnji razvoj vede. Jasno pokaže, da je bilo v nastajanju slovenske arheološke vede udeleženih več tradicij, ki niso bile nujno komplementarne, temveč tudi izključujoče. Ložar zazna, vendar ju ne predstavi eksplicitno, dva glavna motorja razvoja: splošna znanstvena prizadevanja, ki jih je spodbujal in podpiral razvoj znanosti v avstrijski državi in v slovenskih deželah, in nacionalno gibanje, ki je v arheologiji videlo eno od

omenil, da so v Ložarjevi zapuščini zapiski, ki govorijo o povabilu J. Kastelica ob koncu štiridesetih let, da bi se Ložar vrnil v Slovenijo.

orodij za nacionalne in emancipatorične cilje slovenskega naroda. Marsikdaj sta se ti poti prepletali, marsikdaj pa sta tudi bili na nasprotnih bregovih.

Zasnove prve poti vidi pri Auguštinu Pruglu in razsvetljencih 17. stoletja na Kranjskem, medtem ko začetke druge zaznamujejo predvsem Linhart in Vodnik in gibanje za nacionalno zgodovino Slovencev. Prvi tok se je v 19. stoletju razvijal v dveh smereh: v naravoslovno obarvano prazgodovino in v epigrafsko-zgovinske študije, medtem ko je drugi tok po Linhartu in Vodniku v arheologiji zašel v skrajnost, zapustil znanstveno-kritično metodologijo in pristal v avtohtonističnih teorijah o izvoru Slovencev (npr. Davorin Trstenjak). Zato je tudi največjo pozornost namenil zgodovini znanstvene smeri.

Vendar Ložar v svoji oceni ni bil kritičen samo do avtohtonistov, temveč tudi do raziskovalcev v t. i. znanstveni smeri. Karlu Dežmanu je priznal, da je pri nas vpeljal arheološko izkopavanje kot postopek za pridobivanje avtentičnih podatkov, toda hkrati tudi opozoril, da ga je njegova naravoslovna usmerjenost omejevala v arheološkem spoznanju. Alphonsu Müllnerju je priznal določene organizacijske uspehe, vendar je posebej opomnil na njegovo napačno lociranje Emone na Ig in na tipološko ureditev zbirk Narodnega muzeja, posledično tudi na razstavljanje grobnih celot, ne da bi dokumentiral izvirne kontekste. Predvidel je, da bo to v bodoče postalo Müllnerjev izvirni greh, na katerega bodo opozarjale številne arheološke študije. Walterja Šmida pa je označil kot popolno nasprotje Dežmana – kot zgodovinarja v arheologiji – s čimer ni izrabil enako vseh interpretativnih potencialov, ki jih omogoča arheološko gradivo.

S Šmidom je tudi sklenil zgodovinski del razprave, čas po prvi svetovni vojni je obravnaval v drugem delu (»Sedanje stanje in problemi slovenske arheologije«), in to na precej drugačen način. Besedilo je organizirano po arheoloških periodah: paleolitik, mezolitik, neolitik, doba bakra in bron, starejša doba železa, mlajša doba železa, rimska doba, preseljevanje narodov in naselitev Slovencev, pri čemer je za vsako obdobje na kratko predstavil stanje in smernice razvoja in bodoče prednostne naloge.

Da bi lahko natančneje rekonstruirali Ložarjev pogled na slovensko arheologijo, ni dovolj, da navedemo njegove ugotovitve iz razprave o problemih in zgodovini slovenske arheologije, temveč je treba opozoriti tudi na tiste vsebine, ki jih je Ložar izpustil iz svojega zgodovinskega pregleda oziroma jim je pripisoval manjši pomen.

Tako v zgodovino slovenske arheologije ni vključil *beneške* antikvarske tradicije, ki je bila močno živa v slovenskih istrskih mestih,⁴ in prav tako je šibko predstavljen razvoj arheologije v tržaških ustanovah v času avstrijske države. V tej zvezi sta po našem mnenju še posebej preslabo predstavljena Pietro Kandler in Carlo Marchesetti.

Posebej opozarjamo tudi na Simona Rutarja (1851–1903), deželnega konservatorja Kranjske in enega od utemeljiteljev slovenskega znanstvenega zgodovinopisja. Nasplošno je Rutar pri Ložarju predstavljen kot manj pomemben za zgodovinski razvoj slovenske arheološke vede. Omenja ga na kratko le na treh mestih, in to samo kot konservatorja, enkrat celo v negativnem tonu, kot nenaklonjenega ljubljanskemu muzeju pri ingerencah o najdbah. Rutarjevo vlogo je popolnoma drugače ocenil J. Kastelic [1975], ki je pri njem videl prve jasne elemente slovenske (nacionalne) arheologije, medtem ko je Dežmana – ta je pri Ložarju in v nekaterih drugih pregledih zgodovine arheologije označen kot prvi

⁴ To je dejansko storil šele R. Cunja na začetku devetdesetih let [Cunja 1992].

slovenski arheolog – razumel drugače, kot pionirja znanstvene arheologije na Slovenskem [Kastelic 1975: 124–125].⁵ Kastelic je tako skušal jasno razločiti dve področji, ki ju Ložar ni podrobneje razlikoval.

V drugem delu (obdobje po letu 1918) se je Ložar sicer skušal izogniti podajanju zgodovinskih ocen, toda pri opisovanju stanja v stroki po posamičnih obdobjih in predlogih prioritet v nadaljnjem razvoju ni šlo brez vrednotenja posameznikov in njihovega dela. Ložar je pri tem v svoji razpravi skoraj v celoti izpustil »jugoslovansko« komponento. Ta je sicer takrat predstavljala predvsem organizacijski okvir, resda šibek, vendar ne povsem brez pomena. Tako je v tem okviru v drugi polovici tridesetih let nastajal zelo pomemben projekt – *Arheološka karta Jugoslavije*, katere glavni koordinator je bil Balduin Saria, in tudi prva dva zvezka v tej seriji sta obravnavala slovenski regiji (Lista Ptuj in Rogatec) [Klemenc in Saria 1936; 1938]. Pomena kvalitetnih arheoloških kart se je Ložar zelo dobro zavedal in o tem tudi pisal v prednostnih nalogah železnodobne arheologije, vendar ni omenil takrat zelo kvalitetno organizirane karte Jugoslavije. Od 'jugoslovanskih' projektov je omenil le izdajo epigrafskih spomenikov in Sariev zvezek o antičnih napisih v Jugoslaviji (prvi zvezek v tem projektu) [Saria 1938].

V tem kontekstu je preskromno predstavljen tudi Balduin Saria. Sicer korektno, vendar s skopimi besedami je omenil Sarievo delovanje v Arheološkem seminarju. Poleg že omenjene *Arheološke karte Jugoslavije* Ložar ni omenil najpomembnejšega mednarodnega srečanja v takratni Sloveniji (»Tabula Imperii Romani«, Ptuj 1937), ki ga je Saria pomagal organizirati. Pa tudi, da je bil Saria prvi, ki je organiziral izkopavanja, na katerih so se šolali študentje, Ložar ni zapisal. Mogoče se slednje zdi manj pomembno, vendar predstavlja prvi korak univerzitetne arheologije k problemom domače arheologije. Na nekem drugem mestu in veliko pozneje Ložar [1985] Sarii prizna, da je Ljubljano vpisal na zemljevid središč epigrafskih in zgodovinskih antičnih ved.

Nasploh je Ložar zelo malo pozornosti posvetil arheološkim inštitucijam. V njegovi razpravi ni nobene ocene (razen manjše reference pri Sarii) delovanja Katedre za arheologijo na Univerzi v Ljubljani. Snovalci prve slovenske univerze so na Filozofski fakulteti poleg za takratni čas in kulturni prostor običajne katedre za klasično arheologijo oz. zgodovino starega veka predvideli vsaj še dve arheološki katedri – katedro za prazgodovino in katedro za slovansko arheologijo. Utemeljitev za obe je bila identična, da gre za katedri izjemnega nacionalnega pomena [ZSUL 1929: 210]. Mimogrede, tudi Vojeslava Moleta kot prvega profesorja arheologije na Slovenskem sploh ni omenil. Njegovo delovanje na Slovenskem je bilo res kratkotrajno (do 1925) in omejeno predvsem na klasične arheološke in umetnostnozgodovinske vsebine, toda že sama ustanovitev univerzitetne katedre za arheologijo bi zaslužila omembo pri pregledu stanja po letu 1918. Ta je kljub začetnim težavam, personalnim spremembam in preferencam predavateljev vendarle bila institucionalni okvir, ki ga slovenska arheologija pred tem ni imela.⁶

⁵ Treba je opomniti, da je Rutar v primorskih glasilih objavil serijo manjših člankov o arheoloških odkritjih na Slovenskem in v svetu [Rutar 1893a, 1893b, 1894, 1895, 1896] in da je med drugim celo avtor prvega poskusa nemško-slovenskega arheološkega terminološkega slovarja.

⁶ Vloga te katedre kot obstoječega systemskega okvira je še posebej pomembna pri obnovi slovenske arheologije po drugi svetovni vojni, ko sta J. Korošec in J. Klemenc imela pomembno vlogo in tudi

Kje so vzroki za takšen Ložarjev izbor in ocene? Natančnega odgovora verjetno ne bomo mogli nikoli najti. Pri zgodovinskem pregledu je očitno, da je Ložar opazoval predvsem Kranjsko kot osrednjo slovensko deželo, katere raziskovalci in ustanove naj bi imeli najpomembnejšo vlogo pri konstituiranju slovenske arheološke vede. Tako bi mogoče lahko razumeli, zakaj je izpustil beneške antikvarske in topografske tradicije na Primorskem in v Istri. Toda pri tem bi veljalo opomniti, da prostor Istre (zlasti nekdanje beneške) pred Ložarjem, pa tudi v njegovem času, še ni bil povsem jasno strukturiran v zgodovinski ideji nacionalnega ozemlja Slovencev. Bolj kot beneška Istra je vanjo sodila Primorska s Trstom in morjem v Tržaškem zalivu do Devina.

Lahko bi pomislili, da je kot eno pomembnejših meril Ložar upošteval narodnost arheologov in zaradi tega so skromnejše omembe C. Marchesettija in P. Kandlerja iz Trsta, ki sta za slovenski prostor prispevala nekaj izjemnih raziskovalnih rezultatov, oziroma ni omenil drugih tržaških arheologov, med drugim tudi ne Raffaella Battaglie, predstojnika Italijanskega državnega inštituta za speleologijo v Postojni. Battaglio, ki je pozneje nadaljeval kariero v Padovi, bi resda težko uvrstili v slovensko arheologijo, toda ne gre prezrti pomena Postojnske jame in Betalovega spodmola za slovensko arheološko vedo, pa četudi sta bili ti najdišči takrat zunaj meja Slovenije.

Povsem očitno postaja, da je Ložar pravzaprav podal zelo zožen pogled na zgodovino slovenske arheologije. Njegov izbor osebnosti in del nas napeljuje na misel, da je skušal predstaviti tiste najmanj nedvoumne in neproblematične primere in situacije, ki jim je bilo mogoče poiskati kontinuiteto na ozemlju Slovenije med obema vojnama, medtem ko je »robne« primere raje opustil in se nekako zadovoljil s tezo, da del slovenskega ozemlja leži zunaj političnih meja Slovenije in da so zgodovinski razvoj in sodobni dosežki pač manj pomembni za nacionalno arheološko šolo. S tem bi lahko pojasnili, zakaj tudi ni v ustreznem obsegu upošteval »jugoslovanske« komponente ali razsežnosti v razvoju slovenske arheologije v času svojega delovanja.

Glavno merilo vključenosti v zgodovino slovenske arheologije se pravzaprav zvede na nekaj zelo preprostih izhodišč: slovensko narodnost raziskovalca, ki je raziskoval na Slovenskem, in lokacijo arheološke institucije na Slovenskem (med obema vojnama). Najpogosteje je kombiniral obe izhodišči, pri čemer pa tudi ni bil vedno dosleden (npr. spregled S. Rutarja in njegovih prizadevanj za oblikovanje nacionalne arheološke vede Slovencev). Neogibna posledica Ložarjeve »zožitve« zgodovine slovenske arheologije je bila seveda nekoliko »izolirana« podoba vede. Ker ni natančneje predstavil, kaj šele ovrednotil delovanja nekaterih »neslovenskih« arheologov in ustanov pri nas, ki so zelo odločilno vplivale na znanstveni in strokovni razvoj domače arheologije od zadnjih desetletij 19. stoletja, in končno tudi ne povezanosti slovenskih strokovnjakov z njimi, je nastala že omenjena podoba izoliranosti. Marsikod ne zvemo, kako je do nečesa prišlo, od kod so prišle ideje in kako so odmevale v svojem času.⁷

moč pri ustanovitvi Komisije za arheologijo pri SAZU (poznejšega Inštituta za arheologijo). O tem gl. Novaković 2004: 46–59 in Pleterski 1997.

⁷ Dober zgled tega je vsekakor Ložarjeva kritika naravoslovnega pristopa K. Dežmana. Res mu je priznal, da je prav zaradi naravoslovnno-znanstvene izobrazbe v našo arheologijo lahko vpeljal znanstvena merila, vendar pa mu ta pristop tudi očital, ker naj bi mu onemogočal polnejše arheološko spoznanje. To je seveda res za Ložarjev čas, vendar je treba upoštevati, da je bila v Dežmanovem času prazgodovina uradno

K »zoženosti« Ložarjevega pogleda na zgodovino slovenske arheologije je v veliki meri prispevala tudi njegova odločitev, napovedana v uvodu, da ga zanima predvsem *teoretična osvetlitev metodičnih in načelnih vprašanj*, ki se jih je nameraval lotiti s pomočjo rekonstrukcije zgodovinskega razvoja. Od tod tudi veliko slabše predstavljena institucionalna in strokovna zgodovina, še manj pa je besed o spomeniškovarstveni vlogi in dosežkih slovenske arheologije.

Če na njegovo razpravo gledamo z izhodišč, ki si jih je postavil v uvodu, bi lahko rekli, da je vendarle povsem ustrezno dosegel načrtovane cilje. Vendar pa je na koncu razprave zapisal, da je razvoj znanosti v *najvišji meri odvisen od vnanjih pogojev dela in od organizacije. Zato je za pravilno oceno njenih uspehov treba poznati okolnosti, v katerih živi ... Ob teh bo treba spregovoriti ob neki drugi priliki* [Ložar 1941a; 40], s čimer je zelo jasno priznal, da je osvetlil samo en vidik zgodovine vede, pa še tega delno, ker konceptualnih in metodoloških vprašanj ni mogoče opazovati in razumeti izolirano od družbenega konteksta. Mogoče si je Ložar na začetku razpravo zamislil veliko bolj ambiciozno, vendar se mu je ni posrečilo izpeljati, in jo je zato sklenil z besedami, da jo bo treba nadaljevati ob drugi priložnosti. Tega ne vemo in tudi ne vemo, ali je Ložar mislil nase, ko je govoril o drugi priložnosti.

Da je obdobje po 1918 predstavil popolnoma drugače, kot nekakšen pregled aktualnih dogajanj, ne pa na podoben zgodovinski način kot prejšnje obdobje, kaže, da se Ložar ni želel ali hotel zgodovinsko distancirati od časa, v katerem je sam študiral in delal v slovenski arheologiji, in je to prepustil času in prihodnjim generacijam slovenskih arheologov. Te so to delo dejansko opravile in ga še opravljajo [gl. npr. Gabrovec 1971; Petru 1971; Baš 1954; Slapšak in Novaković 1996; Novaković 2002, 2004] in ocenjujejo tudi Ložarjev prispevek k zgodovi slovenske arheološke vede. V tem smislu je treba razumeti tudi pričujoči prispevek in tezo, da je Ložarjeva razprava o zgodovini vede na tem področju odlično pionirsko delo, in ga je treba kot takšno tudi razumeti, z vsemi pomanjkljivostmi, nedoslednostmi in subjektivnimi ocenami, na katere smo doslej opozorili.

LOŽARJEVA IDEJA ARHEOLOGIJE

Ložar je zapustil kar nekaj objav, v katerih bolj ali manj natančno predstavlja, kako razume arheologijo in kakšne vrste avtentičnega znanja lahko prispeva ta veda. To so predvsem že omenjena razprava o zgodovini slovenske arheološke vede [Ložar 1941a], študija o prazgodovini Kranjske [1934b] in študija o ljubljanski keramiki [1941b]. Iz navedenih del razbiramo predvsem Ložarjeva konceptualna in metodološka načela, v razpravi o zgodovini

uvrščena med naravoslovne vede (prek njenih zvez z antropologijo in fizično antropologijo) in da so bili takrat med prazgodovinarji v srednji Evropi zelo številni naravoslovci. Ne smemo tudi pozabiti, da je bila v drugi polovici 19. stoletja še vedno upoštevana Klemmova klasifikacija ljudstev na »kulturna« in »naravna«, pri čemer so bila ljudstva iz starejše prazgodovine, npr. pred 1. tisočletjem pr. n. št., uvrščana med slednja. Podoben primer lahko vidimo tudi v zvezi z A. Müllnerjem. Ker Ložar ni natančneje pojasnil konteksta, je njegov očitok Müllnerju, da je storil hudo napako, ko je razstavil grobne celote v Narodnem muzeju, zvenel še posebej ostro. Toda prav za isto delo je A. Müllner (*Typische Formen aus den archäologischen Sammlungen des krainischen Landesmuseums »Rudolphinum« in Laibach, 1900*) dobil priznanje od Paula Reineckeja, enega vodilnih evropskih prazgodovinarjev v prvih desetletjih 20. stoletja, namreč da gre za odličen model objavljanja katalogov najdb. – Gl. tudi Slapšak in Novaković 1996: 282.

slovenske arheologije pa tudi nekaj filozofskih misli o arheologiji. Toda kljub precejšnji jasnosti zapisanega v njegovih tekstih to ni dovolj, da bi lahko celoviteje rekonstruirali Ložarjevo idejo arheologije.

Prav zaradi tega smo se odločili, da bomo Ložarjevo idejo arheologije skušali zaznati na treh analitičnih ravneh:

- a. Ložar kot arheološki praktik,
- b. njegova metodološka in konceptualna načela,
- c. njegova filozofija arheologije.

Čeprav je Ložar razumel (in tudi ves čas tako deloval), da je arheologija organska celota, se nam takšna analitična delitev zdi ustrezna, če želimo natančneje osvetliti nekatere elemente v njegovi viziji arheologije. Toda preden natančneje analiziramo njegovo delovanje na omenjenih treh ravneh, moramo nujno nekaj besed nameniti njegovi arheološki izobrazbi in izkušnji arheologije v formativnih letih.

Iz Ložarjevih spominskih zapisov [1974; 1985] je očitno, da ni bil zadovoljen z arheološko izobrazbo, ki jo je mogel pridobiti na univerzah v Ljubljani in na Dunaju. Po precejšnjem navdušenju po končani gimnaziji, ko se je navduševal za umetnostno zgodovino in drugimi zgodovinskimi vedami, je sledilo precejšnje razočaranje ob univerzitetnem študiju v Ljubljani, vsaj kar se tiče arheologije. Kot glavne predmete je v prvem letniku v svoj osebni izkaz vpisal umetnostnozgodovinska predavanja in seminar pri Izidorju Cankarju ter arheološke predmete in seminar pri V. Moletu (dejansko so tudi ta bila bolj umetnostnozgodovinska kot arheološka: a) umetnost helenistične Grčije, umetnost bližnjega Orijenta v srednjem veku in seminar iz glavnega Moletovega predmeta). Tudi naslednji 'arheološki' učitelj – J. Mantuani – je predaval umetnostnozgodovinsko temo (Grška in helenistična umetnost). Ložar je bil nezadovoljen predvsem z Moletom, ki je bil po njegovem mnenju ves čas bolj umetnostni zgodovinar kakor arheolog, ki ob Izidorju Cankarju na univerzi ni našel pravega mesta in maneverskega prostora in da ga arheologija tudi ni najbolj zanimala, zaradi česar ni uspel razviti pravega pouka te vede. Ložar je Moletu še posebej očital, da je predaval vsebine, ki so bile nerelevantne za slovenski prostor. Precej boljše mnenje je imel o Josipu Mantuaniju, ravnatelju Narodnega muzeja in privatnemu docentu za nekatere arheološke predmete.⁸

Že na začetku študija je bilo Ložarju in njegovim sošolcem jasno rečeno, da kot umetnostni zgodovinarji doma ne bodo mogli dobiti službe. Izidor Cankar – Ložar se je na začetku štel med njegove učence, *epigone*, kakor se je sam označil v svojih spominih [Ložar 1985: 53], in ne med *arheologe*, kar je treba upoštevati tudi ob Ložarjevi kritiki Moleta – mu je svetoval arheološko kariero, ker naj bi v bližnji bodočnosti Narodni muzej

⁸ Te kritične misli je Ložar objavil dobrih šestdeset let pozneje in vprašanje je, koliko so njegove poznejše izkušnje z arheologijo in njegova arheološka praksa vplivale na njegovo takratno mnenje. Treba je vedeti, da se je študij arheologije na Univerzi v Ljubljani, kljub precej drugačnim idejam in željam, začel v zelo skromni obliki in še to kot klasična arheologija, katere vsebine so bile razumljene kot dopolnilna znanja bodočim srednješolskim učiteljem zgodovine in klasičnih jezikov. Katedra za arheologija ni imela skoraj nikakršne infrastrukture, knjižnica je štela le nekaj splošnih del, in brez knjižnih daril francoske vlade tudi pouka o klasičnih spomenikih ne bi mogli izvajati (več o zgodovini arheologije na Univerzi v Ljubljani Novaković 2004). Domača arheologija – te Mole ni poučeval – in knjižnica o njej sta bili pri J. Mantuaniju v Narodnem muzeju, s katerim pa se Moletu in Cankarju ni posrečilo postaviti dobrega sodelovanja. Mantuani naj bi ju namreč oviral pri uporabi muzealij v pedagoške namene [Molè 1970: 298].

potreboval arheološkega kustosa. Svetoval mu je tudi študij v Gradcu pri Walterju Šmidu, takrat brez dvoma najboljšemu poznavalcu slovenske prazgodovinske in antične arheologije [Ložar 1985: 52]. To mu je svetoval tudi Molè [ibidem], kar samo še jasneje kaže, da se je Molè zavedal, da ne more šolati študentov za domačo arheologijo, ali pa ni imel takšnih ambicij. Zelo verjetno je tudi, da sta Molè in Cankar takrat že vedela, da gre Mole za eno leto na univerzo v Krakov in da bo v pouku arheologije v Ljubljani nastala precejšnja vrzel.⁹

Vprašanje, ki se nam tu zastavlja in na katero ne vemo odgovora, je, zakaj je bil prav Rajko Ložar »izbran« za bodočega arheologa in ne kdo drug iz vrst Molètovih, Cankarjevih ali Mantuanijevih študentov. Kljub vsemu izbor ni bil tako majhen.¹⁰ Morda se je Ložar izkazal kot odličen študent že v prvih dveh letih študija ali pa, ker je že takrat kazal nadarjenost tudi na širšem kulturnem področju.

Kakor koli že, leta 1925 je Ložar po petih semestrih v Ljubljani nadaljeval študij na Univerzi na Dunaju. Kakor je zapisal, si je še vedno želel biti umetnostni zgodovinar in je v prvem dunajskem semestru v svoj študijski program na prva mesta vpisal umetnostno-zgodovinske predmete in le na zadnji dve mesti arheološka kolegija, ki pa sta tudi bila bližje umetnostni zgodovini kakor pa arheologiji (grško kiparstvo, rimski slavoloki). Šele v 7. semestru je postavil arheološke predmete na prvo mesto, v 8. semestru pa umetnostno-zgodovinskih predmetov ni vpisal, ker je imel že dovolj kreditov [Ložar 1985: 59–60].

Med dunajskimi profesorji je Ložar še posebej poudaril R. Eggerja in Arnolda Schoberja, pod njunim vplivom se je začel intenzivneje zanimati za rimske provincialne teme. Slednji mu je celo svetoval temo o antičnih sarkofagih Norika in Panonije za doktorsko disertacijo, s katero je bil promoviran leta 1927. Toda kljub dokaj pozitivnemu mnenju o dunajskih profesorjih, ni videti, da bi mu bil kateri od njih poseben vzor.

Vidimo torej, da je Ložar kljub nasvetom ljubljanskih profesorjev še vedno vztrajal pri študiju umetnostne zgodovine kot svoje primarne vede in da je šele, ko je izpolnil vse obveznosti za to smer, ni več vpisoval umetnostnozgodovinskih predmetov. Navsezadnje to

⁹ V. Molè je v celoti zaključil študijsko leto 1924/25, v naslednjem študijskem letu, ko je Ložar nadaljeval študij na Dunaju, Moleta ni bilo več v Ljubljani.

¹⁰ V študijskem letu 1923/24 so v prvo generacijo študentov sodili tudi študenti 5. in 6. semestra, ki so še pred zimskim semestrom 1923, ko je bila uradno ustanovljena katedra za arheologijo, redno vpisovali Moletova in Mantuanijeva predavanja in seminarje: *Bernard Ambrožič* (r. 1892, Dobrova pri Ljubljani), *Janez Jalen* (r. 1891, Rodine pri Radovljici), *Anton Vodnik* (r. 1901, Podutik pri Ljubljani), *Vladimir Rodionov* (r. 1897, St. Almotinskaja v Rusiji), *Ivan Tonja* (r. 1899, Ljubljana), *Albin Vilhar* (r. 1902, Postojna), *Janko Spreitzer* (r. 1893, Ljubljana). Podoben curriculum so imeli tudi študentje 3. semestra: *Rajko Ložar* (r. 1904, Ljubljana), *Edo Pitschman* (r. 1894, Šmarje-Sap), *Vilko Rus* (r. 1901, Kranj). Bruci oziroma študentje, ki prej niso vpisovali Moletovih ali Mantuanijevih predavanj, pa so bili: *Martin Benčina* (r. 1904, Trst), *Anton Bizjak* (r. 1903, Šmartno ob Paki), *Anton Hrasnik* (r. 1895, Dobje pri Planini pri Brežicah), *Marija Kump* (r. 1905, Ljubljana), *Slavko Malý* (r. 1900, Zadar), *Anica Petrič* (r. 1904, Ljubljana), *Josip Posch* (r. 1897, Ljubljana), *Bogdan Radica* (r. 1904, Split), *Teodor Raktelj* (r. 1866, Ljubljana), *Vlasta Sterlè* (r. 1905, Buzet), *Dragica Stirn* (r. 1902, Kranj), *Franjo Šijanec* (r. 1901, Poljčane). V tem študijskem letu je bilo skupaj 23 redno vpisanih študentov arheoloških kolegijev in štirje izredni študentje [Novaković 2004].

Pri mislih o možnem kandidatu za arheološkega kustosa v Narodnem muzeju v Ljubljani ne smemo pozabiti tudi na Balduina Sario, Nemca iz okolice Ptuja, dunajskega doktoranda, ki je bil prav v letih 1924–1925 arheološki kustos v Narodnem muzeju v Beogradu in je šele nekaj let pozneje (leta 1927) začel redno poučevati na Univerzi v Ljubljani.

potrjuje tudi izbor univerze: namesto k Walterju Šmidu v Gradec, kamor so ga usmerjali njegovi ljubljanski profesorji in kjer bi se nedvomno precej več ukvarjal s prazgodovino in rimsko provincialno arheologijo Norika in Panonije, se je odločil za veliko bolj umetnostnozgodovinski program na dunajski univerzi. Njegov obrat od umetnostne zgodovine k rimski provincialni arheologiji, ki se je zgodil šele v zadnjem letniku študija, bi lahko razumeli celo kot pragmatično odločitev, saj je za službo v Narodnem muzeju potreboval več arheološke izobrazbe. Pravzaprav je šele disertacija prvi pravi Ložarjev spoprijem z domačo arheološko dediščino.

Mogoče je v tej zvezi zanimivo še to, da Ložar ni študiral prazgodovinske arheologije, ki je bila pravzaprav ponos zbirk v Narodnem muzeju in je zahtevala drugačen konceptualni pristop od klasične arheologije, ki jo je študiral Ložar. Na Dunaju bi prazgodovinsko arheologijo študiral pri Oswaldu Menghinu (profesor za prazgodovino, 1917–1945), enemu vodilnih evropskih strokovnjakov na tem področju. Na voljo bi imel tudi gradivo iz dunajskega Prirodoslovnega muzeja, ki je hranil zelo veliko arheoloških najdb prav s slovenskega prostora.

Kakor koli že, leta 1929 je Ložar nastopil službo v Narodnem muzeju kot arheološki kustos, poleg tega je moral skrbeti tudi za muzejsko knjižnico, arheološko spomeniškovarstveno dejavnost in še za vrsto drugih nalog, ki so takrat šle edinemu profesionalnemu arheologu v Sloveniji. Marsikaj, česar ni študiral v Ljubljani in na Dunaju, je moral nadoknaditi ob delu. Zlasti za prazgodovinsko arheologijo in arheologijo zgodnjega srednjega veka, za kateri je v naslednjem desetletju pravzaprav pokazal največje arheološko znanje in veščino, se je moral izučiti sam.

LOŽAR – ARHEOLOŠKI PRAKTIK

Dejstvo, da je Ložar za tisti čas precej kvalitetno odgovarjal na izzive vrste arheoloških nalog v muzejski službi, raziskovalni arheologiji in tudi v spomeniškovarstveni dejavnosti, bi lahko razumeli ne samo kot rezultat Ložarjeve izjemne delovne energije in sposobnosti organiziranja svojega časa in dela, temveč tudi kot okoliščino, ki je po drugi strani veliko prispevala k Ložarjevemu konstantnemu izobraževanju na številnih arheoloških področjih.

Očitna nadarjenost za takratno arheološko analitiko in sposobnost hitrega dojetja bistvenih prvin problemov sta predstavljali glavno podlago, na kateri je pozneje lahko učinkovito gradil svoje znanje s pomočjo literature in stikov s tujimi strokovnjaki. V tem ga je očitno vodilo tudi načelo o enotnosti arheologije, ki jo je videl kot vedo, ki avtentično znanje o preteklosti pridobiva iz opazovanja predmeta (najdbe) in procesa njegovega, predvsem oblikovnega, snovanja in dejanskega ustvarjanja. Bogate izkušnje z raznovrstno arheološko prakso in spoprijemanje z zelo različnimi problemi in izzivi (ne samo tehničnimi in organizacijskimi, temveč tudi konceptualnimi), kot si jih je Ložar nabral v 12 letih svojega delovanja v Narodnem muzeju, so samo še dodatno krepile to idejo. Po eni strani je bil Ložar zaradi službenih obveznosti in tudi lastne odgovornosti, ki jo je čutil do nacionalne dediščine, prisiljen delovati v skladu s takrat uveljavljenimi znanstvenimi in strokovnimi standardi, toda po drugi strani bi verjetno podobno počel tudi, če bi bile razmere za delovanje boljše.

Številna dela, namenjena popularizaciji arheologije in slovenske arheološke dediščine, predstavitev tuje znanstvene literature domačim strokovnim krogom, želja po poučevanju

študentov in navsezadnje tudi obrat k narodoslovju in narodopisju niso samo izraz takratnih skromnih okoliščin, ki so zahtevale, da ena oseba opravlja veliko različnih del, temveč jih je treba razumeti predvsem kot delovanje Ložarjevega »nemirnega« duha, ki se zaradi bogatih praktičnih izkušenj v arheologiji in v slovenskem kulturnem življenju ni bal številnih izzivov in problemov. S takšnimi izzivi pa si je, po našem mnenju, upal spoprijeti tudi zaradi pri njem žive ideje, da je človeška ustvarjalnost z vsemi njenimi različnimi manifestacijami vendarle utemeljena z neko globlje ležečo »organsko zraščeno« substanco oziroma močjo človekovega duha. Tej se lahko približamo na različne načine oziroma z različnimi analitičnimi tehnikami, ki pa so v svojem bistvu sekundarne in se jih, kakor vsake druge večšine, lahko preprosto izučimo.

LOŽARJEVA KONCEPTUALNA IN METODOLOŠKA NAČELA

Na tem področju je Ložar najizraziteje pokazal svoja umetnostnozgodovinska izhodišča. Čeprav tega nikjer ni izrecno zapisal, pa je iz nekaterih njegovih razprav povsem jasno, da je bilo zanj avtentično arheološko spoznanje mogoče le s preučevanjem form. Ložar je precej redko uporabljal izraz kultura, pa še takrat je bil pri njem ta izraz večkrat bližje pojmu civilizacije kakor pa pojmu arheološke kulture kot arheološkega taksona za nekdanja ljudstva ali plemena, kar je bila v Ložarjevem času že uveljavljena raba pojma arheološka kultura. Namesto kulture raje govori o formi, ki jo v odsotnosti pisane besede, likovne podobe in drugih oblik reprezentacije, ki jih ljudje v preteklosti bodisi niso poznali ali pa so arheološkemu očesu ostale skrite, razume kot glavno sredstvo izraza in ustvarjalnosti človeškega duha v svetu predmetov. Forma je navsezadnje v primerjavi z arheološko kulturo tudi bolj empiričen pojem in obenem tudi avtentična kategorija pretekle kulture, ne pa kategorija, ki jo arheološkim predmetom vsiljujejo arheologi. Zato je Ložar upravičeno razumel formo tudi kot izraz skupinske identitete. In od tod izvira njegova teza, da je slog vedno individualen oziroma »avtohton«.

Forma je zanj kategorija, ki ima v kulturi lasten razvojni potencial, medtem ko so zgodovinske, družbene in druge okoliščine sekundarne.¹¹ Opazovanje in spoznavanje formalnega razvoja v času, v prostoru in v drugih specifičnih kontekstih je za Ložarja pomenilo razumevanje notranje evolucije skupnosti ustvarjalcev in šele nato je mogoče vpeljati zgodovinsko rekonstrukcijo procesov in dogodkov.

Metodološko gledano je Ložar izrazil, lahko bi rekli celo zelo strog pozitivist. Formalna analiza mora imeti popolnoma jasne empirične podlage in postopke. Z drugimi besedami: za Ložarja je pravilna arheološka metoda tista, ki ima za primarno izhodišče zelo natančno empirično opazovanje arheološke zbirke (skupine) najdb in ugotavljanje njenih notranjih tipoloških, kronoloških in razvojnih pravilnosti, in šele nato povezava z morebitnimi relevantnimi regionalnimi ali nadregionalnimi modeli razvoja.¹²

V tem smislu je Ložar naslednik več tradicij oz. šol oblikovne analize, ki izvirajo iz

¹¹ [P]ri kronologiji našo metodično pot označuje to, da smo pustili ob strani vse historično-tipološke podlage in se oprli na analizo forme [Ložar 1934: 33].

¹² Razvoj se gradi od znotraj navzven in ne zunaj navznoter, kakor doslej [Ložar 1934: 33].

podlag 19. stoletja: Cankarjeve šole slogovne analize, ki pa je ni priznal v celoti, ker naj bi slogu pripisovala prevelik domet (npr. slog kot sinteza duha dobe), Menghinove prazgodovinske šole formalne analize, teorije kulturnih krogov (*Kulturkreislehre*) Schmidta in Koppersa, dunajske umetnostnozgodovinske šole A. Riegla, F. Wichoffa in H. Wölfflina. V vseh naštetih primerih gre predvsem za avstrijske in ne nemške tradicije, kar se v Ložarjevem konceptu izraža zelo jasno. Dejansko mu je bila zelo tuja nemška kossinovska arheologija, ki je ponujala 'neposredno' branje zgodovine prazgodovinskih ljudstev in plemen in je prav v času Ložarjevega arheološkega delovanja v Ljubljani postajala vse bolj priljubljena v srednjeevropski arheologiji. Od nemških šol je precej bolj spoštoval šolo poselitvene arheologije (*Siedlungsarchäologie*) A. Kiekebuscha in C. Schuchhardta, G. Bersuja in drugih, ki je zlasti na metodološki ravni močno presegala kossinovsko (pra)zgodovino ljudstev in plemen [Ložar 1930]. Prav tako pa mu ni bil povsem blizu niti migracijsko-evolucijski pristop G. Childa.

Ložar je s konceptom slogovne analize kot glavnim arheološkim postopkom v interpretaciji vztrajal do konca svoje kariere v Ljubljani. Čeprav je že pred drugo svetovno vojno ta prijem marsikod veljal že za zastarel in neustrezen za cilje arheologije, pa se je v slovenski prazgodovinski arheologiji ohranil še v prvih povojnih letih. S. Gabrovca je jasno poudaril,¹³ da je F. Stare, še preden sta oba v petdesetih letih prišla v stik z nemško arheološko šolo G. Merharta in njegovih učencev, svojo prazgodovinsko arheologijo najprej gradil iz Ložarjeve tradicije. Kot zadnji poskus v tej smeri lahko vidimo delo Tatjane Bregant *Ornamentika na neolitski keramiki v Jugoslaviji* [1968], ki pa je bilo že na samem začetku obsojeno na podobno usodo kakor slogovne analize – bilo je nerelevantno za dejansko usmeritev in razvoj prazgodovinske arheologije na Slovenskem.

LOŽARJEVA FILOZOFIJA ARHEOLOGIJE

Ložar svoje filozofije arheologije ni nikjer natančneje predstavil. Edina opora za razmislek o tem so prve štiri strani razprave o zgodovini arheološke vede na Slovenskem, za katere bi lahko rekli, da predstavljajo samó skico Ložarjeve filozofije arheologije. Čeprav gre za zelo skromen in še ne povsem razčlenjen zapis, tudi to zadošča, da lahko spoznamo še nekatere dodatne razsežnosti Ložarjevega arheološkega opusa.

Ložar pravi, da sta v vsaki znanosti dva komplementarna principa – dinamični princip, ki poganja znanost v nova odkritja, pridobivanje novih podatkov in spoznanj, in statični princip, ki pomeni refleksijo oziroma kritično razumevanje spoznavnega procesa in v njem udeleženi subjektov.

Dinamični princip znanosti omogoča transcendiranje od subjekta in njegovega psihološkega akta spoznavanja k predmetu spoznavanja. Statični princip pa ima pri tem korektivno nalogo; zavrne naj čisto transcendenčnost od subjekta k objektu, ne da bi nanj vplivala opazovalčeva subjektivnost. Statični princip je, z Ložarjevimi besedami, naperjen k samemu subjektu spoznavanja oziroma k spoznavanju samega sebe, k postavitvi sebe v spoznavno matrico vede. Z drugimi besedami, arheološko spoznanje o drugem je vedno tudi spoznanje o samemu sebi.

¹³ Gl. prispevek S. Gabrovca v tej knjigi.

Tudi če ne bi poznali Ložarjevih filozofskih misli iz njegovega pisanja o umetnostni zgodovini, poeziji in človekovi ustvarjalnosti, bi lahko že iz omenjenega mogli razbrati, da je bila Ložarjeva filozofska ideja znanosti (oz. arheologije) blizu zgodnjemu eksistencializmu.¹⁴ Prav tako pa lahko v njegovih skicah filozofije arheologije zaslutimo tudi fenomenološko tradicijo s preloma stoletja in tradicijo hermenevtike Wilhelma Diltheya. Za Diltheya je namreč vsakršno razumevanje kategorija življenja (*Lebenskategorie*) in ne samo metoda. Razumevanje (*Verstehung*) je izkušnja življenja in razumevanje je mogoče prav zato, ker ima referenco v lastni izkušnji oziroma izkušnjah drugih. Ložarjev statični princip govori pravzaprav isto – vsako (znanstveno) spoznanje je razumevanje kot spoznavanje samega sebe v znanstvenem spoznanju. Prav na tej točki lahko zaslutimo lok, s katerim je Ložar povezal svoje arheološko razmišljanje in prakso s preučevanjem drugih človeških duhovnih dejavnosti, zlasti poezije in likovne umetnosti – kot avtentično izkušnjo sebe (oz. posameznika) prek dojetanja in razumevanja zunanjega in notranjega sveta drugih.

Prav v teh elementih skice Ložarjeve filozofije arheologije lahko dobro vidimo, da je bil Ložar prvinsko predvsem preučevalec »visoke« kulture, predvsem likovnega ustvarjanja in poezije; pri tem se je njegov »jaz« lahko spoprijel s skrajnimi mejami obzorij in pogojev ustvarjalnosti človeškega duha. Na tem mestu je tudi znanost eden vrhuncev ustvarjalnosti, ki pa vendarle ne more dokončno uresničiti svojega poslanstva brez stalnega samospraševanja subjekta-ustvarjalca. Čeprav se je Ložar v arheologiji, pozneje pa tudi v etnologiji, veliko pogosteje srečeval z bolj vsakdanjimi stvaritvami človeškega duha (npr. vsakdanja materialna kultura), je tudi pri tem skušal ohranяти opisano perspektivo in je iskal predvsem tiste kulturne presežke, ki so segali onkraj vsakdanje funkcionalnosti in pragmatičnosti prakse.

Kot prepričan pozitivist ni niti dvomil o osnovnih načelih in postopkih zajemanja arheoloških podatkov, oziroma jih ni posebej problematiziral (razen v smislu natančnosti aplikacije metode), se je pa v zvezi s statičnim principom vendarle spraševal, v kolikšni meri lahko notranja refleksija spreminja predmet in metodo opazovanja. Prav v tem lahko spet vidimo učinkovanje statičnega principa in pravzaprav tudi določeno nekonsistentnost Ložarjeve ideje arheologije, ko dopušča precejšnjo neodvisnost arheološke metode od interpretacije, saj je v glavnem slednja podvržena kritiki. Pa vendar Ložarja ne smemo prestrogo soditi: svoje skice filozofije arheologije, bolje rečeno, skice filozofije znanosti ni posebej razvil, še manj pa je iz nje izpeljeval kakršna koli operativna metodološka ali konceptualna načela.

Ložarjeva praksa na številnih področjih humanistike, pogled, primarno usmerjen na formo, ki je potencialni skupni imenovalac različnih ved v spoznavanju preteklosti, in njegova filozofija arheologije, nam začrtujejo polje, v katerem bi mogli zaznati Ložarjevo idejo enotne arheologije kot zveze znanja o svetu in osebnega izkustva o njem. Vendar dokončne podobe njegove arheologije ni mogoče podati, kajti Ložar je bil v arheologiji dejansko navzoč le dobro desetletje in še to na začetku svoje znanstvene in kulturne ustvarjalnosti. V zrelih letih, ko bi upravičeno pričakovali več refleksivnega pisanja, je bil Ložar za slovensko arheologijo izgubljen. Tako pa je mogoče skleniti, da je Ložar v slovenski arheologiji dejansko postavil temelje nekaterim dejavnostim in tudi prispeval nekaj pionirskih del na izbranih področjih, ki pa v glavnem niso doživela nadaljevanja v

¹⁴ Drugi avtorji v tem zborniku so njegovo poznavanje filozofije F. Webra, G. Marcela in drugih še natančneje predstavili.

smeri, kakor si jo je sam zamišljal, saj je bila slovenska arheologija po drugi svetovni vojni personalno in tudi konceptualno obnovljena na precej drugačnih podlagah.

Preden sklenemo naš razmislek o Ložarjevi ideji in praksi arheologije, moramo zaradi objektivnejše ocene opozoriti tudi na njegov poskus povezave etnografije in prazgodovinske arheologije [Ložar 1943], ki bi ga lahko že v kontekstu takratne etnografije in arheologije ocenili kot slepo ulico oziroma nekakšen »zdrs« v njegovem znanstvenem opusu. V članku »Prazgodovinske osnove slovenskega narodopisja« je skušal Ložar, v skladu s svojim razumevanjem ljudske kulture kot glavnega predmeta etnografije, tej podeliti še izrazitejšo zgodovinsko razsežnost s tem, ko je zanjo iskal izvire v »prazgodovinski« naravi kulture njenih nosilcev. Po Ložarju [1943: 72] je kmet (skupaj z lovцем in nomadom-živinorejcem) izrazit nosilec kulture v prazgodovini in to vlogo naj bi opravljal skoz vso zgodovino do danes. Tako dolgo kontinuiteto skuša Ložar ponazoriti z ločevanjem med figuralno in ornamentalno umetnostjo, pri čemer naj bi bila slednja izrazito značilna za kulturo kmetov od neolitika naprej. Da bi to natančneje predstavil, je Ložar vpeljal pojem psihološke kontinuitete, ki naj bi se od neolitika ohranjala v kulturi kmetov

Ker živi kmet še na stopnji neolitika in sicer konkretno empirično in psihologično, so razumljivi mnogoštevilni relikti geometrizma in ornamentalizma širom po Evropi, ki pa samo jasno dokazujejo, da je psihološka kontinuiteta med sedanjostjo in prazgodovinskami stopnjami močnejša, nego se splošno misli. [Ložar 1943: 75]

Razlog za psihološko kontinuiteto je videl v podobnem načinu življenja oziroma v t. i. ergoloških vidikih kulture (orodje, bivališča, ročno oziroma živalsko delo...), ki naj bi bili v kmečkem načinu življenja skoz vse predindustrijsko obdobje zelo podobni.

Ložarjev poskus povezave prazgodovine in etnografije je njegov zadnji »arheološki« članek v Sloveniji in bi ga lahko razumeli tudi kot nekakšen most med arheologijo, ki je bila njegova glavna veda v Narodnem muzeju, in etnografijo, kateri je poslej posvečal večino svojega raziskovanja.

V tem članku se pravzaprav zelo dobro vidijo nekatere glavne slabosti Ložarjevega projekta arheologije in okoliščine, v katerih je bolj ali manj sam deloval na različnih področjih: nekritično povzemanje nekaterih idej in konceptov na področjih, ki jih ni posebej natančno poznal, npr. psihološka kontinuiteta, oziroma konstantno vračanje k nekaterim konceptom arheologije, kulture in umetnosti, ki izvirajo še iz poznega 19. stoletja in so predstavljali temelj njegovega pogleda na kulturo in zgodovino kulture. Koncept psihološke kontinuitete, ki ga je Ložar vpeljal precej nerefektirano, je dejansko zelo blizu takrat precej popularnim konceptom etnopsihologije, karakterologije in podobnih pristopov, ki so skušali v kolektivnih mentalitetah videti pomembne elemente nacionalnih identitet oziroma kultur. Ložar sicer ni sprejel skrajne (antropogeografske) različice takšnih pristopov, ki so nastajanje specifičnih kolektivnih značajev videle kot rezultat delovanja naravnega okolja, temveč jih je razumel kot rezultat specifičnih in dolgotrajnih oblik vsakdanjega načina življenja. Toda Ložarjeva glavna napaka je bila, da je te oblike načina življenja opazoval izolirano od drugih sinhronih vidikov kulture in je razlago njihovega razvoja iskal predvsem po diahroni poti, iz predhodnih podobnih oblik in tako dobil navidezne dolgotrajne podobne kulturne obrazce v različnih obdobjih.

LITERATURA

BAŠ, FRANJO

1954 Organizacija spomeniškega varstva v slovenski preteklosti. Varstvo spomenikov 5 (1953–54): 13–37.

CUNJA, RADO

1992 Zgodovinski oris arheoloških raziskav na Koprskem. *Annales* [Koper] 2: 67–86.

DULAR, ANJA

1987 Arheološka bibliografija Rajka Ložarja. *Arheološki vestnik* 38: 441–447.

GABROVEC, STANE

1971 Stopdeset let arheologije v Narodnem muzeju. *Argo* 10: 35–48.

KASTELIC, JOŽE

1975 Arheologija Slovenije in njene dileme v XIX. stoletju. V: *XI. Seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Filozofska fakulteta: 121–125.

KLEMENC, JOSIP IN BALDUIN SARIA

1936 *Archaeologische Karte von Jugoslavien. Blatt Ptuj*. Beograd in Zagreb: Akademien der Wissenschaften.

1939 *Archaeologische Karte von Jugoslavien. Blatt Rogatec*. Beograd in Zagreb: Akademien der Wissenschaften.

LOŽAR, RAJKO

1930 Dr. Gerh. Rodenwaldt, Neue deutsche Ausgrabungen. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 11: 86–87.

1934a Ornamenti noriško-panonske kamnoseške industrije. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 29 (3–4): 99–147.

1934b Predzgodovina Slovenije, posebej Kranjske, v luči zbirke Mecklenburg. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 15: 5–91.

1941a Razvoj in problemi slovenske arheološke vede. *Zbornik za umetnostno zgodovino* 17: 107–148.

1941b Študije o ljubljanski keramiki. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 22: 1–35.

1943 Prazgodovinske osnove slovenskega narodopisja. Prispevek k poglavju Etnografija in prazgodovina. *Etnolog* 15, 1942: 70–88.

1974 Vojeslav Mole, Iz knjige spominov. *Meddobje* [Buenos Aires] 14: 132–144.

1985 Nekaj spominov iz mojega življenja in dela. *Meddobje* [Buenos Aires] 21: 42–75.

MOLÈ, VOJESLAV

1970 *Iz knjige spominov*. Ljubljana: Slovenska matica.

NOVAKOVIĆ, PREDRAG

2002 Archaeology in five states – A peculiarity or just another story at the crossroads of »Mitteleuropa« and the Balkans. A case study of Slovene archaeology. V: Biehl, P.,

- A. Gramsch in A. Marciniak (ur.), *Archäologien Europas. Geschichte, Methoden und Theorien/History, Methods and Theories*. Münster/New York/München/Berlin: Waxmann (Tübinger Archäologische Taschenbücher, Bd. 3): 323–352.
- 2004 Zgodovina arheologije na Univerzi v Ljubljani. V: Novaković, P., M. Lovenjak in M. Budja, *Osemdeset let študija arheologije na Univerzi v Ljubljani*. Ljubljana: Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani: 11–118.

PETRU, PETER

- 1971 Misli ob stopetdesetletnici Narodnega muzeja. *Argo* 10: 3–34.

PLETERSKI, ANDREJ

- 1997 *Inštitut za arheologijo – polstoletnik*. Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU.

RUTAR, SIMON

- 1893a Nemško-slovenska starinoslovska terminologija. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 1893: 46 s.
- 1893b Selitev Slovanov proti jugu. *Ilustrovani narodni koledar 1893*: 122–138.
- 1894 Selitev Slovanov proti jugu. *Ilustrovani narodni koledar 1894*: 95–118.
- 1895 Selitev Slovanov proti jugu. *Ilustrovani narodni koledar 1895*: 97–107.
- 1896 Velika Moravska in staroslovenski jezik. *Ilustrovani narodni koledar 1896*: 127–142.

SARIA, BALDUIN

- 1938 *Antike Inschriften aus Jugoslawien, Noricum und Pannonia Superior*. Zagreb: [St. Kugli].

SLAPŠAK, BOŽIDAR IN PREDRAG NOVAKOVIĆ

- 1996 Is there national archaeology without nationalism? Archaeological tradition in Slovenia. V: M. Díaz-Andreu, M. in T. Champion (ur.), *Nationalism and archaeology in Europe*. London: University College of London Press: 256–293.

ZSUL

- 1929 *Zgodovina slovenske univerze v Ljubljani do 1929*. Ljubljana.

LOŽAR'S VIEW ON SLOVENIAN ARCHAEOLOGY AND HIS NOTION OF ARCHAEOLOGY

SUMMARY

During his professional career in Slovenian archaeology (1929–1939), Rajko Ložar worked in a rather unusual situation. Besides Vojleslav Molè and Balduin Saria, who lectured on archaeology at the University of Ljubljana, Ložar was the only professional archaeologist in Slovenia before the Second World War. An intellectual with a patriotic attitude, he was well aware of the circumstances he was working in, and of his responsibilities as the archaeological curator in the National Museum. For this reason he worked on heritage protection, museum archaeology, and academic archaeology almost equally extensively. Considering the range and amount of work as well as financial and infrastructural circumstances of that time there was hardly an archaeologist in Slovenia who worked in more unfavorable conditions. In spite of this, Ložar's works successfully managed to overcome these constraints. In the history of Slovenian archaeology, characterized by a number of organizational, conceptual and personnel issues, Rajko Ložar remains a scholar who to a certain extent provided the bridge between the traditional Austrian archaeology before the First World War and the modern Slovenian school of archaeology established on considerably different conceptual foundations after the Second World War.

Ložar's seminal essay on the history and conceptual developments of Slovenian archaeology [Ložar 1941a] excellently illustrates not only the development of Slovenian archaeology and its position prior to WWII, but conveys Ložar's own idea of archaeology as well. First and foremost, the text provides the first conceptual and referential guidelines for the study of Slovenian archaeology. Besides, Ložar clearly demonstrated the role and influence of old humanistic and antiquarian traditions of the period of Enlightenment; he proposed the periodization of the history of Slovenian archaeology; he evaluated the role and influence of leading archaeologists and their works; and he set the agenda for future development of archaeology in Slovenia. The conceptual framework Ložar had proposed in his treatise remained in use decades after his departure from Slovenia. Later authors of studies on the history of Slovenian archaeology (S. Gabrovec, P. Petru, J. Kastelic, to a certain extent also B. Slapšak and P. Novaković, to name a few) have mainly upgraded Ložar's conceptual model.

This paper discusses Ložar's views on Slovenian archaeology and his notion of archaeology. It is clear from the above-mentioned treatise, which provides the best insight into both issues, that Ložar was quite critical of earlier traditions in Slovenian archaeology. In his opinion, Karel Dežman was a naturalist, Alphonse Müllner uncritically adopted the typological method, and Walter Šmid was too historical in his interpretations. Ložar was equally negative of V. Molè, Ložar's teacher of archaeology during his first years at the University of Ljubljana, nor did he set his professors from the University of Vienna as an example. In order to precisely evaluate Ložar's view of Slovenian archaeology it is not enough to cite his conclusions from the above-mentioned treatise, but to look at the issues which Ložar did not incorporate into his history of Slovenian archaeology, or which he

regarded as less important than they actually were.

In his history of Slovenian archaeology, Ložar neglected to include the 'Venetian' antiquarian tradition that was especially strong in the towns of Slovenian Istria (this was rectified by R. Cunja at the beginning of the 1990's); insufficient weight was given to the archaeological developments of 19th-century institutions in Trieste; the 'Yugoslav' component, though rather weak, nevertheless had some influence (the work of B. Saria on the project of the Yugoslav archaeological atlas), but was almost completely omitted. And, according to the opinion of this author, Ložar insufficiently stressed the role and work of certain scholars, especially S. Rutar and B. Saria.

Ložar's view of Slovenian archaeology cannot be completely understood without considering his idea of archaeology in the first place. Ložar tried to compensate for his dissatisfaction with the knowledge he had gained at the universities of Ljubljana and Vienna, with intensive reading of foreign publications. Yet they equally failed to provide a clear idea of archaeology and archaeological practice he was willing to fully embrace. As an archaeologist with the background in art history, Ložar, to a certain extent, favored the ideas of Izidor Cankar, but he never fully accepted Cankar's concept of style reflecting the spirit of times. The notion of archaeology adopted by Kossinna from Germany, on the other hand, which promised a 'direct' reading of the history of prehistoric peoples and was increasingly popular in the German-speaking world, was completely alien to Ložar. With his academic background as a student of art history in Ljubljana and Vienna, Ložar remained faithful to the method of stylistic and formal analysis as applied by art history; he viewed it as the principal means of gaining archaeological knowledge. As a scholar and practitioner of a number of humanistic disciplines he also believed that this approach could provide archaeology with the necessary link with other arts and sciences dealing with the human past and with human creativity. He viewed different historic, anthropological, ethnological, and other approaches offered by various archaeological schools in contemporary Europe as a mere supplement to his idea of archaeology.

MUZEALEC V NARODNEM MUZEJU IN ZAČETKI ARHEOLOGIJE SREDNJEGA VEKA

TOMAŽ NABERGOJ

Naša osrednja muzejska ustanova je svoj tretji vodnik po zbirkah – po Hohenwartovem za Deželni muzej za Kranjsko leta 1836 [Hohenwart 1836] in po Deschmannovem za Rudolfinum leta 1888 [Deschmann 1888] – dobila leta 1931 oziroma 1933, v novi, jugoslovanski državi, ko se je muzej že imenoval Narodni muzej [Mal idr. 1931].¹ V prvem, kulturnozgodovinskem delu, ki ga je uredil tedanji ravnatelj dr. Josip Mal, je »Arheološki oddelek« predstavil Rajko Ložar, tedaj uradno kustos - pripravnik za arheologijo [Ložar 1931].

Ta Ložarjeva objava je za disertacijo iz leta 1927² njegovo prvo večje arheološko delo in prinaša dober pregled tako razstavljenega gradiva v štirih dvorinah in lapidariju muzeja kakor tudi takratne slovenske arheološke problematike.³ Ložar je na podlagi obstoječe literature obravnaval *predmete, ki predstavljajo najstarejšo zgodovino dežele Kranjske*, to je najdbe iz *dobe kolišč na Ljubljanskem barju in dobe bakra in bronca*, iz halštatske in latenske železne dobe, iz rimske dobe ter iz *dobe preseljevanja narodov in naselitve Slovencev*.

Z vsemi temi obdobji se je ukvarjal v 12 letih svoje službe v Narodnem muzeju, tj. od 3. novembra 1928, ko je postal kustos - pripravnik za arheologijo, do 2. septembra 1940, ko je bil razrešen službe kustosa in je prevzel vodenje Etnografskega muzeja.⁴

Ložarjev boj za *pozicijo Kustosa* v Narodnem muzeju ni bil lahek. Še kot študentu filozofske fakultete na univerzi v Ljubljani, kjer je v letih 1922–1925 študiral umetnostno zgodovino, klasično arheologijo in filozofijo, mu je prof. Izidor Cankar svetoval, naj odide študirat v tujino in se usmeri v arheologijo. Nedvoumno mu je povedal, *da za umetnostne zgodovinarje ni nobenih izgledov za službe, pač pa obstoji možnost, da bo Narodni muzej v dogledni bodočnosti rabil kustosa arheologije* [Ložar 1985: 52].

To je postalo realno po reorganizaciji muzeja, ki je bil do leta 1926 še pod upravo t. i. Ljubljanske oblasti kot naslednice nekdanjega Deželnega odbora in Deželne vlade, takrat pa ga je pod svojo jurisdikcijo in v svoj proračun prevzela država [Ložar 1979c]. Tako se je

¹ *Prirodopisni del* je izšel leta 1933.

² Z disertacijo *Studien zu den römischen Sarkophagen von Noricum und Pannonien* je Ložar promoviral na Dunaju 22. julija 1927. Podrobneje o študiju v tujini [Ložar 1985], posebno poglavje »C. Univerza na Dunaju«: 59–73).

³ Že leto prej pa je napisal »Poročilo o arheološkem delu Narodnega muzeja v Ljubljani v letih 1928–1930« [Ložar 1930]. Ložar je v izseljenskem listu *Druga vrsta* leta 1929 objavil delno dopolnjen *Vodnik po kulturno-zgodovinskih zbirkah Narodnega muzeja v Ljubljani*, a le za obdobja do konca bronaste dobe [Ložar 1979a: 57–70].

⁴ Datum nastopa službe naveden v Ložar 1979c. Podatek o razrešitvi službe kustosa Narodnega muzeja je v tipkopisu Starešinskega poročila za leto 1940. O Ložarjevem takratnem življenju in delu gl. Gabrovec 1971: 44–46, 1987; Dular 1987; Rot 1979a, 1979b; Pemič 1992: 233–236.

Ložar po študiju na Dunaju vrnil v Ljubljano. Novembra 1927 je šel v Bilečo v Hercegovino odslužit 9-mesečni vojaški rok [Ložar 1979b]. Avgusta 1928 je vložil prošnjo na Ministrstvo prosvete v Beogradu za nastavitev na mesto kustosa - pripravnika v Narodnem muzeju, ministrstvo je zagotovilo denar za novo delovno mesto in 3. novembra 1928 je nastopil službo v Arheološkem oddelku (kustos Kulturnega oddelka in arhiva je bil tedaj ravnatelj dr. Josip Mal, Prirodoslovni oddelek je vodil dr. Fran Kos, knjižnico pa dr. Avgust Pirjevec).⁵

MUZEJSKO DELO

Kot edini kustos za arheologijo, kar je postal po državnem strokovnem izpitu leta 1932, je Ložar po dveh desetletjih zapolnil strokovno praznino po odhodu Walterja Schmida iz muzeja leta 1909.⁶ Njegovo delo je bilo raznovrstno in hkrati izjemno težavno glede na nezavidljive kadrovske in finančne razmere – tako v muzeju kakor tudi v spomeniškoarstveni ureditvi nasploh. Vse do leta 1938 je moral voditi tudi knjižnico Narodnega muzeja in grafični kabinet, vsaj formalno pa tudi Numizmatični kabinet.⁷

Njegovo *prvo delo na muzeju pa ni bila niti arheologija niti knjižnica, temveč nekaj čisto drugega*: korigirati je moral odtise člankov za publikacijo *Slovenci v desetletju*

⁵ Ložarjev avtobiografski spis (v nadaljevanju naveden kot Avtobiografski spis), pogl. »Kustos Narodnega muzeja v Ljubljani«: 43. Gre za spis, ki ga je Ložar ob svoji 80-letnici nameraval objaviti v reviji Slovenske kulturne akcije *Meddobje* v Buenos Airesu, pa je zaradi napredujoče bolezni in nato smrti za objavo uspel pripraviti le prvega od treh napisanih delov [Ložar 1985] (predvidenih je bilo še več). Gl. opombo uredništva *Meddobja* v Ložar 1985: 75. Kopijo spisa, tudi tistega dela, ki je bil objavljen, je Narodni muzej Slovenije ob pomoči in prijaznosti g. Janeza Arneža pridobil iz tistega dela Ložarjeve zapuščine, ki je shranjena v Škofovih zavodih sv. Stanislava v Ljubljani. Kjer gre za različne, naknadno dopolnjene in pretipkane verzije zapiskov, se paginacija in opombe nujno ne ujemajo. Gl. tudi Ložar 1979c.

⁶ Avtobiografski spis, pogl. »Problemi oddelka«: 60: *Leta 1932 sem delal državni izpit, potreben za stalno nastavitev na Muzeju in za napredovanje v čin pravega kustosa. Kot član izpraševalne komisije mi je prof. Balduin Saria dal za pismeno nalogo napraviti katalog in opis predmetov, ki sem jih iz zbirke odbral* [gre za zbirko najdb vojvodinje Mecklenburške, op. T. N.]. *Iz tega kataloga in dodane klasifikacije je potem nastala razprava* »Predzgodovina Slovenije, posebej Kranjske, v luči zbirke Mecklenburg«, *v kateri sem se lotil nekaj najvažnejših vprašanj naše predzgodovinske vede*. Izpit je Ložar torej opravil leta 1932 in ne 1931, kakor navaja Gabrovec v nekrologu [1987: 435] in kakor smo po njem tudi sami zapisali v povzetku referata, objavljenem v knjižici povzetkov prispevkov z znanstvenega srečanja [Slavec Gradišnik (ur.) 2004: 45]. V enem poznejših pisem pa se je Ložar spominjal: *Leta 1931 je prišel zame čas, polagati državni izpit iz muzejske stroke*. Gl. članek, podpisan z začetnicama L. P. (Ludvik Puš), v katerem so zbrani citati iz Ložarjevega pisma Pušu [Puš 1983: 2]. Tu gre za očitno Ložarjevo (ali pač Puševo?) napako oziroma nejasno izražanje (ne pove, kdaj je izpit opravil), saj »Mecklenburške zbirke« do maja 1932 ni mogel videti (prim. spodaj). Točnega datuma izpita nismo odkrili, vendar je Ložar kot kustos omenjan v dokumentih šele leta 1932. *Muzejski strokovni izpit* je opravil verjetno junija ali kvečjemu maja 1932, saj je v Malovem starešinskem poročilu za leto 1932 *do kraja meseca juna* izpit že naveden, v poročilu za leto 1931 pa še ne. Gl. Starešinski izveštaj Vrhovnoj komisiji za oceno činovnika pri Ministarstvu prosvete za leto 1932; prim. tudi Arhiv NMS, št. 809/31, kjer so z datumom 2. 10. 1931 vložena »Pravila o polaganju državnog stručnog ispita činovničkih pripravnika u resoru Ministarstva prosvete«.

⁷ Gabrovec piše, da Ložar v numizmatiki sicer ni delal [1985: 435], in tudi sam Ložar v avtobiografskem spisu o numizmatiki v tem smislu ne govori. Prvi stalno zaposleni kustos za numizmatiko v Narodnem muzeju je postal leta 1948 Aleksander Jeločnik.

⁸ Podatki starejšine za poročilo o ocenjanju za leto 1930.

1918–1928, katere urednik je bil J. Mal. To je delal vso zimo do pomladi 1929. V knjižnici ga je suplent dr. Ferdo Kozak uvedel v katalogiziranje. Do poletja 1930, ko je Kozak odšel in je Ložar prevzel vodenje knjižnice, je sam katalogiziral 1500–2000 del [Ložar 1979d]. Starešinska poročila, ki jih je upravnik Narodnega muzeja J. Mal vsako leto pošiljal Vrhovni komisiji za oceno uslužbenecv pri ministrstvu prosvete v Beogradu, med drugim navajajo, da je bil Ložar *marljiv, vesten in popolnoma zanesljiv* in da je *povsod deloval z odličnim uspehom*. Kot kustos - pripravnik je npr. v letu 1930 *katalogiziral knjižnico ter delal s prav dobrim uspehom v arheoloških in kulturnozgodovinskih zbirkah. Zelo uporaben tudi kot voditelj posetnikov po muzeju*.⁸ Ker muzej ni imel posebnega oddelka za prosveto, je Ložar v tem in naslednjih letih vodil po muzeju različne skupine, pa tudi pomembne politične osebnosti in seveda vrsto arheologov.⁹ V knjižnici je stregel strankam v čitalnici in v katalogizacijsko tehniko uvajal muzeju dodeljeno osebje, kar pa ga je oviralo pri drugih nalogah.¹⁰ Sam je v tem delu videl veliko korist:

*Dasi po muzejih ni navada, da bi moral kustos strokovnega oddelka kot je na pr. arheološki, spočetka delati tudi v knjižnici, je treba priznati, da nastane iz tega lahko zanj ali vsakega prizadetega izredno koristno izkustvo. S tem si dotični lahko razširi obzorje, postane pozoren in dostopen za interdisciplinarne odnose in probleme in prav posebej za bibliotečno in bibliografsko stran strok ter njune naloge in zahteve ... Dejansko je bila knjižnica NM izredno bogata in sem čutil tudi vselej ponos, da sem v njej delal ter si pridobil izredno bogato izkustvo.*¹¹

Ob tem je Ložar kot knjižničar Muzejskega društva za Slovenijo skrbel za izmenjavo publikacij, predvsem *Glasnika Muzejskega društva za Slovenijo*, z drugimi domačimi in tujimi ustanovami: *Skrbeti sem moral za to, da krog zamenjav čimbolj razširim, kar sem potem tudi storil, posebno s svojimi članki s področja arheologije. Od začetnih 130 naslovov, ki so bili v kartoteki, je število ob mojem odhodu iz knjižnice leta 1938 narastlo na 280* [Ložar 1979d].¹²

V 12 letih službovanja je bilo seveda primarno arheološko delo, torej urejanje zbirke, inventariziranje, izdelava kartoteke gradiva oziroma seznamov (npr. negativov fotografij, ki jih je mnogo sam posnel, plošče in filme pa razvijal v muzejski temnici), skrb za konserviranje predmetov, pridobivanje novih najdb, objave gradiva. Zaradi živahne gradbene dejavnosti tako v Ljubljani kot tudi na podeželju je *arheološki material stalno dotekal in to iz vseh dob*.

⁹ Ložar je leta 1935 po muzeju vodil npr. skupino tujih novinarjev, člane Zveze kmečkih fantov in deklet ter uradništvo francoskega veleposlaništva v Beogradu, naslednje leto pa kandidate za tujsko-prometne vodnike po Ljubljani, policijski korpus, slovenske župane in fotografe Beograjskega presbiroja. Med pomembnimi političnimi osebnostmi omenja npr. za leto 1936 princa Pavla Karadorđevića in leto zatem prosvetnega ministra, izmed arheologov pa so bili njegovi gostje med drugimi Bolko Freiherr von Richthofen, Raleigh Radford, R.R. Schmidt, Paul Reinecke, Arthur Evans, Fritz Fremersdorf in Andreas Alfoeldy. Gl. Avtobiografski spis, pogl. »Zborovanja, simpoziji, kongresi, vodstva in obiski arheologov«: 142 in 144–145, kjer še piše, da je bil zaradi arheoloških zbirk Srečka Brodarja z njegovih izkopavanj Potočke zijalke *naš Narodni muzej na programu skoraj vsakega vidnejšega evropskega prehistorika*.

¹⁰ Starešinsko poročilo za oceno za leto 1934. Prim. enaka poročila za naslednja leta.

¹¹ Avtobiografski spis, pogl. »Knjižničar Narodnega muzeja«: 136–137.

¹² Ložarja je v knjižnici nasledil Stanko Jug. V avtobiografskem spisu, poglavje »Knjižničar Narodnega muzeja«: 138, je zapisal: *Ko sem leta 1942 izročil Jugu tudi posle društvenega knjižničarja, sem mu predal kartoteko z 280 naslovi publikacij, ki jih je društvo dobivalo v zameno*. O knjižnici Narodnega muzeja gl. tudi Reisp 1971:posebno 52–53.

Knjižnica Narodnega muzeja, kakršna je ostala od tridesetih let 20. stoletja (Fototeka Narodnega muzeja Slovenije).

O stanju na oddelku je bil Ložar kritičen: ureditev gradiva v muzejskih zbirkah je bila nepregledna, Deschmannov vodnik iz leta 1888 zastarel, muzejska knjižnica, ki je obsegala izvrstno kolekcijo del domoznanske in zgodovinske literature, pa je bila v pogledu predzgodovinske in rimske arheološke literature naravnost revna.

Velika pomanjkljivost Muzeja se je pokazala zlasti pri inventarju arheološkega materijala. Za to je bila na razpolago v usnje vezana knjiga listov, v katere so prejšnji kustosi vnašali nove najdbe in sem delal to tudi jaz. Ni pa bilo nobenega kataloga, ki bi bil vseboval imena najdišč, tipe arheološkega materijala, literaturo in podobno.¹³

Ložar se je prav tako zavedal zastarelosti muzejskih zbirk in neprimernosti razstavnih prostorov: *Naši muzeji in njih uredbe, na prvem mestu ljubljanski Narodni muzej, s svojo*

¹³ Avtobiografski spis, pogl. »Problemi oddelka«: 59.

Inventar predmetov iz zbirke vojvodinje Marije Mecklenburg odbranih za zbirke Narodnega muzeja v Lj.: Spuduch meša 1932 na Kledu, Spuduch 12.-17.9.1932 in žabojim v Nar. muzej v Ljubljani

Inventar nr	Predmet Gegenstand	Število Stück- zahl	Prostor v razstavi Ausstellung Ort und Zahl	Cena Preis fl. kr.	Opomba Anmerkung
a)	Smagdaleuska gorá pri Šmarja				
6463	1) Železni očalnik, del bronaste opašnice s opono	1	Zbirka v gor. muzeju Lj., 1902, čim. št. 6794-97 glavn. muzej Lj., 1902, čim. št. 6794-97	Hapis na žaklji Grab. T. F. Gornice, 18. Juni 1902, 1902, 1902, 6. Juli 1902 1902, 1902, 1902, 1902 1902, 1902, 1902, 1902 1902, 1902, 1902, 1902 1902, 1902, 1902, 1902 1902, 1902, 1902, 1902 1902, 1902, 1902, 1902 1902, 1902, 1902, 1902 1902, 1902, 1902, 1902 1902, 1902, 1902, 1902 1902, 1902, 1902, 1902	Hapis na žaklji Grab. T. F. Gornice, 18. Juni 1902, 1902, 1902, 1902 1902, 1902, 1902, 1902 1902, 1902, 1902, 1902 1902, 1902, 1902, 1902 1902, 1902, 1902, 1902 1902, 1902, 1902, 1902 1902, 1902, 1902, 1902 1902, 1902, 1902, 1902 1902, 1902, 1902, 1902 1902, 1902, 1902, 1902 1902, 1902, 1902, 1902
"	2) Opona bronaste opašnice s pumkivisan šmarjem	1			
"	3) 1 namizna opna bronaste opašnice	1			
"	4) 4 brnasti delci za brnasti opanci, 2 okoli in zaključni prstjane plešavino	4			
"	5) 1 naradna stekla strela s ploščico	1			
"	6) 3 drobni nožev in igl in celera (1 mešani in igl)	3			
"	7) nekaj bronastih drošev opašnice	1			
"	8) nekaj železnih, steklene brnaste jezode	1			
6464	Črna žara iz gobca 54, visoki roški nogi, edenkoroga tipa	1			
6465	Črna žara glinasta, je gobca 6/8 Na	1			
6466	Glinasta žara, starejši hallstabi oblike hujš vzpostavit	1			
6467	Rdeča glinasta žara edenkoroga tipa s odstavami in sorn gobcovi	1			
6468	Škotalaj iz ene gline na niški roški nogi	1			
6469	Črna glinasta žara na roški nogi, gobca z gobcovi in gabcini mestki v klu in menci	1			
6470	a) 2 oči s kremkami, doka črnavjenci b) 2 oči s kremkami, doka črnavjenci	2			

Ložarjevi vpisi gradiva iz Mecklenburške zbirke v inventarno knjigo za prazgodovino (med letoma 1932 in 1934 (Arhiv Arheološkega oddelka NMS).

magacinsko naravo že dolgo ne ustrezajo več zahtevam moderne vede in moderne muzejske prakse [Ložar 1935: 62]. Glede stavbe Narodnega muzeja je sicer menil, da je njena notranjščina skrajno neekonomska in za razstavne namene nepraktična.¹⁴

Vse tovrstne probleme, tako strokovne kot tudi muzejsko-tehnične in organizacijske, je moral razreševati Ložar. Veda o muzejih in njihovih nalogah je bila ob njegovem nastopu službe še v povojih in njemu samemu *tedaj ni šlo v glavo, čemu je potrebna še posebna veda o muzejih, nemško »Museumskunde«, angleško »Museology«, čeprav je bil NM naročen na nemško revijo »Die Museumskunde«.* S pogledom od daleč in nazaj, ko je imel kot direktor muzeja v Manitowocu v ZDA že obilo izkušenj in ga je Amerika v tem oziru izučila, je pripomnil, da smo na našem muzeju vršili že velik del tega, kar spada v »Museumskunde«, tako prepariranje, konserviranje, restavriranje spomeniškega materiala in podobno, toda vsega tega še nisem znal spraviti v racionalen sistem.¹⁵

Glede odkrivanja in pridobivanja materiala je menil, da kustosom muzeja skoraj ni mogoče nič očitati, k pridobivanju smo bili prisiljeni že zgolj zaradi neprestano prihajajočih najdb, katere so povzročala gradbena in adaptacijska dela bodisi v mestu samem ali pa melioracijska dela na deželi. Slabost pa je bil npr. muzejski depo z izkopaninami iz Emone, saj so bile spravljene v vseh mogočih škatljah različnih velikosti, večinoma nepreparirane in s

¹⁴ Avtobiografski spis, pogl. »Razstavno-prostorski problemi Narodnega muzeja v Ljubljani«: 164.

¹⁵ Avtobiografski spis, pogl. »Muzejsko tehnična in organizacijska vprašanja«: 147.

Vitrine z rimskim gradivom v stalni razstavi Narodnega muzeja, v predalih spodaj še neurejeno rimsko gradivo, 1937 (Fototeka Arheološkega oddelka NMS).

pomanjkljivo dokumentacijo, zato se je Ložar lotil *škatejske akcije* – naročil je primerne škatle in gradivo uredil (verjetno leta 1937). Ne glede na to, da emonsko gradivo tedaj ni bilo obdelano, je

*emonski depot pokazal, da je včasih, ako ni na razpolago personala, treba izkopavanja ustaviti in se posvetiti kliničnemu delu, to je konzerviranju materijala. Po tem principu sem se ravnal jaz in sem skušal izkopati le toliko, kolikor sem domneval, da bom mogel materijal tudi dostojno dokumentirati, predvsem pa ohraniti.*¹⁶

Pomena prepariranja, konserviranja (*ki ni istovetno s prepariranjem, čeprav je med njima vzročna zveza*) in restavriranja se je Ložar dobro zavedal. Po njegovem so muzejski nastavljenici, ki so delali v laboratoriju, v polni meri izvršili svoje dolžnosti in pokazali tudi obilo strokovnih sposobnosti, vendar za to niso dobili dovolj priznanja, tudi z njegove strani ne.¹⁷ Za zgled je omenil Draga Vahtarja iz Etnografskega muzeja, čigar

dragocena pomoč se je izkazala posebno ob usodi steklene čaše iz Črnelega. Nobeden izmed današnjih arheologov v Ljubljani ne ve, da je prišla čaša v muzej cela in nepoškodovana. ... Čašo pa je doletela v muzeju usoda, ob kateri je mene zabolelo srce. Ko sem hotel čašo fotografirati, se je podstavek, na katerem je čaša stala, stresel in čaša je padla na tla ter se razbila. To se je zgodilo dne 3. septembra 1935.

Vahtar je vse drobce čaše zbral in čašo *po večmesečnem minucioznem delu sestavil in restavriral, tako da je bilo že težko spoznati, da je čaša sestavljena iz samih drobcev*. Nato jo je Ložar fotografiral, Vahtar pa narisal in Ložar je risbo objavil v svojem članku o čaši [Ložar 1935a: 98, sl. 1], in to *spet brez navedbe Vahtarjevega imena* – pozneje ga je bilo sram *take brezčutnosti*.¹⁸

Širino svojih strokovnih zanimanj in delovanja v muzeju je Ložar pokazal že s postavitvijo razstave o grafičnih tehnikah leta 1929, za katero je uporabil gradivo iz grafičnega kabineta in grafične liste sodobnih grafikov Saša Šantla, Božidarja Jakca in Miha Maleša. Grafični kabinet mu je *zelo ugajal, tako stari zemljevidi, stari grafični listi,*

¹⁶ Avtobiografski spis, pogl. »Muzejsko tehnična in organizacijska vprašanja«: 150–152.

¹⁷ Avtobiografski spis, pogl. »Laboratorijska služba na Narodnem muzeju«: 154–156. Omenil je predvsem vodjo teh del Viktorja Herforta in Franca Rotarja.

Vitrine z gradivom z Ljubljanskega barja v stalni razstavi Narodnega muzeja ob *škateljski akciji*, v predalih spodaj rimsko gradivo, verjetno 1937 (fototeka Arheološkega oddelka NMS).

najdragocenejši del Grafičnega kabineta pa so bile božjepotne in druge podobice, izvršene tako v raznih grafičnih tehnikah. Njegovo zanimanje za grafiko je izviralo še iz študijskih let na Dunaju, ko je redno obiskoval grafično zbirko Albertina in tam sistematično študiral stare mojstre grafike. *Razstava je bila v hodniku pritličja in je bila zelo popularna. Bila je prva te vrste v stari Jugoslaviji.*¹⁹ To je bila, kolikor nam je znano, njegova edina razstava v Narodnem muzeju, in še ta ne arheološka. Vendar je kdaj tudi staro arheološko gradivo razstavil na novo, celo še po koncu svojega kustodiata:

*Ko sem v vojnem času skušal gradivo iz stavb na kolih na Ljubljanskem Barju razstaviti v nekoliko bolj modernem stilu in pokazati evolucijo posameznih vrsti artefaktov, je po moji razstavitvi dr. Fran Kos, ravnatelj Prirodoslovnega muzeja, rekel: »Sama tipologija, nikjer nobene ekologije.«*²⁰

Ložar je v zagovor zapisal:

Imel je čisto prav, toda prezrl je, da sem jaz skušal pokazati na razstavi genezo posameznih tipov, ne pa tipe kot take ... Za ekološko razstavo pa ni bilo pogojev. Prvič ni bilo prostora in drugič ni bilo preparatorja kot je bil Viktor Herfort, preparator Prirodoslovnega muzeja ... Kos je tudi pogrešal stratigrafijo. V tem oziru se je pa motil, kajti na Barju ni bilo nobene vertikalne stratigrafije, samo horizontalna, če pa bi bil jaz hotel razstaviti v tem smislu, bi bil rabil ne nekaj vitrin, temveč celo dvorano.

V primerjavi s staro razstavo je bila nova *nekoliko bolj znanstvena, toda muzejsko-tehnično je bila že ob začetku zastarela.* Stare tabloje iz težke rjave lepenke so le prekrili z močnejšim risarskim papirjem sivomodre barve in na njih razstavili posamezne vrste artefaktov.²¹

Nove arheološke pridobitve pa je Ložar tudi razstavil v stalni muzejski zbirki, vendar ne vseh, o čemer sicer skoraj ni ohranjene dokumentacije oziroma fotografij. Omenimo

¹⁸ Avtobiografski spis, pogl. »Laboratorijska služba na Narodnem muzeju«: 157.

¹⁹ Ložar 1979d in Avtobiografski spis, pogl »Knjižničar Narodnega muzeja«: 140–141. Gl. še Mal idr. 1931: 19: *privedila grafična razstava z instruktivnim poukom o tehnikah reprodukcije umetnosti* (1929).

²⁰ Avtobiografski spis, pogl. »O tipološki in analitični metodi«: 93a, op. 7.

²¹ Avtobiografski spis, poglavje »Neolitik v Sloveniji«: 72–73.

Najdbe iz Mecklenburške zbirke (deli pasov, noži, zapestnice) na stalni razstavi Narodnega muzeja (Fototeka Arheološkega oddelka NMS).

samo najdbe iz »Mecklenburške zbirke«, iz katere je pred prodajo v tujino (na dražbi v Zürichu leta 1934) Narodni muzej za svoje zbirke lahko izbral nekaj gradiva. Ložar se je spominjal:

Ta naloga, izbrati reprezentativno število starin za muzej je pripadla meni, kar je bilo zame res častno naročilo ... Jaz sem šel skozi vseh 32 zabojev, v katerih je bilo kakih 1000 »pakelcev«, zavitih v časopisne papirje. Napravil sem seznam vsega materiala in odbral v kakih 4 tednih 200 res reprezentativnih kosov. [Puš 1983: 2]²²

Ložar je nato za državni izpit za kustosa pripravil katalog in opis odbranih predmetov. Naloga je bila za njegovo nadaljnje delovanje zelo pomembna, o čemer je sam zapisal:

Po koncu izpita sem rekel: Zdaj, ko imam pred sabo sliko vse zbirke (mecklenburške), je prilika, da se lotim temeljite analize materiala in problemov, ki jih zastavlja. Razen tega sem rekel sam pri sebi: Fant, to je odločilna prilika, da si zgradiš temelje, na katerih boš stal in ti bodo omogočili obvladati vso prazgodovinsko ostalino iz kranjskih najdišč. To se mi je na celi črti posrečilo. Naredil sem koncept razprave, iz koncepta je nastala razprava, ki je bila zame: ali-ali, ali plavaš, ali utoneš. Bil sem za vso arheologijo – sam. Razprava je naletela na ugoden odmev v internacionalnih krogih, sam pa sem prvič začutil, da imam pod sabo trdna tla. [Puš 1983: 2]

Ob primarnem muzejskem delu je Ložar imel še različne druge obveznosti, ki jih npr. razkriva prošnja za preložitve vojaških vaj septembra 1937: kot edini strokovnjak bi moral biti navzoč pri gradnji dveh velikih lop za rimski in srednjeveški lapidarij Narodnega muzeja;

²² Nav. tudi v Kramolc 1992: 250.; prim. Ložar 1934: 7–8, kjer so navedeni podatki o količini gradiva v zbirki in o številu zabojev, iz katerih je lahko odbral gradivo, in sicer maja 1932 na Bledu oziroma septembra 1932 v Ljubljani. V Avtobiografskem spisu pa je v poglavju »Problemi oddelka«: 72, zapisal: *Pregledal sem vseh 38 zabojev, v katerih so se izkopanine nahajale in odvil vsak zavitek ter ga primerjal s spreminjivimi noticami, ki pa so bile včasih silno pomanjkljive. Te notice je delal sluga vojvodinje. Odbral sem cca 200 predmetov in sicer keramike, izdelkov iz brona, pa tudi nekaj okrasnega gradiva.* Prim. Gabrovec 1978.

²³ Gradbena dela na dvorišču muzeja za lapidarij rimskih in srednjeveških spomenikov so se začela 10. 8. 1937, končala pa 19. 11. 1937; opravila jih je firma Schell [Avtobiografski spis, pogl. »Seznam krajev, poti in datumov v zvezi z najdbami, izkopavanji, nabavami predmetov in obvestili o domnevnih arheoloških in drugih najdbah in najdiščih« (dalje: »Seznam krajev«): 125]. V Arhivu NMS (št. 386/1937), pa je shranjen dopis z dne 31. 7. 1937, v katerem načelnik tehničnega oddelka Kraljeve banske uprave inž. V. Skaberne oddaja arhitektu Hugonu F. V. Schellu, mestnemu graditelju, v izvršitev gradnjo lop za lapidarij na dvorišču Narodnega muzeja, in sicer za znesek 36.480 din. Podatkov o tem M. Šašel Kos ne navaja, citira le Ložarjevo predstavitev lapidarija v *Vodniku po zbirkah Narodnega muzeja* iz leta 1934 [Šašel Kos 1997: 67–68]. Zidani in s strešniki kriti lopi sta bili še po vojni v rabi za hrambo kamnitega rimskega gradiva, npr. miljnikov, pozneje tudi za druge predmete in celo kot odlagališče, dokler ju niso ob obnovitvenih delih v muzeju (1986–1990) odstranili (za podatke se lepo zahvaljujem nekdanji kustosinji dr. Vidi Stare). V zvezi z ureditvijo Mestnega muzeja, ki so ga odprli 15. septembra 1937, in

Del lapidarija na dvorišču Narodnega muzeja, decembra 1945 (Fototeka Arheološkega oddelka NMS).

nujno bi moral sodelovati pri *izgradnji Mestnega muzeja v Ljubljani*, ki mu je gradivo večinoma dal Narodni muzej; moral bi opraviti vsakoletna redna arheološka izkopavanja.²³ Razen tega se je hotel udeležiti mednarodne arheološke ekskurzije na Bavarsko od 11. do 21. septembra, *dogodka izredne naučne važnosti za strokovno izobrazbo*, kamor je bil povabljen in se je prijavil.²⁴ Vendar je bila prošnja zavrnjena kot neutemeljena in 31. avgusta 1937 je v muzej prispela brzovavka: *Ložar Rajko da se javi na vežbu*.²⁵

mu je Narodni muzej iz svojih kulturnozgodovinskih zbirk posodil 284 predmetov, je Ložar zapisal, da sta ravnatelj Mal in on sam *prispevala tudi idejne načrte ter večino strokovnega dela* [Avtobiografski spis, pogl. »Kulturno-zgodovinski oddelek«: 59 oz. 182]. O zgodovini ideje za Mestni muzej predvsem kot muzej rimske Emone gl. nav. delo: 60–63 oz. 183–186; prim. Štular 1971: 59–60.

²⁴ Šlo je za sedmo, zadnje mednarodno študijsko potovanje, kakršna je pod imenom »Studienfahrten deutscher und donauländischer Bodenforscher« od leta 1928 organizirala Römisch-Germanische Kommission nemškega arheološkega inštituta [Schnurbein 2002: 190–199].

²⁵ Dokumenti v Arhivu NMS: Ložarjeva prošnja za preložitve vojaških vaj poveljniku 19. pehotnega

Ložar je bil zelo predan svojemu delu in je zasledoval *pozorno tudi vse nove znanstvene pridobitve in ugotovitve*. Mal je v starešinskem poročilu za leto 1930 zapisal: *Za časa svojega službenega odmora je v svojo strokovno izpopolnitev obiskal inozemske muzeje (Monakovo, Berlin, Praga, Dunaj)*. Šlo je za obisk ob pripravi *Vodnika* in Ložar je o tem v spominih pripomnil: *Ni treba posebej omenjati, da so ta pota, ki sem jih napravil na lastne stroške, zelo razširila moje obzorje, pa tudi položila trdne temelje mojemu lastnemu arheološkemu delu*.²⁶ Mal je še poročal: *Radi svoje bolehnosti ne zahaja mnogo v javne lokale. Živi v svoji stroki in piše tudi kritične kulturnozgodovinske eseje, ki vzbujajo pozornost. Ložar je bil leta 1930 zaradi dvojne operacije na bolezenskem dopustu kar pet mesecev*.²⁷

Kot arheolog je veliko deloval na terenu, saj je arheološko spomeniško varstveno delo sodilo v neposredno pristojnost muzeja, ne pa v resor takratnega Spomeniškega urada, ki je *skrbel samo za lepe stvari, namreč za umetnostne spomenike*, do česar je bil Ložar sicer zelo kritičen [Ložar 1985: 45]. Posebno v zvezi z ključnimi odkritji predmetov in najdišč iz prazgodovine je leta 1939 zapisal:

Dolžnost najbližjega arheologa je, da v takem primeru prihiti na lice mesta in reši, kar se še da rešiti. Od same evidence teh najdb arheolog itak ne pride do sistematičnega dela, kajti to se v naprednih državah vrši s pomočjo posebno organizirane službe konservatorjev, lokalnih konservatorjev, zaupnikov in dopisnikov. Pri nas leži vse to ponavadi na ramah enega samega človeka, ta pa teh najdb ne more in ne sme pustiti vnemar. Kajti pogosto se da iz najdbenih okoliščin še pridobiti to in ono za kronologijo naših prehistoričnih kultur in tipov, za kronologijo, ki je eden najtežjih problemov vse naše predzgodovinske arheologije. Ne sme se pozabiti, da je na pr. 2/3 gradiva arheoloških zbirk Narodnega muzeja v Ljubljani prinesel v muzej prosluli Jernej Pečnik brez sleherne notice, kaj je kje bilo, kje je bilo, kako je ležalo in da na pr. tudi za material z Barja ali z Vač ne obstoji najmanjši zapisek, kako je bilo kaj najdeno, da ne govorimo o tem, da stoje zaključeni strnjeni grobni inventarji nasproti pavšalno nabranim in oddanim izkopinam v gradivu ljubljanskega muzeja v razmerju 1:100. Iz vseh teh razlogov je zato intenzivna evidenca naših prehistoričnih najdb zahteva dneva in znanosti.²⁸

Ložar je prav tako moral reševati najdbe iz rimske dobe, posebno z emonskih pokopališč v

polka jugoslovanske vojske v Kragujevcu z dne 19. avgusta 1937 in potrdilo Narodnega muzeja Kraljevski banški upravi dravske banovine v Ljubljani z dne 19. avgusta 1937 (št. spisa 414/37), potrdilo oziroma priporočilo Kraljevske banske uprave dravske banovine poveljniku 19. pehotnega polka v Kragujevcu za ugodno rešitev Ložarjeve prošnje, odločitev generala šumadijske divizije z dne 25. avgusta 1937 (št. spisa 421/37) in brzojavko vojaškega poveljnika Narodnemu muzeju z dne 31. avgusta 1937 (št. spisa 422/37; na dokumente me je opozoril kolega A. Preložnik, za kar se mu najlepše zahvaljujem). Ložar je bil sicer rezervni pehotni podporočnik jugoslovanske vojske. Leta 1931 je bil dva meseca na orožnih vajah v Kragujevcu [Ložar 1979b].

²⁶ Avtobiografski spis, pogl. »Problemi oddelka«: 59. Rot [1979a: 5] navaja, da je Ložar na krajših potovanjih obiskal muzeje v Avstriji, na Češkem, v Nemčiji, Italiji, Franciji, Švici, na Madžarskem in v Jugoslaviji. Že za leto 1931 je v Arhivu NMS (št. 836/31) obvestilo banske uprave ravnateljstvo Narodnega muzeja v Ljubljani, datirano z 19.10.1931: *Kraljevska banska uprava odobruje dr. Ložarju Rajku kustosu-pripravniku, da more potovati v času svojega rednega odmora v Nemčijo in Avstrijo in svrhu študija. Uprava policije je obveščena radi izdaje potnega lista. Po odredbi bana načelnik prosvetnega oddelka Jos. Mazi*.

²⁷ *Radi dvojne operacije mu je bil dovoljen bolezenski dopust (8.IV.–7. IX.1930)* [Podatki starejšine za poročilo o ocenjanju za leto 1930].

²⁸ Rajko Ložar, Prispевki k arheologiji našega srednjega veka, rokopis, 41 str., hrani arhiv Arheološkega oddelka Narodnega muzeja Slovenije, št. 40 (dalje: »Prispевki«): 5.

Ljubljani. Leta 1930 so npr. delavci ob polaganju vodovodnih cevi vzdolž tedanje Dunajske ceste našli žgane grobove v steklenih žarah z razmeroma bogatimi pridatki in jih že pred Ložarjevimi prihodom nekaj uničili. Pozneje je zapisal:

Večina teh rimskih grobov ne bi bila nikoli postala zgodovinski in arheološki fakt in predmeti, najdeni v njih, ne bi bili nikoli videli muzeja od znotraj, temveč bi bili izginili v privatnih rokah, da nisem jaz v teh jarkih delal cela dva tedna do šestih zvečer vsak dan, strgal eno celo obleko in to zastonj, ne da bi bil ravnatelj muzeja za to nadurno delo naredil nalog za honoriranje nadur.²⁹

Zaščitna izkopavanja najdišč iz različnih obdobij je Ložar opravil v Kranju (leta 1930 in 1938), Ljubljani (1932, 1933 in 1938), na Gradišču na Pivki, nad Naklom pri Kranju (1935), v Valični vasi pri Žužemberku (1936), v Grižah pri Stični (1936), v Ajdovski jami pri Krškem (Jermani jami, 1938 in 1940), v Mengšu, Novem mestu in na Gradišču nad Bašljem pri Preddvoru (vse 1939) ter na Vinomeru pri Metliki (1940) in v Kandiji pri Novem mestu (1941, ko je bil sicer že vršilec dolžnosti ravnatelja Etnografskega muzeja).

O teh izkopavanjih je ohranjena bolj ali manj obsežna dokumentacija v Narodnem muzeju Slovenije in tudi v Inštitutu za arheologijo ZRC SAZU v Ljubljani. Še danes je lahko dragocen in koristen vir za nadaljnje raziskave, kakor kaže nedavno objavljeno Ložarjevo pregledno poročilo o izkopavanjih na Gradišču nad Bašljem leta 1939, ki ga sam ni uspel objaviti [Knific 1999]. Ložar je sicer opravil še vrsto manjših terenskih posegov ali vsaj ogledov, ko je kje prišlo na dan kaj zanimivega. Edino sistematično izkopavanje je bilo zanj odkrivanje rimskodobnega grobišča v Gorenjem Globodolu pri Mirni peči (1939). V pismu Ladislavu Lenčku, tedanjemu predsedniku Slovenske kulturne akcije v Buenos Airesu, je leta 1984 zapisal: *To je bilo prvo po modernih principih izkopano grobišče in sem na to zelo ponosen.*³⁰

Prav tako je bil Ložar ponosen na način, kako so odkopali posamične zelo poškodovane najdbe, npr. tiste iz gomile št. 6 iz Kandije. Našel je namreč *kepo tesno skupaj zbite gline, v kateri je bila cela vrsta zdrobljenih predmetov: popolnoma stlačen in zmečkan trinožnik iz brona, železno okovje ščita, sulične osti iz železa in drugo*. Predmete, podobne hudim bolnikom, so zelo previdno izkopali, v preparatorskem laboratoriju pa so iz teh »bolnikov« polagoma postali »zdravi muzejski eksponati«; vse je bilo mogoče rekonstruirati, tudi znameniti trinožnik.³¹ Podoben pomen so posvečali tudi prepariranju, konserviranju in restavriranju keramike, ki so jo izkopali iz gomile v Grižah pri Stični:

Vsako kepo gline, v kateri smo našli sledove posod, smo izpodrezali, previdno dvignili in jo obvezali z obvezo kot bolnika. Med obveze in papir na zunanji površini smo naložili trave, da bi se razpadanje gline zadrževalo. V takem stanju je ves material ležal v preparatorski delavnici nekaj let in ko sem se končno odločil, da vzamemo vse bolnike iz obvez, je prej kot železo trda glina začela razpadati v prah, črepinje posod pa so dobile nazaj tako molekularno kohezivnost, da je bila potem igrača, sestaviti celote. Iz profilov črepinj sem napravil risbe

²⁹ Avtobiografski spis, pogl. »Kustos oddelka za rimsko arheologijo«: 101; gl. tudi Ložar 1930 in 1933.

³⁰ Ložar v pismu Ladislavu Lenčku 6.8.1984. Pismo mi je skupaj s 23 drugimi Ložarjevimi pismi L. Lenčku posodil g. A. Rot, za kar se mu najlepše zahvaljujem. Najdbe in dokumentacijo z grobišča v Gorenjem Globodolu je pozneje objavila Sonja Petru – zanj je bilo *grobišče v Globodolu prva sistematično s sodobnimi arheološkimi metodami izkopana nekropola s tega področja* [Petru 1969: 85].

³¹ Avtobiografski spis, pogl. »Najdbe in zaščitna izkopavanja predzgodovinskih objektov«: 52.; Ložar 1943: 22.

Izkopavanje v Globodolu pri Mirni peči, novembra 1939, z Ložarjevim rokopisom na hrbtni strani: *Ložar z delavci, s katerimi sem izkopaval veliko nekropolo plemena Latobikov v Zgornjem Globodolu pri Mirni peči na Dolenjskem. Odkrili smo okoli 50 grobov. Levo zraven mene je Janez Bobnar, lastnik ene izmed njiv, kjer so bili grobovi* (Zasebni arhiv).

*kontur, kakršne so posode imele, ko so prišle v zemljo. Na podlagi teh risb je potem France Rotar, muzejski uslužbenec in preparatorski pripravnik, začel pod vodstvom mojstra preparatorja Viktorja Herforta posode sestavljati. Uspeh je bil veliko večji kot sem pričakoval.*³²

Leta 1935 je Ložar na željo direktorja Römisch-Germanisches Zentral Institut v Frankfurtu Gerharda Bersuja in prof. Balduina Saria izkopaval na Gradišču na Slivnici pri Cerknici, in sicer za predstavitev arheologom iz Nemčije in podonavskih držav.³³ Ti so na svojem VI. mednarodnem študijskem potovanju septembra 1935 obiskali Slovenijo in Hrvaško oziroma prostor Ljubljane in Zagreba na jugoslovanskem ozemlju ter naredili izlet na takrat italijanski Kras (npr. v Ajdovščino) [Sprockhoff in Stade 1937: 9–10; Ložar 1935b; Ložar 1935].³⁴ Na potovanju, ki ga je organiziral inštitut iz Frankfurta, namenjeno pa je bilo predvsem problematiki Japodov, rimski osvojitvi tega prostora in pozni antiki, se je zbral cvet arheologov iz srednje

³² Avtobiografski spis, pogl. »Najdbe in zaščitna izkopavanja predzgodovinskih objektov«: 53–54. Sliko enega tako rekonstruiranega lonca gl. v Ložar 1943: 21, sl. 4.

³³ *Za izkopavanje je dal ravnatelj Mal na razpolago 500 dinarjev, kar je bila zelo beraška vsota* [Avtobiografski spis, pogl. »Najdbe in zaščitna izkopavanja predzgodovinskih objektov«: 55].

³⁴ Zanimivo je, da je naveden čas potovanja med 13. in 19. septembrom 1935, kar je napačno, saj je Ložar v svojih objavljenih poročilih [1935b, 1935/36] navedel drugačne podatke: med 3. in 13. septembrom, pri čemer je za vsak dan navedel program in vodje ter tudi skupne obede, za podrobnosti pa je opozoril na poročila v dnevnem časopisu [Jutro, 3. 9., 4. 9., 6. 9., 7. 9., 8. 9. 1935, in Slovenec, 3. 9., 4. 9., 7. 9., 8. 9., 10. 9., 12. 9., 13. 9., 14. 9., 18. 9. 1935]. Vabilo, program in seznam priporočene literature za to potovanje hrani Arhiv Arheološkega oddelka NMS, št. 53. Hkrati je Ložar v Avtobiografskem spisu (pogl. »Zborovanja, simpoziji, kongresi, vodstva in obiski arheologov«: 142–143) zapisal, da je simpozij

Evrope, nekaj jih je bilo tudi od drugod.³⁵ Fotografijo 38 udeležencev na ptujskem gradu, kjer sta jih 12. 9. 1935 gostila grof in grofica Herberstein, je imel Ložar za *zgodovinski dokument prve vrste* in jo je nameraval objaviti v svoji avtobiografiji. Kot zastopnik Narodnega muzeja je sodeloval pri pripravah obiska najdišč in muzejev v Sloveniji; postaje so bile Ljubljana, Gradišče na Slivnici, Šmihel pri Postojni, Vipava, Hrušica, dolina Kolpe, Velike Malence, Vranje pri Sevnici, Laško, Celje, Maribor in Ptuj.³⁶ Ložar se je potovanja lahko udeležil šele potem, ko mu je Gerhard Bersu dal na roko 1000 dinarjev za kritje stroškov, saj muzej ni prispeval ničesar.³⁷ »Podonavski simpozij« je odlično uspel in je bil *tudi v družabnem oziru izredno dobro pripravljen*. Ložar je v spomilih zapisal, da se z njim v nobenem oziru ni mogel primerjati 6. mednarodni arheološki kongres, ki

Udeleženci 6. mednarodnega študijskega potovanja arheologov iz Nemčije in podonavskih držav.

Ptujski grad, 13. 9. 1935. Ložarjev rokopis na hrbtni strani: *Udeleženci 6. inernacionalnega potovalnega simpozija Podonavske arheologije leta 1935. Imam poseben list, na katerem so imena vseh udeležencev. To je znamenita edinstvena fotografija. Ta list je priložen, sta dva štev. 1 in 2.* Sebe je označil s puščico – stoji na sredi v zadnji vrsti, levo od njega je Mihovil Abramič, slikan v profilu, desno od Ložarja pa Viktor Hoffiller (Zasebni arhiv).

trajal od 2. do 20. 9. 1935 in obsegal tudi obisk krajev v Srbiji in Makedoniji. Podobno je pisal Lenčku v pismu 6. 8. 1984 (prim. op. 36). Kakor je bilo navedeno v časniku *Jutro*, 8. 9. 1935, so nekateri udeleženci nameravali obiskati še *južno Srbijo*, kar pa ni več spadalo v *oficijelni program*.

³⁵ Prim. Krämer 2002: 48. V tem delu [50] pa je objavljena fotografija 26 udeležencev potovanja, in sicer pred vrati Narodnega muzeja v Ljubljani, med njimi je tudi Ložar. Gl. tudi Schnurbein 2002: 193, 196.

³⁶ Podatke navaja Ložar v pismu L. Lenčku 6. 8. 1984. A sodeč po tem pismu, je celotno potovanje trajalo dlje: poleg Slovenije in Hrvaške (Zagreb, Ogulin, Viničico, Osijek, Sisak), kar je bil uradni del potovanja, so nekateri udeleženci obiskali še lokacijo Bassiana, Sremsko Mitrovico, Beograd, Niš, Skopje in Gradsko pri Negotinu (Stobi). Gl. tudi Avtobiografski spis, pogl. »Kustos Narodnega muzeja v Ljubljani«: 64, op. 19.

³⁷ *Jaz se celotnega potovanja tega simpozija ne bi bil mogel udeležiti, da mi dr. Gerhard Bersu ni dal na roko 1000 dinarjev za kritje stroškov prenočevanja po hotelih, posebnih obedov in zajtrkov in podobnega. Ravnatelj Mal bi bil brez težave lahko kril te izdatke iz budžeta NM, toda ni nič ukrenil. Pač pa je Stele, ki ni imel s slovensko predzgodovino nobenih strokovnih odnosov, lahko kril svoje stroške iz proračuna »Spomeniškega urada«.* Ni bil noben poseben užitek, delati pod takim šefom. [Avtobiografski spis, pripis na koncu opomb na str. 56 k pog. »Kustos Narodnega muzeja v Ljubljani«].

je na predvečer druge svetovne vojne, od 19. do 28. avgusta 1939, potekal v Berlinu in se ga je Ložar tudi udeležil.³⁸

Na terenu je imel Ložar opraviti z *amatersko konkurenco, namreč z raznimi divjimi kopači ali arheologi*, ki jih je po italijanski rabi imenoval »tombaroli«, med njimi so bili predvsem Albin Hrast iz Vira pri Stični, *eden glavnih mojstrov te obrti*, Jernej Pečnik in Jakob Kušljan. Proti koncu Ložarjeve službe v Narodnem muzeju pa so se na trgu pojavile tudi *potvorbe, ki so v življenju in delovanju muzejev skoraj neizbežna nadloga*.³⁹ Šlo je za *več kipcev in drobnih predmetov zagonetne oblike in sumljivega izvora*, ki da so bili izkopani v Kapli vasi pri Mokronogu in jeseni 1938 ponujeni Narodnemu muzeju v odkup. Ložar, ki je sumil, *da se skriva v ozadju poizkus kompromitirati kustosa*, je v letih 1938–1940 zaradi preiskave položaja in še novih, *tako zvanih izkopin* kar sedemkrat šel v Kaplo vas ter končno *ugotovil, da je vse predmete napravil v svoji delavnici lokalni kajžar, in sicer je tudi klesanje na kamnih opravil na svoji stružnici ter z dleti*.⁴⁰

Vprašanje zaščite starin je bilo za Ložarja in muzej zelo pomembno, vendar tedaj zakonsko in z vidika spomeniškovarstvene službe neurejeno, zato so kopači na črno nenehno uničevali arheološka najdišča. O takšnem primeru je J. Mal 20. julija 1935 pisal Spomeniškemuru v Ljubljani, potem ko sta z Ložarjem zalotila Albina Hrasta pri kopanju ogromne prazgodovinske gomile na posestvu kmeta Vesela v Grižah pri Stični in si ogledala najdbe iz tedaj že tretji mesec kopane gomile:

*Srečno naključje je hotelo, da sva zalotila znanega starinokopa pri njegovem uničevalnem podjetju, ker je drugače vedno zatrjeval, da je na starine le slučajno pri oranju naletel. Podan je s tem dejanski dokaz, da g. Hrast namenoma in nameroma izkopuje starine, kljub vsem obstoječem predpisom, na katere je bil opozorjen sam in orožniške postaje, ki o tem niso nikomur uradno poročale, dasi vsa okolica ve o Hrastovih roparskih prekopavanjih gomil, ki jih Hrast posestnikom, če ne gre drugače, odkupuje, da more vršiti svojo arheološko roparsko obrt. Kajti nič drugače se ne more to početje označiti, ker gre Hrastu pri tem zgolj za zaslužek; saj je zgorej našete starine ponudil muzeju v nakup za 15.000 Din.*⁴¹

Za Ložarja je bila prav zgodba z znamenito situlo z okrašenim pokrovom, ki jo je iz omenjene gomile izkopal Hrast in jo je ljubljanski antikvariat »Tizian« nato jeseni 1935 hotel prodati v tujino, *eden izmed najbolj eklatantnih primerov pomanjkanja vsake zakonske uredbe o zaščiti spomenikov*.⁴² Ložar pa se je prav v zvezi s tem zavedal nujnosti popularizacije arheoloških raziskav in izobraževanja ljudi, o čemer priča posebno njegov članek *S krampom in lopato*, ki je izšel sicer šele leta 1943 [Ložar 1943]. Skozi vsa leta svojega delovanja je imel tudi vrsto predavanj o muzejskem delu (v Ljubljani ali drugod), posebno za

³⁸ Avtobiografski spis, pogl. »Zborovanja, simpoziji, kongresi, vodstva in obiski arheologov«: 144–145. Kongres, ki je bil povsem v znamenju vojne nevarnosti in zato predčasno zaključen, je po Ložarjevih besedah zgubil ves smisel in tudi ni naredil nobenega vtisa nanj. Vendar je Ložar seveda v *prostitih urah oblezel vse znamenitosti Berlina*, npr. Pergamski oltar in Prehistorični muzej, v katerem si je ogledal starine s Kranjske iz bivše zbirke vojvodinje Mecklenburške. Gl. tudi Wegner 1940: 12 (tu je Ložar omenjen kot zastopnik Narodnega muzeja iz Ljubljane).

³⁹ Avtobiografski spis, pogl. »Kustos Narodnega muzeja v Ljubljani«: 46.

⁴⁰ Avtobiografski spis, pogl. »Seznam krajev«: 123–124.

⁴¹ Pismo J. Mala Spomeniškemuru v Ljubljani, 20. julija 1935. Arhiv NMS, št. 469/1935 (na pismo me je opozoril kolega A. Preložnik, za kar se mu najlepše zahvaljujem).

učitelje.⁴³ Razen tega je imel skupno devet na ljubljanski radijski postaji predavanj o arheologiji.⁴⁴

Raznovrstnost delovnih nalog, tem in obdobji, s katerimi se je Ložar ukvarjal, kažejo njegova bibliografija, nekatere povojne objave in večinoma neobjavljeni avtobiografski spis. Prav tako to dokazuje njegova muzejska zapuščina v arhivu Arheološkega oddelka Narodnega muzeja Slovenije: skupno 79 arhivskih enot obsega terensko dokumentacijo, poročila o izkopavanjih in ogledih terena ter posamičnih najdbah, risbe, fotografije in sezname muzejskega gradiva, beležke, zapiski, izvlečki iz literature, osnutki in rokopisi za predavanja in študije, tako objavljeni kot tudi neobjavljeni. V njegovem Avtobiografskem spisu je tudi »Seznam krajev, poti in datumov v zvezi z najdbami, izkopavanji, nabavami predmetov in obvestili o domnevnih arheoloških in drugih najdbah in najdiščih« – v tem katalogu so zastopane vse prazgodovinske dobe, dalje rimska in porimska arheologija, staroslovansko, zgodnje srednjeveško in celo objekt iz gotske dobe, nazadnje pa še geološki spomenik.⁴⁵

Ložar se je zavedal, da tak konglomerat dejavnosti *po vojni ne bi bil več možen*, razumel pa ga je kot odsev razmer v arheološki vedi tistega časa in svojega izpostavljenega položaja v njej.⁴⁶ Tudi zato je objavljal predvsem krajše članke in razprave, večinoma v *Glasniku Muzejskega društva za Slovenijo*, tako o pomembnih predmetih iz muzejskih zbirk kot tudi o novih pridobitvah z izkopavanj:

Tehnično za daljše razprave sploh ni bilo časa in razprava o predzgodovini Slovenije v zvezi z zbirko Mecklenburg je morala dolgo ostati sama, šele za dvajsetletnico društva sem mogel sestaviti razpravo o staroslovenskem in srednjeveškem lončarstvu v Sloveniji.

Njegov namen pri pisanju krajših spisov, ilustriranih s *sodobnimi fotografijami*, je bil takoj dokumentirati nove najdbe in slišati odmev doma, pridobiti mnenja tujih arheologov in končno z arheološkimi temami popularizirati *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*. Posebno odzivi in pobude iz tujine so mu bile v zadovoljstvo, *da vsaj odmevam, če že grmeti ne morem*. Zato je s tega vidika želel presojo svojih objav: *Za vsakim mojim spisom, izvestjem, razpravo ali poročilom tiči kulturno-politična ideja, kako dati ne samo mojim prizadevanjem aktualno noto*

⁴² Avtobiografski spis, pogl. »Seznam krajev«: 122. Prav Ložarju gre zahvala, da je za muzej pridobil pridatke iz groba s to situlo, enako kot iz drugega znamenitega groba iz tiste črne dobe raziskovanj v Stični, tj. groba z oklepom [Gabrovec 1975: 198, geslo Stična]. Tudi oklep je muzej odkupil od *trgovine s starinami in umetninami Tizian*, potem ko ji ga je 18. 1. 1936 prodal Hrast [Avtobiografski spis, pogl. »Seznam krajev«: 131]. Za nakup situle se je sicer resno zanimal direktor muzeja v Haagu van Giffen, graški časopis *Tagespost* pa je januarja 1936 objavil sliko situle in lesene zajemalke, kar je Ložarju jasno dokazovalo, da je bila situla namenjena za prodajo v tujino.

⁴³ Avtobiografski spis, pogl. »Zborovanja, simpoziji, kongresi, vodstva in obiski arheologov«: 145.

⁴⁴ Rot [1979b: 7 in 9] v Bibliografiji spisov dr. Rajka Ložarja navaja štiri predavanja, sam Ložar pa v Avtobiografskem spisu osem, skupaj devet: *radio reportažo skozi muzej ob navzočnosti obiskovalcev* (29. 11. 1931), *na splošno o izkopavanjih* (13. 1. 1936), *uvod v arheologijo* (12. 10. 1936), *Izkopavanje na Gradišču nad Bašljem, Postojanka v Langobardskem limesu ali utrjeni črti* (19. 2. 1940), *Staroslovenska kultura* (12. 10. 1936), *Emona* (18. 3. 1940), *Naša mesta v predzgodovini* (8. 4. 1940), *Naša najvažnejša arheološka najdišča* (27. 4. 1940) in *Pogled na naša Gradišča* (brez datuma).

⁴⁵ *Objekt iz gotske dobe* so bili temelji prezbiterija gotske cerkve, odkriti v Sv. Križu pri Moravčah [Ložar 1940: 104–107], *geološki spomenik* pa marmorju podobna kamnita plošča, odkrita v Vrhpolju v Tuhijski dolini leta 1935, ki naj bi bila ostanek *nekakega svetišča*, a je šlo za *izrazito geološko zadevo* [Avtobiografski spis, pogl. *Seznam krajev*: 128, 131].

⁴⁶ Avtobiografski spis, pogl. »Seznam krajev«: 119, in komentar k temu: 132.

*in večji poudarek, temveč tudi ugledu slovenske arheologije doma in zlasti po svetu.*⁴⁷

Kot kustos je bil torej izjemno zaposlen in sam je priznal: *S časom sem se garanja v Narodnem muzeju ne samo naveličal, temveč sem se od njega tudi utrudil* [Gabrovec 1987: 439]. Svoje delo v muzeju je ocenjeval kot pozitivno in prizadelo ga je, da leta 1971, ob 150-letnici Narodnega muzeja, v jubilejni publikaciji revije *Argo* ni doživel večjega priznanja, predvsem pa, da si *ni zaslužil slike*. Ložar je namreč, kakor je zapisal v avtobiografskem spisu,

kot kustos vse arheologije na NM, dalje kot knjižničar Muzejske knjižnice in eksekutivni knjižničar Muzejskega društva za Slovenijo doprinesel k prospehu zavoda in stroke precej več kot pa se mu v publikaciji priznava, predvsem pa je reševal v dobi med obema vojnama arheološke spomenike po svojih najboljših močeh, z velikanskimi osebnimi žrtvami in ob finančnih sredstvih, ki so bila naravnost sramotno nizka. [Ložar 1985: 44]⁴⁸

Brez njegovega dela bi bilo v slovenski arheologiji veliko več vrzeli, kakor pa so jih našli njegovi nasledniki.

Ob tem se je zavedal vse muzejske problematike v tedanji Jugoslaviji, ki se je najbolj izrazila v t. i. »boju za muzejski zakon«. Ta se je začel kmalu po nastanku Jugoslavije in se do druge svetovne vojne še ni končal. Novih nazorov o ureditvi celotnega muzealstva, ki sta jih zastopala Fran Kos in Ložar, takrat ni bilo mogoče uveljaviti, in Ložar je pozneje z odobravanjem od daleč opazoval povojne spremembe v Sloveniji, ki so šle v smeri prilagajanja muzejev evropskim standardom: *na eni strani departmentalizacijo, na drugi pa specializacijo, o kateri je treba reči, da je prišla v Ljubljano z veliko zamudo.*

Sam je za napredek muzejev v Sloveniji v njegovem času videl tri »sovražnike«: prvi so bila socialno določena nasprotja med profesorskim stanom in muzealci, pri tem so si profesorji izborili močnejši položaj. *Drugi sovražnik muzejske kulture v Sloveniji so bile mestne in okrajne uprave.* Nobeno od mest, v katerih so bili po prvi svetovni vojni muzeji (v Ljubljani, Mariboru, Celju in na Ptujju) ni

smatralo za potrebno ustvariti v budžetu pozicijo kustosa lokalnega muzeja, temveč so imeli za to profesorje, ki so s tem jemali kruh mladim kandidatom za muzejski poklic, oziroma sploh onemogočali razvoj muzejskih univerzitetnih studij. Edini muzej, kjer niso paševali profesorji, je bil Narodni muzej v Ljubljani.

A Ložarja je morda najbolj prizadelo ravnanje »tretjega sovražnika muzejev«: *to so bile različne kamarile in dve izmed njih sta bili ljubljanska univerza ter »Akademija Znanosti in umetnosti«.* *Moje razprave in članki niso našli priznanja na teh trdnjavah učenosti in posebnega razreda za arheološke vede ni bilo* [Ložar 1979č].

V zvezi z razmerami v Narodnem muzeju je Ložar imel Josipa Mala in Franceta Steleta za *tista reakcionarna muzealca, ki sta vso dobo Jugoslavije sedela na svojih lepih uradnih položajih in imela vseodlojuč vpliv, a nista naredila nič za modernizacijo muzeja.*⁴⁹

⁴⁷ Avtobiografski spis, pogl. »Knjižničar Narodnega muzeja«: 139–140.

⁴⁸ Ložar je sicer predvsem v zvezi s svojimi raziskavami prazgodovine menil, da so bila *po zaslugi šovinizma Komunistične partije v Sloveniji njegova dela doma v veliki meri ostracirana, to se pravi zamolčana.* *Eden najbolj kričečih primerov tega škandaloznega početja je bibliografija v leksikonu »Arheološka najdišča Slovenije«, kjer v abecednem seznamu avtorjev ni naveden niti en Ložarjev spis* [Avtobiografski spis, pogl. »Kustos Narodnega muzeja v Ljubljani«: 47].

Problem je bil seveda širši in je zadeval celotno organiziranost tako muzejev kot tudi spomeniškovarstvene službe. Po Ložarjevem prepričanju bi Stele s svojim ogromnim vplivom na Banovini in v Beogradu že pred vojno lahko spremenil svoj »Spomeniški urad« v »Zavod za varstvo spomenikov«, a tega ni storil [Ložar 1979č]. Z malimi napori bi bil tedaj konzervator Stele lahko dobil pomočnika, ki bi bil skrbel za arheološke spomenike, toda ni ukrenil nobenih korakov, kajti v ospredju njegovih interesov so bile gotske freske. Tako je bil po nekem dogovoru Narodni muzej

dolžan skrbeti za zaščito spomenikov v zemlji, to je arheoloških, medtem ko je »Spomeniški urad« skrbel samo za zaščito umetnostnih in zgodovinskih spomenikov, torej »lepih spomenikov«. Pravnega inštrumenta seveda ni bilo, zato je bilo večinoma vse brezuspešno. Iz gornjega seznama je jasno to, da je bilo vse, kar je tam omenjeno, v resnici delokrog spomeniškega konzervatorja, ne pa kustosa muzeja.⁵⁰

A Ložar je vedel:

Toda korenina vsega zla je bila v dejstvu, da med muzejem, »Spomeniškim uradom«, Univerzo ter Akademijo ni bilo nobenega sodelovanja in da se ni vršil niti en posvet, ki bi bil pretresal te zadeve ter formuliral resolucije in te predložil oblastem. Ravno tako bi bila morala biti obveščena javnost o tem, kaj spada pod kompetenco muzeja in kaj pod univerzo ter akademijo.

Tako je razočaran ugotavljal, da akcija muzealcev za odobritev zakona o muzejih in spomeniškem varstvu ni našla nobene podpore niti pri Univerzi niti pri Akademiji.⁵¹ Po drugi strani pa tudi jugoslovanski arheologi tiste čase niso imeli nobene svoje organizacije in nobenih letnih ali rednih zborovanj, kar je bila velika pomanjkljivost.⁵² Novega muzejskega zakona v stari Jugoslaviji niso sprejeli in šele povojna oblast je spremenila stanje in na novo organizirala celotno področje. Ložar je kljub nekaterim pomislekom o ravnanju novega režima in njegovih ustanov te spremembe podpiral in jih pohvalil, vedno v primerjavi z razmerami med obema vojnoma in s svojim položajem v Narodnem muzeju. Poudaril je tudi dejstvo, ki ga ni mogoče prezreti, namreč, da

so današnji muzeji izraz ljudske inspiracije in agilnosti, da izvirajo iz nekih demokratičnih socioloških osnov in niso inštitucije državnega ali teritorialno-administrativnega sistema; muzeje sta vzela v svoje roke ljudstvo in narod kot tak, zato je danes muzejska inštitucija v Sloveniji zares izraz in veja narodne kulture, medtem ko je bila prej v glavnem inštitucija uradnega sektorja, bodisi na državnem ali banovinskem ali mestnem ali lokalnem nivoju.

In mirno je zapisal: *Kustos 19. in prve polovice 20. stoletja je zadeva preteklosti in bo omenjan samo še v zgodovinskih orisih muzejskega razvoja v Sloveniji.⁵³*

Ložarjev krog delovanja v arheologiji, tako na področju prazgodovine kot tudi antike in zgodnjega srednjega veka, je bil torej izjemno velik, v nekaterih pogledih pa vendarle prevelik – ne le v času njegovega službovanja v Narodnem muzeju, temveč tudi pozneje,

⁴⁹ Avtobiografski spis, pogl. »Langobardsko, Staroslovensko in kesnejše«: 110.

⁵⁰ Avtobiografski spis, pogl. »Seznam krajev« in komentar k temu: 133–135.

⁵¹ Avtobiografski spis, pogl. »Seznam krajev« in komentar k temu, 133–135.

⁵² Avtobiografski spis, pogl. »Zborovanja, simpoziji, kongresi, vodstva in obiski arheologov«: 142.

Ložar je to omenil v zvezi z zborovanjem arheologov in zgodovinarjev ob 40-letnici delovanja »Muzejskega društva v Ptujcu«, 19. in 20. 11. 1936, na katero je sicer *prišlo mnogo inozemskih in domačih arheologov.*

⁵³ Avtobiografski spis, pogl. »Seznam krajev« in komentar k temu: 133–135.

od leta 1940 do maja 1945, ko je vodil Etnografski muzej in ob tem kot privatni docent v študijskih letih 1940/1941 in 1941/1942 predaval na ljubljanski univerzi. Predavanja iz prazgodovinske in grške umetnosti je odpovedal aprila 1943, saj redno delo v tedanjih razmerah ni bilo mogoče. Tako je na svojo docenturo imel slabe spomine, označil jo je kot *pravo zapravljanje časa* in celo kot *polomijo*:

*To je bila gotovo zadnja stvar, ki sem jo pri svojem preobloženem dnevniku še rabil in tudi izraz popolnoma deplaciranega idealizma ter nepoznavanja razmer bodisi na političnem sektorju bodisi na sami univerzi. S tem sem si naredil tudi ravnatelja Mala za svojega sovražnika, kajti njegova fundamentalna filozofija je bila, da ne bo dovolil, da bi kdo rabil muzej »za odskočno desko na univerzo«.*⁵⁴

V tem obdobju sta izšli njegovi programsko-teoretski razpravi »Razvoj in problemi slovenske arheološke vede« [Ložar 1941a]⁵⁵ in »Študija o ljubljanski keramiki« [Ložar 1941b]. Z arheološkim oddelkom v Narodnem muzeju je kljub vodenju Etnografskega muzeja ostal povezan, kakor kažejo podatki o izkopavanjih in ogledih terena ter o inventarizaciji predmetov, pa tudi njegov, zelo osebno napisani »Predlog za proračun Arheološkega oddelka Narodnega muzeja v Ljubljani za leto 1943«.⁵⁶

ARHEOLOGIJA SREDNJEGA VEKA

Ložar je presegel tedanje okvire arheologije na Slovenskem tudi s svojim zanimanjem za visoki in pozni srednji vek. To je razvidno iz njegove študije o staroslovanskem in srednjeveškem lončarstvu v Sloveniji, objavljene v *Glasniku Muzejskega društva za Slovenijo* [Ložar 1939], še bolj pa iz njegove neobjavljene rokopisne študije »Prispevki k arheologiji našega srednjega veka« iz istega leta.

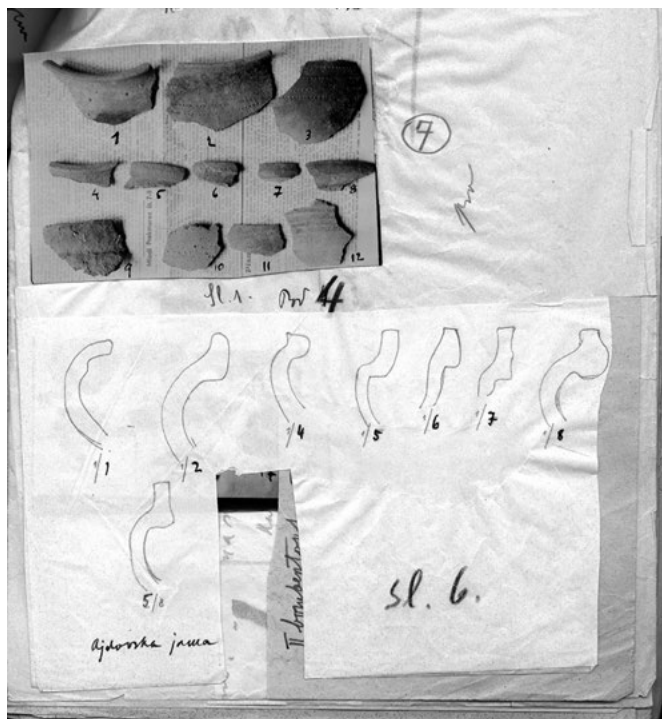
V omenjeni Ložarjevi študiji »Razvoj in problemi slovenske arheološke vede« je bil predstavljen najprej zgodovinski razvoj arheoloških študij na Slovenskem, nato pa takratno stanje in problemi vede po arheoloških obdobjih. Za dobo rimske antike je avtor povezano obravnaval »Preseljevanje narodov. Naselitev Slovencev. Srednji vek«. Kljub redkim znanim najdiščem in skromnim najdbam iz teh obdobj je na podlagi svoje študije o »staroslovanski in srednjeveški keramiki« iz leta 1939 opozoril na morebitno *kontinuiteto med stoletji naselitve in najintenzivnejše kolonizacije*. Poudaril pa je še drugi namen svoje razprave: *da se končno obdelata tudi skupina srednjeveških spomenikov, saj je vse polno ... spomeniških vrst, ki sestavljajo sliko srednjeveške kulture, a so se doslej zanemarjale*, npr. keramika in

⁵⁴ Avtobiografski spis, pogl. »Privatni docent ljubljanske univerze«: 217–218. O habilitaciji se je Ložar dogovarjal že januarja 1939, 17. maja 1939 je predložil gradivo, 4. 3. 1940 pa je iz Beograda dobil dekret o imenovanju za privatnega docenta. Predavati je začel 25. 11. 1940, in sicer kretske-mikensko umetnost, vendar so bila po začetku vojne in okupaciji predavanja vse bolj neredna [prim. Budja 2004: 3–4].

⁵⁵ Ložar je že na zborovanju ob stoti obletnici ustanovitve Muzejskega društva za Slovenijo (16. in 17. 12. 1939) predaval *o stanju in razvoju arheološke vede v Sloveniji* [Avtobiografski spis, pogl. »Zborovanja, simpoziji, kongresi, vodstva in obiski arheologov«: 144 oz. 145].

⁵⁶ Arhiv Arheološkega oddelka NMS, št. 59. Konec leta 1941 oziroma s 1. 1. 1942 je Narodni muzej po dekretu italijanskih oblasti na Arheološkem oddelku zaposlil klasičnega filologa in zgodovinarja Jožeta Kastelica. Ta se je v dogovoru z Ložarjem ukvarjal predvsem z *rimskim oddelkom arheologije* in z numizmatično zbirko. Ložar je še leta 1943 inventariziral 95 enot v prazgodovinski inventar.

Ilustrativno gradivo
 za Ložarjevo študijo
 »Staroslovansko in
 srednjeveško lončarstvo
 v Sloveniji (1939) (Arhiv
 Arheološkega oddelka
 NMS).

gradovi. Za veliko večino teh vrst je uporabna zgolj arheološka metoda, ki jo velevata ne le ohranjenost spomenikov samih, temveč tudi identiteta dela. [Ložar 1941a: 146]*

Dotlej je bilo v Sloveniji poznanih razmeroma zelo malo srednjeveških najdišč, predvsem iz zgodnjega srednjega veka, npr. germanska nekropola v Kranju in staroslovanska grobišča v bohinjski Srednji vasi, v Mengšu in Črnomlju. Med tistimi iz poznejšega obdobja so nesistematično zbrane najdbe iz kraških jam (še iz 80. let 19. stoletja in pozneje) [prim. Nabergoj 1995: 73] ter prvi »pravi« arheološki najdišči, stari grad v Predjami in območje meščanskega špitala v Špitalski ulici (danes Stritarjevi) v Ljubljani – obe je raziskoval kustos Deželnega muzeja Alfons Müllner leta 1892 oziroma v letih 1897–98 in izsledke objavil v muzejski publikaciji *Argo*.⁵⁷ V začetku 20. stoletja in vse do 2. svetovne vojne podobnih arheoloških raziskav skorajda ni bilo: razen Srečka Brodarja, ki je leta 1938 v Ajdovski jami pri Nemški vasi v vrhnjih plasteh prazgodovinske jame poleg več kurišč dokumentiral srednjeveške in poznejše najdbe [Brodar in Korošec 1953: 61–62; prim. Nabergoj 1995: 19]], je istega leta dvojce izkopavanj opravil Walter Schmid. Ta je v Nomnju pri Bohinjski Bistrici odkril ostanke topilnice železa (po njegovem »plavž sv. Heme«) in jih skupaj z ostanki hiše, prvotno opredeljene kot »gradič sv. Heme«, datiral najprej v 12.–14. stoletje, pozneje pa v 15. ali 16. stoletje [Gabrovec in Šašel (ur.) 1975: 165; Smolej 1953; prim. Nabergoj 1995: 31]. V Žlanu v Bohinju pa je Schmid izkopal utrjen prostor z dvema stavbama in

* Op. ur.: Več o tem v tej knjigi v prispevku P. Novakovića.

⁵⁷ Za Predjamo gl. Müllner 1892, 1894a, 1894b; prim. Nabergoj 1995: 33, 73. Za Ljubljano gl. Müllner 1897, 1898, 1899, 1900; prim. Stare 1991; Nabergoj 1995: 29.

ga označil za utrjeno kmetijo (»Hausberg«) ter datiral v 9.–11. stoletje [Gabrovec in Šašel (ur.) 1975: 165; Smolej 1938; prim. Ciglenečki 1978].

To prvo obdobje v zgodovini arheoloških raziskav dob po zgodnjem srednjem veku je bilo po svoji naravi raziskav še povsem brez konceptov, tudi brez značilnih metodoloških in teoretskih izhodišč, kvečjemu podrejeno načelom in spoznanjem prazgodovinske arheologije. Ložarjeva študija o staroslovanskem in srednjeveškem lončarstvu v Sloveniji to obdobje sklepa in nadgrajuje, ter predstavlja v slovenski arheologiji prvo in za dolga desetletja edino pomembno delo s področja preučevanj keramike in lončarstva v vsem srednjem veku.

Dandanes sta njegovi tipologija in kronologija keramike pač zastareli – razvoj arheologije na številnih področjih ju je v zadnjega pol stoletja tako presegel, da sta lahko uporabni le za zgodovino raziskav, ne pa za resne tipološke primerjave in datacije. Tipologijo je namreč Ložar postavil na podlagi kataloga gradiva iz slovenskih muzejev, upošteval je le vodilne forme z različnih najdišč in te primerjal s predmeti iz tujine (srednje Evrope, tudi Balkana). Kronologije zaradi slabe dokumentiranosti najdišč ni mogel utemeljiti na kakšni stratigrafski sekvenci, temveč le *na analizi tipa forme in stilnih posebnosti ter na ugotovitvi genetično-razvojnih zvez*, pri čemer se je zavedal začasnosti take kronologije [Ložar 1939: 180, 223–224; prim. Nabergoj 1995: 77–79, Nabergoj 1999: 39–41]. Vendar je Ložar keramiko obravnaval problemsko in bil prepričan o raziskovalnih potencialih stroke. V retrospektivi arheoloških raziskav obdobja po zgodnjem srednjem veku pa je njegova študija hkrati tudi delo, ki je v svojem Uvodu prvo pri nas načelo nekatere splošne probleme arheologije srednjega veka, tako zgodnjega kot visokega in poznega: pomen arheoloških metod in raziskav za preučevanje srednjega veka; sorodnost in povezanost *problemov srednjega in novega veka s problemi predzgodovinske arheologije*; odnos arheologije srednjega veka do raziskav te dobe s strani zgodovine, umetnostne zgodovine in etnologije [Ložar 1939: 180–183].

Ložar je za objavo svoje študije o lončarstvu pripravil še daljši uvodni del, *definitivni tekst* z naslovom »Prispevki k arheologiji našega srednjega veka«, ki pa ga iz nam neznanih vzrokov žal ni objavil oziroma je iz njega za študijo povzel le nekatere misli.⁵⁸ Ta 41 strani dolg rokopis je obležal v predalu in zato ostal povsem nepoznan.⁵⁹ Objavljen bi moral biti vsaj danes, saj šele z njim Ložarjeva teoretska utemeljitev arheoloških raziskav srednjega veka in pomen njegove študije o staroslovanski in srednjeveški keramiki postaneta dovolj razvidna. Ker se je Ložar zavedal razmer, raziskovalnih zmožnostih in nalog arheologije v preučevanju celotnega srednjega veka, zaradi njegovega prepričanja o arheologiji srednjega veka kot *avtonomni in samostojni znanosti* ter končno zaradi njegove vizije o raziskovalnem, spomeniškovarstvenem in izobraževalnem potencialu te arheologije je mogoče Ložarjevi študiji iz leta 1939 obravnavati povezano kot te-meljni tekst za razvoj arheologije srednjega veka na Slovenskem. Gle-de na nadaljnji razvoj slovenske arheologije in njeno togo koncep-

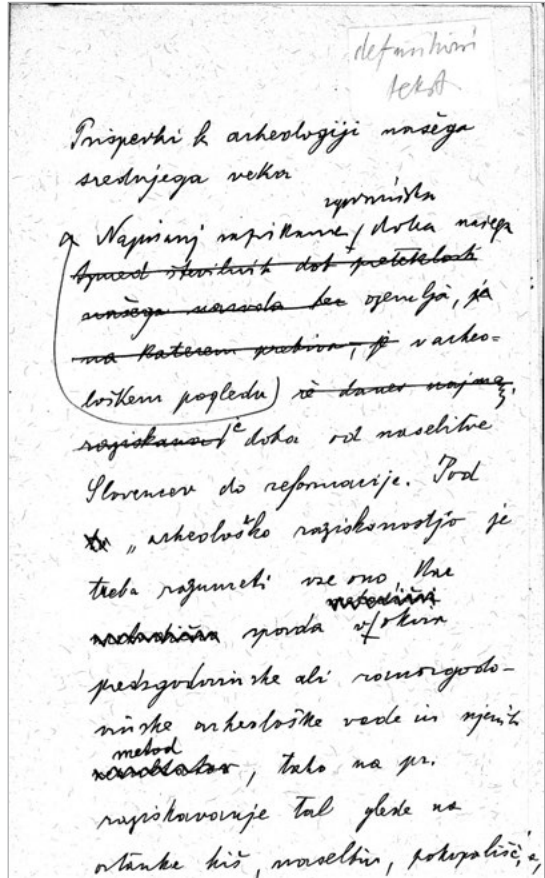
⁵⁸ Ložar je sprva očitno nameraval objaviti en sam, celosten članek, saj na strani 15 obravnavanega rokopisa zapiše: *Tako poglavje je tudi tvarina, o kateri skuša predočiti pričujoči spis prve bežne obrise, namreč lončarstvo ali keramika*. Na predzadnji strani rokopisa pa po koncu razpravljanja o srednjeveški arheologiji sledi rimska številka II. in nato začetek drugega dela načrtovane študije: *Naslednji poskus o naši srednjeveški keramiki se opira na pregled gradiva oz. najdišč lončarstva...*

⁵⁹ Nanj me je ob pregledovanju arhiva Arheološkega oddelka NMS prijazno opozoril kolega A. Preložnik.

tualno, s tem pa programsko zamejitev raziskovalnega področja, pa je Ložarjevo delo s svojimi vodili in idejami pionirsko in še vedno instruktivno tudi za tisto arheologijo, ki si v zadnjem desetletju kot »arheo-logija mlajših obdobj« prizadeva zaobseči vsa obdobja zgodovine po zgodnjem srednjem veku.

Ložarjevi »Prispevki...« nam pokažejo avtorjevo široko in v tedanjem evropskem merilu zelo napredno pojmovanje arheologije, posebno za raziskave srednjega veka, ki ga je že takrat pojmoval celostno. To obdobje od naselitve Slovencev do reformacije je v arheološkem pogledu najmanj raziskana zgodovinska doba našega ozemlja. S pojmom arheološka raziskavnost je Ložar razumel vse tisto,

kar spada v okvir predzgodovinske ali ranozgodovinske arheološke vede in njenih metod, tako na pr. raziskovanje tal glede na ostanke hiš, naselbin,

Prva stran Ložarjevega rokopisa *Prispevki k arheologiji našega srednjega veka* (Arhiv Arheološkega oddelka Narodnega muzeja Slovenije, št. 40).

pokopališč, glede na kontinuiteto in obliko poseljenosti, raziskavanje starožitnosti in posameznih obrtnih, umetnoobrnih ali umetniških proizvodov (keramika, plastika, orodje, orožje itd.), dalje ugotavljanje poedinih kulturnih krogov, socialnih, gospodarskih, trgovskih ali političnih vplivov, ki ga omogočujejo rezultati, pridobljeni s krampom in lopato, to je z izkopavanjem.⁶⁰

Kljub ugovorom, da je srednji vek poprišče splošne in narodne zgodovine in je na podlagi pisanih virov mogoče bolje rekonstruirati sliko preteklosti nego s pomočjo problematičnih najdb in izkopin, kljub temu, da so nam znane glavne črte politične, socialne, gospodarske in kulturne zgodovine starih Slovencev in zgodnjega, visokega ter poznega srednjega veka, pa znanost skuša dojeti tudi ono, kar leži v notranjosti, ali med njimi, ali pa tudi zunaj teh velikih črt kot nekaka mala ali drobna zgodovina.⁶¹ Ne glede na to, da so viri, s katerimi

⁶⁰ Ložar, »Prispevki«: 1–2.

⁶¹ Ložar, »Prispevki«: 3–4.

zgodovinska znanost razpolaga, v prvi vrsti *zgodovinski* (namreč pismeni spomeniki), ne pa *predzgodovinski*, je arheološko raziskovanje istega zgodovinskega časa in prostora upravičeno:

Vsako historično periodo lahko obravnava več znanstvenih strok, vsaka pa jo obravnava z vidika svojih posebnih ciljev ter spoznavnih in teoretičnih vodil.⁶² Naš in vsak srednji vek je lahko motriti tudi v arheološkem oziru in ne podrejeno ... Glavni pogoj je tako stanje spomenikov, da upravičeno lahko govorimo o 'nekaki predzgodovinskosti' oziroma predpismenosti spomeniških kultur, katere so predmet raziskavanja. (1)⁶³ Prav to stanje spomenikov potem omogočuje odnosno zahteva ustrezajočo metodo, v tem primeru arheološko metodo.⁶⁴

Spomeniki in viri, ki nam jih je očuvala zemlja, ki pa jih je prav tako treba upoštevati, so po Ložarjevem prepričanju arheološki v pravem pomenu besede, kajti za njihovo izrabo sta v prvi vrsti potrebna kramp in lopata; šele izkopavanje jih dvigne na stopnjo znanstvenega predmeta in vira.⁶⁵

Primerni viri kot predmet raziskav oziroma »stanje spomenikov« in metoda dela oziroma specifično pridobivanje znanstvenih virov upravičujeta arheologijo, da poleg zgodovine tudi sama preučuje srednjeveško dobo:

pravica arheologa, da jo s svoje strani lahko tudi on obravnava, je pa dvojne vrste. Arheološko delo se smatra lahko kot izrecna pomožna veda splošne zgodovine oz. drugih strok, ki se bavijo z isto periodo, lahko pa je tudi samostojna in avtonomna, to se pravi sploh glavni spoznavni vir in metodični princip, ki je na tem področju možen.⁶⁶

V prvem primeru, ko je arheološko delo skoraj neobhodno potrebno kot pomožno zgodovinsko delo, velja, da

obče zgodovinopisje ne more pogrešati arheološkega dela, zlasti ne pri očrtu starožitnosti, kulturne, umetniške in obrtne tvornosti naroda, dočim je pri vrisavanju politične itd. zgodovine bolj neodvisno. Na vseh teh poljih bi bilo golo uporabljanje pisanih virov nesmiselno, pa tudi nemogoče, kajti pisani viri v tem času o takih predmetih večinoma molče.⁶⁷

Vendar arheologija srednjega veka po Ložarju ni le pomožna veda, ampak ima tudi *bistvene sestavine avtonomne in samostojne znanosti*. Kot *zadnje ali najmlajše poglavje* splošne arheologije (*predzgodovine* oziroma *rane zgodovine*) spada vanjo že *po naravi in značaju* večine spomenikov, ki so ... *klasično arheološki spomeniki, na pr. grobovi, hiše, naselbine, drobni predmeti itd. Nadalje jo veže s predzgodovino tudi metoda in tehnika dela, počenši z izkopavanjem spomenika*, ter še druge okoliščine raziskovanja. Tako je npr. zgodnjersrednjeveško gradišče sicer res začetek novega spomeniškega tipa – gradu, a je tudi končna oblika tiste vrste utrdbenih struktur od konca neolitika dalje, ki jih raziskuje predzgodovinar.

Izreden opravičevalec samostojnosti arheološke vede na pragu novega časa je tudi dejstvo preseljevanja in naselitve kot tako; oblike, smer, kvantiteto in

⁶² Smiselna transkripcija rokopisa: *vodil* – čitljivo je samo *vod...*

⁶³ Ložarjeva oznaka za opombo (tako kakor druge takšne oznake v rokopisu) nima pripadajočega besedila.

⁶⁴ Ložar, »Prispevki«: 6–6a.

⁶⁵ Ložar, »Prispevki«: 7.

⁶⁶ Ložar, »Prispevki«: 8–9.

⁶⁷ Ložar, »Prispevki«: 9–10.

*posebne okolnosti teh gibanj zmore razložiti samo delo po onih metodah, ki jih uporabljamo v predzgodovinskih dobah in krogih.*⁶⁸

Takšno Ložarjevo pojmovanje je še poudarjeno na koncu njegovega teksta: *Samo iz splošne prehistorične arheologije je mogoče utemeljiti tudi specielno arheologijo kot je srednjeveška, in to sistematično in metodično.*⁶⁹

Ložar je za *znanstveno nepredelanost srednjeveških in ranosrednjeveških starin*, pri čemer je kot primere navedel *utrdbeni sistem gradišč v Kranjski ravnini*, celjski Stari grad in tudi različne *male spomenike od najneznatnejšega lonca do okrašenega meča*, našel več vzrokov, ki da izhajajo iz splošnih razmer v arheologiji in konservatorstvu tistega obdobja, ne pa iz usmeritev posamičnih oseb. Prvi vzrok je izredna gostota in številnost najdb iz predslovanskih in predrimskih kultur, s katerimi se morajo ukvarjati slovenski arheologi. Gostota poseljenosti v dobi preseljevanja in naselitve za tisto v dobi Ilirov, Keltov in Rimljanov močno zaostaja – Ložar tedaj ni vedel, *ali je to varljiva podoba ali dejanska resnica*, vendar je to *tudi eden poglobitvinih vzrokov, da se arheologija srednjega veka ne razvije preko nekih začetnih oblik*. Zaradi dvojne ali ločene kontinuitete v poselitvi, kar brez izjeme velja za grobišča, se je namreč iz predzgodovine ohranilo veliko gradiva. Prav nasprotno je stanje pri staroslovanskih najdiščih, posebno naselbinah oziroma hišah, ki v večini ležijo še na krajih *kesnejših slovenskih vasi in zaselkov*. *Z neprestanim obnavljanjem in postavljanjem novega se je moralo tu ogromno starega porušiti in prav gotovo je to en vzrok, da je staroslovansko arheološko gradivo tako skromno*. Zaradi takšnih okoliščin je *neverjetno skromno spomeniško gradivo iz zadevnih dob v naših muzejih vplivalo na razvoj znanosti, saj se teoretično in strokovno razglabljanje ne more razmahniti, kjer ni skoro nič spomenikov*.⁷⁰ V zvezi s srednjeveškimi »malimi spomeniki« pa je Ložar pripomnil:

*Kar se keramike tiče, ni redke primer, da so jo v preteklih desetletjih, ko se je arheološko gradivo iz predzgodovinskih kultur množilo, odrinili v depoje ali sploh med staro šaro, ne le ker je zaostajala po lepoti izdelave za predzgodovinsko, temveč ker si niso vedeli z njo nič pomagati. V naših, pa tudi drugih muzejih, se to gradivo še danes prenekje skriva med rimskim in še starejšim gradivom, ker pač ni bilo nikdar obravnavano in ker njegove stilistične oblike niso nikamor sodile. O kronologiji te keramike sploh ni potrebno izgubljati besed; večinoma so lonci brez inventarnih števil in brez navedb najdbe. Vse to pa velja tudi za druge predmete, kot so puščice sulic, ostroge, brzde itd. itd. Posebno slabe so razmere pri materialu izviračem iz 10. in temu sledečih stoletij, dočim pri starejšem gradivu še nekako gre. Temu primerne so težave, na katere zadeva študija takega materiala.*⁷¹

Ložar se je zavedal, da na napredek znanosti oziroma stroke vplivajo različne zunanje okoliščine in sredstva. V primeru srednjeveške arheologije je navedel zelo zaostalo stanje prehistorične arheologije v tedanji jugoslovanski državi, ko je bila veda *brez sleherne akademske utemeljitve in tradicije*, pa tudi slabe materialne razmere muzejev in zbirk, pomanjkanje strokovnega osebja v njih ter nerešeno *vprašanje zaščite starin, ki je bistven predpogoj sistematičnega dela*. Vendar je ta napredek po njegovem odvisen *predvsem tudi*

⁶⁸ Ložar, »Prispevki«: 12–14.

⁶⁹ Ložar, »Prispevki«: 36.

⁷⁰ Ložar, »Prispevki«: 18–21, 24, 27–31.

⁷¹ Ložar, »Prispevki«: 21–22.

od notranje organizacije dotične stroke, od jasno začrtanih nalog, od programa dela, od spoznanja aktualnih problemov in skrbnega ohranjanja tradicije v dotičnih raziskavah. Tega v tedanji srednjeveški arheologiji ni bilo mogoče pričakovati, kajti *dosedanja literatura je povečini istovetna le z zapisom in obdelavo najdb, ne sega pa v programatično očitavanje problemov in sintetične študije.*⁷²

Ložarjevi »Prispevki k arheologiji našega srednjega veka« so s svojimi naprednimi metodološkimi spoznanji, teoretskimi nastavki in programskimi koncepti vsebovali velik potencial za razvoj samostojne, metodološko in programsko utemeljene znanstvene discipline – arheologije srednjega veka. Potrjujejo tudi veliko znanstveno širino, samostojnost in samoraslost Rajka Ložarja, po besedah Staneta Gabrovca humanistično usmerjenega arheološkega enciklopedista in širokega slovenskega kulturnega delavca, ki je v svojih raziskavah tako prazgodovine in antike kot srednjega veka vedno ubiral *moderne arheološke poti* [Gabrovec 1971: 44–46]. Sam je sicer njemu pripisani »enciklopedizem« zanikal kot neutemeljen, saj je moral v muzeju, kakor je zapisal v svojih spominih, *ob vsaki priliki, ko je prišel kak pereč problem na mizo, odriniti vse drugo in se lotiti tega problema*. Tako je izvršil samo svojo dolžnost v okviru neke zastarele muzejske pozicije, ki je zahtevala 5 kustosov, ne enega – bil da je le turist, ne pa enciklopedist, oziroma popotnik v skrajno težavnem in zahtevnem terenu. Poudaril pa je svoje izrazito zanimanje za metodologijo, teorijo in sistematsko filozofijo strok, ki jih je imel na dnevnem redu.

*V centru vsega mojega dela stoji stremljenje, ugotoviti in definirati problem in ta se vleče kot rdeča nit skozi vse moje raziskave in spise. Moja najslabša stran je bila tista, ki je najbolj enciklopedična in to je tipologija in zanjo tudi nisem imel nobenega zanimanja. Definirati problem in v luči tega problema priti do rezultatov historičnega značaja, to je bilo moje načelo in samo na ta način sem ostal na površju.*⁷³

Teoretska izhodišča svojih raznovrstnih raziskav, pri katerih je po Ložarjevih besedah *akcija oziroma praksa večinoma hodila pred teoretično formulacijo in je bila na neki način intuitivno fundirana*, je Ložar spoznal šele po vojni in jih med drugim označil s citatoma francoskih filozofov Gabriela Marcela in Etienna Gilsona. Marcel je zapisal: *Kar ne more biti problematizirano, ne more biti raziskovano in tudi ne objektivirano in to že po sami definiciji.*⁷⁴ In Gilson: *Problemi so tista snov, iz katere je narejena filozofija.*⁷⁵ Po Ložarjevem mnenju se torej arheologija in druge znanosti historične vrste *po svojem epistemološkem značaju morajo ravnati po teh načelih, ki jih zanje postulira filozofija.*⁷⁶

V nasprotju z Ložarjevim raznovrstnim zanimanjem za arheološke, umetnostnozgodovinske, epigrafske in druge probleme prazgodovine oziroma antike ter za filozofijo, umetnost

⁷² Ložar, »Prispevki«: 32, 33, 37–39.

⁷³ Podčrtal Rajko Ložar [Avtobiografski spis: 72–73 oz. 110–111].

⁷⁴ Ložarjev prevod iz dela Gabriela Marcela, *Être et avoir*. Paris 1935: 183.

⁷⁵ Gilsonov citat v angleščini je iz dela *The Christian Philosophy of Saint Thomas of Aquinas: Whether we like it or not, problems are the very stuff out of which philosophy is fashioned. To think is to know by concept. Yet as soon as we begin to interpret the real in terms of quidditative concepts we are involved in the order of problems*. Ložar je to citiral po knjižici *A Gilson Reader. Selections from the writings of Etienne Gilson*. Edited and with Introduction by Anthony G. Pegis. Image Original. Garden City, New York 1957: 269 [Avtobiografski spis, pogl. »O tipološki in analitični metodi«: 96, op. 18].

⁷⁶ Avtobiografski spis, op. 20 k pogl. »Tipologija« oziroma »Tipološka in analitična metoda«.

in kulturo nasploh pa iz njegovih spominov in objavljenih del ni mogoče razbrati, kateri strokovni tokovi, učitelji, študije so ga pomagali usmerjati v arheološko raziskovanje srednjega veka.⁷⁷ Tudi tu je moral biti samorastnik, oprt na svoje razumevanje in vizijo arheološke znanosti. Samo obžalujemo lahko, da Ložar zaradi težavnih okoliščin v tedanji arheologiji in nemirnih časov nasploh ni zmožgal razvijati svojega dela, da se je leta 1945 umaknil v tujino in da ob tem umiku ni zapustil naslednika oziroma sodelavca, ki bi metodološko in problemsko nadaljeval njegovo delo.⁷⁸

Ložarjevi »Prispevki...« so ostali pozabljeni in nepoznani mlajšim rodovom, njegova študija o staroslovanskem in srednjeveškem lončarstvu pa brez pravega odmeva in kritične presoje ter zato tudi brez tistega pomena, ki si ga v zgodovini slovenske arheologije zasluži. Ob pregledu Ložarjevega delovanja v Narodnem muzeju je bilo zato treba opozoriti tudi na to smer njegovega arheološkega raziskovanja in snovanja.

NEOBJAVLJENI VIRI

LOŽAR, RAJKO

Avtobiografski spis, različna poglavja (Škofovi zavodi sv. Stanislava v Ljubljani).

Pismo Ladislavu Lenčku, 6. 8. 1984 (arhiv Andreja Rota, Ljubljana).

Predlog za proračun Arheološkega oddelka Narodnega muzeja v Ljubljani za leto 1943 (Arhiv Arheološkega oddelka NMS, št. 59).

Prispevki k arheologiji našega srednjega veka, rokopis, 41 str. (Arhiv Arheološkega oddelka NMS, št. 40);

Prošnja za preložitve vojaških vaj poveljniku 19. pehotnega polka jugoslovanske vojske v Kragujevcu, 19. avgusta 1937 (Arhiv NMS, št. 414/37).

MAL, JOSIP

Pismo Spomeniškem uradu v Ljubljani, 20. julija 1935 (Arhiv NMS, št. 469/1935).

Podatki starejšine za poročilo o ocenjanju za leto 1930 (Arhiv NMS, personalna mapa R. Ložarja).

Starešinski izveštaj Vrhovnoj komisiji za oceno činovnika pri Ministarstvu prosvete za leto 1932 (Arhiv NMS, personalna mapa R. Ložarja, št. 77/1933).

Starešinsko poročilo za leto 1940 (Arhiv NMS, personalna mapa R. Ložarja, št. 44/1941).

Starešinsko poročilo za oceno za leto 1934 (Arhiv NMS, personalna mapa R. Ložarja).

⁷⁷ Edini citat v »Prispevkih« je pripis s puščico na str. 30, kjer piše o staroslovanskih grobovih pri cerkvi sv. Petra v Ljubljani: cf. *Reinecke Slawisch oder Karolingisch? 2 XIX, 1928, 275*. V članku iz leta 1939 je navedel samo specialno literaturo o keramiki iz srednjeevropskih držav [prim. Ložar 1985]; žal Ložarjevi objavljeni spomini večinoma segajo le do leta 1927, za poznejše obdobje pa niso bili dokončani in objavljeni. V neobjavljenih zapiskih iz Ložarjeve zapuščine o tej temi prav tako nismo našli ničesar.

⁷⁸ Prim. Gabrovec 1971: 46. Ložar je sicer v svojih spominih zavrnil Gabrovčevo mnenje, da niti on niti Saria nista zapustila nobenega učenca: *Jaz nisem mogel zapustiti učencev, ker na univerzi sploh nisem učil v svojstvu izrednega ali rednega profesorja s pravico izpraševanja, na polju arheologije pa ni bilo kandidatov zato, ker ni bilo nobenih služb. Ljudje pa študirajo tudi zato, da jim služba prinese kruh* [Ložar 1985: 71–72].

DRUGO

- Dopis načelnika tehničnega oddelka Kraljeve banske uprave ing. V. Skaberneta z dne 31. 7. 1937, v katerem ta oddaja arhitektu Hugonu F. V. Schellu, mestnemu graditelju, v izvršitev gradnjo lop za lapidarij na dvorišču Narodnega muzeja (Arhiv NMS, št. 386/1937)..
- Obvestilo banske uprave ravnateljstvu Narodnega muzeja v Ljubljani z dne 19. 10. 1931 (Arhiv NMS, št. 836/31).
- Odločitev generala šumadijske divizije z dne 25. avgusta 1937 (Arhiv NMS, št. 421/37) in brzojavka vojaškega poveljnika Narodnemu muzeju z dne 31. avgusta 1937 (Arhiv NMS, št. 422/37).
- Potrdilo Narodnega muzeja Kraljevski banski upravi dravske banovine v Ljubljani, 19. avgusta 1937 (Arhiv NMS, št. 414/37).
- Potrdilo oziroma priporočilo Kraljevske banske uprave dravske banovine poveljniku 19. pehotnega polka v Kragujevcu (Arhiv NMS).
- Pravila o polaganju državnog stručnog ispita činovničkih pripravnika u resoru Ministarstva prosvete, 2. 10. 1931 (Arhiv NMS, št. 809/31).

LITERATURA

BRODAR, SREČKO IN JOSIP KOROŠEC

1953 Ajdovska jama pri Nemški vasi. V: *Razprave 1. razreda SAZU III*. Ljubljana: SAZU: 7–107.

BUDJA, MIHAEL

2004 Arheologija na Univerzi v Ljubljani – palimpsesti osmih desetletij. V: Novaković, P., M. Lovenjak in M. Budja, *Osemdeset let študija arheologije na Univerzi v Ljubljani*. Ljubljana: Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta: 1–10.

CIGLENEČKI, SLAVKO

1978 K problemu kulturne in časovne opredelitve nekaterih utrjenih prostorov v Sloveniji. *Arheološki vestnik* 29: 482–494.

DESCHMANN, KAREL

1888 *Führer durch das Krainische Landesmuseum*. Laibach.

DULAR, ANJA

1987 Arheološka bibliografija Rajka Ložarja. *Arheološki vestnik* 38: 441–447.

GABROVEC, STANE

1971 Sto petdeset let arheologije v Narodnem muzeju. *Argo* 10 (1): 35–48.

1975 Stična. V: Gabrovec, S. in J. Šašel (ur.), *Arheološka najdišča Slovenije*: 198.

1978 Dolga pota stiških izkopanin. V: *Zbornik občine Grosuplje. Gospodarska, kulturna in zgodovinska kronika*. Grosuplje: 127–145.

1987 Rajko Ložar (1904–1985). *Arheološki vestnik* 38: 435–441.

GABROVEC, STANE IN JAROSLAV ŠAŠEL

1975 (ur.), *Arheološka najdišča Slovenije*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

HOHENWART, FRANZ

1836 *Leitfaden für die das Landesmuseum in Laibach Besuchenden*. Laibach.

KNIFIC, TIMOTEJ

1999 Arheološko najdišče Gradišče nad Bašljem. V: Roblek, Tone (ur.), *Preddvor v času in prostoru. Zbornik občine Preddvor*. Preddvor: Občina: 55–67.

KRÄMER, WERNER

2002 Gerhard Bersu – ein deutscher Prähistoriker, 1889–1964. V: *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* [Mainz am Rhein], 82, 2001: 5–101.

KRAMOLC, TED

1992 Nekaj spominov na dr. Rajka Ložarja. V: *Slovenski koledar 1993*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica: 242–251.

LOŽAR, RAJKO

1930 Poročilo o arheološkem delu Narodnega muzeja v Ljubljani v letih 1928–1930. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 11: 13–35.

1931 Arheološki oddelek. V: Mal, Josip idr., *Vodnik po zbirkah Narodnega muzeja v Ljubljani. Kulturno zgodovinski del*. Ljubljana: Narodni muzej: 21–79.

1933 Poročilo arheološkega oddelka Narodnega muzeja v Ljubljani za leta 1931–1933. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 14: 28–51.

1934 Predzgodovina Slovenije, posebej Kranjske, v luči zbirke Mecklenburg. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 15 (1–4), 5–19 in priloge.

1935a Steklena čaša iz Črnelega. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 16: 97–105.

1935b Šesto študijsko potovanje nemških in podonavskih arheologov. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 16 (3–4): 130–131.

1935 Šesto študijsko potovanje nemških in podonavskih arheologov od 3. do 13. septembra t. l. *Čas* 30, 1935/36: 60–63.

1939 Staroslovansko in srednjeveško lončarstvo v Sloveniji. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 20: 180–225.

1940 Sv. Križ pri Moravčah (Križevska vas), odkritje prezbiterja stare cerkve. *Zbornik za umetnostno zgodovino* 16: 104–107.

1941a Razvoj in problemi slovenske arheološke vede. *Zbornik za umetnostno zgodovino* 17: 107–148.

1941b Študije o ljubljanski keramiki. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 22: 1–35.

1943 S krampom in lopato. *Obisk. Ilustrirani družinski mesečnik* [Ljubljana], 4 (1–3): 19–22.

1979a Kdor ne stoji na zgodovini, stoji na potujočem pesku. *Druga vrsta* [Buenos Aires] 3 (3–4): 53–56.

1979b Za spremembo – nekaj drugega. II. Na Balkan – v šolo za rezervne oficirje. *Ameriška domovina* [Cleveland] 104 (19. 9.).

1979c Za spremembo – nekaj drugega. III. Boj za pozicijo Kustosa. *Ameriška domovina*

- [Cleveland] 107(26. 9.).
- 1979č Za spremembo – nekaj drugega. IV. Usoda muzejev v predvojni Sloveniji. *Ameriška domovina* [Cleveland] 110 (3. 10.).
- 1979d Za spremembo – nekaj drugega. V. Narodni muzej od blizu in od znotraj. *Ameriška domovina* [Cleveland] 113 (10. 10.).
- 1985 Nekaj spominov iz mojega življenja in dela. *Meddobje* [Buenos Aires] 21 (1–2), 42–75.

MAL, JOSIP IDR.

- 1931 *Vodnik po zbirkah Narodnega muzeja v Ljubljani. Kulturno zgodovinski del.* Ljubljana: Narodni muzej.

MÜLLNER, ALFONS

- 1892 Die Felsenburg Lueg in Innerkrain. *Argo* 1 (2): 14–15 in Tab. II.
- 1894 Die Felsenburg Lueg in Innerkrain. *Argo* 3 (3): 57–66; 3 (6): 105–114.
- 1897 Die Ausgrabungen in der Spitalgasse in Laibach 1896 und 1897. *Argo* 5 (2): 30–33; 5 (3): 51–54; 5 (4): 63–66; 5 (6): 98–100.
- 1898 Die Ausgrabungen in der Spitalgasse in Laibach 1896 und 1897. *Argo* 6 (6): 104–109.
- 1899 Das Bürgerspital (Meščanski špital). *Argo* 7 (2): 38–40.
- 1900 Neue Funde in Laibach. *Argo* 8 (4): 78–79.

NABERGOJ, TOMAŽ

- 1995 Arheologija in gotika. V: Lozar Štamcar, Maja (ur.), *Gotika v Sloveniji – svet predmetov. Katalog razstave.* Ljubljana: Narodni muzej, 7–107.
- 1999 Srednjeveška keramika iz Ljubljane in Ljubljanice. Iz zbirke Arheološkega oddelka Narodnega muzeja Slovenije. *Argo*. 42 (1): 39–66.

PEMIČ, MONIKA

- 1992 Rajko Ložar med domovino in tujino. V: *Slovenski koledar 1993.* Ljubljana: Slovenska izseljenska matica: 233–241.

PETRU, SONJA

- 1969 Rimski grobovi iz Globodola. V: *Razprave SAZU. Razred za zgodovinske in družbene vede VI.* Ljubljana: SAZU: 85–98 in tabele 1–8.

PUŠ, LUDVIK [L. P.]

- 1983 Predzgodovinske najdbe iz Slovenije v Ameriki, II. Del. *Ameriška domovina* [Cleveland] 85 (11. 11.).

REISP, BRANKO

- 1971 Sto petdeset let knjižnice Narodnega muzeja v Ljubljani. *Argo* 10 (1): 49–58.

ROT, ANDREJ

- 1979a Bibliografija spisov dr. Rajka Ložarja. *Druga vrsta* [Buenos Aires] 3 (1–2): 7–15.
- 1979b Dr. Rajko Ložar 75 letnik. *Druga vrsta* [Buenos Aires] 3 (1–2): 3–6.

SCHNURBEIN, SIEGMAR VON

2002 Abriß der Entwicklung der Römisch-Germanischen Kommission unter den einzelnen Direktoren von 1911 bis 2002. V: *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* [Mainz am Rhein] 82, 2001: 137–289.

SLAVEC GRADIŠNIK, INGRID

2004 (ur. / Ed.) *Rajko Ložar (1904–1985). Življenje in delo. Interdisciplinarno znanstveno srečanje. Povzetki / Rajko Ložar (1904–1985). Life nad Work. Interdisciplinary Conference. Abstracts.* Ljubljana: Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU.

SMOLEJ, SLAVKO

1938 Nova zgodovinska odkritja v Bohinju. Prof. dr. Schmidt je z letošnjim odkopavanjem izredno zadovoljen. *Jutro* 9. 10. 1938: 5.

1953 Najstarejša livarna železa na Slovenskem. *Kronika* 1 (1): 54–57.

SPROCKHOFF, ERNST IN KURT STADE

1937 Bericht über die Tätigkeit der Römisch-Germanischen Kommission vom 1. April 1935 bis 31. März 1936. V: *24./25 Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 1934/1935* [Berlin]: 8–15.

STARE, VIDA

1991 Pokopališče pri sv. Elizabeti v Špitalski ulici v Ljubljani. *Kronika* 39 (3): 17–28.

ŠAŠEL KOS, MARJETA

1997 *The Roman Inscriptions in the National Museum of Slovenia. Lapidarij Narodnega muzeja Slovenije.* Ljubljana: Narodni muzej (Situla; 35).

ŠTULAR, HANKA

1971 Iz dejavnosti kulturnozgodovinskega oddelka. *Argo* 10 (1): 59–63.

WEGNER, MAX

1940 *Bericht über den VI. Internationalen Kongress für Archäologie, Berlin 21.–26. August 1939.* Berlin.

LOŽAR AS CURATOR AT THE NATIONAL MUSEUM AND HIS BEGINNINGS IN THE ARCHAEOLOGY OF THE MIDDLE AGES

SUMMMARY

Rajko Ložar was employed by the National Museum in Ljubljana for twelve years; from November 1928, when he became junior curator of archaeology, until 1940, when he took over as head of the Ethnographic Museum. As the only curator of archaeology - he passed his state certification exam in 1932 - he filled, after two decades, the professional void left behind by the departure of Walter Schmid from the Museum in 1909. Until 1938 he also managed the National Museum library and print room, and formally, the coin cabinet. He began his museum years with an exhibition on printmaking techniques and used the materials from the graphic arts section, and graphic prints by contemporary artists. As far as we know, this was his only exhibition in the National Museum. Primarily, his museum work consisted of managing museum collections, allocating inventory numbers, compiling lists, or rather catalogisation (e.g. of negatives of photographs, many of which he took himself), organizing the conservation of objects and acquiring new finds. However, as the only archaeologist in the museum, Ložar had his work cut out for him, because the National Museum lacked space and professional workers, as well as money to reorganize its collections and fund research. The new Yugoslav state also lacked proper Monument Protection organizations and scientific institutes to replace the Museum's former connections to archaeological institutions in Austria and Central European archaeology in general.

Ložar's first major work in the museum was the presentation of the Archaeological Department in the cultural history segment of the museum guide, edited by the then director Josip Mal, in 1931. This publication by him provides a good outline of the exhibits in the four rooms and the lapidarium of the museum, as well as the archaeological topics of the time, concerning *the oldest history of the land of Carniola, that is the age of pile-dwellings on the Ljubljana Moor (Ljubljansko barje), and the age of copper and bronze, the Hallstatt and La Tène, the Roman Age and the migrations period and settlement of Slovenians*. It was all these periods that Ložar researched as curator of archaeology at the National Museum and published studies about them; and this demonstrates his exceptionally wide scientific horizon.

He did a lot of fieldwork because the museum, rather than the then Monument Protection Office, was directly in charge of archaeological monument protection. Ložar made rescue excavations on sites from different periods in Kranj (1930 and 1939), Ljubljana (1932, 1933 and 1938), Gradišče at Pivka near Naklo (1935), Gradišče at Slivnica near Cerknica (1935), Valična vas near Žužemberk (1936), Griže near Stična (1936), Ajdovska jama at Krško (Jermanova jama, 1938 and 1940), Mengeš (1939), Novo mesto (1939), Gradišče above Bašelj at Preddvor (1939), Gorenji Globodol at Mirna peč (1939), Vinomer at Metlika (1940), and in Kandija at Novo Mesto (1941).

The diversity of responsibilities, themes and periods that Ložar engaged in is reflected in his bibliography and proven by his museum legacy in the archives of the Archaeological Department of the National Museum of Slovenia. However, Ložar went beyond the scope of

archaeology in Slovenia at that time by studying the High and Late Middle Ages as well. In his study on ancient Slav and medieval pottery in Slovenia, published in *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* (Herald of the Museum Society for Slovenia) in 1939, and even more so, in the unpublished manuscript study entitled *Contributions to the Archaeology of our Middle Ages* of the same year, he theoretically substantiated the necessity and significance of archaeological research of the Middle Ages. Due to Ložar's awareness of the circumstances, research capabilities and the role of archaeology in studying the entire Middle Ages, as well as his belief that the archaeology of the Middle Ages is *an autonomous and independent science, and finally due to his vision of its potentials in research, monument protection and education, it is possible to regard these two studies by Ložar from 1939 combined as the essential text for the development of archaeology of the Middle Ages in Slovenia.*

LJUBLJANSKO BARJE V KOLIŠČARSKI DOBI

ANTON VELUŠČEK

GEOGRAFSKI ORIS IN NASTANEK LJUBLJANSKEGA BARJA

Ljubljansko barje je južni del Ljubljanske kotline in meri 163 km². Nad poplavnim osrednjem kotline (nadmorska višina 287–290 m) se dvigajo osamelci Sinja Gorica, Blatna Brezovica, Bevke, Kostanjevica, Grič, Vnanje Gorice, Grmez, Babna Gorica, s 390 m nadmorske višine najvišji osamelec Plešivica in drugi vršaci na obrobju. Glavna vodna žila je reka Ljubljanica. Pomembni so tudi njeni pritoki, kot so Borovniščica, Iška, Iščica, Zornica in Gradaščica [Lah in Adamič 1992: 262s.].

Ljubljansko barje je nastalo z ugrezanjem obsežnega območja Ljubljanske kotline, ki sta se ji v zadnji fazi priključili še Ljubljansko polje in Ljubljansko barje. Ljubljanska kotlina v širšem pomenu obsega celotni ugreznjeni del od Ljubljane do Jesenic, v ožjem pa Ljubljansko polje in Ljubljansko barje. Širša kotlina je starejšega nastanka. Zasnovno je dobila pred približno trideset milijoni let, medtem ko sta Ljubljansko polje in Ljubljansko barje mlajši, nastali pred približno dvema milijonoma let. Barje prepredajo številni prelomi, ob katerih so se pogrezali posamezni kamninski bloki. Najgloblje je Barje v svojem jugovzhodnem delu, kjer so zaznali največjo poglobitev, ki jo je potrdila tudi vrtina pri Črni vasi. Dosegla je globino 117 m. Od teh poglobitev se dno postopoma dviga do obroba oziroma do osamelcev, ki so dejansko pod mlade naplavine nepotopljeni deli dna Ljubljanskega barja in so ostali na suhem. Njihova geološka sestava ustreza sestavi obroba in podlage. Vse udornine, nastale s pogrezanjem, je zapolnila površinska voda s svojimi usedlinami in nanosi. Dno Barja se je zato zaradi novih obremenitev še hitreje pogrezalo. V 500 letih se je spustilo za meter.

Na Ljubljanskem barju se menjujejo prodnate, glinene in šotne plasti. Nekoč je bilo Barje velika prodnata ravan s posamičnimi vodnimi zalivčki, drugič bolj ali manj plitvo jezero z bogato floro in favno, tretjič spet neprehodno močvirje in šotišče. Zgornji del vrtine pri Črni vasi kaže, da kmalu pod površjem leži približno 15 metrov debela plast polžarice, včasih prepredena s plastmi peska. V njej je bogata favna polžev in školjk. Polžarica oziroma jezerska kreda dokazuje, da je bilo po zadnji ledeni dobi na Ljubljanskem barju jezero. Ker ležijo ostanki koliščarskih naselbin povečini neposredno na polžarici, domnevamo, da so kolišča stala na vodi. Na podlagi lege naselbin sklepamo, da so stale na obrežju tedanjega jezera in da so se skoz čas skupaj z jezerom premikale proti središču Ljubljanskega barja, ki ga je v 2. tisočletju pr. Kr. dokončno preraslo barje. To dokazujejo plasti nad polžarico, bogate z rastlinskimi ostanki: to so rjava glina, šotno blato, šota in humus. Šota nastaja na močvirnih območjih, kjer morajo biti za njen nastanek posebne razmere. Idealne so takrat, kadar se ozemlje enakomerno pogreza, tako da ne pride niti do osušitve močvirja niti do ojezeritve [Pavšič 1989].

Zgodovina raziskovanj koliščarskih naselbin na Ljubljanskem barju

Raziskovanje koliščarskih naselbin na Ljubljanskem barju delimo na več raziskovalnih obdobj [Velušček 1997a], ki so smiselno ločene celote.

Odkritje prvih prazgodovinskih najdb na Ljubljanskem barju

Čas med letoma 1826 in 1875 označujemo kot obdobje odkritja prvih prazgodovinskih najdb na Ljubljanskem barju. To so rožene in kamnite sekire ter drevaki. Odkritja povezujemo z osuševalnimi deli, z gospodarskim rezanjem šote in z zgraditvijo t. i. južne železnice.

Za ta čas je značilno, da domači učenjaki najdb še niso znali pravilno vrednotiti. Šele novica, da je Ferdinand Keller v Švici leta 1854 odkril ostanke prazgodovinskega kolišča [Greif 1998: 8], jih je tako vznemirila, da so začeli najdbe iz daljne preteklosti, ki so jih našli pri raznih delih na Barju, natančneje zapisovati. In prav zaradi posamičnih najdb, so družno s tujimi učenjaki predvideli podobne naselbine, kakršne so bile odkrite v Švici in kmalu nato (1864) še na Koroškem v Avstriji [Samonig 2003], tudi na Ljubljanskem barju. Dogodki v sedemdesetih letih 19. stoletja so to potrdili.

Odkritje koliščarskih naselbin

Odkritje koliščarskih naselbin moramo postaviti v julij 1875. leta, ko so delavci pri kopanju jarkov ob Ižanski cesti našli ostanke koliščarjev: vertikalne kole, živalske kosti in staro lončenino. O odkritju je bil obveščen Dragotin Dežman oziroma Karl Deschmann, muzejski kustos v Ljubljani, ki je izjemno hitro organiziral eno prvih uradnih arheoloških izkopavanj na Slovenskem. V treh izkopavalnih sezonah je raziskal oziroma odkril tri kolišča na ledinah Kepje in V Partih na levem bregu Iščice in kolišči na ledini Spodnje mostišče na desnem bregu. Po Dežmanovem pričevanju so najlepše keramične najdbe našli leta 1876, ko so bili najdeni tudi kalupi in skoraj vsi bakreni predmeti z ižanskih kolišč.

Zaradi odmevnosti odkritja so koliščarji in njihova kultura nenadoma postali zanimivi tudi za širšo javnost. Ne preseneča, da se je kmalu zelo povečalo število novoodkritih najdišč in najdb. Med raziskovalci in odkritelji tako najdemo ponovno Dežmana, grofa Attemsa in številne druge, po imenu nepoznane iskalce starin.

Leta 1907 in 1908 je na Ljubljanskem barju raziskoval prvi šolani arheolog Walter Schmid oziroma Franc Šmid [Gabrovec 1997: 12], ki je deloval na Slovenskem. V Notranjih Goricah je izkopal zelo veliko koliščarsko naselbino. Žal je kmalu nato zapustil deželo Kranjsko in odšel na novo službeno dolžnost v avstrijski Gradec.

To je tudi čas, ko so izjemne koliščarske najdbe z Ljubljanskega barja zaslovele zunaj dežele Kranjske. V svojih študijah so jih enakopravno obravnavali vodilni raziskovalci evropske prazgodovine, npr. Moritz Hoernes [1915] ter nekoliko pozneje Oswald Menghin [Hoernes in Menghin 1925] in V. Gordon Childe [1929].

Raziskovanje kolišč v 20. stoletju

Na Kranjskem in pozneje v Sloveniji so z odhodom Šmida na Štajersko kolišča z Ljubljanskega barja utonila v pozabo. Šele leta 1931 je Rajko Ložar z izdajo *Vodnika po zbirkah Narodnega muzeja v Ljubljani* [Ložar 1931] znova opozoril na v svetu takrat že znamenito koliščarsko kulturo Ljubljanskega barja. Ložar je bil tudi pobudnik novih terenskih raziskav na Barju, ki jih je moral zaradi zamude, nastale s pogajanji o odškodninskih zahtevkih lastnikov zemljišč, slabega vremena in nato vojne, kmalu prekiniti. O njegovem zanimanju za koliščarje kažejo številni prispevki v strokovnih revijah, ki so izšli tik pred in med drugo svetovno vojno [Ložar 1941a, 1941b, 1941c, 1942, 1943]. Kot prvi pri nas se je ukvarjal s terminologijo. Predložil je rabo izrazov, npr. *kolišče* in *Ljubljanska kultura* [1941b: 4s]. Bil je tudi eden prvih, ki je zelo poglobljeno, po takrat veljavni znanstveni metodi, časovno določil koliščarske naselbine in najdbe z Ljubljanskega barja. Po drugi svetovni vojni je ta imenitni raziskovalec žal odšel iz Slovenije.

Ložarjevo vztrajno seznanjanje javnosti o davnih koliščarjih je kljub temu obrodilo obilen sad. Med drugo svetovno vojno so kopači pri kopanju novih jarkov okoli Blatne Brezovice našli več nepoznanih koliščarskih naselbin, ki so zelo spremenile podobo o razširjenosti kolišč na Ljubljanskem barju. Pokazalo se je, da so poleg že poznanih kolišč v okolici Iga, pri Notranjih Goricah in na območju Ljubljane koliščarske naselbine tudi okoli osamelca Blatna Brezovica.

Takoj po drugi svetovni vojni je izšlo delo Antona Melika *Ljubljansko mostiščarsko jezero in dediščina po njem* [Melik 1946]. Kljub temu da je Melik obravnaval barje z geografskega in zgodovinskega stališča, se je kot domačin, po rodu iz Črne vasi na Ljubljanskem barju, posvetil tudi mostiščarjem, kakor jih je imenoval. V poglavju o njih in njihovi kulturi je obsežno predstavil tudi problematiko kolišč na Ljubljanskem barju. Še posebej izčrpen je njegov seznam drevakov in drugih plovil. V povojni arheološki literaturi pa se Melikovo delo najpogosteje navaja predvsem zaradi njegove hipoteze o t. i. *mostiščarskem jezeru*.

Leta 1953 je z raziskovalnim delom na Ljubljanskem barju začel Josip Korošec, nestor povojne slovenske neolitske in eneolitske arheologije. S kolegom Staškom Jessetom in študenti arheološkega seminarja je izkopaval na kolišču Lipovec pri Blatni Brezovici. V istem letu so s pomočjo domačinov odkrili še nekaj koliščarskih naselbin okoli Blatne Brezovice: Za mežnarijo, kolišče v bližini Zornice, Za strugo idr. Takrat je bilo odkrito tudi kolišče Šivčev prekop, ki velja za najmlajše kolišče na Ljubljanskem barju. Naslednje leto pa je bilo odkrito kolišče Založnica pri Kamniku pod Krimom.

Korošec je k raziskovanju naselbine pri Blatni Brezovici in Založnice pritegnil raziskovalce drugih ved; šlo je za pomembne začetke interdisciplinarnih raziskav Ljubljanskega barja. Tako je biolog Alojz Šercelj obdelal palinološki profil kolišča Založnica. Ukvarjal se je tudi z ksilotomskimi analizami, tj. z določanjem vrste lesa. Ivan Rakovec pa se je ukvarjal s kostnimi ostanki z barjanskih kolišč.

Leta 1953 je bilo odkrito tudi kolišče Resnikov prekop pri Igu. Ob tej priložnosti je Jesse na prostranem območju severno in severovzhodno od Iga zastavil več sond. Pri izkopavanju ob Strojnovi vodi je našel že prekopane plasti, ki jih je povezoval z

Dežmanovimi izkopavališči. Tako je potrdil lego 5. Dežmanovega kolišča. S sondo 1 pa je odkril novo kolišče, pozneje imenovano Maharski prekop, in ne 4. Dežmanovega kolišča, kakor je domneval.

V tem času so z intenzivnimi topografskimi obhodi ledine Kepje in V Partih severno od Iga odkrili še dve novi lokaciji s koliščarskimi najdbami.

Leta 1957 je Jesse ponovno sondiral na območju kolišča Resnikov prekop. To sondiranje in širše zastavljeno raziskovanje leta 1962, ki ga je vodil Korošec, je potrdilo, da gre za kolišče z najstarejšo keramiko na Barju. Med sondiranjem na Resnikovem prekopu je odkril tudi koliščarske najdbe na ledini Gornje mostišče, ki ležijo le nekaj sto metrov od Resnikovega prekopa.

V petdesetih in v zgodnjih šestdesetih letih so bile objavljene pomembne koliščarske najdbe iz Ljubljani, najdene v okolici Špice v Ljubljani. Na kolišče v Ljubljani je sicer že od leta 1883 opozarjalo več avtorjev. Tako je npr. pred drugo svetovno vojno tudi Ložar omenjal navpično zabite kole pod nekdanjim Marijinim kopaljščem na Špici.

Leta 1963 so na kolišču Resnikov prekop znova zastavili več poskusnih sond, da bi ugotovili obseg naselbine. Raziskave je vodila Tatjana Bregant. Istega leta je bilo opravljeno tudi obsežnejše sondiranje na ledinah V Partih in Kepje. Izkopali so več kot 82 manjših sond in kontrolni jarek ob Partovskem kanalu. Namen sondiranje je bil izključno topografski: razvozlati že od Ložarjevega časa aktualen problem lege Dežmanovih izkopavališč. Sonde so prinesle mnogo novih podatkov, toda natančne lege Dežmanovih izkopavališč na območju med Ižansko cesto in Iščico niso odkrili.

Leta 1969 je Narodni muzej izdal pomemben katalog najdb z Ižanskega, ki jih je izkopal Dežman: *Najdbe s koliščarskih naselbin pri Igu na Ljubljanskem barju*. Avtorja sta Paola in Josip Korošec. To delo je še vedno ena najpogosteje citiranih arheoloških publikacij, kar jih je doslej izšlo v Sloveniji.

Leta 1970 se je na Ljubljanskem barju začelo novo obdobje intenzivnih arheoloških izkopavanj. Tatjana Bregant je zastavila sondo na ledini Spodnje mostišče v bližini prve Jessetove sonde iz leta 1953. Kolišče, ki je v literaturi poznano pod imenom Maharski prekop, so raziskovali tudi v letih 1972, 1973, 1974, 1976 in 1977 na površini 1208 m² [Velušček 2001]. Z Ljubljanskega barja so bili tako prvič pridobljeni pomembni podatki o notranji organiziranosti prazgodovinske koliščarske naselbine. Raziskovanje Maharskega prekopa je izredno pomembno tudi zato, ker so vzporedno z arheološkim izkopavanjem potekale številne naravoslovne raziskave.¹

Čeprav so raziskovalci najdbe s kolišča Maharski prekop sprva datirali v obdobje pred znamenitimi Dežmanovimi kolišči, je pozneje prevladalo mnenje, da sodijo v bronasto dobo. Šele pozneje so na podlagi številnih radiokarbonskih datumov,² palinoloških analiz in navsezadnje tudi s tipološko analizo keramike to tezo ovrgli in naselbino pravilno postavili v 4. tisočletje pr. Kr.

¹ Analize makroskopskih in mikroskopskih rastlinskih ostankov [Šercelj 1975], ksilotomske analize [Šercelj 1974], določanje živalskih ostankov [Drobne 1974a, 1974b, 1975], raziskave mineralne sestave in mikrostrukture keramike s kolišča [Osterc 1975], pedološke raziskave [Stritar 1975], radiokarbonsko datiranje lesa [Bregant 1975] itn.

² Zelo razpršeni datumi kažejo okvirno na 4. tisočletje pr. Kr.

Med izkopavanji na Maharskem prekopu so zastavili več poskusnih sond tudi na drugih mestih na ledini Spodnje mostišče in pri tem odkrili še nekatere koliščarske naselbine oziroma najdbe, ki naj bi bile sočasne najdbam s kolišča Maharski prekop.

Leta 1974 je Zorko Harej kopal na kolišču v Notranjih Goricah. Odkril je mesto, kjer je v začetku stoletja izkopaval Šmid. Zaradi izkopa kanalizacijskega jarka, ki je presekal koliščarsko kulturno plast, je na kolišču v Notranjih Goricah zastavil še nekaj sond tudi leta 1979.

Harej pa je veliko bolj znan po raziskavah na kolišču Parte, ki ga je vodil v letih 1976–1981. V eni izmed izkopavalnih sezon je odkril zaradi požara seseden horizontalni del koliščarske kolibe – doslej edino najdbo te vrste z Barja.

Leta 1979 so ob pripravah za graditev južne ljubljanske obvoznice na severovzhodu Barja tekle intenzivne arheološke terenske raziskave, ki so predstavljene v posebnem zborniku *Arheološka zaščitna raziskovanja na Ljubljanskem barju v letu 1979* (I. del). V zborniku je prvič objavljen precej natančen popis prazgodovinskih najdišč na Ljubljanskem barju.

Naslednje pomembno poglavje v raziskovanju Ljubljanskega barja je povezano z delovanjem Davorina Vuge. Med njegovimi pomembnimi odkritji so najdišča kamnite industrije. Prvo takšno najdišče je Vuga odkril leta 1974 na ledini Gmajna severno od Iga. Z Ivanom Turkom sta nato odkrila najdišča Za hribom, Zamedvedica, Sv. Lovrenc, Njiva, Pluše, Breg, Postrane idr. Na najdiščih Gmajna, Postrane, Vrbičev hribec in Breg so bile zastavljene manjše sonde. Pri večini predpostavljamo, da so sledovi predneolitske, tj. srednjekamenodobne ali mezolitske poselitve Barja. Leta 1982 je Vuga objavil tudi zelo odmeven arheološki vodnik z naslovom *Ljubljansko barje v arheoloških obdobjih*.

V približno istem času, leta 1984, je v *Arheološkem vestniku* izšel prispevek nemškega prazgodovinarja Hermanna Parzingerja. S tipološko analizo lončenine so bile prvič kronološko pravilno razvrščene koliščarske naselbine Ljubljanskega barja. Pomembna je tudi ugotovitev, da je bila poselitve na Ljubljanskem barju tesno povezana predvsem z dogajanjem v srednjem Podonavju.

In končno je treba med pomembnimi raziskovalci Ljubljanskega barja v 20. stoletju omeniti še Janeza Dirjeca. Pod vodstvom Tatjane Bregant je več let opravljal arheološki nadzor nad čiščenjem glavnih odvodnih jarkov. Tako Dirjec še danes velja za odličnega poznavalca koliščarskih najdišč. Eden rezultatov njegovih prizadevanj je ponovno odkritje pozabljenega kolišča v bližini Zornice, kjer je leta 1987 tudi sondiral. Odkril je tudi kolišče Na mahu pri Blatni Brezovici, Staro gmajno pri Verdu in nedavno še koliščarsko naselbino Črešnja pri Bistri. Izkopal in dokumentiral je več drevakov.³

Leta 1996 je bila v Cankarjevem domu pripravljena razstava *Pozdravljeni, prednamci! Ljubljana od prazgodovine do srednjega veka* [Dirjec (ur.) 1996]. Na razstavi je Tatjana Bregant ambiciozno in privlačno predstavila svoj pogled na Barjanska kolišča, nekakšen povzetek skoraj polstoletnih raziskav, v katerih je bila večinoma tudi sama udeležena. To je bilo pred smrtjo leta 2002 hkrati njeno zadnje avtorsko delo o problematiki kolišč z Ljubljanskega barja. Ker se je od postavitve razstave do danes podoba o koliščarski dobi na Ljubljanskem barju v mnogočem zelo spremenila, je smiselno, da prav to razstavo razumemo kot mejnik in sklep raziskav v 20. stoletju.

³ Zdaj je zaposlen na Inštitutu za arheologijo ZRC SAZU, kjer sodeluje pri najnovejših raziskavah na Ljubljanskem barju.

Najnovije raziskave

Neodvisno od razstave *Pozdravljeni, prednamci!* v Cankarjevem domu je leta 1995 začel Inštitut za arheologijo ZRC SAZU v sodelovanju z Dendrokronološkim laboratorijem z Oddelka za lesarstvo Biotehniške fakultete v Ljubljani, ki ga vodi Katarina Čufar, z arheološko-dendrokronološkimi raziskavami na Ljubljanskem barju. Sprva so bile usmerjene v kartiranje arheoloških najdišč in terensko preverjanje virov, sledile so arheološke terenske raziskave. Na najdiščih Založnica, Hočevarica, Stare gmajne in Črešnja pri Bistri so bile dokumentirane najdbe in vzorčen les v drenažnih jarkih. Da bi pridobili arheološki les za dendrokronološke raziskave, sta bili ponovno prekopani že raziskani območji na najdiščih Parte in Blatna Brezovica (Lipovec). Najdišča Spodnje mostišče 1 in 2 ter Parte-Iščica so danes delno v strugi Iščice. Zato so bile raziskave izvedene s potapljači z Oddelka za arheologijo Filozofske fakultete.

Leta 1998 je potekalo sondiranje na Hočevarici. Pri tem je bila na Ljubljanskem barju pri arheološkem izkopavanju prvič uporabljena izkopavalna ploščad. Pomembno je tudi, da je bila skoraj v celoti presejana kulturna plast iz sonde. Tako je bila pridobljena ogromna količina podatkov, ki veliko povedo o življenju in okolju v okvirno drugi četrtini četrtega tisočletja pr. Kr., pa čeprav je bila površina sonde samo 8 m².

Leta 2004 je izšla monografija o Hočevarici [Velušček (ur.) 2004]. Sodelovalo je 16 strokovnjakov; še posebej pomembno je, da prevladujejo domači.

Podobno izkopavalno metodo kakor na Hočevarici smo uporabili tudi pri sondiranju na Resnikovem prekopu leta 2002. Rezultat izrazito interdisciplinarnega raziskovanja⁴ je izredno presenetljivo odkritje: nepravilnost v sedimentaciji [Andrič, Turk in Velušček 2004]. To v marsičem pojasnjuje, zakaj je bila stratigrafija Resnikovega prekopa od odkritja leta 1953 do danes tako drugačna od stratigrafij drugih koliščarskih naselbin na Barju [prim. Šercelj 1966].⁵

⁴ V zadnjih letih se je Inštitut za arheologijo kadrovsko okrepil z arheozoologom Borutom Toškanom in palinologinjo Majo Andrič, pri raziskovanju pa je sodeloval tudi študent Janez Turk, ki je pod mentorstvom Jerneja Pavšiča opravil sedimentološko analizo profila.

⁵ Pri naštevanju raziskav na Barju je treba omeniti, da te raziskave omogoča Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport Republike Slovenije (od jeseni 2004 Agencija za raziskovalno dejavnost RS). Leta 2004 se je končal triletni temeljni raziskovalni projekt *Arheološke in dendrokronološke raziskave na Ljubljanskem barju*, od julija 2004 pa teče nov projekt *Arheološke in palinološke raziskave na Ljubljanskem barju* (odgovorni nosilec obeh je podpisani). – Inštitut za arheologijo ZRC SAZU pa ni edini, ki v zadnjem času raziskuje na Ljubljanskem barju. Izredno pregledno delo o koliščih z Ljubljanskega barja je napisala Tatjana Greif, to so *Prazgodovinska kolišča Ljubljanskega barja. Arheološka interpretacija in poskus rekonstrukcije načina življenja* [Greif 1998]. Pomembne so tudi raziskave Mihaela Budje z Oddelka za arheologijo Filozofske fakultete, usmerjene predvsem na preučevanje mezolitske in najzgodnejše neolitske poselitve na Barju, in raziskave Andreja Gasparija, ki se ukvarja z najdbami iz Ljubljanice [Gaspari 2002]. Kakorkoli že, Barje je območje zelo intenzivnih raziskav in tudi pomembnih spoznanj ni malo. Predstavljena so v nadaljevanju.

PRAZGODOVINSKE DOBE V SLOVENIJI

V arheologiji je prazgodovina razdeljena na več obdobij ali dob: *paleolitik* ali stara kamena doba, *mezolitik* ali srednja kamena doba, *neolitik* ali mlajša kamena doba, *eneolitik*⁶ oziroma bakrena doba, bronasta in železna doba. Ker obravnavamo Ljubljansko barje v dobi koliščarjev, bo v nadaljevanju na kratko predstavljeno predvsem neolitsko in eneolitsko obdobje v Sloveniji.

Najprej pa se za trenutek ustavimo pri izrazu kot je *koliščarska doba* ali *obdobje kolišč*. Na Ljubljanskem barju ta izraza označujeta obdobje med okvirno prvo polovico 5. in prvo polovico 2. tisočletja pr. Kr., ko je bil za Ljubljansko barje značilen tip naselbine kolišče. To ni kulturno enotno obdobje. Je tudi nekaj vmesnih prekinitev v poselitvi. Na splošno sodi začetek obdobja na konec neolitika, traja skozi ves eneolitik in se verjetno konča v zgodnji bronasti dobi.

Neolitik ali mlajša kamena doba

To je doba prvih poljedelcev, živinorejcev in izdelovalcev lončenine. Zanj je značilen splošen pojav stalnih naselbin.

Čas začetka neolitika v Sloveniji je od pokrajine do pokrajine različen. Na zahodu Slovenije (matični Kras in Obala) se neolitik začne približno sredi 6. tisočletja pr. Kr. Nosilci so bili predvsem potujoči pastirji drobnice, ki so kulturno blizu krogu srednjeneolitske vzhodnojadranske kulture. Za bivališče so uporabljali predvsem jame in spodmole.

V osrednji in vzhodni Sloveniji moremo začetek neolitskega obdobja postaviti v prvo polovico 5. tisočletja pr. Kr. Nosilci so bili poljedelci in živinorejci, ki so kulturno blizu krogu panonske poznoneolitske kulture. Gradili so naselbine na odprtem, največkrat na naravno zavarovanih rečnih okljukih in na pomembnih višinskih točkah, pa tudi kolišča.

Eneolitik oziroma bakrena doba

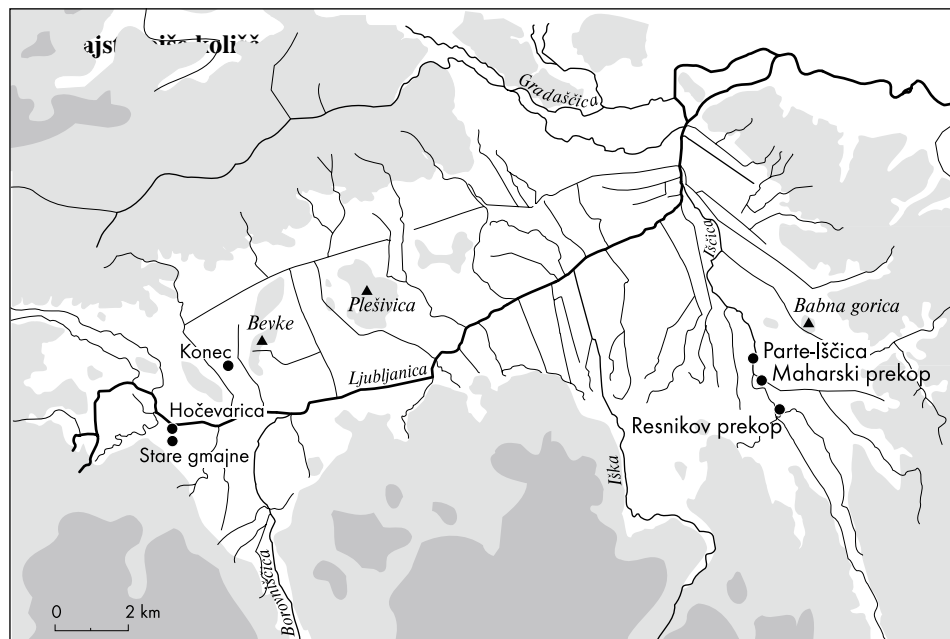
Doba bakra, doba številnih gospodarskih in družbenih sprememb, nove iznajdbe: prve države, načrtna selekcija goveda in drobnice, iznajdba rala, jarma, kolesa itn. [Lichardus 1991].

Kdaj v Sloveniji nastopi eneolitik, še ni povsem pojasnjeno oziroma definirano. Verjetno se je to dogajalo proti koncu 5. tisočletja pr. Kr. Za razloček od neolitskega je eneolitsko obdobje v osrednji in vzhodni Sloveniji veliko bolje dokumentirano kakor na zahodu. Največ eneolitskih najdišč je z Ljubljanskega barja. Na podlagi najdb iz naselbin – bodisi kolišč, bodisi višinskih ali jamskih naselbin – vemo, da so se ukvarjali tudi z metalurgijo bakra [Velušček in Greif 1998; Velušček 2004č]. Raziskave kažejo, da moremo konec eneolitskega obdobja okvirno postaviti v 24. stoletje pr. Kr. [Velušček in Čufar 2003; Čufar in Velušček 2003].

⁶ Lat. *aeneus*, iz bakra; gr. *lithos*, kamen.

POSELITVENA PODOBA LJUBLJANSKEGA BARJA V KOLIŠČARSKI DOBI

Kakor je bilo že uvodoma omenjeno, je v koliščarski dobi na Ljubljanskem barju še bilo po površini razmeroma veliko jezero, ki je postopoma zginjalo. Koliščarske naselbine so bile zelo verjetno postavljene na njegovem obrobju.

Nekatero pomembnejše koliščarske naselbine na Ljubljanskem barju: 1. Resnikov prekop; 2. Hočevarica; 3. Maharski prekop; 4. Stare gmajne; 5. Parte-Iščica; 6. Konec (Karta: M. Belak).

Najstarejše koliščarske naselbine sodijo v 5. tisočletje pr. Kr. Na Barju poznamo več najdišč iz tega časa [Velušček 1997b]. Bolje raziskano je najdišče Resnikov prekop v okolici Iga [Bregant 1964; Korošec 1964]. Kolišče, najverjetneje manjša skupina kolib, je iz časa ok. 4600 let pr. Kr. [Dimitrijević 1979a: 179]

Z raziskavami, ki jih je na Resnikovem prekopu opravil Inštitut za arheologijo ZRC SAZU leta 2002, je ugotovljeno, da je z najdišča t. i. kulturno plast že v prazgodovini odplaknila še neznana površinska tekoča voda iz zaledja [Andrič, Turk in Velušček 2004]. Kljub temu pa se je do danes ohranilo zadostno število najdb, na podlagi katerih lahko Resnikov prekop kulturno opredelimo in ga povežemo z naselbinami iz 5. tisočletja v osrednji Sloveniji. Prevladuje trda lončenina svetlih barvnih tonov, najti je tudi kamnita orodja. Zelo maloštevilne so kostne najdbe, ki kažejo, da so redili domače govedo in ovce, ulovili jelena, losa, medveda, ptice in ribe [Drobne 1964, 1973].⁷ Nekaj žitnih zrn morda kaže, da so se v zaledju ukvarjali s poljedelstvom.⁸

Hočevarica pri Verdu

Po obdobju Resnikovega prekopa je prišlo na Ljubljanskem barju do daljše prekinitve v poselitvi. Naslednja naselbina je dokumentirana šele v 37. stoletju pr. Kr. Gre za Hočevarico pri Verdu, ki jo zaradi izjemnih najdb predstavljamo podrobneje.

Najdišče je bilo odkrito leta 1992. Leta 1995, kakor tudi ob manjšem sondiranju leta 1998 [Velušček 2001, 2004a], so bili iz jarka odvzeti vzorci za dendrokronološke raziskave.

Vertikalna razporeditev plasti je pokazala, da sta na najdišču dejansko obstajali dve vasi. Ker arheološke najdbe iz obeh kažejo na veliko podobnost, je upravičena domneva, da je šlo za isto kulturno ozadje. To potrjujejo tudi absolutni datumi, ki kažejo, da sta obe vasi ena za drugo obstajali v razmeroma kratkem času v drugi polovici 37. in v prvi polovici 36. stoletja pr. Kr., tj. od ok. 5650–5550 let pred sedanostjo [Čufar in Kromer 2004].

Vertikalna razporeditev plasti kaže, da so bile stavbe najverjetneje postavljene na vodi ter da je bila naselbina koliščarskega tipa. Ugotovljeno je, da so za graditev kolib največ uporabljali jesenov in, toda veliko manj, hrastov les. Približno četrtnina vzorcev je drugih vrst, med njimi je prevladovala jelša. Pojavljajo se še jelovi, topolovi, vrbovi in leskovi koli [Čufar in Velušček 2004]. Nasprotno so za kurjavo porabili največ leskovega in jelševega lesa, veliko manj pa že jesena, še manj bukve, hrasta, javorja, jerebike idr. [Jeraj 2004].

Koliščarji s Hočevarice so v bližini, verjetno v smeri proti trdinskemu svetu pod 605 m visokim Javorčem v Menišiji, obdelovali polja. Na njih so gojili ječmen in več sort pšenice [Jeraj 2004]. Na odprtih travniških površinah se je verjetno pasla živina. Kostne najdbe sicer kažejo, da domače govedo ni bilo preveč priljubljeno. Nekoliko več kosti je pripisano drobnici in psu. Največ kostnih ostankov domačih živali domnevno pripada domačemu prašiču, katerega ostanke je bilo težko ločiti od kosti njegovega divjega sorodnika.

Kakor kažejo izsledki raziskave ostankov makrofavne sesalcev [Toškan in Dirjec 2004], je bil pomemben delež drobnice zaklan med prvim in četrtnim letom starosti, pri čemer so nekateri osebki dočakali tudi precej višjo starost, npr. 8–10 let. Podobno se domneva tudi za govedo oziroma za prašiča. Zdi se torej, da so na Hočevarici redili domače živali predvsem za meso in maščobo.

Preskrbo z mesom je v veliki meri zagotavljal ali dopolnjeval tudi lov. To dokazuje sestava plena, saj prevladujejo odrasli osebki divjih živali. Največ so lovili srno, ki ji najbolj ustreza življenski prostor, kakršen je gozd z gosto podrastjo in grmišča, torej mozaičen preplet travnikov, pašnikov in njiv z majhnimi gozdički. V večjem obsegu so verjetno lovili tudi divjega prašiča, ki danes v Sloveniji poseljuje listnate in mešane gozdove, ustrezajo pa mu tudi obsežnejša močvirja. Veliko manj uplenjenih osebkov pripada navadnemu jelenu, ki danes pri nas živi največ v dinarskih bukovo-jelovih gozdovih in njihovih spremenjenih, zlasti zasmrečenih sestojih, v nižinskem delu pa tudi v poplavnih gozdovih. Gre za značilno gozdno žival, ki ji najbolj ustrezajo stičišča gozdov in odprtih, obdelovalnih površin. Od lovnih živali je nekaj kosti tudi medvedovih, naše največje zveri.

Poleg večjih živali, ki so dajale zadovoljivo količino mesa, pa so predvsem zaradi krzna lovili tudi manjše divje živali. Kostni ostanki dokazujejo, da so ujeli bobre, žival, za

⁷ Tudi ustno B. Toškan.

⁸ Informacijo o žitnih zrnih na Resnikovem prekopu je podal J. Dirjec. Ob tem opozarjam, da gre v kronološkem pogledu za nezanesljive najdbe.

katero je značilno, da živi izključno ob vodah, ki so gosto obrasle z vrbami, topoli, jelšami in brezami. V potokih bobri gradijo jezove in s tem vzdržujejo zeleno višino vodne gladine nastalih jezer. Ta morajo biti dovolj globoka, da voda pozimi ne zamrzne do dna, saj imajo bobri tam zalogo vej. Bobrišče, ki je narejeno iz vej, je blizu jezua, na kakem otoku ali pa na bregu. Predvsem zaradi krzna so verjetno lovili vidro, ki živi v rekah, potokih in jezerih, morda pa tudi jazbeca, lisico in divjo mačko, še danes značilne prebivalce gozdov in obgozdnih področij na Barjanskem obrobju.

Pomemben vir beljakovin v prehrani so bile tudi ribe. V vzorcu s Hočevarice so izključno vrste, ki danes živijo v spodnjih tokovih večjih rek in v številnih stoječih vodah (jezerih, mrtvih rokavih). Tako smo določili krapa, rdečeperko, navadnega ostriza, ščuko in rdečeoko [Govedič 2004].

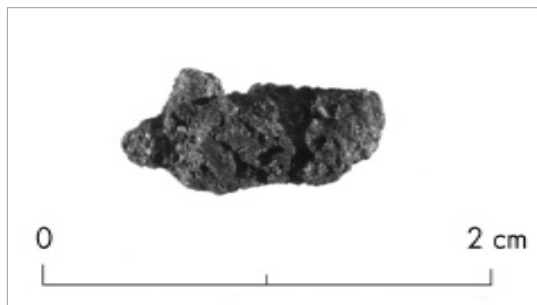
Na Hočevarici je bilo spoznanih kar 16 vrst ptic in skupno najmanj 143 osebkov [Janžekovič in Malez 2004]. Največ jih je iz družine plovcev, po številu osebkov so zastopane po naslednjem vrstnem redu: čopasta črnica, sivka, mlakarica, reglja, mali žagar, raca žličarica, kostanjevka, dolgorepa raca, veliki žagar, njivska gos in srednji žagar. Dva osebka sta iz družine čapelj (velika bobnarica, rjava čaplja), po en osebek pa iz družine kljunačev (kozica), galeb (rumenonogi galeb) in vranov (poljska vrana).

Domneva se, da so bile ptice lovski plen in zato veliko povedo predvsem o lovnem območju eneolitских lovcev s Hočevarice. Izrazito prevladujejo vrste, ki preferirajo stoječe vode ter naseljujejo litoralno in pelaško območje in pokrivajo vse spektre vodne globine. Navzočnost poljske vrane kaže na mozaično strukturirano kopno pokrajino s travišči in obdelovalnimi površinami. Morda je bila ulovljena na območju, kjer so koliščarji s Hočevarice gojili ječmen in pšenico.

Poleg hrane, ki so jo pridelali na polju ali so si jo zagotovili z rejo živine in z lovom, so koliščarji nabirali tudi sadeže, plodove in zelišča [Jeraj 2004]. Preseneča izredno velika količina pešk vinske trte, kar posredno kaže na precej zmerno celinsko podnebje.

Na Hočevarici so izdelovali tudi lončenino [Velušček 2004b]. Glino so najbrž dobili kar na Ljubljanskem barju [prim. Osterc 1975]. Za Hočevarico je značilna predvsem z vrezi bogato okrašena lončenina temnejših barvnih tonov. Značilno je tudi, da so vrezane črte na posodju zapolnili s t. i. belo inkrustacijo, tj. z belo apnenčasto maso. Na Hočevarici se ni ohranila, ohranila pa se je na podobno okrašenem posodju iz istega časa po najdiščih zunaj Barja. In zakaj opozarjamo na nekaj, česar ni. Zato, ker je bil v meta-lurškem procesu kot topilo v rabi tudi apnenec.

Na Hočevarici sta najdena dva odlomka iste livarske posode z ostanki bakra v notranjosti in majhen, kapljici podoben odlomek bakra (Slika 2). Najdbi dokazujeta, da je ok. leta 3600 pr. Kr. na Hočevarici deloval metalurg, ki je vlival barena orodja (sekire, boda-la, dleta idr.) [Velušček 2004a]. Se-veda je vprašanje, kje je dobil surovino oziroma rudo. Morda

Košček bakra s Hočevarice; zgodnje 36. stoletje pr. Kr.
(Foto: M. Zaplatil).

ponujajo odgovor nekaj milimetrov veliki kamniti obročki iz metamorfne kamnine, ki so jih sicer uporabljali kot obeske na ogrlici. Najbližje Barju se ležišča metamorfne kamnine pojavljajo na Pohorju in v severnih Karavankah [Skaberne in Mladenovič 2004], tj. na območjih, kjer so poznana bakrova rudišča in tudi naselbine, ki so lahko sočasne s Hočevarico [Teržan 1983; Vahlkampf 1995; Velušček in Greif 1998; Velušček 2001, Velušček 2004č; Samonig 2003]. Rudo so lahko našli tudi v kakšnem rudišču bližje Barju, morda v Posavskem ali pa Cerkljansko-Škofjeloškem hribovju [Vidrih in Mikuž 1995]. Vsekakor pa velika odaljenost ni bila nepremagljiva ovira. Če bi bila, kako razložiti skatovo, harpuni podobno kost, torej kost morske ribe, ki je bila prav tako najdena na Hočevarici [Pavšič in Dirjec 2004]. Domnevamo, da so jo na Barje prinesli najmanj pred približno 5600 leti.

Kakor omenjeno, so na Hočevarici izdelovali ogrlične obeske iz metamorfne kamnine, pa tudi iz kosti, živalskega zoba, drevesne skorje in celo iz koščice [Velušček 2004a].

Ostanki keramičnih vretenc dokazujejo, da so sukali niti, najverjetneje rastlinske [Greif 1998: 41], morda pa tudi že iz volne, in iz njih izdelovali oblačila in vrvarske izdelke [Banck 1998: 113s.]. Ohranjeni so tudi zobje, domnevno mikalnika [Velušček 2004a: 44].

Na Hočevarici so izdelovali in uporabljali orodje in orožje iz kamna, lesa, kosti in roževine – žrmlje, sekira, gladilo, šilo in tudi posebne vrste trnek. Z njim so lahko lovili ribe in vodne ptice. Orodje so nasajali tudi s pomočjo katranske smole, ki so jo pripravljali iz brezovega lubja [Velušček 2004a: 52; prim. Orel in Hadži 1978].

Izredno dobro se je ohranil lok [Velušček 2004a: 43s.], prva najdba te vrste v Sloveniji. Narejen je iz tisovine, ki je za lok najprimernejši les. V dolžino meri ok. 120 cm.

Lok je izredno staro, v prvi vrsti najprej lovsko orožje. Nastal naj bi bil ob koncu stare kamene dobe. Na splošno so evropski prazgodovinski loki po dolžini in kakovosti izdelave razvrščeni v tri skupine, kar je izpričano tudi pri Inuitih v Severni Ameriki in domorodcih na Novi Gvineji. V prvo skupino so uvrščeni loki za otroke: so krajši, dolgi ok. 50 cm, in slabše izdelani. Namenjeni so bili otrokom, fantom in deklicam za igro. Z njimi so se učili prvih lovskih veščin. V drugi skupini so loki za mladeniče: so daljši, merijo do ok. 120 cm, in so kakovostneje izdelani. Za urjenje lovskih spretnosti so jih uporabljali samo fantje, bodoči lovci. Lok s Hočevarice se zaradi dolžine in ne preveč kakovostne izdelave uvršča v to skupino. V tretji skupini so loki za lovce. So skrbno izdelani in iz najprimernejše veje, dolgi so od ok. 140–180 cm in so pravi predhodniki slavnega angleškega *long bowa*.

Na Hočevarici sta bili najdeni tudi dve vrsti puščičnih osti, naprek pa ne. Za slednje je znano, da so jih izdelovali v glavnem iz dobrovite [prim. Egg 1992: 254 s.].

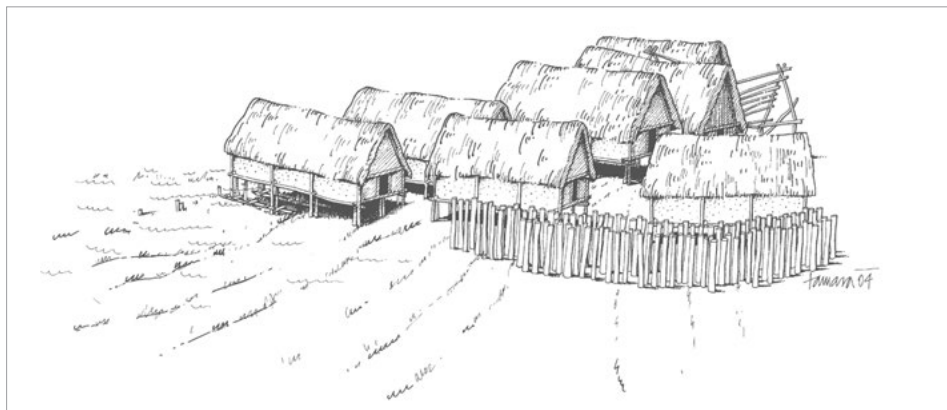
Skratka, pred ok. 5600 leti so ljudje na Hočevarici živeli v tesnem sožitju z naravo, bili so poljedelci, lovci, nabiralci, morda trgovci, poznali so metalurške skrivnosti in bili izkušeni iskalci surovin – lesa, kamnin in rude.

Koliščarske naselbine iz srede in druge polovice 4. tisočletja pr. Kr.

Na podlagi dendrokronoloških raziskav je ugotovljeno, da je proti koncu obstoja Hočevarice ali pa samo nekaj desetletij zatem obstajala tudi koliščarska naselbina Črešnja pri Bistri. Ob koncu je bila sočasna z eno izmed koliščarskih naselbin v bližini današnjega

Iga [Velušček idr. 2004]. Kmalu za njimi pa se na vseh koncih Barja pojavi še več drugih naselbin: Blatna Brezovica,⁹ Stare gmajne [Velušček 2002a, 2002b],¹⁰ Notranje Gorice [Velušček 2004c] in nekaj naselbin v okolici Iga¹¹ – nekatere med njimi so bile sočasne.

Iz druge polovice 4. tisočletja pr. Kr. sta danes najbolj poznani dve koliščarski naselbini: Maharski prekop pri Igu in Stare gmajne pri Verdu.

Nekatere pomembnejše koliščarske naselbine na Ljubljanskem barju: 1. Resnikov prekop; 2. Hočevarica; 3. Maharski prekop; 4. Stare gmajne; 5. Parte-Iščica; 6. Konec (Karta: M. Belak).

Na Maharskem prekoku je več let raziskovala Tatjana Bregant [1974a, 1974b, 1975, 1996]. Odkrila je več koliščarskih stavb in iz kolov narejeno dvojno varovalno ograjo oziroma palisado, ki je naselbino obdajala s kopenske strani. Iz tlorisa je razvidna manjša naselbina strnjenegega tipa, sestavljena iz nekaj koliščarskih kolib. Na podlagi ostanka livarske posode vemo, da so se tudi na Maharskem prekoku ukvarjali z metalurško dejavnostjo [Velušček in Greif 1998].

Spomladi leta 2002 so sodelavci Inštituta za arheologijo raziskovali na najdišču Stare gmajne pri Verdu. V enem izmed dre-nažnih jarkov so bili najdeni ostanki lesene-ga kolesa in pripadajoča lesena os [Velušček 2002a, 2002b]. V sodelovanju s strokovnjaki z Oddelka za lesarstvo Biotehniške fakultete je bilo ugotovljeno, da kolo s premerom ok. 70 cm sestavljata dve jesenovni plošči, ki ju vežejo štiri hrastove letve. V središču kolesa je štirikotna

Leseno kolo, Stare gmajne; ok. 3200 pr. Kr. (Foto: M. Zaplatil).

Hrastova os ob odkritju, Stare gmajne; ok. 3200

⁹ Ustno K. Čufar.

¹⁰ Tudi ustno K. Čufar.

¹¹ Kataloško predstavitev koliščarskih naselbin z Ljubljanskega barja gl. v Velušček 1997b.

pr. Kr. (Foto: A. Velušček).

odprtina za os. Os je hrastova in je dolga nekaj več ko 120 cm.

Kolo in os sta zelo skrbno izdelani. Čeprav najdbo še preučujemo, je bilo takoj jasno, da je prava mojstrovina, ki je tudi zelo stara. Z radiokarbonsko metodo jo postavljamo v čas ok. 3200 pr. Kr., torej približno v isti čas, ko je živel znameniti *Ötzi*, najden pred leti visoko v Alpah na Južnem Tirolskem v Italiji [Kutschera in Müller 2003].

Na podlagi preseka zaključka osi in odprtine v kolesu je mogoče trditi, da je bil najden del podvozja dvokolesnega voza. Pri vožnji sta se vrteli kolesi in os. Podobni vozovi iz približno istega časa so bili doslej poznani iz Švice in jugozahodne Nemčije. Zdi se, da je takšen tip voza primeren za hribovit svet, saj so v tistem času na ravninah vzhodne in severne Evrope imeli štirikolesni voz. Kolo takšnega voza ima v središču okroglo odprtino, kar pomeni, da sta se kolesi vrteli okoli nepremične osi [Bakker idr. 1999; Schlichtherle 2002].

Danes pravzaprav ne vemo, za kaj so uporabljali prve vozove. Nekateri raziskovalci menijo, da je bil to najprej predmet, namenjen kultu, in šele pozneje naj bi prišli v vsakdanjo rabo [Vosteen 1999]. Iz upodobitev na skalah, lončenini in iz modelov je razvidno, da je prazgodovinski voz vlekel par volov. To velja tudi za voz s Starih gmajn. Konj je kot vlečna žival prišel na vrsto pozneje. V 4. tisočletju pr. Kr. ga koliščarji na Barju še niso poznali.

Najdišče Stare gmajne pa ni zanimivo samo zaradi kolesa oziroma ostankov podvozja prazgodovinskega voza. V drenažnih jarkih, ki se danes razprostirajo po najdišču, sta bila odkrita tudi hrastova drevaka oziroma čolna izdolbenca in lesena posoda.

Dosedanje raziskave kažejo, da je bilo okvirno v tretji četrtini 4. tisočletja Barje zelo gosto poseljeno. To se je kmalu spremenilo; domneva se, da je prišlo ob koncu tisočletja, približno po letu 3200 pr. Kr., do prekinitve v poselitvi. Nekateri raziskovalci to prekinitve povezujejo s širšim dogajanjem v srednjeevropskem prostoru, tj. z upadom zanimanja za baker [Ottaway 1994; Strahm 1994; Velušček in Greif 1998]. Lažje obvladljivo bakrovo rudo naj bi v tem času že izkoristili, tehnološko pa naj človek še ne bi bil usposobljen poseči po zahtevnejši rudi, kar naj bi se zgodilo šele v zgodnjem 3. tisočletju [Durman 1983]. Če torej poselitveno podobo 4. tisočletja na Ljubljanskem barju povezujemo z metalurgijo in iskalcem bakrove rude, je teza kar prepričljiva. Ko so nahajališča rude, ki so jo znali predelati, v bližini Barja v celoti izrabili, so ljudje zapustili tudi Barje in odšli s teh krajev.

Morda pa je lahko vzrok za poselitveni hiatus tudi drugod, in sicer v naravni katastrofi kataklizmične razsežnosti. Teza o velikem vulkanskem izbruhu, ki se je zgodil leta 3195 pr. Kr. in je korenito vplival na podnebje [Baillie 1995], je namreč tudi za Ljubljansko barje

Drevak s Starih gmajn; druga polovica 4. tisočletja pr. Kr. (foto: A. Velušček).

zelo mikavna. Žal je še premalo ustreznih podatkov, da bi to lahko z gotovostjo potrdili [gl. tudi Maise 1998]. Trenutno drži, da na Ljubljanskem barju ni najdb, ki bi pričale o naselbinah v poznem 4. tisočletju. Na prekinjeno poselitve kažejo tudi dendrokronološke raziskave [Velušček 2001; Velušček in Čufar 2002; prim. Samonig 2003].

Poznoeneolitske koliščarske naselbine oziroma poselitvena podoba od 28. do 24. stoletja pr. Kr.

Večina še vedno najznamenitejših najdb z Ljubljanskega barja, ki jih je pred skoraj 130 leti odkril Dežman, sodi v 3. tisočletje pr. Kr. To so lepo okrašena lončenina, bakreni predmeti in kalupi za njihovo izdelavo [Korošec in Korošec 1969]. Te najdbe so z območja severno od Iga, danes pa so poznane tudi z drugih območij na Barju, npr. iz okolice Kamnika pod Krimom [Velušček in Čufar 2003].

Še nedavno so jih povezovali z 'vučedolci', ki naj bi se zaradi bakrove rude preselili z vzhodne Slavonije na Ljubljansko barje. Na Barje naj bi bili s seboj prinesli znanje o

predelavi zahtevnejše rude in najsodobnejše pripomočke za vlivanje bakrenih predmetov, t. i. dvojne kalupe [npr. Dimitrijević 1979b; Durman 1983]. To naj bi se dogajalo ok. srede 3. tisočletja [Durman in Obelić 1989], ko naj bi Barje postalo nadregionalni metalurški center, ki je nato preživel prehod v zgodnjo bronasto dobo.

Nekoliko drugačne ugotovitve so prinesle najnovije raziskave, v katere je vključena tudi dendrokronologija [Velušček in Čufar 2002, 2003]. Najprej se je pokazalo, da so prvi bakreni predmeti na Barju vsaj že iz 36. stoletja pr. Kr., enako tudi, da je bilo Barje po prekinitvi v poselitvi v poznem 4. tisočletju ponovno poseljeno že v 28. stoletju in ne šele v 26. ali 25. stoletju pr. Kr. Ker skoraj ni človeških kostnih ostankov, bi tudi težko razpravljali o selitvi z vzhoda oziroma jugovzhoda [prim. Štefančič 1992]. Toda če je do selitve dejansko prišlo, se je to zgodilo veliko prej, kakor se je domnevalo. Pokazalo pa se je tudi, da je prišlo v 24. stoletju pr. Kr. do ponovne prekinitve v poselitvi Barja. Tudi ta sprememba je nadregionalna. Označena je kot konec eneolitika oziroma bakrene dobe [Velušček in Čufar 2003: 133].

Poleg zanimive poselitvene podobe v prvi polovici in sredi 3. tisočletja pr. Kr., ki jo na Ljubljanskem barju odkrivajo arheološko-dendrokronološke raziskave, so raziskave v strugi Iščice na najdišču Parte-Iščica prinesle veliko novih podatkov o videzu koliščarske naselbine [Velušček, Čufar in Levanič 2000]. V Iščici je bilo raziskano območje z več kot 1000 vertikalnimi koli iz 3. tisočletja pr. Kr. Po interpretacijah, ki so bile še nedavno aktualne [Bregant 1996: 30], bi morali v takšni skupini kolov videti veliko ploščad in na njej predvideti nekaj koliščarskih kolib. Dejansko ni bilo tako. Z dendrokronološkimi raziskavami in natančnim kartiranjem je bilo mogoče povezati tiste kole, ki so bili posekani sočasno. Izrisali so se tlorisi kolib, zelo verjetno dvignjenih od tal, ki merijo $3,5 \times 7$ m. Kolibe so stale na oddaljenosti 2–3 m, najbrž zaradi večje požarne varnosti. Ugotovljeno je bilo, da so jih že v naslednjem letu po postavitvi popravljali, jim dodajali nove kole itn. Pokazalo se je, da so objekti dejansko obstajali le nekaj let in da so že po 10–20 letih na istem mestu postavili povsem novo kolibo. Poleg tega se je stalno spreminjal tudi tloris koliščarske vasi. Vas ni bila postavljena na en mah, temveč so objekte dodajali po potrebi. Danes vemo, da so naselbine obstajale le nekaj desetletij in da so na skoraj istem mestu po krajšem ali daljšem času lahko ponovno postavili novo vas.

Da bi dojeli izredno prilagojenost prazgodovinskega človeka z Ljubljanskega barja na okolje, naj bo omenjen še podatek o orientaciji kolib na najdišču Parte-Iščica. Objekti so po daljši stranici postavljeni v severovzhodno-jugozahodno nebesno smer z rahlim odklonom proti severu oziroma jugu. To je tudi orientacija, ki na Barju izrazito prevladuje, poznana pa jo tudi iz drugih prazgodovinskih naselbin v Sloveniji.¹² Orientacija se približuje smeri t. i. heliometrične osi [Pogačnik 1999: 81; Velušček 2001]. To je pomembno, saj je tako optimalno izkoriščena predvsem toplota šibkega zimskega sonca.

Na podlagi takšne interpretacije, če je seveda pravilna, na podlagi kolesa, loka in vseh drugih potankosti iz koliščarske dobe, je torej ustrezno vprašanje, ali je na Ljubljanskem barju pred več tisoč leti v resnici živel 'primitiven/manj sposoben/manj pameten' človek. Nasprotno, videti je, da je 'koliščar' odlično poznal naravo in da je izkoristil vse njene potenciale, kar mu je šele zagotavljalo preživetje.

¹² Npr. Pobrežje (Mb) – pozna bronasta doba. Na izkopavanju je sodeloval tudi avtor.

Poselitev v zgodnji bronasti dobi¹³

Zgodnjebronastodobne naselbine na Ljubljanskem barju so še danes zelo slabo poznane. Največ podatkov imamo o naselbini Konec pri Blatni Brezovici. Arheološke najdbe in radiokarbonska datacija kažejo, da je obstajala proti koncu 3. tisočletja pr. Kr. [Dirjec 1991; Velušček in Čufar 2003]. Poleg tega je še nekaj najdb (s pramenastimi vzorci okrašena lončenina, bodalo) iz okolice Iga in Notranjih Goric [npr. Gabrovec 1983], ki kažejo na to, da bi lahko tam bile naselbine še v prvi polovici 2. tisočletja. Kot že omenjeno, so v bližini Prevalj pod Krimom odkrili ostanke koliščarske naselbine, ki bi lahko sodila celo že v srednjo bronasto dobo [Gabrovec 1983: 40]. Žal je zelo slabo poznana, tako da o njej še ni mogoče podati zanesljivih sklepov.

V zgodnejšem odseku bronaste dobe je torej konec koliščarske dobe na Ljubljanskem barju. S prekinitvami vred je trajala več kot 2500 let. V tem času se je tudi jezero najbrž že zelo zmanjšalo. Morda je vso ravnico prekrilo barje. Življenske razmere so se vsekakor spremenile. Pri Iški Loki na trdini na Barjanskem obrobju je bila odkrita utrjena naselbina, ki sodi v mlajšo bronasto dobo [Velušček 2005; gl. še Vuga 1983]. Verjetno že v pozni bronasti dobi ok. leta 1000 pr. Kr. [prim. Puš 1996], še toliko bolj pa pozneje [Vuga 1980], so bile utrjene naselbine na vzpetinah okoli Barja. Iz tistega časa o koliščih ni več sledi.

RAZLOG ZA PRIHOD 'KOLIŠČARJEV' NA LJUBLJANSKO BARJE OZIROMA V OSREDNJO SLOVENIJO

Če moramo izbrati verjeten razlog, zakaj so 'koliščarji' prišli na Ljubljansko barje¹⁴ oziroma v osrednjo Slovenijo, se zdi potrebno poudariti predvsem dejavnost, povezano z izdelovanjem kovinskih predmetov in tako tudi iskanje rudnih virov. Poznano je, da je bila ravno tó dejavnost, ki je imela pomembno vlogo v življenju koliščarjev in je bila hkrati odvisna od surovinskega vira [Durman 1983; Velušček in Greif 1998; Velušček 2004č].

Čeprav še ni trdnih dokazov, se zdi, da je lahko začetek te dejavnosti postavljen v 5. tisočletje pr. Kr. Morda jo je mogoče povezati že z naselbino Resnikov prekop, saj je v zvezi z njo mogoče iskati tudi vzrok za poselitev osrednje Slovenije [Velušček in Greif 1998; Velušček 2001, Velušček 2004č]. Zdi se, da je bila pretežno hribovita pokrajina,¹⁵ bogata z rudami [Velušček in Greif 1998], nezanimiva za tipične poljedelske skupnosti, ki so se v 6. tisočletju pr. Kr. zaustavile na robu Panonske nižine [Marković 1994; Pavlu 1998: sl. 73]. Podobno pa velja tudi za neolitske pastirske skupnosti v zahodni Sloveniji [Velušček 2005, v tisku]. Za človeka, ki pozna poljedelstvo, redi živino itn., je postalo območje osrednje Slovenije zanimivo šele v 5. tisočletju, ko so se v srednji Evropi že

¹³ Po 24. stoletju pr. Kr. do prve polovice 2. tisočletja pr. Kr.

¹⁴ Podrobnosti so tu opuščene; dejavnike, ki so vodili človeka, da si je postavljaj bivališče na kolih, je dobro predstavil H. Schlichtherle [1997: 11 sl.].

¹⁵ V osrednji Sloveniji je obsežnejše ravninsko območje edino na Ljubljanskem polju. Na Ljubljanskem barju pa je bilo v koliščarski dobi kot že omenjeno jezero in okoli njega manjše zaplate ravninskega sveta.

pojavi prve bakreni predmeti, ki naj bi na to območje prišli z vzhoda oziroma jugovzhoda; za to območje je poznano, da je takrat cvetela proizvodnja bakra in da so bakrovo rudo intenzivno izkoriščali.¹⁶

Kakorkoli že, zanesljivi dokazi o lokalni proizvodnji bakrenih predmetov na Ljubljanskem barju so iz mlajšega obdobja. V drugi, najmlajši naselbinski fazi na Hočevarici, okvirno v prvi polovici 36. stoletja pr. Kr., so bili najdeni kapljici podobni koščki čistega bakra in več odlomkov iste livarske posode z ostanki bakra v notranjosti [Velušček 2001, 2004a; Šmit 2004]. Podobna je najdba spred let, ob pregledovanju najdb iz koliščarske naselbine Maharski prekop [Velušček in Greif 1998]. V čas 4. tisočletja pr. Kr. lahko spada tudi fragment zajemalke z Notranjih Goric [Harej 1976, t. 3: 7], ki ima analogije v livarskih posodah z najdišč 4. tisočletja severno od Alp [Velušček 2004c: 225]. Za razumevanje problematike, ki je povezana z bakrom, pa so pomembni tudi že omenjeni ogrlični obročki s Hočevarice [Velušček 2004a; Skaberne in Mladenovič 2004], povezani z iskanjem bakrove rude [Velušček 2004č]. Te najdbe in tudi množičen pojav bakrenih predmetov na Ljubljanskem barju in v Sloveniji [Velušček in Greif 1998; Velušček 2001, 2004č]. torej napeljujejo na misel, da je bilo Ljubljansko barje vsaj že od ok. srede 4. tisočletja pomembno metalurško središče. To se ponovi v 3. tisočletju, saj se po krajši, nekajstoletni prekinitvi v poselitvi v prvi polovici 3. tisočletja na Ljubljanskem barju znova pojavijo koliščarske naselbine, v katerih se intenzivno ukvarjajo z metalurgijo [Korošec in Korošec 1969; Durman 1983; Velušček in Greif 1998; Velušček in Čufar 2003].

SKLEP

Koliščarska doba na Ljubljanskem barju je obdobje, ko so obstajala kolišča oziroma koliščarske naselbine. Trajala je več kot poltretje tisočletje, in sicer od ok. prve polovice 5. tisočletja do prve polovice 2. tisočletja pr. Kr.

Na podlagi stratigrafskih opažanj, analiz sedimenta in favne je utemeljena domneva, da je bilo takrat na Ljubljanskem barju še razmeroma prostrano jezero, ki se je postopno manjšalo in ga je že v 2. tisočletju pr. Kr. preraslo barje. V obdobju, ko jezera ni bilo več, na Barju tudi ni bilo kolišč. Mlajše- in poznobronastodobne ter železnodobne naselbine so bile na trdinskem svetu okoli Barja (Iška Loka, Sv. Ana, Sv. Lovrenc, Ljubljanski grad itn.).

Ugotovljeno je bilo, da Ljubljansko barje ni bilo kontinuirano poseljeno. Poselitvena obdobja so se zgostila zelo okvirno v prvi polovici 5. tisočletja pr. Kr. (npr. Resnikov prekop), od ok. 3700 do ok. 3200 pr. Kr. (npr. Hočevarica, Črešnja pri Bistri, Stare gmajne, Blatna Brezovica), od ok. 2800 do ok. 2400 pr. Kr. (npr. Parte-Iščica, Parte, Založnica), ob koncu 3. tisočletja in morda tudi še v prvi polovici 2. tisočletja pr. Kr. (npr. Konec, Notranje Gorice).

Koliščarsko naselbino je lahko sestavljalo več posamičnih, od tal dvignjenih kolib oziroma kolib na kolih. Kolibe niso stale na velikih ali manjših ploščadih. Ve se tudi, da je nekatere naselbine obdajala varovalna ograja oziroma palisada.

Koliščarji so se ukvarjali s poljedelstvom, nabiralništvom, živinorejo, lovom in ribolovom. Bili so izredni poznavalci narave, z njo so živeli v sožitju in bili od nje tudi

¹⁶ Več o tem npr. Pernicka 1990; Ottaway 1994; Velušček 2004č in tam navedena literatura.

odvisni. Za transport po Barju so uporabljali drevake, za pota zunaj Barja pa so lahko vsaj od druge polovice 4. tisočletja uporabljali tudi vprežni voz.

Vsaj od prve polovice 4. tisočletja je bilo Ljubljansko barje pomembno metalurško središče. Surovino za izdelavo bakrenih predmetov so verjetno našli v bližnji in tudi daljni okolici. Morda je na Barje prišla kot sredstvo menjave, saj so zagotovo imeli posredne ali neposredne stike z območjem v Alpah, ki je bogato z rudo, in tudi s približno enako oddaljenimi skupnostmi ob morju.

LITERATURA

ANDRIČ, MAJA, JANEZ TURK IN ANTON VELUŠČEK

2004 *Palynological and sedimentological research on Ljubljansko barje (Slovenia). Resnikov prekop site.* [Prezentacijski poster.] Zürich: Universität Zürich.

BAILLIE, MIKE G. L.

1995 *A Slice through Time.* London: Batsford.

BAKKER, JAN A. [IDR.]

1999 The earliest evidence of wheeled vehicles in Europe and the Near East. *Antiquity* 73/282: 778–790.

BANCK, JOHANNA

1998 Textilien im Neolithikum Mitteleuropas. V: Preuß, J. (ur.), *Das Neolithikum in Mitteleuropa* 1/1: 113–120.

BREGANT, TATJANA

1964 Poročilo o raziskovanju kolišča in gradbenih ostalin ob Resnikovem prekopu pri Igu. *Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji* 1: 7–24.

1974a Kolišče ob Maharskem prekopu pri Igu – raziskovanja leta 1970. *Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji* 3: 7–35.

1974b Kolišče ob Maharskem prekopu pri Igu – raziskovanja leta 1972. *Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji* 3: 39–68.

1975 Kolišče ob Maharskem prekopu pri Igu – raziskovanja 1973. in 1974. leta. *Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji* 4: 7–114.

1996 Starejša, srednja in mlajša kamena doba ter bakrena doba. V: Dirjec, B. (ur.): 18–45.

CHILDE, VERE GORDON

1929 *The Danube in Prehistory.* Oxford: Clarendon Press.

ČUFAR, KATARINA IN BERND KROMER

2004 Radiokarbonsko datiranje kronologij širin branik s Hočevarice. V: Velušček, A. (ur.) 2004: 281–285.

ČUFAR, KATARINA IN ANTON VELUŠČEK

- 2003 Dendrokronološke raziskave na Založnici – najmlajši znani bakrenodobni koliščarski naselbini na Ljubljanskem barju. *Zbornik gozdarstva in lesarstva* 71: 137–158.
- 2004 Dendrokronološke raziskave na koliščarski naselbini Hočevarica. V: Velušček, A. (ur.) 2004: 274–280.

DIMITRIJEVIĆ, STOJAN

- 1979a Lasinjska kultura. V: Benac, A. (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja* 3. Sarajevo: Svjetlost in Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine: 137–181.
- 1979b Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks. V: Benac, A. (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja* 3. Sarajevo: Svjetlost in Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine: 267–341.

DIRJEC, BOŽENA

- 1991 Kolišče v bližini Zornice pri Blatni Brezovici. *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 19: 193–206.
- 1996 (ur.) *Pozdravljeni, prednamci! Ljubljana od prazgodovine do srednjega veka*. [Katalog razstave.] Ljubljana: Cankarjev dom in Mestni muzej.

DROBNE, KATICA

- 1964 Živalske kosti z Resnikovega prekopa. *Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji* 1: 61–64.
- 1973 Favna koliščarskih naselbin na Ljubljanskem barju. *Arheološki vestnik* 24: 217–224.
- 1974a Predhodno poročilo o živalskih ostankih s kolišča ob Maharskem prekopu pri Igu – raziskovanja leta 1970. *Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji* 3: 37–38.
- 1974b Predhodno poročilo o živalskih ostankih s kolišča ob Maharskem prekopu pri Igu, odkopanih v letu 1972. *Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji* 3: 73–75.
- 1975 Živalski ostanki iz kolišča ob Maharskem prekopu iz let 1973 in 1974. *Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji* 4: 135–139.

DURMAN, ALEKSANDAR

- 1983 Metalurgija vučedolskog kulturnog kompleksa. *Opuscula Archaeologica* 8: 1–87.

DURMAN, ALEKSANDAR IN BOGOMIL OBELIĆ

- 1989 Radiocarbon dating of the Vučedol culture complex. *Radiocarbon* 31/3: 1003–1009.

EGG, MARKUS

- 1992 Zur Ausrüstung des Toten vom Hauslabjoch, Gem. Schnals (Südtirol). V: Höpfel, F. (ur.), *Der Mann im Eis* 1. Innsbruck: Universität Innsbruck (Veröffentlichungen der Universität Innsbruck; 187): 254–272.

GABROVEC, STANE

- 1983 Jugoistočnoalpska regija. V: Benac, A. (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja* 4. Sarajevo: Svjetlost in Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine: 19–96.
- 1987 Rajko Ložar (1904–1985). *Arheološki vestnik* 38: 435–441.

1997 Schmid Walter. V/In: *Enciklopedija Slovenije* 11: 12–13.

GASPARI, ANDREJ

2002 Človeško okostje z zadržim bronastim kopjem iz Ljubljane. *Arheo* 22: 33–44.

GOVEDIČ, MARIJAN

2004 Ribe na arheološkem najdišču Hočevarica. V: Velušček, A. (ur.) 2004: 133–151.

GREIF, TATJANA

1998 *Prazgodovinska kolišča Ljubljanskega barja. Arheološka interpretacija in poskus rekonstrukcije načina življenja*. Ljubljana: FF, Oddelek za arheologijo (*Arheo*; 18. Posebna številka).

HAREJ, ZORKO

1976 Kolišče v Notranjih Goricah. *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 5: 85–115.

HOERNES, MORITZ

1915 [1898] *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa*. (2. izd.) Wien: A. Schroll & Co.

HOERNES, MORITZ IN OSWALD MENGHIN

1925 *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa*. Wien: A. Schroll & Co.

JANŽEKOVIČ, FRANC IN VESNA MALEZ

2004 Ptiči (Aves) na eneolitskem kolišču Hočevarica. V: Velušček, A. (ur.) 2004: 155–167.

JERAJ, MARJETA

2004 Paleobotanične raziskave na kolišču Hočevarica. V: Velušček, A. (ur.) 2004: 56–64.

KOROŠEC, JOSIP

1963 *Prazgodovinsko kolišče pri Blatni Brezovici*. Ljubljana: SAZU (Dela 1. razreda SAZU; 14/10).

1964 Kulturne ostaline na kolišču ob Resnikovem prekopu odkrite v letu 1962. *Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji* 1: 25–46.

KOROŠEC, PAOLA IN JOSIP KOROŠEC

1969 *Najdbe s koliščarskih naselbin pri Igu na Ljubljanskem barju*. Ljubljana: Mladinska knjiga (Arheološki katalogi Slovenije; 3).

KUTSCHERA, WALTER IN WOLFGANG MÜLLER

2003 'Isotope language' of the Alpine Iceman investigated with AMS and MS. *Nuclear Instruments and Methods in Physics Research B* 204: 705–719.

LAH, AVGUŠTIN IN FRANCE ADAMIČ

1992 Ljubljansko barje. V: *Enciklopedija Slovenije* 6: 262–263.

LICHARDUS, JAN

- 1991 Die Kupferzeit als historische Epoche. Eine forschungsgeschichtlicher Überblick. *Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde* 55/1: 13–32.

LOŽAR, RAJKO

- 1931 Arheološki oddelek. V: *Vodnik po zbirkah Narodnega muzeja v Ljubljani. Kulturno zgodovinski del*. Ljubljana: Narodni muzej: 21–79 [tudi p. o.].
- 1941a Stavbe na kolih in keramika zvončastih čaš. *Čas* 35: 175–194.
- 1941b Študije o ljubljanski keramiki. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 22: 1–34.
- 1941c Razvoj in problemi slovenske arheološke vede. *Zbornik za umetnostno zgodovino* 17: 107–148.
- 1942 Stratigrafija in kronologija stavb na kolih pri Studencu. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 23: 85–94.
- 1943 Šila in bodala iz stavb na kolih na Barju. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 24: 62–76.

MAISE, CHRISTIAN

- 1998 Archäoklimatologie – Vom Einfluss nacheiszeitlicher Klimavariabilität in der Ur- und Frühgeschichte. *Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte* 81: 197–235.

MARKOVIĆ, ZORKO

- 1994 *Sjeverna Hrvatska od neolita do brončanog doba. Problem kontinuiteta stanovništva i kultura sjeverne Hrvatske od ranog neolita do početka brončanog doba*. Koprivnica: Muzej grada Koprivnice.

MELIK, ANTON

- 1946 *Ljubljansko mostiščarsko jezero in dediščina po njem*. Ljubljana: AZU (Dela 1. razreda AZU; 5).

OREL, BORIS IN DUŠAN HADŽI

- 1978 Opredelitev smole na sulični osti iz kolišča ob Maharskem prekopu. *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 6: 101–102.

OSTERC, VALERIJA

- 1975 Mineralna sestava in mikrostruktura keramike s kolišča ob Maharskem prekopu I. *Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji* 4: 123–134.

OTTAWAY, BARBARA S.

- 1994 *Prähistorische Archäometallurgie*. Espelkamp: Marie L. Leidorf.

PAVLŪ, IVAN

- 1998 IV. Die chronologische und geographische Verteilung der Linienbandkeramik in Mitteleuropa. V: Preuß, J. (ur.), *Das Neolithikum in Mitteleuropa* 1/2. Weissbach: Beier & Beran: 274–285.

PAVŠIČ, JERNEJ

1989 *Ljubljansko barje v geoloških obdobjih*. Maribor: Obzorja (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije; 169).

PAVŠIČ, JERNEJ IN JANEZ DIRJEC

2004 Morski skat na Ljubljanskem barju. V: Velušček, A. (ur.) 2004: 152–154.

PERNICKA, ERNST

1990 Gewinnung und Verbreitung der Metalle in prähistorischer Zeit. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 37: 21–129.

POGAČNIK, ANDREJ

1999 *Urbanistično planiranje. Univerzitetni učbenik*. 3. predelana izd. Ljubljana: Fakulteta za gradbeništvo in geodezijo, Univerza v Ljubljani.

PUŠ, IVAN

1996 Mlajša bronasta in železna doba. V: Dirjec, B. (ur.) 1996: 46–63.

SAMONIG, BERTRAM

2003 *Studien zur Pfahlbauforschung in Österreich. Materialien II. Die Pfahlbaustation des Keutschacher Sees*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften (Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften; 51).

SCHLICHOTHERLE, HELMUT

1997 Pfahlbauten rund um die Alpen. V: Schlichtherle, H. (ur.), *Pfahlbauten rund um die Alpen*. Sonderheft 1997 der Zeitschrift 'Archäologie in Deutschland': 7–14.

2002 Die jungsteinzeitlichen Radfunde vom Federsee und ihre kulturgeschichtliche Bedeutung. V: *Schleife, Schlitten, Rad und Wagen. Zur Frage früher Transportmittel nördlich der Alpen*. Rundgespräch Hemmenhofen 10. Oktober 2001. (Hemmenhofener Skripte; 3): 9–34.

SCHMID, WALTER

1910 Der Pfahlbau von Notranje gorice am Laibacher Moor. *Jahrbuch für Altertumskunde* 4: 92–103.

SKABERNE, DRAGOMIR IN ANA MLADENVIČ

2004 Opredelitev materiala ogrličnega obročka s Hočevarice. V: Velušček, A. (ur.) 2004: 65–68.

STRAHM, CHRISTIAN

1994 Die Anfänge der Metallurgie in Mitteleuropa. *Helvetica Archaeologica* 97: 2–39.

STRITAR, ALBIN

1975 Pedološke raziskave kolišča ob Maharskem prekopu pri Igu – 1973. leta. *Poročilo*

o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji 4: 142–144.

ŠERCELJ, ALOJZ

1966 Pelodne analize pleistocenskih in holocenskih sedimentov Ljubljanskega barja. Ljubljana: SAZU (Razprave 4. razreda SAZU; 9): 431–472.

1974 Poročilo o ksilotomskih raziskavah kolišča ob Maharskem prekopu pri Igu – raziskovanja leta 1972. *Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji* 3: 69–70.

1975 Analize makroskopskih in mikroskopskih rastlinskih ostankov iz kolišča ob Maharskem prekopu, izkopavanja leta 1973 in 1974. *Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji* 4: 115–122.

ŠMIT, ŽIGA

2004 Preiskava eneolitskih metalurških sledov s Hočevarice z metodo PIXE. V: Velušček, A. (ur.) 2004: 69–71.

ŠTEFANČIČ, MARIJA

1992 Skeletni ostanki koliščarjev z Ljubljanskega barja. *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 20: 127–134.

TERŽAN, BIBA

1983 Das Pohorje – ein vorgeschichtliches Erzrevier? *Arheološki vestnik* 34: 51–84.

TOŠKAN, BORUT IN JANEZ DIRJEC

2004 Hočevarica – analiza ostankov makrofavne. V: Velušček, A. (ur.) 2004: 76–132.

VAHLKAMPF, GUIDO

1995 *Urzeitliche Siedlungsspuren am Rabenstein bei Lavamünd in Kärnten*. Klagenfurt: Geschichtsvereins für Kärnten (Aus Forschung und Kunst; 29).

VELUŠČEK, ANTON

1997a *Metodologija naselbinskih raziskovanj na barjanskih tleh. Magistrska naloga. 1.* zv. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.

1997b *Metodologija naselbinskih raziskovanj na barjanskih tleh. Magistrska naloga. 2.* zv. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.

2001 *Srednja bakrena doba v osrednji Sloveniji. Doktorska disertacija*. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.

2002a Ein Rad mit Achse aus dem Laibacher Moor. V: *Schleife, Schlitten, Rad und Wagen. Zur Frage früher Transportmittel nördlich der Alpen*. Rundgespräch Hemmenhofen 10. Oktober 2001 (Hemmenhofener Skripte; 3): 38–42.

2002b Ostanki eneolitskega voza z Ljubljanskega barja. *Arheološki vestnik* 53: 51–57.

2004 (ur.), *Hočevarica. Eneolitsko kolišče na Ljubljanskem barju*. Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU in Založba ZRC (Opera Instituti archaeologici Sloveniae; 8).

2004a Terenske raziskave, stratigrafija in najdbe. V: Velušček, A. (ur.) 2004: 33–55.

2004b Katalog keramičnih najdb iz sonde. V: Velušček, A. (ur.) 2004: 169–183.

2004c Sorodne naselbine na Ljubljanskem barju. V: Velušček, A. (ur.) 2004: 218–230.

- 2004č Hočevarica in začetki uporabe bakra v Sloveniji. V: Velušček, A. (ur.) 2004: 297–306.
 2005 Iška Loka – bronastodobno naselje na obrobju Ljubljanskega barja. *Arheološki vestnik* 56 [v tisku].

VELUŠČEK, ANTON IN KATARINA ČUFAR

- 2002 Dendrokronološke raziskave kolišč na Ljubljanskem barju – stanje 2001. *Arheološki vestnik* 53: 59–67.
 2003 Založnica pri Kamniku pod Krimom na Ljubljanskem barju. Naselbina kulture Somogyvár-Vinkovci. *Arheološki vestnik* 54: 123–158.

VELUŠČEK, ANTON IN TATJANA GREIF

- 1998 Talilnik in livarski kalup z Maharskega prekopa na Ljubljanskem barju. *Arheološki vestnik* 49: 31–53.

VELUŠČEK, ANTON, KATARINA ČUFAR IN TOM LEVANIČ

- 2000 Parte-Iščica. Arheološke in dendrokronološke raziskave. *Arheološki vestnik* 51: 83–107.

VELUŠČEK, ANTON IDR.

- 2004 Črešnja pri Bistri, novoodkrito kolišče na Ljubljanskem barju. *Arheološki vestnik* 55: 39–54.

VIDRIH, RENATO IN VASJA MIKUŽ

- 1995 *Minerali na Slovenskem*. Ljubljana.

VOSTEEN, MARKUS U.

- 1999 *Urgeschichtliche Wagen in Mitteleuropa. Eine archäologische und religionswissenschaftliche Untersuchung neolithischer bis hallstattzeitlicher Befunde*. Rahden/Westf.: M. Leidorf (Freiburger archäologische Studien; 3).

VUGA, DAVORIN

- 1980 Železnodobna najdišča v kotlini Ljubljanskega barja. V: Blažon, M. (ur.), *Zbornik posvečen Stanetu Gabrovcu ob šestdesetletnici*. Ljubljana: Narodni muzej (Situla; 20/21): 199–210.
 1983 Iška Loka. *Varstvo spomenikov* 26: 199.

THE LJUBLJANSKO BARJE DURING THE PILE DWELLING PERIOD

SUMMARY

The Ljubljansko barje (the Ljubljana Moor) lies at the edge of the southeastern Alps in central Slovenia. The ground submerged approximately two million years ago. Water, with all its sediment and alluvium, filled the depression. The upper section of a borehole from Črna vas shows that a 15 m thick layer of snail-clay soil (sea chalk) is just beneath the surface. This snail-clay soil confirms the existence of a lake. Layers rich with vegetal remains are above the snail-clay soil: brown clay, muddy peat, peat and humus. It has been determined that the peat resulted after the pile dwelling period, or even after the Roman period.

Slovenian prehistoric archaeology is present on the Ljubljansko barje more than 100 years already, and it is probably accurate to claim Rajko Ložar as the initiator of modern investigations. With the publication of his *Guidebook through the Collections of the National Museum in Ljubljana* (1931) and a series of professional articles, Ložar re-aroused the world, after a long intermission in investigations, regarding the renowned pile dwelling culture from the Ljubljansko barje. He was also the initiator of new field investigations on the Moor. Following his departure in 1945, Josip Korošec and his followers, to a great extent carried out these investigations.

Intensive interdisciplinary research on the Ljubljansko barje is since 1995 run by the Institute of Archaeology at SRC of the SASA in collaboration with the Department of Wood Science and Technology at the Biotechnical Faculty. First, an accurate topography of the region was executed. Several new pile dwelling sites were discovered. Correlations with dendrochronology generated significant chronological information and data regarding settlement appearance right at the onset. There are also several exceptionally surprising and valuable archaeological finds.

The earliest, explicitly determined settlement on the Ljubljansko barje dates to the Mesolithic. Nomadic hunters raise temporary dwellings upon solid ground, usually at the foot of current day isolated hills, islands in the former lake.

During the first half of the 5th millennium BC, at the end of the Neolithic or during the Eneolithic, groups of people, who make pottery, breed domestic animals and farm and perhaps even already search for ores and manufacture copper objects, arrive to the region of central Slovenia. The most important site on the Ljubljansko barje at the time is Resnikov prekop.

The next traces of human dwellings on the Ljubljansko barje are from the second and third quarter of the 4th millennium BC. Intensive exploitation of copper ores is ongoing during this period in the region of the eastern Alps, as well as the manufacture of copper objects.

Similarly holds true for the Ljubljansko barje, where several fragments of casting vessels and molds were found.

A small pile dwelling settlement near present day Ig, named Maharski prekop by the nearby drainage ditch, dates to this period. We now know its ground plan based on several

years of excavation by Tatjana Bregant. We may refer to a small group of houses that were built according to a deliberate plan. A double, wooden palisade surrounded the settlement along its continental side.

Results from more recent investigations indicate that towards the end of the 4th millennium BC, settlement on the Ljubljansko barje discontinues again, after several centuries. The cause may be sought in the decline of interest for copper, a trend that certainly marks the late 4th millennium in central Europe, or perhaps also in a more extensive natural catastrophe.

Pile dwelling settlements reappear on the Ljubljansko barje in the 28th century BC. Dendrochronological investigations, radiocarbon analyses and typological analyses of pottery finds lead to the discussion of more or less continuous settlement through to the 24th century BC, when radical changes befall the settlement and cultural patterns of the Ljubljansko barje. The Eneolithic period concludes; perhaps even another natural catastrophe is in the setting. There is only one, probably still pile dwelling settlement known from the Ljubljansko barje that dates toward the end of the 3rd millennium, and from where coarse pottery bearing parallels in the Early Bronze Age cultures of the Pannonian lowlands, in Istria and also in select cave sites throughout Slovenia, was found.

Chance finds from the first half of the 2nd millennium BC are particularly interesting, such as Litzen pottery and a dagger similar to the sword of the Sauerbrunn type. Perhaps these finds are an expression of the latest prehistoric settlements on the Moor. Unfortunately, the amount of reliable data available is insufficient. We know that settlement redirected itself towards the solid ground along the margins in the second half of the 2nd millennium BC, and later towards dominant and more elevated points in the surroundings of the Ljubljansko barje. During the late 2nd and through the 1st millennium BC, the region, where during the pile dwelling period a lake was still extant, was probably already almost entirely covered by a difficult to traverse Moor.

UMETNOST PODOB IN BESED
THE ART OF IMAGES AND WORDS

RAJKO LOŽAR – UMETNOSTNI ZGODOVINAR

DAMJAN PRELOVŠEK

Rajko Ložar je bil eden najlucidnejših slovenskih katoliških intelektualcev. Že v mladosti je pokazal interes za humanistične vede. Veliko je bral in skrbno zasledoval razvoj domače umetnostne zgodovine, slovstva, etnologije, arheologije in filozofije. Vseskozi se je živo odzival na dogajanje v likovni umetnosti in literaturi. Kljub temu pa mu je usoda namenila vlogo tragične osebnosti slovenske umetnostne zgodovine.¹

Njegovo delo je mogoče razdeliti na čas pred emigracijo in po njej. V zvezi z naslovom prispevka je tu obravnavano le Ložarjevo delovanje v domovini, saj je bil v Združenih državah Amerike odtrgan od naravnega duhovnega okolja, iz katerega je raslo njegovo znanstveno delo. Onstran Atlantika je priobčil še nekaj preglednih člankov² in priložnostnih kritik, ki sicer kažejo razgledanega humanističnega misleca, vendar niso več sad kontinuiranega ukvarjanja z umetnostno zgodovino.

Najbolj nenavadno je, da Ložar kot umetnostni zgodovinar ni napisal nobenega originalnega znanstvenega prispevka s tega področja.³ Med redke izjeme, ki se temu približujejo, sodi na primer študija o kamnitem levu s Starega gradu pri Kostanjevici [Ložar 1940a]. Čeprav gre za klasično arheološko temo, jo je Ložar s premikom datacije v romanski čas spremenil v umetnostnozgodovinsko. Ob številnih kritikah, poročilih o razvoju vede in ocenah novih knjig je bilo težišče njegovega pisanja bolj na splošni kulturnozgodovinski tematiki. Razlog za to je Ložar v kritiki Cankarjevega *Uvoda v umevanje likovne umetnosti* pojasnil z *nezavidljivim naključjem* [Ložar 1926: 292], ki ga je odtegnilo umetnostni zgodovini in pripeljalo v naročje arheologije. Iz pisem, ki jih je z Dunaja pošiljal Francetu Steletu,⁴ se zdi, da je to preusmeritev dolgo občutil celo kot osebni poraz.

Ložar je začel študirati leta 1922 v najskromnejših razmerah kot učenec Izidorja Cankarja na komaj dobro ustanovljenem oddelku za umetnostno zgodovino, hkrati pa je poslušal tudi predavanja iz klasične arheologije, filozofije in literarne zgodovine. Ker mu izbrana študijska smer ni zagotavljala ustreznih eksistenčnih možnosti, se je po Cankarjevem nasvetu preusmeril v arheologijo. Željan širšega razgleda se je po končanem petem semestru preselil na dunajsko univerzo. Še naprej je poslušal tudi predavanja iz umetnostne

¹ O Ložarju kot umetnostnem zgodovinarju gl. Pemič 1992.

² Pozornosti je vreden zlasti Ložarjev prispevek o bolgarski in jugoslovanski umetnosti v *The New Catholic Encyclopedia*, ki je v ZDA izšla leta 1967 [Ložar 1967a, b].

³ V kategorijo spomeniškovarstvenih poročil sodi npr. njegov prispevek o odkritju prezbiterija stare cerkve Sv. Križa pri Moravčah [Ložar 1940b].

⁴ V Steletovi zapuščini, ki jo hrani Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU, se je ohranilo dvajset Ložarjevih pisem in razglednic iz let 1926–1940. Vsebina zgodnejših pisem se suče okoli Steletovega urednikovanja *Doma in sveta*, zelo malo pa je v njih konkretnih podatkov o Ložarjevem študiju umetnostne zgodovine.

zgodovine. Drugače od Izidorja Cankarja, Franceta Steleta in Vojeslava Moleta, ki so kot učenci znamenitega Maxa Dvořáka ujeli klasični čas dunajske umetnostnozgodovinske šole, Ložar ni več imel te sreče. Z razpadom monarhije in Dvořákovu smrtjo je dunajska šola zgubila velik del nekdanjega mednarodnega blišča [Menaše 1978: 140], čeprav je še naprej sledila metodološki usmeritvi obeh svojih duhovnih utemeljiteljev – Franza Wickhoffa in Aloisa Riegla. Njun formalno-analitični pristop k umetnosti, ki je temeljil na dialogu s teorijo Nemca Gottfrieda Semperja, je imel na Dunaju še vedno prevladujoč vpliv tudi na arheološko znanost. Kakor bomo videli, so Rieglova dela⁵ tako postala Ložarju glavna opora pri pisanju disertacije.

Razpet med vse mogoče interese se na Dunaju ni poglobljajal v univerzalno problematiko vede, o čemer pričajo tudi številna pisma Steletu.⁶ Sučejo se predvsem okrog vprašanj urejanja *Doma in sveta*, umetnostnozgodovinskega pa je v njih zelo malo. V enem celo beremo, da se je Ložar kmalu začel ogibati umetnostnozgodovinskega seminarja. Zato, razumljivo, tudi ni čutil tiste tesne navezanosti na dediščino Dvořákovu kulturološke razlage umetnostnih fenomenov kakor omenjena trojica ustanoviteljev naše umetnostne zgodovine. V članku »Kaj hočejo?« navaja predvsem Wölfflinovo knjigo *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe* kot temeljno delo, ki mu je odprlo pot v stroko [Ložar 1927]. Zanimivo je, da je sam torej izhajal iz istih formalnih izhodišč kot predstavniki dunajske umetnostnozgodovinske šole, vendar ga možnost širše interpretacije likovnih fenomenov ni zanimala. Ložarju je umetnostnozgodovinska metoda, ki si jo je pridobil bolj z branjem priporočene strokovne literature kot z obiskovanjem predavanj, pomagala predvsem pri študiju provincialnega arheološkega gradiva. Ob tem si je izbistril čut za oblikovno analizo predmetov, manj pomemben pa se mu je zdel njihov kulturnozgodovinski kontekst.

Največ nam o Ložarjevi nemirni in deloma konfliktni naravi pove njegova, že omenjena kritika Cankarjevega *Uvoda v umevanje likovne umetnosti*. Svojemu nekdanjemu profesorju je očital nič manj kot *umetnostno-žurnalistično navlako* [Ložar 1926: 291]. Namesto Dvořákovu pojmovanja stroke v smislu zgodovine duha se je zavzel za objektivno presojo umetnine po vzoru sodobnih nemških sistematikov. Svoje prepričanje je utemeljil z imenom Erwina Panofškega in Edgarja Winda [Ložar 1926: 290], obeh predstavnikov moderne ikonološke metode. Navedena smer prav zaradi premočne navezanosti slovenske znanosti na dunajsko umetnostnozgodovinsko šolo nikoli ni imela pomembnejše vloge v strokovni naravnosti Cankarja, Steleta in Moleta. Ložarjev prispevek je v tem pogledu dokajšnja novost, čeprav hkrati epizoden in brez večjega nasledstva, celo v njegovem lastnem delu. Zdi se, da tudi sam ni do konca doumel bistva ikonološke smeri, ki je bila v načelu izrazito nasprotna njegovemu formalno-analitičnemu pristopu k umetnosti.

Ložarju je disertacijo o rimskih sarkofagih v Noriku in Panoniji [Ložar 1927] kot dopolnilo svojemu pregledu nagrobnikov s tega področja predlagal mentor na arheologiji, profesor Arnold Schober. V leta 1927 obranjeni tezi, pa tudi v sedem let pozneje dopolnjeni objavi njenega sklepnega poglavja [Ložar 1934a], je Ložar namesto termina umetna obrt

⁵ Glavni Rieglovi deli, posvečeni ornamentu in provincialni arheologiji, sta *Stilfragen*, s podnaslovom *Grundlegungen zu einer Geschichte der Ornamentik* (Berlin 1893), in *Die spätromische Kunstindustrie nach den Funden in Österreich-Ungarn, I–II* (Wien 1901–1923). V letu, ko je Ložar pisal disertacijo, je izšla nova in priročnejša izdaja zadnjeimenovanega dela.

⁶ Gl. op. 4.

še vedno uporabljal termin umetnostna industrija, ki ga je sredi 19. stoletja na nemškem govornem področju populariziral Gottfried Semper in za njim prevzel Alois Riegl. Po njunem zgledu se je zelo nadrobno lotil študija okrasja in skušal odgovoriti na vprašanje o njegovem izvoru. Hkrati je odkrival tudi značilnosti lokalnih klesarskih delavnic. Ložarjeva ugotovitev, da gre pri obravnavanih sarkofagih za velik delež predrimske likovne substance, ki je v stiku z importiranim rimskim okrasjem doživela različne metamorfoze, je pozitiven dokaz uporabnosti te metodologije za preučevanje stilno manj izrazitega gradiva. Na enak način se je Ložar pozneje loteval tudi domačih arheoloških spomenikov, zlasti ko se mu je ponudila priložnost za preučitev predmetov iz zbirke grofice Mecklenburške [Ložar 1934b].

Ob tem je treba pojasniti, da se je dunajska umetnostna zgodovina oprijela Semperja predvsem, ker ji je njegova metoda omogočila prevrednotenje dotlej zanemarjenega umetnoobrnega gradiva. Drugače od kakovostnih umetnin, na primer v Italiji ali Franciji, je namreč v avstro-ogrski monarhiji prevladovalo zelo heterogeno gradivo, pogosto povprečne kakovosti, ki je po ustaljenih estetskih nazorih veljalo za manjvredno. Da je Riegl prišel do drugačnih sklepov o pomenu materiala in tehnike njegove obdelave na razvoj ornamenta kakor Semper, v Ložarjevem primeru ni bilo odločilno. Ložar je namreč sprejel le metodo dela, ne pa tudi Rieglrove teorije, ki govori o umetnostnem hotenju kot gibalbu stilnega razvoja. Slednje je bilo temeljna predpostavka raziskovanj Cankarja, Steleta in Moleta. Steleta je misel o spreminjajočem se umetnostnem hotenju pripeljala k umetnostni geografiji, ki se je pokazala za zelo uporabno pri preučevanju našega gradiva. Nasprotno pa se je Ložar poglobljaj v estetsko bistvo likovne umetnosti in, kot rečeno, opuščal njen širši duhovni kontekst.

Podobno kakor je Stelè v spomeniški službi ohranjal stik s terenom, je tudi Ložar črpal svoja spoznanja iz vsakodnevnih arheoloških izkopavanj, medtem ko mu za detajlno preučevanje umetnostnih spomenikov ni več ostajalo časa. Zato je svoje tekste opiral na izsledke drugih raziskovalcev, vendar pri tem pogosto trmasto zagovarjal svoj nazor. Njegovo umetnostnozgodovinsko pisanje se je hitro skrčilo na kompilacije. Kljub temu pa je s širokim poznavanjem problemov in kritičnim duhom še vedno posegal v razvoj te vede. Bolj kot kritik in manj kot zgodovinar je pod vplivom sodobnih tendenc v Evropi podiral ustaljene sodbe o likovni umetnosti na Slovenskem, kar mu med strokovnimi kolegi ni prineslo ravno posebne priljubljenosti. Bil je praktično edini, ki si je med obema vojnama na področju teorije privoščil večjo svobodomiselnost in neodvisnost od splošno sprejetega Rieglovega stilnega determinizma, čeprav ni nikoli ustvaril kake vzporedne umetnostno-filozofske šole. Kakor se zdi, za to ni bila kriva samo njegova razpetost med različne vede, ampak tudi določena metodološka nedoslednost. V razpravi »Kulturni problemi slovenske umetnosti« je ob vprašanju slovenstva ugotavljal, da z ustaljenimi stilnimi kategorijami ne pridemo daleč. Odločilnejša se mu je zdela duhovna, tj. neumetnostna podstat naše likovne ustvarjalnosti, kar je bilo v nasprotju z njegovim sicer izrazito formalnim analitičnim pristopom. Če sodimo po že omenjenem mladostnem polemičnem prispevku v reviji *Dom in svet* [Ložar 1927], Ložar ni potegnil ostre ločnice med zgodovino in sodobnim ustvarjanjem kakor tudi ne med posameznimi vejami umetnosti. V njegovih spisih se vse to zliiva v nedeljivo celoto in iz likovne umetnosti prehaja v literaturo, gledališče, filozofijo, skratka na vsa področja, ki so ga od nekdaj zanimala.

Vendar Ložar ni ostal samo pri pisanju, ampak se je tudi dejavno vključeval v življenje

stroke. Tako je bil med drugim v letih 1935–1941 tajnik Umetnostnozgodovinskega društva in skoraj ves ta čas tudi sourednik njegovega glasila *Zbornika za umetnostno zgodovino*. Uredniška vloga je še stopnjevala njegovo publicistično vneto. Leta 1938 je celo vodil odbor za postavitev razstave Janeza in Jurija Šubica.

Ko je leta 1940 prevzel vodstvo Etnografskega muzeja, ki mu je najprej provizorično, nato pa trajno načeloval prav do konca druge svetovne vojne, je njegova dejavnost na področju umetnostne zgodovine nekoliko zamrla. Etnografija mu je pomenila nov življenjski izziv, ki se mu je predal z vsem srcem. Pozneje je kot izseljenec na avstrijskem Koroškem vneto raziskoval tamkajšnjo slovensko materialno in lingvistično dediščino, v upanju, da se bo kmalu spet lahko vrnil domov in zbrano gradivo s pridom uporabil. Pod pritiskom novih okoliščin se je Ložarjevo zanimanje za umetnostne spomenike tako umaknilo etnografiji, ki je zasenčila tudi njegovo poklicno zapisanost arheologiji.

LITERATURA

LOŽAR, RAJKO

- 1926 Izidor Cankar, Uvod v umevanje likovne umetnosti. *Sistematika stila*. Čas 21 (7), 1926–27: 290–292.
- 1927 *Archäologisch-topographisches Verzeichnis der Sarkophage und Sarkophagfragmente aus Noricum und Panonien* [Neobj. disertacija]. Universität Wien.
- 1927a Kaj hočejo? *Dom in svet* 40: 57–64.
- 1931 Kulturni problemi slovenske umetnosti. *Dom in svet* 34 (10): 417–432.
- 1934a Ornamenti Noriško-Panonske kamnoseške industrije. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 29: 99–147.
- 1934b Predzgodovina Slovenije, posebej Kranjske, v luči zbirke Mecklenburg. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 15: 5–91.
- 1940b Sv. Križ pri Moravčah. Križevska vas. *Zbornik za umetnostno zgodovino* 16 (1–4): 104–107.
- 1940a Lev s Starega grada pri Kostanjevici. *Zbornik za umetnostno zgodovino* 16: 1939–40, 62–75.
- 1967a Bulgarian Art. In: *The New Catholic Encyclopedia*. Vol. 2. Washington: The Catholic University of America: 865–872.
- 1967b Yugoslavian Art. In: *The New Catholic Encyclopedia*. Vol. 14. Washington: The Catholic University of America: 1089–1100.

MENAŠE, LUC

- 1978 Umetnostna zgodovina – včeraj, danes, jutri. *Anthropos* 5–6: 140.

PEMIČ, MONIKA

- 1991 *Poskus prikaza metodološkega pristopa v umetnostnozgodovinskem pisanju dr. Rajka Ložarja. Oris virov in prikaz na primeru disertacije*. (Diplomska naloga.) Ljubljana: Oddelek za umetnostno zgodovino FF.

RAJKO LOŽAR – ART HISTORIAN

SUMMARY

Rajko Ložar was one of the most learned Catholic intellectuals of the period between the First and the Second World Wars. Upon the advice of his university professor Izidor Cankar he switched from the study of art history to archaeology, which he completed in Vienna. Although Ložar did attend lectures on art history he was far more interested in archaeology and his interest in theoretical questions of art history was generally superficial. When writing his dissertation on the sarcophagi of Noricum and Pannonia he had applied Riegel's formal analysis, but disagreed with his views on the so-called *Kunstwollen* as the motive power of stylistic development. Neither did Ložar adopt Dvořak's interpretation of the history of spirit. Instead, he insisted on pure analysis of fine arts without giving any consideration to broader sociohistoric context of art. Despite his extraordinary diligence and erudite mind Ložar never wrote a classical text on art history, but produced only reports, reviews and compilations of predominantly cultural historic nature. After 1940, when he was appointed director of the Ethnographic Museum in Ljubljana, he was even less involved in art history. Deeply and painfully affected by his subsequent departure into emigration that greatly changed his life and cut him off his research sources and objects, during the rest of his life in the U.S.A. Ložar's texts on art history were merely sporadic.

RAJKO LOŽAR IN SODOBNA SLOVENSKA LIKOVNA UMET- NOST

MILČEK KOMELJ

Rajko Ložar je bil izjemno vsestranska osebnost. Omejitvev na ozko specializacijo je zavračal kot pogubno, četudi je za spoznavanje umetniške ustvarjalnosti predpostavljala specializirana znanja; vsestranski pa je bil tudi na področjih, na katerih ga je umetnostnozgodovinski pogled usmerjal k estetskemu vidiku in pričevalnosti likovne forme, pa naj je bil z njim zazrt na prazgodovinske arheološke izkopanine, na antične nagrobne in poznejše umetnostne spomenike ali na zvrsti sodobne likovne in literarne umetnosti, v kateri je prav tako videl dominiranje likovnega principa. Kot raziskovalec, razlagalec in presojevalec je bil obenem zgodovinar, teoretik, filozof in kritik; odzival pa se je tudi na aktualna vprašanja likovnega in drugega kulturnega ter družbenega življenja. Izhodiščno spodbudo za razmišljanje in pisanje mu je bilo (poleg navdušenja) začudenje (podobno kot v *brezmejni domačiji čudenja* živečemu prijatelju Edvardu Kocbeku), k delu pa so ga najbolj spodbujala odprta vprašanja oziroma nerazrešene uganke, na katere je odgovarjal z izvirno refleksijo, oprto na poznavanje likovnih principov in zgodovine.

V izhodišču je gledal umetnino samo zase, kot organizem. K temu ga je vodila že usmeritev ljubljanske umetnostnozgodovinske šole, iz katere je izhajal med študijem pri Izidorju Cankarju. V umetnini je razbiral predvsem lik, temelječ na formi. Toda pri tem ga je vselej zanimalo, kako se *iz podlag oblike vzpenja most k najvišjim duhovnim občutjem in izrazom*. V formi je videl način, s katerim se *osvešča, dviga, oblikuje in členi* snov; v razmerju sestavin posameznega lika je predpostavljala skladje ter razloge za morebitno estetsko neustreznost iskal v neuskkljenosti celote, v kateri naj bi se prvine medsebojno asimilirale. Za lik je štel tudi pesem. Pojem lika je zajet v predmetnostni teoriji Vebrove fenomenološke filozofije, na katero se je ponekod skliceval, in z istim pojmom je povzel celo označbo samega sloga, ki ga ni enačil s človekom ali dobo kot Izidor Cankar, ampak ga je štel za funkcijo forme in vsebine. Pogumno kritičen pa je bil tudi do nekaterih drugih bistvenih postavk Cankarjevega sistema, ki mu je očital tudi vključevanje predmetnostnih vidikov (predmeta in snovi). V Cankarjevih po njegovem preveč deduktivnih pogledih je razbral predvsem vidike *vede o duhu, ki jih aplicira na umetnostnozgodovinsko gledanje po zaslugi dunajske šole*, in zato je o Cankarju menil, da ponekod o umetninah razpravlja ne glede na same umetnine, s čimer naj bi kršil likovno avtonomijo. Pri tem je Ložar opozarjal tudi na sodobnejša izhodišča za obravnavo sloga in se v oceni Cankarjevega *Uvoda v umevanje likovne umetnosti* [Ložar 1926] in tudi drugod prvi pri nas skliceval na Panofskega in Winda.

Ob umetninah je govoril prvenstveno o njihovi notranji problematiki; ob tem, ko je gledal nanje same po sebi fenomenološko-strukturalno, pa je bil pozoren tudi na njihovo

zgodovinsko razsežnost, saj jih je skušal uzreti tudi v njihovi vpetosti v razvojne procese in jim iskal – tudi najnovejšim – zgodovinska izhodišča pa tudi vzporednice na vseh, ne le likovnih področjih in ravneh. Med razbiranjem sorodnosti je pojavom iskal tudi tipološke vzporednice in postavljaj povezave oziroma analogije, ki jih je včasih prestrezal tudi z asociacijami ali utemeljitvami, v katerih je posebno rad zbliževal pesnike in slikarje. (Tudi eksistencialno, ne le onomatopejsko opazen Prešernov verz *Okrog vrat straža na pomoč zavpije* je dojel kot uokvirjeno Delacroixovo slikovitost. Ob Ketteju je pomislil na prerafaelite, ob Murnu na impresioniste, ob Sardenku na Puvisa de Chavannesa, ob Majcnu na brata Kralja, ob Jarcu na Muncha, pesmi Jožeta Pogačnika je primerjal s staro ljudsko plastiko, Seliškarja s Kandinskim, *ekspresionista filozofije* Klementa Juga s Hodlerjem, Župančiča s celo slikarsko galerijo, tudi z van Goghom [Ložar 1933c].) Ker je v sodobni ustvarjalnosti opazal primat likovnega gledanja (pomenljivo ga je razbral že iz povojne likovne zasnove *Doma in sveta*), je v poeziji videl kar z besedami ustvarjene slike (pri čemer je – ob Seliškarju – enačil besede z barvastimi potezami, strofe z masami in primere s koloritom. Ažbetov slikarski rokopis je primerjal s svobodnim verzom, Meštrovičeve kipe pa enačil z dovršenimi esejji). Rad pa je primerjal tudi sodobno dobo in preteklo sloge (tako je npr. v Pavlovčevem koloritu videl romantičen barok ali pri Malešu rokoko).

Ob tem je razvidno, da ga je k usmeritvi v tipologijo napotilo tudi poznavanje etnologije in arheologije, zato je lahko na primer slikarja Stiplovška kot arheolog povezal z neolitskim geometričnim izročilom, ki ga je kot etnolog razbral tudi v ljudski pesmi našega kulturnega prostora, obenem pa ga je kot sodobnika videl ukoreninjenega v čas sodobne tehnične civilizacije. Jakopičev kolorit je razlagal s slovenskim elementarnim nagnjenjem do barve, kakor ga je spoznal iz preučevanja ljudske umetnosti, in Maleševo linearnost s prav tako ljudsko utemeljeno grafično zasnovo. Poznavanje starodavne ljudske ustvarjalnosti mu je bilo izhodišče tudi za razlago izvorov in značilnosti male plastike, ki jo je gledal kot posebno intimno kategorijo. Notranje povezave med ustvarjalnimi tokovi in umetninami različnih časov pa je zasledoval, ker je bil prepričan, da stvari nikoli niso samo od danes, *da se zakoni in nastanek duhovnega ustvarjanja v tisočletjih niso prav nič spremenili* in da se v inventarju umetniškega ustvarjanja kakega naroda *nikdar nič ne izgubi, čeprav izgine včasih ta in ona linija za dolgo dobo pod površje*. Zato je na sodobne pojave gledal tudi iz »vsevidne« perspektive in, na primer, *pravrelo slovenskega duha* v umetnosti bratov Kraljev iskal ne le v ljudski ustvarjalnosti, marveč tudi v krajevnem izročilu protestantskih reformatorjev, Levstika in Jurčiča. V tako kontinuiteto pa je verjel navkljub empirični nedokazljivosti, ker se mu je zdel tak sklep o časovnih utelešenjih duha logičen.

Izhodišče vseh teh ved (in ne le spoštovanje do Gottfrieda Semperja, ki je v svoji teoriji o izoblikovanju umetnosti poudarjal pomen materiala in namena) gotovo ni ostalo brez vloge pri Ložarjevem izrazitem upoštevanju materialnih osnov umetnine, razvidno pa je celo iz njegove specifične osebne terminologije. Tako je dognana Jakopičeva dela označeval kot *emajle* in včasih tudi iz perspektive, temelječe na poznavanju stare umetne obrti, opozarjal, da bi bilo treba nekatera sodobna dela, v katerih ni videl posebne duhovne sestavine, v bistvu prištevati k umetni obrti oziroma z njo povezani dekoraciji; podobno, kakor je za abstraktno umetnost sredi 20. let menil že Izidor Cankar. Ob presojah likovne zasnove

je vedno upošteval tudi primernost izvedbenega materiala pa tudi ustreznost tehnike ter raven njene izvedbe in nasploh predpostavljal, da je umetnost, posebej kiparstvo, v bistvu nenehen spopad s snovjo oziroma materialom in da je začetek vsakega pravega dela na strani *poštenega rokodelstva*.

Oprt na taka metodološka izhodišča, ki so upoštevala vse vidike in niso izključevala ne duhovnih ne tehnoloških kriterijev, ampak so poudarjala ravno napetost med njimi, je skušal Ložar čim razločneje govoriti tudi o sodobni umetnosti in pri tem nikakor ni zavračal pojma umetniške kvalitete. To kvaliteto pa je videl zasidrano v *individualnosti umetnika*, v *osebnosti*, saj je kot izhodišče za nastanek umetnine predpostavljaj osebno ustvarjalno nujnost. Pri ocenah je dosledno razločeval boljša in slabša dela in znal umetnike pohvaliti ali brez ozirov odkloniti zelo izrazito, temperamentno in včasih skoraj drastično neposredno. (Najradikalnejši zgled takšne zavrnitve je ocena kiparstva Karle Bulovec, ki mu ni priznal kiparske forme in je zapisal, da so njeni kipi zanj kiparstvo, kolikor so kruhovi cmoki plastika, a več ne. V afriških in ameriških motivih Božidarja Jakca je razbral *moment fotokamere*, ilustrativnost, odvratne *verodostojne* barve in nevarno oziranje na *publikum*, ki ga zanima le aranžma. Tinetu Kosu pa je očital kaotičen organizacijski princip). Ob tem se je zavedal, da se bistva umetnosti *ne da ujeti v šablone* in da ostaja odgovor na vprašanje, kje se umetnost začne in neha, nejasen. Za osebnost pa je menil, da se je v umetnosti ne da objektivno definirati in zanesljivo razložiti in da ne moremo znanstveno pojasniti niti povprečnega talenta, kaj šele genija. Ker je spoznal, da se izraznost umetnine manifestira šele skozi izoblikovanost forme in da je neizoblikovana izraznost sama po sebi neulovljiva in neumetniška oziroma še predumetnostna, je sodil, da se ji je potrebno tudi približati in jo pojasniti samo skozi prikaz forme. Zato ni bil naklonjen niti sklicevanju na motiviko niti na umetnikovo biografijo, ki jo je štel za metodološko zastarelo. (Vendar je bil pozneje, že v Ameriki, le pripravljen napisati uvodno študijo v Maroltovo romansirano biografijo o Jožefu Petkovšku.)

Zaradi zanimanja za ustvarjalno vlogo individualnosti (ki ga je zbliževalo s pogledi Vojeslava Moleta) pa je med sprotno refleksijo o strokovnih izhodiščih predlagal tudi preusmeritev umetnostne zgodovine, da bi postala pripravnejša za zajetje osebnosti. Pri tem ga je posebej zanimalo vprašanje razmerja med umetnostnimi problemi forme oziroma sloga, v katerem je videl manifestacijo »objektivnega« duha, in med vanj postavljenim ustvarjalnim posameznikom, rojenim v *položaj, ki si ga ni sam izbral, toda se mora z njim soočiti in iz njega storiti, kar more*.

Med iskanjem in poglobljanjem v ustvarjalne zakonitosti in vzgibe se je Ložar v raznovrstnem delovanju, ki je povezovalo preteklost in sodobnost, zavedal nujnosti, da umetnostni poznavalec ni le kabinetni učenjak, ampak da stoji tudi sredi življenja (to pa je predpostavljaj tudi za umetnika).

Ta položaj je tudi kritično reflektiral, najbolj eksplicitno v študiji »Med razpravo in feljtonom [Ložar 1930a]. Prav to razmišljanje o razmerju *javnega duhovnega delavca do zastopnika takozvane znanstvene kulture, znanstvenika* je bilo zanj temeljnega pomena in je tudi danes aktualno, saj kaže njegov zaupljiv odnos do spoznavnih zvrsti, do katerih so umetnostni zgodovinarji pri nas že takrat imeli *naravnost nerazumljivo stališče*, s tem pa

tudi do angažiranih intelektualcev, ki se niso omejevali na togo vztrajanje pri objektivni akademski znanosti. To prepričanje je Ložar podprl z danes enako veljavnim dejstvom, da so pristopi znanstvenikov, ki prisegajo na znanstvenost, pogosto le *zelo preprost* in v veliki meri priučljiv mehanizem; zato lahko puščajo za seboj šole, medtem ko je bolj iskateljski in tvegan esejističen pristop težavnejši, ker zahteva talent, in je v svoji nepriučljivosti in nenalezljivosti *bolj v sorodu z umetniškimi ustvarjanjem kot z metodami znanstvenih strok*.

Publicistično delovanje (ki ga je dojemal skrajno resno in zahtevno), torej poseganje v sodobnost in s tem soustvarjanje in ne le preučevanje zgodovine, je štel v svoji angažiranosti za pravo etično dolžnost. V polemiki »Kaj hočejo?« [Ložar 1927] pa je že pred tem na straneh revije *Dom in svet* v pojasnilu *onim junakom, ki so zadnje čase ponovno brez vsake potrebe in pomotoma obstreljevali slovensko umetnostno zgodovino* (slikar Venio Pilon ji je očital, da se ukvarja samo z mrtvimi kadavri), v njen zagovor napisal, da *moderna umetnost ne spada v študijsko področje umetnostnega historika*. Kritiko oziroma publicistiko je torej štel za posebno dejavnost, za katero pa je poznavanje umetnostne zgodovine potrebno, saj je menil, da je napisal najboljšo študijo o sodobni umetnosti prav umetnostni zgodovinar. Idealne uresničitve teženj po dojetju in razlagi umetnin pa vendar ni mogel odkriti v kakem sodobnem kritiku ali znanstveniku, ampak mu je bila upravičeno najvišji dosežek publicistika pesnika Otona Župančiča, čigar *analiza je vsa prepojena z duhom sintetičnega gledanja*. Predhodnika duhovno analitično začrtane, k sintetičnemu doživljanju usmerjene umetnostne kritike pa je videl tudi v Župančiču kot umetniku [Ložar 1938/39].

Ložarjeve prve likovne ocene iz časa začetkov njegovega študija v *gotski* fazi njegovega razvoja (v kateri, kakor je zapisal, se je tudi še sam zavzemal za neotipljive pojme, kot so absolutnost, iracionalnost, živost in svoboda), so izraz njegove žive dojemljivosti za tedaj pri nas najmodernejšo ekspresionistično ustvarjalnost. V svoji izrazito religiozni naravnosti je tej umetnosti samoumevno prisluhnil ter skušal označiti njeno strukturo, simboličen pomen in funkcijo v odnosu do gledalca. V njej je videl popoln odklon od impresionizma – ne le v formi, marveč tudi v spoznanju, da njene tudi abstraktne oblike priklicujejo in gradijo absoluten duhovni svet, ki živi sam po sebi, in duhovno konstituirajo gledalca, medtem ko se slikovito spremenljivi impresionistični dogodek pripeti v očesu v naravni luči, ki zatorej bolj poudarjeno predpostavlja gledalčev pogled. Kraljeva umetnost pa »uniči« individualnost gledalca, da bi ga naredila dojemljivega za idejo, to je za nadosebno, kar je pogoj za pojmovanje transcendentalnega.

To dojemanje je najzgovorneje ponazoril ob sliki Franceta Kralja Oznanjenje in ob njegovi poslikavi Akademskega doma [Ložar 1923]. Pri razlagi Kraljevih slik je vpeljeval celo za likovno kritiko nestandardne filozofske pojme, kakršen je koeficient časa, ki zajema tako ritmično dinamiko kot statično brezčasnost, se pravi negibno večnost, ob tem pa je tudi značilno poudaril, da je vhod v tako umetnost ozek in da se lahko *odpre vsa veličastnost in reprezentivnost sveta onstran materije* le tistemu, kdor ga najde. S svojo religiozno dojemljivostjo je bil v resnici poklican prav za razlaganje umetnosti bratov Kralj, saj pomena umetnosti, ki je v osnovi skrivnostno ezoterična, ob vsej analizi le ni mogel teoretsko utemeljiti brez predpostavljjanja posebne duhovne odprtosti zanjo. Ni pa mu bil blizu ekspresivni, a v osnovi materialistični Pilon, za katerega se je zavzemal France Mesesnel.

O perspektivah religiozne oziroma cerkvene umetnosti, ki se mu je zdela preveč prežeta

s posvetnostjo že v baroku, je Ložar razmišljal tudi načelno, zlasti v besedilu »K problemu religiozne umetnosti v naši dobi« [Ložar 1924]. V duhovni usmeritvi ekspresionistične ustvarjalnosti je končno spet ugledal prave osnove zanjo in s tem možnost, da preide cerkvena umetnost ponovno v središče naše ustvarjalnosti. Zato se je rad posvečal tudi Malešu in njegovim cerkvenim freskam.

Vidiki ekspresionizma so ga zanimali tudi pri Jakopiču, v čigar opusu je zaradi skladnosti motiva in slikarskega načina cenil predvsem krajinarstvo in ugledal *tajno vsega Jakopičevega dela* v skrivnostnem redu kompozicije njegovih le navidezno neurejenih barv, ki jih je doživljal bolj simbolično kot ekspresivno; zavrnil pa je njegovega danes vseskozi sprejetega »Slepca« kot zanj nenaravno ekstazo rdeče barve, najbrž tudi zaradi navajane Hamannove teze o neskladju impresionizma in monumentalnosti. Ker je v umetnosti predpostavljaj smotrno organiziranost forme, je nasploh imel impresionistično figuraliko za bolj klavno (zares cenil jo je le pri nemškem impresionistu Liebermannu, ki je bil v bistvu realist); glede forme pa je bil iz podobnega razloga zadržan tudi do ekspresionista Emila Noldeja, ki mu je sicer priznaval *ogromno resnobo in iskrenost*, vendar njegove podobe zanj niso bile slike v običajnem pomenu, tako kakor zanj ni bilo vsako Jakopičevo delo *emajl* [Ložar 1929b]. Pri tem pa je težko presoditi, koliko so take ocene rezultat prirojene osebne nagnjenosti do jasne forme in koliko tudi s takim pojmovanjem povezane doktrine, ki usmerja instinktivni pogled skoz omejitve analitičnega uma in lahko s takimi teoretskimi predsodki zaradi drugačne narave njenih konstitutivnih elementov ovira popolno predanost umetnini.

V pojasnjevanju sodobnih iskanj in gibanj je Ložar očitno videl pravo poslanstvo, saj je kot kritik in urednik (prvih številčk revije *Arhitektura, Zbornika za umetnostno zgodovino, Doma in sveta, Ilustracije*, zbornika *Krog*) ter zavzet predavatelj o moderni umetnosti in popularizator (ki je *na zares zrel način* – kakor je presodil France Stelè – predstavil sodobno slovensko umetnost tudi v reviji *Die Kunst* [Ložar 1929a]) budno spremljal vse izrazitejše pojave, v katerih je razbiral našo duhovno kulturno orientacijo. Ker je bila slika zanj *že od nekdaj pripravnejša pot do človeškega duha kot katerokoli drugo sredstvo*, se je zanimal tudi za film in celo za reklamo ter dotlej neupoštevane oblikovalske zvrsti (vendar sami fotografiji ni priznal statusa umetnosti), opozarjal pa je tudi na potrebno izboljšanje položaja umetnikov in razstavišč. Po izzvenu ekspresionizma in nove stvarnosti se je kritično odzval na nastop vseh novih umetnostnih generacij – Četrte in Neodvisnih –, spremljal pa tudi arhitekturo in urbanizem: tudi arhitekta Plečnika z njegovo *genialno univerzalnostjo*, vendar se je načeloma zavzemal zlasti za funkcionalistično umetnost, ker so bili v njej zajeti *teoretična jasnost, formalna doslednost in izreden analitični koncept, ki dani problem do dna razmotri in končno prinese sintezo*, torej ravno tisti principi, ki jim je bil zavezan tudi sam. V arhitekturi je videl v tridesetih letih v svetovnem okviru osrednjo umetnostno zvrst tedanjega časa, ne *objekt kontemplativno-esteticističnega uživanja*, marveč *spomenik nove realnosti, ... ki je ne obvladuje več posameznik, nego nevidna sila abstraktnih činilcev*, kot njeno osrednjo nalogo pa je videl utilitarne stanovanjske zgradbe podeželja in mest in se med arhitekti med drugim zavzemal za dela Tomažiča, Deva, Jaroslava Černigoja ali Vladimirja Mušiča, s katerimi je ponazoril svoje razmišljanje K novemu stavbarstvu v zborniku *Krog* [Ložar 1933b]. Bistvo take, sodobnemu času ustrezne arhitekture je videl v duhu smotrnosti,

iz katerega naj bi rasla arhitektura kot oblikovani smoter, v adaptacijah pa je gledal *zločin nad dovršeno obliko in formo*. Kritično je pisal tudi o urbanizmu Ljubljane (menil je, da arhitekti ne razumejo rasti in narave mesta) in tudi na urbanizem gledal s stališča smotrne organiziranosti celote, pri čemer je predpostavljal, da mora izhajati iz potreb in duha človeka.

Pri vseh analizah umetnostnih zvrsti je Ložar ugotavljal spremembe oziroma novosti, ne da bi jih aprioristično protežiral glede na modnost oziroma trendovstvo, ker se je zavedal, da nobena nova usmeritev ne zanika vrednosti poprejšnje, čeravno je menil, da stoje resnice na začetku posameznih dob ali generacij. Upoštevajoč vso človeško preteklost je ugotavljal, da je lahko človek novotar in revolucionar le v duhu, nikoli pa ne v izkustvu. Pri konkretnem razbiranju likovnih razsežnosti umetnin je bil ves čas posebej pozoren na pojmovanje likovnega prostora, kar je najbrž tudi dediščina ljubljanske umetnostnozgodovinske šole, ki je v svojih razčlembah umetnin izhajala iz definicije prostora. Še posebej ga je upošteval pri kiparstvu, kjer se je zavedal prostora kipa in prostora okrog njega. Obvladanje osnovnih pojmov *upodablajoče prostorninske umetnosti* pa je imel za neogibno tudi pri ocenjevanju predstav sodobnega, likovno naravnane gledališča, in le v povezavi z gledališčem je videl tudi smisel *kubo-konstruktivističnega* slikarstva. Pri poznejšem slikarstvu članov kluba Neodvisnih v tridesetih letih pa sta zaradi njegove narave pri razlagah tudi zanj dominirali barva in svetloba. V takem prijemu, oprtem na analizo konstitucijskih prvin umetnine, ki ga ni povezoval z apriorističnimi predpostavkami v smislu kakega cankarjanskega oziroma »dunajskega« sistema, ker se ni vkalupil v nobeno umetnostnozgodovinsko šolo, pa je delno soroden tistemu tipu redkih današnjih kritikov, ki so izhajali iz poznavanja likovne teorije, le da je pri razlagah umetnosti upošteval širši duhovni in zgodovinski položaj ter bil pri tem po naravi tudi filozof.

Ložarjevi kriteriji in pogledi so razvidni iz sprotnih oznak in razglabljanj in bi jih bilo smiselno po natančnem pregledu vseh njegovih besedil, tudi v dnevnem in popularizatorskem tisku (*Slovenec, Ilustracija*) in rokopisih, posebej izluščiti in evidentirati v vseh odtenkih in časovni dinamiki. Že pogled na njihovo glavnino oziroma na najopaznejša besedila v revijah *Dom in svet, Čas, Križ na gori* ali *Umetnost*, pa nakazuje, da se ves čas naslanjajo na nakazane osnovne postulate, oprte na njegovo estetsko dojemljivost in filozofsko radovednost.

Ker je Ložar umetnostno vsebino vselej razbiral samo v povezavi s konkretno formo in ne z motivom, je lahko pri realističnih bratih Šubic tolmačil predmete in svetlobo že same po sebi kot simbole eksistence in življenja. Ob nastopu Četrte generacije je v tej luči odklonil zanj že preveč rutinirano zajeto Pirnatovo družbeno angažiranost kot nekaj, kar umetnini ni imanentno, obenem pa je cenil Seliškarjeve »slikarske« pesmi, in tudi v razlagah sodobnega kiparstva (pri Goršetu) poudarjal nujnost, da se avtor opira na naravo zato, da bi jo prekrasil z idealnimi liki, ki bodo *narava in pol*, ter da bi duha praoblik poistil s praoblikami duha. Statuarično konstitucijo vsakega kipa pa je pojasnjeval z njegovimi notranjimi likovnimi zakonitostmi, kajti umetnina naj bi bila zanj podobna le sama sebi, ne pa samo posnetek narave niti ne posredovalka idej, marveč bistvenost brez posebne naloge razen estetske, izjemo pa je glede na posebno funkcijo videl le v liturgičnem slikarstvu. Zato v načelu ni priznaval ne katoliške ne proletarske umetnosti, ampak samo umetnost (enih in drugih).

V takem prizadevanju so zaobsežene kvalitete pa tudi – vsaj kolikor pričakujemo od umetnostnih spisov lagodno berljivo formo – morebitne manj idealne ali moteče poteze Ložarjevih spisov, zlasti izčrpnih, saj je posebej v njih izhajal iz bistvene formalne konstitucije posameznih del in njihove razlage med prikazovanjem umetnikovega razvojnega procesa nizal študijsko poučno in zato morda za koga tudi utrudljivo analitično, tako kot v monografiji o kiparju Goršetu [Ložar 1938a]. V njej umetnika ni skušal označiti scela in njegove osebnosti ni zajel z zgodovinsko naravnano *pripovedjo*, ker je verjel le v zanesljivost analitične razlage in torej le v pisanje o oblikovnem razmerju med posameznimi deli. Ta svoj pogled je tudi eksplicitneje definiral, ko je v spisu »Studije ob Meštroviću« [Ložar 1932a] kritično komentiral Vidmarjevo prepričanje, da likovna analiza sloga o umetnosti ne pove nič bistvenega in da bi morali pisati o človeškosti umetnosti in ne o njenem slogu, Vidmarjeve tako naravnane Zapiske z Meštrovićeve razstave pa je zavrnil kot spis kaotičnih subjektivnih domislekov. Ker je pri razlagah umetnin poleg same forme upošteval tudi zgodovinska oziroma vplivna izhodišča ustvarjalcev, je bil na vlogo Meštrovića še posebej pozoren. Zavračal je izrazite naslonitve nanj in pri umetnikih spremljal proces iskanj ustvarjalnega načina, najustrežnejšega njim samim; individualni razvoj pa je štel za umetnikovo pot k popolnosti.

Prav podoben proces in iskanje pa sta ves čas razvidna tudi iz Ložarjevega lastnega miselnega prizadevanja in razvijanja, saj ni bil le bojevit, marveč tudi samokritičen. Na ustvarjalno delo je gledal kot na proces, glede nanj pa je tipološko razločeval slog končnih od sloga prehodnih vrednot, h kateremu je iz poekspresionistične perspektive prištel tudi ekspresionizem, ki ga je poistil z bogoiskateljstvom; to pa že samo po sebi predpostavlja iskatejsko prehodnost oziroma proces.

Ker je Ložar kot razlagalec med ustvarjalci oziroma ustvarjalnimi principi videl tudi ponikalniško preskakujoče tipološke, ne le historične povezave, je lahko širokopotezno povezoval npr. Gojmira Antona Kosa z Janezom Šubicem in si v takem smislu ustvaril tudi predstavo o razvojnih smereh slovenske umetnosti, kar kaže, da je likovno ustvarjalnost opazoval tudi posebej iz slovenske perspektive, iz katere je ugledal v delu Jurija Šubica predstopnjo impresionizma. (Drugo razvojno smer v slikarstvu pa je ugledal na črti Wolf–Ažbe–Vesel–Sternen–Kos.) To je bilo zanj posebej značilno, ker je ob vsej zavesti o mednarodni odprtosti umetnostnega oplajanja izpričeval tudi predano zavest o pomenu narodnosti in slovenski nacionalni kulturni formaciji, ki jo izpričujejo tudi Ložarjeva razmišljanja o slovenstvu v umetnosti, njegov odklonilni odziv na Župančičev sestavek o Adamiču in slovenstvu ter izrecno odklanjanje kolonizatorske podrejenosti tuji umetnosti. O tem je spregovoril ob pogledu na tisto umetnost slovanskih narodov, ki se je med obema vojnama naslonila na pariško. Z vidika razmerja do slovenstva je označil dela izseljenca Peruška. Tudi pri presojanju našega sodobnega kulturnega življenja in njegovih perspektiv pa je štel za neprimeren vsakršen pogled, usmerjen zgolj po analogiji z umetnostjo *velikih kulturnih enot zapadne Evrope*, če ta ni upošteval posebnosti slovenskega problema, *ki ga ne vidimo v svetu nikjer drugje razen pri nas*, ne da bi torej upošteval razlike, ki so se mu zdele za nas odločilne. (S smislom za razbiranje razlik pa je osvetljeval tudi razmerja med posameznimi umetniki, v katerih je ponekod ugledal simptomatične posebitve nasprotij: ne le pri bratih Šubic, temveč v odtenkih tudi pri bratih Kralj ali v razmerju med Groharjem

in Jakopičem, v katerem je videl eno od polaritet slovenskega duha.) Med zelo redkimi ocenjevalci pa je bil dojemljiv za predvojno nadrealistično, za duhovni svet odprto umetnost Staneta Kregarja, v kateri je videl *prodor od distinktivnega in analitičnega upodabljanja k sintetičnemu in magičnemu*.

Tako kot je Ložar v dvajsetih letih opozarjal na povezave med starejšo srednjeveško in sodobno ekspresionistično umetnostjo, je v tridesetih letih odkrival povezave med tedanjimi slikarji in nekdanjimi in renesančnimi realisti. Iskanje zveze med Šubicem in Gojmirom Antonom Kosom je zanj posebej pomenljivo, ker sta bila leta 1937 brata Šubica prvič predstavljena na razstavi, ob kateri smo se še širše zavedeli njunega pomena, za njun razstavni katalog pa je poskrbel Rajko Ložar [1937]. Prav Ložar je bil tudi v žiriji pri razpisu za slikarsko opremo banovinske palače, ob čemer se je posvetil tudi problemom zgodovinskega slikarstva, katerega prvi izraziti predstavnik pri nas je bil zmagovalec natečaja Gojmir Anton Kos, ki mu je Ložar priznaval smisel za notranje logično slikarsko kompozicijo in povezavo slike s prostorom oziroma arhitektonskim nosilcem; z vidika razmerja do historičnega in forme pa je ocenjeval tudi *baročno* iluzionistično poslikavo ljubljanske frančiškanske cerkve Mateja Sternena, kjer je mojstru značilno očital pomanjkanje *matematične risbe in konstrukcije*, potrebnih, da bi dosegel želeni iluzionistični učinek (impresionistični slikar pa je bil zaradi *poklona* o enostranskem protežiranju barve in svetlobe *srečen in vesel*) [Ložar 1935].

V luči prehoda (lasten čas je doživljal kot izrazito prehodni, o čemer je posebej pisal v besedilu »Človek in čas« v zborniku *Krog* [Ložar 1933a]) je v znamenju slutene cilja, ki ga je pred vojno kot izhod iz *kaosa sodobne umetnostne kulture* vse bolj videval v navezavi na slikarsko klasiko (renesanso) z njenimi *naravnimi* zakonitostmi, gledal ne le razvoj posamičnih osebnosti, ampak tudi splošno usmeritev in perspektivo slogovnega razvoja. V viziji o poti do take klasike pa je dojel kubistične in podobne eksperimente kot nekakšno oviro. V tej luči bi ga lahko navzven presojali kot vse bolj konservativnega, vsaj kolikor bi z vidika modernizma, sprejetega kot sinonim za umetnost 20. stoletja, tako presojali tudi samo usmeritev tedanjega slikarstva, t. i. barvnega realizma, ki je v različnih razmerjih usklajal smisel za barvo in reducirano realistično mimetično formo. Vendar je pri tem Ložarjev estetski pogled, povezan s tokom sodobne slovenske umetnosti, sledil tudi njegovim dotedanjim idealom, saj je sliko ali kip obravnaval predvsem kot likovno dejstvo oziroma lik, v katerem pa je še vedno skozi logiko forme iskal tudi izraz duhovnosti.

Take poglede je nakazoval v izrazitih sestavkih ob delu večine relevantnih slovenskih likovnih umetnikov do druge svetovne vojne, dokler mu ni bil živ stik s sodobno slovensko ustvarjalnostjo onemogočen in jo je v Ameriki – razen dela tamkajšnjih izseljencev – lahko spremljal le še iz daljave, vključil pa jo je tudi v lapidaren prikaz umetnosti Jugoslavije v Novi katoliški enciklopediji [Ložar 1966] (v njem je na primer Kosove slike, pri katerih je ob vsem obvladovanju métierja že pred vojno ponekod opazil pomanjkanje duhovnega vzgiba, označil kot predhodnice akcijskega slikarstva, gotovo zaradi slikarjevega barvnega *škropljenja* po arhitektonski ploskovni osnovi).

Ko se je Rajko Ložar že v mladostnih letih najprej zelo izrazito identificiral kot kritik, se je ob Francetu Steletu in Antonu Vodniku naglo uveljavil kot osrednji afirmativni

spremljevalec našega ekspresionizma. Soroden pa je postal tudi koreografu Pinu Mlakarju, ki je – navdihujoč se v prostorski likovni umetnosti in poeziji – iskal ustvarjalno ravnovesje med materijo in duhom in oblikoval vedno nove telesno-duhovne like. Zato ob njem gledamo tudi na Ložarja kot na teoretskega in kritiškega soustvarjalca tedanjih duhovnih gibanj, ki je predpostavljajal duhovni vsebini ustrezno jasno formo, ob umetnosti Franceta Kralja, ki je po radikalnejši ekspresionistični stopnji že sredi prve polovice dvajsetih let zajela duha v plastično preglednejšo telesnost in nato povezala duha in zemljo, pa je zato leta 1926 napisal, da ga zadovoljuje *bolj nego kdajkoli prej*; zato pa je bil lahko dojemljiv tudi za poezijo Edvarda Kocbeka, ki je pozneje napisal, da so najlepše umetnine iz dob, *ko se poetično in religiozno čustvo vežeta z realizmom*.

Ložarjeve tedanje ocene in problemske predstavitve so nadvse blizu tudi današnjemu pogledu na ekspresionizem, še posebej, ker je bila ta smer zaradi svoje poduhovljenosti in nerealističnosti po vojni odklanjana in šele postopoma na novo sprejeta, očitno pa je ostal zaradi idealizma in katolištva v povojnih pogledih na umetnostno zgodovino in kritiko tako kot ekspresionizem neupravičeno zapostavljen tudi sam Ložar. Četudi je bil izjemno prodorna in globoko premišljajoča osebnost, je ostal v senci sicer zelo zaslužnega Franceta Mesesnela, ki so ga pisci v vsem času po vojni celo v enciklopedijskih opredelitvah poudarjeno označevali za materialističnega in najnaprednejšega, pri čemer so jih – še posebej zaradi vcepljenih očitkov o katoliški provenienci naše umetnostne zgodovine – očitno usmerjala ideološka izhodišča oziroma politični oportunistem, kajti oznaka o metodološki modernosti oziroma *naprednosti* bi gotovo bolj pristajala Rajku Ložarju, ki je s svojimi prijemi in zanimanji anticipiral tudi poznejše poglede na umetnost (strukturalistične, fenomenološke in eksistencialistične).

Starejše kritike ali razlage umetnosti, potopljene v senci umetniških dosežkov, se nam navadno zasidrajo v zavest šele takrat, kadar so napisane tako učinkovito, da zazvenijo kongenialno umetninam, tako kot oznake Izidorja Cankarja in Otona Župančiča ali Cevčeve poetično vznesene besede o Kregarju, ki jih večkrat navajajo še danes. Dosedanje osrednje kritične pripombe k Ložarju pa so bile največkrat usmerjene prav v njegovo malone »zloglasno« težko berljivost in kurioznost ter osebno terminologijo, ki je bila v težnji po razčiščevanju ter kljub zavestni težnji po miselni jasnosti in preciznosti (ali prav zaradi nje?) lahko videti nejasna ali včasih značilno priložnostna in hermetično osebna ali ohlapna. Zlasti v primerih, ko je Ložar pogumno vnašal likovni pogled na druga ustvarjalna področja, pa se je zdel neposvečenim celo nerazumljiva in zato konfuzna, četudi si je za jasnost in doslednost izrecno prizadeval in sam očital nejasnost, predvsem pa pomanjkanje miselnih »osnov in principov« prav tistim, ki so to očitali njemu (Josipu Vidmarju). Vendar je v njegovem krčevitem prizadevanju mogoče vselej zaslutiti jasno intenco kot izraz prenicljivega prizadevanja po razjasnitvi skritih vzgibov umetnosti, torej prediranja v bistveno in neznano. V zvezi s tem pa je razumljivo, da nosijo Ložarjeve razlage umetnosti ob vsej analitičnosti včasih tudi pečat nedokazljivosti, posebno kadar se povezujejo s spekulativnimi domnevami oziroma prepričanjem o objektivni naravi duha. To pa ga v temelju razločuje od tistih, ki so se bolj rutinsko omejevali le na ustaljene prijeme ali zgolj na privlačnejše opisovanje učinkov umetnin, saj je bil Ložar od njih mnogo bolj študijsko poglobljen in prenicljiv, zato pa tudi mnogo bolj podvržen kritičnemu nerazumevanju in

očitkom, še zlasti tedaj, ko je skušal vizualni pogled inovativno vnesti na literarno področje, tako kot v znamenitem uvodu v Vodnikovo antologijo *Slovenske sodobne lirike* [1933], kar je zlasti Josip Vidmar, ki mu je bilo Ložarjevo likovno gledanje v bistvu tuje, dojemal kot zmešnjavo. Take poglede pa je tvegaj, ker se je jasno zavedal, da imajo analitični pristopi pri razlaganju umetnosti tudi svoje spoznavne meje.

V umetnine se Ložar zavestno ni bil pripravljen samo ekstatično vživeti in nam njihovo sporočilo neposredno »literarno« približati skozi vživetje, ampak je bil v načinu njihove presoje bolj diskurzivno obarvan kot pesniško intuitiven, četudi se je zelo navduševal nad umetninami, v katerih je videl liriko in intimnost. Poetično pisanje o umetnosti (z njegovim *licejsko-sentimentalnim polmrakom*) je zaradi njegove neanalitičnosti – tako kakor Stanko Vurnik – celo izrecno odklanjal, četudi je bil zelo večš slikovitega označevanja in četudi je očitno zaupal tudi asociativnim povezavam in slutnjam. Na nujnost analitične metode pred sintetično in deduktivno pa je dosledno opozarjal tudi po vojni (ko je raziskovalcu Ažbetovega učenca Hansa Hofmanna Petru Morrinu na njegovo prošnjo pojasnjeval Ažbetove ustvarjalne metode [Ložar 1980]). V osnovi je ostal vse življenje zrašččen z ekspresionistično vero v duhovno nujnost ustvarjalnosti kot smotrno materializirane ideje, vendar pa se je zanj lahko tudi iracionalno manifestiralo le z vključitvijo racionalno premišljenih likovnih sredstev v obliki forme. Iracionalno pa je razkrival tudi v dematerializaciji likovne snovi, kot že pri Groharju, v slikarstvu Neodvisnih pa posebej barve in svetlobe kot nosilke vsakršne intenzitete in celo (brez)prostorja, v kiparstvu pa še posebej z razbiranjem razmerja med snovjo in duhom.

Navkljub takemu nepopularnemu in miselno usmerjenemu prijemu v pisanju so se do danes vpisale v kulturni spomin kot nepozabljene tudi nekatere Ložarjeve prenicljive oznake, ki iz njegovega analitičnega tkiva s svojo predornostjo pogosto »zabrnijo« (kakor je sam dejal za Kraljevo Oznanjenje) in so v svoji avtentičnosti in poskusih, kako prikazati nevidno v vidnem, zanimive in aktualne ali nepresežene še danes. Ne glede na nove poglede na slikarjev zgodovinski položaj je postala ob oznaki Šubičeve slike *Pred lovom* kar aforistično popularna Ložarjeva beseda o prvem sončnem žarku, ki naj bi oznanil rojstno uro naše moderne umetnosti (in se nato najbolj razsijal pri Jami). In včasih se celo zazdi, da je Rajko Ložar kot izrazito iščoča, v osnovne probleme usmerjena osebnost najbolj vznemirljiv ravno tam, kjer bi se zaradi neobstoječih empiričnih argumentov s svojimi pogledi in tezami lahko zazdel ortodoksnim umetnostnim zgodovinarjem tudi najbolj problematičen oziroma tvegaj. Kot iskalec umetniškosti in spremljevalec umetniških iskanj na najzahtevnejših strmih poteh k popolnosti se zdi s svojim vztrajanjem pri izhodiščni analizi forme soroden iščočemu, z vrhov gora v nebo zadržtemu in na knjige naslonjenemu teologu, ki bi rad utemeljil in dokazal Boga, upajoč, če ne celo prepričan, da se mu bo razkril kot duhovni princip, zajet v najčisteje materializiran in kar najpopolneje izoblikovan poduhovljen lik. Prav tak idealni lik pa je bil za Ložarja pravi nosilec umetniške lepote.

Ložarjevo delo je po številnih pobočjih razsut »ambientalni« spomenik strastnemu prizadevanju in iskanju, ki ga podžiga težnja po neovrgljivem spoznanju, temelječem na argumentih, zajetih v razčlenitvi same likovne narave zelo raznovrstnih pojavov. To je v vprašanih umetnosti, kjer se ni še noben sistem potrdil za vsesplošno veljavnega, še posebej pa pri kritičnih presojah, ki jim je želel nadeti zanesljivost objektivnosti, kakorkoli

se že zdi nujno, v bistvu utopično. Pa vendar so tako argumentirani pogledi v marsičem veljavni in spodbudni za razmislek, ne da bi se izključevali z drugimi, manj analitičnimi in intuitivnejšimi načini, ki se jim je Ložar iz prepričanja načeloma odrekal ali jih celo zavračal. Pri tem pa je priznaval, da so v pisanju o umetnikih in kot kritiki bili pomembni tudi pisci, ki se niso opirali na umetnostnozgodovinske metodologije – vendar je v njih spoštljivo videl neparadigmatičen izjemen izraz *predlogičnega, predizkustvenega spoznanja*, tesno povezanega z njihovo lastno umetniško, torej zunajkategorialno in strokovno nepriučljivo sposobnostjo (pri Župančiču, Rilkeju ali Romainu Rollandu) [Ložar 1932a].

Njegova misel je tudi ob posamičnih pojavih in estetskih izkušnjah najraje odpirala načelna vprašanja o umetnostnih zakonitostih, zato nas Ložar zlasti ob presojah konkretnih umetnin še danes vabi k pritrjujočemu ali polemičnemu dialogu in nas z razlagami svojih dojemanj in ostrih opazovanj in z drznimi hipotezami preseneča kot izjemno izobražen, miselno vrtajoč in totalno angažiran ter zato vseskozi resnično živo intenziven duh. S tem se zanesljivo uvršča med naše najpredirnejše, osebnostno profilirane in zavzete likovne (in najširše delujoče) kulturne premišljevalce, kar smo jih imeli doslej. Po drugi svetovni vojni pa je postal eden najbolj usodno, že kar tragično od domovine odtrganih in potem žalostno prezrtih, v tujini umrlih velikih Slovencev, za katerih duhovni življenjepis velja njegov začetni stavek iz uvodnika v zbornik Krog: *Nemirna naša razmotrivanja o zgodovinskih usodah in oblikah duha so podobna pticam selivkam, ki jih pota vselej vodijo nazaj v domače kraje*. Domači kraji pa so bili zanj na Slovenskem in v neznan domovini absolutnega duha.

LITERATURA

LOŽAR, RAJKO

- 1923 Najnovejša dela bratov Kraljev. *Dom in svet* 36 (7), 222–223; (8): 253–255.
- 1924 K problemu religiozne umetnosti v naši dobi. *Križ na gori* 1 (6–7): 98–102.
- 1925 Brata Kralj v luči idealistične estetike. *Križ na gori* 2 (1): 7–12.
- 1926 Izidor Cankar, Uvod v umevanje likovne umetnosti. *Sistematika stila. Čas* 21 (7), 1926–27: 290–292.
- 1927 Kaj hočejo? *Dom in svet* 40 (1): 57–64.
- 1929a Die Slowenische Malerei der Gegenwart. *Die Kunst* [München] 25 (2), 1929–30: 81–89.
- 1929b Studija o Jakopiču. *Dom in svet* 42 (6): 171–176.
- 1929c Kipar France Gorše. *Dom in svet* 42 (8): 244–246.
- 1929č Gregor Perušek. *Ilustracija* 1 (7): 220–221.
- 1929d Kipar Tine Kos. *Dom in svet* 42 (9): 270–273.
- 1930a Med razpravo in feljtonom. *Dom in svet* 43 (9–10): 257–264.
- 1930b Slikar Franjo Stiplovšek. *Dom in svet* 43 (7–8): 235–237.
- 1931a Razstava slik Matije Jame. *Ilustracija* 3 (4): 144.
- 1931b Arhitekturna razmišljanja o Ljubljani. *Ilustracija* 3 (6): 193–201.
- 1931c Slikar Veno Pilon. *Ilustracija* 3 (9): 323–324.
- 1931č Razstava Franceta Goršeta. *Ilustracija* 3 (12): 434–435.
- 1931d Razstava slik Matije Jame. *Dom in svet* 44 (1–2): 93–94.
- 1931e Umetnostna razstava Toneta Kralja. *Dom in svet* 44 (5–6): 288.

- 1931f Kulturni problemi slovenske umetnosti. *Dom in svet* 44 (10): 417–432.
- 1931g Božidarja Jakca »Amerika«. *Ilustracija* 3 (12): 435–436.
- 1932a Študije ob Meštroviću. *Dom in svet* 45 (7–8): 257–267.
- 1932b Sodobna umetnostna vprašanja v svitu Meštrovičevega kiparstva. *Dom in svet* 45 (9–10): 345–361.
- 1932c Razstava del Franceta Goršeta. *Dom in svet* 45 (1–2): 82–83.
- 1933a Človek in čas. V: Ložar, R. (ur.), *Krog. Zbornik umetnosti in razprav*. Ljubljana: 7–32.
- 1933b K novemu stavbarstvu. V: Ložar, R. (ur.), *Krog. Zbornik umetnosti in razprav*. Ljubljana: 145–153.
- 1933c Uvod. V: Vodnik, A. (ur.), *Slovenska sodobna lirika*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna: V–LII.
- 1935 Sternenov strop pri Frančiškanih. *Slovenec* 63 (225, 1. 9.): 4–5.
- 1936a Beseda o umetnosti in »Umetnosti«. *Umetnost* 1 (1): 1–7.
- 1936b Slovenska umetnostna zgodovina. *Zbornik za umetnostno zgodovino* 14 (1–4), 1936–37: 19–35.
- 1936c Ob razstavi bratov Šubičev. *Zbornik za umetnostno zgodovino* 14 (1–4), 1936–37: 19–35.
- 1937 *Janez in Jurij Šubic. Katalog spominske razstave bratov Šubičev*. Ljubljana: Narodna galerija.
- 1938a *Kipar Franc Gorše*. Ljubljana: Bibliofilska založba.
- 1938b Slikar Jože Petkovšek. *Umetnost* 3 (1–2): 1–18.
- 1938c Kipar France Gorše. *Umetnost* 3 (3–4): 49–68.
- 1938č Slikar Gojmir Anton Kos. *Umetnost* 3 (5–6): 97–123.
- 1938/39 Dela Otona Župančiča, IV. Članki, govori, ocene, eseji. Ljubljana: Akademsko založba, 1938. *Čas* 33: 220–221.
- 1939a Zgodovina Slovencev in naša upodablajoča umetnost. *Kronika slovenskih mest* 6 (2): 28–37.
- 1939b Podobe Mihe Maleša. *Umetnost* 4 (7): 195–215, 216, 218.
- 1940a Slovenska umetnostna zgodovina. *Zbornik za umetnostno zgodovino* 16 (1–4): 19–33.
- 1940b Gregor Perušek. *Umetnost* 5 (1): 14–15.
- 1940c Slikar Maksim Sedej. *Umetnost* 5 (4–5): 105–121.
- 1940č Mojstri slovenskega impresionizma. *Umetnost* 5: 163–177.
- 1967 Yugoslavian Art. V: *The New Catholic Encyclopedia*. Vol. 14. Washington: The Catholic University of America: 1089–1100.
- 1980 The Letters of Dr. Rajko Ložar and Mr. Peter Morrin. *Slovene Studies* [Bloomington] 2 (1): 15–29.

RAJKO LOŽAR AND MODERN FINE ART

SUMMARY

This paper examines Ložar's views on contemporary artistic creativity. His viewpoint was conditioned by his susceptibility as well as his education. Although advocating the theory of formal analysis of a work of art Ložar also took into consideration its historic aspect, and as a many-sided personality examined art in its typological context. He diligently followed all relevant Slovene artistic creation in the period between the First and the Second World Wars. Above all, Ložar will be remembered as one of the central interpreters of expressionism, and especially of the Kralj brothers.

LITERARNOKRITIŠKI IN ESTETSKI POGLEDI NA SLOVENSKO LITERATURO

MATIJA OGRIN

Del svoje ustvarjalnosti je Ložar že od mladosti namenjal tudi literarni kritiki. Pri tem se ni posvečal formalnim vidikom, še manj ideološkim vprašanjem glede vsebine literarnega dela, pač pa predvsem estetski razsežnosti literature. Ta pristop je podrobneje razvil ob naslonitvi na predmetno-teoretsko *Estetiko* Franceta Vebra. Hkrati je napravil tudi korak naprej, saj je z Vebrovih izhodišč razlagal literaturo tudi v njeni eksistencialni razsežnosti, kar je prvi tovrsten poskus v slovenski literarni zgodovini.

Rajko Ložar se je kot kritik in esejist formiral v krogu t. i. križarjev, kot so se člani gibanja imenovali po svoji reviji *Križ na gori* (1924–1927). Njihovo druženje in pisanje se je začelo na pobudo pesnika in urednika Antona Vodnika, ki je že leta 1922 uredil nekakšno predhodnico *Križa na gori*, namreč *Almanah katoliškega dijaštva* za leto 1922. Ta je izšel z uvodnikom škofa Jegliča, kar kaže, da je imelo t. i. mladokatoliško ali križarsko gibanje sprva še močno podporo cerkvene hierarhije. Splošne značilnosti tega gibanja – močna poduhovljenost, osebno zavzeta vera, etična resnoba, izjemno živa estetska občutljivost, predvsem pa močna težnja k preseganju nasprotij med vero in umetnostjo, med etosom in dejanjem, pa tudi odmik od socialno angažiranega krekovstva – vse to je ustvarjalo ozračje, ki je bilo zelo naklonjeno novi, ekspresionistični in postsymbolistični ustvarjalnosti. Ta je svoje vidne dosežke najprej pokazala v likovni umetnosti bratov Kralj, hkrati pa v poeziji in pozneje še esejistiki bratov Vodnik, v liriki Edvarda Kocbeka, Mirana Jarca in v prozi Bogomira Magajne, v plesni umetnosti Pina in Pie Mlakar in še kod. Tudi ni naključje, da se je ravno v tej skupini razvila vrsta talentiranih esejistov in kritikov, ki so pozneje pomembno oblikovali različna področja slovenske kulture: to so bili denimo Franc Terseglav, Franjo Čibej, Tine Debeljak, Niko Kuret, Stanko Gogala, poznejši škof Jože Pogačnik – in nikakor ne nazadnje – Rajko Ložar.

Če je obstajalo kakšno osrednje, vse povezovalno prizadevanje križarskega gibanja, potem je bila to morda želja po sintezi med vero, umetnostjo in »življenjem«, kakor so ti mladi ljudje poimenovali svojo bivanjsko vpletenost v svet. To je bilo stremljenje, kakor je zapisal France Vodnik v nekem kritičnem spisu, k sintezi *estetično-etično-religioznega ideala* [Vodnik 1930: 227]. In temu stremljenju po sintezi gre zasluga, da je križarstvo obrodilo takšen celosten razcvet ustvarjalnosti – na skoraj vseh področjih umetnosti in kulture.

To stremljenje je vidno zaznamovalo tudi najzgodnejšo esejistiko Rajka Ložarja. Pomisliti velja, da je leta 1923 – komaj devetnajstleten – objavil kritiko pesniške zbirke *Vigilije* A. Vodnika, kjer beremo takšne stavke:

Čisto breztelesno, brezčasno in brezprostorno se vrše te vigilije, med dvema dušama se vrše pod prizmo Najvišjega. Med tema dvema dušama gori življenje in to življenje splete vigilije. ... Spet in spet posije izza električnega zastora sveto

lice Najvišjega v siju dalj; dalje pa so angeli, ki od njih duša blesti in trepeti in skoznje nosi svojo bol. Tam je večnost, tam ni več teles, tam so le svetli prameni, nedoumni, breztelesni. Iz noči zemlje raste piramida svetlobe v večni dan. ... V mislih na zadnji dan, kamor je tako vdano nagnjena glava človekova in naslonjena njegova hiša, je življenje veliko in pomembno. Kakor gora sega v noč in že stoji vrh nje angel; pride Bog ter išče na človekovih rokah svojo luč ... To napetost je Vodnik dobro vzporedil z izraznostjo svoje besede. Ta je sedaj postala takšna, da je vsaj na Slovenskem ni enake. ... Čutim skoro, kako iz besed in njene zveze veje neutrudna volja stopnjevati vsebinsko noto izraza do skrajnosti. [Ložar 1993: 368–369]

Takšen interpretativni talent, ki sega od besednega izraza nazaj k spiritualnim podstatem poezije, predstavlja odlične dosežke križarskega gibanja – in ker je bilo to besedilo napisano še pred nastankom *Križa na gori*, je bolje reči, da je to eden od drobcev, eden od izrazov tiste duhovne naravnosti, iz katere se je porodilo celotno križarstvo..

Težnja k sintezi, stremljenje k celovitosti in kozmični univerzalnosti, tako značilno in bistveno za križarsko gibanje, je v Rajku Ložarju za vse življenje pustilo močne sledove. Morda bi bilo drzno, če bi Ložarjevo izjemno eruditsko širino, njegov multi-specializem ali njegov humanistični univerzalizem izpeljevali neposredno iz pečata, ki ga je vanj vtisnila njegova mladostna udeležba v križarskem gibanju. Vendar je mogoče, da ta povezava ni bila povsem brez vpliva na njegovo poznejšo akademsko širino.

Še zlasti pa se zdi verjetno, da je poleg njegove formalne izobrazbe tudi križarska estetizirana in spiritualizirana duhovnost vplivala na to, da se je mladi Rajko Ložar že kot študent približeval literarni kritiki in problematiki z navdihom umetnostnega zgodovinarja. Ne vem, ali velja tudi nasprotno – da bi v njegovih umetnostnozgodovinskih spisih odseval dar literarnega kritika. Toda gotovo je, da sta specifična občutljivost in likovna imaginacija umetnostnega teoretika v Ložarjeve kritiške spise prispevali prav posebno perspektivo na sodobno slovensko literaturo.

To se očitno izraža v Ložarjevem članku »Kaj hočejo«, objavljenem v *Domu in svetu* leta 1927, ki je po vsebini polemika z Josipom Vidmarjem in več drugimi kritiki zastran likovne in literarne kritike. Ena še danes zanimivih tez tega članka je, da so v sodobno literaturo – v mislih je imel zlasti ekspresionistično – vdrle številne likovne prvine in da to zahteva drugačen kritiški prijem:

Današnja likovna umetnost je zavojevala slovstveno in njeno zgodovino je zavojevala 'umetnostna' ... V slovstveno umetnost našega stoletja in še prav posebej zadnjega časa naravnost vdirajo predstavi, formalni in konstruktivni elementi, kateri so de facto lastni le likovnim panogam. [Ložar 1927: 60]

Vdor likovnih elementov v poezijo je argumentiral tako, da je nakazal, kako se pojavljajo pri najboljših pesnikih sodobnosti – to naj bi bila zgodnji Anton Seliškar in Anton Vodnik. O Seliškarjevi poeziji tistih let je zapisal:

besede so barvaste poteze in strofe so mase in primere kolorit sam. Njegove pesmi zdaj ne parafrazirajo nikakih slik, temveč so same slike. Da pa se je mojster učil pri likovni umetnosti, je nad vsakim dvomom. O Antonu Vodniku sem s tega vidika že govoril ... Njegova lirika je slikarstvo. A dočim je v prvi dobi prevladoval kolorit, barva, je proti koncu opaziti naraščanje nekih konstitutivnih, redovitih, tako rekoč prostorninskih elementov, kot mi je o priliki sam razlagal nastajanje pesmi. [Ložar 1927: 60]

Celo za Župančiča in Cankarja je zapisal, da je pri njiju vse polno likovnih prvin: Župančičev verz – *Nebo je bilo polno mrtvih sonc* – komentira: *to je gledano in mišljeno v stilu van Gogha in njegovih blaznih sončnih plošč. Dober del izredne plastike Župančičevih pesmi gre na ta račun, enako izrednega prostorninskega koeficienta v njih.* O Cankarjevem *Na klanecu siromakov* pa, da je njegov prostor hkrati povsod in nikjer, njegove figure so in niso: *popolna abstrakcija prostora – v prozi, prosim* [Ložar 1927: 60–61].

Torej nova pesem je lik, je slika, kip ali stavba bolj nego vse drugo. Stara pesem pa je bila v verze kovana filozofija, morala, politika, estetika in podobno. Tu je Ložar očitno želel napraviti prelom med starejšo poezijo – kajpada tisto povprečne vrednosti – in moderno avtonomno poetično ustvarjalnostjo, češ da je prva predvsem v verze odeta zunajliterarna predmetnost, elitna sodobna poezija pa avtonomna poetična zasnova. Nasprotje je sicer zastavil preostro, upravičeno pa je poudaril sorodnost tedanje likovne in literarne umetnosti v abstrahiranju prostora, uporabi kontrastov, barv ipd. – s čimer sta si obe umetnosti, vsaka po svoje, pomagali k modernejšemu ustvarjanju, čedalje bolj avtonomnemu od zunanje snovi. Končno je s področja Ložarjeve konvergence likovne in literarne umetnosti zanimiva tudi njegova opazka, da je za literaturo prav tako kakor za likovno umetnost treba izdelati sistematiko stila. Domnevam, da se je v tej točki nemara opiral dela Wölflina in Izidorja Cankarja, vsaj z mislijo, da je sistematika stila potrebna, ker brez nje ni mogoče razumeti individualnega genija, ki se je uresničil, izrazil in osamosvojil prav znotraj te osnovne historične oblike – določenega *stila* kot izraza epohe. V tem smislu se je Ložarju celo zdelo, da bi se morala literarna veda zgledovati pri umetnostni vedi.

Vendar je pomembno, da je Ložar s temi likovnimi vidiki literarno kritiko le razširil in obogatil: še vedno je bila njegova kritika pozorna na *umetniško naravo literature*, zlasti poezije. To je še posebej pomembno, ker si je Ložar takšno stališče izoblikoval in ga ohranil v času izrazitih ideoloških nasprotij, ki so se zajedla globoko v celotno tkivo literarnega življenja v času med vojnama. Po eni strani je prihajalo do močnih idejnih poudarkov v sami literaturi – v smer spiritualizma in kozmovizije pri ekspresionistih ter v smer materializma in razrednega boja pri avtorjih t. i. socialne literature, ki se je v tridesetih letih razvila v socialni realizem.

Globlje ideološke zastranitve pa so v tem času še tem bolj zajele literarno kritiko, ki se je od presoje celovite umetniške strukture literature pogosto usmerjala v stran, k njenim čisto delnim, podrejenim prvinam, v prvi vrsti k presoji idejno-tematskih sestavin literature. To je v času med vojnama veljalo zlasti za nekatere liberalne in marksistične kritike, ki so pogosto zašli v pravcate redukcije literarnega dela na določeno ideološko tezo. V tem bojevitim ideološkem kontekstu, ki si je kot prizorišče spopada pogosto prisvojil precejšen del »literarnega sistema«, je Rajko Ložar ohranil v svoji literarni kritiki temeljno naravnost na delo samo, na njegovo oblikovno in estetsko moč.

To umetniško jedro poezije se je Ložarju zdelo tako pomembno, da je npr. celo Gradnikovo prepesnitev *Kitajska lirika* ocenjeval izključno po lirski, umetniški fakturi prevoda – in ne po merilih akribijske zvestobe izvorniku. Seveda je Ložar vedel, da je Gradnik prevajal po evropskih prevodih in znal je ceniti filološko natančnost kritičnih prevodov. Toda Gradnikovo *Kitajsko liriko* je cenil, kakor je bilo edino primerno, kot Gradnikovo lastno poezijo. In v njej, je zapisal, ni veliko zunanjšega razvoja, zunanjih in pompoznih sprememb, nasprotno:

zato pa se tako zvani 'razvoj' tu vrši v notranji intenziteti izraza, v tistem posebnem timbru melodije in elementarnosti liričnega čustva, ki postaja pri G. čedalje popolnejše in zrelejše. Na nbroj mestih knjige moremo to nekod naravnost demonično poglobljenost opazovati in z naslado uživati In bila je, sodim, baš ta v značaju vzhodnoazijski umetnosti kongenijalna nerazvojnost in elementarnost lirične predstave in čustva, ki mu je pokazala pot h kitajski liriki in ki je najboljša garancija, da se bo njegova knjiga prepesnitev še čitala tudi, ko bomo že imeli tekstnokritično točne prevode po izvornikih. Zakaj na njej leži kot dragocena patina ono, kar je pri lirični pesmi največ in edino vredno: pečat tleče osebnosti, ki je vso snov pretopila in po svoje preognjevala. [Ložar 1929: 125–126]

To Ložarjevo kritiško merilo, po katerem je pomemben elementarno enoten izraz liričnega čustva – pozneje bo to bistveno lastnost imenoval tudi nastrojenje – to merilo, s katerim je bil naravnat na literarnost, na umetniškost literature, je imel enako živo v zavesti tudi takrat, ko je kritiško zavračal nekvalitetna dela. Značilen zgled te vrste je njegova ocena Govekarjeve povesti *Olga*, o kateri je leta 1930 zapisal, da v tej prozi sploh ne občutimo nikakršnega literarnega prostora, čeprav bi moral biti prostor dogajanja podan celo *naturalistično*, kar je bila Govekarjeva intenca. Ložar je zapisal, da je ta spis *v bistvu referat o dogajanju, ne pa oblikovano dejanje, [zato] je celota v bistvu grmada poedinih delov, nadvse skrbno zabeleženih in zelo izčrpno podanih, ne pa organsko razvojna logika dogodkov*. Ravno nasprotno od enotnosti in elementarnosti, ki jo je lahko našel pri Gradniku. Zato je končno podal oceno: *to je šund, ki si nadeva ščit velikih firm in vara nepoučene bravce in ki preko referata o stvareh ne pride do oblikovanja življenja, z drugimi besedami: ki zamenjava trač starih tet pri čaju z resno literarno produkcijo* [Ložar 1930: 38, 39]. S tem je mislil na to, da so mojstri naturalizma imeli literarno vizijo, s katero so oblikovali snov, čeravno je bila ta snov še tako naturalistično določena. Pri Govekarju ni bilo nobene takšne celostne umetniške intence, ampak samo – kot se Ložar posrečeno izrazi – *rafinirana lokalitetna pikanterija*.

S tem se je pokazalo, da je Ložar že od svojih zgodnjih kritiških spisov iskal merilo, ki bi ustrezalo umetniškemu bistvu literature. Našel ga je v elementarnosti čustva in enotnosti izraza. Svoj literarnokritiški nazor je po letu 1930 razvijal še naprej. Vrhunec tega razvoja je njegov uvod v *Slovensko sodobno liriko* [Ložar 1933b]. Ta spis pomeni s svojim teoretskim prvim delom enega od vrhuncev slovenske teoretske misli o literaturi v 30. letih – vendar je žal ta vrh ostal do danes komaj opažen.

*

Za to antologijo je značilno, da že njen naslov loči liriko od epske poezije. Prav lirika je v slovenski literaturi zgodovinsko gledano najrazvitejša literarna vrsta. Pred Ložarja je bila v tem uvodu postavljena naloga, naj prikaže zgodovinski razvoj slovenske poezije od moderne do sodobnosti. Bistvene odlike tega uvoda pa niso zgoščene v celotnem zgodovinskem prikazu, ampak predvsem v prvem, teoretskem delu uvoda.

Takoj na začetku postavi Ložar pomembno, izhodiščno konstatacijo: literarna zgodovina je doslej, pravi, obravnavala liriko predvsem z gledišča celotne podobe slovenske literarne kulture, točneje: po njegovi sodbi jo je obravnavala v tistem, kar je imela lirika

skupnega s pripovedništvom in dramatiko. Ložar pravi, da se v dotedanjih literarnozgodovinskih pregledih *večinoma obravnavajo poezija, proza in drama z enega samega vidika, z vidika proze*. Razlog za to vidi v tem, da je bila slovenska literarna zgodovina v njegovem času še vedno zelo blizu splošni kulturni zgodovini Slovencev, zato je bila tudi literatura zanjo zanimiva predvsem s svojimi motivi, temami in idejami.

Lirika se v teh pregledih obravnava tedaj ravno po onem, kar za njo ni bistveno in kar jo družijo z ostalimi vejami, to se pravi, ravno po neposredno dostopnih predmetnih vsebinah, katere so ji skupne z romanom, ne upošteva pa se njen posebni značaj, ki jo od ostalih loči in omejuje. [Ložar 1933b: VII, VIII]

Ložar je želel v uvodu v *Slovensko sodobno liriko* postulirati prav to: izoblikovati takšen pristop k poeziji, ki bo liriko upošteval v njeni specifični, edinstveni umetniški posebnosti, saj je *lirično ustvarjanje posebna zvrst slovstvenega ustvarjanja z njej lastnim predmetom in subjektom, kar je vse v tesni zvezi s spremembami v današnjem nazoru o estetskih tvorbah* [VIII]. Že v tej formulaciji vidimo, da si je Ložar postavil vprašanje o liriki na ravni, s katero se lahko primerja komaj katera literarnoestetska refleksija tistega časa na Slovenskem. Čutil je potrebo po tem, da osvetli predvsem posebno naravo lirskega umetniškega ustvarjanja, o kateri pravi, da je tako po svojem subjektu kakor po predmetu drugačna od narave proznega in dramskega umetniškega ubesedovanja.

Za starejše literarnozgodovinske poglede je bilo – v skladu s tradicijo – značilno razumevanje poezije kot lirične upodobitve izbrane snovi z izbranimi jezikovnimi sredstvi. Da bi to stališče poudaril v ostri luči, ga je vzporedil z Zolajevo definicijo naturalistične literature: *Umetnina je kos stvarstva, pogledan skozi temperament*. V literarni zgodovini je sicer prihajalo do poskusov opredelitve različnih snovi, odtod pa do diferenciacije literature glede na njen predmet, denimo na idealistično, realistično in naturalistično literaturo. Toda Ložar delitev literature glede na njeno predmetnost zavrača. *Jasno je zategadelj, da moramo smisel liričnega ustvarjanja, kakor smisel cele umetnosti novejše dobe iskati povsod drugod, samo ne v objektivnem upodabljanju snovi*. Da bi ponazoril svoje stališče v kratkem izreku, je omenjeni Zolajev stavek obrnil na glavo in podal svojo prvo iztočnico za adekvaten pristop k liriki: *Umetnost je kos umetnika, pogledan skozi naravo* [IX]. Pri tem si moramo kot *naravo* misliti vesoljno snovnost. Z naslonitvijo na Vebrovo *Estetiko* je nato izoblikoval tole stališče takole:

Moramo reči, da je lirična pesem lik, irealni lik, ki ga doživljamo kot takega in ki je zgrajen na svojih podlagah, med te podlage pa spadajo elementi vesoljnega izkustvenega sveta ne glede na to, ali dejanski so ali jih ni. Da, trditi smemo: čim manj istinite so podlage, tem jačji je ta irealni lik, tem čistejši je estetski prostor lirične pesmi. [IX]

V slovenski literarnoestetski misli so – poleg esejev Franceta Vodnika – zgornji Ložarjevi stavki prvi poskus, kako prenesti temeljno kategorijo Vebrove predmetnoteoretske estetske misli na področje literarne teorije. Ta prvi poskus pa je Ložarju odprl pomembno, novo perspektivo. *Lik* pomeni Vebru – zelo poenostavljeno rečeno – enovito, a v sebi vendar kompleksno mentalno predstavo, ki je utemeljena (fundirana) na nižjih predstavah [prim. Žalec 2003: 123–127]: ko slišimo melodijo, čutno zaznavamo posamezne tone; naše predstave teh tonov pa so psihološke podlage, na katerih je fundirana naša predstava celotne melodije kot *lik*. Ta lik je tudi *irealen*, kajti njegove psihološke podlage, namreč naše

predstavljanje posamičnih tonov sólo po Vebru ni niti časovno niti prostorsko zaznamovano, kar je lastnost vseh estetskih likov. Zato je za estetski lik pogoj, da je irealen, hkrati pa faktičen. Lepota je torej lastnost, ki je fundirana na estetskem liku. Takšni liki so z gledišča Vebrove filozofske estetike tudi pesnitve, drame, romani. Ložar je bil med prvimi, ki so opazili, da se s tem odpira misli o literaturi nova, zanimiva perspektiva.

Ko pa pojmuje in opazuje lirsko pesem kot estetski lik, se Ložarjeva lastna invencija šele začne: da je pesem irealni estetski lik, je točen in pomemben, a *še zelo formalen izsledek, ki ga je treba dopolniti*. Vprašati se moramo, pravi Rajko Ložar, kaj je ta *lik* v lirski pesmi po svoji neformalni strani, kaj je njegova vsebina? Ložar odgovori: *Prvi odgovor na to se mora glasiti: nastroj, nastrojenje. Lirična pesem je izraženo nastrojenje* [Ložar 1933b: IX].

Nastrojenje si tu lahko mislimo kot ustreznik sodobnim pojmom razpoloženje, lirsko občutenje ali atmosfera. Vendar je pomembno, da *nastrojenje* meri v Ložarjevi rabi tega izraza na celoto pesmi, *tudi na miselne, stremljenske in druge podlage, skratka na celokupnost umetniškega stališča v svetu in glede na svet*. Tako razumljeno nastrojenje je eksistencialna kategorija in v tem smislu širša kakor razpoloženje, ki je bolj psihološke narave.

Drugače od tradicionalne rabe pojma nastrojenje, ki je povezana z določenimi razpoloženskimi motivi in temami – za zgled navaja, kako so običajno razlagali Levstikovo pesem *Dve utvi* – se nastrojenje v sodobni poeziji nanaša (in tako uporablja ta pojem Ložar) *na strukturo, na splošno stanje umetniške biti v hipu, ko pesem nastaja* [X]. Tako razumljen pojem razpoloženja ali *nastrojenja* vsebuje torej, pravi Ložar, nujni pogoj lirskega literarnega dela in postane osrednja kategorija njegovega razpravljanja o liriki. Odtod izpelje tudi sklep, da je *estetska polnovrednost in pravilnost lirične pesmi odvisna zlasti od pravilnosti in pristnosti nastrojenja*. Merilo za takšno pristnost Ložar vidi v zmožnosti, da *lirična pesem tudi v nas ustvari takšno nastrojenje, to se pravi, da jo doživimo, da nastrojenje ponovno doživimo*.

Pogoj, da more pri bralcu priti do takšnega podoživljanja lirске pesmi, vidi Ložar v tem, da *nastrojenje* v pesem ne sme biti vpisano le motivno-tematsko, kakor v številnih pesmih klasicistično-epigonske poezije, ampak mora biti v pesmi *simbolno shranjeno*. Ta simbolna vsebovanost nastrojenja se javlja celostno, deluje na več ravneh, tako prek teme kakor prek metafor – v prvi vrsti pa se izraža, opozarja Ložar, v celotni fiziognomiji pesmi, to je v njenem *liku* – razumljenem v smislu Vebrove predmetnoteoretske estetike. Ta lik je fundiran na predstavah, ki nastajajo iz dveh razsežnosti jezika: na eni strani predmetno-pomenska stran, ki sporoča določeno vsebino; ob tej pa še zvočno-figuralna plat pesniškega jezika. Dobra pesem ne postavlja v ospredje zdaj svoje pomenske, potem spet zvočno-figuralne razsežnosti. Ložar pravi, da se *lik* lirске pesmi gradi –

kot sinteza obeh, kot idealna novitost in istovetnost obeh sestavin. Nasprotje med vsebino in formo tu odpade. V lirični pesmi se mora izraziti harmonija med tema dvema nikdar pomirljivima elementoma, ki vsakega izmed njiju pač lahko posebej opazujemo in obravnavamo, ki ju pa moramo doživljati v idealni novitosti pesniškega zasnutka, ako hočemo pesem pravilno dojemati. [XI]

Simbolna skritost nastrojenja, kakor Ložar imenuje to celostno vsebovanost pesmi v njenem liku, se v našem pesniškem doživetju izraža v neločljivosti pomena in zvoka, ki v organski izvornosti prikazuje ne samo vsebino situacije, ampak tudi njeno barvo, njen ton, tedaj njeno

naravo [XI]. V takšnem nastrojenju pa se dejansko poleg situacije, upovedene v lirski pesmi, ali celo prek in onkraj te situacije, izraža pesnikova subjektivnost, in od tod Ložar jedrnato potegne izpeljavo svoje izhodiščne premise, da ima lirična pesem svoj lasten subjekt in lasten objekt: *Naše doživljanje lirične pesmi ima tedaj svoj predmet mimo snovi, ima lastni predmet: izraz celotne svetovnonazorne situacije in biti človeka* [XI].

S tem je Ložar opozoril, kot temu sam pravi, na *eksistencialno namembnost estetskega užitka* – lik lirске pesmi v tem smislu odraža ali reprezentira sámo pesnikovo (človekovo) bit. S temi mislimi pa je Ložar brez dvoma prvi literarni kritik in mislec, ki je o slovenski literaturi razmišljal že tudi v perspektivi eksistencialistične filozofije svojega časa, kar se še posebej očitno izraža v Ložarjevem uvodu v *Krog. Zbornik umetnosti in razprav* (1933) [Ložar 1933a]. Vojna in revolucija sta razvoj takšne misli v Sloveniji presekali. S tega gledišča je umestno dodati, da se je podobna, v eksistencialno razsežnost umetnosti odprta estetska misel v Sloveniji lahko razvila šele več desetletij pozneje. Ložar pa je eksistencialno in fenomenološko misel o literaturi s prekinitvami razvijal vse od začetka tridesetih let do svoje starosti, saj je še štiri desetletja pozneje, leta 1970 v emigraciji – še vedno pred glavnino tovrstnih poskusov v domovini – napisal interpretacijo eksistencialnega doživljanja v Majcnovi in Cankarjevi kratki prozi [Ložar 1987].¹

**

Literarna kritika obsega v opusu Rajka Ložarja le manjši del. Vendar njegov prispevek na tem področju predstavlja pomembno razvojno novost v slovenski literarnoestetski misli med vojnama, ki doslej ni bila primerno ovrednotena. Že na začetku je Ložarja v kritiki zanimalo to, kar je na literaturi estetskega in umetniškega. Njegova kritika nikdar ni zabredla v presojanje motivno-tematske ali idejne »vsebine« literature, kakor to velja za kritiko številnih njegovih sodobnikov, marveč je skušal v sodbi obdržati pred očmi sklenjen vsebinsko-oblikovni sestav literature. S tem je povezano tudi to, da je Ložar že vse od svojih prvih literarnih kritik opazoval literarno delo tudi kot likovnik in bil pozoren na to, kar je označil kot vdor likovnih prvin v moderno literaturo. Že to njegovo zanimanje za likovnost literature v smislu moderne abstraktne umetnosti je usmerjeno vstran od kakšnega koli ideološkega interesa, pač pa k pojmovanju literature kot avtonomne likovno-besedne sporočilnosti.

Prav ta element v svojem pogledu na sodobno literaturo je Rajko Ložar lahko odlično utemeljil, razvil in ekspliciral ob srečanju z *Estetiko* Franceta Vebra [1925]. To je storil z določitvijo bistva lirike, saj je njeno umetniško specifičnost želel ločiti od drugih dveh literarnih vrst. Pri Vebri je kot temelj, na katerem je utemeljena umetniška lepota, našel pojem lika, lik sam pa je po Vebri fundiran na nižjih predmetnih osnovah – posamičnih prvinah umetniškega dela. Ložarjeva kreativna in originalna zamisel je bila, da je tako razumljen pojem lika poistil z *nastrojenjem* ali razpoloženjem lirске pesmi. S tem je iz kritiške refleksije lirске pesmi a priori izločil vsak delni vidik, bodisi vsebinski ali formalni,

¹ Razprava je bila šele posthumno objavljena v *Meddobju*. Delo je po vsem videzu nastalo kot zametek obsežnejše interpretacije, saj je na konec besedila Ložar zapisal: *Do tu končal sept. 24. 1970* [Ložar 1987].

in kot edini relevantni objekt umetniškega doživljanja postavil celoviti lik lirске pesmi kot njeno integralno celoto.

Takšna določitev bistva lirске pesmi kot *estetskega lika* ali *estetske podobe* je bila leta 1933 izjemno moderna. V njej se združujeta fenomenološki in eksistencialni pristop k razumevanju literature. Resda celoten Ložarjev Uvod v *Slovensko sodobno liriko* ni tako kvaliteten, saj zgodovinskega pregleda slovenske lirike po moderni ni razvil iz teh izhodišč. Toda vsaj prvi, teoretski del uvoda predstavlja prvovrstno estetsko misel o specifični naravi literature. In čeprav je bil avtorjev namen ugotoviti, kaj je v liriki specifično drugačnega od drugih dveh literarnih vrst, je s svojo postavitvijo estetskega lika kot temeljne umetniške strukture odprl nove teoretske razglede na literaturo v celem. To je bilo mogoče zlasti z naslonitvijo na Vebrovo predmetnoteoretsko estetiko, od koder je Ložar sprejel pojem estetskega lika. Vendar pa je ustvarjalna Ložarjeva izvirnost v tem, da je pojem *lika* prenesel na področje lirске poezije in ga tu poistil z *nastrojenjem*. Hkrati je nakazal, da se prek lirskega nastrojenja kot estetskega lika izraža pesnikova bit sama, ki jo je Ložar štel za svojstven, imanenten »objekt« lirске poezije. Tako je opozoril na eksistencialno funkcijo literarnega umetniškega dela, čemur se tedaj, v času razraslih ideoloških nasprotij, glavnina piscev o slovenski literaturi ni mogla niti približati. V tem stoji Ložar daleč nad teoretsko mislijo o literaturi svojega časa – in vendar je bil ta njegov prispevek tako spregledan, da tega ni popravila niti najnovejša literarna zgodovina.²

Ekvivalent Ložarjevi konceptiji lirike je najti le v sočasni esejistiki Franceta Vodnika, ki je v istem času ali nekoliko pred tem razvil misel o literarnem delu kot avtonomnem estetskem organizmu, kar je Vodnik izrazil tudi s pojmom *lik višje sinteze*. Razloček med njima je zlasti v tem, da se je France Vodnik skoraj scela posvetil literarni kritiki in esejistiki, Rajku Ložarju pa je to pisanje pomenilo le kratek ekskurz prek likovne v literarno umetnost. Zato je napisal neprimerno manj literarnih kritik in esejev in v tem pogledu tudi manj vplival na literarno življenje. To pa ni prav nič merodajno za kvaliteto in umski domet njegove literarno-umetniške refleksije.

LITERATURA

Križ na gori I–III. Ljubljana 1924–1927.

Dom in svet. Ljubljana 1927–1932.

Čas 1935/36. Ljubljana 1936/37.

Druga vrsta. Buenos Aires 1981.

Meddobje. Buenos Aires 1987.

LOŽAR, RAJKO

1927 Kaj hočejo? *Dom in svet* 40 (1): 57–64.

1929 Alojz Gradnik: Kitajska lirika. Ljubljana 1928. *Dom in svet* 42 (4): 124–126.

1930 Mercedes-Benz, Mercedes-Kompressor in še en Mercedes. *Dom in svet* 43 (1–2): 37–41.

² *Slovenska književnost II* [Zadavec1999] ne omenja Rajka Ložarja niti v imenskem kazalu.

- 1933a *Krog. Zbornik umetnosti in razprav.* Ljubljana.
 1933b Uvod. V: Vodnik 1933: V–LII. [Ponatis v Vodnik 1993].
 1987 Eksistencialno doživetje v zgodnjem delu Stanka Majcna. Literarno-kritična študija v svitu eksistencializma in fenomenološke filozofije. *Meddobje* [Buenos Aires] 23 (3–4): 185–209.
 1993 Uvod v drugo pesniško zbirko. V: Vodnik 1993: 368–369.

VEBER, FRANCE

- 1925 *Estetika. Psihološki in normativni temelji estetske pameti.* Ljubljana: Zvezna tiskarna.

VODNIK, ANTON

- 1930 Pot v tempelj. *Dom in svet* 1930: 227.
 1933 (ur.), *Slovenska sodobna lirika.* Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna.
 1993 *Zbrano delo 1.* (ur. France Pibernik) Ljubljana: DZS.

ZADRAVEC, FRANC

- 1999 Slovenska književnost II. Ljubljana: DZS.

ŽALEC, BOJAN

- 2003 (A)transcendentnost estetike na Slovenskem. Primer Vebra in Kanteta. *Analiza* 7 (3): 120–129.

LOŽAR'S CRITICAL AND AESTHETIC VIEWS OF SLOVENIAN LITERATURE

SUMMARY

In the opus of Rajko Ložar, literary criticism takes only a small part. Yet his contribution in this field represents an important new stage of literary and aesthetic thought in Slovenia between the two world wars. Ložar's criticism was directed towards the aesthetical and artistic nature of literature. In his analyses he was never concerned with partial estimations of literary subjects and forms. He saw the entire organism of contents and form of a literary work of art as the proper object of his criticism. This approach was favored by the fact that he viewed and enjoyed literature not only as a literary critic but as an art historian as well: in modern Slovenian literature, he saw certain »visual elements«, which invaded into literature from contemporary abstract painting. Ložar developed his aesthetic views of »visual elements« in literature much further under the influence of *Estetika* (1925) by France Veber (1890–1975), the greatest Slovenian philosopher. Ložar accepted Veber's concept of *aesthetic figure* (Gestalt): the proper object of a positive or a negative aesthetical emotion is beauty or ugliness respectively; our experience of these values is grounded on the so-called »unreal«, i.e. ideal figures in our consciousness. These figures themselves are grounded on our perception of single structural components of the work of art.

From this starting point, in the anthology *Contemporary Slovenian Lyric (Slovenska sodobna lirika, 1933)* Rajko Ložar attempted to determine the specific essence of lyrical poetry as a special literary genre – in contrast to epic poetry and to fiction and drama. Ložar's original and creative idea was to identify Veber's concept of figure with the »mood« (*nastrojenje*) of a lyrical poem. By this invention, every partial view (formal, ideological etc.) was *a priori* excluded from aesthetical thought about lyrical verse. The holistic figure of a lyrical poem – the poem's integral unity – was set up as the only relevant object of poetical experience. Ložar's position was that the figure of lyrical poem represents the man's very being. By this viewpoint, the existential »purpose« of literature is involved. In Slovenian literary context by 1933, Rajko Ložar's definition of lyrical poem as an aesthetic figure is very modern. It is nothing less than the first attempt of an existential approach to literature in Slovenian literary criticism.

JEZIK
LANGUAGE

RAZISKOVALEC SLOVENSKEGA JEZIKA

MARJETA HUMAR

Rajko Ložar se je v času nasilne odrezanosti od domovine veliko ukvarjal z jezikoslovjem, zlasti z naslednjimi področji: koroška narečja, vindišarstvo, izvor in zgodovina slovenskega jezika, etimologija posameznih besed, imen, vloga in usoda narečja v sodobnem času, zlasti koroškega, jezikovni pojavi na stiku jezikov, npr. slovenski jezik in ameriška angleščina, jezik in globalizacija, sleng ipd. V času bivanja v Avstriji (1945–1951) je zapisoval in preučeval koroško narečje. Pozneje je zapiske uredil v slovnico koroških narečij, ki pa ni nikoli izšla. Z jezikoslovjem se je ukvarjal kot etnolog in arheolog: jezik je po njegovem del ljudske kulture, jezikoslovje naj bi odgovorilo na vprašanja o izvoru imen.

Dobro je poznal ameriško, nemško, angleško jezikoslovno literaturo in moderne jezikoslovne smeri, zlasti strukturalizem. Zaradi pomanjkanja informacij, saj v Ameriki ni bilo slovenske literature, pa je jezikoslovnemu dogajanju v Sloveniji lahko sledil le deloma. Nasprotoval je slovenskemu purizmu in pretiranemu pravopisnemu normiranju jezika. Zavedal se je nenormalnosti političnega jezika komunizma. Že zelo zgodaj se je zavedel nevarnosti, ki ogrožajo manjše jezike zaradi globalizacije.

Rajka Ložarja predstavlja *Enciklopedija Slovenije* kot arheologa, etnografa, umetnostnega in literarnega kritika. Avtor prispevka Stane Gabrovec je med drugim zapisal, da je Ložar med koroško emigracijo *raziskoval posebnosti koroške hiše in koroška slov. narečja* ter da je napisal *nekaj študij, v katerih je zavračal skandinavsko in venetske teorije o izvoru Slovencev* [Gabrovec 1992].

Ložarjevo ukvarjanje z jezikoslovjem je vsaj v Sloveniji manj poznano, zato je prav, da pregledamo, zakaj se je ukvarjal z jezikoslovjem, kaj ga je na tem področju zanimalo in kakšni so bili njegovi pogledi na jezik.

Članke o jeziku je Ložar objavljajl v Buenos Airesu in Celovcu v zadnjih letih svojega življenja. Najpomembnejši so:

- Jezikoslovje po drugi svetovni vojni [Ložar 1981],
- Od marnjovanja do žobarenja [Ložar 1982a, 1982b, 1982c, 1982d],
- K jezikoslovni in literarno-kritični klasifikaciji koroškega windisch–idioma [Ložar 1983a],
- Študije o jeziku, narečju in govoru [Ložar 1983b].

Pomembno je poudariti, da so bili vsi članki izdani zunaj Jugoslavije ali Slovenije.¹ Kar nekaj pa jih ni izšlo. Razlogi za to so različni. Članek »Jezikoslovje po drugi svetovni

¹ Zahvaljujem se Ložarjevi nečakinji, mag. Heleni Ložar - Podlogar, ki mi je dala na voljo vse svoje gradivo.

vojni« je npr. poslal uredniku revije *Druga vrsta* Andreju Rotu v Buenos Aires. Revija je prenehala izhajati, besedila pa mu urednik ni vrnil.

Povojna popolna izključitev iz slovenske skupnosti, ki je bila ne samo prostorska, ampak je obsegala tudi prepoved objav – torej za znanstvenika popoln izbris, je ob nedostopnosti slovenske strokovne literature Rajku Ložarju v veliki meri spodrezala življenjske korenine, vzela vse tisto, s čimer se je želel ukvarjati, za kar je živel. V članku »K jezikoslovni in literarno-kritični klasifikaciji koroškega windisch–idioma« [Ložar 1983a] je zapisal o sebi kot izgnancu na Koroškem takole: *Jaz sem skušal pozabiti tegobe dneva in spremenjenih razmer s tem, da sem iskal pota, kako priti zopet v stik z mojim poklicem, to je biti: znanstveni raziskovalec. Iz taborišča sem šel večkrat v Celovec in to zlasti v knjigarne.* In: *Težko je biti znanstvenik v zdomstvu.*²

Tudi raziskovanje slovenskega jezika mu je bilo v tujini v mnogočem oteženo, največkrat onemogočeno, saj zaradi svojega družbenega položaja in dejstva, da je bila Slovenija za t. i. železno zaveso, ni imel na voljo slovenske literature. V 80. letih je v reviji *Družina in dom* zapisal:

S strogo znanstvenega stališča govorjeno je pisanje znanstvenih in polznanstvenih člankov in razprav v zdomstvu izredno tvegana zadeva, ako avtor ne sedi na kaki univerzi ali v kaki knjižnici, ki ima zaloge južnoslovanske in tudi slovenske literature. O tem, da bi bili emigrantje sposobni ustvariti slovensko znanstveno raziskovalno središče s primerno knjižnico, ni govora. [Ložar 1982d: 125]

V Opombah k rokopisu o koroških narečjih pa: *Leta 1978 je izšla v založbi 'Obzorja' posebna študija: Jože Toporišič: Glasovna in naglasna podoba slovenskega jezika ... To delo meni ni znano po vsebini.*³

V času izgnanstva na Koroškem je še imel živ stik s slovenskim jezikom in kulturo. Ob raziskovanju koroške kmečke hiše je zapisoval tudi koroško narečje.

V tem prispevku se bom Ložarjevega raziskovanja koroških narečij samo dotaknila, ker bo to, upam, podrobneje obravnavano drugje. Ko je Ložar v letih 1945–1951 živel v begunskih taboriščih Peggez pri Lienzu na vzhodnem Tirolskem in Spittal na Dravi nad Beljakom, je namreč po koroških vaseh (zapisi so iz Podjune, Roža, Zilje ter *nekaterih obrobni predelov, kot je Obirsko, ter iz hribovitih krajev Radiš in Gur*⁴) raziskoval koroško kmečko hišo in istočasno beležil tudi njihov govor.⁵ Slovnice koroških narečij sicer ni izdal, vendar so bila ta izhodišče, ki je zaznamovalo večji del Ložarjevega poznejšega razmišljanja in pisanja o slovenskem jeziku, ko je bil zaradi emigracije iztrgan iz slovenskega okolja.

Svoje zapiske je pozneje⁶ uredil v (rokopisno) slovnico z naslednjimi poglavji: Uvod; A) Glasoslovje (podpoglavja: Samoglasnik, Dvoglasniki, Soglasniki), Naglašanje, O medsebojnem vplivu. Izpadanje, krčenje; B) Oblikoslovje. Sam je v Uvodu zapisal, da je gradivo o koroških narečjih urejeno *po principu sinhroničnega jezikoslovja* in daje *sinoptičen*

² Opombe k rokopisu o koroških narečjih, str. 93.

³ Opombe k rokopisu o koroških narečjih, str. 100 a.

⁴ Uvod v rokopis o koroških narečjih, str. I.

⁵ Uvod v rokopis o koroških narečjih, str. I.

⁶ Prvi osnutek je Ložar pripravil leta 1950 za slovensko oddajo na celovškem radiu, nato malo pred odhodom v ZDA, zadnjo redakcijo pa v ZDA leta 1980 po obisku v Evropi.

pregled ali sinopsis, ker prikazuje vsa koroška narečja istočasno, ne pa posameznega. Ložar je pojasnil, da je gradivo tako zaradi razmer, saj *kot avtor nisem imel denarja za popolnoma izčrpno raziskovanje terena, kasneje pa tudi ne akademsko-študijskega položaja, na katerem bi bil to gradivo uredil in analiziral po vseh pravilih jezikoslovnega dela*. Pri sistemizaciji je uporabljal Breznikovo in Bajec-Kolarič-Ruplovo⁷ *Slovensko slovnico*. Pri razmišljanju o jeziku je izhajal iz nekoliko prilagojenega de Saussurovega pojmovanja (*la parole in la langue*):

*Vsak Slovenec, kot tudi vsak pripadnik kakega tujega naroda, govori dejansko dva jezika ali govora: Prvega, ki se ga nauči v šoli, drugega, ki se ga nauči v domači hiši. Izmed obeh je s stališča študija jezikov drugi jezik ali govor, to je govor domače hiše ali narečja, mnogo važnejši, kot pa govor standardnega jezika. Ta je v resnici uniformiran in v glasoslovnem in oblikoslovnem oziru manj bogat, kot so narečja, zaostaja za njimi tudi v leksikografskem pogledu, to je v vokabularju, ki je izviren, naraven in ni produkt racijonalizacije.*⁸

Standardni jezik je imenoval tudi visoki. Govorec visokega jezika pa ne more zakriti narečja, iz katerega izhaja. Temu je Ložar rekel tekstura (belokranjska pri Otonu Župančiču), podzvočje (tolminski pri Ivanu Preglju, ljubljanski pri Jušu in Ferdu Kozaku), Američani in Angleži pa označujejo *fonetične posebnosti, ki pri izgovoru drugega jezika, to je priučenega, prihajajo na dan in do izraza, ... accent*.⁹

Ložar je menil, da se narečja bolj spreminjajo kot knjižni jezik, vendar v jeziku delujejo tudi sile, ki se spremembam upirajo. Kolomonov žegen iz druge polovice 18. stoletja ima besedje, ki ga je Ložar našel tudi v času, ko je zapisoval na Koroškem. Narečje je naravni jezik. Pouk slovenščine v narečju bi bil mogoč, če bi bilo to sistemizirano s primerno slovnico in opremljeno s slovarjem: *Taka slovnica bi izdatno izboljšala govor pripadnikov raznih narečij, da bi bil ta govor razumljiv, jasen, estetski in sposoben, da bi se rabil v uradih in v šoli*.¹⁰ V ta namen je Ložar pripravil svoje gradivo o narečjih za izdajo. Pri tem je sebe imenoval jezikoslovski amater, vendar je menil, da je v svojem delu prikazal koroška narečja jasneje kot jezikoslovci strukturalistične šole. Predvideval je, da bodo jezikoslovci (če bi delo izšlo) zahtevali, naj bi bila slovnica *transformativna ali generativna*, kakor jo je za knjižni jezik napisal Claude Vincenot [1975].

V zvezi s koroškimi narečji je veliko razmišljal o t. i. vindišarskem jeziku, ki je mešanica slovenščine in nemščine. O tem se je razpisal v članku K jezikoslovni in literarno-kritični klasifikaciji koroškega windisch–idioma [Ložar 1983a]. Vindišarstvo je nastalo zaradi pritiskov nemške asimilacijske politike, prilagodljivosti in oportunitizma slovenskih ljudi na Koroškem in zaradi njihove zgrešene politične usmerjenosti. Ložar primerja germanizacijski pritisk z ameriško politiko *topilnika (melting pot)*. Opozarja pa

⁷ Zanimivo je, da Ložar omenja Jakoba Šolarja samo včasih. Šolar je naveden kot soavtor v predvojni izdaji *Slovenske slovnice* leta 1940, v predelavah in ponatisih 1947, 1956 in 1964 pa ne, navaja J. Müller v *Enciklopediji Slovenije* v geslu o Šolarju. V opombah k »Jezikoslovju po drugi svetovni vojni« je Ložar zapisal, da Šolar ni omenjen kot avtor Slovnice, ker je pred letom 1956 umrl. Kar ni res. Šolar je umrl leta 1968.

⁸ Uvod v rokopis o koroških narečjih, str. V in VI.

⁹ Uvod v rokopis o koroških narečjih, str. VI.

¹⁰ Uvod v rokopis o koroških narečjih, str. VIII.

* Op. ur.: Več o Ložarjevi obravnavi vindišarskega jezika v tej knjigi v prispevku H. Maurer-Lausegger.

na bistven razloček: Slovenci bivajo na Koroškem 1400 let, v Ameriko pa so izseljenci prihajali prostovoljno.*

Odklanjal je tudi venetsko teorijo, o kateri je menil: *Sancta Simplicitas! Čas bi bil, da bi gospod Jože Šavli našel kako bolj pametno opravilo.*¹¹

Ložarju je bil ljudski jezik del ljudske kulture. To povezanost verjetno izpričuje dejstvo, da je pri urejanju prvega dela *Narodopisja Slovencev* [Ložar (ur.) 1944], sodeloval tudi jezikoslovec Anton Breznik. Po mnenju Slavka Kremenška [1989] je tu Ložar *s sodelavci povzel dotedanja spoznanja o slov. ljudski kulturi*. V drugem delu *Narodopisja Slovencev* [Grafenauer in Orel (ur.) 1952] je bil med drugim objavljen članek Antona Breznika »Ljudski jezik«.

Ložarjevo poglobljeno zanimanje za jezik je izhajalo iz osnovnih znanosti, s katerima se je ukvarjal – iz arheologije in etnologije. Ker se je jeziku bližal kot etnolog, je bilo temelj njegovih raziskav narečje. Kot arheologa so ga zanimala imena ljudstev, ki so živela na slovenskem ozemlju, pa tudi njihova poimenovanja voda, gora, krajev, ki so se ohranjala, ko starih ljudstev že zdavnaj ni bilo več. Na ta vprašanja, ki jih je postavljala arheologija, sta po njegovem odgovarjali paleolingvistika in etimologija. Potrebno pa je bilo znanje latinščine, grščine, pragermanščine, praslovanščine. Pred vojno je kot kustos v Narodnem muzeju v Ljubljani prevzel tudi knjižnico, v Muzejskem društvu pa *dolžnost eksekutivnega knjižničarja*. Tu se je seznanil z indogermanističnimi študijami v revijah *Wörter und Sachen*, *Slavia*, *Byzantino-Slavica*.

S koroškim narečjem se je ukvarjal hkrati z etnografskim raziskovanjem. Še več: v enem od člankov s skupnim naslovom »Od marnjovanja do žobarenja« (*Družina in dom*) je namreč zapisal, da se je skupaj s prof. Robertom Lordom (*Comparative Linguistics. Teach Yourself*, London 1947) spraševal, ali narečja niso pravzaprav področje etnografije glede na podobnosti med govori posameznih teritorijev in njihovimi etnografskimi kulturami. Sploh pa je menil, da je potrebno iti na teren in poslušati ljudi, če se želi ugotoviti izvor imen.

Svoje zapise s Koroške je začel urejevati leta 1969, ko se je kot ravnatelj mestnega muzeja v Manitowocu (Wisconsin, ZDA) upokojil; takrat je ugotovil, da gradivo ni vse, zato je začel študirati jezikoslovno literaturo: angleško, nemško, francosko, italijansko, poljsko in rusko.

Ložar [1981] je ocenjeval, da je bila pred drugo svetovno vojno v jezikoslovju vodilna Evropa, po njej pa sta dobili pomembno mesto Severna in Južna Amerika. Tja so se namreč preselili znanstveniki judovskega rodu pred nacionalsocializmom in tisti, ki so bežali pred komunizmom. V Ameriki se je v letih po drugi svetovni vojni povečevalo zanimanje za jezikoslovje, zlasti za teoretične osnove te vede.

Zanimanje za narečje in jezik sploh je Rajka Ložarja vodilo do Ferdinanda de Saussura, v strukturalizmu in pozneje v sociolingvistiko. V Ameriki se je seznanil s sodobno jezikoslovno literaturo. Bral je dela Andréja Martineta (*Elements of General Linguistics*), Jean Aichisonove (*General Linguistics*), Roberta Lorda (*Comparative Linguistics. An Introductory survey of the interrelations and evolution of languages*), Maria Peia (*Glossary of Linguistic terminology*), Edwarda Sapira, raziskovalca jezikov indijanskih plemen Severne Amerike, očeta *transformativne ali generativne gramatike*¹² Noama Chomskega *Syntactic*

¹¹ Uvod v rokopis o koroških narečjih, str. 88.

Structures, J. P. Sartra, Petra Skoka (*Etimološki riječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*), Andréja Vaillanta (*Grammaire Comparée des Langues Slaves*) in mnogih drugih, od tistih, ki so se ukvarjali s slovenskim jezikom ali slovenskimi ljudskimi pesmimi, pa Frana Miklošiča (*Etymologisches Wörterbuch der Slawischen Sprachen*), Janeza Scheinigga (*Narodne pesmi koroških Slovencev*), Frana Ramovša, Matija Majarja, Karla Štreklja (*Slovenske narodne pesmi*), Joža Glonarja, Antona Breznika, Franceta Bezljaja, Jakoba Riglerja (navaja sicer ime Janez), Tineta Logarja, Clauda Vincenota kot avtorja prve slovenske strukturalistične slovnice *Essai de grammaire slovène* [Vincenot 1975], deloma Jožeta Toporišiča, Ingrid Slavec idr.

Poudarjal je pomen švicarskega jezikoslovca francoskega rodu Ferdinanda de Saussura,¹³ ki je vplival na moderno jezikoslovje tudi z zahtevo po študiju živega jezika. Ložar se je navduševal za strukturalizem, hkrati pa je ugotavljal, da ima velike pomanjkljivosti, zlasti to, da se ne ukvarja z etimologijo in narečji oz. da se pri analizi jezika kot strukture zabrišejo značilnosti narečij, ki jim je moderno življenje že tako zadalo *nepopravljive udarce* [Ložar 1981: 27]. Menil je, da morajo strukturalisti pravilno gledati na narečja in *začeti pripravljati gradivo, da bodo lahko nekoč napisali gramatike ali slovnice posameznih narečnih okrožij in oblik* [Ložar 1981: 29]. Ameriško slovenistiko in tudi dogajanje v Sloveniji je, kolikor je mogel, vseskozi kritično spremljal. Ker je izhajal iz svojih izhodišč, zlasti iz etnologije, je slovenskim jezikoslovcem očital, da kljub navdušenju za koroško slovenščino niso sestavili slovarja tega jezika *in njegovih dialektov, nobenega idiotikona, še manj seveda slovnico* [Ložar 1982a: 12]. Po njegovem o teoretičnem jezikoslovju v osrednji Sloveniji niso nič vedeli, saj so se v šoli učili zgolj slovnice in tekstov iz pesnikov in pisateljev. Celo več, v članku »Od marnjovanja do žobarenja« je zapisal: *Ko je Ramovš odgovarjal nemškimi protislovenskim lingvistom, ni o teoretični lingvistiki vedel nič, pa tudi ne najbolj zagrizeni koroško-nemški učenjak, Primus Lessiak, ... ko je pisal o našem jeziku kot o 'vindiškarskem idiomu'* [Ložar 1982b: 42]. Tudi slovenska strukturalistična šola se bo, po Ložarjevem mnenju, v tem smislu morala prilagoditi slovenskemu jeziku.

Gledal pa je tudi širše. Menil je, da je skrajni čas, da slovenski lingvisti napišejo uvod v splošno in strukturalistično jezikoslovje in sestavijo kompleten slovar jezikoslovne terminologije. *Nekoliko manj naj analizirajo razne posebne govore in nekoliko več naj mislijo na ljudi, ki bi se radi informirali o jeziku, jezikoslovju in modernih strujah te vede, pa se ne morejo. Kajti samo oni nam lahko pojasnijo pojme in izraze s slovenskimi primeri.* V opombi k članku »Od marnjovanja do žobarenja« navaja, da je Jože Paternost izdal *Slovene-English Glossary of Linguistic Terms* (Pennsylvania State University, 1966) [Ložar 1982b: 42]. Med slovniciami je cenil tradicionalno Breznikovo, strukturalistično, ki jo je napisal Claude Vincenot, nekako na sredi pa je bila po njegovem *Slovenska slovnica* (oz. slovnica štirih – Bajec, Kolarič, Rupel in Šolar), ki upošteva jezik pomembnejših pisateljev in govor *kultiviranih miljejev Ljubljane in drugih slovenskih mest*. Zanimivo pa je, da kot pomembne ni omenjal Toporišičeve slovnice, ki je izšla 1976, saj je najverjetneje ni poznal. Ker mu slovenska strokovna literatura zaradi t. i. »železne zavese« ni bila dostopna, ni omenjal ali poznal *Slovarja slovenskega knjižnega jezika*, ki je začel izhajati leta 1970. Do časa, ko so

¹² Uvod v rokopis o koroških narečjih, str. XIV.

¹³ Ferdinand de Saussure: *Course in General Linguistics*. Translated by Wade Baskin. New York, Toronto in London: Mc Graw-Hill Book Comp. 1966.

bili objavljeni Ložarjevi članki, so sicer izšli že trije deli (A–H, I–Na, Ne–Pren).

Ložarjevo izhodišče je bila misel, da jezik in govor spadata med najosnovnejše izraze človeka, njegove zavesti in kulture; sprejemal je Humboldtovo tezo, da je človek človek po zaslugi jezika. Po njegovem o takem razmišljanju v slovenskem jezikoslovju *ni dosti ali nič sledov*. Za slovenski jezik je menil, da je vedno tesno povezan z narodnim vprašanjem.

Slovenska jezikoslovna zgodovina kaže na marsikatero neskladnost z razvojem jezika. Slovnice, pravopisi in slovarji korektnih besed so po Ložarjevem mnenju pomembni, vendar gredo v mnogih primerih ta dela predaleč. Slovenski purizem v 19. stoletju pa sploh, saj *noben jezik ni otok, kakor tudi noben narod ni otok, ki ne bi imel nobenih zvez z ostalim svetom. Tujka je v vsakem jeziku fundamentalna sestavina* [Ložar 1983b: 19]. Za Slovence naj bi bilo značilno, *da se je puristom potem pridružil pravopisec, moderni birokrat jezika. Kar zadeva pravopise, jih imamo veliko*, vendar je Ložar zapisal: *Jezik gre seveda v večini primerov mimo njih, kakor da jih ni*. In dodal: *Jezik, ki ni podvržen regulaciji, podivja* [Ložar 1983b: 18–45].

Ložar je bil prepričan, da je svetu zavladata strukturalistična smer, ki je meje in pojme jezikovne vede neznansko razširila, uvedla novo metodiko in izrazoslovje. Osnovni pojem je jezikovna sprememba; velika večina jezikovnih sprememb je posledica spontanega delovanja človekovega duha, tudi globinske zavesti. Jezik spreminjamo, ne da bi se tega tudi zavedali; angleško piščoči jezikoslovci uporabljajo za to spremembo jezika izraz *drift* (to, kar nosi ali giblje, in to, kar je nošeno). Ložar je zamisel o *driftu* prevzel od jezikoslovca Maria Peia, ki je jezik primerjal z ledenikom: notranje spremembe izvirajo iz jezika samega, zunanji drift na ledeniku je tisto, kar nanj pada; ledenik prinese vse s seboj v dolino. Mario Pei: *Drift je od nas domnevana tendenca jezika v smeri splošne spremembe v njegovi strukturi, v teku določene dobe in na podlagi specifičnih pojavov, npr. v glasoslovju*. Povzročajo ga premiki ljudstev, družbene značilnosti, geografske razlike (zaradi teh nastanejo narečja); klasični primer drifta je razselitev indo-evropskih plemen. Spremembe v narečjih niso tako velike kakor v knjižnem ali standardnem jeziku. Knjižni jezik ima na razpolago slovnice in leksikografska dela, ki mu kažejo pot, predvsem pa pesnike in pisatelje, ki jezik bogatijo. V narečju je nosilec jezikovnih sprememb človek, v visokem jeziku pa gramatika in pravopis. V narečjih nastajajo spremembe *v psihološki stvarnosti, v knjižnem jeziku pa v logični – vsaka slovnica je logika duha* [Ložar 1983b: 12].

Rajko Ložar je o jezikovnih spremembah veliko razmišljal. Prinašajo jih nove razmere in pogosto še usodnejši geografski premik. Ta pa lahko vpliva tudi na ohranitev določenega jezika. Izseljenci, ki so prišli v Ameriko pred prvo svetovno vojno in so zelo dobro govorili narečje, iz katerega so izhajali, so Ložarja, ki je prišel tja po drugi svetovni vojni, opozarjali na to, da govori drugačen jezik, kot so se ga oni učili v šoli. Spremembe so bile razložljive s slovenskim gospodarskim in družbenim razvojem [Ložar 1982b: 12].

Ker je v Ameriko emigriralo veliko znanstvenikov judovskega rodu, zlasti iz Rusije, Češkoslovaške, je bila zato zelo popularna ruščina, ki so jo poučevali marsikje. V Ameriki se je v tem času začelo gibanje za priznanje jezikov malih narodov kot enakovrednih na področju jezikoslovja in literature (Clarence Manning, Dimitrij Čiževskij, Rado Lenček, profesor slovanskih jezikov na Univerzi Kolumbija v New Yorku). Ložarja pa je žalostilo,

da so se Slovenci v Ameriki premalo zanimali za svoj jezik (na Univerzi Wisconsin so, npr., hrvaščino poučevali, slovenščine pa ne). Takrat ni bilo nobenega otroka slovenskih povojnih emigrantov, rojenega v domovini, ki bi bil študiral jezikoslovje. Na drugi strani je Radu Lenčku priznaval, da je z ustanovitvijo Society for Slovene Study, ki je združila Američane in Kanadčane, v glavnem predavatelj na univerzah, ki so se ukvarjali s slovenskim jezikom, in je med drugim izdajala dve reviji (*Newsletter in Papers in Slovene Studies*), prebil ameriški znanstveni šovinizem in uveljavil slovenistiko v panameriškem jezikoslovju. Menil pa je, da tudi ameriški jezikoslovci, ki pripadajo Society for Slovene Study, ne poznajo slovenskih narečij in ne njihove vloge, pri tem je izvzel Rada Lenčka.¹⁴ Organizacijo Society for Slovene Studies je videl bolj kot *akademski ghetto*, bolj podobno *srednjeveškemu cehu*, kot pa *modernejši znanstveni organizaciji ... ker si nič ne prizadeva, da bi širila prosveto med širokimi krogi*.

Zelo kritičen je bil do raziskave govora Slovencev v Železnem okrožju v Minnesoti, ki jo je opravil prof. Paternost, saj je raziskoval njihov slovenski jezik, ne da bi informante vprašal, iz katerega narečja izhajajo. Ložarju je bilo nesprejemljivo tudi to, da je eden od članov Society for Slovene Studies imenoval koroški uvularni r *bizaren*.

Tudi do svojega jezikoslovnega dela je bil zelo kritičen: *Gradivo koroških dialektov sem uredil po principih Breznikove Slovnice. V tem oziru sem otrok svoje dobe in to je bila doba tradicionalne lingvistike in ne modernega strukturalizma* [Ložar 1981: 22–23].

Življenje v bolj odprtem in razvitejšem okolju, kakor je bilo slovensko, in študij sociolingvistike sta razširila Ložarjev pogled na jezik.

Zavedal se je tega, da so totalitaristični režimi uporabljali jezik, ki je služil politični manipulaciji. O tem je pisal že v 80. letih, sicer pa so se analize tega jezika v Evropi pojavile šele v 90. letih 20. stoletja (pri Rusih Zemskaja, ki ga imenuje *jazik lži, novojaz*, pri Čehih Exnerjeva, Poljaki ga imenujejo *novomova* itn.). *Totalitaristični režimi, kot je komunizem, uporabljajo v svojih odredbah in literaturah jezik, ki ga moramo imenovati 'strankarski žargon' in ki se ga mora podložnik takega režima posluževati, ako hoče kam priti*, pa je zapisal Ložar [1982b: 12].

Že na začetku 80. let je opozarjal na govore in posebne jezike, ki jih ustvarja in uporablja moderna porabniška družba – na žargon in sleng:

Trgovsko-industrijska civilizacija, konsumerizem, masovna občila, kot so radio in televizija, vseh vrst gibanja, ki so se pojavila po koncu druge svetovne vojne, popularna glasba itd. itd., so ustvarili posebno ugodna tla za posebne eksotične jezike in govore, ki navadnemu zemljanu niso pristopni. [Ložar 1982c: 76]

Naravna posledica teh sprememb so po Ložarjevem mnenju *sintetični jeziki in sintetične jezikovne strukture, zlasti kratice*. Opozoril je na TOZD, ki ga je imenoval *ljubljska konglomeratna cvetka*, in se bal dejstva, da *[n]astaja čisto nova folklorja tehnokratsko-konsumerističnega veka, ki grozi spodriniti vse stare folklore, kar se ji bo tudi posrečilo, ker ta nova folklorja prihaja iz srede samega nosilca potrošniške družbe, to je ljudstva* [Ložar 1982c: 76]. Spremembe namreč ne zadevajo samo leksike, temveč posegajo veliko širše.

¹⁴ Ložar pa pripominja, da so Lenčkove razprave težko berljive, z grafičnega stališča pa za *opešane oči* skoraj nedostopne [Ložar 1981: 28].

Nekoliko prej kakor mi pa se je zavedel nevarnosti, ki jo za sporazumevanje ali jezik prinaša globalizacija. Ložar je že v 80. letih začutil, da se v jezikih marsikaj spreminja. V tem procesu so po njegovem najaktivnejši germanski jeziki, npr. angleščina in nemščina, zlasti pa je vplivna Amerika. Z vključevanjem ameriškega izrazja v posamične jezike nastaja govorica, ki je skoraj univerzalna. *Ti govori tudi uničujejo stare dialekte, pa tudi same jezike.* Po njegovem mnenju so zlasti narečja ogrožena tako kot okolje. Treba jih je varovati, saj so *izraz duševne kulture ljudstva.* Ogrožajo jih človekova mobilnost (avto, preseljevanje v kraje službe, množične komunikacije z reklamo, turizem).

Da se razširijo možnosti trgovine in industrije, mora biti jezik vsem razumljiv, tudi na domačih trgih ga je treba poenostaviti (v angleščini se komplicirani sklopi glasov poenostavljajo), jezik mora biti poliglotten, to mešanico razširjajo občevalna in informacijska sredstva (Naš tednik v Celovcu), kot je drugod sintetika, mora biti tudi v jeziku.

Ložar je v 80. letih 20. stoletja vedel, da angleščina in njena ameriška različica postajata mednarodno sporazumevalno sredstvo [Ložar 1938b: 36]. Angleščina je spodrinila francoščino tudi na področju diplomacije in trgovine. Slovenščino pa je v nekdanji Jugoslaviji ogrožala tudi srbohrvaščina.

Na njegovo spremljanje najnovejših raziskav kaže poznavanje dela Ingrid Slavčeve. Slovenski govor je bil ogrožen tudi med izseljenci v zahodni Evropi. Ložar je ob primerjanju ugotovitev Ingrid Slavčeve, ki je raziskovala govor izseljencev v Mannheimu v Zahodni Nemčiji [Slavec 1982], zaključil, da so se tja preselili najmanj izobraženi in prosvetljeni Slovenci, ki bi jim bilo treba ohraniti narodno zavest in slovenski jezik.

Zanimivo je, da je tudi v razmerah globalizacije, ki jih je Ložar dobro zaznal, izražal skrb za izgubo narečij, ne pa jezikov. Da je bil odrezan od Slovenije, kaže njegovo mnenje, da za koroško narečje zaenkrat ni vzrokov za zaskrbljenost. Za mladino emigrantov v Ameriki, kjer je razmere zelo dobro poznal, pa je vedel, da je ogrožen njihov materni jezik, ne samo narečje, zato je pozval k temu, *da bi odgovorni krogi začeli ta problem raziskovati in storili potrebne korake, da se razkroj pravočasno prepreči* [Ložar 1983b: 36].

SKLEP

Povedano je le del tega, kar se v zvezi z jezikoslovjem lahko reče o Rajku Ložarju. Velik del njegovega tovrstnega študija in objav je povezan z dialektologijo, zlasti s koroškim narečjem, in z etimologijo, s čimer je dopolnjeval svoja etnološka in etnografska spoznanja. Bil je gotovo eden od Slovencev, ki je poznal najpomembnejšo jezikoslovno literaturo svojega časa, veliko manj pa slovensko. Kot prenicljiv duh se je zavedal, da živi v času velikih družbenih sprememb, ki bodo močno vplivale tudi na jezik.

V Sloveniji glasu Rajka Ložarja vsa povojna leta ni bilo slišati. Režim, ki se je odrekel izobražencem, gotovo ni mogel preživeti. Konec totalitarizma, tudi v slovenski znanosti in jezikoslovju, kakor smo mi na srečo doživeli. Rajko Ložar pa ni mogel prispevati takega deleža k slovenski znanosti, bi lahko.

LITERATURA

BREZNIK, ANTON

1952 Ljudski jezik. V: Grafenauer in Orel (ur.): 15–11.

GABROVEC, STANE

1992 Ložar, Rajko. V: *Enciklopedija Slovenije* 6. Ljubljana: Mladinska knjiga: 331–332.

GRAFENAUER, IVAN IN BORIS OREL

1952 (ur.) *Narodopisje Slovencev II*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

KREMENŠEK, SLAVKO

1989 Etnologija. V: *Enciklopedija Slovenije* 3. Ljubljana: Mladinska knjiga: 63–67.

LOŽAR, RAJKO

1944 (ur.) *Narodopisje Slovencev I*. Ljubljana: Klas.1981 Jezikoslovje po drugi svetovni vojni. *Druga vrsta* [Buenos Aires] 4: 22–32.1982a Od marnjovanja do žobarenja. *Družina in dom* [Celovec] 33 (1).1982b Od marnjovanja do žobarenja. *Družina in dom* [Celovec] 33 (3).1982c Od marnjovanja do žobarenja. *Družina in dom* [Celovec] 33 (5).1982d Od marnjovanja do žobarenja. *Družina in dom* [Celovec] 33 (8).1983a K jezikoslovni in literarno-kritični klasifikaciji koroškega windisch–idioma. *Meddobje* [Buenos Aires] 19 (3–4):184–204.1983b Študije o jeziku, narečju in govoru, *Meddobje* [Buenos Aires] 19 (1–2): 18–45.

SLAVEC, INGRID

1982 *Slovinci v Mannheimu*. Ljubljana: Znanstveni inštitut FF.

VINCENOT, CLAUDE

1975 *Essai de grammaire slovène*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

LOŽAR'S RESEARCH OF SLOVENIAN LANGUAGE

SUMMARY

In the period of being forcibly cut off his homeland (refugee in Austria, emigrant in the U.S.A.) Ložar took an active interest in linguistics, especially in its following elements: the origin of languages, the origin and history of Slovenian language, etymology of words and names, sociolinguistics (the role and fate of dialect in this »technocratic world and consumer society«), linguistic phenomena as a result of contact of two languages, i.e. American English and Slovenian, etc. During his stay in Austria between 1945 and 1951 he recorded and studied different Carinthian dialects; this, however, is the topic of another paper.

Ložar's linguistic treatises, written mostly in the 1980's, were published by several Slovenian publications printed outside Slovenia: *Meddobje* and *Druga vrsta* (both in Buenos Aires), and *Družina in dom* (Klagenfurt/Celovec, Austria).

Ložar was extremely well acquainted with foreign, especially American, German, and British linguistic literature. He also followed modern linguistic orientations and events in Slovenia. This paper examines his linguistic work in relation to the simultaneous linguistic activity in Slovenia.

SLOVENSKO-NEMŠKA DVOJEZIČNOST NA KOROŠKEM IN RAJKO LOŽAR

HERTA MAURER-LAUSEGGER

UVOD

Rajko Ložar je bil eden številnih slovenskih vojnih beguncev, ki so maja in junija 1945 rubežali pred partizanskimi četami iz Slovenije na Koroško, kjer so se sprva naselili v velikem taborišču na Vetrijskem polju pri Celovcu, nato pa v taborišču Peggez pri Lienzu in končno v taborišču v Spittalu na Dravi [prim. Pemič 1992: 238]. V novem okolju so ga začele zanimati knjige o Koroški, predvsem pa položaj koroških Slovencev in njihova kultura [prim. Ložar 1984a: 184]. V času svojega bivanja v vzhodnotirolskem begunskem taborišču Peggez, predvsem pa, ko je živel v taborišču v Spittalu na Dravi, se je vozil z vlakom do Beljaka ali do Celovca, nato pa s kolesom po južnokoroških vaseh Roža, Podjune in Zilje, kjer je popisal okoli 140 kmečkih domačij. Posamične stavbe je upodobil tudi v skicah in načrtih.* Koroški Slovenci so se z njim pogovarjali v slovenskih narečjih in govorih, kar je pri Ložarju zbudilo zanimanje za jezikovne posebnosti. Na terenu je zapisoval vse, kar se mu je zdelo zanimivo. Urejanja in obdelave tega gradiva se je lotil šele v Manitowocu po upokojitvi leta 1969. Sam je o tem zapisal:

Ko sem videl, da gradivo samo ni vse in da bo treba za jezikovno gradivo poseči tudi v samo jezikoslovno vedo, sem začel iskati potrebno literaturo in v veliko pomoč so mi bile ameriške knjižnice z njihovimi bogatimi zalogami in nadvse smotro uredbo. Ker pa so bila dela v knjižnicah večinoma trdo vezana in dostop do knjižnic vezan s stroški, sem moral začeti gledati tudi po takih lingvističnih delih, katera bi imel sam in jih rabil doma. To se mi je v veliki meri posrečilo in nabral sem lepo število mehkih izdaj ali tako zvanih »paperbackov«. V tej literaturi ter v trdo vezanih izdajah, pisanih v angleščini, nemščini, francoščini in italijanščini, pa tudi v poljščini in ruščini, sem dobil na eni strani osnovne pojme o teoriji jezika in narečja, na drugi strani pa vpogled v razvoj lingvistike. K temu je prišla kot zelo važna komponenta tudi ameriška angleščina, ki je za vsakega dialektologa »conditio sine qua non« in o kateri danes lahko rečem, da sem edini Slovenec, ki jo obvladam od te strani. [Ložar 1983b: 18]

V pričujočem prispevku se osredotočamo samo na izbrane segmente iz Ložarjevih študij, namenjenih vprašanju slovensko-nemške dvojezičnosti na Koroškem. Ložarja je zanimal problem germanizacije južnokoroškega dvojezičnega ozemlja, predvsem vprašanje t. i. vindišarskega jezika, ki ga ni mogel doumeti v pravem pomenu besede. Njegova stališča do te problematike je treba videti v kontekstu, kakor ga je doživljal sam, pa tudi glede na možnosti, ki jih je imel za dostop k jezikoslovni literaturi. Pri analizi njegovih stališč do jezikoslovnih vprašanj je treba upoštevati še dejstvo, da Ložar zaradi omejene dosegljivosti strokovne literature ni mogel dobiti celovitega pogleda v tiskane vire, ki bi mu bili lahko

* Op. ur.: Več o tem v tej knjigi v prispevku V. Hazlerja.

pomagali razvozlati marsikako vrzel. Kot emigrant je preživel več kot tri desetletja v ameriški tujini, v jezikovnem okolju, ki je neprimerljivo s sociolingvistično zapletenim položajem v slovenskem jezikovnem prostoru na stičišču jezikov in kultur.

Za razumevanje pojava t. i. vindišarjev na Koroškem je potrebno dobro poznavanje zgodovinskega ozadja, ki ga želimo najprej kratko orisati. S tem je povezano tudi dobro poznavanje sociolingvistično občutljivih razmerij med nemščino in slovenščino v deželi, ki ponuja odgovor na marsikako odprto vprašanje.

DVOJEZIČNOST NA KOROŠKEM

Za Koroško je značilno več kot tisočletno sožitje slovenskega in nemškega jezika, ki ga obremenjujejo zunajjezikovni dejavniki. Od zgodnjih obdobjev je bila slovenščina v podrejenem položaju z neugodnim razvojem, ki je lahko nesorazmerno in enostransko vplival na *proces regionalne, socialne, tematične in komunikativno-funkcionalne diferenciacije*.¹ Od srednjega veka srečujemo na Koroškem *slovensko-nemški bilingvizem* oz. *slovensko-nemško diglosijo* [Neweklowsky 1989: 204], *diatopično in diastriatično različno izoblikovano sožitje dveh, med seboj ne neposredno sorodnih jezikov* [Hafner 1985: 47]. Koroška je etnično in jezikovno heterogena dežela, kar otežuje klasifikacijo dvojezičnosti. Pogosti so mešani tipi dvojezičnosti, ki se gibljejo v širokem spektru dveh skrajnostnih oblik, torej v prostoru od diglosije do bilingvizma [Hafner 1980/81: 56; 1981: 429; Schellander 1988].

Uradni deželni jezik Koroške je nemščina, na jezikovno mešanem ozemlju južne Koroške pa je kot dodatni uradni jezik priznana tudi slovenščina. Nemško govoreče koroško prebivalstvo slovenščine največkrat ne obvlada. Še do prednedavnega so bili le redki nemško govoreči, predvsem iz izobraženskih krogov, ki so se naučili slovensko. Šele po razpadu bivše Jugoslavije, predvsem pa po vstopu Slovenije v Evropsko unijo, opažamo večje pozitivne premike v prid slovenščini. Zanimanje za slovenski jezik pri nemško govorečem prebivalstvu narašča, kar je opazno v rahlo naraščajočem številu k dvojezičnemu pouku prijavljenih otrok, pa tudi v deležu študentov na celovški univerzi, ki se pri študiju vse raje odloča za slovenščino kot izbirni predmet. Živa je zavest, da v skupni Evropi slovenščina postaja vse pomembnejša in da je njeno znanje potrebno predvsem iz gospodarskih in poklicnih razlogov.

Zgodovinski oris od naselitve do konca Druge svetovne vojne

Ok. leta 600 po Kr. so se po Koroškem naselili Slovani in se pomešali s tamkaj že naseljenim keltsko-romanskim prebivalstvom. Skupno so živeli v slovanski plemenski zvezi Karantancev s središčem v Krnskem gradu na srednjekoroškem Gosposvetskem polju. Redka poseljenost tega območja v zgodnjem srednjem veku in ugodne naravne okoliščine so bile povod za kolonizacijo nemškega prebivalstva [Fräss-Ehrfeld 2000: 25 sl.]. Slovanske kneze

¹ Več o tem gl. Hafner 1980/81: 57 sl. in Hafner 1985.

so leta 820 spodrinili bavarsko-frankovski grofje, ki so prevzeli zakonodajo in vojaško poveljstvo. Odtlej je ostala oblast na Koroškem v nemških rokah [prim. Rektorenkonferenz 1989: 63]. Slovanske jezikovne otoke na zgornjem in srednjem Koroškem je kmalu zajela nemška asimilacija. In tako se je na začetku novega veka izoblikovala nemško-slovenska jezikovna meja, ki je potekala ok. leta 1500 od Šmohorja v Ziljski dolini prek Dobrača, Osojskih Tur, Štalenske gore, južnega pobočja Svinške planine in jugovzhodno naprej proti koroško-štajerski meji. Labodska dolina je bila poseljena pretežno z nemškim prebivalstvom. Tudi v južnih predelih Koroške so bili trgi in mesta večinoma nemški, plemstvo pa sploh [Fräss-Ehrfeld 2000: 26]. Ta jezikovna meja se do 19. stoletja ni bistveno spremenila.² Prebivalstvo namreč dotlej še ni razmišljalo po etnično-nacionalnih načelih, saj v agrarno-fevdalnem času ni bilo pomembno, ali se je podložnik izražal v nemškem ali pa v slovenskem jeziku. Zemljiškega posestnika je zanimal obdelovalec zemlje, ki mu je zagotavljal zemljiško dajatev [Fräss-Ehrfeld 2000: 26].

V prvi polovici 19. stoletja se je na Koroškem začela delitev na nemško in slovensko kulturno družbo. Proces nacionalne diferenciacije se je nadaljeval vse tja v drugo polovico 19. stoletja. Do leta 1848 je na Koroškem potekalo dokaj vzajemno sožitje Nemcev in Slovencev v skupnem kulturnem prizadevanju, po revoluciji pa so se razmere spremenile [prim. Fräss-Ehrfeld 2000: 29]. Leta 1851 je bila v Celovcu ustanovljena Družba sv. Mohorja, ki je skrbela za tisk in izdajanje slovenskih knjig in časopisov. Celovec je postal za nekaj časa duhovno-kulturno središče vseh Slovencev. Namen slovenske publicistične dejavnosti v drugi polovici 19. stoletja je bilo nenehno prizadevanje za *enakopravnost slovenskega jezika na vseh področjih političnega, kulturnega in gospodarskega življenja* [Malle 1979: 212]. Kot drugod po avstro-ogrski monarhiji se je tudi na Koroškem izoblikovala dvojna identiteta, avstrijsko-nemška in avstrijsko-slovenska.

Šibka socialna podoba koroških Slovencev se v drugi polovici 19. stoletja ni okrepila. Politična in gospodarska moč na Koroškem se je osredotočala na nemško-nacionalni liberalni tabor [Domej 1999: 262]. Na obrobje dvojezičnega ozemlja industrializacija zaradi pomanjkanja kapitala skorajda ni prodrla [Prunč 1985: 112]. Agrarna kriza in propad koroškega rudarstva in industrije železa sta v zadnjih desetletjih 19. stoletja povzročili gospodarski zastoj celih pokrajin, kar je predvsem v jugovzhodnem delu Koroške pospeševalo odseljevanje dvojezičnega prebivalstva.³ Slovensko kmečko prebivalstvo je imelo možnost za višjo izobrazbo samo s študijem teologije [prim. Prunč 1985: 112 sl.; Suppan 1978: 297]. Zaradi stalne odvisnosti od prevladujoče nemške strani so bili dvojezičniki, zaposleni v drugih poklicih, največkrat sposobni le za pasivno etnično lojalnost [prim. Prunč 1985: 114].

V drugi polovici 19. stoletja se je na Koroškem izoblikovala nemška liberalna-antiklerikalna usmeritev, ki je zavzela vodilno mesto, na slovenski strani pa se je sprva uveljavila konzervativna katoliško-klerikalna smer. Nemci so privzeli mentalno in propagandistično vlogo prosvetitelja in nosilca kulture, vlogo naprednega in državotvornega

² Značilno je, da meja poteka ravno in da ne vključuje jezikovnih otokov. Izvzeta je le Kanalska dolina z nemškimi in slovenskimi naselji [Zwitter 1979: 13 sl.].

³ Ok. leta 1910 je bilo skoraj 71 % slovenskega prebivalstva zaposlenega v kmetijstvu in gozdarstvu, v industriji in obrtništvu pa le 12 %. V večjih koroških mestih se slovensko delavstvo zaradi šibke industrializacije ni moglo razviti [Valentin 2003: 174; prim. Suppan 1983: 140; Malle 2000].

naroda, kar je aktivno pospeševalo asimilacijsko politiko [prim. Domej 1999: 262]. Zakon o društvih, ki je začel veljati leta 1867, je omogočil nastanek številnih društev (kulturnih, šolskih ...), tudi takšnih, ki so lahko delovali z narodnopolitičnimi cilji [Drobesh 1995: 131]. Proces germanizacije se je nadaljeval, slovensko-nemška meja pa se je še umikala [prim. Prunč 1985: 122].⁴ Upadanje slovenskega deleža prebivalstva na Koroškem je bilo opazno tudi v šolstvu, ki je bilo v dvojezičnih predelih Koroške do leta 1855 v rokah slovenske duhovščine [Pohl 2002: 182]. Uvedba t. i. utrakvistične šole v letu 1869 je povzročila preureditev koroškega slovenskega obveznega šolstva. Osrednji namen utrakvistične šole je bil, da se otroci, ki jim je materinščina slovenski jezik, naučijo nemško. To načelo se je uveljavilo predvsem v osnovnem šolstvu na podeželju, v mestih in trgih pa je potekal pouk skoraj izključno v nemščini. *Učitelji in uradniki so postali udeleženci in nosilci narodnostnega boja*. Politične in gospodarske sile v deželi in državi so jih pritegnile k zaveznikom nemško-nacionalnega gibanja [Domej 2000: 32].

V začetku 20. stoletja je bila koroška socialna demokracija kljub vsem izjavam o nevtralnosti v *prvi vrsti »zbiralna kad« nemško usmerjenega prebivalstva* [Valentin 2003: 182].⁵ Asimilacijski pritisk je skrbel za nenehne zaostritve narodno-političnih razmer, pridružila se jim je še asimilacijska propaganda, ki je nemščini naklonjenega, slovensko govorečega Korošca podpirala, slovenščini naklonjenega Slovenca pa odklanjala in ga opredeljevala kot norega, ki da je pod zunanji vplivi [prim. Prunč 1985: 113]. Nemec (tj. učitelj, šolska oblast, veleposestnik, gostilničar, uradnik) je še nadalje veljal za antiklerikalnega, liberalnega in naprednega, Slovenec (tj. lik duhovnika) pa za nazadnjaškega, zavestno tradicionalno nefleksibilnega in konservativnega. Propaganda je pospeševala konflikt tudi na jezikovnem in šolskem področju, tako da se je med prvo svetovno vojno ozračje močno zaostriilo. V upanju na več podpore s slovenske strani so se koroški Slovenci začeli vse pogosteje ozirati proti Ljubljani [prim. Till 2000: 77 sl.].

Po plebiscitu leta 1920 in nastanku nove državne meje je Koroška postala del avstrijske države. Pravni položaj Slovencev se je spremenil. Nemščina je bila uvedena kot izključni državni jezik. Položaj koroških Slovencev se je slabšal, ker so politične razmere slovenski manjšini odvzele tako rekoč vso posvetno inteligenco, pa tudi velik del duhovščine. Slovensko narodno gibanje je tudi na Koroškem zabeležilo nekaj uspehov, kar pa je povzročilo, da so zaostritve med Slovenci in Nemci postale vse bolj napadalne [prim. Zorn 1970: 507; Fischer 1989: 73; Moritsch 1995: 21]. Državna meja je povzročila velike spremembe v socialno-kulturnih in komunikacijskih razmerah na Koroškem. Stikov in komunikacije z drugim slovenskim etničnim prostorom je bilo vse manj, in tako je socialna podoba koroških Slovencev doživljala precejšnje motnje. Umik koroških slovenskih posvetnih izobražencev je zapustil negativne posledice, ki so se izrazile predvsem v upadu kulturnega delovanja. Kulturno-socialne razmere in kulturno-komunikacijski mehanizmi so raven slovenščine znižali na stanje, kakršno je bilo za Koroško značilno ob koncu 18. stoletja. Spet je zaživel ustno izročilo (ljudsko pripovedništvo, versko in posvetno ljudsko gledališče), z njim pa tudi ljudski jezik. Slovenščina se je ohranila v krajevnih, verskih, kulturnih in izobraževalnih

⁴ Več o germanizaciji Koroške Grafenauer 1984.

⁵ Vprašalnica iz leta 1909, ki jo je sestavilo vodstvo stranke, dokazuje, da v nobenem koroškem okraju ni bilo drugojezičnih organizacij. Vse *rein deutsch organisiert* [povsem nemško organizirano] je bilo običajno geslo, ki so ga vsebovale vprašalnice [Valentin 2003: 182].

strukturah. Prizadevanje za jezikovno normo je bilo vse večje, pa tudi jezikovna lojalnost se je zboljšala. Zaradi odrezanosti dežele od osrednjeslovenskega komunikacijskega prostora se je razvila funkcionalna zvrst govorne slovenščine, z njo pa tudi hiperkorektni jezikovni pojavi po načelu *govori, kakor pišeš* [prim. Hafner 1980/81: 50; Schellander 1988: 268]. Ta jezik se je od tridesetih let 20. stoletja postopoma spet prilagajal splošnemu vseslovenskemu govornemu standardu [prim. Hafner 1980/81: 59 sl.].

Leta 1925 so socialni demokrati sprožili razpravo o kulturni avtonomiji koroških Slovencev. Osnutek zakona, ki je bil predložen koroški deželni vladi, je propadel zaradi nezdržljivih nasprotij predstavnikov obeh narodnih skupnosti.

Zadržki slovenske strani do vprašanja osnutka zakona o kulturni avtonomiji so bili toliko bolj upravičeni, ker je prav v tem času vedno bolj zmagovala tako imenovana »vindišarska teorija« ... Vzporedno s prizadevanji po razcepitvi Slovencev v dve med seboj ločeni (po možnosti tudi etnični) skupnosti moremo od leta 1926 slediti zavestnemu prizadevanju po kolonizaciji rajhovskih Nemcev kot najtrdnjega nemškega elementa na območju južne Koroške ... Po pregledu iz leta 1930 se je do tega časa naselilo na Koroško – in to v glavnem na južni del dežele – 76 družin rajhovskih Nemcev na površini 3861 ha zemlje ... Do konca leta 1932 so naselili na Koroškem 139 družin rajhovskih kmetov, ki so prevzeli skupaj nad 6500 ha. [Zorn 1970: 519, 521]

Po letu 1930 je bil v Avstriji čas splošne gospodarske in notranjepolitične krize. Vpliv nacizma je postajal vse močnejši. V letih totalitarnega režima (1934–1938) so potekala prizadevanja za kompromis v šolskem vprašanju. Načrte je leta 1938 prekrizala oblast nacionalsocializma.

Jezikovna politika je merila na takojšnjo odstranitev slovenščine iz državnega območja ... Takoj so se lotili ponemčenja šolstva in otroških vrtcev. V šolskem letu 1938/39 so bili odpravljeni ostanki t. i. (dvojezičnega) utrakvističnega šolstva, prav tako slovenski učbeniki in učenje latinice. Slovenski učitelji so bili prestavljeni v nemške kraje. [Sima 2002: 31 sl.]

S Hitlerjevim napadom na Jugoslavijo aprila 1941 se je etnično čiščenje na Koroškem nadaljevalo. *Številčno šibka slovenska elita – duhovščina, predstavniki kulturnih in gospodarskih organizacij in društev – je bila internirana* [Domej 2000: 35]. Uporaba slovenščine je bila prepovedana. Sledila sta pregon elitnega slovenskega kmečkega prebivalstva iz domovine in zapor v koncentracijskih taboriščih: 14. in 15. aprila 1942 je bilo izseljenih 221 slovenskih družin (skupno 1.075 oseb) [Sima 2002: 37; Domej 2000: 35]. *Slovence so izganjali, zapirali v ječe, kaznilnice in koncentracijska taborišča, morali so na prisilno delo, nacionalsocialisti so izvajali doma in v tujini program popolne germanizacije preostalega slovenskega prebivalstva* [Malle 2002: 5]. Cilj nacistov je bil, da povsem odstranijo slovensko etnično skupino. *Tu so se srečale stare sanje koroških nemških nacionalcev s Hitlerjevim poveljem: »Naredite mi to deželo spet nemško!«* [Sima 2002: 29].

Po vojni je prišlo po uredbi Provizorične Koroške deželne vlade z dne 3. oktobra 1945 do preureditve dvojezičnega šolstva na Koroškem. Dvojezični pouk je bil predpisan za prve tri šolske stopnje. Od začetka četrtega letnika je bil predviden prehod k nemškemu učnemu jeziku, slovenski pouk pa se je skrčil na štiri ure tedensko. Ta šolski model je doživljal nenehno krizo, ker so ga odklanjale vse strani koroškega prebivalstva. Zaradi močnega političnega pritiska je bil v tistem času odnos do slovenščine pri mnogih dvojezičnih

Korošcih zelo odklonilen [Domej 2000: 36–39], kar lahko preberemo tudi v *Koroški kroniki*, glasilu Britanske obveščevalne službe, ki je izhajalo med vojaško zasedbo. O zaničevanju slovenskega maternega jezika je zapisano naslednje:

Visok uradnik me je nedavno vprašal: Kako je to, da prihajajo ljudje iz krajev, kjer razen orožnika ni nobenega Nemca, ljudje ki se jim pozna na govorjenju, da niso Nemci, in strastno ugovarjajo proti novi uredbi o šolstvu ter izjavljajo, da svojih otrok ne bodo pošiljali k slovenskemu pouku. Kako je to? Saj bi se morali ljudje zavedati, da je dobro, če govoriš dva jezika?...

Zdaj lahko odgovorimo na vprašanje dotičnega gospoda: Slovenci, ki odklanjajo materinski jezik, so ali duševni siromaki, ali po agitaciji vsenemcev zapeljani ljudje.⁶

Britanska oblast si je prizadevala za spravo v deželi in je javnost obveščala tudi o položaju slovenskega jezika. Tako *Koroška kronika* v prispevku z naslovom »Kaj vedo o nas – Iz radijskega govora šefa slovenske sekcije PWB M. Sharpa – britanskim vojakom« spomladi 1946 piše naslednje:

V Velikonemškem rajhu in njegovih zasedenih ozemljih je bila prepovedana uporaba jezikov, ki so jih smatrali za manjvredne, kakor n. pr. slovenščina, in to v šoli, doma, v cerkvi – še celo na cesti.

Nesrečni narod je bil prisiljen učiti se samo nemščine, ki je bila vsekakor težak jezik zanj.

Za časa nacijskega jarma so se Slovenci zbirali na skrivaj ter peli in igrali svoje narodne pesmi. Če so jih zasačili, ali če jih je kdo naznanil policiji, tedaj je

Rajko Ložar med obiskom na avstrijskem Koroškem v družbi s slikarjem Miho Malešem (Foto: F. Kattinig; Zasebni arhiv)

⁶ *Koroška kronika* 2 (54), 27. 12. 1946: 1.

bilo najmanj kar se je zgodilo to, da so jim uničili note. Seveda je bila to velika psihološka napaka nacistov skušati na ta način izbrisati jezik in kulturo, ter so dosegli ravno nasprotno. Želja Slovencev po neodvisnosti, ki se je izražala v aktivnem uporniškem pokretu na Koroškem kakor tudi na Slovenskem v Jugoslaviji, se je pod to politiko še večala.

Ko je prišel zlom Nemčije in je britanska armada zasedla naš pas v Avstriji, so bili kmalu podvzeti koraki za ustvaritev osnovne svobode, katere so bili Slovenci oropani. Po šolah se sedaj poučuje tudi slovenščina, kar daje večinoma zadovoljive rezultate. Britanska obveščevalna služba je pričela z lanskim julijem izdajati slovenski tednik, a z januarjem dajati dnevno poročila v radiju, ki so sedaj razširjene z enournim programom tedensko.

Koroški Slovenci so ljubeznivi in brihtni ljudje in jaz želim samo, da bi ne bile jezikovne zapreke med nami in njimi tako velike. Težko je razumeti njih misli, če kdo ne pozna njihovega narečja ...

Osebni spomini na Ložarjev obisk na Koroškem

Po mnogoletnem bivanju v ameriški emigraciji je Ložar na začetku 80. let ponovno obiskal dvojezično južno Koroško, kjer je videl popolnoma spremenjenene socialno-ekonomske, kulturne, jezikovne in jezikovnopolitične okoliščine. S prijazno podporo Krščanske kulturne zveze in Mohorjeve družbe v Celovcu je po mnogih letih ponovno lahko obiskal vasi in naselja v Rožu, Podjuni in na Zilji. Ob obisku koroškega dvojezičnega terena je doživljal travmo - kulturni šok, ki ga ni mogel preboleti. Nikakor ni mogel doumeti, da se je spremenil jezikovni položaj, da otroci in mladina v mnogih krajih ne govorijo več slovensko. Bilo mu je težko, da se številne stare kmečke stavbe, ki jih je popisal v povojnem času, niso ohranile. Zgrajal se je nad preštevilnimi vaščani, ki so po Ložarju zgubili občutek za lastno kulturno izročilo. Na Metlovi v Podjuni je pogršel mogočne stavbe kmečke arhitekture, ki jih je spodrinila sodobna gradnja, pa tudi v Ziljski dolini je zaman hodil po sledovih spominov na tamkajšnjo materialno kulturo. To ga je spodbudilo, da obišče arhitekta Bavdaža v vasiči blizu Grebinja, kjer si je ogledal bogato zbirko njegovih arhitekturnih dokumentacij iz južne Koroške, med drugim tudi iz Metlove.

Ložar si je strastno želel videti svojo slovensko domovino, kar mu je bilo kot vojnemu emigrantu v bivši Jugoslaviji onemogočeno. Njegova želja se je končno le nekako uresničila. Krščanska kulturna zveza v Celovcu mu je omogočila izlet na vrh Dobrača, od koder se mu je odprl nepozaben pogled na njegovo ljubljeno slovensko domovino. Zazrl se je v mogočne vrhove Julijcev in Karavank, tako da Dobrača skorajda ni hotel zapustiti. Šele vihar in nevihta z močnim nalivom sta ga prisilila k vrnitvi v dolino.

Ob vseh srečanjih z Ložarjem sem se bežno lahko seznanila z nekaterimi njegovimi terenskimi zapiski iz povojnega časa. Beležke besed in spominov je imel večinoma na majhnih lističih, zapisane tako, kakor so pač nastale na terenu. Na listkih je imel zapisano vrsto narečnih besed, tu in tam prečrtanih ali opremljenih z mnogokrat slabo berljivimi beležkami. Ti Ložarjevi zapisi so se mi zdeli zanimivi predvsem za preučevanje besedišča, ne pa za dialektologijo. Ložar pač dialektološko ni bil šolan. Zapisi so nastajali spontano, mnogokrat so bili nepopolni, nesistematični, zabeleženi pač tako, kakor je bil jezikovno sposoben. Zapisi so bili deloma močno obledeli, napisani bodisi s svinčnikom bodisi s črnilom. Svoje skromne listke je Ložar imel za narečni slovarček, ki ga je želel objaviti pri Mohorjevi založbi v Celovcu. Za izdajo gradiva bi bila potrebna popolna preureditev podatkov, pa tudi številna vsebinska in strokovna dopolnila. Ker izrazje ni bilo zapisano fonološko, bi ga bilo treba preveriti na terenu, pa tudi besede, kjer ni bil pripisan kraj zapisa, bi bilo treba poiskati na terenu. Ložar si želel objavo geselnika po lastnem okusu. Odklonil je vsakršno obliko uredniških posegov in se z gradivom vred umaknil.

*Koroški Slovenci, s katerimi sem imel čast preživeti mnogo srečnih ur, ne želijo nič bolj, kakor da bi smeli vedno obdelovati lastno zemljo ter gojiti svoj jezik in kulturo v miru in prijateljskih odnošajih s svojimi sosedi, pa naj ti govore kakršenkoli rodni jezik.*⁷

Ložarjeve poglede na koroško dvojezičnost je nedvomno sooblikoval kontekst zapletenega sociolingvističnega položaja, s katerim se je seznanil v letih svojega bivanja na Koroškem, vznemirjalo pa ga je tudi dogajanje v zvezi z uveljavljanjem slovenščine v koroški javnosti.

Problematika vindišarščine

V nacionalnem obdobju 19. in 20. stoletja so se na Koroškem poleg Nemcev in Slovencev formirali tako imenovani vidišarji, posebna kategorija slovensko govorečih, ki so odklanjali biti Slovenci, hkrati pa zaradi pomanjkljivega znanja nemščine tudi niso mogli biti Nemci, njihova eksistenca pa takrat brez opredelitve za narodno pripadnost tudi ni bila mogoča [prim. Moritsch 1995: 15]. Kdor je po razpadu habsburške monarhije priznaval svoj slovenski izvir, je bil zlahka označen kot odpadnik. Tisti pa, ki se je priznaval k nemščini oz. se je sam opredelil kot vindišar, pa je veljal za domovini zvestega [prim. Rektorenkonferenz 1989: 64].

Nemški izraz *Windisch*, ki je označeval slovenščino vse tja do začetka 19. stoletja, je bil v času nacionalne diferenciacije spodrinen in nadomeščen z ustreznikom *Slovenisch*. Učinek tega zavestnega posega v jezikovno strukturo nemškega knjižnega jezika je bil močan, ker se je izraz *Windisch* v nemških narečjih, deloma pa tudi v pogovornem jeziku, še naprej uporabljal kot nevtrarno poimenovanje za Slovence [prim. Prunč 1985: 114]. Besede *Slovenisch*, *slovenische Sprache* so izpeljane iz lastnega poimenovanja Slovencev, torej iz *Slovenec* (*Slowene*), *slovenski jezik* (*slovenische Sprache*). Domej navaja, da se ta izraz prvič pojavi v nemškem tisku leta 1810 [Domej 2002: 139].

Začetke t. i. *vindišarske teorije* najdemo v anonimnem spisu z naslovom »Die Wahrheit über Kärnten« (Klagenfurt 1914). Po tej teoriji so vindišarji v zgodovinskem razvoju postali svoja jezikovna skupina [Zorn 1970: 520]. V času pogajanj za kulturno avtonomijo koroških Slovencev je Martin Wutte izdal poznano razpravo z naslovom »Deutsch - Windisch – Slovenisch« (1927), v kateri je objavljena njegova *teorija vidišarjev*. Namen te študije je bil, postaviti kar se da stroge ločnice med omenjenimi tremi skupinami, namreč nemščine, slovenščine in vindišarščine, in pri tem zmanjšati pomen slovenščine in jo osamiti v nemško-avstrijskem ljudskem korpusu [prim. Moritsch 1995: 26]. Wuttejeva *teorija vidišarjev* je tako lahko privedla do sklepa, da ni potrebno, da je jezikovna manjšina hkrati tudi narodna manjšina. To pa je bil povod za opredelitev slovensko govorečih Korošcev v dve skupini, v *narodno zavedne Slovence*, ki so glasovali za južnoslovansko nacionalno državo, in *domovini zveste, nemščini naklonjene Slovence*, ki so se opredelili za avstrijsko nacionalno

⁷ *Koroška kronika* 2 (10), 9. 3. 1946: 1. V času svojega bivanja na Koroškem je Ložar občasno sodeloval pri koroških slovenskih javnih občilih Britanske obveščevalne službe. V pionirskem obdobju radia je pripravljaval radijske oddaje z različnih strokovnih področij. Naslovi radijskih oddaj so se ohranili v njegovi zapeščini, zvočnih zapisov iz tega časa pa ni, saj so v prvem obdobju oddajali v živo iz bunkerja pod celovško Križno goro (Kreuzbergl).

državo [prim. Moritsch 1995: 26]. Zorn piše, da se vindišarji v *vsem podrejajo Nemcem in nemškemu kulturnemu krogu in zavračajo vsako misel na slovenstvo* in da jih je treba braniti *pred stalnimi intrigami nacionalnih Slovencev in njihovimi poskusi slovenizacije. Po tej delitvi bi veljala seveda kulturna avtonomija le za prve, medtem ko drugi po zatrijevanju nemškonacionalnega tiska danes nočejo ničesar slišati o kakršnikoli obliki manjšinske zaščite. V drugo skupino so sedaj prišteli tudi vse tiste Slovence, ki so ob plebiscitu glasovali za Avstrijo ter jim do tega časa priznavali tudi slovensko narodnost.* [Zorn 1970: 519]

Kategorija *vindiš* je bila za koroške Slovence v pravem pomenu besede substančni problem [Moritsch 1995: 16]. Njen politični pomen se je skozi 20. stoletje močno zmanjšal, asimilacijsko taktiko pa je nadomestila *taktika disimilacije, getoizacije in polarizacije* [Fischer 1980: 41].

Zgodovinsko in ideološko obremenjeni izraz *Windisch*, ki se uporablja v koroški nemščini, se nemalokdaj uporablja kot sredstvo argumentacije proti slovenski narodni skupnosti na Koroškem, namreč kot označba za jezikovno obliko, ki naj bi se razlikovala od slovenskega jezika. Marsikateri zaveden koroški Slovenec razume ta izraz kot psovko s politično obarvanim ozadjem, in je zato v nemškem jeziku ne uporablja. V slovenščini pa tega pojma tako in tako ni, saj koroški dvojezičniki, ki se želijo zavestno izogniti izrazu *slovensko*, pravijo, da govorijo *po domače* in ne *slovensko*. Pohl [2002: 185 sl.] meni, da izraz *Windisch* v pomenu *lasten ali mešani jezik* na Koroškem nima prostora in da je tod izročilo lahko samo bodisi nemško bodisi slovensko, in da sta oba jezika zrasla konstitutivno in zgodovinsko. Jezikoslovne raziskave potrjujejo, da so slovenski govori južne Koroške sestavni del slovenskih narečij. Dilema slovenske narodne skupnosti na Koroškem je pravzaprav, da jezikovne pripadnosti ne velja poistiti z etnično pripadnostjo. Očitno gre tu za *spremeni pojav polietničnih držav in poliglotnih družb (in s tem za izročilo iz monarhije)*. [Pohl 2002: 185]⁸

Slovensko-nemška dvojezičnost na Koroškem danes

V jezikovno mešanih predelih južne Koroške prebivalstvo danes obvladuje bodisi oba jezika z znanjem na različnih ravneh bodisi samo še nemščino, kar v mnogih krajih velja predvsem za mlajše rodove. Jezikovna podoba vasi in naselij na obrobjih nemško-slovenske jezikovne meje se močno razlikuje od območij s trdno zasidrano slovensko oz. dvojezično kulturno in izobraževalno dejavnostjo. Poleg slovenskih narečij in govorov, ki zavzemajo vodilno mesto v komunikaciji starejšega podeželjskega prebivalstva, se je v kulturno-prosvetnih, združniško-gospodarskih in političnih strukturah in ustanovah ter na cerkvenem področju

razvila oziroma ohranila posebna koroška govorna zvrst, ki jo starejša generacija označuje z izrazom pisméno in jo pojmuje kot knjižni jezik. Dejansko je ta govorna zvrst v primerjavi s sodobno zbornogovorno normo predvsem glasovno in naglasno bolj ali manj odstopajoča oblika govora, ki ga lahko imenujemo koroški pokrajinski govor. Besedno in oblikoslovno se ta govor opira predvsem na zborna sredstva, tudi takšna, ki veljajo danes za zastarela, vendar govornici

⁸ Več o tem Pohl 1995.

vanj pogosto vpletajo prvine svojega krajevnega govora z vseh jezikovnih ravnin, posebno v neformalnih govornih položajih pa tudi nemške besede in rečenice, ali pa celo preklapljajo. Večina govorcev, ki ta govor sprejemajo kot koroški, ima do dovršene in sproščene oblike sodobnega zbornega govora emocionaliziran in navadno bolj ali manj odklanjajoč odnos, pogosto ju zavrača kot kranjščino ali ljubljansčino, predvsem tedaj, če ju uporablja v sicer ustreznem govornem položaju domačin. [Schellander 1988: 268]⁹

LOŽARJEVI POGLEDI NA KOROŠKO DVOJEZIČNOST

V Ložarjevih spisih o dvojezičnosti na južnem Koroškem lahko preberemo vrsto zanimivih podatkov, ki jih gre razumeti v duhu njegovega duhovnega obzorja. Segajo večinoma v obdobje njegovega zgodnjega bivanja na Koroškem, deloma pa tudi v čas njegove upokojitve, ko je ponovno obiskal Koroško.

Ložar se je temeljito ukvarjal s pojavom vindišarščine, zanimali so ga narečja, jezikovne različice, teoretska jezikoslovna vprašanja, strokovno jezikoslovno izrazje, narečno izrazje, jezikovni stik, jezikovno spreminjanje, jezikovne prvine v dvojezični ljudski pesmi, glasoslovni in drugi jezikoslovni pojavi, s katerimi se je srečeval na koroškem terenu. V svojih spisih navaja, da je moral za boljše razumevanje lingvističnih pojavov pritegniti strokovno literaturo. Pri interpretaciji se je pogosto opiral na teoretske podlage in primere iz strokovne literature, nato pa jih je skušal opredeliti v luči koroških razmer.

Ložar kot nejezikoslovec marsikakega jezikoslovnega izraza ni razumel v praven pomenu besede. Njegove razlage so ponekod neustrezne, sporne, včasih komaj razumljive. Vsebine njegovih spisov so sestavljene mozaično, popestrjene pa so z zanimivimi sociolingvističnimi ugotovitvami. Ložar se je namreč vedno spet spuščal v podrobnosti, ki pa so v besedilu včasih bolj moteče kakor koristne. Njegovo zapisovanje narečnih primerov je bilo amatersko, njegovi podatki pa so hkrati tudi zanimiva podlaga drugim preučevalcem jezika na Koroškem. Dotakniti se želimo samo nekaj njegovih ugotovitev in interpretacij, ki so zanimive predvsem iz sociolingvističnega zornega kota.

Narečja – subdialekti – jezikovno spreminjanje – govorne navade

V razpravi »Študije o jeziku, narečju in govoru« je Ložar zapisal nekaj osnovnih jezikoslovnih misli, ki so se mu zdele potrebne za razumevanje jezikoslovnih pojavov.

Kot vsaka druga veda, tako tudi jezikoslovje nujno rabi za pravilno uspevanje teorijo in metodiko, ki ugotavljata osnovne pojme in principe dela ter skušata najti zakone, ki vladajo na tem polju in po katerih se jezik, govor in narečje razvijajo. Ti dve vedi nista istovetni z gramatiko, ki je normativna disciplina, to se pravi: predpisuje pravilno rabo, temveč sta produkt historičnega analiziranja jezika in z njim zvezanih fenomenov. Oni nam dejansko dajeta pravi vpogled v bistvo jezika, njegovo delovanje, sile, ki ga oblikujejo in spreminjajo in razvoj

⁹ Položaj slovenščine se je v zadnjih desetletih precej spremenil, kar pa ni predmet naše obravnave.

jezika ter iskanje komparativnih ali primerjalnih jezikovnih skupin, predvsem pa nudi teorija človeku možnost, pravilno razumeti pojave, ki bi jih brez nje ne mogli. [Ložar 1983b: 19]

Omenjeno je že bilo, da so se koroški Slovenci z Ložarjem pogovarjali v slovenskih narečjih in govorih. Tako je mogel postati pozoren na marsikako jezikoslovno vprašanje, ki pa ga ponekod kljub opori na podatke iz strokovne literature ni znal ustrezno razložiti. K razumevanju koroških slovenskih narečij je zapisal, da je nesmiselna Lessiakova trditev, da *Kranjec težko razume Korošca ali pa, da je za Hrvate in Srbe koroščina nerazumljiva ...* Nadaljeval pa takole: *Ako se slovenski koroški dialekti izgovarajo lepo in jasno, jih bo razumel vsak Slovenec in vsak Hrvat, pri Srbih je mogoče kaka izjema* in menil, da Lessiak ni poznal ali pa ni hotel poznati razlike med jezikom književne vrste in narečjem in da mu je bilo neznan, da se narečje sploh ne razvija, *kajti če bi se, ne bi bilo več narečje. Razvija se samo književni jezik* [Ložar 1983a: 186].

Opazno je, da je Ložar zapisal, da se narečje sploh ne spreminja, v svojih »Študijah o jeziku, narečju in govoru«, oprtih na strokovno literaturo, pa se je o jezikovnih spremembah izrazil prav nasprotno:

Eden izmed najvažnejših osnovnih pojmov lingvistike izraža oziroma pokriva tisto lastnost jezika, ki jo veda imenuje jezikovna sprememba. Jezik nikoli ne miruje in ni nikoli isti. Pri tem moramo poudariti, da v tem primeru mislimo pod jezikom tudi govor. Jezik in govor sta kakor reka, ki ima sicer svojo strugo, toda v strugi je voda vselej druga. Že starogrški Heraklit je trdil, da človek ne more stopiti dvakrat v isto reko, ker je voda v njej vselej druga ... Tisti, ki je nosilec teh sprememb, je človek in ker je jezik instrument človekove zavesti, zato je jasno, da je eden glavnih vzrokov jezikovnih sprememb ravno neprestano delovanje zavesti in to ne samo tiste, ki se je v vsakem danem trenutku zavedamo, temveč tudi tiste, ki deluje pod to zavestjo, to je globinske zavesti. Moremo reči, da je velika večina jezikovnih in govornih sprememb posledica zavestnega delovanja človeškega duha, to se pravi: v svojem govoru spreminjamo jezik, ne da bi se tega tudi zavedali. [Ložar 1983b: 19 sl.]

Zanimive so Ložarjeve sociolingvistične ugotovitve, da se na Koroškem govorci skušajo prilagajati sogovorniku. Za ta pojav je iskal razlago v dialektološki literaturi, kjer je očitno ni mogel najti. Tako je za adaptacije govorov predložil izraza *razrečja* ali *subdialekti*.

Na Koroškem sem videl in slišal, da skušajo pripadniki raznih narečij, kadar se snidejo, prilagoditi svoje govore kolikor mogoče govorom pripadnikov drugih narečij. Iz takih narečnih adaptacij nastajajo potem tisti govori, ki jih jaz imenujem razrečja, s tujko: subdialekti. Janez Scheinigg je rabil izraz razrečja za prava narečja ali dialekte, kar se meni ne zdi pravilno. Skoraj večina koroških subdialektov je nastala na ta način, isto pa velja tudi za narečne govore v ostali Sloveniji. [Ložar 1983a: 197]

Način Ložarjevega znanstvenega dela je kompiliranje podatkov iz različnih virov in poskus opredelitve pojava na primeru koroškega konteksta. Zgled:

»Mutatis mutandis« lahko prenesemo ta primer na Koroško in dejansko na vsako dvojezično situacijo. Kadar je koroški človek, ki se svojega slovenskega jezika v javnosti sramuje, v domači hiši sam in ga nihče ne sliši, govori slovensko narečje. Na cesti, v uradu, na železnici, v trgovini in obrti govori nemško, seveda kolikor je tisto nemščino pri navadnem rojaku sploh mogoče imenovati nemščina. V

gostilni in družbi s svojimi znanci in prijatelji, ob čaši vina ali vrčku piva, govori »vindišarski idiom«, to je tisto narečno mešano kašo, ki je zame nerazumljiva. In kadar postanejo on in njegovi tovariši sentimentalni in čustveni, zapojejo tisto krasno Gregorčičevo pesem: ... Rože je na vrtu plela, ... [Ložar 1983a: 198]

Otrok manjšine naj bi imel po Ložarju v osnovni ljudski šoli pouk v materinščini, kar velja tudi za manjšino na Koroškem, drugače *slovenski koroški otrok izgublja svojo lojalnost do maternega jezika ravno po zaslugi ponemčevalne šole* [Ložar 1983a: 196].

Vindišarski jezik – asimilacija

Problematika vindišarščine je Ložarja zaposlovala, predvsem potem, ko je v celovski knjigarni Kollitsch našel nekaj zvezkov *umetostne topografije Koroške, dalje publikacijo o ljudstvih in rasah na koroških tleh in drobno brošuro, ki jo je leta 1927 izdal Primus Lessiak o enotnosti Koroške v luči imenoslovja in jezika* [Ložar 1983a: 184]. Lessiakovo stališče v tej knjižici je Ložarja izzvalo, da se je po teoretičnem študiju izrazov 'jezik', 'narečje' in 'govor' dotaknil še jezikoslovnega vprašanja, ki ga po njegovem mnenju jezikoslovje ni rešilo. Izsledke svojih pogledov na vindišarski jezik je objavil v posebni študiji, ki je izšla v Buenos Airesu, kjer je o namenu svoje razprave zapisal naslednje:

Osnovna misel mojih izvajanj ni kaka jezikovno-politična polemika z Lessiakom, temveč osvetlitev njegovih teorij v luči modernega jezikoslovja, o katerem je Lessiak zelo malo vedel, zelo malo so pa vedeli tudi slovenski avtorji, ki so tedaj Lessiaku odgovarjali. [Ložar 1983a: 184]

V svoji razpravi o vindišarskem idiomu je najprej kratko orisal zgodovinsko ozadje iz političnega in jezikoslovnega vidika. Pri tem se je oprl na Grafenauerjeve študije. Posegel je v sredo 19. stoletja, ko so koroški Slovenci leta 1948 zahtevali izdajo uradnega lista v slovenskem jeziku, kar je pri koroških Nemcih sprožilo odklonilno reakcijo. O tem Ložar takole:

Oče reakcije je bil na nemški strani industrijalec Alois Hussa, ki je trdil, da na Koroškem ni nobenega slovenskega jezika, temveč le dialekti in da vsaka vas govori svoje narečje in se prebivalci ene vasi ne morejo sporazumeti s prebivalci druge vasi. V šolah naj se zato uči le nemščina, ker jo koroški slovenski ljudje potrebujejo tudi za stik z gospodarsko naprednejšo nemško večino v deželi. Hussa je bil interesiran na tem, da razširi polje gospodarske ekspanzije nemške industrije na južnem Koroškem, pa tudi da se slovenski element vključi v ta gospodarski process in pride do boljšega socialnega in gospodarskega statusa. To se je v teku desetletij res zgodilo, prvotni Slovenci so začeli jezikovno odpadati in se socialno dvigati. Na politični strani so dosegali Nemci ta cilj s pomočjo ljudskih štetij, v katerih so uvedli posebno rubriko »Die Umgangssprache«, to je: občevalni jezik, in v to rubriko so se vpisavali [!] mnogi Slovenci in to je nanese vedno manjše število Slovencev v deželi in vedno večje število ljudi, ki so bili »Windischerji« in rabili »die Umgangssprache« za svojo identifikacijo ... [Ložar 1983a: 185]

Po Ložarju je bil Primus Lessiak, odpadnik slovenskega rodu, med glavnimi prvoboriteli germanizacijskega procesa na jezikovnem polju [Ložar 1983a: 186]. Podatke iz Lessiakovega imenoslovnega dela *Die Einheit Kärntens im Lichte der Namenforschung und Sprache* je Ložar v prevodu navedel takole:

»Dolgotrajna naravna ločenost koroških Slovencev od štajerskih in kranjskih po gorski verigi Karavank itd. ...« je povzročila tudi, da je koroško »windisch«

pogosto šlo v popolnoma drugo smer, kot ostala slovenska narečja. Odtod veliki prepad, ki loči koroško slovenščino od kranjske, odtod težka razumljivost našega »Windisch« za kakšnega Kranjca, kaj šele za kakšnega Hrvata ali Srba; odtod tudi dalekosežni odpor koroškega Slovenca proti slovenskemu knjižnemu jeziku. [Ložar 1983a: 186]

Pri interpretaciji oznake *Windisch* je Ložarja zanimala strokovna ocena jezikoslovca Frana Ramovša. O njegovem odmevu na Lessiakove imenoslovne razlage je Ložar navedel naslednje:

Na ta njegova izvajanja je odgovoril prof. Fran Ramovš, ki je rekel, da je oznaka »Windisch« v redu, ako se nanaša na slovenski jezik, ker je to v nemškem imenoslovju ustaljeno poimenovanje slovenskega jezika kot »Windisch«, ni pa ta oznaka v redu, ako pomeni »Windisch« koroški dialekt kot nasprotje slovenskemu knjižnemu jeziku. »Z oznako Windisch-Slovenisch je naravno rečeno, da je koroška slovenščina del slovenskega jezika«... Tudi koroški dialekti so na ta način del slovenskega jezika. Če sem čisto odkrit, Ramovo logike ne razumem, kajti s tem je indirektno dal prav tistim slovniciarjem, ki so v 19. stoletju pisali slovnice slovenskega jezika pod firmo »wendskega jezika«, ravno tako je Gutsmann potem pravilno rabil v svojem slovarju ta izraz za slovensko sekcijo slovarja ... [Ložar 1983a: 186]

Ložar se je dotaknil tudi terminološkega vprašanja v zvezi s poimenovanjem slovenskega jezika. Omenil je slovnico Petra Danjka *Lehrbuch der Windischen Sprache* (1824), slovnico Franca Metelka *Lehrgebaeude der Slowenischen Sprache* (1825) in Stanka Vraza, ki je približno v istem času trdil, da je naš jezik ilirski. Nadalje je zapisal, da je koroški župnik Matija Majar menil, *da se mora naš jezik izpopolniti v ilirskem jeziku* [Ložar 1983a: 195].

Koroška slovenska narečja so Neslovcu težko razumljiva. Položaj slovenščine je Ložar primerjal z dogajanjem v času ilirskega gibanja, ko so farani na podeželju ilirščino odklanjali, ker je bila težko razumljiva: *Ko pa so ti bogoslovci [iz Gradca, H.M.-L.] prišli na fare, past svoje ovčice, jih ljudje niso razumeli in so njihov jezik odklonili ...* [Ložar 1983a: 195].

Lahko sklepamo, da je imel Ložar z opredeljevanjem jezika v jezikovne različice precejšnje težave, ki so očitno povezane z njegovim odklonilnim stališčem do vmesnih govornih različic v spektru med narečjem in knjižnjim jezikom. Koroškemu slovenskemu jezikoslovcu Pavlu Zdovcu, ki je v koroškem *Našem tedniku* 13. maja 1976 pisal o potrebi nadregionalnega slovenskega jezika na južnem Koroškem, je Ložar odgovarjal takole:

Ta nejasnost o našem jeziku, narečjih in govorih je prišla na dan tudi v naših dneh na Koroškem. Ko je v »Našem Tedniku« izšel poziv za zbiranje starih imen in nazivov, starih besed in narečij, je lingvist Pavel Zdovec izrazil svoje nazore o jeziku in narečjih v tem smislu, da bi bil Koroškim Slovincem potreben posebno izoblikovan in široko vpeljan naddialektalen jezik, ki bi bil nekje med krajevnim dialektom in knjižnim jezikom ... [Ložar 1983a: 195]

Nadregionalnega govornega jezika v takšni izrazitosti, ki ga je razvila slovenščina nasploh, Ložar iz svojega ameriškega jezikovnega konteksta očitno ni poznal, in zato tudi ni mogel doumeti Zdovčeve izjave: *S tem je Zdovec nehoti potrdil pravilnost nazora, ki ga je zastopal Husa, le da je Husa hotel nemščino. Menil je, da Zdovec želi posebno vrsto slovenščine, ki jo je sam odklanjal: Če bo šlo tako dalje, kot gre doslej, bomo kmalu vsi: Slovenci, Nemci, Italijani in drugi govorili en sam jezik in to bo Ameroslovenski, Ameronemški, Amerofrancoski in tako dalje. In skrbi za poseben tip slovenščine bodo*

odpadle [Ložar 1983a: 195]. Vse kaže, da je Ložar nadregionalni govorni jezik razumel v smislu globalizacije, ki jo je odklanjal.

Zanimiv je tudi Ložarjev pogled na koroške Slovence in njihovo rabo slovenskega jezika. O političnem položaju na dvojezičnem Koroškem je leta 1983 zapisal:

Politična stran še vedno ni rešena, ker avstrijska vlada še vedno ni izpolnila člena 7 državne pogodbe iz leta 1955. Jezikovno vprašanje je pa danes nekoliko bolj umirjeno, ker se je raba besed »Windisch« in »Windischer« kot oznaka koroških Slovencev, zlasti pa kot dveh psov, precej omilila in umaknila iz vokabularja dnevnih debat in napadov na Slovence, deloma tudi zato, ker jo je zdaj nadomestila politična oznaka koroških Slovencev kot »die Tito-Slovenen«, deloma pa tudi zaradi spoznanja, da je bila ta raba znanstveno neutemeljena in nemogoča, delala ni časti nemški večini. [Ložar 1983a: 184 sl.]

Razcep Slovencev na koroške Slovence in vindišarje si je Ložar razložil takole:

Nihče pa ne bo tajil, da je ta nemška asimilacijska politika imela krasne uspehe, ki gredo ne samo na rovaš germanizacijskega pritiska, temveč tudi na rovaš samega karakterja slovenskega človeka na Koroškem, ki je v bistvu zelo prilagodljiv in oportunističen, in na rovaš zgrešene strankarsko-politične orientacije koroških Slovencev. Na Koroškem je eden izmed glavnih faktorjev razcepa tudi staro sovraštvo do vsega, kar diši po Kranjstvu. [Ložar 1983a: 186]

Kakor že omenjeno, je bila asimilacijska politika eden od osrednjih dejavnikov, ki je privedel do razcepa koroških Slovencev v dva tabora, v zavedne Slovence in v nezavedne vindišarje.

Ložar si je prizadeval, da bi za vindišarski jezik našel mesto v družini jezikov in narečij. Temu vprašanju je posvetil celo podpoglavje z naslovom 'Koroški »Windisch« – jezik v kontaktu':

Ako je Primus Lessiak čital kako zgodovino slovenskega slovstva – in gotovo jo je – mu je tako čtivo dalo precej razloga za njegove teorije o slovenskem jeziku in predvsem je lahko videl, da mi Slovenci sami ne vemo, kaj je naš jezik, kam spada [Ložar 1983a: 194].

S slovenskega stališča je »vindišarski« jezik mogoče represivni jezik, ker pa niso vsi koroški Slovenci bili v svojem maternem jeziku dovolj trdni in predvsem gospodarsko in socialno niso bili neranljivi za vplive civilizacijsko naprednega nemškega elementa, katerega je podpirala ogromna masa gospodarsko močnih nemških in avstrijskih pokrajin, zato je nemščina postala za take koroške Slovence tisto sredstvo, s katerim so prišli do boljših eksistenc. Iz tega kontakta sta nastala vindišarski govor in vindišarski idiom. [Ložar 1983a: 195]

Na drugem mestu nadaljuje:

Lingvisti imenujejo jezik tega tipa »kontaktni jezik«. Zanj pa obstoje tudi druga imena: vernakularni jezik, ljudski jezik, hibridni jezik, relacijski jezik in vse to pove samo po sebi, da je to občevalni jezik in zraven tega »mešani jezik«. In-sure enough – Lessiak imenuje koroško vindišarsko govorjenje »eine Mischsprache«. Ta jezik ni jezik v avtentičnem pomenu te besede, temveč je striktno »kontaktni jezik«, kontaktni govor. [Ložar 1983a: 196]¹⁰

Ob koncu je Ložar ponudil lastno interpretacijo, ki pa je segla predaleč:

¹⁰ Iz opombe je razvidno, da je Ložar podatke navajal iz slovarja lingvistične terminologije: Mario Pei, *Glossary of Linguistic Terminology*. New York: Anchor Book, 1966: 142 (s. v. *language in contact*) [Ložar 1983a: 203].

Glejmo na koroški »vindišarski« fenomen tako ali drugače, pri njem imamo opravka s to kreolsko varijanto in ako pripovedujejo nemški raznarodovalci svojim ovčicam, da so s sprejetjem nemškega jezika postali nekaj boljšega in imenitnejšega, jih varajo. »Vindišarski« jezik je manj vreden kot pristni nemški ali pristni slovenski jezik. To lahko dokaže vsak poizkus na terenu, kjer se bo ugotovilo, da pripadnik takega jezika govori jezik aktivne stranke, v tem primeru nemške, slabše, kot pa ga govori slovenski človek, ki je ohranil zvestobo svoji slovenščini. Tak »kontaktni jezik« ne škoduje namreč samo izvornemu jeziku neloyalne stranke, temveč tudi jeziku aktivne stranke, to je nemščini ... [Ložar 1983a: 196]

Koroška nemška narečja in nemške sposojenke

Ložar se je jezikoslovno posvetil tudi Lessiakovemu delu o koroških nemških narečjih in vprašanju nemških sposojenk v slovenskem jeziku [Ložar 1983a: 187–189]. Zapisal je, da pri Lessiaku najdemo sposojene izraze iz *obrotno-trgovske kategorije in industrijskega sektorja*. *Ti ne dokazujejo nič drugega kot to, da industrijsko napredne dežele s svojimi produkti, recimo z mašinerijo, izvažajo istočasno tudi terminologijo. Isto velja tudi za obrtno nazivje* [Ložar 1983a: 187]. Menil je, da so germanizmi po objavi Podkrajškove knjige »Obrtna terminologija«

polagoma začeli izginjati iz javnosti ... Moderna lingvistika ima o teh stvarih drugačne nazore in namen tega spisa ni nič drugega, kot osvetliti Lessiakove teorije s stališča modernega jezikoslovja. Če bi bili naši lingvisti poznali te moderne nazore v času, ko je Lessiak pisal svoje razprave, bi bili imeli v rokah bolj tehtne argumente za njihovo zavrnitev. [Ložar 1983a: 188]

Nemški vpliv na koroško slovenščino je prihajal iz industrijskotehničnih in trgovskih strok, pa tudi iz terminologij humanističnih strok, je bil prepričan Ložar. *V stari Avstriji je bila skoraj vsa slavistika nemško pisana* [Ložar 1983a: 188]. Opozarja na sociolingvistiko, ki se je v glavnem razvila šele po koncu druge svetovne vojne in je predmet moderne lingvistike. Opozoril je, da Lessiak te stroke ni poznal, in da mu moramo zato marsikaj oprostiti.

Ložar se z Lessiakom v marsičem ni strinjal, kar ponazarja tudi naslednja izjava:

Toda nemogoče je sprejeti njegove argumente, kjer gre za lokalne koroško-slovenske primere. Nekateri izmed njih so za lase privlečeni.

Lessiak trdi na primer, da niso samo krajevna in ledinska imena nastala pod nemškim vplivom, temveč tudi osebna in vsa imena orodij in posod. Dalje trdi, da je tudi oblikoslovje pod nemškim vplivom. [Ložar 1983a: 188]

Pri Lessiakku je vselej »der Wunsch der Vater des Gedankens« in ta Wunsch je: dokazati, da je koroška slovenščina drugačna od ostale in da je v bistvu vindišarska. Razen tega je on od početka do konca anti-kranjsko orientiran ... [Ložar 1983a: 189]

Pojav vindišarsčine Ložar obravnava tudi na primeru dvojezičnih zapisov pesmi. V tej zvezi naslednje:

Ljudska oziroma narodna pesem je za študij neke etnične kulture zelo važen vir, zato ni čudno, da se je Lessiak v svojem stremljenju, dokazati obstoj »vindišarskega etnosa«, lotil tudi koroške ljudske pesmi. Toda tudi tu je dokazal, da ne pozna niti Koroške niti bistva ljudske ali narodne pesmi. [Ložar 1983a: 189]

Kot zgled mešane pesmi je Ložar navedel pesem: *Schmied, Schmied, verlass die Alte nit. Zadaj za svinjakam te najrajši čakam. Schmied, Schmied, verlass die Alte nit.* In jo komentiral takole:

V tej kvanti je zanimiva oblika svinjak. V vseh letih 1945–1951, kar sem bil na Koroškem in jo prepotoval od Šmohorja do Senčnega kraja, nisem nikjer slišal za svinjak besede svinjak, temveč vselej le petoujeki ali pa swinšče hlevca. Svinjak v pesmi je import iz Kranjske ali pa je sploh cela kitica nastala na Kranjskem v kakšni furmanski oštariji. Z avtentično koroško-slovensko pesmijo ta produkt nima nobenega opravka ... Pesem je tipičen nemčursko-windischarski produkt in primer konverzijske pesmi, ki ni slovenska. [Ložar 1983a: 189 sl.]

Na primerih iz Štreklja je ugotavljal, da Lessiak očitno nista bila znana niti Scheinigg niti Štrekelj, in da primeri kažejo, da ima koroška ljudska pesem čisto drugačno poetično strukturo in obliko kot jo ima nemčurska [Ložar 1983: 190 in 191]. Ob koncu je Ložar formuliral svojo interpretacijo slovenske ljudske pesmi na Koroškem z naslednjim sklepom:

Iz gornjih primerjav pesmi, ki jih je navedel Lessiak, in jaz iz Štreklja, določno pridemo do zaključka, da obstoji poleg avtentične slovenske koroške ljudske pesmi na eni strani in avtentično nemške na drugi strani še tretja kategorija in to je nemčurska ali »vindišarska«, ki jo lahko imenujemo tudi Lessiakova. Zaključimo pa lahko tudi to, da niti nemška, še manj pa slovenska literarna zgodovina ni do danes naredila nič, da bi bogato zakladnico slovenske ljudske pesniške folklore interpretirala s stališča modernih literarno-kritičnih in jezikovno-etnografskih metodičnih principov, temveč da se še vedno vrti v začaranem krogu starih in zastarelih hermeneutičnih in interpretacijskih formul. To velja istotako za tiste, ki se pote in trudijo v domovini, kolikor za tiste v zdomstvu in one v zamejstvu, recimo na Koroškem. Prvi predpogoj reforme pa je, da gredo vsi ti ljudje na teren in tam rešijo, kar se še rešiti da in dobijo nove inspiracije. [Ložar 1983a: 191 sl.]

SKLEP

Asimilacijska politika na Koroškem je od zadnjih desetletij 19. stoletja in daleč v drugo polovico 20. stoletja zapostavljala slovensko govoreči del koroškega prebivalstva. To velja za področje šolstva in za socialno-ekonomsko, politično in sploh javno življenje. Razmere jezikovne neuravnovešenosti v deželi, kjer je močno prevladovala nemščina, so koroškim Slovencem le težko omogočale socialni vzpon. Etnopsihološki pritisk in socialno-ekonomski razlogi so povzročili, da so Slovenci začeli zamenjavati svojo jezikovno identiteto. Razvila se je ideologija vindišarstva. Izziv za Ložarjeve jezikoslovne komentarje so bili Lessiakovi nazori o slovenskem jeziku na Koroškem. Ložar se je lotil jezikoslovne stroke, da bi razčistil Lessiakove napačne trditve in jih ustrezno osvetlil. V središču njegove pozornosti je bil vindišarski jezik. Ložarjevi pogledi na slovenščino na Koroškem so bodisi kritični bodisi nedodelani, ponekod tudi vprašljivi, težko ali komajda razumljivi. Kljub temu je bil prepričan, da je svoje cilje dosegel:

Če bi bili naši lingvisti poznali koroški teren in ne samo dialekte, bi bili Lessiaka lahko zavrnilo tedaj, ko so njegove razprave izhajale. In da on sploh ni poznal terena razen omejene vindišarski govoreče družbe, je postalo, upam, iz naših izvajanj zadosti jasno. [Ložar 1983a: 204]

Ložarjevo jezikoslovno delo je v mnogih ozirih nedorečeno in nedodelano, kar je po svoje tudi razumljivo, saj ni bil šolan jezikoslovec. Zapustil je tudi mnogo rokopisnega gradiva, ki bo lahko uporabno kot podlaga za prihodnje preučevanje koroške problematike.

LITERATURA

DOMEI, THEODOR

- 1999 Kärntner Slowenen – Eine Konfliktgeschichte (3). Die nationale Idee. V: Pilgram, Gerhard in Wilhelm Berger (Hrsg.), *Kärnten – unten durch ein UNIKUM-Wander-Reise-Lesebuch*. 2., erw. Aufl. Klagenfurt / Celovec: Drava: 260–263.
- 2000 Das Schulwesen für die Bevölkerung Südostkärntens. V: Moritsch, Andreas (Hrsg. / ur.), *Die Kärntner Slovenen / Koroški Slovenci 1900 – 2000. Bilanz des 20. Jahrhunderts*. Klagenfurt / Celovec, Ljubljana und / in Wien (Unbegrenzte Geschichte; 7): 29–66.
- 2002 Sprachpolitik und Schule in Kärnten 1774–1848. V: Krahwinkler, Harald (Hrsg.), *Staat – Land – Nation – Region. Gesellschaftliches Bewußtsein in den innerösterreichischen Ländern Kärnten, Krain, Steiermark und Küstenland 1740 bis 1918*. Klagenfurt / Celovec, Ljubljana / Laibach [et al.]: Mohorjeva / Hermagoras (Unbegrenzte Geschichte; 9): 103–165.

DROBESCH, WERNER

- 1995 Der Deutsche Schulverein 1880–1914. Ideologie, Binnenstruktur und Tätigkeit einer (deutsch) nationalen Kulturorganisation unter besonderer Berücksichtigung Sloweniens. V: Bister, Feliks J. in Peter Vodopivec (Hrsg.), *Kulturelle Wechselseitigkeit in Europa. Deutsche und slowenische Kultur im slowenischen Raum vom Anfang des 19. Jahrhunderts bis zum Zweiten Weltkrieg (Symposium, Ljubljana 29. –31. Oktober 1990)*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete: 129–154.

FISCHER, GERO

- 1980 *Das Slowenische in Kärnten. Bedingungen der sprachlichen Sozialisation. Eine Studie zur Sprachenpolitik*. Wien: SIC.

FRÄSS-EHRFELD, CLAUDIA

- 2000 *Geschichte Kärntens. Band 3/2. Kärnten 1918–1920. Abwehrkampf – Volksabstimmung. Identitätssuche*. Klagenfurt: Verlag Johannes Heyn.

GRAFENAUER, BOGO

- 1984 Jarniks ‚Andeutungen‘ und ihr Stellenwert in der Forschung zur Germanisierung der Slowenen in Kärnten. V: Jarnik, Urban, *Andeutungen über Kärntens Germanisierung / Pripombe o germanizaciji Koroške* (Mit einer Studie und Anmerkungen von Bogo Grafenauer / Spremná študija in opombe Bogo Grafenauer). Klagenfurt / Celovec: Drava (Disertacije in razprave / Dissertationen und Abhandlungen: 8): 83–113.

HAFNER, STANISLAUS

- 1980/81 O problemu funkcijskih zvrsti slovenskega ljudskega jezika. *Jezik in slovstvo* 26: 54–61.
- 1981 Dvojezičnost, temeljni problem slovenistike na Koroškem. *Slavistična revija* 29 (4): 423–434.
- 1985 Slowenische Volkssprache, die einseitige Zweisprachigkeit und Fragen der Sprach-

kultur in Kärnten. *Incontri linguistici* [Trieste] 10: 45–58.

KOROŠKA KRONIKA

1946 *Koroška kronika* 2 (54, 27. 12.): 1.

LESSIAK, PRIMUS

1927 *Die Einheit Kärntens im Lichte der Namenforschung und Sprache*. 2. Aufl. Klagenfurt: Selbstverl. des Kärntner Heimatbundes.

LOŽAR, RAJKO

1983a K jezikoslovni in literarno-kritični klasifikaciji koroškega windisch-idioma. *Meddobje* [Buenos Aires] 19 (3–4): 185–204.

1983b Študije o jeziku, narečju in govoru. *Meddobje* [Buenos Aires] 19 (1–2): 18–45.

MALLE, AVGUŠTIN

1979 *Die slowenische Presse in Kärnten 1848–1900*. Klagenfurt / Celovec: Slovenski znanstveni inštitut (Disertacije in razprave / Dissertationen und Abhandlungen; 3).

2000 Die wirtschaftlichen Aspekte der Kärntner Slowenen. V: Moritsch, Andreas (Hrsg. / ur.), *Die Kärntner Slovenen / Koroški Slovenci 1900–2000. Bilanz des 20. Jahrhunderts*. Klagenfurt / Celovec, Ljubljana / Laibach, Wien (Unbegrenzte Geschichte; 7): 171–212.

2002 Predgovor. V: Malle, Avguštin (ur. / Red.), *Die Vertreibung der Kärntner Slowenen / Pregon koroških Slovencev 1942–2002* (Izd. / Hrsg. Zveza slovenskih izseljencev / Verband slowenischer Ausgesiedelter). Klagenfurt / Celovec: Založba Drava: 4–7.

MORITSCH, ANDREAS

1995 Das Windische. Eine nationale Hilfsideologie. V: Moritsch, Andreas (Hrsg. / ur.), *Problemfelder der Geschichte und Geschichtsschreibung der Kärntner Slovenen / Problemska polja zgodovine in zgodovinopisja koroških Slovencev*. Klagenfurt / Celovec, Ljubljana / Laibach, Wien / Dunaj: Verlag Hermagoras / Mohorjeva založba: 15–31.

NEWEKLOWSKY, GERHARD

1989 Slowenisch und Deutsch in Kärnten. Phonetische Gemeinsamkeiten. V: Jakopin, Fran (ur.), *Zbornik razprav iz slovanskega jezikoslovja. Tinetu Logarju ob sedemdesetletnici*. Ljubljana: SAZU: 203–211.

PEMIČ, MONIKA

1992 Rajko Ložar med domovino in tujino. *Slovenski koledar* 40: 233–241.

POHL, HEINZ DIETER

1995 Die Slowenen in Kärnten. Kritische Gedanken zum 75. Jahrestag der Volksabstimmung in Kärnten vom 10. Oktober 1920. V: *Kärntner Jahrbuch für Politik* 1995: 11–43.

2002 Die ethnisch-sprachlichen Voraussetzungen der Volksabstimmung. V: Valentin, Hellwig, Susanne Haiden in Barbara Meier (Hrsg.), *Die Kärntner Volksabstimmung 1920 und die Geschichtsforschung. Leistungen, Defizite, Perspektiven*. Klagenfurt: Heyn: 181–188.

PRUNČ, ERICH

- 1985 Von der Aufklärung zur Moderne. V: Vospernik, Reginald (Hrsg. / ur.), *Das slowenische Wort in Kärnten. Schrifttum und Dichtung von den Anfängen bis zur Gegenwart / Slovenska beseda na Koroškem*. Wien: Österreichischer Bundesverlag: 97–121.

REKTORENKONFERENZ

- 1989 *Bericht der Arbeitsgruppe »Lage und Perspektiven der Volksgruppen in Österreich«*. Mit einem statistischen Ergänzungsheft (Hrsg. Österreichische Rektorenkonferenz). Wien: Böhlau Verlag.

SHELLANDER, ANTON

- 1988 Sodobni slovenski jezik na Koroškem. Vprašanja govornega sporazumevanja, jezikovnega znanja in jezikovne rabe v dvojezični situaciji. V: Paternu, Boris in Fran Jakopin s sod. Petra Weiss (ur.), *Sodobni slovenski jezik, literatura in kultura*. Ljubljana: Filozofska fakulteta (Obdobja; 8): 261–275.

SIMA, VALENTIN

- 2002 Pregon slovenskih družin kot višek nemškonacionalne politike na Koroškem. V: Malle, Avguštin (Red. / ur.), *Die Vertreibung der Kärntner Slowenen / Pregon koroških Slovencev 1942–2002* (izd. / Hrsg., Zveza slovenskih izseljencev / Verband slowenischer Ausgesiedelter). Kagenfurt / Celovec: Založba Drava: 21–53.

SUPPAN, ARNOLD

- 1978 Zwischen Assimilation und nationalpolitischer Emanzipation. Die Kärntner Slowenen vor und im Ersten Weltkrieg (1903–1918). V: *Österreichische Osthefte* 20: 292–328.
- 1983 *Die österreichischen Volksgruppen. Tendenzen ihrer gesellschaftlichen Entwicklung im 20. Jahrhundert*. Wien (Österreich-Archiv. Schriftenreihe des Instituts für Österreichkunde).

TILL, JOSEF

- 2000 Die Kärntner Slowenen und die Diözese Gurk-Klagenfurt. V: Moritsch, Andreas (Hrsg. / ur.), *Die Kärntner Slowenen / Koroški Slovenci 1900–2000. Bilanz des 20. Jahrhunderts*. Klagenfurt / Celovec, Ljubljana, Wien (Unbegrenzte Geschichte; 7): 67–169.

VALENTIN, HELLWIG

- 2003 Die Kärntner Slowenen und die Arbeiterschaft. Eine Betrachtung aus historischer Sicht. V: *Kärntner Jahrbuch für Politik* 2003: 174–214.

ZORN, TONE

- 1970 Koroški Slovenci v letih 1920–1930. V: Pleterski, Janko, Lojze Ude in Tone Zorn (ur.), *Koroški plebiscit. Razprave in članki*. Ljubljana: Slovenska matica: 507–547.

ZWITTER, FRAN

- 1979 *Die Kärntner Frage* (Red. Avguštin Malle). Klagenfurt / Celovec: Slovenski znanstveni inštitut / Slowenisches wissenschaftliches Institut (Disertacije in razprave / Dissertationen und Abhandlungen; 2).

**SLOWENISCH-DEUTSCHE ZWEISPRACHIGKEIT
IN KÄRNTEN UND RAJKO LOŽAR**

ZUSAMMENFASSUNG

Rajko Ložar wurde in der Zeit seines Aufenthalts in Kärnten von Mai 1945 bis zum Winter 1951/52 mit der sprachlichen Situation Kärntens vertraut.

Vom Lager für Flüchtlinge und Vertriebene in Spittal an der Drau aus suchte er immer wieder die zweisprachigen Gebiete Südkärntens auf, um Kärntner slowenisches Kulturgut zu dokumentieren. Die Kärntner Bevölkerung durchlebte damals schwierige Zeiten, die in der Geschichte sichtbare Spuren hinterließen. Der vorliegende Beitrag umfasst eine Darstellung der slowenisch-deutschen Zweisprachigkeit in Kärnten und eine kritische Betrachtung der Ansichten Ložars zur sprachlichen Situation und zur slowenischen Sprache im südlichen Kärnten. Als Grundlage dienen der Verfasserin dieses Beitrags die beiden Abhandlungen Ložars mit den Titeln „K jezikoslovni in literarno-kritični klasifikaciji koroškega windisch-idioma» [Ložar1983a] und „Študije o jeziku, narečju in govoru» [Ložar 1983b]. In diesen beiden Studien beschäftigt sich Ložar mit vielen Spezialgebieten (Terminologie, Soziolinguistik, Dialektologie, Sprachkontakt, Germanismen u. a.), sein zentrales Thema aber stellt die Problematik des Kärntner Windischen dar.

ETNOLOGIJA

ETHNOLOGY

ETNOLOŠKI NAZORI RAJKA LOŽARJA

INGRID SLAVEC GRADIŠNIK

O ETNOLOGIJI / NARODOPISJU

Ena od ved, ki se jim je Rajko Ložar na vrhuncu svoje intelektualne ustvarjalnosti v Sloveniji poklicno zapisal, je etnologija. Takrat je bila veda o narodovi / ljudski kulturi na Slovenskem bolj poznana pod izrazoma narodopisje (tega je uporabljal tudi Ložar) in/ ali etnografija. Skoz prvo polovico 20. stoletja je bila še skromno institucionalizirana, vendar dovolj, da je Ložar, ko je leta 1940 postal upravnik Etnografskega muzeja, našel v njej plodno podlago in izzive zase in zanjo.¹

Etnografski muzej v Ljubljani je imel takrat za sabo skoraj dve desetletji odraščanja. Od leta 1921, ko je bil ustanovljen muzejev predhodnik – Etnografski inštitut – ga je vodil Niko Županič, muzejev spiritus agens pa je bil od leta 1924 Stanko Vurnik, zaradi prezgodnje smrti samo do leta 1932.² Ustanova ni bila več povsem na svojih začetkih, pa tudi Ložar je imel 12-letne muzejske izkušnje iz zaposlitve v Narodnem muzeju. In dobro je poleg Narodnega muzeja³ poznal tudi probleme Etnografskega muzeja, saj sta bila muzeja navsezadnje pod isto streho, marsikatero muzejsko gradivo in problemi pa so jima bili skupni.⁴

O delu v Etnografskem muzeju je pozneje ugotavljal,

da je Županič strogo muzejsko delo povsem prepustil Vurniku; ta je napisal nekaj 'prodornih študij ... izvršil pa je tudi pionirsko delo s tem, da je muzeju ustvaril fotografski arhiv, kajti posnel je na plošče skoraj vse predmete iz zbirke in vse, kar je bilo na novo nabavljeno. [Ložar - Podlogar 2003: 100]

Pomen svojega predhodnika pa je videl v

njegovem znanstvenem delu na polju etno- in paleoetnologije ter v ustanovitvi glasila Etnolog, okoli katerega je zbral celo vrsto mednarodnih in domačih imen, ki so na svojih področjih pomenili pozitivne postavke in prispevali listu etnološke, etnografske, lingvistične, antropološke in druge študije. [Ložar - Podlogar 2003: 100]

Ob tem je Županič veliko nastopal na mednarodnih kongresih in zborovanjih, predstavljal nova spoznanja in tako zastopal del slovenske znanosti v mednarodnem okolju [Ložar

¹ Ložar nikjer ne piše, zakaj se je odločil za zamenjavo službe. Omenil je le, da je ob Županičevem prevzemu univerzitetne stolice za etnologijo izrabil *priliko prostega direktorskega mesta ... in vložil prošnjo na Ministrstvo prosvete v Beogradu, da bi na izpraznjeno pozicijo nastavili mene.* Dobil je pozitiven odgovor, čeprav je bil Županič zainteresiran, da ob univerzitetni profesuri ohrani tudi ta položaj, zanj pa je kandidiral tudi prof. Anton Sovrè [Ložar - Podlogar 2003: 99–100].

² Več o Vurniku in njegovem delu v Etnografskem muzeju v Rogelj - Škafar 1998.

³ O tem je pisal v svoji neobjavljeni biografiji, deloma objavljeno v Ložar 1979 in Ložar 1981a.

⁴ O tem govori prevzem predmetov iz Narodnega muzeja, pozneje pa predvsem t. i. »razmejevanje« delovnih področij in težave z uvrščanjem predmetov. V tej knjigi podrobneje o tem v prispevku I. Smerdel.

- Podlogar 2003: 99], ni pa razvijal tiste smeri narodopisja kakor strokovnjaki, ki jih je Ložar srečal v novem delovnem okolju: France Kotnik, Sergij Vilfan, France Marolt, Ivan Grafenauer in Boris Orel. O njih je zapisal takole:

Dasi nisem imel nobenega namena konkurirati z narodopisci, ki so delovali v stroki že desetletja in vsi več let pred mojim prevzemom Etnografskega muzeja, sem vendar začutil neko povezanost s temi ljudmi kot znanstveniki in delavci, ki imajo med seboj žive stike. In to se je kmalu pokazalo tudi v praksi. Nemara je bil jezik Županičeve etnologije preveč internacionalen in v domačem svetu ne zadosti zasidran ter znan, da je nehote nastala potreba po bolj slovenskem miljeju v delokrogu Etnografskega muzeja. [Ložar - Podlogar 2003: 100]

V svojih avtobiografskih zapisih je izrazil mnenje, da je Županič v svoji naravnosti prezrl, da je slovenska etnologija strokovno

dorasa in postala polnoletna in da ima vrsto odličnih delavcev, ki so prinesli nove poglede in metode na to polje. To novo stanje vede je nekaj let po prevzemu ravnateljstva dobilo svoj zunanji organizacijski izraz v delu Narodopisje Slovencev. [Ložar - Podlogar 2003: 100]

Ložar je od Županiča prevzel tudi uredništvo takrat edinega etnološkega znanstvenega časopisa, revijo *Etnolog* (od 1926/27), ki ga je izdajal Etnografski muzej. Njegovo obzorje naj bi izražalo tudi naloge muzeja, ki naj bi presegel meje *provincialnega narodopisja*, saj je ostalo zapisano, naj *pospešuje narodopisje, antropologijo in zgodovino ljudske umetnosti* [Županič 1934] ali, po Vurnikovo: *muzej mora postati matica etnografskega, antropološkega in umetnostnofolklorne delo* [Vurnik 1926: 143].

Profil *Etnologa* do časa, ko je Ložar prevzel uredništvo, je bil drugod že večkrat komentiran.⁵ V zvezi z Ložarjem pa naj ponovimo, da je v zadnjih štirih letnikih (14., 1942–17., 1944) *Etnologa*, poprejšnjega mixtum compositum etnogenetičnih, etimoloških, fizičnoantropoloških, arheoloških, toponomastičnih razprav, ki so komparativno posegale v jugoslovanski, slovanski in evropski, dal prostor objavam zrelih in dozorevajočih raziskovalcev slovenskega ljudskega izročila – Ivana Grafenauerja, Sergija Vilfana, Franceta Kotnika, Borisa Orla, Vilka Novaka.

Čeprav so vsi delovali zunaj muzeja, so vendarle bili tisti, ki so najopazneje sooblikovali narodopisje deloma že pred Ložarjevim »vstopom« v etnologijo, pa tudi še potem. Ložar je lahko z njimi čutil strokovno bližino, saj so se navsezadnje vsi gibali v širokem obzorju kulturnozgodovinskih ved, ki so, ne glede na disciplinarno specializiranost, imele skupen spoznavni cilj – spoznati (narodov) duh in njegove korenine skozi »tipične« (kolektivne) manifestacije človeške ustvarjalnosti. Tako tudi Ložarjevega koraka od arheologiji k narodopisju ni težko razumeti, poleg tega pa si je njuno povezanost prizadeval tudi konceptualno utemeljiti v dveh, za razumevanje Ložarjevega narodopisja ključnih besedilih [Ložar 1943, Ložar 1944b].⁶ Mnenju, da mu je bila [k]ljub arheološki in umetnostnozgodovinski izobrazbi ... *etnologija blizu*, saj je bil široko razgledan humanist in dober poznavalec terena [Rogelj - Škafar 1993: 10], bi dodali, da mu je bila najbrž blizu tudi prav zaradi takšne izobrazbe.

⁵ Več o tem npr. Novak 1986, 1992; Smerdel 1991; Slavec Gradišnik 2000.

⁶ Ložarjevo razumevanje vezi med prazgodovinsko arheologijo in etnologijo je v širšem kontekstu razmerja med arheologijo in etnologijo obravnavano v Šprajc 1982; v tej knjigi gl. prispevek P. Novakovića.

Ložar je s prihodom za vršilca dolžnosti upravnika Etnografskega muzeja v slovensko narodopisje posegel organizacijsko⁷ in vsebinsko. V vsebinskem pogledu sta v t. i. Ložarjevem obdobju pomembna predvsem dva obširnejša projekta – izdaja *Narodopisja Slovencev* in prizadevanje za in vključitev v t. i. *Obnovo (slovenskih vasi)*.

Priprava *Narodopisja Slovencev* je bila z obeh vidikov – organizacijskega in vsebinskega – zahteven izdajateljski projekt. Omenjena doraslost slovenske etnologije, na katero je opozoril Ložar, je omogočila, da je to delo

združilo okrog sebe vrsto znanstvenikov, kot so bili Ivan Grafenauer, Anton Breznik, France Kotnik, Boris Orel, Sergij Vilfan in drugi, ki so po zaslugi založnika Jožeta Žužka sestavili to prvo referenčno publikacijo slovenskega narodopisja in to v najtežjih časih našega naroda. [Ložar - Podlogar 2003: 100]

O svoji vlogi pri tem je bil Ložar skromen:

Moj delež pri celi stvari je bil ta, da sem kot vodja Etnografskega muzeja nudil temu projektu institucionalno ozadje in središče, ga tehnično in organizacijsko vodil ter prevzel v obravnavo materialno kulturo, ker so mi moje študije na polju neolitike kulture odpirale vidike in perspektive, ki so vodile ne samo v etnološka področja primitivnih narodov, temveč tudi v sodobne ljudske kulture. Da pa sem kmalu po prevzemu zavoda uvidel, da je treba celotnemu narodopisnemu delu pri nas dati neko bolj sestavno in sistematično strukturo, o tem ne more biti dvoma. [Ložar - Podlogar 2003: 100]

Vendar lahko to sprejmemo kot izraz Ložarjeve (časovno in prostorsko) oddaljene perspektive, saj je poznano, da je bil prav Ložar tisti, ki je ta ambiciozni projekt razvil iz zamisli za »etnografsko čitanko«.

Ker je bilo ozadje nastajanja *Narodopisja Slovencev* že podrobno osvetljeno [Ložar - Podlogar 1998],⁸ je tu v nadaljevanju obravnavan konceptualni vidik tega dela, ki najneposredneje izraža Ložarjeve etnološke nazore. Zaradi preglednosti so predstavljeni kanonsko – kako je Ložar definiral narodopisno problematiko, kakšna so bila njegova metodična raziskovalska in interpretativna napolitja, in navsezadnje, s kakšnimi cilji je Ložar osmislił narodopisje. Besedilo »Narodopisje, njegovo bistvo, naloge in pomen« [Ložar 1944b], postavljeno na sam začetek zbornika, samo kaže, da je omenjene ravni težavno analitično razmejiti, saj so povezane in sovisne.

Ložar je svoje poglede na narodopisno vedo deloma priobčil že prej. Tu naj bosta omenjeni le dve besedili, čeprav se je marsikaj etnološko relevantnega Ložarju zapisovalo in zapisalo v prispevkih, ki so morda bolj osredinjeni na druge vede, pa tudi v številnih kritikah in komentarjih o širšem kulturnem utripu časa.

1. V uvodniku o ljudski pesmi v *Koncertnem programu APZ v Ljubljani* je leta 1935 prek ljudske pesmi nakazal svoje razumevanje ljudske kulture. Predstavil jo je kot sestavino ljudske umetnosti, ki je nekaj avtonomnega in povsem drugačnega od »visoke« umetnosti, kot specifičen estetski izraz ljudstva kot nediferencirane homogene skupnosti. Edini razločevalni vidik, na katerega je Ložar izrecno opozoril, je regionalen [Ložar 1935].⁹

⁷ Ta vidik je bil obravnavan v okviru zgodovine Etnografskega muzeja; o Ložarju kot upravniku Etnografskega muzeja gl. Ložar - Podlogar 2003 in v tej knjigi prispevek I. Smerdel.

⁸ Ponatisnjeno tudi v tej knjigi.

⁹ Kulturnoprostorska diferenciacija kulture je bila ob upoštevanih premenah skoz čas mdr. splošna metodološka značilnost predvojnega slovenskega narodopisja.

Navedeno je na eni strani povezano z Ložarjevimi razumevanjem estetskega in umetnosti, na drugi pa danes – skozi etnološko okno – vidimo sled takrat in še pozneje značilnih t. i. dvoplastnih tipologij kulture, na katerih je temeljila tudi znanstvena avtonomnost sočasne etnološke vede v družbi drugih zgodovinskih oz. duhovnih ved.

2. Izčrpniji je bil Ložar v razpravi »Prazgodovinske osnove slovenskega narodopisja. Prispevek k poglavju Etnografija in prazgodovina«, objavljeni v *Etnologu* [Ložar 1943]. V njej je bila v ospredju spoznavoslovna povezanost med prazgodovinsko arheologijo in etnografijo, in pa polemika s tezo, da je ljudska kultura usedlina visoke kulture oz. poniknjena (po Ložarju *barbarizirana*) kultura; tj. bila teorija, domača delu sočasnega evropskega narodopisja, ki je ljudem v bistvu odrekala morda najpomembnejšo antropološko specifičnost – tj. ustvarjalnost v najširšem, ne le umetnostno oblikovalnem pogledu.

Ložar je precejšnjo pozornost namenil tudi tesni povezanosti etnografije evropskih narodov (takrat imenovani *Volkskunde*, narodopisje, etnografija) z etnologijo kot primerjalno vedo o t. i. primitivnih kulturah (takrat im. *Völkerkunde*, narodoslovje, etnologija).¹⁰ Dosledno je zagovarjal mnenje, da je njena načela mogoče plodovito aplicirati tudi na evropsko narodopisje. – Tudi to ni daleč od poznejših ugotovitev o vzporednicah med raziskavami t. i. primitivnih kultur zunajevropskih etničnih skupin in raziskavami ljudskih kultur evropskih narodov. – Ob tem mu je bilo najpomembnejše referenčno delo *Handbuch der Methode der kulturhistorischen Ethnologie* [1937] etnologa in misijonarja Wilhelma Schmidta in njegova triplastna kulturnozgodovinska členitev kulture, ki je, po Ložarjevem mnenju, pomagala ublažiti ekstremno dvoplastno razvrščanje med visoke in nizke/spodnje kulture.

V zvezi s prazgodovinsko kulturo kot zgodovinsko najstarejšim in prvotnim, elementarnim kulturnim tipom je predstavil tudi njene nosilce, ki so hkrati najstarejši in najpristnejši nosilci ljudske kulture – to so kmeti, lovci in nomadi, ki jih pravzaprav z istim interesom obravnavajo tako prazgodovinarji kakor etnologi. In v tem pogledu prav etnologi arheologom pomagajo interpretirati njihove najdbe. Ložar je v tem okviru ponudil retrograden historičen pogled: izhodišče za prazgodovinske rekonstrukcije je ljudska kultura s svojimi prežitki, saj je *sodobna etnografska realnost ... le v sedanost podaljšana prehistorična realnost* [Ložar 1943: 75].

NARODOPISJE SLOVENCEV

V »Predgovoru« v *Narodopisje Slovencev* je Ložar navedel tri poglobitvene namene tega dela, ki je zaradi posebnih razmer izšel razpolovljen, v dveh delih – prvi del leta 1944 in drugi leta 1952¹¹ pod uredništvom Ivana Grafenauerja in Borisa Orla, Ložarjevega naslednika v Etnografskem muzeju:

1. prikaz celotne naše ljudske kulture, ki v tej obliki še ni bil objavljen,

¹⁰ O tej je pred Ložarjem v slovenskem etnološkem tisku podrobneje pisal Lambert Ehrlich [1929].

¹¹ Večina razprav je bila pripravljenih že leta 1944 in so bile izdane v separatih (Breznik, Grafenauer, Kotnik). V drugem zvezku ni naveden Ložarjev. – Izčrpnije o tem v prispevku H. Ložar - Podlogar o ozadju nastajanja *Narodopisja Slovencev*.

2. pokazati, kaj je narodopisje in še posebej slovensko narodopisje kot znanost (tj. uvod v etnografijo) in
3. končno naj bi delo širilo pogled v vrednote, ki jih ustvarja ljudstvo in ki so neobhodna potrebna podlaga vsakega narodnega življenja [Ložar 1944a: 5].

S temi izhodišči je Ložar tudi opozoril na to, kar je v slovenskem narodopisju pogrešal: potrebo po sintezi dotedanjih narodopisnih spoznanj, potrebo po definiciji narodopisja v družbi drugih znanstvenih ved, ob tem pa je tudi napovedal njegovo socialno osmislitev.¹²

Misel, da je sodobna etnografska realnost ... le v sedanost podaljšana prehistorična realnost [Ložar 1943: 75], je priskrbela tudi ogrodje za uvodno razpravo »Narodopisje, njegovo bistvo, naloge in pomen« v *Narodopisje Slovencev I*. Ker je imel to delo za prvi sistematični pregled našega narodopisja oziroma naše ljudske kulture, je čutil za potrebno napisati tudi uvod, ... potreben zlasti zaradi tega, ker v našem znanstvenem slovstvu ni o tem še nihče pisal in je zamujeno treba nadoknaditi [Ložar 1944b].¹³

Res je to po Murkovih 'Naukih za Slovence', tj. 5. poglavju poročila o narodopisni razstavi češkoslovanski v Pragi (*Letopis Matice Slovenske za 1896*), prvo širše dostopno in strnjeno besedilo takšnega značaja. To nikakor ne pomeni, da nihče v petih desetletjih o teh vprašanih ni premišljal ali pisal, je pa res, da so takšne misli ostale nepoznane širšemu občinstvu (npr. Štrekljeva predavanja o slovanski etnografiji in slovanskih starožitnostih so ostala v rokopisu) ali pa bile navržene tu in tam, bolj ali manj mimogrede, ali pa ob obravnava posamičnih raziskovalnih področij.¹⁴ – Ob pomanjkanju etnološkega/etnografskega izobraževanja je na takšno (ne)izostrenost disciplinarne identitete opazno vplivala tudi nekako samoumevna prevlada filoloških, kulturnozgodovinskih primerjalnih prijemov, ki so jih v tem obzorju izobraženi strokovnjaki v prvih desetletjih 20. stoletja bolj ali manj prepričljivo in dosledno aplicirali tudi na etnografsko gradivo.

Ob imenu samem – *narodopisje* – je pojasnil, da je to veda, ki opisuje narod, da se s tujko imenuje *etnografija*, ob njej pa se pogosto slišita tudi izraza *narodoslovje* in *etnologija*. Uporabljano izrazje oz. disciplinarni poimenovanji (etnografija in etnologija / narodopisje in narodoslovje) se v predstavi preprostega človeka, pa tudi izobraženega bralca, da, celo strokovnjaka, pogosto mešata in njuna razmejitev za marsikoga ni popolnoma določna [Ložar 1944b: 7].

Študiously je v nadaljevanju premišljal predvsem o razmerju med etnografijo in etnologijo, ki se, če Ložarja beremo počasneje, ujema

1. z razločevanjem po predmetu raziskav, tj. v duhu razmerja med *Volkskunde* (narodopisje, tj. z raziskavami evropskih ljudskih kultur in svoje lastne kulture) in *Völkerkunde* (etnologija, tj. z raziskavami t. i. primitivnih kultur);
2. s sistematizacijo znanosti, pri kateri se je tudi Ložar oprl na etimološki pomen (-grafija / -logija, tj. ideografsko in opisno nasproti nomotetičnemu, primerjalnemu, teoretičnemu raziskovanju);

¹² V »Predgovoru« je tudi opozoril na vrzeli (predvsem pomanjkljivo etnografsko gradivo) in povabil bralce, da na naslov Etnografskega muzeja sporočajo podatke o našem ljudskem življenju in kulturi.

¹³ Tako je bil ocenjen tudi še pozneje: Ložarjevo uvodno poglavje v *Narodopisje Slovencev I* pomeni prvi ne zgolj priložnostno navrženi, ampak že v izhodišču sistematično zasnovani prispevek k teoriji slovenske etnologije [Stanonik 1988: 59].

¹⁴ O tem podrobneje Slavec Gradišnik 2000.

3. po tipu pojasnitve, ki je povezan s prejšnjima vidikoma: doseg etnografije je na (lokalni, regionalni) mikroravni, etnologije na komparativni in univerzalni ravni.

In kar je pomembnejše – in navsezadnje tudi sodobno, Ložar je bil kritičen do redukcionističnih enopomenskih opredelitev, kar je mogoče lepo ponazoriti tudi ob tem terminološko-semantičnem zgledu: etnografija (oz. narodopisje) sicer resda (etimološko) opisuje narod (in stvaritve njegove kulture), vendar se je treba za *smiselno tolmačenje ... zateči k primerjanju gradiva sosednjih teritorijev in kultur* [15].

Torej, tudi ko gre za opisovanje in popisovanje, so potrebni *sistematični principi*, ki vnaprej usmerjajo dognanja raziskovalca oz. njegovo interpretacijo. Etnografija ima torej etnološki epistemološki domet, je več kot deskripcija – in je glavno orodje pri raziskavah vseh ljudstev oz. kultur, ne samo svojega oz. svoje.¹⁵ Zato v nobenem primeru etnografija ni samostojna, temveč je organični del etnologije. Za slednjo pa so značilne analitične in primerjalne metode, ki peljejo k sintezi.

Vsakršno narodopisje je enakovreden gradnik narodoslovnih ali etnoloških sintez: da bi se dokopali do *bistva in zakonov človeške kulture*, do razvoja kulture po zemeljski površini, do osnovnih zakonitosti duhovnega in duševnega življenja ter njegovih socialnih oblik.

Mimo spoznanj o kulturi svojega ljudstva ali o etnični pripadnosti – saj to je ravno smisel, da se veda imenuje etnografija in etnologija – mora narodopisje prispevati gradivo, iz katerega črpa narodoslovec dokaze za nastanek kulture sploh, za njeno pot preko zemlje, za vso njeno prepletenost s posameznimi ljudskimi in narodnimi organizmi, socialnimi in slojnimi edinicami ... spoznava udeležnost posameznih ozemelj v kulturnih krogih ... kje leži njihov izvor. [19]

Navidez je nekoliko presenetljivo, da so to, morda manj terminološko in bolj konceptualno zagato povojni narodopisci – etnografi – etnologi kar dolgo vedno znova postavljali na začetek vsakršnih načelnih razprav o svoji vedi. Samo ugibamo lahko, ali Ložarja niso brali ali pa ga niso razumeli.¹⁶

Povzeto Ložarjevo razumevanje razmerja med etnografijo in etnologijo tudi pojasnjuje dejstvo, da ob tem, ko je snoval *Narodopisje Slovencev*, ni čutil nikakršne potrebe, da bi npr. spremenil ime reviji *Etnolog*:

V tem oziru sem bil konservativen, a imel sem tudi svoje poglede na narodopisno vedo. Bolj kot pri pravih narodopisjih, sem iskal odgovorov na vprašanja teoretične fundiranosti etnografije pri etnologih in stremel za tem, da posamezna deskriptivna dejstva interpretiram, če le mogoče, v etnološkem ali narodoslovnem smislu. [Nav. po Ložar - Podlogar 2003: 100]

¹⁵ *Taka etnografija tudi po Spamerju raziskuje lastno okolje. Vendar pa ne obstoja samo pri primitivnih ljudstvih visokih narodov; etnografija je sleherno obravnavanje primitivnih divjih ljudstev, ki se vrši v mejah pristojnih metodičnih in teoretičnih načel. Sinteza narodopisja je sinteza posameznih dejstev, odnosov, ne pa sinteza, ki bi dajala vsem oblikam že končni smisel in nam prikazovala bistvo in osnovne zakone človeške kulture, njih razvoj po zemeljski površini ter njihovo zamotano usodo. Vse te naloge so pridržane etnološki sintezi.* [Ložar 1944b: 17]

¹⁶ Do etnografije (če ni šlo za splošno sopomenko domačega narodopisja) kot deskriptivne poti in ravni je kar dolgo veljalo odklonilno stališče. Zdi se, da je bila za nekaj desetletij izgnana iz etnološkega besednjaka: nekako od uveljavitve terminološkega poenotenja v etnologijo od 60. let 20. stoletja (za argumentacijo gl. npr. Novak 1956; Kremenšek 1973) pa do razvitja analitično občutljivejšega besednjaka v 90. letih 20. stoletja.

In utemeljeno z zgledom:

Dejstvo, ali lonce dela ženska ali moški, je samo po sebi zelo irelevantno in komaj kaj več kot folklor. Če pa bi dobili celo vrsto primerov, da so izdelovale lonce ženske in to podrobno zasledovali tudi v zgodovinskem kontekstu, nastane iz tega možnost, v tej ženski vlogi prepoznati tradicijo takih etnoloških kultur, kjer je to pravilo. Isto je pri beljenju hiše; ako hišo bajsajo ženstva ali ženske, pomeni, da je hiša veljala kot ženska last, tako kot v nomadskih kulturah šotor zadeva ženske. [Nav. po Ložar - Podlogar 2003: 101]

Za glavno nalogo narodopisja je označil raziskati narod in tvorbe njegove kulture, to je njegove starožitnosti.

Ključ za razumevanje narodopisja (*Narodopisje je veda, ki popisuje, analizira in gradi sintezo o ljudski kulturi določenega teritorija, zgolj z njej lastnimi, metodičnimi in teoretičnimi sredstvi* [Ložar 1944b: 17]) je Ložar videl v pojmovanju naroda; zanj pa je ugotovil, da je objekt zapletenih zgodovinskih, filozofskih in socioloških razlag. Pri tem se je oprl na izvajanja filozofa fenomenološke smeri in prvega učitelja filozofije na ljubljanski univerzi, Franceta Vebra (Ložar ga je poslušal že v gimnazijskih letih), kakor jih je ta o narodu razvil v *Idejnih temeljih slovenskega agrarizma* (1927) in *Filozofiji* (1930).

Ložar je etnografski narod oz. ljudstvo, ki zanima narodopisca, predstavil kot »izpeljanko« Vebrovega naroda – le da je ta (etnografski) narod/ljudstvo starejša družbena skupnost, je predstopnja »visokega« naroda. Na tej kulturni stopnji je jezik narečen in ni zapisan, tudi zato, ker ljudstvo nima šolstva (šola je namreč nosilec načrtno privzgoje racionalno-duhovnega življenja), je torej predpisano. Bistvena značilnost družbenosti ljudstva je *skupnost/občestvo v prostoru in času*: v prostoru je to vzorec nekakšne družinske ureditve, kjer je vsem vse skupno, v času pa podzavestna, skrbno varovana *tradicija* – tisto, kar je sveto očetom in sinovom. Duševno-duhovno življenje takšnih skupnosti je utemeljeno v povezanosti mišljenja z življenjem in naravo, v neanalitičnem, tj. sintetičnem slogu mišljenja.

Ložar je s tem ponudil antropološki par naravnega človeka iz ljudstva in kulturnega (v smislu izobraženosti, pismenosti, kultiviranosti) iz naroda. To seveda nikakor ne pomeni, da naradni človek ni kulturno ustvarjal, le na drugačen način. V obeh območjih kulture je izvir ustvarjalnosti v posamezniku, le da je pri prvem usmerjena k skupnim ciljem (le ti so kolektivni), v visoki kulturi pa je vse podrejeno individualnemu interesu in racionalnim zgibom. – Podlaga takšnega nazora je spet dvoplastni vzorec – na eni strani ljudsko in naravno, na drugi civilizacijsko, urbano; to pa je bilo stalnica narodopisne epistemologije in metodologije, saj je po svoje omogočala tudi relativno različne ločnice med posamičnimi znanstvenimi disciplinami, ki so se posvečale kulturološkim raziskavam.¹⁷ – Na tej podlagi je tudi Ložar etnografijo / narodopisje

¹⁷ *Znanosti, ki obravnavajo v okviru etnografije etnografske kulturne vrednote in predmete, dokazujejo, da etnografija nima opravka s knjižnim jezikom, temveč z narečjem in z originalnimi posebnostmi narodnega govora; namesto visoke književnosti pozna v prvi vrsti narodno pesem, pravljice, pripovedke, pregovore in izreke, nato pa ljudske pesnike in pisatelje, tako imenovane bukovnike; namesto slikarstva in kiparstva pozna le dela samoukov, poslikano panjsko končnico ali skrinjo, izrezljano božjo martro, z rezbarijo okrašeno pastirsko palico; namesto glasbe zanima etnografa le narodna ali ljudska pesem, posebno pa ljudski ples, kakor ga goji preprosto ljudstvo ob raznih praznikih in dogodkih. Socialne ustanove in naprave so ljudstvu neznanе, zato pa narod ni brez zakonov in oblik socialnega življenja, kar raziskuje narodopisje v njegovih običajih; ljudsko pravo nima zapisanega zakonika, temveč je njegovo*

lahko razmejil od drugih znanosti, ki so obravnavale narodovo kulturo.

V takšnem kontekstu ali obzorju, nedvomno pa tudi zaradi Ložarjeve poklicne socializacije v arheologiji, je bila razumljiva naslonitev na prazgodovino, ki je zarisala meje narodopisnemu in etnološkemu obzorju z nosilci ljudske kulture – To je bil drugi razlog (ob specifičnem značaju ljudstva na eni strani in sodobnih množic na drugi), da v Ložarjevem narodopisu ob prazgodovinski trojici »etnografskih subjektov« (lovca, nomada, poljedelca) ni bilo prostora za druge, npr. mestne plasti prebivalstva, ki so bili deloma že pred drugo svetovno vojno, zlasti pa po njej v etnologiji obravnavani z enako, morda celo bolj poudarjeno pozornostjo kakor kmečki predniki (prvi so, po Ložarju, organsko zrasli, se razvili, drugi so produkt mehanično-civilizatoričnih zakonov modernega življenja). Ob tem modelu se nam vsiljuje duhovna bližina, pri Ložarju sicer brez eksplicitne reference, najprej s Tönniesovo dvojico Gemeinschaft / Gesellschaft, Durkheimovo organsko in mehanično solidarnostjo in tudi z Lévi-Straussovimi toplimi in hladnimi družbami ipd.

Etnološko spoznavanje naroda/ljudstva je Ložar zarisal prek raziskovanja kulturnih tvorb, ki razodevajo oz. presevajajo duh ljudstva – v tej »funkciji« so enako pomembne prvine t. i. stvarne (materialne), snovne in občestvene kulture oz. njihova celota.

Za *Narodopisje Slovencev* je, skladno s pomenom, ki ga je pripisoval narodovemu gospodarskemu življenju, sam prispeval razprave o naselju in zemljišču [Ložar 1944c], kmečkem domu in kmečki hiši [Ložar 1944č], pridelavi živeža in gospodarstvu [Ložar 1944d] in ljudski prehrani [Ložar 1944e].¹⁸ K materialni kulturi sta sodila tudi prispevka o noši (M. Ložar, objavljena v drugem delu *Narodopisja Slovencev*, 1952) in njegov prispevek o ljudski obrti in trgovini, ki je izšel pozneje v Argentini [Ložar 1959].¹⁹ Družbena kultura je bila predstavljena s šegami (B. Orel, del objavljen v prvem, del v drugem zvezku) in pravnimi dejstvi (S. Vilfan, Očrt slovenskega pravnega narodopisja). Za drugi del so ostale še razprave o duhovni kulturi – ljudski jezik (A. Breznik), narodno pesništvo (I. Grafenauer), spod peresa F. Kotnika sestavki o bukovnikih, ljudskih pesnikih in pevcih, verskih ljudskih igrah in ljudski medicini.

Skoz prizmo že dobro utrjene etnološke sistematike sta najopaznejši vrzeli, da ni razprav o umetnosti (likovni, glasbeni, plesni)²⁰ in o verovanju.²¹ Vsebinske bele lise v marsičem pojasnjujejo razmere in ozadje, v katerih je to delo nastajalo.²²

Te pomanjkljivosti so opazili že prvi ocenjevalci: Jakob Kelemina [1954] je v Ložarjevem uvodu pogrešal oznako o *kulturnih conah, časovnih obdobjih, o činiteljih, ki so oblikovali kulturno obličje naše zemlje* (o tem je bilo namreč pred Ložarjem že kaj zapisano), Franjo Baš [1954] pa je bil še izčrpnější – pomanjkljivosti je videl v tem, da

pravo nepisano, itd. [Ložar 1944b: 8]

¹⁸ O tem v tej knjigi prispevek M. Godina - Golija.

¹⁹ O tem v tej knjigi prispevek J. Bogataja.

²⁰ Na te je Ložar seveda mislil: za glasbeno in plesno je bil takrat izvedenec F. Marolt, ki pa Ložarju zlepa ni prinesel obljubljenega prispevka; likovne umetnosti bi se bil verjetno lotil kar sam, po smrti S. Vurnika pač ni bilo pravega izvedenca za to, F. Kos, na katerega je tudi mislil kot pisca, pa je v času priprave *Narodopisja Slovencev* odšel v Rim.

²¹ Nekatero prvino so posredno obravnavane zlasti v Orlovem pregledu šeg in Grafenauerjevi obravnavi »narodnega pesništva«.

²² Več o tem Ložar - Podlogar 1998, ponatisnjeno v tej knjigi.

manjkajo številna poglavja – npr. človek in njegove značajnosti, stanovi in razredi, orodje, obrt, glasba, likovna umetnost, verstvo in praznoverje.

Ob teh empirično zasnovanih razpravah, za katere je v slovenski etnologiji splošno priznано, da niso sledile Ložarjevemu teoretično omejujočem uvodu (kar zadeva »predmet« narodopisja), ne gre spregledati poglavja, ki ga je Ložar uvrstil takoj za svojim uvodom, tj. »Pregled slovenskega narodopisja«, ki ga je spisal France Kotnik [1944]. To besedilo je za takratno narodopisje in tudi še za poznejšo etnologijo orientacijska točka oz. logična točka začetka – arheološki vedi jo je oskrbel Ložar sam [1941]²³ – tj. prvi (predvsem bibliografski) nastavek za »zgodovino« tukajšnje etnologije, in glede na to, da naj bi bil napisan v pičlih treh mesecih, občudovanja vreden itinerer po pisnih virih oz. literaturi z etnografskimi vsebinami, kakor jih je avtor mogel zaznati v okviru svojega narodopisnega obzorja.

Z navedenimi sodelavci vsebinsko le delno uresničen Ložarjev koncept je v metodološkem pogledu takšen, da drugačen v takratnih razmerah pravzaprav ne bi mogel biti. Ložar je narodopisje postavil izrecno med zgodovinske vede – ta načelna metodološka usmeritev je seveda zelo široka. Upoštevajoč Ložarjeve etnološke reference je v ospredju zagotovo smer kulturnozgodovinske šole v etnologiji (in v povezavi z arheologijo), kakor jo je razstavil W. Schmidt v že omenjenem delu. Med navedenimi tujimi etnologi najdemo etnologa Fritza Gräbnerja in njegovo *Die Methode der Ethnologie* (1911, v tem delu je v okviru difuzionizma razvil metodo kulturnih krogov), preglede in uvode v narodopisje A. Haberlandta (*Die Deutsche Volkskunde*, 1935) in M. Haberlandta (*Einführung in die Volkskunde*, 1924), Kaindlovo *Volkskunde* (1904), Peßlerjev Priročnik nemške etnologije, Spamerjevi deli (1928, 1933) o narodopisju kot znanosti, njegovem bistvu, poteh in ciljnih in še nekaj drugih.

Navedena dela so v afirmativnem pogledu obarvala predvsem Ložarjevo uvodno razpravo – z izjemo Spamerjevih nazorov, s katerimi je, kakor že omenjeno, Ložar polemiziral. V tem pogledu je Ložarjevo narodopisje postavljeno v etnološko obzorje univerzalistično postavljenih vprašanj o izviru kulture in njenem širjenju (v okviru difuzionističnega koncepta kulturnih krogov) in mestu etničnih kultur v teh krogih oz. kulturnozgodovinskih plasteh.

V drugih sestavkih pravzaprav najdemo različice (z izjemo Vilfanovega prispevka o pravnem narodopisju) kulturnozgodovinskih in filoloških pogledov in metod, seveda interpretativno različno razvitih: podoba je, da sta bila Ložarju konceptualno – tudi v obsegu etnografsko-etnološke sinteze najbližja Grafenauer (primerjalnokulturnozgodovinsko usmerjen filolog) in Orel (takrat šegoslovec po primerjalni etnološki kulturnozgodovinski metodi).

²³ O tem gl. prispevek P. Novakovića v tej knjigi.

²⁴ Mnenja o konstitutivnosti (»koristnosti« ali »škodli«) teh ved za disciplinarno (ne)avtonomnost etnologije so bila med etnologi v zadnjih desetletjih nekoliko različna: presojo njihovega pozitivnega pomena za etnologijo pri Vilku Novaka [1986], npr., definira bolj historično izhodišče, po svoje pristrano zaradi osnovne Novakove filološke izobrazbe in splošne kulturnozgodovinske orientacije. Metodološko strožji ocenjevalci (npr. J. Bogataj [1985], S. Kremenšek v več temeljnih metodoloških in zgodovinsko-disciplinarnih tekstih) pa so njihovo vlogo merili po rastoči zavesti o specifični etnološki metodologiji, ki se je vsaj od 70. let 20. stoletja otrešala prijemov, razvitih ob dvo- ali večplastnih teorijah kulture,

Kakor v predvojnem narodopisju v Sloveniji nasploh, so bile tudi v *Narodopisju Slovencev* razgrnjene metode drugih ved – filologije, kulturnozgodovinske etnologije, arheologije in literarne zgodovine, tudi umetnostne zgodovine in geografije. Ložar jih je, z izjemo etnologije, ob še nekaj drugih vse uvrstil med *pomožne vede narodopisja* [Ložar 1944b: 17–19].²⁴

Kljub tančinam razločkov pa je disciplinarne aplikacije pozitivistične metodologije ob zgodovinskem posebej barval psihološki vidik:

Psihologija je za etnografa pomožna veda zlasti za raziskovanje verstev, ljudskega zdravstva in šeg. Moderna psihologija je že zelo osvetlila subintelektualno življenje posameznega človeka in ljudstva ter pojasnila njegove značilnosti in zakone. [Ložar 1944b: 18]

Povezan z značilnimi analitičnimi prijemi je v Ložarjevem narodopisju tudi odblek značilnosti takratne arheologije in umetnostne zgodovine²⁵ na eni strani in na drugi Vebrove analitike in njegovega psihološke teorije.²⁶

Še določneje je to poudaril, ko je govoril o etnološki sintezi, ki *edina lahko pojasni nastanek in razvoj ... med drugim tudi osnovnih zakonov duhovnega in duševnega življenja ljudstva* [19]. To je tudi razumljivo, saj je bilo dušno in duhovno mišljenje pravzaprav bit in bistvo ljudske kulture, kakor jo je razumel Ložar, duh naroda pa je bil koncept ali kategorija ali nekakšna ničta točka, ki je povezovala filološke in zgodovinske discipline, sprva v romantiškem herderjanskem duhu, nato pa nazorsko in spoznavoslovno tudi v smislu Diltheyevih duhovnih ved (*Geisteswissenschaften*).

O metodi

Ložar je v primerjavi z definiranjem predmeta narodopisja po etnografskem narodu/ ljudstvu o metodi narodopisnega raziskovanja pisal kar nekoliko lapidarno: *Kakor vsaka zgodovinska veda, tako mora tudi narodopisje najprej zbrati spomenike, vire, starine in starožitnosti* [14].²⁷

Določnejše je bilo opozorilo na neposredne oz. posredne, rekonstrukcijske obravnave

posledično pa tudi podedovanih razmerij med znanstvenimi vedami, ki so si takšno kulturno obzorje jemale za predmet svojih premislekov. V zvezi z Ložarjem in njegovim projektom za izdajo *Narodopisja Slovencev* danes pač ni mogoče ugotoviti nič drugega kakor to, da brez takšnih disciplinarnih podlag *Narodopisja Slovencev* ne bi bilo.

²⁵ V Ložarjevih etnoloških spisih odseva v interesu za formo in tipologijo in v izvorno filozofskem analitičnem prijemu – to je opaziti tudi pri njegovih razpravah v *Narodopisju Slovencev*, še nazornejši zgled pa je razprava o umetelno oblikovanih »malih kruhkih« [Ložar 1939].

²⁶ V objavljenem delu avtobiografije je Ložar zapisal, kako je Veber že v gimnazijskih predavanjih poudarjal svoj teorem o zakonu psiholoških podlag, polagal ves poudarek na analitično metodo. Na univerzi pa je sledil Vebrovim predavanjem iz zgodovine grške filozofije in analitične in razvojne psihologije: *Verjetno je, da je poudarjanje analitične metode v mojih kasnejših spisih v veliki meri posledica vpliva, ki ga je name imela Vebrova analitika* [Ložar 1985: 50]. – Morda je ta vpliv v narodopisju na prvi pogled manj opazen, zagotovo pa Veber ni pomagal Ložarju samo pri izpeljavi etnografskega naroda / ljudstva.

²⁷ Za mejnik znanstvenosti (metodičnosti) je postavil Štrekcljeve *Slovenske narodne pesmi* in delo Odbora za nabiranje slovenskih narodnih pesmi v akciji, ki je od leta 1904 potekala v avstrijskih deželah habsburške monarhije.

(npr. družbenih skupin prek obravnave šeg, pesmi...); na snovne in nesnovne, netvarne spomenike (institucije socialne kulture).

Terenskega dela prav tako ni posebej obravnaval – čeprav ga je imel, kakor sledi iz »Predgovora«, za najeminentnejši etnografski vir – razen pri popisovanju: *Popisovanje mora biti kar se da natančno, vestno in subtilno ter mora opraviti že pol dela sledečemu tolmačenju*. – To se bere skoraj kakor – 40 let pozneje – Geertzov »gosti opis«. Večkrat omenjena Ložarjeva erudistvo in poglobljenost sta tako mimogrede navrgla dejstvo, da je *vsak opis interpretativen*, kar je skladno z Ložarjevim razumevanjem etnografije. Zavedal se je, kako raziskovalčeve nazore usmerja konceptualna shema, vendar se takrat v razmerje med znanstvenikom in »objektom« raziskovanja eksplicitno ni poglobljal.

Zdi se, da Ložar ob neodložljivih nalogah v muzeju in pri pripravi *Narodopisja Slovencev* preprosto ni utegnil poglobiti teoretskih vprašanj – podobno kakor pri svojem arheološkem delu, čeprav so mu pri slednjem večletne delovne izkušnje omogočile tudi teoretsko zaokrožiti nekaj tematik in je zanazaj priznal, da so teoretske formulacije sledile praksi in bile bolj intuitivno zasnovane.²⁸

O interpretaciji

Interpretacijo je razumel kot *podelitev smisla*, ki mora spraviti *posamezna dejstva v logične in genetične zveze* in dognati njihov pomen. Pri interpretaciji mu je bila pomembna *zmožnost dojetja ljudske psihe, ki s sabo nosi tudi pasti zmote* (pokaže se zlasti pri razlagi šeg, glasbe, plesa) in *dokajšnja mera zgodovinskega mišljenja, da lahko razpoznamo, kateri element je mlajši, kateri starejši, za kar tvori podlago predvsem analiza forme in vsebine* [15].²⁹ To je v bistvu tipološka analiza – analitično metodo zanjo pa je, kakor rečeno, dobro poznal iz študija umetnostne zgodovine (formalna oz. slogovna analiza), arheologije in filozofije s psihologijo.

Zanj je bila bistvena sestavina interpretacije primerjava: za povedno interpretacijo pojavov običajno ni dovolj lokalno gradivo in *se je treba zateči k primerjanju gradiva sosednjih teritorijev in kultur*. Primerjava je tisti postopek, po katerem je etnografija najbolj odvisna od etnologije, saj mora nenehno upoštevati njena spoznanja in misliti na prazvir kulturnih sestavin. V ta okvir sodita tudi datacija in lokalizacija etnografskih spomenikov, kulture oz. njenih izsekov.

In o drugih splošnostih

In še beseda o znanstvenem cilju, tj. sintezi: *sestaviti zaključno sliko, v kateri mora pred nami zaživeti ljudstvo s svojo kulturo, bodisi na področju posamezne naselbine, bodisi pokrajine ali pa celega naroda* [15].

Sintezo res predstavljajo končni izsledki, vendar je njena podoba odvisna predvsem od značaja, pomena in cilja, ki si ga postavi narodopisec v svoji vedi. Epistemološka

²⁸ Gl. prispevka P. Novakovića in T. Nabergoja v tej knjigi.

²⁹ In nadaljuje: *Skladnost vseh sestavnih delov je po navadi glavni kriterij za to, ali se nam je smiselno tolmačenje dejstev posrečilo ali ne, ter ali smo združili v homogeno enoto tiste elemente, ki spadajo skupaj, elemente, ki so prvotno sestavljali celoto, pa so se kasneje iz raznih razlogov raztrgali* [15].

osmislitev tako vrača premislek na začetek – oz., kakor je zapisal Ložar, k *splošnim vprašanjem narodopisja*. V tem kontekstu je, podobno kakor na začetku tega spisa, opozoril na pomemben razloček – ni namreč vseeno, ali narodopisno problematiko definiramo skozi narod/ljudstvo ali njegovo kulturo, ni vseeno, ali etnografa zanima kultura v celoti ali samo njena socialni in duhovni del, ni vseeno, ali so pomembnejši psihološki vidiki, ki v ekstremnih primerih povsem zanemarijo materialne sledi kulture, ali vendarle morda zgodovinski, itn.

Nanizana vprašanja kažejo, da je Ložar poznal nekatera osrednja vprašanja iz takrat že kar obsežne evropske etnološke produkcije. V tem besedilu jih je mogel le nanizati in ustrezno poiskati nekaj odgovorov – v slogu: morda malo preveč za laika in malo premalo za strokovnjaka.

Ložar je kar nekaj misli namenil tudi pomožnim vedam etnografije in etnologije (psihologija, sociologija, prazgodovina, rana zgodovina, jezikoslovje, literarna, umetnostna, glasbena, pravna in gospodarska zgodovina, nato še geografija in antropografija): *Te vede so zastopnice onih kulturnih področij, na katerih se najlepše kaže univerzalni značaj etnografije, ki čedalje bolj prerašča prvotni okvir in obenem onemogoča, da bi vso stvarino strokovno lahko obravnaval en in isti avtor* [18].

Ložar je s tem nakazal neogibnost specializacije, ki jo zahteva predmetna razvejenost narodopisja. Videti je, da mu je bilo samoumevno, naj posebna področja raziskujejo izvedenci, *isti strokovnjaki, ki obravnavajo književni jezik, visoko književnost, umetnost, saj hranijo njihovi spomeniki mnogo podatkov za razlago etnografskih starin* [18]. – Takšna je bila dotedanja praksa v narodopisju oz. takratni etnologiji: ko ni bilo poklicno izobraženih etnologov/etnografov, so, kakor omenjeno, narodopisno polje dejansko obdelovali filologi, umetnostni zgodovinarji idr. Tudi to dejstvo iz zgodovine slovenske etnologije, izrazito značilno skoraj za celo prvo polovico 20. stoletja, je bilo dvorezno za njeno disciplinarno identiteto, saj v takratnem obzorju ni bilo videti konsekventnega in »dvojnemu« predmetu (»visoko kulturnemu« in »ljudskemu«) ustreznega iskanja drugačne (»dvojne«) oz. bolj diferencirane metodologije, čeprav so, mimogrede, nanjo opozarjali vsaj Štrekljevi in Murkovi napotki in izkušnje. – V metodološkem pogledu je Ložarjevo narodopisje torej še vedno konglomerat prijemov omenjenih ved. Vendar se zdi krivično, če bi mu to očitali: Ložar je mogel ob lastni, relativno skromni etnografski praksi le konstatirati razmere, s katerimi se je še precej za njim spoprijemala skoraj vsa prva generacija poklicnih etnologov (pa še katera za njo).³⁰

Ob splošnih vprašanjih narodopisja je Ložar ob znanstvenem (*Vrhunec vsega prizadevanja etnografskega raziskovanja je narodoslovno spoznanje* [19]) ekspliciral tudi njegov socialni smisel. Če prvega bolj ali manj določno povzemajo raziskovalna problematika, metode in sinteza, še beseda o drugem. – Kratek pasus, tj. dva odstavka, ki ju je Ložar zapisal prav na koncu tega programskega besedila, je po svoje še vedno uganka, uganka v pomenu, da

³⁰ Naj zadošča, da spomnimo na ustvarjanje »enotne etnografske metode« pri Vilku Novaku (O bistvu etnografije in njeni metodi. *Slovenski etnograf* 9, 1956), na ponavljajoče se argumente folkloristov, raziskovalcev stavbarstva, ljudske umetnosti.

ostaja v obzorju Ložarjeve epistemologije in metodologije oz. konceptualizacije narodopisja (in tudi narodoslovja/etnologije) nerazložljiv. Tudi dikcija besedila je takšna, da ni prav jasno, ali gre preprosto za ugotovitev, kako »drugačno« narodopisje lahko še je (kakor so npr. premišljali nekateri narodopisci v Evropi, npr. A. Spamer v 20. in 30. letih; W. H. Riehl pa že v 19. stoletju), ali pa gre tudi za Ložarjev še neizostren nazor, ki odpira še drugačna obzorja.

Narodopisje (uvodoma definirano kot obravnava naroda in njegove kulture [7]) lahko v ospredje svojega interesa postavi *ljudstvo – narod*, sicer *enakovreden predmet raziskovanja in znanstvenega stremljenja kakor njegova kultura* [20]. Ob tem prenosu težišča

se ne spremeni samo metoda dela, temveč tudi cilj. Narodopisje postane v tem smislu resnično znanost o nečem živem. Potemtakem je naše narodopisje znanost o naših slovenskih narodnih svojstvenostih, kakor je nemško narodopisje znanost o nemških narodnih svojstvenostih. In tako narodopisje resnično ne more obstojati kot znanost, če nima za osrednjo točko svojega raziskovanja ideje naroda, kot pravi že W. H. Riehl. [20]³¹

Ko se spremeni predmet (namesto kulture je v ospredju ljudstvo/narod), se spremenita tudi metoda in cilj. Metodično to pomeni, da se mora *narodopisec naslanjati na sedanje živo življenje, ga zasledovati in raziskovati*, pri čemer *cilj raziskovanja ni preteklost, ne zgodovina, temveč sedanjost*. Tako ne zadošča več zgodovinska metoda, *temveč mora stopiti kot glavna na njeno mesto sociološka metoda* [20].

Z raziskavo vrednot in bistva narodnega organizma naj bi pokazali, kako narod *usmeriti, osvežiti in voditi v smislu onih socialnih, etičnih ter bioloških in kulturnih vrednot, ki so se izkazale v preteklosti posameznega ljudstva ali naroda kot temeljne oporne sile njihovega razvoja*. To je po Ložarju pomenilo *masi kakor sploh modernemu človeku vrniti kulturo starega ljudsko-narodnega sveta* [20].

Takšen nazor lahko razumemo v eksistencialnem smislu najtesneje povezan s kaosom sveta, katerega površje so preplavljali vsakršni civilizacijski pretresi, tisti, ki so ogrožali človeško prvinskost in duha. In o tem je Ložar poglobljeno razmišljal zlasti v kontekstu svojega pisanja o umetniških praksah, najbrž pa tudi ni povsem brez pomena, da je s tem, sklenil obravnavano razpravo.

³¹ Ne da bi spekulirali o motivih Ložarjevega sklicevanja na Riehla, je indikativno, da Riehl stoji na začetkih nemškega akademskega narodopisja/nacionalne etnologije: leta 1858 je namreč v slovitem predavanju »Die Volkskunde als Wissenschaft« (Narodopisje kot znanost) razglasil načrt nove znanosti, ki jo je predstavil kot *gibljivo središče* vrste znanstvenih prizadevanj, kot *duhovno domovino* znanja o narodu, samospoznavanja ljudskosti. Riehl je bil značilen predstavnik prežemanja državoznanskih (razsvetljenskih) in romantiških nazorov. Nekoliko shematično rečeno: iz romantike je prevzel snov in problematiko (ljudstvo, njegovo zgodovino in duha), »razsvetljenski« pa je bil (ob metodičnih napotkih in postopkih zbiranja gradiva – topografije, gospodarske statistike itn.) izrecen političen angažma (v narodopisju je namreč videl politično vedo, sorodno razsvetljenskemu državoznanstvu). S kmečkim stanom, katerega jedro je družina kot primarna in organična skupnost, je utemeljeval prihodnost nemške nacije. – Ostri kritiki je bil pozneje podvržen Riehlav konservativni socialni nazor, ki ni uvidel strukturnih sprememb družbe in njene dinamike, temveč je pristajal na relativno statičen koncept »naravne zgodovine« (ponazarja ga sam naslov obsežnega dela v več zvezkih *Naturgeschichte des Volkes*). Po mnenju H. Bausingerja je tako Riehl iz narodopisja/etnologije naredil *kmetologijo v meščanskem duhu*, W. Emmerich pa ga je postavil skupaj z Görresom in Jahnom na začetek nacionalistične in nacistične koncepcije etnologije. – O tem v slovenskem etnološkem tisku, čeprav v drugem kontekstu, Grafenauer 1979: 53 in Baš A. 1979: 58.

Ložarjeva metodološka načela so nekonsistentna na presečišču obravnav ljudske kulture, ki jo je pripisal zgodovinskim vedam in zgodovinski metodologiji, in obravnav naroda, ki jo je zaupal predvsem sociologiji, očitno razumljeni kot vedi o sedanosti. Nekoliko naivno zveni vprašanje, kako usmerjati narod v duhu preteklih vrednot – to je Ložarjev *socialno-narodni cilj* narodopisja – če ga raziskujemo v njegovih sodobnih, živih oblikah. Odgovor je v Ložarjevem izhodišču, da narod spoznavamo s preučevanjem *njegovih tvorb*, saj se mora *njegov duh ... razodevati na vseh področjih njegovega življenja*, pomembne pa so tudi *vse socialno-organizacijske oblike*. Ker je bil Ložarjev raziskovalski pogled na kulturne *tvorbe* uprt v preteklost, bi bilo naivno pričakovati, da bo zaobsegel tudi sedanost ljudstva in njegovo kulturo v celoti; Ložarjev cilj je bil določen – etnološko relevantni so tisti fenomeni, ki nosijo v sebi kontinuiteto, tradicijo in občestvenost, to pa je, seveda, le del 'sodobnih, živih' oblik.

Od Ložarja kot zagovornika in praktikanta kulturnozgodovinske etnologije bi težko pričakovali kak drugačen interpretativni okvir, npr. funkcionalistični, ki je bil v tistem času aktualen za preučevanje še ohranjenih prvobitnih kultur, vendar skeptičen do možnosti za spoznavanje preteklosti in do raznovrstnih historičnih spekulacij. Ložarja je vznemirjala sodobna etnografska resničnost le toliko, kolikor je omogočala obstoj sicer preoblikovanim prvobitnim kulturnim oblikam in vsebinam.

Epistemološko pomembna pa je Ložarjeva koncepcija etnografije, povezana z etnologijo, z njenimi širokimi primerjalnimi ambicijami in postopki, pa tudi z njenimi cilji. Tako je po svoje zastavil vprašanje razmerij med posebnim (lokalnim, etničnim, slovenskim), tj. kulturno specifičnim, in splošnim, enkratnim in zakonitim, tj. kulturno univerzalnim, odgovarjal pa je nanj po induktivno-deduktivni poti, usklajeno s spoznanji, ki sta mu jih ponujala domače gradivo in tedanja kulturnohistorična etnologija, prežeta z arheologijo prazgodovinskih obdobj.

Spoznavno obzorje ni nikoli nevtralnno v pomenu nazorskih in zgodovinsko-socialnih implikacij in tudi branja niso nevtralna. V zvezi z izdajo *Narodopisja Slovencev* so bile izražene nasprotujoče si ocene, ki so opozorile ali celo poudarile, da je to delo izšlo v posebnih, vojnih razmerah, ko je mdr. tudi kršilo t. i. kulturni molk, druge pa so poudarile narodnokonstitutivni pomen *Narodopisja Slovencev*.³² Druga raven kritike pa je pravzaprav polemizirala z nazorsko podlago narodopisja prve polovice 20. stoletja (v t. i. novoromantiški različici etnologije oz. folkloristike), ki v sebi ne le, da ni imelo nikakršnega kritičnega naboja (to je bilo pričakovanje ali »zahteva«, izrečena s stališča marksistično informirane pozicije³³) in je utemeljevalo zdravo narodovo jedro na kmečkem stanu oz. nostalgiji po nečem, kar je bilo bolj ali manj v ireverzibilnem zatonu, temveč predvsem ni odslikovalo dejanskih življenjskih razmer in mnogoterih kulturnih podob, ki so se naravnost vsiljevale raziskovalskemu obzorju prenavljajoče se etnologiji.³⁴

Ložar je odgovoril na oboje:

³² Gl. npr. prvo oceno v strokovnem tisku [Bohinec 1945], Orlovo vprašanje o drugem zvezku [Orel 1949] in oris nastajanja tega dela [Ložar - Podlogar 1998; ponatisnjeno v tej knjigi].

³³ V zvezi s tem gl. npr. Jezernik 1979, tudi kot odmev na Kremenšek 1978.

³⁴ V tem toku so zlasti spisi Slavka Kremenška, ki je Ložarja – čeprav po svoje *per negationem* – torej s kritično držo, vedno ohranjal živega. Ložarjeva koncepcija narodopisja, ljudske kulture, metodoloških

Najodločneje se moram zavarovati pred očitkom, da je Narodopisje izraz kake družbene strukture, recimo reakcionarno-meščanske. Narodopisje ni predstavljalo niti ideologije buržoazne družbe niti ni manifestiralno namenoma slovenske narodne samobitnosti ... Narodopisje je imelo samo en namen: dati sintezo tega, kar se imenuje etnografska kultura in kar o njej vemo in kar smo o njej pisali. Imelo je v prvi vrsti namen, odkriti vrzeli, pokazati probleme in nič drugega.³⁵

ZDOMA

Ložarjev odhod iz Slovenije ni dokončno pretrgal njegovih narodopisnih premislekov – ali bolje – narodopisne prakse. Kako predan ji je bil, morda najbolje kaže, da je v poučevanje v taboriščni gimnaziji poleg umetnostne zgodovine vpeljal narodopisje: do zdaj prvič in zadnjič v zgodovini etnološke vede je bilo po njegovi zaslugi slovensko narodopisje srednješolski učni predmet.³⁶ Poleg tega je v koroškem begunstvu ves svoj prosti čas namenil raziskavam ljudskega stavbarstva in jezika.³⁷

Dragoceno bi bilo vedeti, ali in kako je Ložar morebiti premišljal o vrnitvi v Slovenijo in nadaljevanju znanstvene kariere.³⁸ Kar zadeva etnologijo, je dokumentirano, da mu je bil v Sloveniji vsaj določen krog izobražencev naklonjen. Namreč: ob ustanavljanju Komisije za slovensko narodopisje leta 1947 je Ivan Grafenauer med potencialnimi sodelavci omenil tudi emigranta Rajka Ložarja – poleg Metoda Turnška in Rada Lenčka – *če se vrnejo v domovino in se izkaže, da niso ničesar zagrešili zoper FLRJ* [Kuret 1972: 10]. Ložar se ni vrnil in ne vemo, kako bi se *izkazalo*, ali je kaj *zagrešil* ali ne.

Ko je iz ZDA po 15 letih v Argentini priobčil razpravo o ljudski obrti in trgovini,³⁹ spisano leta 1943/44 za *Narodopisje Slovencev*, je opozoril, da za ta spis veljajo ista načela kakor za druge, ki so izšli tam:

Kakor sem v svojih poglavjih o naselju, zemljišču, kmečki hiši, gospodarstvu ter

izhodišč je bila omenjena v vseh Kremenškovih spisih, ki so obravnavali teorijo, metodologijo in zgodovino etnologije v Sloveniji [npr. Kremenšek 1960, 1966, 1968, 1978, 1983 idr.], bila pa je tudi ena prvih »snovi« univerzitetnega študija etnologije v letih, ko je bil S. Kremenšek profesor na Oddelku za etnologijo Filozofske fakultete v Ljubljani. Ložarja so generacije etnologov spoznavale in dojemale kontrastivno, bolj v prezentistično kakor historično informiranem kontekstu, saj se je primerjava praviloma gibala v loku »današnja etnologija« – »Ložarjeva etnologija«. V tem kontekstu je bil npr. ob drugih konceptualno-metodoloških eden glasnejših očitkov: raziskave kmetstva da, urbanega prebivalstva pa ne. Ta prijem – kakor navsezadnje vsak pogled v zgodovino – relativno brez zadržkov preteklosti »vsiljuje« merila sodobnosti, kar je nadvse poučno, saj lahko zelo razločno razvrsti vrline in hibe, neogibno pa ob tem ostajajo ob strani pojasnitve, zakaj je bilo tako, kakor je bilo. – Če na to vrsto »citiranja« pogledamo z druge perspektive, pa tvegamo mnenje, da je za etnologijo 20. stoletja to Ložarjevo besedilo lahko eden od propedeutičnih tekstov *par excellence*, ker je ob njem mogoče premisliti vse generalije, o katerih se mora veda vedno znova samospraševati.

³⁵ Iz pisma H. Ložar - Podlogar, 6. 7. 1980 [nav. v Ložar - Podlogar 1998: 172].

³⁶ Več o tem v tej knjigi v prispevku K. Gantarja.

³⁷ Več o tem v tej knjigi v prispevkih V. Hazlerja, H. Mauer-Lausegger in M. Humar.

³⁸ Nekaj o tem v prispevkih, ki v tej knjigi obravnavajo Ložarjevo življenje.

³⁹ O tem v tej knjigi posebej prispevek J. Bogataja.

hrani zasledoval oz. se držal Ariadnine rdeče niti, ki mi je pomagala iz labirinta etnografskih deskriptivnih dejstev in detajlov do etnoloških (Amerikanci bi rekli antropoloških) osnovnih principov in spoznanj, tako sem tudi našo ljudsko obrt in trgovino vrednotil zlasti kot material, ki naj nas vodi do višjih etnoloških rezultatov, enot, skupin in struktur ...

V preteklih 15 letih sem bil v glavnem na tekočem glede sodobnih stremljenj v etnologiji ter antropologiji, vendar do danes še nisem čutil potrebe po kaki bistveni reviziji svojih pogledov in tistega prijema snovi, ki ga predstavljajo moji prispevki v NS I. in tu objavljeni pregled. [Ložar 1959: 71]

Samo pripomnil je, da bi moral ob kaki izdaji, ki bi bila podobna *Narodopisju Slovencev*, upoštevati moderne hevreitične principe in metodološke pridobitve zadnjih let v sodobni severnoameriški antropologiji ter francoske antropologe in etnologe, katerih formalistični principi bi bili za slovenske etnografe in etnologe kaj dobro dopolnilo in spodbuda [Ložar 1959: 72].

Slutimo lahko, da je pri tem mislil na strukturalistično Lévi-straussosko antropologijo, odmevno v prvih povojnih desetletjih tudi v ZDA. Ta je po svoji univerzalistični epistemološki naravnosti (iskanje tipologij in osnovnih struktur človeškega mišljenja in kulturnega ravnanja) ustrezala njegovim širšim etnološkim spoznavnim ciljem, ki so ob zgodovinski imeli poudarjeno psihološko razsežnost. Ložarju to ni bilo tuje, če se spomnimo, kako se je skliceval na Veبرا, katerega filozofska in psihološka izvajanja. O tem govori tudi omemba arheologa Eggerja, ki mu je bil končni cilj spoznanje 'človeške eksistence'

Videti je, kakor da bi tako rekoč do konca ostal zvest svojim pogledom na naloge etnologije.⁴⁰ Ponazarja jih npr. polemika k teoriji o skandinavskem izvoru Slovencev, objavljena v tržaškem *Mostu* [Ložar 1981b], v kateri je zapisanih tudi nekaj opazk k sodobni slovenski etnologiji,⁴¹ ki ji je očitno sledil, in bi se, po njegovem mnenju, morala bolj zaposlovati z etnogenezo Slovencev – še prej pa bi se morali na pamet naučiti *Etnologa*,

tisti številni etnografi v domovini, ki ne vedo kaj početi, naj bi organizirali sistematično znanstveno ekskurzijo ali potujoči simpozij v Zakarpatje ter na novo, s sredstvi 20. stoletja, dognali vse o potu naših prednikov v našo domovino: geološko, botanično, zoološko, klimatično, itinerer – kje so pravzaprav ali obšli ali prešli preko Karpatov, v kakih prahistoričnih kulturah so bili Slovenci začasni stanovalci, od kje so jemali besede za svoje razširjeno besedišče, kar se vse še danes da ugotoviti na podlagi natančnejšega študija govorov v tistih krajih in podobno. Ako bodo to storili, jim ne bo treba študirati kanalov in cest in asanacijskih naprav v slovenskih občinah, revščine bivališč in tudi ne takih reči, ki spadajo pod poglavje »Human Relations«, kot je na primer naslednji izrek neke matere svoji hčerki: 'Olgica, zdaj pa le glej, s kom boš govorila, ko imamo

⁴⁰ Čeprav Ložar ob jezikoslovnih člankih (gl. prispevka M. Humar in H. Mauer-Lausegger v tej knjigi) in tistih, v katerih je objavljala spoznanja o ljudskem stavbarstvu na Koroškem (gl. prispevek V. Hazlerja v tej knjigi), ni objavil česa izrecno etnološkega, bi bilo treba njegove objave iz izseljenskega časa prebrati posebej, skoz etnološke naočnike, kakor tudi sistematično pregledati zapuščino, shranjeno v več ustanovah in v več zasebnih arhivih.

⁴¹ Te so pljusknile čez mejo na strani *Glasnika Slovenskega etnološkega društva* leta 1982. Drugače pa jih je Ložar izražal predvsem v svojih zapiskih in korespondenci – nekaj več o njih v tej knjigi v prispevku H. Ložar - Podlogar »Vse je vihar razdjal...«.

novo spalnico. Take stvari naj prepusti slavnima ameriškima kolumnistkama Ann Landers in Abigail van Buren, ki bosta to mojstrsko rešili, ker take človeške neumnosti niso zadeva etnologije. [Ložar 1981b: 16]

Odgovor je sledil:

Human relations so namreč predmet etnologije, celo bolj kot vprašanja zbiralnega gospodarstva in etnogeneze, ki so jih in jih še bodo reševali predvsem zgodovinarji in arheologi s svojimi specialnimi znanji in seveda s sodelovanjem etnologov. Slovenci nismo prenehali biti predmet etnologije. Živijo v občinah, v bogatih in revnih bivališčih, hodijo in vozijo se po cestah, jedo kuhan kostanj in french fries, spet pijejo ječmenovo kavo in poznajo coca-colo itd. [Ravnik 1982: 55]

In Ložar je odgovor menda pohvalil.⁴²

Tudi v tem lahko vidimo sled širokega Ložarjevega iskalskega duha, ki je na enkratno osebno in neponovljiv način nenehno popotoval med preteklostjo in sodobnostjo. V labirintu mogočih poti, številnih izbir je prehodil tudi doma neshojene poti mlade etnološke vede – mlade v smislu njene disciplinarne institucionalne zgodovine. S svojim nekajletnim, v bistvu kratkem etnološkim/narodopisnem delu je sklenil eno od njenih faz ali, bolje, plasti. Dokumentiral jo je v delu, ki ni dobilo nadaljevanja ali naslednika.⁴³ – Zdi se, da bi ga v tem slogu morda lahko pripravil le sam.

LITERATURA

B. N. A.*

1985 Rajko Ložar. 1904–1985. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 25 (1–4): 53.

BAŠ, ANGELOS

1979 Postscriptum. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 19 (3): 57–59.

BAŠ, FRANJO

1954 Narodopisje Slovencev I, II. *Zgodovinski časopis* 8, 230–232.

BOGATAJ, JANEZ

1985 *Razvoj načina in tehnik etnološkega raziskovalnega dela na Slovenskem* [neobj. doktorska naloga]. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

⁴² Ustni podatek.

⁴³ Mislim na ponavljajoče se načrte za izdajo »novega« *Narodopisja Slovencev*, takoj po drugi svetovni vojni in tudi še pozneje. To seveda nikakor ne pomeni, da slovenska etnologija nima priročniških in propedevtičnih del, le da so iz drugega časa in drugače zasnovana. – Prav zaradi tega je še vedno razmeroma pogosto citirano delo – manj Ložarjev teoretični uvod (ta je praviloma omenjen v besedilih o disciplinarni zgodovini in metodologiji), zato pa toliko obsežnejše in pogostejše vsa empirično fundirana poglavja iz prvega in drugega dela.

* Avtor nepodpisanega zapisa ob Ložarjevi smrti je takratni glavni urednik *Glasnika Slovenskega etnološkega društva* Naško Križnar.

BOHINEC, VALTER

1945 NS 1. *Etnolog* 17, 1944: 119–125.

EHRlich, LAMBERT

1929 Razvoj etnologije in njene metode v zadnjih desetletjih. *Etnolog* 3: 7–13.

GRAFENAUER, BOGO

1979 Diskusija [o *Pogledih na etnologijo*]. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 19 (3): 53–55.

GRAFENAUER, IVAN IN BORIS OREL

1952 (ur.) *Narodopisje Slovencev II*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

JEZERNIK, BOŽIDAR

1979 Raznolikost pogledov na etnologijo. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 19 (3): 60–61.

1991 O predmetu etnologije. *Traditiones* 20: 163–169.

KELEMINA, JAKOB

1954 Narodopisje Slovencev I. in II. del. *Slovenski etnograf* 6–7: 321–330.

KOTNIK, FRANCE

1944 Pregled slovenskega narodopisja. V: Ložar, R. (ur.) 1944: 21–52.

KURET, NIKO

1972 Naša 25-letnica: Komisija (1947–1951) in Inštitut za slovensko narodopisje SAZU (od 1951). Nastanek, razvoj, delo. *Traditiones* 1: 9–18.

KREMENŠEK, SLAVKO

1960 Etnografija in zgodovinoisje. *Slovenski etnograf* 13: 7–12.

1966 Industrializacija, urbanizacija in etnološki vidik. *Slovenski etnograf* 18–19, 1965–1966: 133–154.

1968 Etnologija sedanjosti in njena temeljna izhodišča. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 4: 278–285.

1973 *Obča etnologija*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

1978 Družbeni temelji slovenske etnološke misli. V: Kremenšek, S. in A. Baš (ur.), *Pogledi na etnologijo*. Ljubljana: Partizanska knjiga (Pogledi; 3): 9–65.

1983 O ljudstvu in ljudski kulturi. V: Kremenšek, S., *Etnološki razgledi in dileme 1*. Ljubljana: Filozofska fakulteta: 99–130.

LOŽAR, RAJKO

1935 Slovenska narodna pesem. V: *Koncertni program APZ v Ljubljani*. Ljubljana: 13–17.

1939 »Mali kruhek« v Škofji Loki in okolici. *Etnolog* 10–11, 1937–39: 160–197.

1941 Razvoj in problemi slovenske arheološke vede. *Zbornik za umetnostno zgodovino* 17: 107–148.

- 1943 Prazgodovinske osnove slovenskega narodopisja. Prispevek k poglavju Etnografija in prazgodovina. *Etnolog* 15, 1942: 70–88.
- 1944 (ur.), *Narodopisje Slovencev I*. Ljubljana: Klas.
- 1944a Predgovor. V: Ložar, R. (ur.) 1944: [5].
- 1944b Narodopisje, njegovo bistvo, naloge in pomen. V: Ložar, R. (ur.) 1944: 7–20.
- 1944c Naselje in zemljišče. V: Ložar, R. (ur.) 1944: 53–61.
- 1944č Kmečki dom in kmečka hiša. V: Ložar, R. (ur.) 1944: 62–97.
- 1944d Pridobivanje hrane in gospodarstvo. V: Ložar, R. (ur.) 1944: 98–191.
- 1944e Ljudska hrana. V: Ložar, R. (ur.) 1944: 192–210.
- 1959 Ljudska obrt in trgovina v Sloveniji. V: Marolt, Marijan (ur.), *Zgodovinski zbornik I*. Buenos Aires: Slovenska kulturna akcija: 70–131.
- 1979 Za spremembo – nekaj drugega. *Ameriška domovina* [Cleveland] 81 (12., 19. in 26. 9, 3. in 10. 10.)
- 1981a Za spremembo – nekaj drugega. *Vestnik* [Buenos Aires] 32 (3), 165–173.
- 1981b K teoriji o skandinavskem izvoru Slovencev. *Most* [Trst/Trieste] 61–62: 13–31; tudi v *Vestnik* [Buenos Aires] 32 (3): 76–102.
- 1985 Nekaj spominov iz mojega življenja in dela. *Meddobje* [Buenos Aires] 21 (1–2): 42–75.

LOŽAR - PODLOGAR, HELENA

- 1998 Ozadje nastanka »Narodopisja Slovencev«. *Traditiones* 27: 159–174.
- 2003 Rajko Ložar. Upravnik Etnografskega muzeja 1940–1945. *Etnolog* 13 (64): 97–107.

NOVAK, VILKO

- 1956 O bistvu etnografije in njeni metodi. *Slovenski etnograf* 9: 7–16.
- 1985 Rajko Ložar (1904–1985). *Traditiones* 14: 195–200.
- 1986 *Raziskovalci slovenskega življenja*. Ljubljana: Cankarjeva založba: 346–351.
- 1992 Ob oživitvi Etnologa. *Etnolog* 2, 53: 298–303.

OREL, BORIS

- 1944 Slovenski ljudski običaji. V: Ložar, R. (ur.) 1944: 263–349.
- 1949 Kaj je z drugo knjigo Narodopisja Slovencev. *Slovenski etnograf* 2: 150.

RAVNIK, MOJCA

- 1982 Prebrali smo... *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 22 (2): 55.

ROGELJ - ŠKAFAR, BOJANA

- 1993 *Slovenski etnografski muzej. Sprehod skozi čas in le delno skozi prostor*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej.
- 1998 Dr. Stanko Vurnik (1898–1932. Ob stoletnici rojstva. *Etnolog* 8, 59: 441–461.

SLAVEC GRADIŠNIK, INGRID

- 2000 *Etnologija na Slovenskem. Med čermi narodopisja in antropologije*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

SMERDEL, INJA

1991 Etnolog je spet Etnolog. *Etnolog* 1, 52, 8–28.

STANONIK, MARIJA

1988 Iskanje identitete slovenske slovstvene folkloristike. *Traditiones* 17: 41–70.

ŠPRAJC, IVAN

1982 *O razmerju med arheologijo in etnologijo*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo (Knjižnica Glasnika SED; 5).

VILFAN, SERGIJ

1944 Očrt slovenskega pravnega narodopisja. V. Ložar, R. (ur.) 1944: 217–262.

VURNIK, STANKO

1926 Kr. etnografski muzej v Ljubljani, njega zgodovina, delo, načrti in potrebe. *Etnolog* 1, 1926–27: 139–144.

ŽUPANIČ, NIKO

1934 Za Etnografski muzej v Ljubljani. *Etnolog* 7: 235.

LOŽAR'S VIEW OF ETHNOLOGY

SUMMARY

In 1940, after Niko Županič had taken the post of the university professor of ethnology, Ložar accepted the position of director of the Ethnographic Museum in Ljubljana, along with the editorship of its publication *Etnolog*. Aside from the newly-formed Department of Ethnography at the University in Ljubljana and the ethnomusicological institute with only one employee, France Marolt, the Ethnographic Museum was the only institution that covered the field of ethnology, or ethnography (*narodopisje*), as the discipline was called then.

The study of Ložar's life and work promises interesting findings for the history of ethnology, and from different aspects: equally interesting are his biography, the institutional framework, a broader sociocultural context, his world view and basic notions he had of ethnology.

Since other papers cover all but the last aspect, this one examines Ložar's views on ethnology, his vision of concepts and methods and, last but not least, the »mission« he perceived in *etnografija/etnologija* (*Volkskunde/Völkerkunde – Ethnologie*, ethnography/ethnology). In this regard we can speak about two »scientific« orientations, ethnographic and ethnological. Ložar presented both on the methodological and conceptual level, the former being synonymous with the cultural specific and the latter with cultural universals. The interpretative framework and the methods he offered were that of the cultural-historical school at that time familiar especially to archaeologists and ethnologists.

Ethnologists seem to have a somewhat ambivalent attitude toward Ložar's work and his importance in ethnology: while the bookshelves of generations of ethnologists have contained in some aspects the still incomparable *Narodopisje Slovencev* (Ethnography of Slovenes) the publication's author remained in the background, probably due to other reasons than the fact that he no longer lived in Slovenia. Only the change in ethnological conceptual and methodological views once again, although *par negationem*, placed Ložar within the history of Slovenian ethnology.

Narodopisje Slovencev, which certainly represents an editorial and publishing feat of Rajko Ložar, is also a good illustration of the relation between the imagined (»theory«) and the realized (»practice«), so often incorporated into scientific practice of different disciplines: for a long time, Ložar's theoretic views were overlooked, and later subject to severe criticism, rejection, reservations, etc. The topics from *Narodopisje Slovencev*, on the other hand, have been by far the most often cited reference work, at least by that part of Slovenian ethnology that is (still) interested in the culture of the past.

When trying to establish Ložar's importance for and input in Slovenian ethnology several questions have remained unsolved: what if *Narodopisje Slovencev* had been published in different, more »normal« circumstances, and as originally planned; what if Ložar had not emigrated from Slovenia; what if Ložar continued to manage the Ethnographic Museum; what if...

NARODOPISJE SLOVENCEV

1

OZADJE NASTANKA »NARODOPISJA SLOVENCEV«*

HELENA LOŽAR - PODLOGAR

Z redkim pogumom in vztrajnostjo so se lotili avtorji te knjige velike naloge, da berejo naše po knjigah, časopisih, rokopisih in raznih zbirkah raztreseno narodopisno gradivo in ga strnejo, izpopolnjeno z lastnimi izsledki, v prikaz naše celotne ljudske kulture. Pri tem so se morali omejiti na vire, ki so jim bili dostopni v Ljubljani, in zlasti niso mogli uporabljati našega glavnega narodopisnega vira, podeželja. Ta pomanjkljivost je bila zelo občutna, vendar je knjigi vnaprej določila obseg in pomen ... »Narodopisje« (je) pokazalo sadove dosedanjega etnografskega dela o Slovencih, ... nakazalo obsežne in nujne naloge ... Postalo je s tem mejnik v našem etnografskem slovstvu, naša prva etnografska sinteza. [Bohinec 1945: 119]

S temi besedami je V. Bohinec v *Etnologu* XVII. začel svojo obsežno recenzijo zbornika *Narodopisje Slovencev*. Vsekakor je pravilno napovedoval, da bodo to prvo sintezo prihodnja raziskavanja v posameznostih bržčas kmalu prehitela, ... pa bo vendar za dolgo časa temeljna opora in izhodišče za vsako naše narodopisno delo [Bohinec 1945: 119]. Več kot petdeset let po izidu *Narodopisja Slovencev I* smo na posameznih področjih naše vede res dobili temeljna dela, nismo pa še dobili kompendija, ki bi presegel tistega iz leta 1944. To upam trditi kljub kritikam, ki so se v povojnih letih kar vrstile na račun *Narodopisja*, resda predvsem njegovega uvodnega teoretičnega članka »Narodopisje, njegovo bistvo, naloge in pomen«, ki ga je napisal urednik zbornika Rajko Ložar. Kritike pa so bile zelo različne: nekatere z utemeljitvami in argumenti, druge (predvsem mlajših generacij) pa zopet zato, ker je pač bilo, recimo odkrito, primerno kritizirati delo človeka, ki je bil prisiljen (le zakaj, saj o njem na Ministrstvu za notranje zadeve ni niti kartoteke nekdanje OZNE) zapustiti domovino, čeprav je bil »nevaren« lahko le s svojim umom, široko razgledanostjo, natančnostjo, znal pa je biti tudi strog in nepopustljiv. Zakaj bi ga sicer po vojni vabili nazaj, seveda ne v univerzitetno Ljubljano, ampak v provinco, na Ptuj, kjer naj bi odkrival arheološka najdišča – seveda, če se ne bi našel kdo, ki bi se ga hotel za vedno znebiti. Pa ne, da bi se Ložar otepal takega dela, prav narobe – tako delo ga je zelo privlačilo. Ni pa mogel več zaupati ljudem, nikomur, tudi t. i. prijateljem ne.

S tem prispevkom ne želim izpostavljati posameznih kritikov, temveč želim le za zgodovino stroke osvetliti nekaj ozadja nastajanja zbornika *Narodopisje Slovencev*, ki je vsa leta ostajalo v temi. To želim navsezadnje tudi zato, ker so Rajka Ložarja kritike prizadele predvsem, ker niso upoštevale takratnih razmer in časa, ki so ga avtorji in urednik, obenem tudi pisec dveh tretjin zbornika, imeli od zamisli do izdaje knjige. Čez petnajst let, ko je redno spremljal sodobna stremjenja v etnologiji in antropologiji, je sicer še zapisal, da

do danes še nisem čutil potrebe po kaki bistveni reviziji svojih pogledov in

* Besedilo je redigiran ponatis iz *Traditiones* 17, 1998: 159–174.

tistega metodičnega prijema snovi ... Seveda to ne pomeni, da se ... v preteklih letih nisem ničesar naučil ... Ako bi me ponovno zadela naloga urediti nekaj sličnega ..., bi bilo vsekakor treba upoštevati tudi moderne heuristične principe in metodološke pridobitve na etnološko–antropološkem polju, s katerim sem se seznanil v glavnem v zadnjih letih potom severnoameriške antropologije. Ta je načela mnogo problemov, ki ... se dajo – ob primerni kritiki in interpretaciji – jako plodno aplicirati na etnografijo Starega Sveta. ... treba bi bilo mnogo pozornosti posvetiti francoskim antropologom in etnologom, katerih formalistični principi bi bili za slovanske etnografe in etnologe kaj dobro dopolnilo in spodbuda,¹

vendar pa je v osemdesetih letih, ko sva se prvič srečala, priznal, da bi *danes marsikaj drugače zastavil in zapisal.*

Potem, ko so izšli *Pogledi na etnologijo* kot tretji zvezek zbirke *Pogledi*, v kateri naj najdejo prostor obravnave o osrednjih vprašanih posameznih, zlasti humanističnih ved [Kremenšek in Baš 1978] in je S. Kremenšek v svojem prikazu razvoja slovenske etnološke misli očital, da je Narodopisje Slovencev izšlo v času *ko je Osvobodilna fronta slovenskega naroda proglasila kulturni molk* [Kremenšek 1978: 45] (zanimivo bi bilo pogledati v bibliografijo, kaj vse je izšlo istega leta), smo v Inštitutu za slovensko narodopisje (takrat še) pri SAZU sklenili kaj več izvedeti iz »prvih ust«. Za pogovor smo naprosili lastnika založbe Klas. Gospod Jože Žužek je povedal marsikaj, česar prej nismo vedeli (npr. da je k njemu prišel znanec in ga povprašal, ali bi bilo mogoče izdati kakšno knjižico, ki bi borcem *dvignila slovensko zavest*) in prinesel tudi nekaj gradiva. Za zgodovino pa morajo stvari biti dokumentirane, za *prihodnje čase*, zato se je dr. M. Matičetov, ki je kot sodelavec pri drugem delu *Narodopisja Slovencev* nekaj več vedel o takratnih razmerah, po posvetu z dr. N. Kuretom odločil, da je pogovor z gospodom Jožetom Žužkom, lastnikom založbe KLAS, treba posneti na magnetofonski trak, da *ohranimo nekako ozadje tega pomembnega dela kot protiutež raznim pisanjem, raznim slabo poučenim piscem, ki ... pišejo o tistem času, o tistih delih vse mogoče* (dr. Matičetov). Žužku pa se je zdelo na začetku tega pogovora, ki ga je 11. junija 1980 v prostorih Inštituta za slovensko narodopisje vodil in snemal dr. Milko Matičetov,

pomembno omeniti ... pa četudi rečemo, da naj bi bilo to nekakšen povzetek, vendar je to le oranje ledine, le pritegnitev vseh podgrup te stroke, ki je le bila prikazana enkrat kot izgleda za daljšo dobo, kajti sedaj smo že 35 let po tem pa nimamo še ponatisa, odnosno kaj boljšega. To se pravi, da je bilo takrat to potrebno, je še danes to potrebno ... Sem prepričan, da vsak poznavalec lahko pozitivno oceni ne samo delo kot tako, ampak zamisel založbe, da je v tistih časih lahko s svojimi sredstvi izdala neko tako delo, ki je tako bogato ilustrirano in še honorirano z najvišjimi honorarji, ki so tedaj obstojali. Meni se zdi, da je bilo to eno zelo korajžno delo in jaz sem bil na to delo sila ponosen in je tudi to eno najboljših del, ki sem ga izdal.

Žužek ob kritikah poudarja, da je bilo nemogoče v delo vključiti tudi tisto, kar je *ravno tiste dni nastajalo, ali pa se razvijalo od 45. do 49. leta, ko bi moral iziti drugi del (impresum je imel sprva leto 1949, leta 1952 pa je bil naslovni list*

¹ To misel je zapisal v uvodu k svoji razpravi »Ljudska obrt in trgovina v Sloveniji« (Zgodovinski zbornik, Buenos Aires, 1959, str. 72), ki je bila namenjena Narodopisju Slovencev, vendar v domovini ni doživela natisa.

zamenjan) in ko sedanje oblike družbene stvarnosti ni bilo ... takrat je bila v razvoju in vsak bi moral ta priročnik vzeti v roke s stanjem leta 1940, pred vojno.

Tonski zapis tega razgovora je shranjen v Inštitutu za slovensko narodopisje ZRC SAZU. Dopolnila pa ga bom še z gradivom, ki ga hrani rokopisni oddelek NUK-a pod inv. št. 25/68 in obsega predvsem korespondenco med založnikom in urednikom, dalje s podatki, ki jih odkrivam v zapuščini Rajka Ložarja (še v zasebni lasti) in ob prebiranju njegovega dopisovanja s sorodniki, predvsem z mano, njegovo nečakinjo, in z Ložarjevo zapuščino v Slovenskem etnografskem muzeju, ki so jo našli ob urejanju muzeja in se v veliki meri nanaša prav na *Narodopisje Slovencev*.

Založba KLAS si je za svoj program postavila izdajanje predvsem slovenskih originalnih del, ne prevodov, med temi deli pa naj bi bila tudi temeljna dela kot npr. predzgodovina Slovencev, življenje Slovencev v preteklosti itd. Gospod Žužek je želel k sodelovanju z založbo pridobiti čim širši krog najboljših strokovnjakov prav s teh omenjenih področij. Ko pa je prebiral takratno strokovno revijo *Etnolog*, se mu je ob člankih, ki jih je bral, porodila misel, da bi bilo *zelo primerno, če bi to gradivo nekje širše izšlo, v neki knjigi*, in ker je poznal Borisa Orla, ki je sicer takrat še bil uradnik v Hrvatski banki (pred aprilom 1941 Jugoslovanska banka) – ta je imela svoje poslovne prostore v drugem nadstropju nebotičnika, založba Klas pa je bila v pasaži nebotičnika – ga je obiskal in mu razložil svoj načrt. (Zdi se mu, da je to je bilo leta 1943.) *Pri prvem razgovoru še nisva prišla do oblike, pustil sem pač Borisu Orlu, da je vso stvar bolj razmislil*, je pripovedoval Jože Žužek. Boris Orel je na naslednjem sestanku predlagal širši odbor, kar je bilo založniku prav, saj je bilo v programu založbe, da se *za vsako edicijo vključi več ljudi, čim več in čimbolj vidne strokovnjake*. Takega odbora pa Boris Orel samokritično ni želel voditi, ampak se je že predhodno dogovoril s kustosom Narodnega muzeja dr. Rajkom Ložarjem.

Ker pa sem se tudi z njim poznal osebno, že prej iz študentskih let, mi ni bilo niti treba stopiti k njemu, pač pa se je on sam oglasil v moji knjigarni in sva tam imela prvi, takorekoč začetni razgovor o tem. Jaz sem od tedaj naprej imel stike samo še z njim, kajti njemu sem po priporočilu Borisa Orla absolutno prepustil vse v zvezi z uredništvom in v zvezi z vsebinsko izgradnjo Slovenskega narodopisja.

Ložar je potem, ko je določil, katera področja narodopisja naj bi delo vsebovalo, predvidel tudi že, da bo *Narodopisje Slovencev* izšlo v dveh delih. Izbral pa je tudi sodelavce: dr. Anton Breznik, dr. Ivan Grafenauer, dr. France Kotnik, dr. Josip Polec (na njegovo mesto je potem stopil dr. Sergij Vilfan), France Marolt, Boris Orel in dr. Rajko Ložar. Prvotni načrt je najti v arhivu Slovenskega etnografskega muzeja. Naj že na tem mestu povemo, da je v poglavju Oris zgodovine slovenskega narodopisja prvotno predvidel še prispevek Stanka Vurnika Študij materialne kulture in ljudske umetnosti, Franceta Marolta Študij narodne glasbe in folklorni festivali in prispevek Ivana Grafenauerja Raziskovanje narodne pesmi. Ta Oris naj bi zaključilo poglavje Novejše smeri našega narodopisja (avtorja ne imenuje, morda bi tudi to poglavje napisal sam R. L.). Vseh teh prispevkov v *Narodopisju* ni, prav tako pa tudi ne poglavij: Slovenski ljudski plesi, Slovenska ljudska glasba (oboje France Marolt), Slovenska ljudska upodabljajoča umetnost (podpoglavja: Osnove, Stavbarstvo, Kiparstvo, Slikarstvo, Ljudska umetna obrt: tkalstvo, vezilstvo, rezbarstvo, lončarstvo), Ljudski ornamentalni stil, Narodopisni značaj in stil slovenske ljudske umetnosti (vse bi

napisal Ložar sam) in zaključno poglavje Duševni in duhovni značaj slovenskega naroda v zrcalu njegove ljudske kulture. Le poglavje Domača obrt, trgovina in promet je bilo pozneje tiskano v Argentini.

Na sestankih so si vsi sodelavci *Narodopisja* razdelili delo, določili, koliko pol bo kdo napisal, koliko slik bo prispeval. Urednik Rajko Ložar je, potem ko so vsi z založbo Klas in gospodom Jožetom Žužkom dne 15. julija 1943 podpisali »Dogovor«, sklenil 16. julija 1943 še z vsakim sodelavcem posebej pisni »Dogovor«, v katerem je bil točno določen naslov, obseg posameznega prispevka, navodila za pisanje opomb (*Opombe v rokopisu staviti na koncu posameznega prispevka, tu je na prosto dano, ali jih avtor navede kot pripombe literature k stranem, ali pa kot splošno navedbo literature. Opombe štejejo v obseg.*), datum oddaje prispevka in ilustrativnega gradiva, priložen pa je bil tudi vzorec za enoto na stroj pisanega rokopisa. Šele po teh, danes bi rekli »internih pogodbah« je 17. julija 1943 še urednik sam podpisal »Dogovor« z založbo in Jožetom Žužkom.² Vse to je bilo potrebno, da je gospod Žužek lahko pripravil denar, kar je bila za mladega založnika zelo odgovorna naloga. Z drugimi sodelavci je imel gospod Žužek stik le v zvezi z izplačevanjem honorarjev.

Delo za prvo knjigo je teklo še nekako po načrtu. Za drugo knjigo pa se je začelo zatikati predvsem pri dveh avtorjih, kakor je razvidno iz dokumentacije, ki sem jo potem zapustil Narodni in univerzitetni knjižnici.

V arhivu Slovenskega etnografskega muzeja najdemo le dve pismi Žužka Ložarju: v prvem (7. 12. 1943) ga opozarja, da je

termin (za oddajo) že za nami ... da nam predložite vse rokopise za I. del najkasneje do 10. t.m. dopoldne, za drugi del do 1. jan. 1944. dopoldne. Do tedaj mora namreč (založba) pogodbeno izročiti rokopise v tiskarno. Kasnejša izročitev rokopisov ne bo povzročila samo pozno izdajo, ampak tudi 40%no podražitev. Založba je ob razpisu knjig za naročnike že določila cene ... zato smatra, ... vse sodelavce—zamudnike odgovorne za podražitev.

Narodopisje Slovencev I. je izšlo s polletno zamudo, zato se je Založba KLAS in knjigarna Žužek naročnikom opravičila s posebnim pismom in jih tudi prosila, da z razumevanjem sprejmejo tudi novo ceno:

Založba»Klas« Vam izroča dolgo pričakovano knjigo NARODOPISJE SLOVENCEV. Prosim Vas, da nam oprostite zamudo, ki so jo proti naši volji povzročile okolnosti. Prvotno je bilo preračunano, da bo delo izšlo v dveh knjigah po 15 tiskovnih pol v velikosti 14x20 cm. Snov pa je zahtevala radi slik večjo obliko in drobnejši tisk. Poleg te spremembe pa je morala založba, da bi delo ne izšlo okrnjeno, zvišati tudi število pol na 22 za prvi zvezek in na 18 pol za drugi zvezek. S tem narastkom pol ter večjo obliko 17x25 cm in drobnejšim tiskom je knjiga narastla na dvojni obseg. Sotrudnikom ni bilo mogoče pravočasno oddati rokopisov, zato je bilo delo oddano v tiskarno že po podražitvi papirja in tiska. Tako so nastali ... dvojni stroški, kar dviguje knjigi prodajno ceno.

Založba je našla rešitev tako, da je za svoje naročnike naročila tisk na najboljšem papirju in vezavo v platno in jih prosila, da pri

prevzemu dela doplačajo ... Lir 35. Naročniki pa, ki želijo knjigo na navadnem papirju in vezano v pol platno, dobijo oba dela brez doplačila. Upamo, da bodo

² Vsi »Dogovori« so shranjeni v arhivu Slovenskega etnografskega muzeja v Ljubljani.

(naročniki) spričo tega pojasnila s še večjo vneto podpirali naše težko delo in nam ostali zvesti naročniki.

Z urednikom je imel gospod Žužek predvsem pogovorne stike, *osebno opravljene in ne pismene*. Kadar pa je dr. Ložar naletel na težave, je samoiniciativno založnika redno obveščal pisno, za kar mu je ta *še danes hvaležen, ker drugače bi bilo to vse še nedokumentirano*. Videl je, kakšne težave so nastopile predvsem pri dveh avtorjih; pri Francetu Maroltu,

katerega sem sicer jaz tudi parkrat zaprosil, celo bil osebno pri njem na domu, torej interveniral za njegov prispevek, mi ga (je) obljubljal, nikdar se ni izgovarjal na kulturni molk, pač pa me je vedno odpravil s tem, da ima že vse pripravljeno in tudi marsikaj pokazal, vendar članka dokončal ni,

se nadalje spominja Jože Žužek. Zamudnik, ki pa je potem vendarle še pravočasno oddal svoje prispevke, je bil France Kotnik.

Ložar je predgovor k *Narodopisju* napisal junija 1944. Matičetova je zanimalo, ali je takrat zato, da bi delo lahko izšlo, bila potrebna kakšna cenzura. To ga je zanimalo posebno zato, ker se je na nekem debatnem večeru v Etnografskem društvu govorilo, da je bil izid druge knjige ustavljen, da izida ni dovolil takratni kulturni referent dr. Franz Koschier iz Celovca. Glede cenzure za prvi del Jože Žužek odgovarja:

Veste, kako je. Jaz sem imel izjemno srečo. Čeprav sem bil s strani takratnih oblasti negativno gledan, sem imel to srečo, da je bil slučajno na oddelku pri upravi za dovoljevanje knjig, kaj lahko izide in kaj ne, neki moj daljni sorodnik, ki je bil advokat, odnosno notar v Ptujju: Malešič, ne vem, če je Matija, se trenutno ne spomnim, ker je bil samo daljni sorodnik. Meni osebno je bil zelo naklonjen. Bil je pregan iz Štajerske in se je zatekel v Ljubljano, v Ljubljani dobil službo, kot notar je dobil dobro, odgovorno službo. Na vso srečo jo je dobil on, ker ne bi ne samo moje delo, ampak tudi marsikatero drugo slovensko delo ne izšlo, če bi nekdo, nenaklonjen Slovencem, sedel na tem delovnem mestu. On je moje stvari pustil zelo hitro skozi in nisem imel nobenih težav glede tega.

Odgovorni so konec 1943. leta in skozi vse leto 1944 zelo pazili, da ni izšlo za takratne politične razmere kaj *neprimerne*. Žužek se je spominjal težav, ki jih je imel pri izdajanju Gradnika, ko so mi bile tri pesmi zavrnjene (in) se mi je (Malešič) prišel opravičiti, ker je bil tudi on osebno opozorjen, da tiste tri pesmi ne smejo v zbirko, sicer bi jih on sam pustil (gre za pesniško zbirko *Pojoča kri* – op. HLP).

Drugi del *Narodopisja Slovencev* se je pripravljaval vzporedno s prvim, vendar pa ga, po Žužkovem zagotovitvi, niso mogli tiskati predvsem zaradi čakanja na rokopise in zaradi tiskarne, ki ni zmogla takoj tiskati. Žužek je bil naprošen: *naj grem k takratnemu tehničnemu vodji tiskarne, h gospodu Jeranu, naj pri njem interveniram, ker vse stvari nismo mogli tako hitro napraviti.*

Iz dokumentacije je razvidno, da so bile težave v zvezi s klišeji za ljudske noše in neprestanim čakanjem na Kotnikov prispevek, ki je potem še pravočasno prišel in na prispevek Franceta Marolta, ki pa ga ni bilo. Matičetov je opozoril, da imajo sodelavci nekakšno *bibliofilsko dragocenost*, to je separate iz *Narodopisja Slovencev*, ki so izšli dvakrat, še preden je izšlo samo delo. Sam ima en separat Kotnikovega prispevka in enega Grafenauerjevega, prvič z letnico 1945, drugič 1946, medtem ko je v *Narodopisju Slovencev II* impresum 1952. Žužek je pojasnil, da je to zato, ker je on za tisti del stavka, ki je bil že postavljen, in za tisti del knjige, ki je bil že v polah natisnjen, po sugestiji urednika Ložarja

interveniral, da

smo dobili po trideset izvodov separatov, da bi se vsaj to ohranilo, če bi, recimo vse skupaj šlo nekam ... Ne vem pa, kateri mesec so bili tiskani tisti separati. V tiskarni je tako, da se lahko že decembra meseca natisnjeno tiska z impresumom z letnico prihodnjega leta. Sem pa dal tiskat dovoljno število, tako da je bilo vsaj po trideset, da bi se vsaj to ohranilo. No, ohranilo se je vse in tudi tekst.

Žužek je to imenoval *izreden izid druge knjige*, ki je nekako končal delo, čeprav ni v pravi zasnovi tako izdano, kot je bilo to od založnika mišljeno.

Tu ga je prekinil Matičetov s pripombo: *V Narodopisju Slovencev II je en tekst, ki ni prišel, in to je ljudska obrt, ki ga je Ložar potem izdal nekje v Ameriki, posebej. Veste za to? – Ne, za to pa ne vem. – V Ameriki ga je izdal v nekem časopisu, manjkala mu je ena stran in je tisto pustil prazno, češ da nima rokopisa. Rokopis je bil pri Orlu in bi ga lahko dobil.*

Vendar to v tistem času vsekakor ni bilo tako preprosto. *Narodopisje Slovencev I* in krtačne odtise prispevka o obrti in trgovini je Rajko Ložar vzel s sabo v begunstvo, najprej na Koroško, kjer je bil soustanovitelj slovenskih taboriščnih šol, profesor etnografije in umetnosti na taboriščni gimnaziji v Peggezu pri Lienzu (do kon. 1946) in v Spitalu ob Dravi (tu tudi ravnatelj od 1949 do 1951, obenem pa superintendent za vse taboriščne šole v Avstriji). Dobro sta mu služili pri pouku etnografije, pri pripravljanju radijskih oddaj in pisanju prispevkov za različne časopise. Tako ni čudno, da sta se mu dve strani izgubili. Obe deli in še ogromno materiala, ki ga je med svojim begunstvom zbral na Koroškem –

Kadar sem mogel in nisem bil preveč lačen, sem tudi delal študije na terenu po vaseh, ki vse leže v strmih gorskih pobočjih in uvalah, ... tudi po Tirolskem, kjer povsod v imenih najdeš sledove stare slovenske kolonizacije. Imam tri letna poročila tamošnje gimnazije s članki o teh imenih in to so velike knjižne redkosti. ... Zelo malo verjetno je, da bom mogel objaviti ves material, ki sem ga zbral v begunskih letih na avstrijskih tleh. Že samo, če bi hotel pripraviti svoje raziskave koroške hiše za tisk, bi rabil dve leti; obdelal in katalogiziral sem nad 200 hiš, ki jih ni več ... izvršil sem nalogo, ki so jo i slovenski i nemški avstrijski narodopisci zanemarili in sem v dvanajsti uri rešil, kar se je še dalo³

– vključno z dvema zajetnima mapama domačih in šolskih nalog gimnazijcev po temah: hiša, prehrana, šege ob različnih prilikah, pregovori, stare molitve, pesmi in še kaj, je romalo z njim 1952. leta v Ameriko. Tu se pokaže, kaj mu je pomenila slovenska ljudska kultura! Tudi odločitev za Ameriko ni bila lahka. Ker je bil zaveden Slovenec, je poskušal vse, da bi ostal s Slovenci ali vsaj blizu njih. Povabilo nemških arheoloških znanstvenikov, da bi prišel na univerzo v Nemčijo, je zavrnil, leta 1950, ko mu je ustno že bilo obljubljeno mesto arheologa na graški univerzi, je na pisno vlogo dobil negativen odgovor: *bil sem namreč od Nemcev zapisan kot narodnjak in denunciran na graški policiji kot 'äußerst deutsch feindlich*.⁴ Kakšna ironija!

Pred objavo svoje razprave »Ljudska obrt in trgovina v Sloveniji«, ki je izšla skupaj s še petimi drugimi razpravami (za etnologe je zanimiva Maksimilijana Jezernika »Rim in drugo Baragovo potovanje v Evropo«) v *Zgodovinskem zborniku* v Buenos Airesu [Marolt (ur.)

³ Pismo nečakinji Heleni z dne 8. marca 1968.

⁴ Pismo nečakinji Heleni z dne 7. decembra 1966.

1959], je Rajko Ložar sicer pisno prosil svojega prijatelja in naslednika v Etnografskem muzeju Borisa Orla, da bi mu ti dve izgubljeni strani in slikovno gradivo k članku poslal, vendar na svoje pismo ni dobil odgovora; šele več mesecev po izidu razprave je (brez priloženega pisma) dobil iz Ljubljane krtačne odtise, ilustrativnega gradiva pa ne. Manjkajoči strani se nanašata na nadaljevanje popisa prazgodovinske tkalske tehnike v Beli krajini, ki ga je prvič objavil Josip Mantuani, (avtorju v Ameriki ta tekst ni bil dostopen, nam pa danes lahko pomaga navedba vira), manjka pa tudi začetek poglavja o ljudskem pletilstvu. Povejmo še to, kar je v uvodu o usodi razprave povedal že Ložar sam: ... da se spisu, čeprav izhaja 15 let star,

ni treba sramovati. Kakor sem v svojih poglavjih o naselju, zemljišču, kmečki hiši, gospodarstvu ter hrani zasledoval oz. se držal Ariadnine rdeče niti, ki mi je pomagala iz labirinta etnografskih deskriptivnih dejstev in detajlov do etnoloških ... osnovnih principov in spoznanj, tako sem tudi ... ljudsko obrt in trgovino vrednotil zlasti kot material, ki naj nas vodi do višjih etnoloških rezultatov.
[Ložar 1959: 71]

Obrt in trgovina bi po prvotnem načrtu morala biti tiskana med razpravami *NS I*, kjer je zajeta materialna kultura. Zaradi posebnih razmer, v katerih je delo nastajalo, pa je urednik svoj prispevek umaknil in ga želel prihraniti za drugi del zbornika. Istočasno je umaknil tudi krajši prispevek o ljudskih vozilih, poteh, ograjah, razsvetljavi in komunikacijskih sredstvih. Namesto vsega tega je v *NS I* vključil prvi del razprave Borisa Orla, ki mu je internacija v Dachau preprečila dokončanje dela. Upravičeno bi pričakovali, da bo uredništvo *Narodopisja Slovencev II* v kratkem uvodu vsaj malo nakazalo usodo zbornika, pa če bi to tudi bilo diplomatsko in spretno vijuganje med čermi. Pa ... kdor molči ...!

Medtem ko je razprava, ki pri nas ni izšla, bila nekaterim v krtačnih odtisih dostopna za uporabo, pa so vse pošiljke *Zgodovinskega zbornika*, ki ga je avtor na različne načine skušal poslati sorodnikom, bile zaplenjene in dane v NUK pod ključ kot »emigrantska literatura«.

Prva knjiga *Narodopisja Slovencev* je izšla in bila zelo lepo sprejeta, po Žužkovem spominu

ne samo v naši, slovenski kulturni javnosti, ocene so bile zelo dobre, predvsem pa so se oglasili etnografi iz naših sosednjih dežel, etnografi ... evropskih severnih narodov, ki so se zelo pohvalno izrazili o tem kompendiju ... Mene kot založnika je ta stvar (pri izidu prve knjige) zelo veselila, ne glede na to, da je bilo veliko stroškov, ker knjiga je bogato ilustrirana, vse klišeje je bilo potrebno na novo napraviti ..., brez subvencije ... subskribenti so del stroškov vnaprej krili, kar je šlo za stroške klišejev in nekaj akontacij honorarjev.

Recenzije in odmevi na prvo knjigo so Matičetovega posebej zanimali. Spomnil je Žužka, da je nekoč omenjal neko norveško kritiko, ali morda zasebno pismo, naslovljeno na založbo, kar je Žužek potrdil, ga je doma iskal v svojem arhivu, vendar ga ni našel. Bil pa je še drugo, iz Madžarske, ki pa je prišlo na Ložarjev naslov.

Od kritik naj na tem mestu omenim pismo prof. dr. Milovana Gavazzija, enega vodilnih jugoslovanskih in evropskih etnologov, s katerim je tudi R. Ložar imel strokovne stike. Nekaj korespondence je ohranjene v Ložarjevi zapuščini, med drugim tudi pismo z dne 31. avgusta 1944:

Vrlo poštovani gospodine kolega!

Hvala za pismo i za »Narodopisje Slovencev« – stiglo mi je znatno kasnije, pa sam bio u brizi za sudbinu knjiga. Hvala Vam za moj i za seminarski primjerak ... Prvo što treba bez ikakva sustezanja toplo i srdačno čestitati, jest: da je ta knjiga uopće izašla, u ovim ružnim vremenima, kraj današnjih teškoća i svakojakih smetnja, običnih i neobičnih. Čestitati treba i Vama kao protagonistu, i svima ostalima uz Vas. Da ima u djelu i ovaj i onaj nedostatak, nedotjeranost pa neizjednačenost obradbe pojedinih partija (u poredbi jednih prema drugima) – to je razumljivo i neizbježno u ovakvu djelu, koje radi nekoliko autora sa različnih vidika, k tomu još u ovim vremenima i napokon u djelu, koje je, kako slutim, radjeno razmerno veoma naglo. Ovo poslednje dakako da se zapaža, možda čak i na izboru slika (više slika pojedinih predmeta materijalne kulture bilo bi sigurno korisno – pa i muzejski) – ali i preko toga se može i mora glatko prijeći kraj same činjenice, ponovno iztičem, što je ovakvo djelo uopće tu! I što će drugi dio, ako Bog dade zacijelo slijediti što skorije – a u tome s osobitim interesom očekujem odsjeka o rukovorstvu, pa o transportu a djelom i o nošnjama. Nadam se, da će u budućnosti biti prilike, da negdje na pozvanom mjestu objelodanim opširniji prikaz »Nar. Slov.« – dok stigne vrijeme za to (i eventualno budu oba djela gotova).

V primeru, da za to kmalu ne bo prilike, Gavazzi napoveduje, da mu bo ponovno obširneje pisal, mu posredoval svoje vtise, kakšno vprašanje pa tudi kakšno kritično pripombo k posameznim prispevkom in sugestijo

ako si je mogu dopustiti – k jednom novom, još boljem izdanju, koje se pouzdano nadam, da će ovo prevažno djelo u kratkom vremenu morati doživjeti, ako Bog da mira i reda, jer ne sumnjam, da će ga i sami Slovenci razgrabiti, a pogotovu da će brzo biti razprodano, ako bude imalo puteva i u široki svijet.

Že v tem pismu pa je Milovan Gavazzi imel nekaj vprašanj predvsem v zvezi z ornim orodjem: sprašuje po izvoru slike »kavlja« (rala) na strani 140 in ali se lahko zanese na avtentičnost in natančnost te slike kot celote in posameznih delov orodja. (*nije na pr. jasno, kakvu ručicu, prihvati, ima straga ta sprava*). Ali je vir, iz katerega je slika vzeta, zanesljiv? Ali je še kaj podatkov o takem orodju s Pohorja ali kakšnega drugega kraja, po možnosti z nomenklaturu?

Vrlo biste nas obvezali odgovorom na to pitanje – u vezi je s drugim (etnološkim) dijelom radnje g. Bratanića o oračim spravama ... Vam posebno i ovdje na kraju još zahvaljujem u ime našega seminarara i u ime svoje za poslane primjerke, za koje se nadam, da ćemo jih moći uzvratiti i kojima smo se uistinu svi živo obradovali kad smo ih ugledali.

Žal pa so se kmalu že začele druge težave. Vojne razmere so preprečile reden izid tudi druge knjige. Žužek:

Ob vedno hujše stopnjevajočih se razmerah v vojni, odnosno pri zalaganju knjig, odnosno pri kontaktiranju z avtorji, ... je drugi del knjige zastal tam nekje pri deseti poli v tisku, ostalo gradivo pa se je po zaslugi urednika v celoti rešilo.

⁵ Božidar Pauer, potomec stare ljubljanske strojarjske rodbine, od leta 1928 lastnik večje tovarne peciva in keksov v Zgornji Šiški (danes tovarna Lek) je bil, po pripovedovanju gospoda Jožeta Dularja in potrditvi Pauerjeve hčerke Lili Krek, prijatelj Jožeta Žužka in velik mecen založbe KLAS.

Od tod dalje sledimo dogodkom s prebiranjem korespondence med Ložarjem in Žužkom. V svojem drugem pismu, 31. 10. 1944., ki ga najdemo v arhivu Slovenskega etnografskega muzeja, Žužek namreč uredniku sporoča, da ga bo v odsotnosti nadomeščal gospod Božidar Pauer⁵, na katerega se *blagovolite obrniti v slučaju potreb ... ki bi nastale pri dovršitvi tiska oziroma izdaje knjige Narodopisje Slovencev II. del.* Opozarja tudi na zamudnike, saj se založnica čuti dolžna knjigo čimprej izdati, ker jo je že ob izidu I. dela subskripcijsko prodala. « Urednik naj tudi pazi, da bodo korekture v redu izvršene, z roko pa je pripisal: *Prosim, da končne korekture pregleda g. prof. Dular.* »⁶

Ložar s pismom 4. novembra 1944 potrjuje prejem tega dopisa in gospodom obenem sporoča, da se po svojih najboljših močeh trudim, do kraja izvesti delo, ki sem ga prevzel in da bom, kolikor je le v mojih močeh, skrbel, da se izdaja tega dela reši tako, kakor veleva njegov nivo pa tudi interesi založbe.

Ker pa so že pred časom nastopile težave, ki so jih povzročile izredne razmere v deželi (Žužek in Ložar sta o tem večkrat govorila), je urednik želel še pisno opredeliti svoje stališče:

Kot sem g. Žužku že opetovano razložil, so posamezni avtorji prekoračili obseg tako, da je to močno vplivalo na vsebinsko dispozicijo, kakor sem si jo zamislil kot urednik. Da nisem posegel po svinčniku ter črtal presežnih delov prispevkov, zato je vzrok moje trdno prepričanje, da je v posameznih prispevkih zbrano tako tehtno gradivo, da tega ni kazalo storiti, kajti izdaja Narodopisja je zaenkrat pri nas edinstvena. Z ozirom na to naraščanje gradiva, sem predlagal gospodu Žužku, da predvidi še tretji zvezek Narodopisja in da zato v drugem zvezku ne objavimo registrov. K temu stališču me je opravičevalo še naslednje.

Od drugega zvezka je sedaj zmetirano 11 pol; manjka še 7 pol, na katere je treba spraviti prispevke o noši, o umetnosti, o glasbi in plesu ter ljudskem zdravstvu in registre. Da je to nemogoče storiti, ne da bi knjiga trpela škodo, je na dlani. Kot poglobitna dva prispevka pričakujem rokopis g. Marolta ter gospoda Kotnika. Opetovano sem že ta dva gospoda opominjal ter prosil za izročitev prispevkov, vendar do danes rokopisov še nisem prejel. Prav radi tega, ker sem skušal ustreči želji g. Žužka, da morajo biti vsi avtorji zastopani v delu, sem izločil svoj prispevek o umetnosti, prispevek o noši bi pa obsegal kvečjemu 1 in 1/2 pole. Jasno je, da neizročitev prispevkov od strani g. Marolta in Kotnika zadržuje izdajo Narodopisja in tudi sicer povzroča težave.

Zato sem z včerajšnjim datumom (3. nov. 1944 - op. HLP) oba gospoda ponovno pozval, da mi do srede, 8. t.m. do 12. opoldan pismeno sporočita termin, do katerega bosta zanesljivo in nepreklicno izročila svoje rokopise in Vam bom o tem takoj sporočil. Ako imenovana dva gospoda tega sporočila do zahtevanega časa ne bosta izročila in bom še nadalje v negotovosti glede izročitve rokopisa, potem ne morem prevzeti nikake odgovornosti več za potek dela in ne jamčim, da bi delo še letos izšlo in bom moral postopati samo po mojih uredniških dispozicijah, ne upoštevajoč željo založnikov, da pri sodelovanju ne sme manjkati noben avtor, ki je naveden v naslovu prvega (I.) dela. V tem primeru bom ostalih 7 pol porabil za veliki rokopis o ljudski noši, ki je pripravljen in

⁶ Pisatelj Jože Dular (njegovo povest *Krka umira* in pesmi *Trepetajoča luč* - 1945, je tudi založila založba Klas) je bil od februarja 1944 do maja 1945 profesor slovenščine in italijanščine na II. Državni gimnaziji v Ljubljani, potem je do jeseni 1945 poučeval na dopolnilnih tečajih v Domžalah, od jeseni 1945 na šoli v Metliki, ko pa je bil leta 1951 ustanovljen Belokranjski muzej, je Dular postal njegov ravnatelj in ga je vodil polnih trideset let – vse do svoje upokojitve.

za katerega je polovico klišejev že pripravljenih, prispevki o ljudski glasbi in plesu, o ljudski umetnosti, o ljudskem zdravstvu, zaključek članka g. Orla ter register pa bodo izšli v III. delu, ki bo s tem imel že obseg 10 do 11 pol. ... Prednje Vam dostavljam na znanje ter v pretres in prosim za izjavo. Istočasno sem opozoril vse sotrudnike za sestavljanje registrov. Zagotavljajoč Vas, da bom vse storil, kar je v moji moči, Vas prosim, da gornje resno prevdarite in sem pripravljen za tozadevne razgovore. Z odličnim spoštovanjem R.Ložar

Potem, ko je zamudnikoma potekel rok, ki jima ga je postavil urednik, je le-ta s pismom 10. novembra 1944 založbo obvestil:

da imenovana gospoda moji želji nista ustregla. Oba sta izjavila, da pismenega sporočila ne bosta izročila. Prof. dr. Kotnik mi je ustmeno približno naznačil, da ima del prispevka že gotov, in da ga bo oddal, kadar bo gotov. Gospod ravnatelj Marolt pa je želel z menoj ustmenih razgovorov, ki pa z moje strani niso zaželjani, ker je takih razgovorov med nama bilo že obilo in so bili vsi naknadno brezuspešni in brez pomena.

Prednje Vam dostavljam na znanje, s pristavkom, da v takih okolnostih ne morem sprejeti nikakega jamstva za pravočasen izid knjige, zlasti še ne zategadelj, ker me izostajanje teh dveh prispevkov bistveno ovira tudi pri izdelavi rokopisa o noši.

Zahvaljujoč se Vam za naklonjenost beležim z odličnim spoštovanjem R. Ložar.

Vsa ta pisma je Ložar poslal v vednost tudi sodelavcem *Narodopisja Slovencev*.

Kljub prvotni zavrtnitvi pa se je Ložar čez nekaj dni vendarle srečal s Francetom Maroltom in se z njim dogovoril, da bo rokopis predvidoma gotov do božiča, Maroltova gospa pa je menda pristavila, naj računajo do novega leta, o čemer Ložar poroča gospodom na založbi 24. novembra 1944 in pristavlja:

Po mojem mnenju je zadnji termin pravilnejši, vendar sem kljub temu skeptičen. Gospod Marolt je želel tudi, da se mu obseg prispevka zviša za 1/2 pole, tako da bi skupno obsegal njegov prispevek 4 pole. Ta predlog sem zavrnil z ozirom na to, da je že itak od prvotnih 2 1/2 pole bil zvišan njegov prispevek na 3 1/2 pole. Glede rokopisa gospoda dr. Kotnika o zdravstvu sem mišljenja, da tudi z njim ni računati pred Novim letom, kajti razvidim, da avtor šele zbira slovstvo o tem predmetu. Iz teh dejstev, s katerimi moram kot urednik računati, moram tudi izvajati nekatere konsekvence, o katerih čutim dolžnost Vas obvestiti:

1. Predvsem moram sporočiti, da rokopisa o noši, nadalje kazal in registrov ne bo mogoče v končni obliki izdelati prej, preden bodo izročeni ter postavljeni prispevki imenovanih dveh gospodov. Ker bodo ti prispevki v najboljšem slučaju postavljeni sredi januarja 45, je pred tem terminom po logičnem prevdarku sleherno delo na prispevkih o noši, kazalih in registru brezpredmetno, breuspešno in neumestno. Povedal sem že, da bo morala noša na račun ostalih prispevkov odstopiti najmanj dve poli, skrčeni pa bodo morali biti tudi registri in kazala. Z ozirom na to, še posebej pa z ozirom na dejstvo, da sem po svojih dispozicijah točno računal, da bo vse moje delo za Narodopisje II končano konec oktobra, sem prisiljen odložiti vsa dela za Narodopisje II do srede januarja 1945 ter se zopet posvetiti tej nalogi v trenutku, ko bosta izročena oba rokopisa gospoda Marolta in gospoda Kotnika. (podčrtal R. Ložar). Z ozirom na to, da radi drugih nujnih del ne morem v takih okolnostih izgubljati časa za drugo knjigo, upam, da boste ta moj sklep razumeli ter ga odobrili.

2. V zvezi s prednjim opozarjam najresneje na vprašanje registrov in kazal: V dopisu od 3. XI. sem pozval sotrudnike, da izroče registre za svoje prispevke do 20. nov., ker sem predpostavljal, da dobim oba rokopisa do konca novembra. Ker se to ni zgodilo, nastopi tu isti moment in da se izognemo kesneje raznim nevšečnostim glede obsega teh registrov in kazal, Vas prosim za določno izjavo, ali naj sotrudniki kljub temu izdelujejo registre, ali pa naj jih odlože do srede januarja, da ne bi nastali ev. kaki nepotrebni stroški in terjatve.

3. Doslej je zmetiranih 11 pol. Prosim Vas, da ukrenete vse potrebno, da se te pole takoj stiskajo ter spravijo radi varnosti na raznih krajih, kar je tako v interesu založbe kot tudi sotrudnikov.

4. Prosim Vas, da podpirate pri ravnateljstvu Narodne tiskarne mojo prošnjo, da tiskarna predhodno, iz varnostnih razlogov odtisne, čim bo stroj, ki tiska *Dobro knjigo*⁷ prost, na kak slab papir prispevke Breznik, Grafenauer in Ložar, vsakega v po 30 izvodih. O tem predmetu sem že govoril z g. ravnateljem Jeranom, ki mi je to obljubil izvršiti, prosim Vas pa najintenzivneje, da podpirate tudi Vi mojo prošnjo, kajti natisk 11 pol bo trajal, če računamo današnje razmere, vsaj do novega leta.

5. Moja želja je in vljudno Vas prosim, da blagovolite tudi od svoje strani obvestiti o nadaljnjih okolnostih, v katerih se nahaja druga knjiga, g. prof. dr. Grafenauerja, ker smatram za svojo posebno dolžnost, da Vas na to opozorim z ozirom na dragoceni njegov prispevek, ki je bil že pred pol leta izročen. Tudi predlagam, da bi z njim obravnavali vprašanje honorarja ter ga z ozirom na to, da se je natisk knjige zavlekel, čimprej v obojestransko zadovoljnost rešite. Isto bi predlagal tudi za ostale sotrudnike.

6. Kar se rokopisa noše tiče, so bili oddani v delo že nekateri klišeji. Z ozirom na to, da bo morala noša iziti na tesno skrčenem obsegu, namesto na 3 polah največ na eni, sem ustavil tudi nadaljnje izročanje predlog za klišeje, ker bodo dosedanji predvidoma popolnoma zadoščali za ilustracijo tvarine.

7. Glede na te nastale težave upam, da boste razumeli ter odobrili pojasnilo, ki bo moralo v drugi knjigi Narodopisja bralcem razložiti vse te neprilike in ki ga smatram kot predpogoj za nadaljnje delo pri Narodopisju. Sodim, da bo tako pojasnilo samo v korist založbe ter da bo varovalo znanstveni ugled sotrudnikov in predvsem moj. Brez takega pojasnila ne bi mogel prevzeti odgovornosti za vse spremembe, ki jih je moj koncept Narodopisja že moral doživeti.

Zagotavljač Vas, da bom po svojih najboljših močeh vodil v okviru zgoraj navedenih točk delo za Narodopisje II ob priliki do srečnega in zelo zaželenega zaključka ostajam z odličnim spoštovanjem R. Ložar.

To je bilo verjetno zadnje urednikovo pismo gospodom na založbi Klas. (Ložar namreč vsa pisma naslavlja s *Spoštovani gospodje*). Glavni urednik Rajko Ložar se je maja 1945 umaknil na Koroško in (vrnimo se k magnetofonskemu zapisu in pripovedi gospoda Jožeta Žužka) uredništvo je potem prešlo, ... meni se zdi, da je bilo potem kolektivno (Boris Orel, Ivan Grafenauer). Oba urednika sta potem nakazala pot, kako naj bi tudi drugi del *Narodopisja Slovencev* zagledal svet.

Tudi o teh povojnih razmerah, v katerih se je dokončavalo že med vojno začeto delo,

⁷ Dobra knjiga je bila knjižna zbirka, ki jo je leta 1944 uredil Borut Žerjav, ki je po vojni, pod psevdonimom Borut Klas, sodeloval pri slovenskih oddajah na francoskem radiu (psevdonim naj bi si, kakor povzemam po *Biografskem leksikonu*, privzel prav po založbi KLAS, katero naj bi, po istem viru, tudi denarno podpiral).

izvemo nekaj iz dokumentov, ki so shranjeni v rokopisnem oddelku NUK-a. Boris Orel je, kakor vemo, kmalu po vojni posredoval pri oblasteh, da bi dovolili natis drugega dela *Narodopisja*. Bili so neki zadržki, samo ugibamo lahko, kakšni, da Ministrstvo za prosveto LRS dolgo ni dalo soglasja. In še potem, ko je soglasje že prišlo, se stvar do srede leta 1949 ni premaknila z mrtve točke.

Boris Orel [1949: 150] v *Slovenskem etnografu* najprej spomni na to, da so sodelavci NS imeli predvsem namen, podati *pregled raznih panog slovenske etnografije in folklore na podlagi dosedanjih raziskovanj*, delo, ki ga je v času okupacije porodila med drugim tudi želja, obračunati z raznimi nacističnimi zasužnjevalnimi tendencami, ki so jih v okupacijskih letih razširjali razni nemški lažni etnografi na področju okupirane Štajerske in Dolenjske, pa naj bi tudi pokazalo na razne vrzeli in dalo smernice za nadaljna etnografsko-folklorna raziskovanja. Prispevek pa je namenjen predvsem kot *pojasnilo vsem, ki so kot naročniki prejeli I. knjigo, pa tudi drugim, ki se za usodo tega dela zanimajo*. Sporoča, da se je novo uredništvo (dr. Ivan Grafenauer, Boris Orel) iz tehtnih razlogov odločilo, da bo izdalo še drugo knjigo *Narodopisja Slovencev* in s tem delo zaključilo. Kot *tehtne razloge* navaja tudi to, da je bilo kmalu po osvoboditvi dotiskanih že 8 pol druge knjige (*Breznik, Grafenauer, Kotnik*), ti odtisi že dalje časa krožijo v domačem in tujem znanstvenem svetu ter jih znanstveniki že marsikje tudi citirajo. Predstavlja tudi vsebino II. knjige, kakor že omenjeno, brez Ložarjeve razprave *Ljudska obrt in trgovina* in seveda še vedno brez prispevka Franceta Marolta, ki ga tudi do tedaj še ni napisal. Izdajo *Narodopisja Slovencev* s tako vsebino pa je Ministrstvo za znanost in kulturo LRS odobrilo. *Knjiga pa vse do danes ni mogla iziti predvsem zato, ker je bila knjigarna J. Žužek ... medtem likvidirana... Uredništvo upa, da bodo razgovori z Državno založbo glede izdaje II. knjige čimprej uspešno zaključeni.*

7. junija 1949 pa je Žužek prejel ultimativen dopis avtorjev NS II:

Knjiga »Narodopisje Slovencev II«, ki je bila na tem, da izide že pozimi 1946, iz raznih razlogov vse do danes še ni izšla. Ker je sedaj situacija taka, da so z načelno odobritvijo Ministrstva za prosveto LRS odpadli glavni zadržki in je treba premagati le nekaj tehničnih ovir, se nam vsiljuje misel, da so morda kaki razlogi za zavlačevanje izdaje pri bivšem založniku samem.

V tem primeru bi bili podpisani avtorji prisiljeni, poslužiti se avtorske pravice, da namreč po dveh letih neizida lahko prosto razpolagamo s svojim delom, tu konkretno, da navežemo neposredne stike z Državno založbo Slovenije in se z njo dogovorimo. Seveda pa bi nam vsem bilo ljubše, če bi se stvar dala urediti tako, kakor je bilo prvotno dogovorjeno. Upamo, da tudi Vam ni vseeno in da se še čutite nekako obvezanega do nas.

Zato nam boste pač oprostili, če Vam tu predlagamo rok, do katerega bi želeli, da s svoje strani nekaj ukrenete in nam o tem poročate; poldrugi mesec časa imate in do 31. julija Vas prosimo za odgovor.

Po tovariških pozdravih in obveznem *Smrt fašizmu – svoboda narodu* sledijo podpisi: Boris Orel, Ivan Grafenauer, France Kotnik, Marta Ložar in Milko Matičetov (ta je bil v letu 1946 povabljen za izdelavo trojnega kazala k NS I in II). Datum je pripisan z roko 7. junija 1949 (pisava dr. Ivana Grafenauerja; op. HLP).

29. junija 1949 je gospod Jože Žužek odgovoril Borisu Orlu: najprej se je zahvalil za dopis in nadaljeval:

Nemalo truda, nepritlik in skrbi mi je dalo od snovanja do danes NS, ki sem ga

nameraval z vso ljubeznijo in veseljem izdati še leta 1944. V neustaljenih časih se je snovalo in pod neugodnimi prilikami za privatnika nadaljevalo. Do danes vsa čast vsem avtorjem, razen tov. Maroltu, posebna zahvala Vam in uredniku II. dela za ves, res požrtvovalen trud, Vam pa še posebna zahvala za osebno posredovanje pri oblasteh za dovoljenje natiska.

Vesel sem Vaših uspehov in potrudil se bom, da Vas in vse podpisnike pisma zadovoljim. Po Vaši sporočitvi o dovoljenju sem se obrnil na Poročevalčevo tiskarno, ki mi je nezadovoljivo odgovorila. Tako sem hotel zadevo urediti najprej v tiskarni, potem se pogovoriti z avtorji in nato z Državno založbo Slovenije.

Predlagam in prosim Vas, da se v ta namen enkrat vsi skupaj snidemo in o tem pogovorimo. Prepričan sem, da bomo tako najprej in ugodno za vse rešili to zadevo.

Datum sestanka in kraj blagovolite določiti avtorji.

Do sestanka je potem res prišlo in po pogovorih s sodelavci je Jože Žužek uredil, da je nadaljnje pole izdala Državna založba. Dovolil je tudi, da se spremeni (*prelepi*) naslovni list z impresumom: sprememba imena založbe, kot urednika sta navedena le Ivan Grafenauer in Boris Orel, ne pa tudi Ložar, ki je dejansko za 11 pol (toliko po Žužku, medtem ko B. Orel v *SE* omenja le 8 pol) izpeljal delo do krtačnih odtisov. To nekako priznavajo tudi urednika in Državna založba, saj v kolofonu navaja: *Redakcija zaključena decembra 1945.* Delo pa ni izšlo v tisti zasnovi, kot je bilo zamišljeno po prvotnem načrtu, saj France Marolt svojega obljubljenega prispevka, ni nikoli dokončal, pa tudi ne kompletno, saj ni smela iziti razprava Rajka Ložarja »Ljudska obrt in trgovina«, ki je bila postavljena in že v krtačnih odtisih. Drugemu delu *Narodopisja Slovencev* pa so dodana že v uvodu prvega dela napovedana kazala: »Kazalo slik«, »Stvarno kazalo«, »Krajevno kazalo« in »Osebno kazalo«. *Kazala, ki jih je sestavil Matičetov, so mojstrska, njih pomen se bo pokazal tudi pri bodočih raziskovanjih.*⁸

Dr. Rajko Ložar je medtem v svojem begunstvu v Ameriki sproti in redno sledil dogajanjem v stroki doma, sprva v ameriških knjižnicah, pozneje pa so mu že tudi iz domovine pošiljali etnološke publikacije, tako knjige, kakor tudi strokovne revije *Slovenski etnograf*, *Traditiones*, *Glasnik SED* pa *Pogleda na etnologijo* in zbornik s posvetovanja slovenskih etnologov v Brežicah z naslovom *Etnologija in sodobna slovenska družba* (1978) itd. Večkrat je sam nameraval na napade odgovoriti, pa si je premislil, ker bi *verjetno v isti številki bil tiskan tudi odgovor.* To pa bi bilo nič drugega kot *jesti odlizane polže: čimbolj jih v ustih žvečiš, več jih je, tako da moraš nazadnje vse izpljuniti,* je zapisal.⁹ V pismih se je vedno znova vračal h kritikam, ki jih je različno sprejemal: jezno, nekatere s humorjem in ironijo, druge samo z vzdihom *O Holly Moses*, lotil se je vsakega prispevka posebej, pohvalil, kar se mu je zdelo pohvale vredno, pripisal svoje gledanje na predmet ne glede na to, kdo je članek napisal; nekatere članke je imenoval *klobasarije*, ker so dolgovezni in bi *profesorji ... morali ta mlade – ali mogoče ne več tako mlade ljudi učiti, kako se izraža precizno, kratko in jedrnato.*¹⁰

Višek vsega pa mu je vedno bilo tam, kjer nataknejo *Narodopisje Slovencev*, ki nekaterim ne da spati. Ostro je reagiral na tiste kritike, ki so presegle mejo strokovnosti

⁸ Pismo nečakinji Heleni z dne 28. avgusta 1980.

⁹ Pismo nečakinji Heleni z dne 28. avgusta 1980.

¹⁰ Pismo nečakinji Heleni z dne 6. julija 1980.

in so bile zgolj politično obarvane in slabo ali sploh ne argumentirane. Ob teh ni izbiral besed. Kot *highligh* gonje zoper NS pa omenja tudi tisti prispevek [Jezernik 1979], v katerem se avtor sprašuje, kakšna strokovnost je to, da v poglavju o hrani ni omenjeno, kako je okupator pobijal vole in si iz njih delal zrezke, ali pa neupoštevanje kakšnega dela, ki je tudi izšlo 1944, vendar pa ni bilo splošno dostopno (npr. S. Matejeva = Silverija Pakiža delo o prehrani, bivališčih noši itd. internirancev na Rabu ipd.).

[O]membra klanja volov naj bi dokazala znanstvenost in strokovnost NS! To je bedarija, kakršne še ni zapisal noben Slovenec. Okupator je poklal presneto malo volov, ker je prišel do finega mesa potom 'purgarjev', ki so si s tem varovali hrbte ... Kritiki se ne zaveda, da bi v tem primeru NS bilo zaplenjeno, založnik pa bi izgubil ves denar, ki ga je vložil v Narodopisje Slovencev. Drugo vprašanje pa je, ali ni to stvar zgodovinarjev NOB, saj ima etnologija samo eno nalogo: služiti spoznavanju in resnici kot taki, ne pa proslavljati političnih in socialnih sistemov.¹¹

Včasih pa se je ob kakšni kritiki prav razpisal in sam opisal, kako in zakaj je delo nastalo.

Najodločneje se moram zavarovati pred očitkom, da je Narodopisje izraz kake družbene strukture, recimo reakcionarno-meščanske. Narodopisje ni predstavljalo niti ideologije buržoazne družbe niti ni manifestiralo namenoma slovenske narodne samobitnosti.... Narodopisje je imelo samo en namen: dati sintezo tega, kar se imenuje etnografska kultura in kar o njej vemo in kar smo o njej pisali. Imelo je v prvi vrsti namen, odkriti vrzeli, pokazati probleme in nič drugega. To je bil moj koncept in po tem konceptu je NS tudi izšlo táko kot je. Ideja sama pa ni zrasla na mojem zeljniku, temveč na zeljniku Borisa Orla¹² in Jožeta Žužka. Ta dva sta nekega dne prišla k meni v muzej s predlogom, da bi izdali Slovensko etnografsko čitanko, ki bi ljudem pokazala glavne panoge naše etnografske kulture in glavne spomenike ter ljudi seznanila s tem. Orlu in Žužku sem rekel, da je čitanka lepa stvar, da pa je to, kar rabimo, sintetičen znanstveni pregled našega narodopisja, ki bo služil povojni generaciji kot 'referenčno delo'. Čez nekaj dni sta prišla nazaj k meni in rekla, da sta moj predlog sprejela, med drugim tudi zato, ker je znanstveno bolj realističen kot čitanka. Ako je tedaj kdo prelomil kulturni molk, ga nisem jaz, temveč vsi, a med temi vsemi je bila večina na strani Osvobodilne fronte.¹³ Za umetnost sem hotel, da jo obdela dr. Franček Kos, moj asistent ... pa je bil predčasno poslan v Rim.¹⁴

Ložarjev načrt je tudi bil, da bi Rado Lenček sestavil etnološko bibliografijo, vendar do tega ni prišlo.¹⁵

Zanimivo pa je tudi pismo starejšega datuma,¹⁶ v katerem se je Ložar spomnil, da mora razložiti tudi to, zakaj njegovi prispevki nimajo numeriranih opomb.

¹¹ Pismo nečakinji Heleni z dne 28. avgusta 1980.

¹² Ložar pristavlja, da je bil B.Orel, kot je bilo vsakemu znano, prominenten član OF, saj je bil blagajnik za ves Tivoljski rajon, kateremu so somišljeniki izročali svoje denarne prispevke za OF, (enkrat tudi jaz), ne samo Slovenci.

¹³ V oklepaju našteva: prof. Ivan Grafenauer, Boris Orel, Sergij Vilfan, dr. Kotnik in drugi.

¹⁴ F. Kos, umetnostni zgodovinar in etnolog, je bil v letih 1937–1943 kustos v Etnografskem muzeju v Ljubljani, po vojni pa je deloval v slovenski in jugoslovanski diplomaciji, 1945 kot svetnik jugoslovanske ambasade v Londonu, potem stalni član jugoslovanske delegacije pri OZN v New Yorku, veleposlanik v Bernu in na Japonskem itd.

¹⁵ Pismo nečakinji Heleni z dne 6. julija 1980.

¹⁶ Pismo nečakinji Heleni z dne 26. julija 1973.

Moji prispevki v Narodopisju Slovencev se od ostalih razlikujejo po tem, da nimajo nobenih numeriranih opomb, torej niso anotirani ... temveč navajam literarne vire pavšalno. Zakaj se je to zgodilo, sem omenil v pregledu 'Ljudska obrt in trgovina'.

Iz uvoda v ta pregled izvemo, da je kot urednik Ložar ob izdaji NS I žrtvoval svoje opombe zato, da je pridobil veliko prostora za druge avtorje. Pozneje je to obžaloval: *Ker se je ta kompromis pokazal škodljiv takoj ob izidu NS I, za vrednotenje mojih prispevkov pa splošno negativen, je moj prispevek o obrti in trgovini z njim prelomil ter se vse opombe nanašajo na posamezne strani citiranih del* [Ložar 1959: 72]. Ta prispevek pa je, žal, brez ilustracij, saj avtor originalnih ni imel, iz krtačnih odtisov pa seveda ni bilo mogoče narediti reprodukcij. Pove tudi, da ima na srečo

»... svoj avtorski izvod NS I z interpoliranimi praznimi listi za ev. dostavke tukaj [v Ameriki] in ta izvod ima tudi na srečo v vseh prispevkih številke, ki se nanašajo na opombe. Teh opomb pa na nesrečo (podčrtal R.L.) nimam in morajo biti kje v Ljubljani ali na Etnografskem muzeju ali na Akademiji (?) ali tam, kjer se nahaja moje zaplenjeno imetje ... V neki kritiki o NS se je kritik spotikal ravno nad tem, da Ložarjevi prispevki niso opremljeni z nobenimi opombami, kar je resnica.

V istem pismu me prosi, ali bi te opombe lahko kje našla.

Iz opomb pa bo razvidno, kakšno ogromno literaturo sem prežrl za svoje prispevke, seveda pa še mnogo manjka. Tudi Keleminova kritika [Kelemina 1954], da nisem rabil zgodovinskih virov, bo postala potem nevzdržna. Ravno zgodovinske vire, kot so objave urbarjev etc. sem v prvi vrsti upošteval.

Potem še nadaljuje: *Cela ta stvar ni čisto nič osebna zadeva, temveč zadeva interesa slovenske znanosti, (podčrtal R.L.) v tem primeru etnografije ... Te opombe pa bodo dobrodošle vsakemu bodočemu raziskovalcu slovenskega narodopisja. Zato je cela ta stvar zadeva znanstvenih institucij, ne moja osebna zadeva.*¹⁷

Pozneje je sledilo še eno pismo, v katerem svojo prošnjo dopolnjuje: *Opombe k mojim prispevkom so bile pisane s tinto na liste rjavega konceptnega papirja, kot je bil takrat v navadi ... morda so celo kje doma.*¹⁸ Opombe sem pred kratkim našla – sicer ne v čistopisu, kakor mi v pismu opisuje, upam pa, da bom z njimi vseeno lahko dopolnila Ložarjeve prispevke v *Narodopisju Slovencev I*. Najti je treba samo še izvod z označenimi števkami in mestom opombe, ki pa ga med zapuščino, ki jo hranim sama, ni. Morda je ta izvod še ostal v Ameriki.

To so poti in stranpoti nastajanja nekega dela, ki se je porajalo v hudem obdobju slovenske zgodovine in se zato ni moglo razviti in zajeti vseh področij naše ljudske kulture. Bilo je kritizirano in vendar vedno znova uporabljano, marsikdaj osnova za druga dela, nepogrešljiv in težko dostopen učbenik študentom, vzrok burnim debatam in vendar je kot kompendij še vedno osamljeno. Mi pa lahko le ugibamo z besedami njegovega urednika ob neki drugi priliki: »Kaj bi bilo, če bi bilo«...?

¹⁷ Pismo nečakinji Heleni z dne 26. julija 1973.

¹⁸ Pismo nečakinji Heleni z dne 16. avgusta 1973.

LITERATURA

BOHINEC, VALTER

1945 Narodopisje Slovencev. *Etnolog* 17, 1944: 119–125.

JEZERNIK, BOŽIDAR

1979 Raznolikost pogledov na etnologijo. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 19 (3): 61.

KELEMINA, JAKOB

1954 Narodopisje Slovencev I. in II. *Slovenski etnograf* 6–7, 1953–54: 321–330.

KREMENŠEK, SLAVKO

1978 Družbeni temelji razvoja slovenske etnološke misli. V: Kremenšek, S. in A. Baš (ur.) 1978: 9–65.

KREMENŠEK, SLAVKO IN ANGELOS BAŠ

1978 (ur.) *Pogledi na etnologijo*. Ljubljana, Partizanska knjiga (Pogledi; 3): 5–7.

LOŽAR, RAJKO

1959 Ljudska obrt in trgovina v Sloveniji. V: Marolt, Marjan (ur.), *Zgodovinski zbornik*. Buenos Aires: Slovenska kulturna akcija: 70–131.

MAROLT, MARIAN

1959 (ur.) *Zgodovinski zbornik*. Buenos Aires: Slovenska kulturna akcija.

OREL, BORIS

1949 Kaj je z drugo knjigo »Narodopisja Slovencev«. *Slovenski etnograf* 2: 150.

**THE BACKGROUND BEHIND THE GENESIS OF »NARODOPIJSJE
SLOVENCEV«
(ETHNOGRAPHY OF SLOVENES)**

SUMMARY

»The Ethnography of Slovenes«, an anthology whose first part was edited by Rajko Ložar and published by the Klas Publishing House (owned by Jože Žužek) in the war year of 1944 and whose second part, edited by I. Grafenauer and B. Orel, was published only in 1952 by the Državna založba Slovenije, of course without the article »Folk Crafts and Trade« by Rajko Ložar, also has a history of its own, which was mostly passed over in silence. In 1945 Rajko Ložar had to flee into exile (where he published the paper expurgated from the second edition of »The Ethnography of Slovenes«), after which his work was the target of all kinds of criticism. With this article, the author wishes to shed light on the dark aspects of the anthology's genesis, based on an 1980 interview with Jože Žužek, the owner of the Klas Publishing House, taped by Dr. Milko Matičetov, the documentation preserved by the manuscript department of the National University Library in Ljubljana and, last but not least, the ethnological legacy of Rajko Ložar (in private hands) and his correspondence with relatives, especially his niece, who is the author of this article.

PRIPOVED »AKTOV ETNOGRAFSKEGA MUZEJA« 1940–1945

INJA SMERDEL

Ime Rajka Ložarja je med etnologi skorajda sinonim za *Narodopisje Slovencev*; za prvo, temeljno slovensko sintetično etnološko delo [Ložar 1944], ki nedvomno ostaja neobhoden in priznan pomnik časa, ko je bil Ložar upravnik Etnografskega muzeja v Ljubljani. In za njegovo drugo pomembnejše etnološko prizadevanje iz tistih let velja – vsaj na podlagi avtobiografskih zapiskov – akcija *Obnova (slovenske vasi)*. Obe sta že bili (in bosta morda znova in znova) predmet strokovnega pretresanja. Je tako mogoče o Ložarjevem obdobju v Etnografskem muzeju, o medvojnem času, ko tam *služba ni bila noben piknik*, zapisati še kaj manj poznanega in strokovno relevantnega?

Tu skušamo slediti Ložarjevim delovnim stopinjam skozi *Akte etnografskega muzeja* za leta 1940–1945 in odkrivati vznemirljive in strokovno zgovorne drobce, raztresene po posamičnih pismih, dopisih, proračunskih načrtih ... Takšne, ki razkrivajo zanimivo personalno dogajanje; določajo ali sprašujejo, kaj je sodilo v *narodopisni material*, v *etnografske zbirke*; pričajo o mednarodnih stikih muzeja, razkrivajo delovne načrte, ... v letih, za katera v Protokolu omenjenih *Aktov* sicer mrgoli vsebin, kakršne so: »Predlog zavarovanja predmetov pred napadi«, »Vpoklic upravnika R. Ložarja in kustosa Fr. Kosa na vežbo«, »Zatemnitev javnih zgradb« in podobne.

ZAČETEK IN KONEC »LOŽARJEVEGA ČASA«, PERSONALNE ZADEVE

Začetek in konec Ložarjevega časa v Etnografskem muzeju zamejujeta zora druge svetovne vojne in njen konec: leto 1940, ko je dotedanji ravnatelj Niko Županič prevzel stolico za etnologijo na ljubljanski univerzi in je ostalo njegovo mesto prazno, in leto 1945, ko je po osvoboditvi Ljubljane, 12. maja, v zadevi *odsotnost ravnatelja*, muzejski restavrator Maksim Gaspari zapisal: *Podpisana uprava sporoča, da je upravno osebje Etnografskega muzeja vse na svojih mestih ... razen ravnatelja Dr. Rajka Ložarja, ki je odsoten od ponedeljka dne 7. maja t. l. in se doslej ni javil.*

Začetek službe v Etnografskem muzeju je Ložar, do tedaj kustos Narodnega muzeja, v svojih biografskih zapisih¹ ubesedil: *To priliko prostega direktorskega mesta sem izrabil in vložil prošnjo na Ministrstvo prosvete v Beogradu, da bi na izpraznjeno pozicijo nastavili mene.* Pozitiven odgovor je v Ljubljano prispel 2. avgusta. Minister dr. Korošec je 30. julija Rajka Ložarja imenoval za vršilca dolžnosti ravnatelja. Z datumom 12. avgusta je sledil Ložarjev dopis, ki priča, da je podpisani s tem dnem *prevzel začasno dolžnost upravnika*

¹ Predstavljeni so v sestavku Ložar - Podlogar 2003.

Ministarstvo prosvete
Kraljevine Jugoslavije
Opšte odeljenje
I.br.22791
30 jula 1940 godine
Beograd.

МИНИСТАРСТВО ПРОСВЕТЕ

Pošto je dr. Županić dr. Niko,
upravnik Etnografskog muzeja u Lju-
bljani, ukazom od 27-VI-1940 god.
I.br.18770 postavljen za redovnog
profesora Univerziteta u Ljubljani,
to

o d l u č u j e m :

da g. ŽUPANIĆ preda dužnost upravnika
Etnografskog muzeja u Ljubljani g. LOŽA-
RU dr. Rajku, kustosu Narodnog muzeja u
Ljubljani, koji će do daljeg vršiti du-
žnost upravnika Etnografskog muzeja u
Ljubljani.

30 jula 1940 godine
Beograd

Ministar prosvete,
Dr. Korošec, s. r.

Da je prepis veran svome originalu, tvrdi:

Upravi Etnografskog muzeja

Ljubljana

Gornji se prepis odluke dpstavlja s molbom za dalju
nadležnost.

По наређењу
Министара просвете
начелник Одељења оде...

Islo: 2. VIII. 1940

Videl:

dr. Niko Županić

МИНИСТАРСТВО ПРОСВЕТЕ

Odločba o prevzemu dolžnosti v. d. upravnika Etnografskega muzeja (Arhiv Slovenskega
etnografskega muzeja).

Etnografski muzej
v Ljubljani.

Ljubljana, 12. avgusta 1940.

Št. 186/40.

M i n i s t r s t v u p r o s v e t e

Beograd.

Z današnjim dnem sem podpisani dr. R. Ložar, kustos Narodnega muzeja v Ljubljani, prevzel začasno dolžnost upravnika in stvari Etnografskega muzeja v Ljubljani iz rok doseданjega upravnika univ. prof. dr. M. Županiča, na podlagi odločbe ministrstva prosvete opšte odelj. I. br. 22791 z dne 30. julija 1940 in na podlagi upute direktcije Narodnega muzeja v Ljubljani št. 488/40 z dne 12. VIII. 1940.

Za Etnografski muzej v Ljubljani
v. d. upravnika

dr. R. Ložar

Ložarjevo sporočilo o prevzemu dolžnosti v Etnografskem muzeju (Arhiv SEM).

in stvari Etnografskega muzeja v Ljubljani iz rok doseданjega upravnika Županiča; na podlagi omenjene ministrove odločbe in na podlagi upute direktcije Narodnega muzeja.

Teh zadnjih nekaj besed bi drugače bilo mogoče preslišati, a posamični dokumenti iz naslednjih let dajejo slutiti, da je posebna Ložarjeva podrejenost Narodnemu muzeju – oziroma volji ravnatelja Josipa Mala – ostajala. Kakor je na primer mogoče razbrati iz dopisa šefu Pokrajinske uprave v Ljubljani v zadevi »Sistemizacija delovnih mest«, so Ložarja še leta 1943, še vedno kot vršilca dolžnosti ravnatelja Etnografskega muzeja, plačevali iz *budžeta Narodnega muzeja*. Ob tem je *izpolnil predpisane pogoje za napredovanje v višjo*

skupino in njegovo novo sistemizacijo bi bil moral *oskrbeti ravnatelj Narodnega muzeja*. Ložar je tedaj tudi zapisal:

Ker pa to službeno razmerje povzroča stalne nejasnosti, ki nastajajo v neprilog podpisanega, prosim šefa Pokrajinske uprave, da blagovoli imenovati podpisanega za direktorja Etnografskega muzeja in na direktorsko mesto v budžetu Etnografskega muzeja.

A šele 11. julija 1944, z Odlokom *prezidenta* Pokrajinske uprave v Ljubljani *divizijskega generala* Rupnika, je Rajko Ložar končno postal resnični ravnatelj Etnografskega muzeja.

V času svojega vodenja je imel Ložar na voljo številčno skromno hišno delovno ekipo, ki se skoraj ni spreminjala. Seznam uslužbencev iz leta 1942 na primer sporoča njega samega, kustosa Franca Kosa, restavradorja Maksima Gasparija, preparatorja Draga Vahtarja in *služiteljico* Frančiško Furlan. Ložarjev spomin na zunanje sodelavce – na strokovnjake, kakršni so bili France Kotnik, Sergij Vilfan, France Marolt, Ivan Grafenauer in Boris Orel, na narodopisce, ki so v tistih letih *vsak s svojimi zamislimi in predlogi* prihajali v muzej [Ložar - Podlogar 2003: 3], priča tudi o nekem drugem, zagnanem in poznanem delovnem krogu.

Manj poznan personalni drobec pa je verjetno naslednji: 5. februarja 1942 je Visoki komisariat Kraljevine Italije za Ljubljansko pokrajino na ravnateljstvo muzeja naslovil vprašanje, *ali bi potrebovalo za delo v Etnografskem muzeju profesorja dr. Pregelj-a Ivana s IV. moške realne gimnazije*. Ložarjev odgovor je bil pritrdilen: *Preglju se bo z ozirom na to, da Etnografski muzej nima zadosti osebja, dala primerna zaposlitve*. O tem, kaj naj bi bil ta naš pisatelj, dramatik in pesnik, eden najpomembnejših slovenskih pripovednikov (ki mu je zavoljo kapi leta 1938 ohromela desnica in ni mogel več pisati), delal v muzeju, v *Aktih* ni drugih sledi. Odredba o njegovi zaposlitvi nosi datum 25. februarja 1942, nastop zaposlitve je bil sporočen 5. marca, vendar v julijskem seznamu uslužbencev njegovega imena ni bilo mogoče prebrati. Najdemo ga ponovno v dopisu o sistemizaciji iz novembra 1943, v katerem je Ložar zapisal: *Prvi kustos je prof. dr. Ivan Pregelj, dodeljen temu muzeju*. Besedilo o Pregljevem življenju in delu v *Enciklopediji Slovenije* o njegovem medvojnem delovnem bivanju v Etnografskem muzeju molči.

ČAS, KO »SLUŽBA NI BILA NOBEN PIKNIK«

O medvojnem času v muzeju, ki ga tako slikovito označujejo Ložarjeva prispodoba, da tedaj *služba ni bila noben piknik*, in njegove besede o razmerah, ki *so gnale človeške živce do roba zdržljivosti* [Ložar - Podlogar 2003: 8], zgovorno priča tudi niz dopisov z zadevno vsebino. Duh vojne je bilo mogoče zaznati že januarja, februarja in marca 1940, še v času Županičevega ravnateljjevanja, ko je med Ministrstvom za prosveto, Kraljevo bansko upravo Dravske banovine in Etnografskim muzejem potekala korespondenca o letnih potrebah premoga in potreb za prve tri mesece mobilizacije, glede sprejema rezervnih oficirjev v aktivno službo, naročila plinskih mask za muzejske uslužbence pri »firmi Bata« in glede seznama in približne prostornine predmetov, *ki bi jih bilo treba spraviti na varno pred morebitnimi napadi iz zraka in drugimi bojnimi operacijami*. Potem je prišlo spomladi 1941 do kapitulacije Kraljevine Jugoslavije in Ložar je bil vpoklican. Prav v času njegove odsotnosti pa mu je prof. Lambert Ehrlich 6. aprila napisal pismo, da muzeju izroča v *depot*

P r e p i s

ŠEF POKRAJINSKE UPRAVE V LJUBLJANI.

IV.št.4623/1.

V Ljubljani, dne 11. julija 1944.

O D L O K.

Po potrebi službe in glede na to, da je v Etnografskem muzeju v Ljubljani mesto ravnatelja nezasedeno;
na podlagi § 45.odst.3.in 346.zakona o uradnikih z dne 31.marca 1931;

na podlagi čl.1.uredbe o upravljanju ljubljanske pokrajine z dne 20.septembra 1943, št.4, Službeni list št. 273/86;

na vloženo prošnjo dr.LOŽARJA Janka, vršilca dolžnosti ravnatelja Etnografskega muzeja v Ljubljani

o d l o č a m:

Dr. LOŽAR Rajko, kustos Narodnega muzeja v Ljubljani, državni uradnik V.položajne skupine, dosedaj vršilec dolžnosti ravnatelja Etnografskega muzeja v Ljubljani,
se postavlja

za ravnatelja Etnografskega muzeja v Ljubljani v isti položajni skupini.

O tem se obvešča:

1. Gospod dr.LOŽAR Rajko, kustos Narodnega muzeja v Ljubljani;
2. Ravnateljstvo Etnografskega muzeja v Ljubljani zaradi znanja in vročitve odloka pod 1./;
3. Ravnateljstvo Narodnega muzeja v Ljubljani zaradi znanja in formalne razrešitve imenovanega mesta kustosa Narodnega muzeja;
4. Finančna direkcija, odsek za likvidacijo službenih prejemkov v Ljubljani, zaradi znanja;
5. Obči oddelek šefa pokrajinske uprave v Ljubljani zaradi znanja.

Prezident
divizijski general:

Rupnik l.r.

Odločba o imenovanju Rajka Ložarja za ravnatelja Etnografskega muzeja (Arhiv SEM).

in last dragoceno zbirko etnografskih predmetov Pigmejcev iz centralne Afrike, ki mu jih je prepustil Paul Šebesta, etnolog in raziskovalec Pigmejcev. Ehrlichu je 10. aprila odgovoril Gaspari, mu potrdil prejem zaboja z dragoceno zbirko in dodal, da ga še niso odprli; zaradi odsotnosti g. direktorja dr. Ložarja, ki je bil vpoklican.

Š. 122/47
 Ljubljana, dni 6. aprila 1941

Velec. gospod ravnatelj!

Izročim Vam ~~na~~ ^{in last} depot / dragoceno zbirko etnografskih predmetov Pigmejcev iz centralne Afrike, ki mi jih je prepustil za 5000 d P. Šebesta, etnolog in raziskovalec Pigmejcev. Ko se urnem, se bo lahko boljše katalogiziral. Izročim to v last muzeja

prof Lambert Ehrlich

290

Dopis Lamberta Ehrlicha o izročitvi Schebestove zbirke Etnografskemu muzeju v Ljubljani (Arhiv SEM).

Z italijansko okupacijo so se, kakor kaže, razmere malce umirile; vsaj papirnate priče vojnega časa v muzejskih *Aktih* so iz tistega obdobja manj številne in manj vznemirljive. Med njimi je, npr., vzorec obrazca, uradnega potrdila za uslužbenca, s kakršnimi so se morali slednji legitimirati *napram vojaškim osebam* in podobno. Močnejši vojni zadah je znova zavel jeseni leta 1943, pred kapitulacijo Italije in nemško zasedbo Ljubljane. Pred kakršnim koli obvestilom ali opozorilom iz uradnih oblastnih ustanov je prišlo iz Rima skrbi polno, prav pretresljivo Kosovo pismo, napisano 4. septembra in naslovljeno na upravo Etnografskega muzeja. Besedilo Frančka Kosa je bilo v bistvenem naslednje:

V skrbi za Etnografski muzej in njegove zbirke se obračam na upravo muzeja s predlogom, ki je nujen in upoštevanja vreden. Z ozirom na vse okoliščine, z ozirom na ev. razvoj dogodkov, ki jih smemo z ozirom na današnje prilike predvidevati, ... bi morala uprava Etnografskega muzeja že danes podvzeti vse preventivne mere, da očuva vsaj v glavnem svojo neprecenljivo dragoceno zbirko. Sam na lastne oči sem videl posledice bombardiranja ... Pri tem mi je vedno pred očmi, da imamo Slovenci en sam Etnografski muzej, da so v tem muzeju predmeti, ki so naravnost unikatni eksemplarji, ki jih ne bo mogoče nadomestiti in dobiti nikoli več, če bi bili enkrat uničeni. Etnoloških muzejev je po svetu toliko, ... toda predmete slovenske ljudske umetnosti, obrti in običajev ima skoro v celoti in odgovorno zbran en sam muzej na svetu. Zato upravi Etnografskega muzeja v Ljubljani ne morem dovolj toplo na srce položiti skrbi za te predmete, dvakrat bolj skrbno, ker sem sam kustos (čeprav le pripravnik) tega muzeja.

Sledijo Kosovi nenavadno natančni napotki za pravočasno shranitev predmetov v enem izmed muzejskih zaklonišč: *Mogoče bi uprava zgradbe odstopila E.m. najmanjše zaklonišče levo od dvoriščnih vrat, ki ima dostop le z dvorišča skozi okno, se je spraševal in predlagal:*

V zaklonišče bi bilo treba spraviti predvsem vse noše (lutke sleči, dele oblek pravilno zložiti, da se ne bi lomili, jih delno konzervirati ali vsaj ubraniti pred mrčesom); enako bi bilo treba napraviti z vezeninami ... Nato slede predmeti ljudskega slikarstva: panjske končnice vse in slike na steklo ... Glavne zastopnike skulpture; pisanice, ...; modele malega kruhka, palice, lesene predmete, delno lončevina in s tem bi bili zbrani skoro vsi manjši predmeti ... Kočljivejše je vprašanje večjih predmetov, kosov pohištva, stavnice, kolovratov, skrinj ... To bi bilo mogoče rešiti na ta način, da bi te predmete spravili v ono veliko zaklonišče, kjer so sarkofagi ... To bi bil v glavnem moj predlog, če k vsem tem predmetom pridamo še fotografske negative in pozitivne, potem smo ohranili glavno bogastvo muzeja. Zbirko narodnih pesmi bi bilo treba shraniti obenem z državnim arhivom. Predlog je nepopolen, to vem ... Pripominjam, da sedaj tudi ni več časa mnogo za razmišljanje, z jesenskim deževjem je treba muzej zapreti in takoj pristopiti k delu, to je moje mnenje.

Kmalu za Kosovim pismom Ložar v dopisu Visokemu komisariatu za Ljubljansko pokrajino z dne 29. septembra, v katerem navedeni naslov prosi za sredstva za izdelavo *specialnih zabojev ... za izvedbo točnega in vestnega magaziniranja predmetov in kolikor mogoče varnega zoper vsako eventualnost, se že omenja bližnja zatvoritev Narodnega muzeja za obisk javnosti*. Muzeji kot varuhi javnih zbirk so se zapirali do konca vojne, kot študijske in raziskovalne ustanove pa so ostali odprti. O tem na primer priča Ložarjevo novembrsko (11. 11. 1943) pismo ravnateljstvu Folklornega inštituta, v katerem sporoča Maroltu:

Ker nameravamo, v svrhu zaščite dragocenega materiala, zbirko zapisov narodnih

pesmi premestiti v zaklonišče v muzejski zgradbi ter jo iz omare spraviti v poseben zaboj, ki se bo zapečatil, Vas prosim, da bi se zglasili priložnostno pri meni, v svrhu posvetov in določitve onega materijala, ki naj bi eventualno ostal za uporabo na razpolago.

V skrbi za zbirke, za ohranitev nacionalne kulturne dediščine, ni moglo biti ne časa in ne prostora za propagirani kulturni molk; pa čeprav je tega zapovedovalo že staro rimsko

Etnografski muzej v Ljubljani.

Št. 128/41.

Ljubljana, dne 10. aprila 1941.

Gospod

dr. L a m b e r t E h r l i c h ,
univ. profesor

L j u b l j a n a .

Potrjujemo prejem zaboja, ki vsebuje po Vašem cenjenem sporočilu z dne 6. aprila t.l. zbirko etnografskih predmetov Pigmejcev iz centralne Afrike. Zaboj se zaradi odsotnosti g. direktorja dr. Ložarja, ki je bil vpoklican, še ni odprl. Hranili ga bomo v muzejskem depoju.

Za direktorja:

Gaspari Maksim l. r.

Obvestilo o odkupu akvarelov S. Šantla (Arhiv SEM).

pravilo *Inter arma silent musae*. Mnogi slovensko zavedni ustvarjalci in intelektualci so v medvojnem času prav v kulturnem delovanju našli svoj način boja in obliko skrbi za ohranitev slovenske istovetnosti. In – čeprav se ob znanih besedah o raznarodovanju in potujčevanju sliši še tako kontradiktorno – slovenski kulturi niso bili nenaklonjeni niti posamezniki iz okupatorskih oblastnih struktur. O tem mikavno pričata dopis Prosvetnega oddelka Visokega komisariata za Ljubljansko pokrajino z dne 30. aprila 1943 in Ložarjevo zahvalno pismo z dne 8. maja. Prvi sporoča, da je *ekscelenca Visoki komisar ob priliki ogleda razstave umetniških del prof. Saše Šantla odkupil 40 akvarelov (Ljudske noše) za ceno lir 16.000.= in jih podaril Etnografskemu muzeju v Ljubljani*, in v drugem se Ložar karseda vljudno zahvaljuje visokemu komisarju Emiliju Grazioliju za zares izjemno donacijo. O tem, kolikšna je bila njena finančna vrednost, največ pove preprosta primerjava z vsoto iz leta 1941, kakršno je muzej prejel kot svoj celoletni proračunski delež v okviru zneska, ki ga je *Duce velikodušno poklonil Muzejem v Ljubljani*: 15.000 lir.

DELOVNE PRIORITETE

V *Aktih Etnografskega muzeja* za leta 1940–1945 je bilo mogoče najti tudi nekaj proračunskih dokumentov, ki na svoj način dokaj nedvoumno sporočajo, katere so bile v medvojnem času muzejske delovne prioritete. Prvi proračunski razdelilnik Kraljevega civilnega komisariata za zasedeno slovensko ozemlje z dne 16. julija 1941 npr. navaja tri postavke: 1. Pridobitev etnografskih predmetov (L. 6.000), 2. Adaptacijo vitrin, konserviranje, negative (L. 5.000) in 3. Kompletacijo biblioteke (L. 4.000). Temu sledi deset dni poznejši rokopisni zapis vsebinsko in finančno nekoliko drugačnih muzejskih želja, ki so bile izročene predstavniku komisariata ob njegovem obisku muzeja. V njem se pojavijo: 1. Publiciranje muzejskega materiala (L. 12.000), 2. Pridobivanje muzejskih predmetov (L. 12.000), 3. Etnografski in topografski študij na terenu, sodelovanje, konserviranje (L. 6.000) in 4. Izpopolnitev biblioteke (L. 5.000).

V primerjavi z današnjim stanjem se je, npr., poučno ustaviti ob postavki za nakupe muzejskih predmetov, ki je bila tedaj, kakor kaže, stalna in niti v primeru prve sporočene vsote 6.000 lir niti v primeru drugega, dvakratnega želenega zneska, ni bila majhna. O tem povedno priča Ložarjeva prošnja za *odobritev nakupa sledečih narodopisnih predmetov: 1 stara avba s konca 18. stol., 1 peča, 2 ruti, 1 altarni prt, 1 mrtvaški prt, 2 krstna prtiča, 3 ljudske plastike, razni železni predmeti* – kar je skupaj zneslo le 650 lir.

Vsebinsko vznemirljivejši dokument, z jasno zastavljeno besedo v prid muzeju, pa je na primer »Pojasnilo k predlogu proračuna izdatkov Etnografskega muzeja za leto 1943«, poslano Visokemu komisariatu 4. novembra 1942. V njem je pred obrazložitvijo izdatkov najprej utemeljeno, da je Etnografski muzej

nezavisen institut s svojo pisarno, administracijo, vodstvom, knjižnico, inventarjem in kartoteko, s svojimi zbirkami in s svojim poljem znanstvenega udejstvovanja. Iz tega razloga predvideva predlog Etnografskega muzeja novo, samostojno pozicijo ... partije in prosimo, da upoštevate ta predlog.

Sledi naslednja členitev stvarnih izdatkov:

1. Pisarniški stroški (2.000 lir), 2. Upravni in režijski stroški (38.000 lir) in 3. Odškodnina in potni stroški (5.000 lir). Postavka pod številko 2 je potem pojasnjena še podrobneje:

Pod tem zaglavjem so združeni izdatki za a. nakup etnografskih predmetov, b. tisk in publiciranje muzejske revije 'Etnolog', c. izpopolnitev strokovne knjižnice, č. potrebščine za prepariranje, restavriranje in fotografije, d. vezavo knjig in izdelavo škatelj za depozite.« In za konec še Ložarjeva ugotovitev: »Zgoraj imenovana skupina obsega stroške, ki jih muzej mora imeti, če je njegova znanstvena, raziskovalna in muzealna delavnost velika«.

UTRINKI IZ LOŽARJEVEGA MUZEJSKEGA DELOVNEGA UTRIPA 1940–45

Kakšni so bili začetki in nekateri utrinki Ložarjevega delovnega utripa v Etnografskem muzeju med letoma 1940 in 1945?

Najprej, tj. kmalu po prevzemu *začasne dolžnosti upravnika in stvari Etnografskega muzeja*, se je odpravljal v Zagreb. Na predstojnika Etnološkega seminarja Univerze v Zagrebu Milovana Gavazzija je 17. avgusta naslovil prošnjo, da bi mu poslali program Hrvaškega etnografskega kongresa (med 24. in 26. avgustom) in mu rezervirali sedež za »Smotro hrvatske seljačke kulture«. Oboje je prejel le nekaj dni zatem. Iz programa, iz izvlečka razpisa »Odjela za prosvjeto Banske vlasti« je mogoče razbrati, da je bila tema kongresa tedanje hrvaško uvajanje etnologije v šolo:

Obuka etnologije i etnografije kao i primjena etnografije u nastavi i u školi uopće imade veliko značenje u duhu sadašnje prosvjetne politike, jer etnografija može najviše poslužiti jednome od glavnih ciljeva škole, naime da se naša mladež što više upozna i zbliži sa seljačkim narodom.

Banske oblasti so tudi na Slovenskem sprožile podobno akcijo, *zbiranje in proučevanje folklornega blaga*, v državnih in zasebnih meščanskih in ljudskih, srednjih, gospodinskih in učiteljskih šolah..

V začetku septembra (3. 9. 1940) je Kraljevo bansko upravo zaprosil za izredno podporo, ki bi mu *omogočila posetiti festival narodnih plesov v dneh 7.-8. septembra t.l. v Metliki*. Svojo udeležbo je označil kot potrebno, *ker mora Etnografski muzej imeti in s prireditvami te vrste vzdrževati odnose ter sčasoma tudi soodločati pri njih znanstveni pripravi*. Te njegove besede so bile verjetno zapisane na podlagi Županičevega januarskega (27. 1. 1940) pisnega odziva, *mišljenja in pripomb ... o festivalu belokranjskih narodnih običajev v Črnomlju l. 1939*, v katerem je zapisal:

Na prvem mestu moramo ugotoviti in pribiti dejstvo, da uprava Etnografskega muzeja ali njeni posamezni naslovljenci niso dobili povabila na udeležbo na teh prireditvah niti kot gledalci, kaj šele, da bi bili naprošeni kot sodelavci oz. svetovalci ... Belokranjski festival 18. junija ... je v splošnem lepo izpadel, trebalo bi pa za bodoče bolj skrbne priprave in tesnejšega sodelovanja tudi z Etnografskim muzejem, ker so bile zapažene napake tako pri nošah, kakor tudi pri izvajanju samem.

Sredi oktobra 1940 se je moral Ložar ukvarjati s krajo muzejskih predmetov. 14. oktobra je Upravi policije prijavil *tatvino rut narodnih noš, ki so bile ukradene iz depota Etnografskega*

muzeja v Ljubljani v zadnjih dneh. Njihovo skupno število, kakor morda tudi drugih muzejskih predmetov, tedaj še ni bilo ugotovljeno, a le dan za tem so policiji poslali seznam štiriinštiridesetih ukradenih predmetov, ki ga je sestavil Franček Kos. Ukrepanje organov je bilo hitro in je odkrilo pravo tatinsko združbo. V poročilu Uprave policije z dne 22. oktobra piše naslednje:

Na podlagi prednjih prijav se je ugotovilo, da je predmetno tatvino izvršil Perpar Alojzij, služitelj dnevnicaar v tuk. Narodnem muzeju in da je ukradene predmete prodajal Rovšek Maksu, trgovcu v Frančiškanski ul. Pasaža, Švajger, trgovki v Ljubljani na Kongresnem trgu št.7, Eberle Mirkotu, zlatarju v Ljubljani, Tirševa cesta št.2, in Demšar Antonu, trgovcu v Ljubljani, Kolodvorska ulica 30. Perpar je bil dne 14. t.m. ob 9. uri aretovan in obdržan v zaporu.

Konec oktobra (31. 10. 1940) je prejel pismo Ljuba Sirca o Pirčevi mongi v Kranju s priloženimi fotografijami in s povabilom k ogledu. Po tem, ko si jo je ogledal, je Ložar 11. novembra naslovil pismo na Zbornico za trgovino, obrt in industrijo, ki razkriva Ložarjev strokovni credo:

G. Ciril Pirc, Kranj, Savski breg 11, je brezplačno ponudil Etnografskemu muzeju v Ljubljani v prevzem t.zv. 'mongo', to je pripravo za barvanje sukna ... Podpisano vodstvo je ugotovilo, da je naprava odličen kos za bodoči Obrtno-tehnološki muzej ... Razlogi, da Etnografski muzej naprave ne prevzema so: 1. monga je eminentno obrtno-tehnološki predmet iz časov naših prvih industrij, kar ni interesno območje Etnografskega muzeja, 2. bi tudi pomanjkanje prostorov onemogočalo prevzem monge po Etnografskem muzeju.

V novembru se je prav s prostori začelo nekaj premikati. Ban Natlačen je že 19. februarja 1940 ravnatelju Županiču poslal pismo z naslednjo vsebino:

Razvoj muzejskih zbirk v Ljubljani jako ovira pomanjkanje primernih prostorov. Ker so muzejske zbirke važne javne ustanove, ki predstavljajo našo kulturo, jim je treba preskrbeti možnost neoviranega razvoja. Zato odrejam sestavo posebnega odbora za proučitev muzejskih gradbenih potreb. Ta odbor naj: 1/ določi potrebe ljubljanskih muzejskih zbirk /Narodnega muzeja, Etnografskega muzeja, Umetno-obrtnega muzeja, Spomeniškega urada in Šolskega muzeja/ glede prostorov, 2 / prouči vprašanje primernih stavbišč in izdela generalni načrt za potrebne zgradbe.

18. novembra je bilo s Kraljeve banske uprave Dravske banovine Ložarju poslano vabilo na 1. sejo odbora za proučitev muzejskih gradbenih potreb ... v pisarni ravnateljstva Narodnega muzeja. In potem je okrog prostorov, kakor kaže, spet vse potihnilo.

Najdeni decembrski račun, priznanica (20. 12. 1940) in dopis Trgovinskega muzeja iz Beograda (11. decembra) na primer sporočajo drobec o mednarodni dejavnosti Etnografskega muzeja na začetkih medvojnega obdobja. Dokumentirani so stroški v zvezi s pripravljanjem in pošiljanjem etnografskih predmetov za svetovno razstavo v New Yorku leta 1939 in o tem, kaj je muzej na to razstavo poslal, kaj mu je bilo vrnjeno, kaj še ne najdeno in kaj uničeno:

upučen Vam je jedan paket u kome se nalazi Vaš predmet: 3 c. ašpetelj noša iz ljubljanske okolice, guban ovratnik, belo vezene čipke na prsih in na zapestju, ... Predmeti: 1/ Prsten sa crvenim kamenom, 2/ Naušnice pozlačene, 3/ Palica rezbarena ženska ... predmeti, koji Vam nisu vraćeni, i to: 1/ Lula obvijena alpakom, 2/Slika 'Andjeo Gabriel' ... Za Vašu sliku na staklo 'Judež in Simon'

... koja je razbijena u transportu od Njujorka do Beograda, Muzej će takodje tražiti oštetu od osiguravajućeg društva i isplatiti Vam je.

V drugo polovico decembra 1940 pa sodi nekaj dokumentov – predlog odobritve službenih potovanj Rajka Ložarja in Frana Kosa z dne 18. decembra ter temu sledeča poročila – ki pričajo o poteh obeh omenjenih in o njihovem namenu. Ložarjeva:

1. Na Jezersko, v Češnjico, Srednjo vas, Studor in Staro Fužino v Bohinju radi oglada, posnemanja in zapisa etnografskih predmetov ter radi priprav za nakup istih za muzej, 2. Na Podjelje, Koprivnik in Gorjuše ... 3. V Dolenjo vas pri Ribnici radi študija domače keramike, predvsem figuralne ter odbere za nakup istih, 4. V Tomažo vas radi oglada in fotografiranja ter zapisa velike zbirke slik na steklo, 5. V Drašiče pri Metliki radi oglada, fotografiranja, zapisa in ev. nakupa etnografskih predmetov (kolovrati, snovalnice ... rovaš i...), 6. V Zagreb radi zapisa in fotografiranja etnografskih predmetov iz Slovenije v tamošnjem Etnografskem muzeju, 7. V Lopato ... v Suhi Krajini radi nakupa slik na šipe in figuralnih predmetov (lesene igrače, brne, kamele).

In Kosova pota:

1. Na Stražni vrh v Beli Krajini radi študija in fotografiranja lesenega slikanega stropa, 2. V Prapreče pri Polhovem gradcu radi študija in fotografiranja lesenega slikanega stropa za zbirke Etnografskega muzeja, 3. V Ljutomer in Ivanjkovce ... radi fotografiranja, zapisa in ev. nakupa slik na šipe ter ljudske keramike

in še v Zagreb, z enakim namenom kot njegov predstojnik Rajko Ložar. Poročila pričajo o uspešnosti njunih poti, z vidika sodobnih dogajanj in tega, kaj so odbirali za muzejske zbirke pa je posebej zanimiv Ložarjev zapis o obisku vasi v Bohinjskem kotu: Pretežno na podstrešjih je ugotovil in si zapisal vrsto

lepih etnografskih predmetov, ki jih bo muzej ob prvi priliki kupil (oblačila, mobilijar, orodje, slike itd.). Etnografski muzej bo ukrenil potrebno, da se ti predmeti zavarujejo pred odhodom iz Bohinja v tujino. Podpisani je zvedel, da so pred leti zagrebški trgovci s starinami po posredovanju raznih letoviščarjev odpeljali cele tovarne avtomobile etnografskih predmetov v Zagreb. Podpisani opozarja na te kvarne posledice tujkega prometa.

Iz druge polovice naslednjega leta 1941 je zanimiva prijateljska korespondenca, ki priča o mednarodnem sodelovanju s sorodnimi ustanovami in s posamezniki v medvojnih letih. V oktobru in v novembru so si dopisovali Rimljan gospod Colombi, ki ga je glede Ljubljane obhajala *una vera nostalgia* (prava nostalgija) in katerega je Ložar imenoval *amico del Nostro Museo Etnografico*; profesor Paolo Toschi iz rimskega etnografskega muzeja, ki je ohranjal *un ricordo simpaticissimo del suo soggiorno lubianese* (simpatičen spomin na svoje bivanje v Ljubljani) in Rajko Ložar. Vsebina pisem se suče pretežno okrog izmenjave publikacij in strokovnih informacij in sporoča začetek izmenjave dveh temeljnih strokovnih znanstvenih revij – italijanske *Lares* in slovenske *Etnolog*.

Posebno sočen in ploden Ložarjev muzejski delovni utrinek iz medvojnih let pa pomeni obisk svatbe v Sv. Marku pri Ptuj, o katerem pričajo vabilo župnika Ign. Groblarja z dne 3. februarja 1941, Ložarjev takojšen prijazen odziv in župnikov zadovoljni odgovor. Groblar je v svojem vabilu najprej predstavil vas Sv. Marka, v kateri je *narod klen, delaven in zelo konservativen. Ima ohranjenih več narodnih običajev, posebno ob ženitovanjih in v predpustnem času. Sledi njegovo mnenje, da bi bilo vredno,*

da bi se folkloristi zanje zanimali in znanstveno preiskali. Dne 16. in 17. februarja bo tukaj zopet več porok ... Vredno bi bilo, da bi se posamezni prizori fotografirali ali filmali in slikali in barvah. Pošljite enega ali dva strokovnjaka. Dam Vam na razpolago dve sobi in tudi za jesti se bo kaj dobilo ... Morda bi pa še prej prišli, da bi videli, kako gre nevesta od doma.

Ob koncu pisma je pristavil: *Škoda bi bilo zamuditi lepo priliko. Morda se z ozirom na nemirne čase ne bo nudila taka prilika nikdar več.* In Ložar mu je 8. februarja odgovoril:

Danes Vam zagotovo lahko sporočim, da prideta dva gospoda: g. Fran Kos, asistent našega muzeja, in g. Boris Orel, ki smo ga naprosili za sodelovanje. Ako bo to le mogoče, pridem tudi jaz ... Predlagam Vam, da povabite na poroke g. Frana Miheliča, slikarja in prof. na gimnaziji v Ptujju. Opozorite ga, naj vzame s seboj vse potrebno, da bo napravil kake slike.

Potem je tudi poudaril:

Potrebno bi bilo, da bi vplivali Vi, gospod župnik na to, da bi svatje nosili pristne narodne noše, ne pa da bi kdo nosil kak polcilinder ali pumparce ali podobno ... Važno je tudi, da bomo udeleženci povabljeni k svatovanju in pirovanju, to pa ne toliko radi materialističnih užitkov, temveč radi zapisovanja in beleženja. Seveda pa se svatje tega ne smejo zavedati, ker sicer ne bodo govorili in ravnali spontano.

Njuno korespondenco je sklenilo Groblarjevo pismo, napisano 13. februarja. V njem je že v prvem stavku Ložarju povedal, kako zelo vesel je bil njegovega odziva, *ker se mi prej nikdar ni posrečilo koga zainteresirati za zadevo.* Nadaljeval je z raznimi popotnimi in bivalnimi napotki, njegovi zadnji stavki pa so naslednji:

Par strank je že naročilo, naj Vas obvestim, da ste vabljeni na 'gostiivanje'. Tukaj namreč ne rečejo ohcet. Svatje pa so tukaj 'gostovajnci'. Glede Vašega dela Vam nimam kaj predpisovati. Želim samo to, da bi naši običaji postali znani širši javnosti in da bi ostali v spominu tudi prihodnjim rodovom. Pripomnim, da 'maškore' nastopajo šele proti koncu svatbe. Prvi dan pri poroki pa je vse nobel in kopijaš Vam nastopa z eleganco, da se bote čudili.²

Ostali sta še dve vznemirljivi temi, ki ju je bilo mogoče izluščiti ob prebiranju *Aktov Etnografskega muzeja* za leta 1940–1945 in ki ju tudi kaže podrobneje predstaviti. Prva je zbiranje in preučevanje folklornega blaga, druga pa razmejevanje delovnih področij med ljubljanskimi ustanovami.

ZBIRANJE IN PREUČEVANJE FOLKLORNEGA BLAGA

Na začetku leta 1940, 17. februarja, so na Prosvetnem oddelku Kraljevske banske uprave Dravske banovine po pooblastilu bana, dr. Marka Natlačena, spisali tri strani dolg dopis, zadevo »Proučevanje narodnega blaga«. Naslovili so ga na vsa sreska načelstva, ravnateljstva

² Ta nenačrtovani medvojni obisk in priložnostna terenska raziskava sta nedvomno natresla bogato gradivo za Orlovi razpravi »Čarodejni obred in mit nakolenčiča ter bosmana v slovenskih ženitovanjskih običajih« v 14. in 15. številki *Etnologa* in »Ženitovanjski običaji na Dravskem polju niže Ptujja« v *Etnologu* 14, leta 1942. Med deli Franceta Miheliča pa je sicer mogoče najti sliko z naslovom *Svadba v Dolenjih Lazih*, a že iz leta 1936; na cvetno nedeljo leta 1941 je Mihelič pred nemško okupacijo s Ptujja prebegnil v Ljubljano.

državnih in zasebnih srednjih in učiteljskih šol, na vsa upraviteljstva državnih in zasebnih meščanskih in ljudskih šol in na vse druge tedanje izobraževalne zavode. V naslednjem mesecu, 9. marca, so ga poslali v vednost Etnografskemu muzeju. Uvodni del dopisa je bil v kratkem naslednji:

Festival narodnih noš v Mariboru in prireditev belokranjskih narodnih šeg v Črnomlju sta pokazala, da imamo Slovenci jako bogato folkloro. To dokazujejo tudi zbirke naših muzejev in dosedaj objavljena dela o narodnih motivih na pohoštvu, obleki itd. ter zbirke narodnih pesmi, rekov ... itd. ... Ohranjevanje in oživiljanje narodnih šeg ter proučevanje in zbiranje narodnega blaga je važno za vzbujanje in krepitev narodne zavesti, obenem pa velika privlačnost za tujce in pomembno tudi za tujski promet. Zato je treba sedaj, ko se naše narodno blago in stare šege vedno hitreje umikajo zahtevam novodobnega življenja, to naše narodno bogastvo zvesto varovati in vplivati na ljudstvo, da staro narodno blago še dalje ohrani, opuščeno pa spet pokliče v življenje.

Sledi banovo vabilo: *Vabim k temu delu vse izobražence, zlasti učiteljstvo ... in naročilo v sedmih gostobesedno spisanih točkah:*

in naročam podrobno sledeče: 1. Okrajni šolski nadzorniki naj bude med učenci in učiteljstvom svojega kraja zanimanje za proučevanje in zbiranje podatkov o naših starožitnostih ... 2. V srednjih in učiteljskih šolah naj zlasti učitelji slovenščine, zgodovine, zemljepisa, risanja, petja, ročnega dela in telovadbe opozarjajo na slovensko folkloro ... 3. Tudi meščanske in ljudske šole naj pri pouku opozarjajo mladino na pomen narodnih šeg in vsega narodnega blaga ter s tem poglobljajo njeno ljubezen do domačega kraja in ljudstva, 4. Profesorji in učitelji naj se v čim večjem številu posvete proučevanju in ohranitvi narodnih šeg in narodnega blaga, ki je važen dokaz naše narodne samobitnosti ... Mnogih predmetov ljudje več ne potrebujejo in jih uničijo, kar so jim v napoto, pa bi bili važen prispevek Etnografskemu muzeju v Ljubljani ... 5. Nadaljnja naloga naših prosvetnih delavcev naj bo, da seznanijo ljudi s pomenom narodne noše ... 6. Kdor v teh prizadevanjih doseže kak znatnejši uspeh, naj to sporoči Kraljevski banski upravi ali Etnografskemu muzeju ... ter po možnosti pošlje tudi podrobno poročilo

in v zadnji, sedmi točki je še enkrat omenjena potreba po zadevnih poročilih.

Rezultat banovega poziva k zbiranju in proučevanju *narodnega blaga*, skoraj ukaza za izvršitev te naloge, je vrsta vsebinsko zgovornih poročil v *Aktih Etnografskega muzeja*. Iz Prosvetnega oddelka Kraljevske banske uprave so najprej, v marcu in aprilu 1941, prihajala na vpogled proti vrnitvi. Po Ložarjevem interventnem pismu – ko je nedvomno spoznal, kako pričevalni viri so ta poročila – pa jih je, kot kaže, nekaj le lahko ostalo v muzejskem arhivu. Kraljevsko bansko upravo je zaprosil, da bi okrajna načelstva in lokalne *oblasti in institucije odstopile zbrano gradivo Etnografskemu muzeju v varstvo*. Željo po koncentraciji gradiva v muzeju je nadalje obrazložil, da še posebej zato, ker je *Etnografski muzej ravno na tem, da si ustvari znanstveno in spomeniško kartoteko*, zaradi česar mora poznati *trenutno stanje te akcije*. Na koncu pisma pa je banski upravi napovedal tudi *program dela za organizacijo in prospèh slovenskega narodopisja*.

V ohranjenih poročilih se skriva marsikak mikaven podatek: od navajanja predmetov, ki bi jih bilo mogoče pridobiti za muzej; omemb referatov o tem, *kje je kakšno narodno*

³ Poročilo iz Srednje vasi v Bohinju, 23. 12. 1940.

blago še ohranjeno, s slikovnimi prilogami (na primer prerisi raznih narodnih okraskov ipd.³), in referatov o folklori domačih krajev (npr. o pesmih, šegah, ... 'Grbih' v posameznih vaseh tomaževske župnije⁴) – do povsem o drugem povednih zapisov. Tudi takšnih, kakršen je nastal pod peresom Pavla Kunaverja, upravitelja II. Državne meščanske šole Valentina Vodnika v Ljubljani (20. 2. 1941):

Na gornji odlok mi je čast sporočiti, da tukajšnji učenci po veliki večini pripadajo delavskim in drugim slojem, ki so se podeželskim šegam in drugemu narodnemu blagu odtujili. Učiteljstvo more v smislu gornjega odloka le toliko delovati, da jih z obiskom v muzeju seznanja z narodnim blagom in jim vzbuja zanimanje in spoštovanje do njega.

Podpisani pa je na koncu svojega poročila omenil še lastno zbirko tridesetih panjskih končnic, ki *predstavljajo razne zanimive dogodke iz narodnega življenja, legend, turških in italijanskih vojsk i. dr.* in katero se je odločil podariti muzeju.

RAZMEJEVANJE MUZEJSKIH DELOKROGOV

Druga vznemirljiva tema, ki je obenem tudi zadnja v muzejskih *Aktih*, saj je zadevno dogajanje sedlo v iztek druge svetovne vojne in v zadnje Ložarjeve delovne dni, je razmejevanje muzejskih delokrogov – še posebej med Narodnim in Etnografskim muzejem. Na to temo se je 26. januarja 1945 v delovni sobi Šefa pokrajinske uprave generala Rupnika *vršila* seja o javnih zbirkah, do katere je prišlo poleg drugega – in tako značilno – zaradi delitve finančnih sredstev med muzeje. Po ohranjenem zapisniku z dne 17. februarja je problematiko izčrpno predstavil nemški svetovalec za znanost in šolstvo dr. Franz Koschier, ki je bil – kakor pričajo tudi poznejši dokumenti – zelo naklonjen Etnografskemu muzeju. Bistveni poudarek iz njegovega uvodnega nagovora je naslednji:

ugotavlja, da so potrebne z ozirom na začetek novega proračunskega leta nekatere pojasnitve in preureditve v muzejskih zadevah ... da je vsak predstojnik svoje zahteve postavil zelo visoko, a zavedati se je treba, da so v sedanjih razmerah denarni viri omejeni. Nekateri predstojniki so skušali svoje postavke braniti s tem, da so polemizirali proti ostalim zavodom in zmanjševali njihov pomen ... (pri čemer) je treba odločno poudariti, da so s stališča slovenskega naroda vse zbirke enako pomembne in da je bil izraz 'Narodni muzej' dan vsem zbirkam skupaj takrat, ko je bil muzej samo en sam.

Navedek ne potrebuje komentarja (posebej, ker je šlo za *nemškega svetovalca za znanost in šolstvo*). Koschier je potem med navajanjem medmuzejskih problemov poudaril razmerja med Narodnim in Etnografskim muzejem, in sicer z naslednjimi besedami: *v Narodnem m. je še etnografski material, prav tako pa je še v Etnografskem muzeju arheološki material.* Po omembi zapletov v nekaterih drugih ustanovah pa je sklenil z bistvenim namenom tedanjega sestanka, z daljnosežno ureditvijo obstoječega stanja: *V sedanjih razmerah gotovo ni mogoče urediti muzejsko vprašanje v celoti. Vendar pa je ravno z okoliščino, da so zbirke spravljene in da delo v njih počiva, dana možnost in potreba, da se že sedaj izvedejo vse potrebne priprave na delo po vojni.* Sledila je razprava, v kateri je Ložar na

⁴ Poročilo iz Maribora, 18.2.1941.

primer povedal, da

je res zdaj etnograf, toda arheološko delo je povezano z etnografskim... Kar se tiče razmejitve Etnografskega m. in arheologije v Narodnem muzeju mora ugotoviti in to bo potrdil tudi dr. Kastelic, da v Etnografskem m. ni nikakega arheološkega materiala.

Potem je v zvezi z Etnografskim muzejem sledila zanimiva diskusija med Koschierjem, Malom in Ložarjem o *narodopisni umetnosti* in Grebenčevi zbirki.

Koschier: *Na vrsti je vprašanje etnografskih predmetov v Narodnem m., po njegovem je treba tu predmete izločiti in jih odstopiti tja, kamor po naravi spadajo.*

Mal:

K temu je pripomniti, da pojem 'narodopisna umetnost' ni tako jasen, kot bi se na prvi pogled zdelo. Neka obrt je n.pr. z enega stališča sicer res narodopisna, a vendar je z drugega že obrt in torej že kulturno zgodovinski objekt (!). Po svoji prirodi bi torej ... spadal tako v etnografski m. kakor tudi v kulturno zgodovinski ali bolje obrtni muzej ... Edina večja narodopisna oziroma obrtna skupina v Narodnem m. je Grebenčeva zbirka. Ta je bila kupljena in s tem rešena za Narodni m. tedaj, ko je prejšnji ravnatelj Etnografskega m. ni maral kupiti ... s tega stališča ne bi bilo umestno, da bi se sedaj preselila.

Koschier: *Razmejitvev ni težka. Umetnostno obrtni mojstri gredo v obrtni muzej, kar pa je v zvezi z narodom, spada v etnografski m.*

In Ložar:

Pojem narodopisne umetnosti je ... vseeno dokaj jasen. Vse, kar ni produkt visoke civilizacije in vsi izdelki, ki so izdelani v preprostem in majhnem krogu nižje kulture, čeprav obrtoma, spadajo v narodopisje; torej spada tudi obrt v narodopisje, če je ta obrt izvajana v narodopisnem krogu in duhu.

O razmejevanju delovnih področij med muzeji Ljubljanske pokrajine priča potem še vrsta izmenjanih dopisov v februarju in marcu 1945, med katerimi so zgovorne tudi Ložarjeve »Smernice za razdelitev posesti in delokroga med Etnografskim muzejem ter Državnim arhivom« (katerega predstojnik je bil Josip Mal) in Spomeniškim uradom v Ljubljani. Z vidika zgodovine muzeja so vznemirljive še posebej prve:

naj se z ozirom na dejstvo, da vsebuje Drž. arhiv številne narodopisne arhivalije, katere služijo vodji arhiva kot motivacija in utemeljevanje njegovih neprestanih nakupov narodopisnih arhivalij, s čimer se očitno in namerno ovira in onemogoča delovanje Etnografskega muzeja, odredi sledeče.

In Ložar je tu v štirih točkah navedel *grafično gradivo, obstoječe iz risb, akvarelov itd., napravljenih po dijaki prof. O. Grebenca ... Album narodnih noš, sestavljen iz akvarelov raznih slikarjev, znan pod imenom Emil Korytko: Sloviansczyzna, 12 akvarelov dalmatinskih narodnih noš in Vse bukovniške rokopise, kot so prepisi Antikrista, Kolemonovega žegna in drugi ljudski rokopisi.* V peti točki pa je pribil, da naj se Državnemu arhivu naroči, naj v bodoče *ne kupuje etnografskih arhivalij, ker je to izključna pravica Etnografskega muzeja.* Koschier je Ložarjeve smernice podprl in je z dopisom z dne 27. marca 1945 Malu sporočil, naj se omenjene zbirke arhivalij izročijo Etnografskemu muzeju.

Na prosvetnem oddelku so 5. aprila o razmejitvi delovnega področja med muzeji Ljubljanske pokrajine oblikovali še naslednji dopis:

Z ozirom na sklepe konference ... dne 26. januarja 1945 in glede na dopis po naročilu Vrhovnega komisarja ... z dne 27. marca 1945 naj postanejo muzeji Ljubljanske pokrajine znanstveni zavodi s točno omejenim delovnim področjem. Pri tem se ni omejiti samo na razmejitve glede zbirk, temveč se to tiče tudi pravice razstavljanja in nakupovanja na posameznih delovnih področjih. Vsako ravnateljstvo naj se trudi, da izgradi svoj muzej v danem okvirju ter ne posega kot doslej v delovna področja drugih muzejev.

Ravnateljstvo Etnografskega muzeja
 LJUBLJANA
 St. 114
 Dne 31. marca 1945

Der Oberste Kommissar

in der Operationszone „Adriatisches Küstenland“

Gehe.-Ziffern: V/ 333 /8/Mus/Dr.K/G. /////Laibach, den 27.3.45.
Treff. Oct

Bei weiteren Schreiben bitte Sachbetreff, Tag und Geheitziffern dieses Schreibens angeben.

An den

Chef der Provinzialverwaltung Abteilung IV
 Intendant für die "Sammlungen der Provinz Laibach"

L a i b a c h .

Betrifft: Abgrenzung des Arbeitsbereiches.

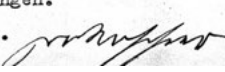
Wie bereits öfters besprochen, sollen die drei Museen wissenschaftliche Institute mit jeweils fest umrissenen Arbeitsbereichen werden. Dazu gehört nicht nur die Abgrenzung der Sammlungen, sondern auch das Recht der Ausstellungen und der Ankauf aus den betreffenden Arbeitsgebieten. Jede Direktion soll sich bemühen, ihr Museum innerhalb des gegebenen Rahmens immer weiter auszubauen und nicht ~~mehr~~ wie bisher in die Arbeitsgebiete der übrigen Museen einzugreifen. Zur Regelung dieser Angelegenheit empfehle ich Ihnen das Einholen von Vorschlägen der drei Museen und Ausarbeitung einer Arbeitsanweisung. Diese ist mir vorher vorzulegen.

i.A.
gez. Dr. Koschier

Abschriftlich
 an die Herren Museumsdirektoren Dr. Rajko L o ž a r und
Dr. Franz K o s

L a i b a c h

mit der Bitte übermittelt, mir Ihre Vorschläge an die Intendanz bereits vorher zur Kenntnis zu bringen.

i.A.

Dopis ravnateljema F. Kosu in R. Ložarju o upoštevanju razmejevanja delovnih področij (Arhiv SEM).

In v tem dopisu so bila ravnateljstva ponovno pozvana, da izdelajo nadaljnje smernice za določitev svojega delokroga ... Mir tudi v tem pogledu torej še ni zavladal.⁵ Ložar

Ravnateljstvo Etnografskega muzeja
LJUBLJANA

 Der Oberste Kommissar ^{Št. 116}
in der Operationszone „Adriatisches Küstenland“ ^{31. marea 1945}

Gefch.-Zeichen: V/337/8/Mus/Dr.K/G. V/337/8/Laibach, den 27.3.45.
Ziel weiteren Schreibens bitte Sachbetreff, Tag und
Geschäftszeichen dieses Schreibens anzugeben.

An den
Leiter des Staatsarchivs
Herrn Professor Dr. M a l

L a i b a c h .

Ich bitte nachstehende Sammlungen an das
Volkskundliche Museum abzutreten:

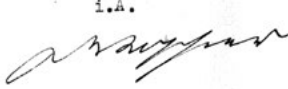
- 1./ Die graphische Sammlung "Grebenc";
- 2./ Das Trachtenalbum Emil Korytkos;
- 3./ Die Aquarelle der dalmatischen Volkstrachten;
- 4./ Das volkstümliche Schrifttum, soweit es sich dabei
um Werke geistigen Volkskunde handelt.

Gleichzeitig ersuche ich Sie, in Zukunft
Hilfsmitteln und Archivalien die ins Volkskundliche Museum
gehören, nicht mehr anzukaufen.

i.A.
gez. Dr. Koschier

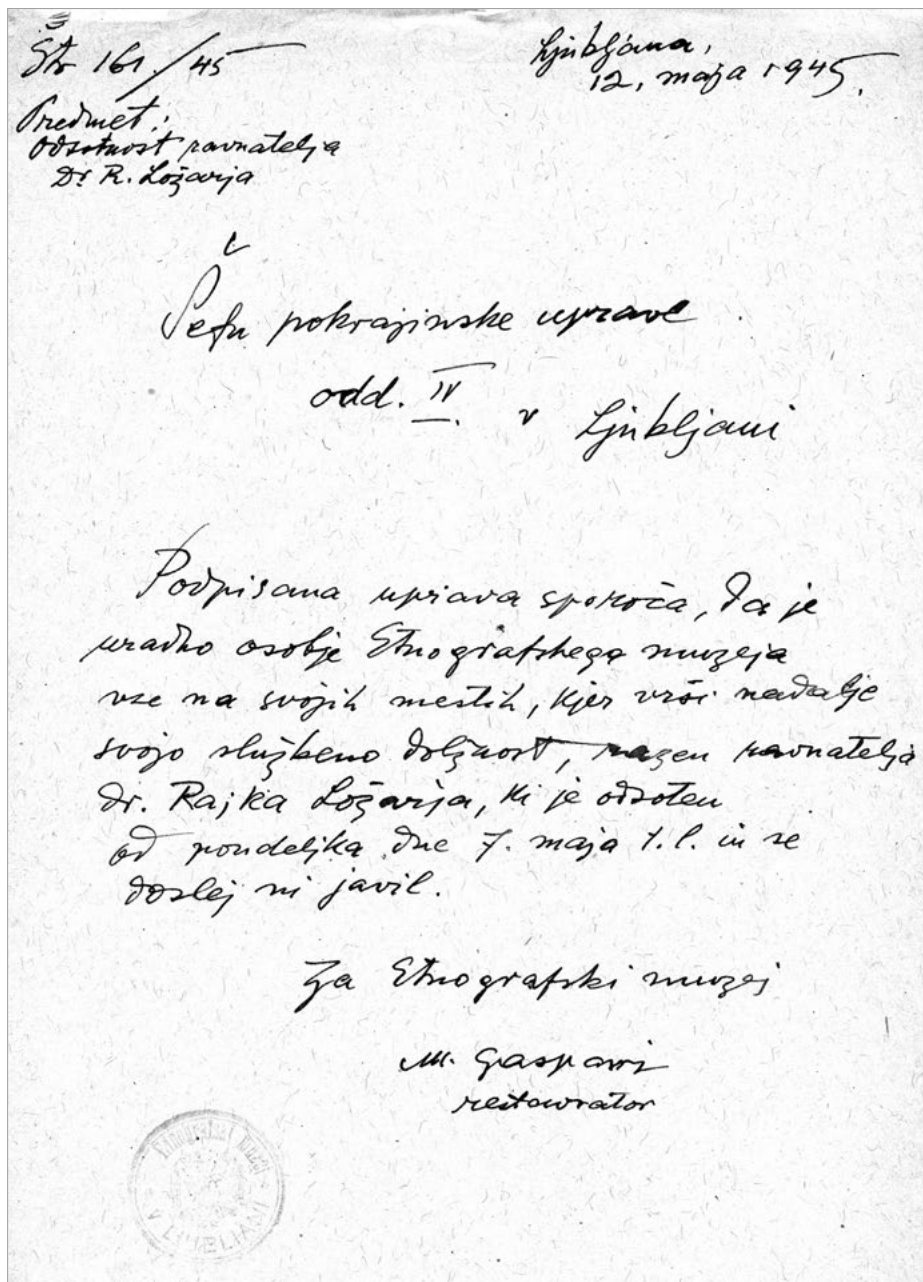
Abschriftlich
dem
Direktor des Volkskundlichen Museums
Herrn Dr. Rajko L o ž a r

L a i b a c h
zur Kenntnis übermittelt.

i.A.

Zahteva direktorju Državnega arhiva, da preda navedene zbirke Etnografskemu muzeju (Arhiv SEM).

⁵ Zgolj navržen primerjalni drobec: Danes, ko so, kar se tiče zbir in pridobivanja novih muzealij za Slovenski etnografski muzej relevantni vsi tisti predmeti, ki imajo etnološki interpretacijski pomen - kar nedvomno ne pomeni ozkega vsebinskega nabora - je bila pred nedavnim s strani Ministrstva za kulturo

Sporočilo M. Gasparija šefu Pokrajinske uprave, da ravnatelja dr. Rajka Ložarja od 7. maja 1945 ni bilo več muzeju (Arhiv SEM).

izražena zahteva po dogovoru oziroma razmejitvi glede zbiralne politike med Narodnim muzejem Slovenije, Muzejem novejšje zgodovine in Slovenskim etnografskim muzejem. Zgodovina se zaradi podobnih razlogov in skorajda v enakih institucionalnih okvirih vedno znova ponavlja.

se je moral očitno spet boriti za Grebenčevo zbirko in dokazovati upravičenost za njeno uvrstitev v tezaver Etnografskega muzeja, o čemer priča njegova korespondenca s slikarjem Sašo Šantlom: Ložarjevo pismo, napisano 28. aprila, in še isti dan Šantlov odgovor. Vznemirljivo je, kakšna strokovna vprašanja je naslovil prav na slednjega – čeprav profesorja dekorativnega risanja in grafike na Tehniški srednji šoli v Ljubljani (vendar človeka, ki je bil z Grebencem *osebno poznan*) – in ne na katerega izmed sodelavcev iz kroga narodopiscev. *Dragi!*, mu piše, *Zato se usojam vprašati tebe za mnenje v tej zadevi, ki si zbirko obrti poznal, razen tega si pa toliko delal na polju naše etnografije, da bi lahko odgovoril na naslednja vprašanja.*

Sledi kar osem izčrpnih Ložarjevih vprašanj in nanja osem natančnih Šantlovih odgovorov. Na drugo na primer,

Ali so predmeti v njej (volovski jarmi, preslice, žličniki, leščerbe, čelešniki, kresala, slike na šipo, deli noš, panjske končnice, modeli za mali kruhek, nagrobniki, ključavnice, lonci itd.) izdelki ljudske obrti, ljudske umetnosti in noše, ali pa so marveč izdelki meščanske obrti ali trgovinski izdelki ali celo kulturnozgodovinski?

In na tretje: *Ali je po tvojem mnenju Grebenčeva zbirka narodopisna (etnografska) ali pa je kulturnozgodovinska, obrtna in trgovinska?*, je Šantel nedvoumno odgovoril: na drugo, da:

Večina predmetov imenovane zbirke je bila izdelek ljudske obrti, mnogo pa je bilo obrtnih in tudi industrijskih izdelkov ..., in na tretje, da

Grebenčevo zbirko je mogoče označiti kot slovensko etnografsko zbirko, ker je nastala z zbiranjem predmetov v slovenskih krajih med ljudstvom in obsega izključno predmete, ki jih je naše ljudstvo uporabljalo pri svojih nošah, domačih predmetih, opremi stanovanja, kozolcev, deloma tudi v cerkvah, kapelicah in znamenjih.

Zbirko je nesporno prisodil Etnografskemu muzeju in Ložarju obljubil, da mu je pripravljen napisati ustrezno utemeljitev, če bi bilo to v odnosu do oblasti potrebno.

Po njunih pismih na to temo so *Akti* prazni; le še Ložarjev dopis Šefu pokrajinske uprave se pojavi, datiran 1. maja 1945, v zadevi razčiščenja *vprašanja prostorov posameznih muzejev po izvršeni razmejitvi delokroga in posesti*. V njem *podpisana uprava* sporoča, *da jemlje na znanje stališče Vrhovnega komisarja ... Stališče Etnografskega muzeja pa s stališčem gori imenovanih faktorjev ni istovetno.*

In potem – še kak dan – in Ložarjeve stopinje v muzeju so potihnile.

Besedilo, nastalo po sledeh skoz »Akte Etnografskega muzeja« za leta 1940–1945, v pogledu Ložarjevih strokovnih nazorov nedvomno ne razkriva nič novega; morda le dokumentarino dopolnjuje že poznano. Dodaja pa vendarle nekaj barvnih odtenkov medvojnega muzejskega delovnega vsakdanjika in tako imenovanemu »Ložarjevemu obdobju« v Slovenskem etnografskem muzeju.

Vir

Arhiv Slovenskega etnografskega muzeja (SEM), fond Arhiv ustanove, mapa »Akti Etnografskega muzeja« 1940–1945.

LITERATURA

LOŽAR, RAJKO

1944 (ur.) *Narodopisje Slovencev I*. Ljubljana: Klas.

LOŽAR - PODLOGAR, HELENA

2003 Rajko Ložar – upravnik Etnografskega muzeja 1940–1945. Po zapiskih Ložarjeve avtobiografije. *Etnolog* 13 (64): 97–107.

»PROCEEDINGS OF THE ETHNOGRAPHIC MUSEUM 1940–1945«

SUMMARY

The name of Rajko Ložar, an archaeologist, art historian, ethnologist, and literary critic, is immediately associated with *Narodopisje Slovencev* (Ethnography of Slovenes) by nearly every ethnologist; it was the first essential and synthetic ethnological work in Slovenia, which will certainly remain an unavoidable, widely acknowledged memorial from the period when Ložar was the director of the Ethnographic Museum in Ljubljana. Judging from his autobiographical notes, his second most important undertaking in ethnology from the same period was the »Renovation action« (renovation of the Slovenian village). Both enterprises have already been researched professionally. Is there anything - less known perhaps but relevant to our discipline - left to write about Ložar's period in the Ethnographic Museum, that is the wartime years, when the post *was not a picnic at all*?

The text under the above-mentioned title is an attempt to trace Ložar's footsteps through the »Proceedings of the Ethnographic Museum« in the 1940–1945 period, and to discover fascinating and professionally relevant particulars, scattered over individual letters, budget plans, etc.; that is particulars which reveal interesting personnel developments, determine or question what belongs to »ethnological material« or to »ethnographic collections«, facts about the museum's international contacts; particulars from a period for which the Protocol of these proceedings otherwise mentions a great variety of topics like: »Proposal for the protection of objects against attacks«, »The director R. Ložar and curator F. Kos called up for military exercise«, »The blackout regulations for public buildings«, etc.

LOŽARJEVE RAZISKAVE PREHRANE

MAJA GODINA - GOLIJIA

Prehrana kot kulturna dobrina je manj raziskano področje slovenske etnologije, spisi o tej etnološki temi so bili v 19. in na začetku 20. stoletja manj obsežni in redki. To lahko pojasnimo predvsem z vplivom romantike na razvoj etnološke znanosti, ki je poudarjala preučevanje tako imenovane duhovne kulture in s tem pomembno vplivala na izbor raziskovalnih tem, kakor tudi s samo naravo hrane. Po svojih značilnostih sodi hrana v tako imenovano gmotno kulturo, se pa bistveno razlikuje od večine prvin, ki jih tudi uvrščamo v ta sklop kulturnih pojavov. Pojavi prehrane so namreč izredno kratkotrajni, nato zginejo, pogosto brez gmotnih preostankov, ki bi jih lahko etnologi raziskovali tudi pozneje. Vse to vpliva na njeno slabšo preučенost, narekuje pa tudi drugačen način obravnave kakor pri drugih prvinah gmotne kulture [Godina - Golija 1996: 212].

Prvo obsežno delo o prehrani prebivalstva na Slovenskem je razprava Rajka Ložarja »Ljudska hrana«, objavljena v *Narodopisju Slovencev I* [Ložar 1944c]. V tem spisu je Ložar podrobno obravnaval prehrano vsega slovenskega ozemlja, vendar se je v skladu s tedaj prevladujočimi pogledi omejil zlasti na prehrano kmečkega življa, prehrana drugih skupin prebivalstva ga ni zanimala, ker

prebivalstvo modernih velemest ne spada več med tisto »ljudstvo«, oziroma sloje, ki jih narodopisje raziskuje in, ki so glavni nosilci primitivne duhovnosti, temveč, predstavlja element, ki spada docela v področje sociologije in socialne etnografije. Prebivalstvo mest in velemest ni organično nastala tvorba, temveč je čista masa, absolutni sloj, ki je produkt mehanično-civilizatoričnih zakonov modernega življenja. [Ložar 1944a: 12]

Kljub tem pomislekom je Ložar v razpravi navedel tudi nekatere podatke o prehrani v slovenskih industrijskih oz. obrtnih središčih, npr. o hrani delavcev v Tržiču in Železnikih.

Pregled slovenske ljudske hrane je začel z mislijo, da je ljudska hrana eden najznačilnejših oddelkov našega narodopisja, ki dotlej še ni bila nikdar obravnavana. Ložar je pod vplivom pogledov Michaela in Arthurja Haberlandta poudarjal pomen raziskovanja gmotne kulture in zapisal :

Raziskovanje materialne kulture je za poznanje etnografskega in etnološkega značaja ljudstva neobhodno potrebno ... Zanemarjati materialno kulturo kot področje narodopisja, bi se reklo po nepotrebnem omejevali delokrog, kajti za to ni niti teoretičnih niti metodičnih razlogov. [Ložar 1944a: 14]

Njegov spis o ljudski hrani je, kakor je zapisal, prvi poskus, sestaviti številne raztresene podatke v nekak red in prikazati to gradivo v luči narodopisnega raziskovanja [Ložar 1944c: 192].

Skoraj dvajset strani dolg pregled ljudske hrane na Slovenskem je začel z obravnavo

posamičnih živil in iz njih pripravljenih jedi. Pisal je o žitu, njegovi razširjenosti in uporabi po slovenskih pokrajinah in o jedeh, pripravljenih iz njega; kot najznačilnejše je omenil žgance, kašo, polento in kruh. Opozoril je, da o kruhu še ni nobene narodopisne razprave, kljub temu da ga raziskovalci pogosto omenjajo v povezavi z ljudskimi šegami. Med takšne najstarejše oblike kruha je Ložar uvrstil presni kruh, *presnec*, ki se je ohranil v nekaterih oblikah obrednih kruhov. Glavna vrsta kruha na Slovenskem je kvašeni kruh, za praznike predvsem pšenični, za delavnike pa kruh, spečen iz zmesi različnih vrst žita, zlasti ovsu, rži, ajde, ječmena in koruze. Kruh pri glavnih obrokih na podeželju pred drugo svetovno vojno, kakor navaja Ložar, ni bil običajen, jedli so ga zlasti za malo južino – *predpoldnico* [Ložar 1944c: 198].

Kruhu podobna jed je pogača. Pogače so pomembna sestavina različnih šeg in imajo, tako kot npr. *bosman*, velik pomen v šegah življenjskega in koledarskega kroga, zato bi jih bilo treba po Ložarjevem mnenju podrobneje raziskati in natančno izvesti njihovo delitev [Ložar 1944c: 198].

Na Slovenskem, zlasti na vzhodnoslovenskem in osrednjeslovenskem ozemlju, so razširjene še nekatere druge močnate jedi. Med najznačilnejše je Ložar uvrstil krapce, gibanice in štruklje. Močniki so bili bolj vsakdanja jed, ponekod so se znašli na mizi kar večkrat na dan, in so bili steber prehrane na podeželju.

Na Slovenskem so bile zelo pomembne tudi jedi, pripravljene iz okopavin in različnih vrtnin, ki so jih pridelovali skozi vse leto. Krompir je marsikod postal steber ljudske prehrane, zelo razširjeno je bilo uživanje zelja in repe. Zeljnica je bila tudi priljubljena pijača. Povrtnina v srednjeveški prehrani ni imela večjega pomena. Najpomembnejša sta bila bob in leča, pozneje ju je spodrinil fižol. Solata se je razširila šele v novejšem obdobju, ponekod so jo namesto olja belili tudi s kisló smetano. Iz zelenjave in krompirja pa pripravljali tudi številne juhe.

Mlečna hrana je bila v srednjem veku nepogrešljiva, v Ložarjevem času pa je že zelo zgubila pomen. Le v Trenti in na Bovškem je še bila glavni živež, pomembna je bila tudi v postnem času. Kot razširjen ljudski sir omenja Ložar *mohant*, ki so ga jedli surovega ali v štrukljih [Ložar 1944c: 202].

Najstarejša mesna hrana na Slovenskem so bile ribe in divjačina, goveje in prašičje meso je bilo v starejših obdobjih manjšega pomena. Tako Hermann kot Hacquet poročata, da Kranjci jedo malo mesa, in to se je ohranilo, kakor je ugotavljal Ložar, tudi v njegov čas. Meso so pred drugo svetovno vojno uživali zlasti ob nedeljah in praznikih in ob drugih pomembnih priložnostih. Za prehrano Slovencev je bila v Ložarjevem času najpomembnejša svinjina, zato je bilo klanje prašiča na podeželju pravi kmečki praznik [Ložar 1944c: 203].

Pregled živil in jedi je Ložar sklenil z obravnavo najbolj razširjenih začimb, med njimi je omenil uporabo sladkorja, soli, gorčice, jabolčnega ali vinskega kisa, bučnega, makovega ali repičnega olja.

Najpomembnejša pijača na Slovenskem je bila voda. Ložar je natančno opisal načine pridobivanja vode, tipe vodnjakov in posodo za njeno prenašanje in shranjevanje. Razširjeno je bilo pitje sadjevcev, zlasti jabolčnika in hruševca, žganja in vina. Pivo in medica sodita med najstarejše pijače.

V poglavju 'Splošno o hrani' in prehrani je Ložar podal opis tehnik priprave živil, predstavil orodje oz. pribor za njeno kuhanje, pečenje in uživanje, in navedel nekaj splošnih značilnosti prehrane na Slovenskem. Zanimali so ga predvsem stari načini priprave živil,

ki so se ohranili na Slovenskem iz prazgodovine. Med najstarejše načine kuhanja je uvrstil peko kruha in pogač pod čepnjo, ki so jo zakopali pod pepel. Tak način peke je bil izpričan v različnih predelih Slovenije: na Goriškem, Štajerskem, v Brdih, Istri in Kanalski dolini. Med starimi načini priprave hrane je omenil tudi peko mesa na ražnju, ki se je ohranila zlasti v Beli krajini [Ložar 1944c: 206].

Ložar je pisal tudi o poimenovanju jedilnih obrokov, o njihovi dnevni razporeditvi in sestavi. Kranjci imenujejo zajtrk kosilo, ker so ga zjutraj dajali koscem. Opoldanski obed se imenuje večinoma južina, zvečer pa je večerja. Med temi tremi glavnimi obroki sta bila uveljavljena še dva manjša – predpoldanski obrok dojučnik ali predpoldanca in popoldanski prigrizek ali mala južina [Ložar 1944c: 207].

Sestavo jedilnih obrokov je Ložar povzel po lastnih izpiskih iz literature in zlasti iz zapisov dopisnikov iz različnih krajev, zato je njihova navedba ponekod vprašljiva in bi bilo treba tako dobljene podatke preveriti tudi s terenskimi raziskavami (npr. navedbe za opoldanski obrok v Središču ob Dravi).

Ložar je v nadaljevanju obravnaval jedi ob posebnih priložnostih – to je ob nedeljah, postnih dneh in ob večjih kmečkih opravilih, ko so gospodinje pripravljale hrano tudi za delavce. Med posebne jedi je štel tudi obredne, ki so povezane z življenjskimi, letnimi, delovnimi, cerkvenimi in drugimi šegami. Obravnaval jih je le na kratko in opozoril, da je treba upoštevati tudi obrtniške praznike in običaje (npr. kroparski žebljarski praznik) in jedi, ki so jih zanje pripravljali, ter nekatere manj poznane jedi, npr. mali kruhek, ki so ga pripravljali za posebne priložnosti.

Poudaril je, da je treba pri etnografskem raziskovanju prehrane upoštevati tudi načine pridobivanja hrane, ki so na Slovenskem zelo pestri. Na večjem delu slovenskega ozemlja so že takrat ljudje živeli od hrane, ki so jo morali kupovati s prisluženim denarjem ali so si jo morali prislužiti z delom [Ložar 1944c: 209].

Obravnavo ljudske hrane je sklenil z opredelitvijo prehranjevalnih tipov na Slovenskem. Ločil je štiri prehranjevalne tipe: za vzhodno Slovenijo je značilna kultura kruha in močnatih izdelkov, za osrednjo Slovenijo predvsem uživanje okopavin in kašnatih jedi, za alpski svet mlečne jedi, polenta in sir. Kot četrti tip je navedel prehrano v krajih, kjer je narava zelo skopa in kjer hrane vedno primanjkuje. Zanimivo je, da kot posebnega Ložar ni navedel sredozemskega tipa prehrane.

Leta 1944 je Ložar objavil krajši etnografski spis o kruhu [Ložar 1944č]. Podal je zgodovino te jedi na Slovenskem, od prvih omemb kruha kot dajatve v 13. stoletju do različnih vrst kruha na začetku 20. stoletja. Opisal je tudi pripravo in uporabo domačega kvasa (*kravajc* ali droži) in postopek priprave testa in peke kruha. Kot najstarejši način peke kruha, ki je izpričan že v neolitiku (ok. 4000–2000 pr. n. št.), je omenil peko kruha v pepelu pod krušnico ali *čepnjo*. Opozoril je tudi, da kruh ni bil splošno razširjena jed, saj ga v določenih krajih (Trenta) sploh niso poznali ali so ga uživali zelo redko (Suha krajina in Bela krajina). Za konec je navedel še nekaj verovanj in navad, povezanih s kruhom. [Ložar 1944č: 498].

Etnološkemu raziskovanju se je Ložar posvetil tudi v letih svojega življenja na avstrijskem Koroškem (od maja 1945 do novembra 1951). Kot gimnazijski profesor je med učenci zbiral gradivo o gmotni kulturi Slovencev in posebnostih koroških narečij in govorov, podatke je

dopolnjeval še z lastnim terenskim raziskovanjem.

V Ložarjevi zapuščini so ohranjeni številni listki in zapiski o značilnostih kmečke hiše na avstrijskem Koroškem, ki do zdaj še niso bili uporabljeni in bi jih bilo treba upoštevati in ovrednotiti. Manj številni so zapisi o drugih področjih gmotne kulture, npr. živinoreji, noši, pohištvu in prehrani Slovencev na avstrijskem Koroškem. Ložarjevi terenski zapiski govorijo o predelavi hrane in razširjenosti ročnih mlinov, o poimenovanju jedilnih obrokov na Koroškem in njihovi sestavi, o vsakdanjih jedeh (npr. zapisi o sirkovi mešti, krapih, nadevanih s suhimi *kvocami*, kaši – *jagličih*, krompirju – *hruščci*) in jedeh za različne praznike (npr. navada, da na Koroškem za veliko noč pečejo kolačke za otroke) in večja opravila, o kuhinjski oprepi (npr. imena za sklednike, kuhalnice, lesene žlice), o nadomestnih jedeh ob pomanjkanju, o pripravi kruha in koroških obrednih jedeh.

Manj poznano je Ložarjevo raziskovanje prehrane po letu 1951 – v času, ki ga je preživel Združenih državah Amerike. Dosegljiv nam je članek »O imenih naših jedi«, ki ga je objavil v *Ameriški domovini* [Ložar 1973]. Zanimivo je, da v uvodu članka Ložar osvetli nastajanje svojega skoraj trideset let starega spisa »Ljudska hrana« za *Narodopisje Slovencev*. V tem, kakor je zapisal, prvem pregledu prehrane v narodopisni stroki, je želel podati sistematičen prikaz naše hrane z etnografskih vidikov in nakazati smernice za bodoče raziskovanje, ne pa receptov za pripravo značilnih slovenskih jedi. Prvo kuharsko knjigo slovenskih narodnih jedi je šele 22 let po njegovem spisu napisala Andreja Grum. Pregledala je številne etnografske zapise o prehrani na Slovenskem in pripravila njihov pregled, ki ga je Ložar pohvalil, grajal pa je navedene vzorce oz. primere za sestavo jedilnih obrokov, ki so zelo splošni in mnogokrat neuporabni, in neprimerne ilustracije [Ložar 1973: 3].

Ob podrobnejši predstavitvi vsebine knjige je pojasnil tudi svoje stališče o poudarjanju etničnih značilnosti v gostinski ponudbi. S svojo izkušnjo in poznavanjem ameriške kuhinje je osvetlil to kompleksno vprašanje, ki bi mu bilo treba po njegovem mnenju posvetiti poseben članek. Vrhunski kriterij slovenske kulinarike je Ložar povezal z vrhunsko kakovostjo živil in iz njih pripravljenih jedi, z načini serviranja in strežbe v gostinskih lokalih, s solidnimi cenami in z ustvarjanjem primerne ambienta za uživanje hrane, *ki ga tujec ne bo mogel zamenjati za nobeno drugo kulinariko po svetu* [Ložar 1973: 3]. Pri tem se mu je zdela najpomembnejša ureditev notranjosti gostinskega lokala, manj pomembna pa strežba jedi v narodni noši. Menil je, da je knjiga Andreje Grum dragocena tudi za gostince in da je v slovenskem prostoru in zamejstvu premalo poznana in upoštevana.

Knjiga bi morala biti obvezno branje študentov etnologije, pa tudi slovenskih kuharic v zamejstvu.

V skladu s svojimi pogledi, ki so izhajali iz študija arheologije in umetnostne zgodovine in na katere je močno vplivala kulturnozgodovinska usmeritev etnologije, je v članku ob koncu predstavitve knjige Andreje Grum poudaril, da bi morali etnologi – raziskovalci prehrane – več pozornosti nameniti preučevanju izvira posamičnih jedi in prazgodovinske kontinuitete prehranjevalne kulture Slovencev in vprašanju, katere jedi so avtentično slovenske in katere so bile prevzete od drugih narodov, kajti *jedi ne poznajo carinskih in državnih meja* [Ložar 1973: 3].

Za osvetlitev v zgodovino usmerjenega etnološkega raziskovanja prehrane je Ložar v drugem delu članka obravnaval izvir in zgodovino zlivanke. Poznajo jo mnogi narodi, izpričana je tudi v Ameriki, predvsem pri Indijancih, ki so jo pripravljali iz moke divjega

riža, zato jo je gotovo v svoji *asketski dieti* [Ložar 1973: 3] užival tudi slovenski škof Baraga. Ker je jed po svetu znana v številnih različicah in je nezahtevna za pripravo, je Ložar sklepal, da so jo pripravljali in poznali že mostiščarji, ki so jo pekli iz moke divjega oreška (*trapa natans*).

Med najbolj poznane jedi, pripravljene iz testa za zlivanke, je Ložar uvrstil palačinke in debelejšje omlete. Izpričane so že v rimski kuhinji, odkoder so se po njegovem mnenju razširile tudi v kuhinje drugih narodov. Ložar je navedel, da je bila poznana v starem veku, Rimljani so jo imenovali *placenta*. Od tod se je ohranil izraz v romunščini, v madžarskem jeziku se jed imenuje *palacsinta*, v drugem delu monarhije pa palačinka [Ložar 1973: 2]. Jed iz debelejšega testa se je pri Rimljanih imenovala *lamella*, iz tega je nastal francoski izraz *alemette*, pozneje pa mednarodno znani izraz *omelette* [Ložar 1973: 2].

Presenetljivo je, da je Ložar brez podane utemeljitve uvrstil med zlivanke tudi nekatere jedi iz kvašenega testa, kljub temu, da je na začetku drugega dela članka zapisal, da so *zlivanke jedi iz tekočega nekvašenega testa* [Ložar 1973: 2]. Podobni jedi sta se mu zdeli, presenetljivo, tudi *pinca* in *pizza*. Meni, da bi bila pica tudi v Sloveniji zelo priljubljena jed, saj je podobna nekaterim našim starejšim jedem, npr. pogačam in zlivankam.

V nadaljevanju članka se je Ložar posebej posvetil obravnavi koruzne zlivanke, imenovane *levša*. Po Ložarjevih navedbah Grumove se je jed razširila iz Prekmurja tudi v druge slovenske kraje, kjer je dobila nova imena, npr. koruzni zlivanci, na Dolenjskem pa *levša*. Jed je bila pripravljena iz nekvašenega testa, pogosto je bila edina topla jed za kosilo. Podobna jed, pripravljena iz kvašenega koruznega testa, je, po Ložarjevem mnenju, pogača, ki jo po slovenskih krajih pripravljajo različno – dodajajo ji tudi nadev iz orehov, skute, smetane, maka ali ocvirkov.

Ložar je v nadaljevanju članka skušal predstaviti izvir jedi in etimologijo besede *levša*. Pri razlagi se je oprl zlasti na Schneeweissovo študijo o hrani katoliških in muslimanskih prebivalcev v dolini reke Plive, kjer je opisana priprava podobne jedi iz nekvašenega koruznega testa. Jed se imenuje v Bosni *uljevača* ali *uljevuša*, pri Srbih tudi *ižljevača*. S svojim raziskovanjem med hrvaškimi izseljenci v Ameriki je Ložar ugotovil, da je jed znana tudi na Hrvaškem z imenom (*l*)*jevuša* in (*l*)*jevša*. Od tod se je izraz zagotovo razširil tudi na Dolenjsko.

Ložar je zlivanko povezal s prvotnimi oblikami zlivank, ki so jih iz starejših vrst pšenice pripravljala že prazgodovinska ljudstva in so jih od njih prevzeli in razširili Rimljani. Menil je, da je naloga etnografov, da najdejo pristnejše stopnje te jedi, ko še ni imela bogatih nadevov.

Tudi v 70. in v začetku 80. let 20. stoletja je Ložar zbiral gradivo o močnatih jedeh, predvsem o pogačah in zlivankah, etimologijo njihovega poimenovanja in zapise o razširjenosti in imenih teh jedi pri različnih narodih, ki so mu jih pošiljali informatorji – slovenski in hrvaški emigranti v Združenih državah Amerike. Pripravil si je tudi izpiske iz literature o izvoru in značilnostih teh jedi v različnih nacionalnih kuhinjah. Na osnovi zbranega gradiva in ohranjene korespondence lahko sklepamo, da je pripravljajal knjigo o tej temi.

Zanimanje za etnološko obravnavo prehrane je v Ložarjevem znanstvenem delu izpričano v različnih obdobjih njegovega življenja. Že v svojem zgodnjem spisu z etnološko vsebino z naslovom »Mali kruhek v Škofji Loki in okolici« [Ložar 1939] je opozoril na nekatere vidike praznične prehrane, npr. na uporabo zmletega malega kruhka za dodatek k nadevu za potice ali na male kruhke kot priljubljeno velikonočno, božično in miklavževo jed. Etnološki vidiki prehrane pa so navedeni tudi v nekaterih Ložarjevih spisih, posvečenih drugim temam, npr. prazgodovinskim osnovam slovenskega narodopisja [Ložar 1943] ali ljudskemu gospodarstvu [Ložar 1944b: 98–191].

Najobsežneje je Ložar obravnaval prehrano v spisu »Ljudska hrana« v *Narodopisju Slovencev I* [Ložar 1944c]. V njem je, kot je trideset let pozneje sam zapisal,

pisec v posebnem poglavju zbral vse, kar je našel o naši ljudski hrani v starih časopisih, revijah, knjigah, brošurah in podobnih literarnih tiskanih delih, poleg tega pa je objavil tudi še vse ustne podatke, ki jih je prejel o naši hrani od raznih oseb. Ta pregled, prvi v slovenski narodopisni stroki, ni bil kuharska knjiga, temveč sistematičen prikaz naše hrane z etnografskih vidikov in je imel v glavnem nalogo, nakazati probleme ter smernice bodočega raziskovanja. Nekateri inteligentje v zamejstvu so bili mnenja, da je pregled zastopal naziranje, da je vsaka hrana, ki se v njem omenja, tudi že po svojem izvoru slovenska. Bilo bi skoraj nemogoče, tolmačiti tisto poglavje bolj narobe. [Ložar 1973: 2]

Zaradi pomanjkanja predhodnih poglobljenejših obravnav prehrane na Slovenskem in Ložarjevega nekritičnega povzemanja posameznih podatkov, poslanih od različnih oseb, je njegov spis »Ljudska hrana«, po mnenju Vilka Novaka, najbolj pomanjkljiv med vsemi v *Narodopisju Slovencev* [Novak 1986: 350].

S to oceno se ne moremo strinjati, saj je Ložarjeva razprava še danes najobsežnejši in najizčrpnjši pregled ljudske prehrane Slovencev, ki ga poznejša, podobno zasnovana dela, niso preseгла. Še več, zapišemo lahko, da so se vsi poznejši spisi opirali prav na Ložarjevo delo in po njem prevzemali marsikatero sestavino, npr. delitev slovenskega ozemlja na prehranitvene tipe, obravnavo jedilnih obrokov, o vsakdanjih in prazničnih jedeh v življenju slovenskega človeka.

Slika 1: Ženitovanjsko pecivo iz Železnikov (Arhiv SEM; objava v Ložar 1939).

Ložar je v tem spisu, kakor je zapisal pozneje, želel predstaviti predvsem našo prehrano z etnografskih vidikov in nakazati smernice bodočega raziskovanja. Pri tem je v skladu s svojimi nazori o prazgodovinskih podlagah slovenske ljudske kulture, večkrat opozoril, da je potrebno raziskovati izvir in zgodovino jedi, saj lahko le na osnovi takega raziskovanja presojava kulturne prvine kot izvirno slovenske, kar pa do tedaj ni bilo značilno za etnografijo, ker *so se vsi pojavi in vrednote interpretirale z ozirom na njih recentno poreklo in redek, če ne sploh izključen, je bil primer, v katerem je genetična interpretacija segla nazaj v davnino* [Ložar 1943: 71].

Teoretična izhodišča in sistematična obravnava ljudske hrane, ki so izhajala iz dobrega poznavanja tedanje tuje etnografske literature, je upošteval tudi v svojih krajših delih o posamičnih prvinah prehrane na Slovenskem. Pri tem je v skladu s tedaj prevladujočimi načeli raziskoval zlasti hrano kmečkega prebivalstva, vendar ne samo tega, saj se, kakor je zapisal:

Za nosilca ljudske kulture oz. za one sloje, kjer le ta v največji meri nastaja, na splošno smatra kmečki živelj, kar ni popolnoma pravilno. Današnje ljudsko kulturo nosi poleg kmeta v civiliziranih deželah še mnogo drugih slojev, tudi meščanskih. [Ložar 1943: 72]

Širina zastavitve problema etnološkega raziskovanja prehrane in sistematična obravnava številnih sestavin te kulturne prvine (od pridobivanja živil, priprave in uživanja jedi, vsakdanje in praznične hrane, ritma in poimenovanja jedilnih obrokov, prehranitvenih območij oz. tipov) so odlike Ložarjevega dela, ki jih danes etnološki spisi o prehrani na Slovenskem le redko dosegajo. Podleganje poenostavljenim pojmovanjem in zahtevam nestrokovne javnosti, ki pogosto enači etnološko raziskovanje prehrane z zbiranjem in izdajanjem receptov za pripravo starih, t. i. »tipičnih« slovenskih jedi, je napaka, na katero je kritično opozoril že Ložar, in jo je s svojim pisanjem argumentirano zavrnil. Z objavljenimi razpravami o prehrani Slovencev je postavil temelje za sodobnejše in strokovno poglobljenejše raziskovanje te etnološke teme, ki je dobilo nove spodbude in teoretična izhodišča šele v zadnjih treh desetletjih.

LITERATURA

GODINA - GOLJJA, MAJA

1996 Teoretična izhodišča etnološkega preučevanja prehrane. *Traditiones* 25: 211–227.

LOŽAR, RAJKO

1939 »Mali kruheki« v Škofji Loki in okolici. *Etnolog* 10–11, 1937–39: 160–197.

1943 Prazgodovinske osnove slovenskega narodopisja. Prispevek k poglavju Etnografija in prazgodovina. *Etnolog* 15, 1942: 70–88.

1944 (ur.), *Narodopisje Slovencev I*. Ljubljana: Klas.

1944a Narodopisje, njegovo bistvo, naloge in pomen. V: Ložar, R. (ur.) 1944: 7–20.

1944b Pridobivanje hrane in gospodarstvo. V: Ložar, R. (ur.) 1944: 98–191.

1944c Ljudska hrana. V: Ložar, R. (ur.) 1944: 192–210.

1944č Kruh. V: Velikonja, Narte (ur.), *Zbornik zimske pomoči*. Ljubljana: Zimska pomoč: 496–498.

- 1973 Imena naših jedi. *Ameriška domovina* [Cleveland] 54 (1. 5.): 2–4.
1985 Nekaj spominov iz mojega življenja in dela. *Meddobje* [Buenos Aires] 21 (1–2): 42–75.

NOVAK VILKO

- 1947 *Ljudska prehrana v Prekmurju. Etnografska študija*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod.
1960 *Slovenska ljudska kultura. Oris*. Ljubljana: Državna založba.
1986 *Raziskovalci slovenskega življenja*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

SLAVEC GRADIŠNIK, INGRID

- 2000 *Etnologija na Slovenskem. Med čermi narodopisja in antropologije*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

LOŽAR'S RESEARCH OF FOOD CULTURE

SUMMARY

In Slovenian ethnology, food culture has not yet been extensively researched. Between the 19th and the first half of the 20th centuries, ethnological treatises on the subject are few. One of the reasons for this is the pronounced influence of romanticism on the development of ethnology. Romanticism strongly emphasized the research of spiritual culture, and of only certain elements of material culture, for instance national costume. Another factor is the very nature of food, which is not a lasting commodity.

The first extensive work on the food culture of the Slovenian population is a treatise by Rajko Ložar, *Ljudska hrana* (Folk Food). Published in 1944 in *Narodopisje Slovencev I* (Ethnography of Slovenes I), the treatise examines the food culture of the entire Slovenian territory. It focuses, however, solely on the food culture of the farming population. Ložar mentions the data on food preparation and consumption in urban industrial and trade centres only exceptionally; one such instance speaks about nutrition of workers in Tržič and Železniki.

Ložar starts his overview by examining individual provisions and dishes that were made from them. He writes about grains and farinaceous food, dishes made from vegetables that in Slovenia were grown throughout the year, dishes made of milk or meat, which were customarily not part of everyday menus, and different beverages consumed on workdays and holidays.

The chapter titled 'Splošno o hrani in prehrani' (Generalities on Food and Nutrition) focuses on food preparation techniques, kitchen utensils and tableware, and describes some general characteristics of food culture in Slovenia. Ložar writes about the composition of different dishes, their names, and their consumption at different times, about festive and ritual dishes, about foods eaten during or after certain farming chores, and about food cultivation. He concludes with defining different types of food culture in Slovenia.

Ložar continued his research of food culture during the period of his stay in Austrian Carinthia. Preserved are his notes on the names for and composition of different Carinthian dishes, on foods consumed on holidays and during farming chores, on kitchen equipment, on substitute foods in the periods of want, and on the preparation of bread and ritual dishes.

The subject of food continued to intrigue him after he had moved to the U.S.A. He carefully monitored articles on food culture in Slovenia and often wrote their reviews. His review of Andreja Grum's book on Slovenian folk dishes (*Slovenske narodne jedi*), published in 1973 in *Naš tednik*, was supplemented by his detailed study of the *zlivanka* (a kind of omelette) and its widespread consumption in Slovenia and among other nations (Hungarians, Bosnians, even Native Americans).

In the 1970's, Ložar collected data on different cakes and omelettes, their etymology, names and widespread use among different nations; the data had been sent to him by different informants. Since he also wrote extracts from literature on different farinaceous dishes he was probably planning to write a lengthy treatise on the subject.

It may be said that Ložar was fascinated by food culture throughout his life. His initial interest blossomed into professional research of the subject first in Slovenia, later on in Austrian Carinthia, and also in his final home in the United States of America.

LOŽARJEV PREGLED LJUDSKE OBRTI IN TRGOVINE V SLOVENIJI

JANEZ BOGATAJ

Pri vrednotenju Ložarjevega dela se postavlja vprašanje časovne opredelitve. Ali je vrednotenje mogoče le z upoštevanjem časa, ko je delo nastalo, ali pa ponujajo koristna spoznanja tudi vrednotenja z današnjih izhodišč? Prva možnost je gotovo edina ustrezna, saj nam najobjektivneje omogoča razumevanje njegovega pregleda obrti in trgovine. Tudi pri tem področju moramo namreč v celoti upoštevati njegove metodološke temelje, ki izvirajo iz takratne arheologije in zgodovine umetnosti, manj ali skoraj nič pa iz evropske etnološke misli, ki je tudi na področju obrti in trgovine v tistem času že močno, metodološko in predmetno, presegla Ložarjevo zasnovo. Ta temelji na arhaičnih oblikah in tehnologijah avtarkične kmetije, kjer se je razvil *prvotni obrtnostni tip*, ki pa se *čedalje bolj izgublja ... Ves nadaljnji razvoj pa se je izvršil v trgih in mestih. Narodopisca obrt od tod dalje ne zanima več v taki meri kot pred tem štadijem.*

Takšno Ložarjevo stališče seveda ne preseneča, saj je le ponovitev tistega, kar je napisal že v uvodu v *Narodopisje Slovencev*. Našo pozornost pritegne morda le zaradi misli, ki jo je zapisal v uvodu k pregledu o ljudski obrti in trgovini, da je bil

v preteklih 15 letih [tj. od druge svetovne vojne do leta 1959, op. J. B.] v glavnem na tekočem glede sodobnih stremeljenj v etnologiji in antropologiji, vendar do danes še ne čuti potrebe po kaki bistveni reviziji svojih pogledov in tistega metodičnega prijema snovi, ki ga predstavljajo ... prispevki v NS I in tu objavljeni pregled.

Pregled *ljudske obrti in trgovine v Sloveniji* je napisal za prvo knjigo *Narodopisja Slovencev* (1944). Obrt in trgovino je pojmoval kot *kos materialne kulture*. Zato mu je bilo *naravno*, da besedilo objavi v prvi knjigi *Narodopisja Slovencev*. *Radi posebnih okolištin, v katerih se je Narodopisje Slovencev pripravljalo za izdajo*, se je Ložar kot urednik odločil, da ta pregled objavi v drugi knjigi. Tako je ob emigraciji iz Slovenije ob koncu druge svetovne vojne *spis o obrti in trgovini – kot krtačni odtis, zlomljen po straneh – romal v Avstrijo in l. 1952 tudi v Združene države ter se je njegov avtor tu odločil za objavo*. Objavil ga je v *Zgodovinskem zborniku* (33. publikacija Slovenske kulturne akcije) leta 1959 v Buenos Airesu.

Med Ložarjevim bivanjem in raziskovanjem na avstrijskem Koroškem so nastali terenski zapisi, ki obravnavajo tudi vprašanja obrti. Vendar je njihova vrednost zgolj na izhodiščni, sondažno podatkovni ravni, torej pretežno raznovrstni drobci in informacije, ki si jih je zapisal ob zbiranju opisnega in slikovnega gradiva o stavbarstvu.

Ložarjev prijem k vprašanju obrti in trgovine ima prav gotovo temeljno pozitivno značilnost – za razloček od večine njegovih sodobnikov – vsaj v delni povezanosti njegovega dela s terenom. Ohranjena gmotna pričevanja o domnevno arhaičnih obrtnih oblikah in

tehnologijah je lahko odkril na terenu in v nekaterih pisnih navedbah. Vendar je po obsegu objavljenega uporabil predvsem pisne vire, tj. opise najrazličnejših piscev iz 19. in prve polovice 20. stoletja, in nekatera druga, datirana sporočila iz starejših obdobj. Ložar si je prizadeval argumentirati arhaičnost posamičnih obrtnih dejavnosti in tehnologij tudi z navajanjem raznih zgodnjih omemb v virih, vendar so mu te navedbe služile le kot argument za dokazovanje arhaičnosti, ne pa kot stopnje v razvojnem procesu, v razvoju posamičnih panog in njihovem propadanju. Pomembneje mu je bilo (skoraj kuriozitetno) navajanje starejših zapisovalcev in kronistov, ki omenjajo določeno obrt, obrtni izdelek ali delovni proces, kakor pa, da bi te navedbe uporabil za poskus geneze posamičnih obrtnih panog in oblik trgovanja. Metodološka usmeritev Ložarja dosledno »priklenjuje« na kmečko, pastirsko in še kakšno arhaično okolje, hkrati pa onemogoča harmonične, vzročne povezave razvojnih pojavov v vseh družbenih okoljih. Pojavi in oblike obrti in trgovine v mestnem in trškem okolju, njihove »tradicije« in inovacije, v Ložarjevi metodologiji niso upoštevani. Če je širši zgodovinski in socialni kontekst po naključju razviden, imajo pojavi v njem le značaj neke posebnosti ali pa so avtorju spet zanimive zaradi domnevne arhaičnosti, ki nima po njegovem prepričanju korenin nikjer drugod kakor pri kmetu, pastirju, ribiču in lovcu.

*

Primerjava z drugimi prispevki v *Narodopisju Slovencev* I in II pokaže, da je Ložarjev pregled ljudske obrti in trgovine med obsežnejšimi (obsega 61 strani), še zlasti, ker je objavljeno le besedilo brez slik. Tako so s slikami obsežnejša le poglavja o pridobivanju hrane in gospodarstvu, slovenski ljudski noši, slovenskih ljudskih običajih (življenjskega kroga) in narodnem pesništvu.

Ložarjev prispevek o obrti in trgovini odlikuje pregledna sistematična zgradba, v kateri pa ne najdemo vrste obrtnih panog ali dejavnosti. Tako ne obravnava kamnarstva, kamnoseštva, tesarstva (npr. povezano s kozolcem), obrti v zvezi s prehrano, steklarstva oz. glažutarstva, med oblikami trgovine ne omenja npr. prodaje od vrat do vrat, potovk, trgovine s svinjami ali voli idr. Preseneča pa obravnava nekaterih pojavov in obrtnih dejavnosti, ki so glede na Ložarjevo načelno stališče in pojmovanje tega področja pravo presenečenje (npr. delitev dela, čiščenje kavovca, slamnkarstvo, lupljenje češpelj in izdelovanje prinel).

Ložar se pri svojem raziskovalnem in strokovnem delu ni podrobneje ukvarjal z vprašanji obrti in trgovine. V njegovi bibliografiji ni nobene razprave niti poljudnega strokovnega članka (razen morda neidentificiranih oz. nepodpisanih objav, npr. v *Ilustriranem Slovincu*) o teh področjih. Delno se obrti in trgovine dotika v arheoloških prispevkih, vendar so tudi ti maloštevilni in osredotočeni zlasti na keramiko oz. lončarstvo. Zato je morda prav ta obrt v pregledu ljudskih obrti in trgovine predstavljena najširše. Iz povedanega je mogoče skleniti, da je Ložar v svojem prispevku v bistvu le »napolnil« postavljeno shemo z deskriptivnimi, tehnološkimi, terminološkimi in le delno zgodovinskimi podatki o posamičnih obrteh in oblikah trgovine. Shema njegovega prispevka je naslednja:

1. Izdelovanje oblačila, obuvala in pokrivala

- 1.1. Izdelovanje oblačila: Pridelovanje in predelovanje lanu
 - Teritev
 - Preja
 - Tkanje, tkalstvo
 - Suknarstvo
 - Razdelitev dela
 - Barvanje sukna
 - Ostanek prazgodovinske tkalske tehnike
- 1.2. Izdelovanje obuvala: Usnarstvo in čevljarstvo
 - Copatarstvo
- 1.3. Izdelovanje pokrivala: Klobučarstvo
 - Slamnikarstvo

2. Lesna obrt

- 2.1. Suha roba
- 2.2. Posodarstvo in orodjarstvo
- 2.3. Obročarstvo in sodarstvo
- 2.4. Tesarstvo
- 2.5. Mizarska obrt
- 2.6. Piparstvo
- 2.7. Izdelovanje butaric

3. Lončarstvo

- 3.1. Zgodovinski podatki
- 3.2. Današnje lončarske delavnice
- 3.3. Izdelovanje
- 3.4. Vreteno
- 3.5. Oblike posod
- 3.6. Trgovanje z lonci
- 3.7. Kdo lončari

4. Pletarstvo in sitarstvo

- 4.1. Pletarstvo
- 4.2. Cekarstvo (omenja tudi izdelovanje bičevnikov)
- 4.3. Sitarstvo

5. Rudarstvo, železarstvo in oglarstvo

- 5.1. Rudarstvo
- 5.2. Železarstvo
- 5.3. Žeblljarstvo
- 5.4. Druge železarske obrti (izdelovanje kos, kravjih zvoncev, nabiranja zlata po rekah, apneničarstvo)
- 5.5. Oglarstvo

6. Mlinarstvo in sorodne obrti

- 6.1. Mlini
- 6.2. Stope
- 6.3. Plavajoči mlini

6.4. Mlini na veter

7. Druge obrti

7.1. Izdelovanje olja (bučnega in oljčnega)

7.2. Lupljenje češpelj v Brdih, čiščenje kavovca

8. Gozdarstvo, drvarstvo in splavarstvo

8.1. Gozdarstvo

8.2. Sečnja gozda

8.3. Orodja in kolibe

8.4. Pogozdovanje posek

8.5. Splavarstvo

8.6. Splav

8.7. Šajkarstvo

8.8. Drvarji

9. Ljudska trgovina

9.1. Semenj

9.2. Trgovsko blago

9.3. Tovorjenje blaga

9.4. Prevoznništvo

9.5. Brodarstvo

9.6. Bratovščine

Notranja struktura obravnave je za posamične obrti dokaj neenotna (po obsegu, tudi časovno, glede na opredelitev panog), kar še dodatno potrjuje zapolnjevanje celotne sheme prispevka. Tudi obseg posamičnih tem je dokaj različen in neuskladen po razvojnem in še kakšnem vidiku (npr. o železarstvu sta le dva stavka). Ložar je izpeljal tudi nekatere, sistematsko nelogične združitve snovi. Tako je npr. v skupnem podpoglavju obravnaval pletarstvo in sitarstvo, od katerih bi sitarstvo po naravi tehnologije in dela veliko bolj sodilo npr. k tkalstvu. V okviru pletarstva je vključil izdelavo bičevnikov, kar ni neposredno povezano z izdelovanjem košar, košev in cekarjev. Kljub dokaj jasni uvodni misli, da je *našo ljudsko obrt in trgovino vrednotil zlasti kot material, ki naj nas vodi do višjih etnoloških rezultatov, enot, skupin in struktur*, ne zvemo, kaj naj bi mu to pomenilo. Je pa ta navedba zelo pomembna za razumevanje celotnega prispevka, ki dejansko razgrinja *material*, s katerim je avtor zapolnil shemo.

Poleg že omenjenih, tudi dokaj nekritičnih uvodnih misli Ložarja o metodološki aktualnosti njegovega prispevka, preseneča razmeroma obsežen komentar o izdelavi kravjih oz. živinskih zvoncev. Čeprav ni navedel zadevne razprave Borisa Orla (objavljene v *Slovenskem etnografu* 3–4, 1951: 132–141), je podvomil o razvoju tega obrtnega izdelovanja od srede 18. stoletja, kar je seveda dokaz, da mu je bila Orlova razprava poznana, vendar je ni navedel. To pomeni, da se z Orlovimi ugotovitvami ni strinjal, saj je zapisal, *da bi kravji zvonec zaslužil podrobnejšo raziskavo in obdelavo*. V nadaljevanju je zavrnil oznako kravjega zvonca kot Bastianovega pojava *Elementargedanken* in navedel tipološke različice zvoncev, ki ne presegajo tehnoloških oz. konstrukcijskih oznak ter opozoril za osvetlitve predmeta tudi z rimskim in predrimskim *spomeniškim gradivom*.

Naslednja področja, ki so dokaj presenetljivo vključena v Ložarjev prispevek, so gozdarstvo, drvarstvo in splavarstvo. Obravnaval jih je po pregledu obrtnih panog, torej po

podpoglavju »Druge obrti« in pred podpoglavjem »Ljudska trgovina«, ki bi pravzaprav moralo biti samostojen prispevek v *Narodopisju Slovencev* I in II. Uvrstitev gozdarstva, drvarstva in splavarstva v ta prispevek dokazuje ohlapnost vsebinske zasnove Narodopisja Slovencev. V času izdaje tega dela slovenska etnološka veda še ni imela izdelane sistematike. Na to kaže tudi podpoglavje »Mlinarstvo in sorodne obrti«, v katerem je Ložar predstavil različne tipe mlinov (po načinu pogona) in mlinskih naprav, ni pa omenil nobenih sorodni obrti, kar bi bilo tudi sicer nelogično.

Poglavje o ljudski trgovini je začel s semnji, vendar nič ne zveemo o bistvu in pomenu sejmarstva, ki je bilo odločilno za nastanek trgov in mest na Slovenskem. Pomembna pomanjkljivost Ložarjevega prispevka je seveda pojasnjena že v uvodu k temu poglavju, v katerem je navedel nekatere avtorje, pretežno zgodovinarje (Rutar, Orožen, Potočnik) in ugotovil, da *so ti pisatelji polagali važnost le na visoko trgovino, dočim niso razlikovali ljudske trgovine, ki etnografijo edina zanima*. Sicer pa je priznal, da je v *dobršni meri težko potegniti mejno črto med obema, zlasti še, ker ni primernih študij. Toda vselej, ko obravnavamo trgovanje, si moramo prizadevati, da podčrtamo tiste prvine, ki so narodopisno in narodoslovno pomembne*. Ko je v nadaljevanju obravnaval sejme, je tudi za to tematsko področje obveljal njegov metodološki pogled in ga izpeljal celo v nekoliko moralizirajočo ugotovitev, ko je zapisal: *Našteti vse še danes obstoječe semnje, je nemogoče. Večji niso več one pristne ljudsko-trgovske prireditve, kakršne so bile nekoč, temveč jih že kvarijo oblike mestnega trgovanja*.

Ložarjeva metodološka drža je bila dokaj dosledna. Tudi obrt in trgovina sta mu sooblikovali pogled, ki je izviral iz prazgodovinskih osnov slovenskega narodopisja in se je ustavil na točki, *ko se ves nadaljnji razvoj izvrši v trgih in mestih*. Ložarja je seveda k takšnim nazorom usmerjala tudi umetnostna zgodovina, ki je dosledno razlikovala med t. i. visoko in ljudsko kulturo (umetnostjo). Seveda se ti nazori niso končali z Ložarjem, ampak so se nadaljeval tudi skoz vse povojno obdobje (npr. pri E. Cevcu) in celo do nekaterih sodobnih pogledov te vede. Kljub takšni metodološki drži pa je Ložar dopuščal, seveda le na načelni ravni, možnost razširitve predmetne in metodološke usmeritve, ko je zapisal, *da je v dobršni meri težko potegniti mejno črto med visoko in ljudsko trgovino, prav tako je menil, da mora veda spoznavati tudi obrt v zgodovinskih časih, da lahko ugotovi njen narodopisni in narodo-slovni pomen in značaj*. To so nekakšni Ložarjevi namigi, nastavki, besedilo obravnavanega prispevka pa je dosledno usmerjala metodologija, poznana iz drugih njegovih prispevkov v *Narodopisju Slovencev* I. Tudi pogosto navedeni prispevek Janka Jovana »Domači obrti na Kranjskem« (*Dom in svet* 1903–1905) je uporabil zgolj kot vir, gradivo, ne pa kot metodološko izhodišče za časovno opredeljen in za tiste čase analitičen, celo ekonomsko-etnološki pogled na stanje obrtnih panog.

**

Katere so torej odlike Ložarjevega pregleda ljudske obrti in trgovine v Sloveniji? Kljub pomanjkljivostim in nedoslednostim, tudi nesprejemljivim združevanjem nekaterih področij, je prav gotovo na prvem mestu poskus sistematike. Nadalje je tu še gradivska vrednost, kar pa je splošna značilnost vseh starejših del. Čeprav je bil Ložar tudi privrženec terenskega dela, prevladujejo v njegovem prispevku pisni viri, torej dotedanje objave in deloma tudi

navedbe v arhivskih virih. Ta sestavina njegovega prispevka ni uporabljena dosledno, torej v pomenu virov kot »gradbenega materiala«. Temeljno avtorjevo prizadevanje je usmerjeno k čim temeljitejšemu navajanju terminologije za posamična opravila, tehnološke postopke, izdelke. Zato je tudi deskriptivnost tehnoloških postopkov, torej opisi raznih obrtniških opravil z jasnimi razlagami tehnoloških procesov in načinov izdelave obrtniških izdelkov, dokaj nedosledna in nepopolna. Med terminološkimi navedbami je cela vrsta arhaičnih imen za orodja, delovne postopke in izdelke, kar je tudi z vidika sodobnega zgodovinskega spomina nedvomno pomembna sestavina Ložarjevega prispevka.

Zastarelost Ložarjevih pogledov na ljudsko obrt in trgovino je povezana s siceršnjimi zastarelimi metodološkimi pogledi v takratni slovenski etnologiji. To je presenetljivo, saj je na drugem od svojih strokovnih področij, tj. umetnostnozgodovinskem, sledil najbolj sočasnim, torej sodobnim metodološkim tokovom (npr. pri seznanjanju z deli Erwina Panovskega) in bil izredno aktiven pri oblikovanju sodobne likovne kritike med obema vojnoma.

Ob prispevku o ljudski obrti in trgovini v Sloveniji preseneča tudi širina Ložarjevega pogleda, ki jo lahko zaznamo v nekaterih njegovih, celo strokovno poljudnejših objavah. Nekatere je objavil pod psevdonimi, druge celo nepodpisane. Med slednje uvrščam s trgovino povezan prispevek o »*Reklami*«, ki je bil objavljen v 12. številki revije *Ilustracija* leta 1931, ki jo je Ložar urejal v letih 1929–1931. Ta, domnevno, Ložarjev članek je najstarejši strokovno poljudni zapis o reklami kot pomembnem segmentu trgovine ali tržnega komuniciranja. V prispevku ni poudarjena le pomembna družbena in komunikacijska razsežnost reklame, temveč tudi njena umetnostna raven, torej oblika estetske vizualne komunikacije (po Ložarju *reklamska umetnost*). Ložar je torej vrednotil reklamo z vidika njene gospodarske upravičenosti, predstavil različne oblike reklame in spregovoril o posebni disciplini, tj. psihologiji reklame, omenil preskušanje učinkov reklame in jo predstavil tudi kot del likovne kulture. Prispevek je ilustriran z nekaterimi izbranimi primeri domačih in tujih reklam.

ZA SKLEP

Ložarjev pregled ljudske obrti in trgovine v *Zgodovinskem zborniku* lahko ocenjujemo le v kontekstu z njegovo celotno zasnovo narodopisne podobe, tj. z *Narodopisjem Slovencev I* in *II*, za katero je bil napisan. Slovenska etnološka veda vrednoti to delo kot enega temeljnih pregledov slovenske ljudske kulture, kot poskus sinteze. Šlo naj bi torej za strokovno delo, ki je strnilo spoznanja vede na ravni deskriptivnosti in preučenosti v času izida. Vendar pa je bil en pogled na to delo verjetno prezrt. Vprašati se moramo tudi, kateremu ciljnemu občinstvu je bilo delo namenjeno: ali najširši strokovni javnosti (vključno s sorodnimi vedami) in /ali tudi najširšemu, (ljudskemu) krogu bralcev. Morda je odgovor na to vprašanje, ki lahko v marsičem pojasni raven in tehtnost prispevkov, nekje na sredi med obema skupinama. Navsezadnje je to potrdil tudi sam Ložar v uvodu k objavi pregleda ljudske obrti in trgovine: *NS je bilo izdano zato, da bo v bodočnosti izšlo lahko zares popolno delo o etnografiji Slovencev.*

LOŽAR'S REVIEW OF FOLK CRAFTS AND TRADE IN SLOVENIA

SUMMARY

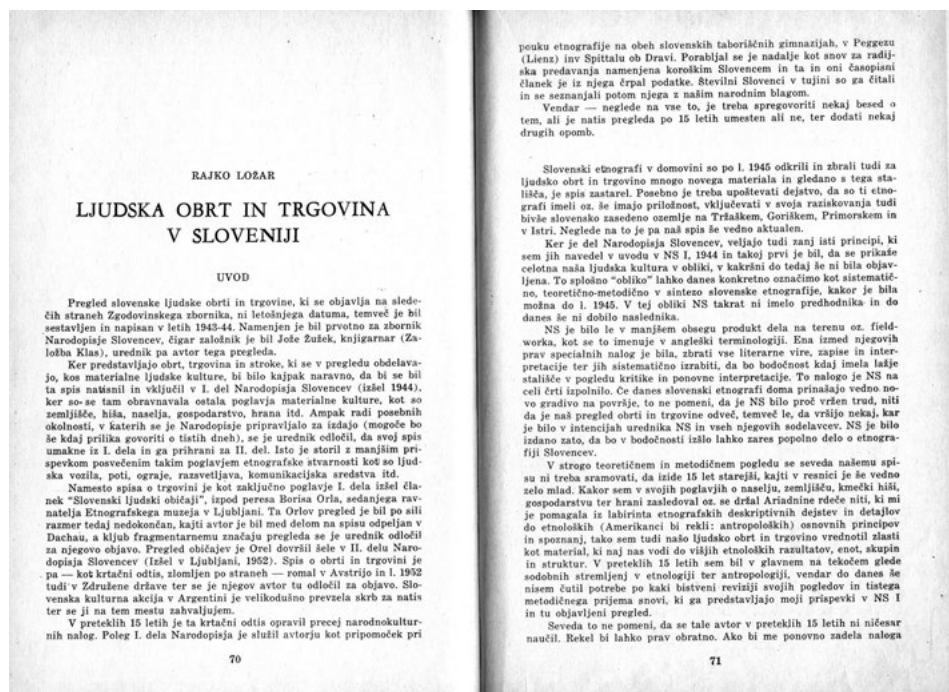
Ložar's Review of »folk crafts and trade in Slovenia« was written for the first volume of *Narodopisje Slovencev* (Ethnography of Slovenes), published in Ljubljana in 1944. Since he viewed both craft and trade as »part of material culture,« it seemed only fitting to publish his treatise in the first volume of *Narodopisje Slovencev*. »In view of special circumstances in which this publication was being prepared for publication«, however, Ložar decided to use his position as editor-in-chief and publish his article in the second volume. After he had emigrated from Slovenia galley proofs were sent first to Austria, then, in 1952, to the U.S. In 1959, the text was finally published in *Zgodovinski zbornik* (Historic Anthology, 33rd publication of *Slovenska kulturna akcija* association) in Buenos Aires.

A comparison with other treatises in *Narodopisje Slovencev* (I and II) shows that Ložar's overview on sixty-one pages is one of the most extensive ones, especially since it had no illustrations. Since Ložar's bibliography does not contain a single treatise or popular article on crafts and trade from an ethnological aspect it is evident that he did not pay much attention to the subject. In several of his contributions on archaeology Ložar briefly touches upon the subject, but discusses mostly ceramics and pottery. Later on, and not entirely within the otherwise uniform contents of *Narodopisje Slovencev*, Ložar tried to update this text in a more extensive introduction. Particularly noticeable is his statement that »in a strictly theoretical and methodical respect ... this essay need not be ashamed to have been published fifteen years later for it is still very young.«

Ložar regarded the topic in question »above all as a means leading to »higher ethnological results, units, groups, and structures.« He never explained or elaborated upon this point of view nor on the terms »higher ethnological results, units, groups, and structures«. Ložar kept to systemized and considerably »clear« material, explaining it in accordance with the already known ethnological methodological views. He was of the opinion that the topic in question relates to the notion on the prehistoric basis of Slovenian ethnography, and stopped at a point where »all further development takes place in small boroughs and in towns.« Yet this is where »an ethnographer's interests more or less ceases.«

Ložar was of the opinion that all previous researchers of folk trade were »merely interested in high trade instead of folk trade that is the sole interest of ethnography.« Despite this consistent stance Ložar does allow for the possibility of extending the object of ethnographic interest for »it is considerably difficult to draw the line« between »high« and »folk« trade. It is equally important to examine trade »throughout history in order to establish its ethnographic and ethnological importance and characteristics.« Ložar, of course, did not elaborate upon these views. His treatise remains faithful to his basic methodological orientation known from other articles he had written for the first volume of *Narodopisje Slovencev*. Even the frequently cited article by Janko Jovan »Domači obrti na Kranjskem« (Home Crafts in Kranjsko, published in *Dom in svet* 1903-1905) served Ložar merely as a source and not as an intriguing, possibly methodological, analytic, and even economically and ethnologically relevant, point of view.

On the other hand, the expanse of Ložar's viewpoint that is evident from some of his more general articles, some of which were unsigned or signed with a pseudonym, is considerable. One of such unsigned texts dealing with the subject of trade is his overlooked article on advertisements. Published in the 12th issue of *Ilustracija*, a magazine edited by Rajko Ložar between 1929 and 1931, the text, hypothetically written by Ložar, is probably the oldest one on advertizing. Its author recognizes advertizing as an important element of trade or marketing, stressing that advertisements are not only a means of communication, but also an artistic category («advertizing art»).

RAZISKAVE KOROŠKEGA STAVBARSTVA

VITO HAZLER

UVOD

Etnološko misel na Slovenskem je pred in med drugo svetovno vojno zaznamoval širok vsebinski obseg, ki ji je v podobi etnološke sistematike podal podlago jezikoslovec Matija Murko, vsebinsko pa utrdil umetnostni zgodovinar in arheolog Rajko Ložar [Slavec Gradišnik 2000: 65–66, 80]. Šolanih etnologov v tistem času pri nas še ni bilo, zato so to vrzel zapolnjevali še slavisti, geografi in zgodovinarji¹ ter ljubitelji zapisovalci in zbiralci, od šolnikov, gradbenikov, duhovnikov do slikarjev.²

Izrazit vpliv na razvoj in izoblikovanje podobe takratnega in tudi povojnega slovenskega narodopisja je imel Rajko Ložar, ki je svoje strokovne poglede uveljavljal kot urednik revije *Etnolog*, ravnatelj Etnografskega muzeja in zlasti kot pisec večine člankov v prvem delu *Narodopisja Slovencev*.³ Ob koncu vojne se je počutil ogroženega, zato se je umaknil na Koroško, kjer je prve begunske dni preživel na Vetrinjskem polju. Nato se je za leto dni s skupino razseljenih oseb preselil v taborišče Peggez v predmestju Lienza na vzhodnem Tirolskem, od tam pa v taborišče Spittal na Dravi, kjer je med letoma 1946 in 1951 nadaljeval v Peggezu začeto pedagoško delo v taboriščni gimnaziji. Poučeval je slovenščino, umetnostno zgodovino in narodopisje, uveljavil pa se je tudi kot strokovni svetovalec za umetno obrt [Ložar - Podlogar 2004: 14].

ZNAČILNOSTI LOŽARJEVEGA RAZISKOVALNEGA DELA NA AVSTRIJSKEM KOROŠKEM

Poleg pedagoškega je Ložar na Koroškem v prostem času nadaljeval tudi raziskovalno delo, zlasti na področju stavbarstva, prehrane in narečij.⁴ To Ložarjevo delovanje je bilo slovenski

¹ Npr.: slavisti (F. Kotnik, I. Grafenauer, J. Glonar), geografi (A. Melik, F. Baš), zgodovinarji (F. Baš – tudi arheolog).

² Npr.: učitelj A. Sič, gradbenik J. Karlovšek, duhovnika A. Mrkun in I. Šašelj, slikar M. Gaspari.

³ Poleg *Predgovora* in uvodne razprave je napisal še pet temeljnih pregledov s področja materialne kulture. Ostale tri članke so napisali F. Kotnik, S. Vilfan in B. Orel.

⁴ O Ložarjevih raziskavah prehrane v tej knjigi več v prispevku M. Godina - Golija, o raziskavah jezika pa v prispevkih M. Humar in H. Maurer-Lausegger.

⁵ Avtor tega prispevka je imel leta 2004 priložnost, da pregleda to gradivo. V tipkopisu so ohranjeni zapisi o koroški arhitekturi. Sredi septembra 2004 je Helena Ložar - Podlogar iz zasebnega arhiva avtorju izročila v pregled obsežen sveženj Ložarjevega gradiva o koroškem stavbarstvu z namenom, da bi ga pregledal in predstavil na simpoziju ob 100-letnici Ložarjevega rojstva. Ponujena možnost je omogočila seznanitev

strokovni javnosti na splošno sicer poznano, vendar je le malokdo prišel v neposreden stik z dosežki Ložarjevih terenskih raziskav. Omenjeno je bilo zlasti njegovo raziskovanje kmečke hiše, ki mu je bila še posebej blizu, predvsem zaradi posebnosti gradnje in zasnove t. i. vzdolžne lope, ki je bila po Ložarjevem prepričanju posebnost koroške pokrajine.

Pričujoča razprava temelji na pregledu domnevno večine terenskih zapiskov, prepisov in Ložarjevih opisnih predstavitev koroške kmečke hiše.⁴ Iz gradiva je bilo mogoče razbrati metode in tehnike Ložarjevega terenskega raziskovanja, načine urejanja gradiva in željo po izdelavi sintetičnega pregleda slovenske kmečke hiše v treh koroških pokrajinah.

V svežnju map in ovojníc je prevladovalo pisno gradivo, zlasti Ložarjevi terenski zapiski s svinčnikom, prepisi s črnilom in na pisalni stroj ter prvi strnjeni pregledi t. i. ljudskega stavbarstva v Podjuni, Rožu in le deloma v Zilji ter predstavitev hiše v zaokroženih geografskih enotah, kot sta Komelj in Železna Kapla z Obirskim. Med gradivom so bile priložene še risbe predmetov in načrti stavb študenta gradbeništva Jožeta Bavdaža in fotografije Jožeta Bavdaža in Leandra Škofa. Gradivo je bilo sicer zbrano in razporejeno po pokrajinah, toda dokaj nepregledno in neurejeno, saj so se izvorniki prepletali s fotokopijami, ki jih je Ložar vstavljaj med gradivo ob naknadnem urejanju terenskih zapiskov.

Poleg kmečkih hiš je Ložar opisoval tudi različna gospodarska poslopja (hleve, kašče) in tipe domov: od enotnih (stegnjenih), vzporednih do gručastih. V nekaterih okoljih je precej pozornosti namenil opisovanju detajlov, ki jih je dokaj redno dopolnjeval z lastnimi risbami in skicami ter narečnimi poimenovanji. Mimogrede je transkribiral zanj zanimive kratke pripovedi ljudi, zlasti o prehrani, obrti in vsakdanjih pogovorih. Toda kot šolani umetnostni zgodovinar je poleg narodopisnih vsebin zapisal tudi kratke oznake koroških cerkva in jih opremil s skicami tlorisov, opombami o slogu in gradbenemu razvoju.. To samo dokazuje, da ga je zanimalo več stvari in da je bil pri delu podrejen trdnim, vendar ponekod vsebinsko precej ozkim metodičnim konceptom. Iz vsebine Ložarjevega terenskega zbiranja gradiva pa je vendarle mogoče tu in tam razbrati njegovo tudi bolj človeško stran⁵: zdi se, da iz neke preproste črtne risbe karavanških vrhov priteka domotožje po za vedno zgubljeni domovini.

Iz skoraj 20 cm debelega svežnja map in ovojníc je razvidno, da je Ložar zbrano gradivo večkrat temeljito preuredil.⁶ Večino terenskih zapiskov iz beležk ležečega formata in na pisalni stroj prepisanega gradiva je fotokopiral⁷ in vanje vnašal popravke, ali je z izrezi tekstov in lepljenjem na podlago sestavljal novo tekstovno kompozicijo. Del tekstov so »na čisto« prepisali sodelavci s Koroškega, vendar je delo, žal, ostalo v marsičem nedokončano.

Toda iz gradiva je Ložar v 70. letih vendarle uspel povzeti določena spoznanja in sklepe o ljudskem stavbarstvu na avstrijskem Koroškem. Del gradiva je objavil v koroških časopisih in revijah, večina analiz pa je še vedno le v tipkopisu.⁸

s stanjem dela koroškega stavbarstva v letih po drugi svetovni vojni in seveda pogled v metodično-metodološko usmeritev Ložarjevega raziskovalnega dela.

⁵ Helena Ložar - Podlogar je zapisala: *Bil je strog in natančen, in zato tudi neprijeten* [2004: 14].

⁶ Teh nalog se je loteval ob vrnitvah iz ZDA na Koroško, zlasti v 70. in 80. letih 20. stoletja.

⁷ Ložar je v 70. letih spoznaval prednosti dveh takratnih tehnično-operativnih novosti sodobne družbe: fotokopirnega stroja in vsestranske možnosti uporabe »selotejpa«. Pretirano je zaupal uporabi zlasti slednjega: posušeno lepilo je na vrsti risb, fotografij in pisnega gradiva pustilo madeže in marsikod so prepleljene strani listov razpadle prav zaradi suhega lepila. Zato bo ena prvih nalog restavrirati dragoceno Ložarjevo gradivo.

V šestih letih begunskega bivanja na avstrijskem Koroškem si je Ložar prizadeval raziskati starejše ljudsko stavbarstvo tamkajšnjih Slovencev. Za programsko in metodološko izhodišče mu je bil njegov članek v *Narodopisju Slovencev I* z naslovom »Kmečki dom in kmečka hiša« [Ložar 1944a], v katerem je nedvoumno začrtal, kaj je predmet obravnave etnografa in kako naj se naloge loti. Prepričan je bil, da *najzanesljivejšo podlago za študij naše kmečke hiše dajejo še ohranjene hiše*, čeprav je *industrializacija zajela velik del podeželja in je pomeščanjenje zaneslo vse polno tujih sestavin tudi v kmečko stavbarstvo*. Toda kljub temu se je po Ložarju *ohranilo še sorazmerno mnogo pristnih in nepokvarjenih kmečkih hiš vse do vojne* [Ložar 1944a: 66], zato je veljalo nadaljevati s sistematičnim raziskovanjem ljudskega stavbarstva. Bil je tudi trdno prepričan,

da je klasična oblika našega ljudskega stavbarstva konec koncev vendarle lesena kmečka koča, ne pa naša zidana kmečka hiša, ki predstavlja v primeri s prvo že višje vrsto stavbo, popolnoma izoblikovano arhitekturno tvorbo, v kateri je težko določiti, kateri deli in ta organizem ne spadajo, oziroma po kateri poti so se posamezne sestavine združile. [Ložar 1944a: 66]

Teh načel se je povsem oprijel v raziskavah koroških hiš, saj je zbiral najstarejše in predvsem lesene ali vsaj delno zidane hiše, kar je ustrezalo tudi njegovi naslednji premisi, da bo vsako bodoče raziskovanje kmečke hiše *moralo izhajati ne samo iz teritorialno natančno omejenega področja, temveč tudi zasledovati razvoj naše kmečke hiše po posameznih stoletjih, pri tem pa vselej upoštevati prvotne oblike* [Ložar 1944a: 66].

Glede upoštevanja *natančno omejenega področja* je bil Ložar dosleden, saj je gradivo po Koroškem zbiral ločeno v Podjuni, Rožu in Zilji in nato še po manjših geografskih enotah (npr. Komelj). Manj dosleden in uspešen pa je bil pri ugotavljanju razvoja *naše kmečke hiše po posameznih stoletjih*, saj je zapise bolj redko opremljal z letnicami nastanka stavb⁹ in skoraj nikoli z oceno njihove starosti,¹⁰ kar je vendarle ena od bistvenih značilnosti umetnostnozgodovinske metode. Prav tako se ni oprl na stilno analizo ali na analizo fragmentarnih zapisov in znakov vrezanih v lesena ostenja in prečne tramove,¹¹ čeprav je zagovarjal tezo, da je *nad vse važna njena zunanja podoba, da ne govorimo o tem, da je za narodopisca sploh sleherna malenkost na hiši bistveno važna* [Ložar 1944a: 67].

Ložar se je kategorično zavzemal za uporabo risb, skic in tehnične dokumentacije in analitičnega razumevanja zunanje in tudi notranje podobe stavb. V *Narodopisju Slovencev I* je zapisal, da sta za raziskovanje kmečke hiše

najbolj pomembna talni načrt in zunanja podoba hiše. Oba tvorita tudi kriterij za njeno klasifikacijo. Talni načrt je važen za spoznanje razporeditve prostorov, zgodovinskega nastanka in razvoja posameznih tipov, iz njega je razvidna kulturna pripadnost, gospodarski značaj itd. Talni načrt je tudi najvažnejše sredstvo za spoznavanje prostornega oblikovanja v ljudski arhitekturi. Študij na podlagi talnega načrta se izpopolnjuje z raziskovanjem drugih potez in značilnosti hiše.

⁸ Če bi se sodelavcem Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU posrečilo pridobiti zlasti dragoceno tehnično in slikovno gradivo, ki ga hrani družina pokojnega gradbenika inž. Jožeta Bavdaža, potem bi bilo smiselno to gradivo obdelati in objaviti ves Ložarjev opus koroške arhitekture.

⁹ Domnevamo, da je letnico zapisal le tam, kjer jo je videl. Na podlagi zbranega Ložarjevega gradiva lahko sklepamo, da so bile starejše hiše v Zilji pogosteje datirane z letnicami kot tiste v Podjuni ali Rožu.

¹⁰ Npr. vsaj približne datacije, okrog leta 1750, z začetka 19. stoletja, iz 2. polovice 18. stoletja idr.

¹¹ Npr.: tipografija črk in letnic, dekorativno in apotropejsko okrasje idr.

Pri tem je važno sploh vse: gradivo, iz katerega je hiša ali streha, značaj in pojmovanje stene, mesto hodnikov in stopnic, medsebojno razmerje zidanih in lesenih delov, dekorativni okras hiše, razmerje hiše do vrta in pripadajočega zemljišča, notranja oprema ter njeno mesto itd. Vse to mora etnografija vestno raziskovati ter beležiti. Pri tem je treba poudariti, da je to eno glavnih predmetnih področij etnografskega raziskovanja kmečke hiše. [Ložar 1944a: 66]

Tem načelom je sledil tudi pri raziskovanju kmečke hiše na Koroškem, saj je že sam svojim opisom dodajal številne skice tlorisov hiš in tudi gospodarskih poslopij, deloma pa tudi risbe pročelij in situacijske skice domačij.

Iz terenskih zapisov in zlasti iz obdelanega gradiva je razvidno, da so Ložarja zanimale predvsem stanovanjske hiše, ki jih je grupiral po koroških pokrajinah, ni pa jih uspel analizirati z zornega kota časa, socialne opredeljivosti in gradbenega razvoja. Gradbeni material je sicer obravnaval, vendar v skrajno omejenem obsegu, le kolikor se mu je zdelo potrebno, da predstavi posamično bivališče in njegove sestavine. Dokumentiral je tudi t. i. *dimnice* in *dimnične hiše*, ki jih v sintetičnih predstavitvah posebej sicer ni poudaril, zato pa so toliko dragocenejši njegovi izvorni terenski zapiski, kjer je evidentiranih veliko takšnih stavb.¹² Dimnice in dimnične hiše je podobno kot številni drugi avtorji¹³ obravnaval kot posebni tip – *tip zase* [Ložar 1944a: 68]: njenega gradbeno-razvojnega pomena in skromne prostorske zasnove ni povsem razumel, saj ni ustrezala zamislim o t. i. geografski razpoznavnosti stavbarstva¹⁴ – tem je bila razvojno mlajša hiša s *črno kuhinjo* mnogo ustrežnejši tip.

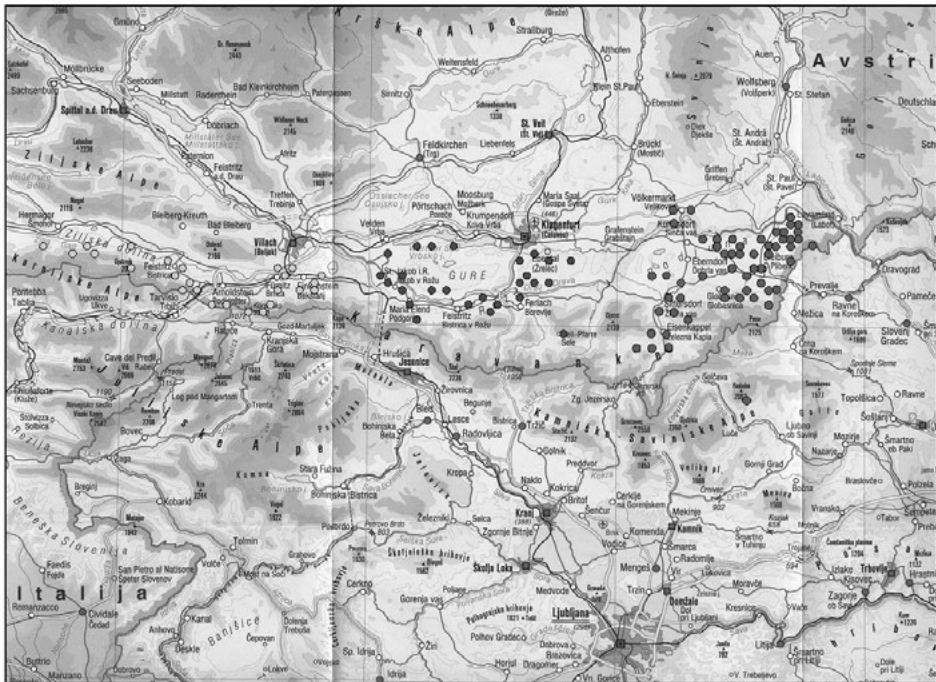
¹² Sredi 20. stoletja je prevladala t. i. geografska Melikova tipologija, ki je temeljila predvsem na presojanju zunanje podobe stavb, vključno z uporabo različnih gradbenih materialov. Avtorji se še niso spraševali o razlogih za različnost t. i. ljudskega stavbarstva, niti niso obravnavali problematike gradbenega razvoja stavb in zlasti razvoja kurišč. Zato so zavestno (številni pa tudi še pozneje) odbirali le takšno arhitekturo, ki je ustrezala izbranim »modelom«. Bogata baročna hiša z okrasjem je bila po Ložarjevemu nazoru neprimerna za *etnografske raziskave*, kar je utemeljil takole: *Naša kmečka hiša tega časa je primer visokokulturne kmečke hiše in nikakor ni idealni tip, za katerim stremi etnograf. Le tega zanimajo mnogo bolj prvotna, lesena koča, vsekakor pa tisto izhodišče, od koder potem lahko zasleduje ves nadaljnji razvoj* [Ložar 1944a: 67].

¹³ Nekateri etnologi so o dimnicah kot posebnem stavbnem tipu razmišljali še v 80. letih 20. stoletja, pa čeprav je leta 1970 v *Gospodarski in družbeni zgodovini Slovencev* izšel odličen Vilfanov članek (začel ga je sicer F. Baš, zaradi njegove boleznj ga je nadaljeval Vilfan) z naslovom *Kmečka hiša* [Vilfan 1970].

¹⁴ Ložar se je 99 % oprl na Melikovo geografsko tipologijo hiš na Slovenskem. Med drugim je zapisal: *Izmed vseh dosedanjih poizkusov tipološke razdelitve slovenske hiše Melikov najbolj upošteva dejansko stanje ter bogato diferenciacijo oblik na prehodnih ozemljih, kar mu je omogočilo postavitev novih skupin. K tu omenjenim tipom pa je kot 6. dodati še dimnično hišo, ki je tip zase* [Ložar 1944a: 68].

Melik je razločil: 1. alpsko hišo, 2. škofjeloško-cerkljansko hišo, 3. vzhodno-slovensko hišo s Prekmurjem in Belo Krajino, 4. osrednje-slovensko hišo in 5. primorsko ali mediteransko hišo. Podrobneje deli le še osrednje-slovensko hišo in sicer na: a. dolensko hišo, b. hišo v okolici Ljubljane, c. hišo v Ljubljanski kotlini, d. hišo v okolici Prezida in Čabra, e. hišo na Pivki, f. **hišo v Celovski kotlini** (poud. V. H.) [Melik 1936]. Zadnjega tipa hiš Ložar ni upošteval (?), čeprav se je nekaj let pozneje na Koroškem ukvarjal prav s tem stavbarstvom. Po Ložarju so na Slovenskem naslednji tipi hiš: 1. Alpska hiša, 2. Škofjeloško-cerkljanska hiša, 3. Vzhodno-slovenska hiša (a. Belokranjska hiša, b. Prekmurska hiša), 4. Osrednje slovenska hiša (a. Osrednje in vzhodno-gorenska hiša ter hiša v Ljubljanski kotlini, b. Dolenjska hiša, c. Hiša v Ljubljani in okolici, d. Hiša v okolici Čabra in Prezida ter na Pivki, e. Osrednjejužnoštajerska hiša), 5. Primorska hiša, 6. Dimnica in dimnična hiša [Ložar 1944a: 68].

Terenski zapiski omogočajo spoznati tudi načrt Ložarjevega terenskega dela in raziskovanja nasploh. Obiskal je številne kraje na Koroškem: najintenzivneje se je gibal po Podjuni in bistveno manj po Rožu in Zilji.

Karta Koroškega z vrisanimi lokacijami krajev Ložarjevih terenskih raziskav.

Zap. št.	Pokrajina	Št. enot	Št. krajev
1	Podjuna	187	53
2	Rož	49	25
3	Zilja	50	27
4	Sp. Dravska dol.	2	2
	SKUPAJ	288	107

Tabela 1: Število vseh obravnavanih enot in obiskanih krajev

Metodološko izhodišče je Ložar umeril po *Narodopisju Slovencev I.*, konceptualno pa si je zastavil dokaj trden okvir, ki je v večini spoznavanj s terenom naslednji: najprej opisi pokrajine (le ponekod), kraja (le ponekod, zlasti Zilja), domačije z zasnovo /tipom/ doma (dokaj pogosto) in nato dokaj podrobni opisi domačijskih stavb.

Po pogostnosti opisov si sledijo: stanovanjska hiša /kmečka hiša, kajža, koča, župnišče/ (prevladujoče), gospodarsko poslopje (pogosto), kašča (redko), kozolec (redko), kovačnica

(posamezni primeri), pajštva (posamezni primeri), znamenje, kapela (posamezni primeri) in drugo (cerkev, lipa, imena in risbe gorskih grebenov)

Ob tem pa struktura gradiva podrobno pojasnjuje obseg Ložarjevih terenskih raziskav in raznovrstnost njegovega zanimanja (tabela 2.).¹⁵

Z. št.	Objekt	Roš.	Podjuna	Zilja	Sp. Dr. dolina	Skupaj	Skice R.L.
1	stanovanjska hiša	37	128	28		193	149
2	stanovanjska hiša - kajžna	1	2	2		5	3
3	stanovanjska hiša - hlev	2				2	1
4	stanovanjska hiša - mlin	1				1	1
5	več hišskupaj			4		4	
6	župnišča		1	2		3	
7	domačija	5	22	1	2	30	24
8	gospodarska poslopja	2	5			7	
9	kašča		8			8	1
10	kozolci		4	4		8	
11	več kozolcev skupaj			1		1	
12	kovačnica	1				1	
13	koruznjak		1			1	
14	pajštva			1		1	
15	cerkev	3	10	7		20	
16	kapela		1			1	
17	znamenje		1			1	
18	lipa		1			1	
	SKUPAJ	49	187	50	2	288	179

Tabela 2: Evidenca dediščine 1946-1951

V tabeli je predstavljeno število zapisov posamičnih vrst dediščine po treh koroških pokrajinah, naseljenih s Slovenci, oznaka dveh domačij v Spodnji Dravski dolini in Ložarjeve skice oziroma risbe stavb. Najštevilnejši (193 ali 67,01 %) so zapisi o stanovanjskih hišah, sledijo označbe domačijskih enot (30 ali 10,41 %), nato pa presenetljivo veliko število zapisov o cerkvah (20 ali 6,94 %) ob Ložarjevih koroških poteh. Poleg omenjenih stanovanjskih hiš so v tabeli predstavljene še druge hiše, kot jih je označil Ložar. Obravnaval je 5 (1,73 %) primerov kajžarskih hiš, 2 primera hiše povezane s hlevom (enotni dom), 1 (0,34 %) primer hiše, povezane z mlinarstvom, 3 (1,04 %) primere župnišč – bolj dominantnih stanovanjskih hiš, in posamične gruče hiš (4 ali 1,38 %), ki jih je predstavil kot dele naselbinske aglomeracije nekaterih vasi v Zilji.

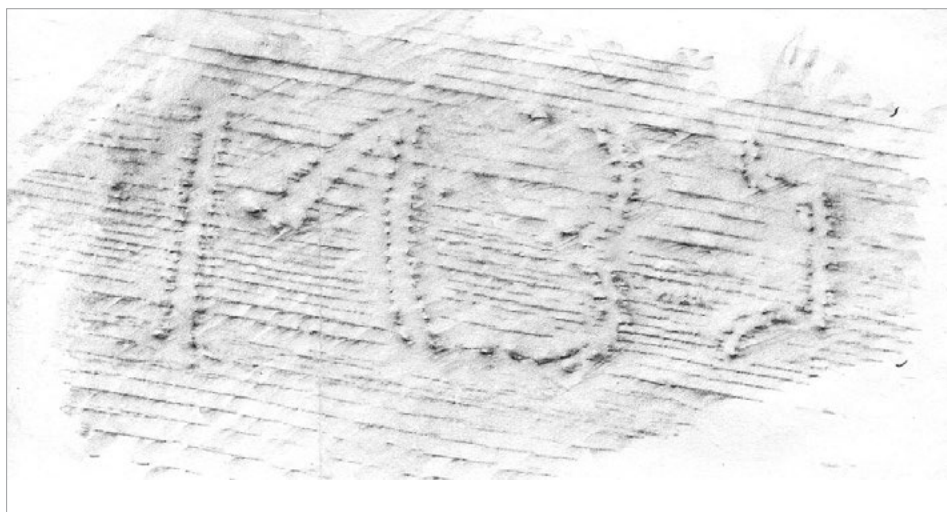
Med gospodarskimi poslopi so v ospredju osrednja gospodarska poslopja (7 ali 2,43 %), kašče (8 ali 2,77 %) in kozolci (8 ali 2,77 %) – teh je največ videl v Podjuni in Zilji. S po enim primerom sledijo oznake večje gruče kozolcev (Zilja), kovačnice, koruznjaka, pajštve, kapele, znamenja in lipe.

¹⁵ Seveda je treba ob tem znova poudariti, da gre v tem primeru le za ovrednotenje dosegljivega gradiva (Zasebni arhiv), medtem ko drugod hranjeno gradivo ni bilo pregledano.

Na terenu se je Ložar oprl predvsem na lastna opažanja in je praviloma sledil načelu od splošnega h konkretnemu. Zapisoval je narečne izraze za dele stavb in govor ljudi, še zlasti če so mu povedali kaj zanimivega, povezanega bodisi s stavbarstvom, šegami ali kulinariko.

Ob zapisih je Ložar pogosto skiciral tudi zasnove domačij (ugotavljal tipe domov), tlorise in ponekod tudi pročelja stavb, risal je detajle (mize, lesne zveze, okrasje, žlice idr.) in grafično kopiral motive letnic in raznega okrasja. Preskusil se je tudi v meritvah nekaterih bivalnih enot (tlorisi dimnic, črnih kuhinj, izb), seveda le, kolikor so mu omogočale poznane osnove tehničnega risanja.

Iz tabele 2 je razvidno, da je med ohranjenim gradivom največkrat risal stanovanjske hiše (149 ali 83,24 %), nato pa še nekajkrat kajžarske (3 ali 1,67 %) in po funkciji sestavljene hiše (1 ali 0,55 %) in kaščo, dokaj pogosto pa situacijske skice domačij (24 ali 13, 40 %).

Senčni kraj/Schattenberg 29 (Podjuna), Hartman Hanzej, pri Črtman. Kopija letnice 1735 na kašči (Zasebni arhiv).

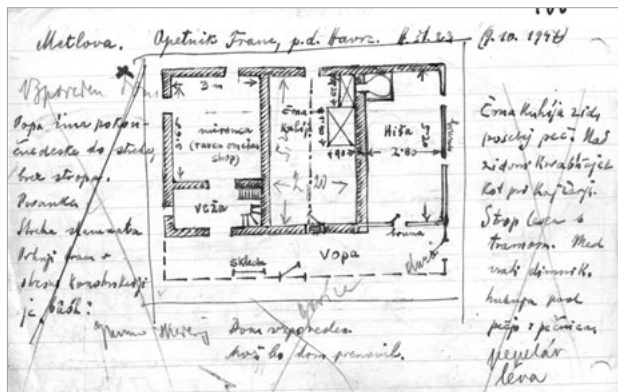
Ložar je ljudsko stavbarstvo na Koroškem raziskoval v letih 1946–1951. Pri delu na terenu je uporabljal predvsem zvezke ležečega formata (ti prevladujejo), peresnik in modro črnilo (za urejanje zapiskov in zlasti skic), dolžinski meter in kolo (znamke Dürrkopp, po R. L.), ki mu ga je že v Sloveniji leta 1941 pomagal kupiti prijatelj Boris Orel.

Po terenu je potoval z vlakom in s kolesom. Največkrat mu je bil za družbo Jože Bavdaž, po drugi svetovni vojni slušatelj visoke tehnične šole v Gradcu, pozneje pa poznan projektant vrste mostov v okolici Celovca in drugod po Avstriji. Skupaj sta prekolesarila koroške vasi in se dodobra spoprijateljila. Bavdaž je predvsem veliko meril, risal in fotografiral.

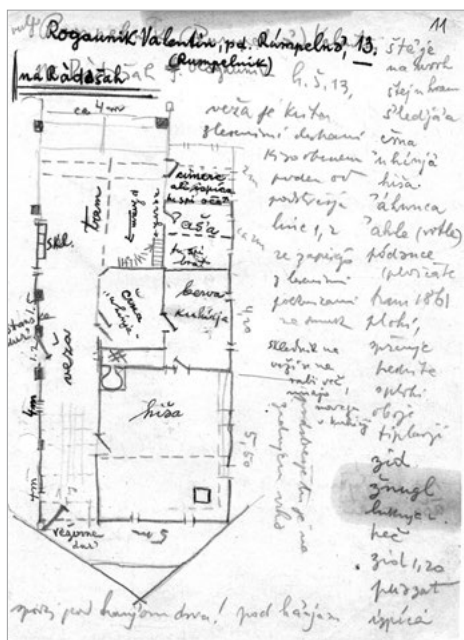
Drugi Ložarjev sodelavec je bil Leander Škof, doma iz Ljubljane, ki se je pozneje preselil v kanadski Toronto. V sveženj gradiva je prispeval nekaj fotografij in risbo rozetnega okrasja s prečnih tramov koroških hiš.

Drugi Ložarjevi sodelavci so bili bolj ali manj administrativni delavci, vezani na kabinetno delo, ki so deloma urejali, v glavnem pa prepisovali in lektorirali Ložarjeve zapise.¹⁶

METODE IN TEHNIKE LOŽARJEVEGA TERENSKEGA DELA

TZ, Metlova/Mittlern 23 (Podjuna), Opjetnik Franc, Pri Havrc (Zasebni arhiv).

TZ, Radiše/Radsberg 13 (Rož), Roganik Valentin, pri Rumpelnik. Primer terenske risbe, ki jo je Ložar verjetno dopolnil doma. Na terenu je uporabljal svinčnik, pozneje modro črnilo in celo flomaster (Zasebni arhiv).

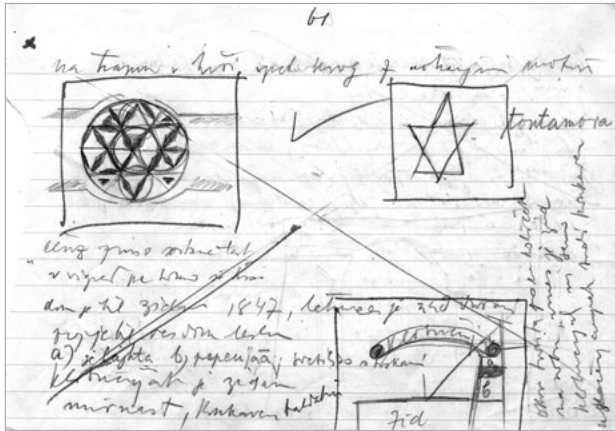
Metode Ložarjevega dela temeljijo predvsem na lastnem opazovanju in na pogovorih z informatorji. V zapisih je pri vsaki enoti zapisal kraj, hišno številko, zelo pogosto pa tudi lastnikovo ime in priimek, hišno ime in datum (oz. letnico) terenskega obiska. V zapisih je bil sistematičen: sledil je načelu od splošnega k podrobnostim, zato je najprej predstavil domačijo in razpored stavb (tip doma), nato se je osredotočil na osrednjo stanovanjsko hišo in na vse njene zanimivosti na zunanosti in v notranosti. Zapisoval je tudi, kar je videl in zvedel o funkciji prostorov, in omenjal najznačilnejše dele notranje opreme, ki jih je praviloma zapisoval v narečju.

Med opisovanjem zasnove stavbe je izrisal tloris stavbe in prostore poimenoval z narečnimi izrazi. Ponekod je vrisal tudi najpomembnejše kose pohištva (npr. miza v kotu), sicer pa si je marsikateri detajl

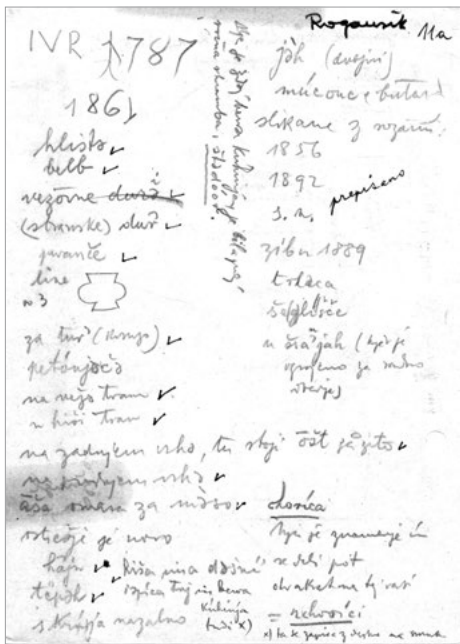
¹⁶ Ložarjeva sestra – profesorica, je z rdečim črnilom temeljito popravljala Ložarjeve tekste, ponekod tudi narečna imena delov stavb in predmetov, kar je seveda okrnilo zasnovo izvirnika.

podrobneje zapisal in ga predstavil še v risbi (npr. ognjišče v dimnici). Večina risb tlorisov stavb je izrazito shematičnih, zato je ponekod pod njimi dopisal, naj Bavdaž nariše boljšo risbo. Nekatere risbe pa so vendarle soliden risarski terenski izdelek – vendar jih je kot očitno zelo pedanten človek doma še popravljaj in dopolnjeval.

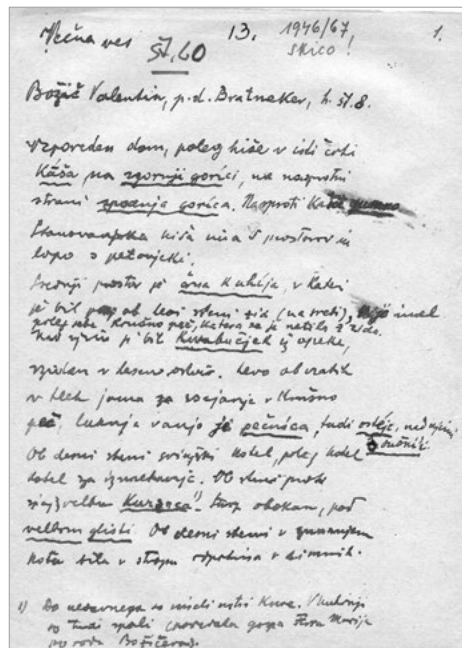
Ložar je veliko časa namenil urejanju terenskih zapisov. Večino gradiva je kopiral

Večna vas/Wackendorf 14 (Podjuna), Vračko Janez. Skice pečni in okrasja na prečnem tramu (Zasebni arhiv).

Radiše/Radsberg 13 (Rož), Rogaunik Valentin, pri Rumpelnik (Zasebni arhiv).

Večna ves/Wackendorf 8 (Podjuna), Božič Valentin, pri Bratnaker. Prepis terenskega zapisa (Zasebni arhiv).

na kopirni stroj in nato v kopije vnašal popravke in dopolnitve. Del gradiva je prepisal z nalivnim peresom, večji del pa so ga na pisalni stroj prepisali sodelavci koroških

Priblja vas
 1946/30
 Misa Accossato Valentin, p. d. Kancijan, h. st. 3.
 Pribljalni dom.
 Prostori med poslednji gorica. (sl. 1)

31/9/46

Stan. Hise zidana. Posevno na desno nasproti vhodu v lopo je črna kuhinja. Zid in kramna peč ločna. Ob desni steni zid, poleg njega levo luknja ostaje v pritralno krušno peč, ki stoji v veliki hisi. Črna poleg kuhinje je velika hisa, zdaj prava kuhinja. (sl. 2)

Lopa je dvokraka, zidana in sega vzdolž cele hise, na najširšem mestu je široka. Desno od vrat na preji nisa s stoli, sledijo petošajki pred veliko hiso in delovne črne kuhinje. Na koncu lope med njimi in veliko hiso (hi) je. Izpraznjena in lopa. V prostoru krajezn kraku lope je desno ob steni čk stopnice na hiso. Levo stopnice v klet. Levo sta še dva prostora: prvi je mala hisa s lesenim stropom na tramu, v njej spi gospodar, za njim je (hi) je. Pred malhiso je lopečja, za polovico. Strop lope je lesen in počiva na tramovih.

Podstrešje je na hisi. Hise je leta 1885 pogorela, a spodnji mir je še vedno star. Nasproti hise je novo gp, desno od njega stari skedenj, skedenj. Njegov levi in desni prostor sta črna, nad njim prostor pa na pato. Pred vsako parno ravnjak.

Lopa na dveh stebrih, ki tvori vhod na skedenj, je sl. 5.

Ob vhodu na garco desno turak skedenj sta h. Prej so imeli vsi kmetje take, ko pa je vas pogorela, jih niso več obnovili in suse koruzo v rantah. sl. 6.

Lustrancino hise karata sl. 3 in 4.

Priblja vas/Pribelsdorf (Podjuna), Mišič Valentin, pri Kancijan. Prepis terenskega zapiska (Zasebni arhiv).

Inharje (Ingarje)
 Rg 5
 Kruhčitze Josef, vlg. pri Troparju, h. st. 2.
 Vsporedni dom. Spodnje stranico sapira stavba, b kateri se so svinjaki hlevi (sl. 1)

1. Hise je nadstropna s vzdolžno vežo, obrnjena s čolom na selen prostor, imenovana pred durmi. Prtilnice hise je zidano, tudi veža je zidana in obokana s plitvina svodom. Na vsakem kraju veže po ene duri, vsosedni duri; v sredi so duri na hof, tudi na dvor in se tudi imenujejo vsosedne duri. V steni veže so tri okna (sivkosa), v seboj v obnem sidovju, rešene tega je tam tudi ena zidna omarica, ki jo imenujejo stili, pa tudi u miru strajva. Med vhodom v novo'ahinje in spico se na vrh strajva stija. (sl. 3, 4)

3 prostora ~~na desni strani~~ skodi srednjeveške duri v vežo in prvi prostor na levi, ki je hisa, nasvetkuje jo 4 okna. Strop lesen, plohi na plohe, tram. Takrat je bil ~~prepletkan~~ prepletkan; na strani, ki je obrnjena k vratom, je letnica s signaturo (sl. 5). Na spodnji strani pa krog s črtno letnico (sl. 3)

1831 V kotu desno od vrat spodaj za peč spgoraj za topot, sumaj kahlasta. Nekoc je bil tuji ali dja v hisi (sl. 4) drugi prostor na levi je črna xx ahinja al pa je obokan banjasto. Levo od vrat pod, pod njim spodaj jama v krušno peč, s puščaja tudi luknja v peč za topot. V tleh pred puščajo je jama za tistega, ki je kruh vsajal. Prednja za ventilacijo v steni puščaja so ~~veže~~ veže, ker je v njem železen plocvinast ror. Gospodinja pa je poznala tudi izras ~~veže~~ veže. Naslednji prostor je spica (je spica). Strop je ~~prepletkan~~ pobeljen, ima tram. Zraven tega prostora na koncu stavbe je nova kuhinja, ~~na desni strani~~. V tej se na severni strani nahaja moderno okno, na zapadni strani pa ~~na staro okno~~ okno. Svojeas so imeli v veži še svinjske hlevece.

Na vrh stinje vodi jo v ~~na~~ nadstropje. Vzdolž cele stavbe gre široki ~~hraj~~ hraj s lesenim stropom, iz plohov, počivajočih na tramovih. Nad spodnjo hise je gornja lesena (je) spica, s lesenim stropom in tramom. Na tramu je letnica 1811. Je spica je zlesena.

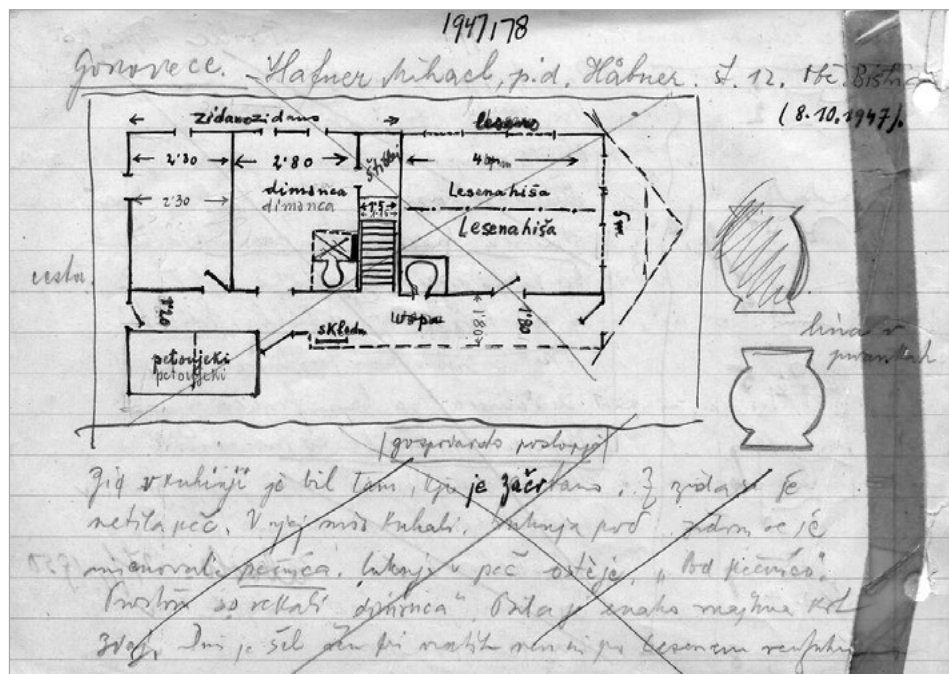
+) Gospodinja je iz Borovelskega okraja, s Trate (fara je u Kile), mož pa iz Kotnare vasi. Mati (stara) je Flank, hči sama je 54 let posvetna.

Ingarje/Angern 2 (Rož), Kruschitz Josef, pri Tropar. Prepis terenskega zapiska (Zasebni

kulturnih ustanov.

Prepisane rokopise in tipkopise odlikuje dokaj tekoč in razumljiv jezik, ki bralcu omogoča boljši uvid v podobo obravnavane stavbe oziroma predmeta, Ložarju pa so prepisi olajšali delo pri snovanju sintetičnih pregledov o koroški arhitekturi.

Originalni terenski zapiski so skoraj vsi porisani s kljukami, obrobami ali črtani v rdečem črnilu. Ložar je očitno imel navado, da je med obdelovanjem gradiva ali ob prepisovanjih tekstov obkljukal tiste dele, ki jih je že pregledal in opisal, da je tako zmanjšal možnost ponavljanja ali napak. S tem je originalne terenske zapise obremenil z različnimi motečimi znaki, toda takšen je bil njegov način dela, ki dokazuje, da je bil avtor natančen sistematičen.

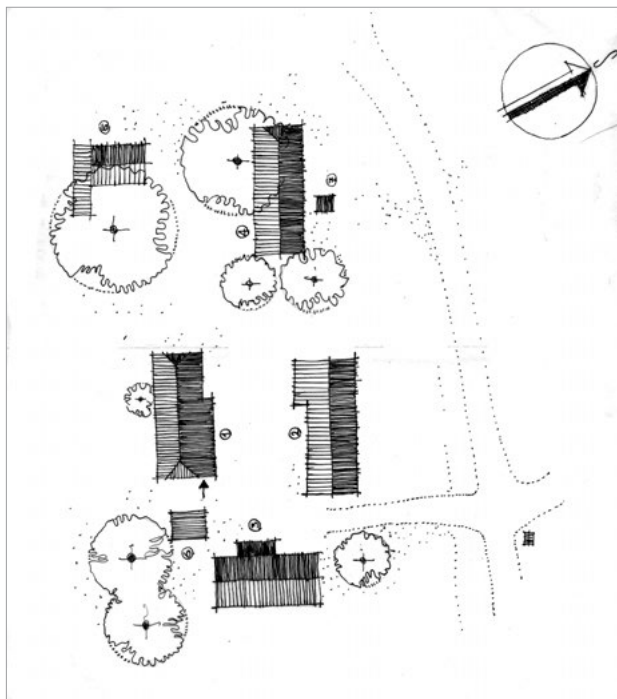
Konovece/Gonowetz 12 (Podjuna), Hafner Mihael, pri Hafner. Terenski zapisek (Zasebni arhiv).

STROKOVNO DELO LOŽARJEVIH SODELAVCEV

Najpomembnejši Ložarjev terenski sodelavec je bil študent gradbeništva Jože Bavdaž, ki je meril in izrisoval domačije in stavbe, ki jih je Ložar obiskal in obdelal v terenskih zapisih. V obravnavanem gradivu je solidno ohranjenih 20 listov načrtov na pavspapirju. Na njih so s svinčnikom ali redis-pesom narisane situacijske skice domačij, tlorisi in pročelja stavb. Predstavljenih je devet različnih objektov, ki so risani v merilu in večinoma kotirani. Med

temi tehnični risbami so ohranjene tudi tri risbe predmetov, izrisane na pavspapir, in en tloris neznane stavbe, ki je bil prekopiran na navaden bankpost papir.

Žal je izvorni pavspapir zaradi starosti porumenel in je krhek. Nekatere risbe so natrgane, zato jih je neznan redaktor – verjetno Ložar – prelepil in utrdil z lepilnim trakom, ki pa je pustil rjave in neodstranljive madeže posušenega lepila, vendar k sreči same risbe niso poškodovane.

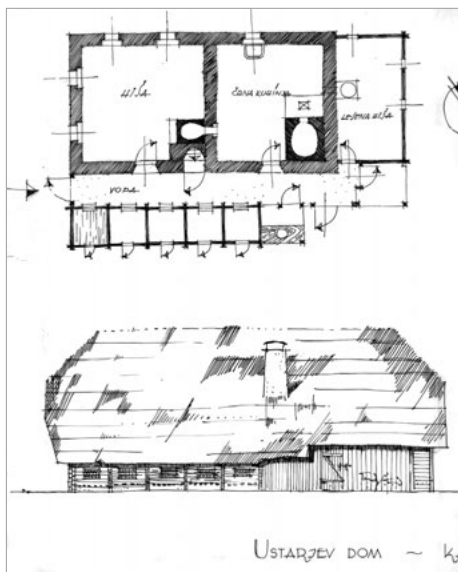
Kazaze/Edling 5 (Podjuna),
Fister Valentin, pri Ustar.
Situacijska skica domačije, risal
Jože Bavdaž (Zasebni arhiv).

Bavdaževe risbe so na splošno zelo korektne, saj je risar sledil Ložarjevimi terenskimi raziskavam in je imena prostorov v risbah tlorisov poimenoval tako, kakor jih je zapisal Ložar. Vendar imamo včasih občutek, da avtorja nista povsem razumela bistva in prepoznavnih značilnosti posameznega prostora. Takšno sporno poimenovanje prostorov opazimo v primeru Ustarejve hiše¹⁷ v Kasazah, za katero, po naši sodbi, prostori v tlorisu niso poimenovani povsem ustrezno (sliki 14 in 15), saj tako po Ložarju kot po Bavdažu poleg t. i. »črne kuhinje« stojita levo *hiša* in desno *lesena hiša*, vzdolž stavbe pa je prislonjena *vopa*, ki se je držijo svinjaki. Po naši interpretaciji osrednji prostor ni »črna kuhinja«, temveč »dimnica«, saj je na obeh risbah (Ložarjevi in Bavdaževi) vrisana zidana in ob steno prislonjena peč z odprtim ognjiščem.¹⁸ V tem prostoru sta vgrajeni tudi sekundarni odprtini za kurjenje (krušne) peči v *hiši* in grelnega telesa (peč, zidan štedilnik ?) v *leseni hiši*.¹⁹

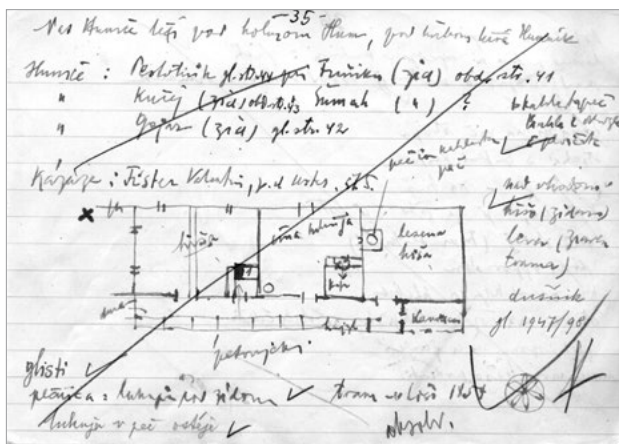
¹⁷ Po Bavdažu Ustarjev dom, Kasaze Edling 5, lastnik Fister Valentin.

¹⁸ To je le hipoteza, ki je povsem nesporno ni mogoče dokazati, saj ni na voljo drugih virov kot sta risba in Ložarjev zapis. Bavdaževa risba je namreč izpeljana tako, kot da sta njegova »črna kuhinja« in »hiša« zidani in zgrajeni sočasno. Tega pa seveda ni mogoče preveriti, zato kljub temu dvomimo v njuno poimenovanje.

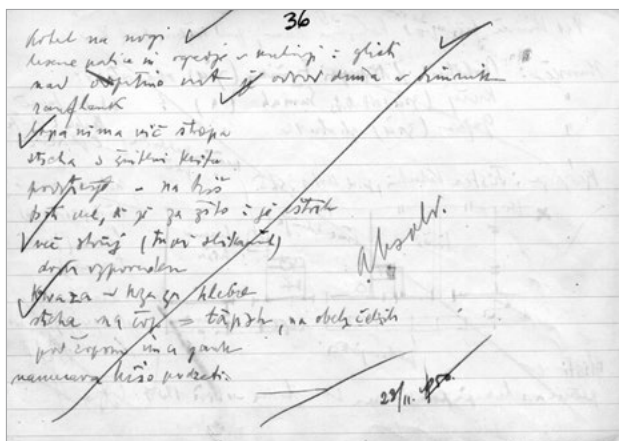
¹⁹ Raziskovalcu so dobri načrti podlaga za proučevanje nastanka in razvoja obravnavane stavbe,

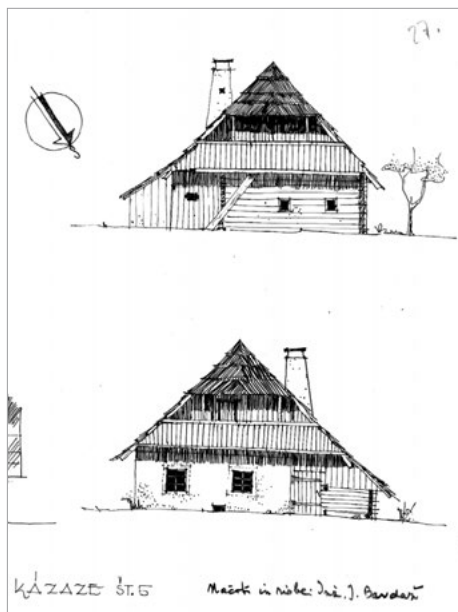
Kazaze/Edling 5 (Podjuna), Fister Valentin, pri Ustar. Tloris in glavno pročelje hiše z vzdolžno lopo in svinjaki (petoujeki), risal Jože Bavdaž (Zasebni arhiv).

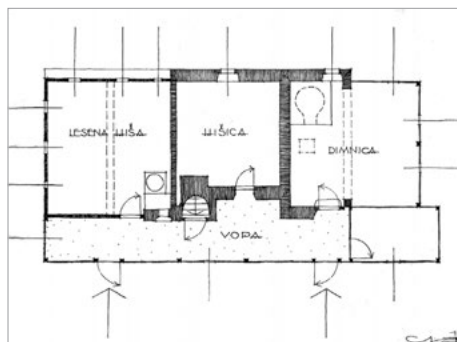
Kazaze/Edling 5 (Podjuna), Fister Valentin, pri Ustar. Ložarjevi terenski zapiski (prva stran) z datumom 20. 9. 1946 in redakcijo 23. 2. 1950 (Zasebni arhiv).

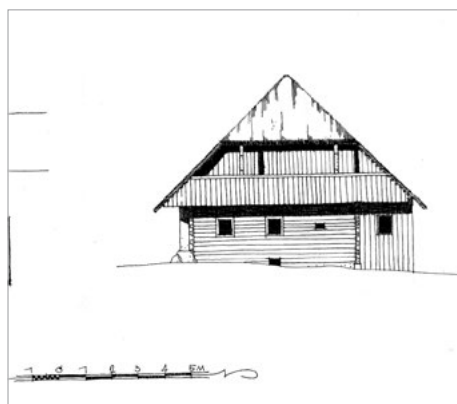
Kazaze/Edling 5 (Podjuna), Fister Valentin, pri Ustar. Ložarjevi terenski zapiski (druga stran) z datumom 20. 9. 1946 in redakcijo 23. 2. 1950 (Zasebni arhiv).

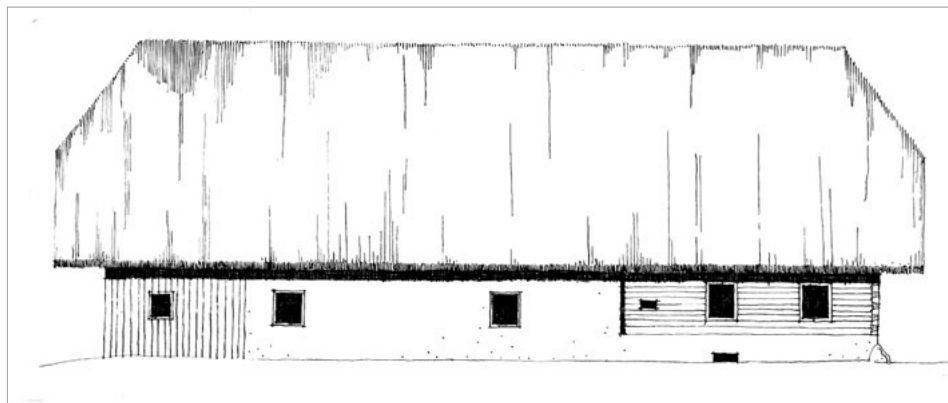
Kazaze/Edling 5 (Podjuna), Fister Valentin, pri Ustar. Risal Jože Bavdaž (Zasebni arhiv).

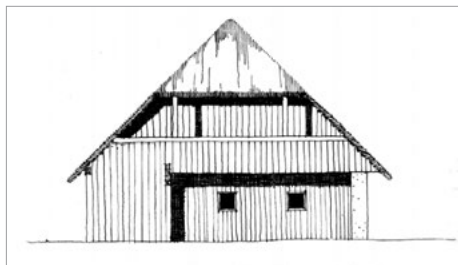
Strpna vas/Traundorf 7 (Podjuna), Podev Štefan, pri Podev. Floris hiše, risal Jože Bavdaž (Zasebni arhiv).

Strpna vas/Traundorf 7 (Podjuna), Podev Štefan, pri Podev. Levo pročelje, risal Jože Bavdaž (Zasebni arhiv).

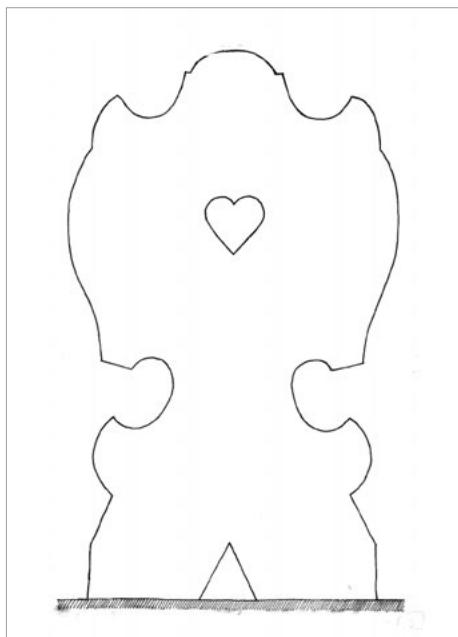
Strpna vas/Traundorf 7 (Podjuna), Podev Štefan, pri Podev. Zadnje pročelje, risal Jože Bavdaž (Zasebni arhiv).

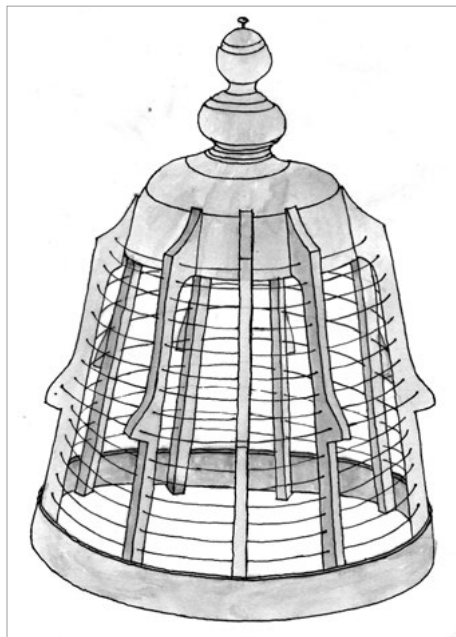
Strpna vas/Traundorf 7 (Podjuna), Podev Štefan, pri Podev. Desno pročelje, risal Jože Bavdaž (Zasebni arhiv).

Sodeč po ohranjenem gradivu je bil Bavdaž dober tehnični risar, ki je nekatere objekte dokumentiral zelo natančno in z velikim smislom za plastičnost in detajle. Zelo kakovostne so risbe nekaterih pročelij stavb, kjer je s senčenjem uspel doseči vtis tretje dimenzije. Žal pa je gradiva premalo, da bi lahko bolje ocenili njegovo delo.²⁰

Bavdaž je risal tudi nekatere zanimivejše kose pohištva in opreme. Med takšne sodita v gradivu ohranjeni risbi brez podpisa in poimenovanja – prva prikazuje shema-tično risbo naslonjala stola, druga pa

Bavdaževa risba naslonjala stola. Risba nima imena in ni datirana (Zasebni arhiv).

Bavdaževa risba domnevne ptičnice. Risba nima imena in ni datirana (Zasebni arhiv).

pa tudi za ugotavljanje socialnih razmer in funkcije stavb in prostorov. Zato je zelo pomembno usklajeno terensko delo raziskovalca stavbarstva in avtorja tehnične dokumentacije. Zelo pomembno je sprotno izmenjevanje mnenj, saj sicer lahko prihaja do različnih poimenovanj o genezi in razvoju obravnavane stavbe in v končni fazi do različnih interpretacij pojavov, kar seveda ne bo v korist nikomur. Prihaja lahko do nehotenih in neželenih zmot, ki se najprej pokažejo v različnem poimenovanju posameznih delov stavbe, zlasti pa v poimenovanju notranjih prostorov. V zadnjih letih te težave rešuje arhitekturna stroka z združevanjem raziskovalca in tehničnega dokumentalista v eni osebi.

²⁰ Sodeč po podatkih Helene Ložar - Podlogar, hrani družina Bavdaž več kosov tehničnih risb. Gradivo bi bilo treba pregledati in v celoti prekopirati, nato pa ga (domnevno še z drugim, za sedaj neznanim) Ložarjevimi gradivom predstaviti v obliki monografije.

domnevno ptičnico, izdelano iz več kosov struženega in žaganega lesa, prepletenege z žico.

Stavbe, ki jih je Bavdaž izmeril, je večinoma tudi fotografiral. V gradivu je ohranjenih 40 fotografij različnih stavb iz Podjune in dve fotografiji hiš iz Zilje. Fotografije so za povojne razmere dobre kakovosti; opazna je le razlika v samem razvijanju oziroma v obdelavi fotografij in v velikosti razvitih posnetkov – to je rezultat dela različnih fotografskih mojstrov. Večina fotografij ima belo obrobo, nekatere so okrašene še z značilnim fotografskim obrezom.

Iz fotografskega gradiva je mogoče razbrati različne tipe stanovanjskih hiš, če primerjamo posnetke iz Podjune in Zilje. V Podjuni ima večina hiš vzdolžne lesene lope (*vope*), ki so prislonjene na glavno vhodno pročelje, medtem ko je na edinem posnetku hiše iz Zilje videz stavbe že značilno »alpski«, saj leseno nadstropje opasuje gank.

Bavdaž je fotografiral tudi notranjosti stavb. Posnetki so narejeni z veliko potrpežljivosti in spretnosti, saj je fotograf očitno uporabljal določene vire umetne svetlobe. Zanimivi so zlasti posnetki ognjišč v dimnicah, ki jih je vzporedno temeljito opisal Ložar. Podobe hiš so zato mnogo razumljivejše, saj fotografija pokaže vse tiste podrobnosti, ki jih ne more

Kazaze/Edling 5
(Podjuna), Fister
Valentin, pri Ustar. Del
vhodnega (glavnega)
in desnega pročelja z
»leseno hišo«. Foto
Jože Bavdaž (Zasebni
arhiv).

Kazaze/Edling 5

Kazaze Ustar

(Podjuna), Fister
Valentin, pri Ustar. Del
glavnega (vhodnega)
in levega pročelja z
zidano »hišo«. Foto
Jože Bavdaž (Zasebni
arhiv).

Kazaze Ustar

Horce/Horzach(Podjuna),
pri Ražunu. Delno zidana
hiša z značilno vzdolžno
lopo (Zasebni arhiv).

Blače/Vorderberg (Zilja),
pri Mežnarju. Zidano
pritličje in leseno nadstropje
z gankom.

Kogelnik/Kogelnigberg
(Podjuna), Kulnež Johana.
Posnetek odprtega ognjišča
v pečjo v »dimnici«. Foto
Jože Bavdaž (Zasebni
arhiv).

Komelj/Kömmel
(Podjuna), Medved.
Gospodinja pripravlja
hrano na odprtem
ognjišču v »dimnici«.
Foto Jože Bavdaž
(Zasebni arhiv).

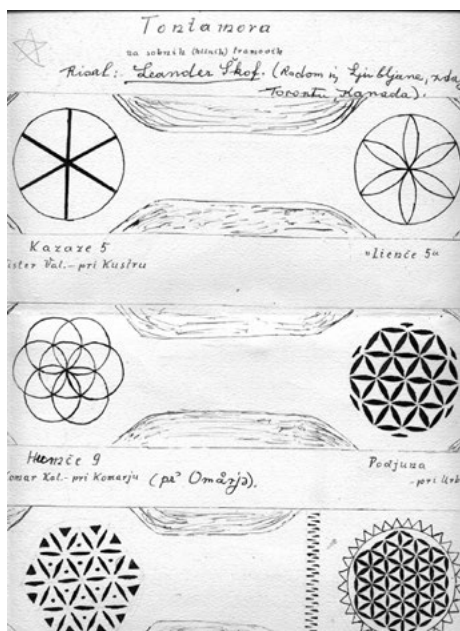

Korte/Trögern
(Podjuna), Smrtnik.
Na sredi hiša, levo
gospodarsko poslopje
z mostovžem, desno
pa kašče. Foto Jože
Bavdaž (Zasebni
arhiv).

Breg/Hart 1 (Podjuna),
Potočnik Pavel, pri
Kovačej. Foto Jože
Bavdaž (Zasebni
arhiv).

Blače/Vorderberg
(Zilja), *stog*. Foto
Jože Bavdaž (Zasebni
arhiv).

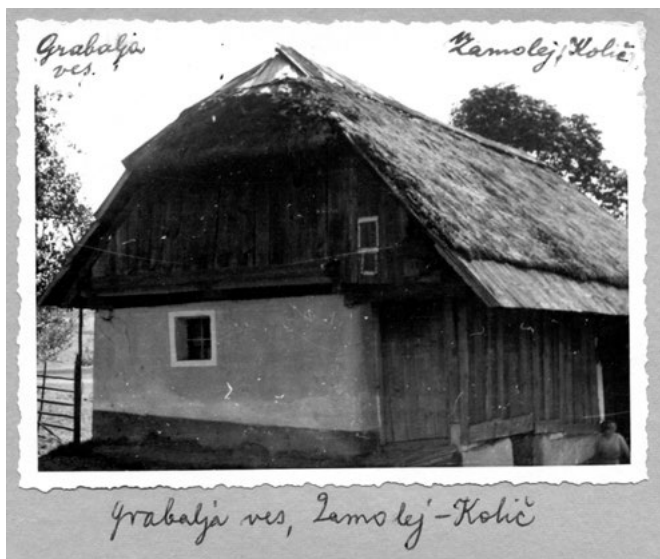
Rozete na prečnih tramovih v Podjuni. Risba
Leander Škof (Zasebni arhiv).

predstaviti še tako dober opis.

Poleg hiš pa je Bavdaž fotografiral tudi domačije, osrednja gospodarska poslopja, kašče, koruznjake in kapele. Posnetki so dovolj kakovostni, da je iz njih mogoče razbrati bistvene gradbene značilnosti stavb, zato so dragoceno dopolnilo k Ložarjevi obravnavi gradiva.²¹

Drugi pomembnejši Ložarjev terenski sodelavec je bil Leander Škof, po navedbi zabeležke na risbi rozet doma iz Ljubljane, ki je očitno na Koroškem preživljal begunsko življenje in se je pozneje preselil v Toronto v Kanado. Ohranjena je risba rozet s prečnih tramov v koroških *hišah* in fotografiji stanovanjskih hiš iz Kocjana v Podjuni.

²¹ V mapah Ložarjevega gradiva je ohranjenih nekaj Bavdaževih fotografij stanovanjskih stavb in domačij, ki jih Ložar ni popisal. Očitno so se Bavdažu objekti zdeli dovolj zanimivi za dokumentacijo. Takšni so npr. v sestavku predstavljene Ražunova hiša v Horcah, Smrtnikova domačija v Kortah, Mežnarjeva hiša v Blačah idr.

Grabalja vas (Podjuna),
Količ, pri Zamolej. Foto
Leander Škof (Zasebni
arhiv).

Grabalja vas (Podjuna),
Križl, pri Križlnu. Foto
Leander Škof (Zasebni
arhiv).

SINTEZE

Narodopisec Rajko Ložar si je prizadeval, da bi celovito obdelal t. i. podjunsko, rožansko in ziljsko hišo. Zbrano gradivo je po terenskih raziskavah ponovno pregledoval in dopolnjeval s kratkimi popravki in komentarji. Prve redakcije terenskih zapisov je opravljal sproti, nato pa temeljiteje v zadnjih dveh letih begunskega bivanja na Koroškem. Iz zapiskov na terenskih zapisih je razvidno, da je gradivo obdeloval zlasti leta 1950, medtem ko je februarja in marca 1951 napisal večino sintetičnih besedil o koroškem stavbarstvu.

Med prva besedila, ki jih je Ložar napisal na Koroškem o tamkajšnjem ljudskem stavbarstvu, sodi 60 strani obsežen tipkopis z naslovom *Slovenska kmečka hiša v Podjuni. Prispevki k narodopisju koroških Slovencev I.* V več poglavjih je Ložar predstavil »Politično – upravno ter geografsko opredelitev« območja, nato »Slovenska kmečka hiša v Podjuni«, samo z naslovom je opremljeno poglavje »Dosedanje obravnave podjunske hiše«, nato pa sledijo krajša poglavja »Vrste in imena vaških prostorov«, »Oblike vasi,²² »Oblike domov« in osrednje poglavje »Hiša« (Podjunska), ki vsebuje vrsto podpoglavij s podrobnimi²³ predstavitevami 'črne kuhinje', 'zidu', 'krušne peči', 'ostala ureditev in oprema podjunske kuhinje', nato pa naslovi »Prvi glavni hišni prostor in njegova pritiklina«, »Drugi glavni hišni prostor in njegova pritiklina«, »Lopa«, »Nadstropje in podstrešje« in »Klet«.

Tekstu o podjunski hiši sledi konceptualno soroden tekst o hiši v Komelju/Kömmel, območju v hribovitem vzhodnem delu Podjune. Obsega 18 strani in vsebuje naslednja poglavja: »Oblike naselij«, »Oblike domov«, »Hiša«, »Kuhinja«, »Krušna peč«, »Ostala oprema in ureditev dimnice«, »Drugi hišni prostori«, »Prvi glavni prostor«, »Drugi glavni prostor«, »Lopa«, »Nadstropje, podstrešje klet« in poglavje »Razno«.

Sledi na desetih straneh napisan tekst z naslovom *Slovenska kmečka hiša v Železni Kapli in okolici (Obirsko in drugod)* s podnaslovom *Prispevki k narodopisju koroških Slovencev*. Več poglavij ima samo naslov, toda kljub temu je zanimiv Ložarjev predvideni koncept z naslednjimi vsebinami: »Nekaj o samotnih domovih«²⁴ oziroma poglavja »Kuhinja«, »Prvi glavni hišni prostor«, »Drugi glavni hišni prostor«, »Lopa« in zaključno poglavje »Nadstropje in podstrešje«.

Zadnje besedilo, ohranjeno v obravnavanem svežnju gradiva, nosi naslov »Rožanska hiša«. Obsega 15 strani in ima naslednjo vsebino: »Veža«, »Kuhinja«, »Prvi glavni hišni prostor in njegova pritiklina«, »Drugi glavni hišni prostor in njegova pritiklina«, »Podstrešje in streha« in nazadnje »Klet«.

Ložar si je k besedilu pripisoval tudi opombe, ki so zlasti za hišo v Podjuni ohranjene v rokopisu v posebnem zvezku. Opombe je pogosto predeloval in na novo številčil, saj je npr. opombe večinoma pisal z modrim črnilom, medtem ko so številke opomb zapisane s svinčnikom. V opombah pojasnjuje poimenovanja posamičnih delov stavb, razporeditev prostorov, funkcijo, opremo in vrsto drugih podatkov. Opombe so zanimive tudi z vidika njegovega sistematičnega metodičnega pristopa. Tem načelom je Ložar dosledno sledil, kar ga kaže kot natančno in do sebe in drugih strogo osebno.

V 70. letih 20. stoletja je Ložar vendarle objavil nekoliko skrčene in predelane članke o slovenskih kmečki hiši, o krajevnih in zgodovinskih posebnostih, o ledinskih imenih, o imenih jedi in drugih koroških posebnostih. Nekaj naslovov:

- »Kmečka hiša koroških Slovencev« (*Družina in dom* 1977 (7), Družba sv. Mohorja Celovec, 102–104).
- Zgodovinski paberki iz okolice Škocjana v Podjuni. *Naš tednik* (1951).
- Gorica – Selo – Dvor. *Naš tednik* (1973).
- Ob grobu markantnega moža. *Naš tednik* (1973).

²² Tudi samo naslov in podnaslovi.

²³ In ponekod težje razumljivimi opisi.

²⁴ V tem primeru gre samo za besedilo brez naslova.

- O imenih naših jedi. *Naš tednik* (1973).
- Iz starih zapisov. *Naš tednik* (1973).

Teksti so berljivi in prilagojeni željam zahtevnejših bralcev koroških časopisov. Ložar je z njimi dokazal velik smisel za primerjavo in komentiranje pojavov ter sposobnost sintetičnega razmišljanja. Za današnje razmere so, na primer, poučni njegovi komentarji ledinskih imen, ko je npr. opozoril na pomen ohranjanja ledinskih imen in predstavil zgodbo iz Amerike, kjer takšnih imen ne poznajo in jih nadomeščajo s suhoparnimi številkami.²⁵ Med drugim je zapisal:

*Ledinska imena so naravni izraz praktičnih in lastniško-pravnih razmer. Gospodar lahko kontrolira svoje posestvo samo s temi imeni, ki jih na primer v ameriških mapah, tako imenovanih **Plat Books**, ne najdemo, kajti tukaj rabijo namesto imen številke. Številke so seveda v rabi tudi v Evropi poleg imen. V pravnih odnosih so ta imena zelo važna. Dalje kažejo, kako tesno z naravo živi človek na deželi, zlasti kmetovalec. Izrednega pomena so ta imena za zgodovino kolonizacije, za jezikoslovje, za študij razvoja podeželskega gospodarstva, za socialno mišljenje in končno za študij celokupne miselnosti in ustvarjalnosti človeka, ki na takih zemljiščih živi. [Ložar 1973]*

IN ŠE NEKAJ PRIPOMB K LOŽARJEVIM TERENSKIM ZAPISKOM

Med pregledovanjem obravnavanega Ložarjevega gradiva smo med računalniško obdelavo podatkov našli nekatere zanimive podatke in iz njih povzeli podatke, ki odsevajo delovne razmere ob uresničevanju pogumno zasnovanega projekta o ljudskem stavbarstvu na avstrijskem Koroškem. Ložar je nedvomno delal v težavnih povojnih razmerah, ob slabih prometnih povezavah in navsezadnje tudi ob osebno neugodnem gmotnem položaju. Zato je obravnavano gradivo dragoceno tudi z zornega kota presoje raziskovalčevih delovnih pogojev, ki jih v večini objavljenih znanstvenih ali strokovnih spisov sploh ne zaznamo. Iz tega gradiva pa je mogoče razbrati tudi ta vidik, zato smo ugotovitve brez izrazitega reda strnili v nekaj alinej:

- Ložar je imel nekajkrat težave s poimenovanjem slovensko-nemških krajevnih imen (npr. za Agoritschach je zapisal, da gre najbrž za Goriče /pravilno Zagoriče/ v občini Podklošter/Arnoldstein v Zilji).
- Nemško ime vasi Korpitsch je poslovenil v Korpiče namesto pravilno Grpiče (vas v občini Bekštajn/Finkenstein v spodnji Zilji).
- Težave je imel tudi z zapisovanjem slovenskih imen (Ložar: *Zgornje Dule*, pravilno *Zgornje Dole*).
- Težave z orientacijo. Nekajkrat se je v dokumentiranju krajev zgubil; tudi ni bil usklajen s sodelavci pri fotografiranju in risanju tehničnih posnetkov stavb (npr. v vasi Horce/ Horzach, gre za dva kraja v Podjuni).
- Risal je tudi gorske vrhove Karavank in jih poimenoval.

²⁵ Žal so se takšne »tehnične« obravnave slovenskega kulturnega prostora vrnile tudi v današnji slovenski urbanizem, kjer za poimenovanja posamičnih območij ni več prostora za ledinska imena, temveč jih nadomeščajo brezosebne številke – to tudi povzroča nepoznavanje in posledično načrtno uničevanje prostora.

- Zaradi zanimanja za t. i. prazvir slovenske hiše sta Ložar in Bavdaž spregledala druge zanimive stavbe (npr.: Belšak/Weißenstein; fotografija lesene kašče, ob njej za raziskovalce nezanimiva hiša z žuljem).
- Izrazita usmerjenost terenskih raziskav v t. i. slovensko prahišo in dokazovanje obsega njene razširjenosti; tudi nasprotovanje nemškim piscem (Geramb, Moser idr.).
- Očitno se je gibal tudi zunaj tistega slovenskega etničnega ozemlja, ki ga obravnava priročnik *Dvojezična Koroška. Seznam dvojezičnih imen južne Koroške* (Celovec 1982).
 - a. Migorje = Oberfederaun (po Ložarju)
 - b. Poturje (oz. Potrubrje) = ? (po Ložarju)
- Med potovanjem po Spodnji Dravski dolini je v kraju Malta (?) v prevladujočem nemškem okolju na pokopališču prepoznaval sledove slovenskih priimkov (npr. Pasegger = /po Ložarju/ Požekar).
- Ložar je bil dovolj samokritičen. Za območje vasi Klopinj/Klopein je v svojih terenskih zapiskih navedel, da ga je slabo obdelal.
- Med notranjo opremo je veliko pozornosti namenil mizam, ki jih je večinoma skiciral in izrisal detajle (npr. miza iz leta 1885 iz okolice Železne Kaple, izdelal Josef Stefan iz Kaple).
- V drugem zvezku TZ (1947, str. 156) je pisal o razširjenosti panonskega hišnega tipa na Koroškem v Podjuni
- Za Podjuno zapiše: »*Kozolec kot tak je redek pojav*; po Ložarju tam prevladuje shranjevanje sena v ostrvi.
- Poleti 1947 se je v TZ posvečal predvsem značilnostim gospodarskega življenja, različnim narečnim poimenovanjem predmetov, delovnih procesov idr.
- Ložar je obiskal nekatera pokopališča, kjer je videl nekaj starih lesenih poslikanih nagrobnikov (npr. Št. Lipš/St. Philippen).
- V Dobu/Aich pri Pliberku si je zapisoval podatke o (narodni) noši.
- V Maloščaj/Mallestig, zdaj preimenovano v Bekštajn/Finkenstein – si je zapisoval dejstva o prehrani (npr.: kvas = testo od stare peke, ki ga shranijo za naslednjo peko; mešta = žganci).
- V Luciji/St. Luzia je na poti od kmetije Komar do Bošenka videl zanimivo napravo s pogonom na vodno kolo za dvigovanje vode na Komarjev dom.
- V drugem zvezku TZ (1947, str. 157) je omenil izpis iz žvaberške matrike (Žvaberk/Schwabegg) o ljudeh na Bošenkovem posestvu v Dobu/Aaich.
- O Brnci/Fürnitz v spodnji Zilji je zapisal: *Nisem si mogel ničesar ogledati, ves je vsa mordenizirana!* (TZ, 5. 8. 1947); enako je ugotavljal tudi za Šteben / St.Stefan.
- V Podjuni je v dneh od 7. do 8. oktobra 1947 risal zelo natančno.
- Mimogrede se je loteval tudi etimoloških vprašanj krajevnih imen: npr.: Banja vas = Pfannsdorf (po Ložarju ime izvira iz besede Bojana, Bojanec; kraj je večkrat zapisal tudi kot Bojanja ves (!?).
- Na nekatere lokacije se je vrnil vsaj enkrat, saj tako razumemo njegove zapiske o spremembah obravnavanih stavb in vasi: npr.: Selo/Seelach pri Škocjanu v Podjuni. Prvič si je neko domačijo ogledal 25. 8. 1946, nato pa še čez tri tedne (19. 9. 1946) in ugotovil, da je *lastnik podrl vso lopo ob hiši, ker je postavljajl novo zidano stavbo*.
- Večino gradiva je Ložar pregledoval, urejal in prepisoval v letih 1950 in 1951. Takrat je

ključne podatke iz terenskih zapiskov obkljukal in pregledano besedilo prečrtal z rdečim črnilom.

ZA KONEC

Ložarjeve raziskave koroških Slovencev so do danes ostale torzo v dveh temeljnih pogledih. Prvič zato, ker Ložar po letu 1951, ko se je preselil v Združene države Amerike, ni imel več možnosti, da bi nadaljeval z raziskavami tako intenzivno kakor v 50. letih, čeprav se je na Koroško še nekajkrat vrnil. Drugič pa zato, ker je dozdašnje znanje o Ložarjevih raziskavah Koroškega še premalo strnjeno in poznano, saj je njegovo gradivo domnevno shranjeno na več ustanovah in pri nekaterih posameznikih v Sloveniji, Avstriji in menda celo v ZDA. Zato bi kazalo vse to gradivo v prihodnje zbrati na enem mestu, ga računalniško obdelati in ovrednotiti. Le tako bo mogoče iz obravnavanega Ložarjevega in tudi Bavdaževega opusa povzeti nekatere pomembne značilnosti raziskovanja koroškega stavbarstva in za objavo pripraviti pomembnejša besedila.

V terenskih raziskavah je bil Ložar relativno ozek, saj je iskal le najstarejšo. t. i. *praizvorno* koroško hišo Slovencev, ki bi jo naj predstavljala predvsem lesena ali delno zidana hiša, prekrita z deskami ali slamo, torej stavba z ohranjeno *dimnico* ali vsaj *črno kuhinjo* in značilno vzdolžno lopo (*vopo*). Vsem drugim stavbam, ki so bile dosežki gradbenega in stilnega prizadevanja premožnejših kmečkih in tudi obrtniških skupin, se je Ložar zavestno odrekal, kar je navsezadnje zagovarjal tudi v *Narodopisju Slovencev*:

Dejansko je Vurnik talni načrt močno postavljaj v ospredje, zlasti zaradi tega, ker je gledal na hišo predvsem kot na spomenik ljudske arhitekture, za katerega so veljavna ista stilna in formalna načela, kot za tvorbe visoke arhitekture. Že glede na psihologijo ljudske umetnosti to stališče ni popolnoma pravilno, še manj pa, če obravnavamo hišo zgolj kot prebivališče človeka. Razen tega je Vurnikovo gledanje razumljivo tudi zato, ker se opira v glavnem na spomenike 18. stoletja, o katerih lahko trdimo, da razodevajo tudi v kmečki arhitekturi oni razmah, ki je v pozno-baročni dobi na naši zemlji zapustil toliko bogatih arhitekturnih tvorb (cerkve, palače). Naša kmečka hiša tega časa je primer visokokulturne kmečke hiše in nikakor ni idealni tip, za katerim stremi etnograf. Le tega zanimajo mnogo bolj prvotna, lesena kočča, vsekakor pa tisto izhodišče, od koder potem lahko zasleduje ves nadaljnji razvoj [podčrtal V. H.]. Kakor je za spoznanje prvotnih oblik neprecenljive važnosti talni načrt, tako je za zgodovino hiše in za njen prehod od lesene kočče k zidanemu dvorcu, kakor tudi za spoznanje teritorialnih, kulturnih, gospodarskih in etničnih vplivov nanjo nad vse važna njena zunanja podoba, da ne govorimo o tem, da je za narodopisca sploh sleherni malenkost na hiši bistveno važna. [Ložar 1944a: 67]

Zaradi takšnih pogledov so na Koroškem in tudi širše Slovenskem odšle brez dragocenih strokovnih zapisov v pozabo številne zanimive stavbe, ki so bile dosežek prizadevanj različnih socialnih in poklicnih skupin. Ker niso ustrezale formuli »praizvoznega« fenomena hiše, ali se celo niso ujemale z vzorci »geografske tipike«, so jih raziskovalci preprosto prezrli.

Toda tudi takšne stavbe so zelo pomembne. Nastajale so v sestavu bogatih kmetij, v okolju trškega in mestnega obrtnišтва, in so bile večinoma zidane iz kamna in likovno navzven zelo opazne. Nekatere med njimi so po preprostih načrtih zgradili poklicni stavbeniki, ki

so se zgedovali po naprednih gradbenih usmeritvah z namenom, da bi z novostmi ustregli izbirčnim naročnikom, ki so si želeli s sodobno zgrajeno hišo zboljšati predvsem kakovost bivanja in se v svojem socialnem okolju postaviti med izbrance. Toda tudi teh stavb danes večinoma ni več: številne so ljudje podrli, nekatere so korenito prenovili, nato pa so namesto njih poselitveni prostor zavzele sodobne nove hiše, ki jih bo čez desetletja zadela podobna usoda kot omenjene – tudi te bodo odšle na smetišče zgodovine, in proces spreminjanja, preurejanja in nadomeščanja starega z novim bo stalnica tudi prihodnjih rodov.²⁶

Kljub nekaterim drugačnim pogledom Ložarjevih sodobnikov na raziskave stavbarstva,²⁷ je treba vendarle poudariti Ložarjev prispevek k sintezi spoznanj o ljudskem stavbarstvu. Čeprav se je v članku »Kmečki dom in kmečka hiša« močno oprl na dosežke Antona Melika [1936], je vendarle v takratno narodopisje prispeval poglede, ki so zaznamovali poznejša raziskovalna prizadevanja nekaterih slovenskih etnologov. Z dokaj ozkimi in s tem radikalnimi vidiki predmeta raziskovanja je postavil usmeritve etnološkemu delu, ki jih zlasti v marsikaterih varstvenih ustanovah dandanes še niso uspeli preseči.

Stavbe, ki jih je na avstrijskem Koroškem popisoval in raziskoval Rajko Ložar, danes ne stojijo več. Ohranjale so se le do približno 70. let 20. stoletja, ko je nekatere kraje pozneje (hribovje vzhodno nad Pliberkom v Podjuni), druge pa prej (Zilja) zajela množična novogradnja, kar je povsem spodrinilo stare lesene in delno zidane hiše in tudi funkcionalno preživela gospodarska poslopja, ki niso več ustrezala izzivom sodobnih kmetijskih tehnologij. To je bil čas, ko se je koroški kulturni prostor v poselitvenem pogledu hitro spreminjal in so iz pokrajin zginili še zadnji najstarejši (in situ) primeri kmečkega stavbarstva. Le peščico najstarejših koroških stavb se je strokovnjakom posrečilo ohraniti in jih prestaviti v muzeja na prostem pri Gospe Sveti in v Stübing pri Gradcu, kjer tvorijo umetno muzejsko sestavljenko koroškega in avstrijskega pokrajinskega stavbarstva.

LITERATURA

BAŠ, FRANJO

1928 Kobanski hram. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 23: 17–42.

CEVC, TONE

1993 Stog (shramba za žito) – zgodnja razvojna oblika topolarja? *Traditiones* 22: 97–112.

FISTER, MAJDA

1984 Odprta vprašanja topografije na Koroškem, predvsem o stavbarstvu. *Traditiones* 13: 99–110.

1985 *Rož*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani (Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja – 20. stoletje).

²⁶ Seveda takšni in podobni procesi ne odvezujejo raziskovalcev stavbarstva in vseh drugih kulturnih pojavov, da opravijo »selekcijo« in obravnavajo le tisto, kar ustreza določenim predstavam o predmetu dela in predvsem odločajo o »fevdnih mejah« med posamičnimi strokami. Sodobna etnologija je seveda te ograje že zdavnaj podrla.

²⁷ Poleg splošno poznanih prispevkov S. Vurnika [npr. Vurnik 1930] so zanimivi zlasti članki F. Baša [npr. Baš 1928].

FISTER, PETER

- 1989 »Ta hiša je moja, pa vedar moja ni!« *Arhitektura Zilje, Roža, Podjune*. Celovec: Mohorjeva družba.
- 1991 Pogledi na arhitekturo dvojezične Koroške. *Traditiones* 20: 29–52.

GERAMB, VICTOR

- 1954 Kärntner Rauchstüben. *Carinthia* [Klagenfurt/Celovec], 1, 144 (1–3): 663–732.

HAZLER, VITO

- 1996 Stavbna dediščina v Občini Dobrla vas. V: Makarovič, M., *Dobrla vas in okolica. Iz preteklosti v sedanjost*. Celovec: Krščanska kulturna zveza: 173–203.

HAZLER, VITO IN MILENA

- 1995 Naselbinska in stavbna dediščina vasi Vogrče. V: Enzi, Š. in M. Makarovič (ur.), *Osem stoletij Vogrč*. Celovec: Krščanska kulturna zveza: 177–213.

LOŽAR, RAJKO

- 1944 (ur.), *Narodopisje Slovencev* I. Ljubljana: Klas.
- 1944a Kmečki dom in kmečka hiša. V: Ložar, R. (ur.): 62–97.
- 1973 Gorica – Selo – Dvor. *Naš tednik - Kronika* 35, 30. avg. ; 6., 13., 20. in 27. sept.; 4. in 11. oktober.

LOŽAR – PODLOGAR, HELENA

- 2004 *Vse je vihar razdjal. Življenje in delo R. Ložarja do odhoda v Ameriko / Everything has gone with the Wind. Rajko Ložar's Life Prior to His Departure to the U. S. A.* V: Slavec Gradišnik, I. (ur. / Ed.), *Rajko Ložar (1904–1985). Življenje in delo. Interdisciplinarno znanstveno srečanje. Povzetki / Rajko Ložar (1904–1985). Life and Work. Interdisciplinary Conference. Abstracts*. Ljubljana: Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU: 13–17.

MELIK, ANTON

- 1936 *Slovenija I*. Ljubljana: Slovenska matica, 1935–36: 530–625.

SLAVEC GRADIŠNIK, INGRID

- 2000 *Etnologija na Slovenskem. Med čermi narodopisja in antropologije*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

VILFAN, SERGIJ

- 1970 Kmečka hiša. V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, I. zv., Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti: 559–593.

VURNIK, STANKO

- 1930 Kmečka hiša Slovencev na južnovzhodnem pobočju Alp. *Etnolog* 4: 30–85.

LOŽAR'S RESEARCH OF VERNACULAR ARCHITECTURE IN CARINTHIA

SUMMARY

Rajko Ložar is one of the first prominent Slovenian researchers of vernacular architecture in Carinthia, Austria. In the famous *Narodopisje Slovencev I* (Ethnography of Slovenes I, 1944) he outlined the then orientation of ethnographic research, and, on the basis of literature, discussed the research of vernacular architecture. Upon his arrival to Carinthia he began his fieldwork research on the subject. He was interested not only in the oldest farm buildings, but also in different trades, food culture, proverbs, local dialects, and other elements of Carinthian culture. Although his work was generally known to the professional public in Slovenia only few were able to come into direct contact with his material. Especially known was Ložar's study of farmhouses, a topic that Ložar found particularly intriguing because of the manner of construction of the so-called longitudinal *lopa* (shed); this, according to Ložar, was a characteristic feature of the Carinthian landscape.

In 2004, the author of this article had an opportunity to examine what was presumably the bulk of Ložar's fieldwork notes, transcriptions, and descriptions of farmhouses in Carinthia. From this material it was possible to discern the methods and techniques of Ložar's fieldwork research, his classification of material, and a desire to write a synthetic overview of Slovenian vernacular houses in the three Carinthian regions. The present article is therefore the first serious attempt to evaluate Ložar's fieldwork research between 1946 and 1951 when Ložar lived in various Carinthian refugee camps and worked as a supervisor and a teacher.

Most of the material kept in a private archive consists of Ložar's fieldwork notes, written in pencil, transcripts in ink or partly typewritten, and the first synthetic surveys of Carinthian vernacular architecture in Jaunstein, Rosental, and partly in Gailtal. In addition to these, the material contains a treatise on Carinthian houses from different areas such as Komelj and Železna Kapla with Obirsko. There are also Ložar's drawings of various objects, building plans made by Jože Bavdaž, a building construction student, and photographs by Jože Bavdaž and Leander Škof. Although classified according to regions, the material is not well organized, with the originals mixed with the xeroxed material Ložar had enclosed after his initial examination of the notes taken in the field.

Ložar was interested not only in residential farm buildings but also in other homestead buildings such as barns, stables, granaries, and others. According to their position and relation to one another he classified homestead buildings into three types: 1. those built under the same roof (stretched in a line), 2. parallel, and 3. built in a cluster. In some cases he focused on details, adding his own drawings, sketches, and names in dialect. Since he was well versed in art history he did not focus solely on ethnographic elements but also took notes on Carinthian churches, sketched their ground plans, and wrote comments on their style and constructional development through time.

Ložar's primary interest, however, were the farmhouses of Carinthia. Although he had classified their types according to different Carinthian regions he did not manage to analyze their characteristics from the viewpoint of time, social circumstances, and constructional

development. He briefly mentions their building material but only in connection with a particular house type or dwelling, and its components. It is true that his synthetic descriptions did not particularly focus on the so-called *dimnica* (or *dimnična hiša*, a house whose only room was a combined residential, working, and kitchen area with an open hearth) but his original fieldwork notes on and numerous records of them are still invaluable. Like many other authors, Ložar viewed these houses as a special house type and due to their modest proportions did not entirely understand their constructional development. The *dimnica* house namely did not correspond to the notions about the so-called geographic identification of architecture, and the much younger house type with the *black kitchen* (a kitchen with an open hearth) seemed to be much closer to these notions.

After his relocation to the United States Ložar published in Carinthian newspapers and periodicals several contributions on the houses of Carinthia, on their characteristics in different periods, on local placenames, names of local foods, and other features. Although not written in an entirely technical language, these articles were aimed at more demanding readers. The texts reveal Ložar's distinctive aptitude for comparison and analysis as well as his capability of synthetic thinking. Especially interesting, from the present point of view, are his comments on local placenames. One of such comments can be found in his article published in *Naš tednik* (No. 35, year 1973); in it Ložar points out the importance of preserving local placenames, illustrating it with an example from the United States where placenames do not exist but have been replaced by dry numbers.

In two basic aspects, Ložar's research of the life of Carinthian Slovenes has unfortunately remained but a torso. For one thing, Ložar did not have the opportunity to continue his intensive research of the subject after he had moved to the United States, even though he did return to Carinthia several times after that. Secondly, the material he had collected has been stored in different institutions, as well as with several individuals, in Slovenia, Austria, possibly even in the United States, and is therefore still inaccessible and relatively unknown. It would therefore be advisable to assemble it in one place, to process it statistically, and to evaluate it. Only in this manner will it be possible to discern from Ložar's, and also Bavdaž', material the significant features of Carinthian vernacular architecture, and prepare some of the more relevant texts for publication.

BIBLIOGRAFIJA RAJKA LOŽARJA
RAJKO LOŽAR'S BIBLIOGRAPHY

Bibliografske prispevke za tu objavljeno bibliografijo je zbral in kronološko uredil prof. dr. **Jože Velikonja** (zadnja različica – januar 1998) na podlagi svojih in Ložarjevih zapisov in naslednjih bibliografij:

Anja Dular, Arheološka bibliografija Rajka Ložarja. Arheološki vestnik 38, 1987: 441–447;

Monika Pemič, Poskus prikaza metodološkega pristopa v umetnostnozgodovinskem pisanju dr. Rajka Ložarja. Diplomaska naloga. Ljubljana: Oddelek za umetnostno zgodovino, 1991 (z bibliografijo);

Andrej Rot: Rajko Ložar – Bibliografija. Druga vrsta [Buenos Aires] 3 (1/2), 1979:

7–15; *Bibliografija rasprava i članaka književnih radova* [Zagreb] 1–14, 1956–1984.

Iskrena hvala prof. dr. Velikonji, da nam je bibliografijo prepustil v dopolnjevanje in za objavo.

Po ameriškem načinu navajanja urejeno bibliografijo je začel pregledovati in dopoljevati g. **Drago Samec** (Biblioteka SAZU, Ljubljana). Ob tem je bila spremenjena razvrstitev enot: ohranjena je kronološka ureditev, drugače pa so enote razvrščene takole: najprej monografska dela, nato pa prispevki v periodiki in monografijah, urejeni po abecednem zaporedju enote, v kateri je bil prispevek objavljen.

Bibliografijo objavljamo, čeprav še nepopolno in ne povsem preverjeno, saj menimo, da bo dobro izhodišče za nadaljnje bibliografsko delo. Predvsem pa želimo z njo ponazoriti širok Ložarjev znanstveni in strokovni interes in dejavnost.

1922

- Alojzij Remec: Iz moje domovine. Mlade povesti, Celje 1922. – *Slovenec* 50, 1922, št. 275, str. 4. (Podpis: L.).
- France Zbašnik: Drobne pesmi. Z risbami okrasil Rajko Šubic. Ljubljana, 1922. – *Slovenec* 50, 1922, št. 278, str. 5. (Podpis: L.)
- Oton Župančič: Mlada pota. Risbe od Gvidona Birolle. Ljubljana: Omladina, 1921. – *Slovenec* 50, 1922, št. 278, str. 5. (Podpis: L.).

1923

- Najnovejša dela bratov Kraljev. – *Dom in svet* 36, 1923, št. 7, str. 222–223; št. 8, str. 253–255. (Razstava v Akademskem domu v Ljubljani).
- Anton Vodnik, Vigilije. Uvod v drugo pesniško zbirko. – *Jutranje novosti* 1, 1923, št. 165, str. 1. (Navedeno tudi kot *Radikalni glasnik*, priloga *Jutranjim novostim* 1, 1923, št. 165, str. 2).
- Alojzij Remec: Užitarji. Kmetška žaloigra v treh dejanjih. (K premieri v mariborskem gledališču). – *Slovenec* 51, 1923, št. 4, str. 6. (Podpis: L.).
- K doneskom za topografijo in zgodovino umetnosti na Kranjskem. – *Zbornik za umetnostno zgodovino* 3, 1923, str. 78. (Podpis: R.L.). (Dopolnilo k bibliografiji J. Dostala).

1924

- Debata o propadu. – *Križ na gori* 1, 1924–25, št. 3–5, str. 44–51.
- Papini, Giovanni, Molitev kristusu. – *Križ na gori* 1, 1924–25, št. 6–7, str. 91–95.
- K problemu religiozne umetnosti v naši dobi. – *Križ na gori* 1, 1924–25, št. 6–7, str. 98–102.
- Na Triglav in višje. – *Planinski vestnik* 24, 1924, št. 1, str. 16–19. (Podpis: R.L.). (Avtor razrešen v letnem kazalu).
- Na Mangart in Jalovec. – *Planinski vestnik* 24, 1924, št. 2, str. 37–41. (Podpis: R.L.). (Avtor razrešen v letnem kazalu).
- Iz šopka planinskih spominov. – *Planinski vestnik* 24, 1924, št. 9, str. 216–220.
31. avgusta 1924. – *Planinski vestnik* 24, 1924, št. 10–11, str. 271–272.
- Spomenik v Vratih. – *Planinski vestnik* 24, 1924, št. 10–11, str. 273–275.

1925

- Brata Kralj v luči idealistične estetike. – *Križ na gori* 2, 1925–26, št. 1, str. 7–12.
- Fran in Tone Kralj. Monografija o slovenski novi umetnosti. – *Narodni dnevnik* 2, 1925, št. 183, str. 2.
- IX. umetnostna razstava »Kluba mladih« v Akademskem domu. Kolekcija bratov Kralj. – *Narodni dnevnik* 2, 1925, št. 184, str. 2.
- Razstava portretnega slikarstva na Slovenskem. – *Narodni dnevnik* 2, 1925, št. 193, str. 2; št. 194, str. 2–3.
- Ivan Cankar: Zbrani spisi. I. zvezek. Uvod in opombe napisal Izidor Cankar. Ljubljana: Nova založba, 1925. – *Slovenec* 53, 1925, št. 99, str. 2. (Podpis: L.).

1926

- Izidor Cankar, Uvod v umevanje likovne umetnosti. Sistematika stila. Ljubljana: Narodna galerija, 1926. – *Čas* 21, št. 7, 1926–27, str. 290–292.
- Umetnostne razstave 1. 1925. – *Dom in svet* 39, 1926, št. 1, str. 47–54. (Soavtor: France

- Stelč). (Razstavi bratov Kralj ter Hilberta in Štovička je ocenjeval Ložar).
 Tadeusz Zieliński: Antični in moderni svet. Poslovenil Joža Glonar. Ljubljana, 1925. – *Dom in svet* 39, 1926, št. 1, str. 54–57.
 Razstava portretnega slikarstva na Slovenskem. – *Dom in svet* 39, 1926.
 Moderna angleška umetnost. – *Slovenec* 54, 1926, (28. 7.), str. 5–6.
 Simplicissimus, Ažbe in drugo. – *Slovenec* 54, 1926, št. 122, str. 6.
 Po zatvoritvi Groharjeve razstave. – *Slovenec* 54, 1926, št. 173, str. 6; št. 175, str. 4. (Podpis: Ro.).
 Ivan Grohar. – *Slovenec* 55, 1926, št. 173–175.
 Josef Kreitmaier: Von Kunst and Künstlern. Gedanken zu alten and neuen künstlerischen Fragen. Freiburg i/Br., 1926. – *Zbornik za umetnostno zgodovino* 6, 1926, št. 3, str. 182–184.

1927

- Archeologisch-topographisches Verzeichnis der Sarkophage and Sarkophagfragmente aus Noricum and Pannonien.* (Wien), Universität, 1927, (22.7.). (Neobjavljena disertacija).
 Novejša slovenska literatura. – V: *Dijaki narodu* (Dunaj), 1927, str. 32–41. .
 Dr. Klement Jug, Gorica: Dijaško društvo Adrija, 1926. – *Dom in svet* 40, 1927, št. 1, str. 55–56. (Sodelovali: Zorko Jelinčič, France Veber, Alma Sodnik, Vladimir Bartol).
 Kaj hočejo? – *Dom in svet* 40, 1927, št. 1, str. 57–64. (Odgovor na napade na umetnostno-zgodovinsko stroko in polemika o sodobni slovenski umetnosti).
 Naš alpinizem. – *Slovenec* 55, 1927, št. 95, str. 6.
 Slovenska umetniška razstava na Dunaju. – *Slovenec* 55, 1927, št. 118, str. 3.
 Slovenska umetniška razstava na Dunaju. – *Slovenec* 55, 1927, št. 128, str. 5; št. 133, str. 6; št. 138, str. 6.

1928

- Die slovenische Malerei der Gegenwart. – *Die Kunst* (München), 1928, št. 12.
 Dvoje razstav. – *Dom in svet* 41, 1928, št. 10, str. 318–320. (Razstava Četrte generacije; Kolektivna razstava Ljudevita Vrečiča).
 Dva zanimiva dogodka z Dolenjskega : star keltski grob na Brezjah. – *Jutro* 9, 1928, št. 105 (5. 5.), str. 3.
 Umetnostna razstava J. Mežan. – *Slovenec* 56, 1928, št. 278, str. 7.
 Razstava sodobne britanske umetnosti. – *Slovenec* 56, 1928, št. 282 (10. 12.), str. 4.

1929

- Bernard Shaw: Sveta Ivana. Poslovenil Oton Župančič. Ljubljana: Slovenska Matica, 1928. – *Dom in svet* 42, 1929, št. 1–2, str. 53–55.
 Zadnje razstave v letu 1928. – *Dom in svet* 42, 1929, št. 1–2, str. 60–62.
 Alojzij Gradnik: Kitajska lirika, Ljubljana: Založba Jug, 1928. – *Dom in svet* 42, 1929, št. 4, str. 124–126. (Podpis: R.L.).
 Alma Sodnik: Zgodovinski razvoj estetskih problemov, Ljubljana, 1928. – *Dom in svet* 42, 1929, št. 5, str. 152–153. (Podpis: R.L.). (Avtorja razrešil Vilko Novak).
 Slovenska kultura v tujini. – *Dom in svet* 42, 1929, št. 5, ovitek. (Podpis: R.L.).
 Studija o Jakopiču. – *Dom in svet* 42, 1929, št. 6, str. 171–176.
 Naša beseda. Izbor pesmi Otona Župančiča (Izbor določil Fran Albreht). Ljubljana: Svet,

1929. – *Dom in svet* 42, 1929, št. 6, str. 188–189. (Podpis: R.L.).
- Griša Koritnik: Listič iz angleške lirike, Ljubljana, samozaložba, 1929. – *Dom in svet* 42, 1929, št. 6, str. 189–190. (Podpis: R.L.).
- Liebermann in Corinth. – *Dom in svet* 42, 1929, št. 7, str. 205–206 : ilustr.
- Kipar France Gorše. – *Dom in svet* 42, 1929, št. 8, str. 244–246.
- Kipar Tine Kos. – *Dom in svet* 42, 1929, št. 9, str. 270–273.
- Arheološke najdbe na Bledu. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 10, 1929, št. 1–4, Zgodovinski del, str. 58–60 : ilustr.
- Dr. Otto Walter: Athen. Akropolis. Führer durch Griechenland, I. Heft, Wien, Selbstverlag, 1929. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 10, 1929, št. 1–4, str. 71. (Podpis: R.L.).
- Christoph Albrecht, Slawische Bildwerke. Mainzer Zeitschrift, 23, 1928. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 10, 1929, št. 1–4, Zgodovinski del, str. 72. (Podpis: R.L.).
- Walter Schmid: Archäologische Forschungen in Steiermark, (Österreichische Jahreshefte, 25, 1929). – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 10, 1929, št. 1–4, Zgodovinski del, str. 71–72. (Podpis: R.L.).
- France Stelè. Celjski strop: Umetnostno-zgodovinska studija o stropu v »Stari grofiji« v Celju, Celje 1929. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 10, 1929, št. 1–4, Zgodovinski del, str. 76.
- Zima v slikarstvu. – *Ilustracija* 1, 1929, št. 1, str. 8–9. (Podpis: Dr. R.L.).
- O Kristusovem trpljenju v umetnosti. – *Ilustracija* 1, 1929, št. 2, str. 48–49. (Podpis: Dr. R.L.).
- Rihard Jakopič – šestdesetletnik. – *Ilustracija* 1, 1929, št. 3, str. 82–84 : ilustr.
- Miha Maleš, Rdeče lučke ali risbe o ljubezni [Ljubljana, samozaložba, 1929]. – *Ilustracija* 1, 1929, št. 3, str. 87.
- Pomladni izlet, *Ilustracija* 1, 1929, št. 3 (1929), str. 90–92 (Psevdonim Rol Amuda).
- Gregor Perušek. – *Ilustracija* 1, 1929, št. 7, str. 220–221
- Slikarstvo. – *Ilustracija* 1, 1929, št. 8, str. 252. (Podpis: R.L.). (O Leonu Kavčiču).
- Razstava Dolinar – G.A. Kos – Pavlovec. – *Ilustracija* 1, 1929, št. 11, str. 354.
- Die slowenische Malerei der Gegenwart. – *Die Kunst* (München), 25, 1929–30, št. 2, str. 81–89. (Tudi v: *Die Kunst für Alle*, 1929–30).
- Česar potrebujemo. – *Modra ptica* 1, 1929–30, št. 1, str. 19–20. (O problemih slovenske knjige).
- Glasnik Muzejskega društva, letnik IX, zvezek 1–4, 1928. – *Slovenec* 57, 1929, št. 43 (20. 2.), str. 7. (Podpis: L.).
- Naša umetnostna zgodovina. France Stelè: Sodni okraj Kamnik: Topografski opis (Umetnost-ni spomeniki Slovenije, I), Ljubljana: Umetnostno zgodovinsko društvo, 1929. – *Slovenec* 57, 1929, št. 120, str. 8.
- Madi razstavljajo. – *Slovenec* 57, 1929, št. 282, str. 3.
- Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku (izdan od Fr. Bulića I M. Abramića). God. 49, 1926/27, Split. – *Zbornik za umetnostno zgodovino* 9, 1929, št. 3–4, str. 149. (Podpis: R.L.).

1930

- Mercedes-Benz, Mercedes-Kompressor in še en Mercedes.– *Dom in svet* 43, 1930, št. 1–2, str. 37–41. (Ocenjuje povesti: F. Govekar: Olga; S. Savinšek: Zgrešeni cilji; A. Cerkvenik: Daj nam danes naš vsakdanji kruh).

- Umetnostna kronika. – *Dom in svet* 43, 1930, št. 1–2, str. 55–56.
- K zgodovini uvoda v Kosovo mapo. – *Dom in svet* 43, 1930, št. 5–6, ovitek. (O svojem neobjavljenem uvodu v mapo in primerjava z objavljenim uvodom Toneta Seliškarja).
- Publikacije Umetniške matice. – *Dom in svet* 43, 1930, št. 5–6, str. 171–172. (tudi v *Slovenec* 1930).
- Med razpravo in feljtonom. – *Dom in svet* 43, 1930, št. 7–8, str. 257–264. (O razmerju med publicistiko in znanostjo).
- Slikar Franjo Stiplovšek. – *Dom in svet* 43, 1930, št. 7–8, str. 235–237.
- Poročilo o arheološkem delu Narodnega muzeja v Ljubljani v letih 1928–1930. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 11, 1930, št. 1–4, str. 13–35 : ilustr.
- Christoph Albrecht, Slawische Bildewerke. Mainzer Zeitschrift, 23, 1928, str. 46–52. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 11, 1930, št. 1–4, str. 72.
- Joseph Bayer: Die Olschewakultur, eine neue Fazies des Schmalklingenkulturkreises in Europa, Leipzig 1930. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 11, 1930, št. 1–4, str. 85.
- Dr. Gerh. Rodenwaldt: Neue deutsche Ausgrabungen, Münster in Westf., 1930. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 11, 1930, št. 1–4, str. 86–87.
- Take, sedaj prosim. – *Ilustracija* 2, 1930, št. 2 (1930), str. 38 (Psevdonim Vane Berg).
- Iz dela Hinka Smrekarja. – *Ilustracija* 2, 1930, št. 7, str. 251. (Podpis: R.L.).
- O Alph, alpinistih in alpinizmu. – *Ilustracija* 2, 1930, št. 8, str. 256–257 : ilustr.
- Obešenjakova Tončka. – *Ilustracija* 2, 1930, št. 8, str. 272 (Psevdonim Rol Amuda).
- Peter Kocjančič. – *Ilustracija* 2, 1930, št. 9, str. 324. (Podpis: R.L.).
- Ovitek 'Dom in sveta'. – *Ilustracija* 2, 1930, št. 10, str. 343–344. (Podpis: R.L.).
- Apel podoba na ogled postavi... – *Ilustracija* 2, 1930, št. 11, str. 374–375. (Nepodpisano)
- Razstava sodobne grafike. – *Slovenec* 48, 1930, št. 113, str. 12. (Podpis: R.L.).
- Razstava sodobne francoske umetnosti. – *Slovenec* 48, 1930, št. 135, str. 7. (Podpis: R.L.). (V Ljubljani, 1930).
- Razstava pridobitev iz Strahove zapuščine. – *Slovenec* 48, 1930, št. 264 (18. 11.), str. 7.

1931

- Dr. Henrik Tuma, Pomen in razvoj alpinizma, Maribor, 1930. – *Dom in svet* 44, 1931, št. 1–2, str. 85–89.
- Vjekoslav Cvetišić: Sa planina i gora, Knjiga 3, Zagreb, 1930. – *Dom in svet* 44, 1931, št. 1–2, str. 89.
- Slovensko slikarstvo v letu 1930. – *Dom in svet* 44, 1931, št. 1–2, str. 90–93.
- Razstava slik Matije Jame. – *Dom in svet* 44, 1931, št. 1–2, str. 93–94. (Jakopičev paviljon, januar 1931).
- Iz uredništva. – *Dom in svet* 44, 1931, št. 1–2, str. 96. (Izjava novih urednikov, soavtorja še Tine Debeljak in Anton Vodnik).
- Slikarska galerija Strahlov. – *Dom in svet* 44, 1931, št. 3–4, str. 190. (Podpis: R.L.).
- Razstava sodobne nemške likovne umetnosti in arhitekture. – *Dom in svet* 44, 1931, št. 5–6, str. 285–288.
- Sto let češke umetnosti. *Dom in svet* 44, 1931, št. 5–6, str. 288. (Podpis: R.L.).
- Umetnostna razstava Toneta Kralja. – *Dom in svet* 44, 1931, št. 5–6, str. 288. (Podpis: R.L.).
- J. Mesar in I. Spinčič: Stanovanje, Ljubljana, 1931. – *Dom in svet* 44, 1931, št. 7–9, str. 405–406. (Podpis: R.L.).
- Umetnostno življenje. – *Dom in svet* 44, 1931, št. 7–9, str. 414–415. (Podpis: R.L.).

- Der Grosse Herder, Erster Band, Freiburg 1931. – *Dom in svet* 44, 1931, št. 7–9, ovitek. (Podpis: R.L.).
- Kulturni problemi slovenske umetnosti. – *Dom in svet* 44, 1931, št. 10, str. 417–432.
- V kraljestvu Zlatoroga. – *Dom in svet* 44, 1931, št. 10, str. 528. (Podpis: R.L.). (Avtorja razrešil Vilko Novak). (Film, režiser Janko Ravnik).
- Dijaški koledar za šolsko leto 1931/32, 4. letnik. – *Dom in svet* 44, 1931, št. 10, str. 525. (Podpis: R.L.).
- Walter Schmid: Norisches Eisen. Beiträge zur Geschichte des österreichischen Eisenwesens, I/2, Wien, 1932. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 12, 1931, št. 1–4, str. 51.
- O umetnosti ledene dobe. – *Ilustracija* 3, 1931, št. 1, str. 18–19 : ilustr.
- Slikarska galerija graščaka Karla viteza Strahla. – *Ilustracija* 3, 1931, št. 1, str. 36.
- Pergamski oltar v Berlinu. – *Ilustracija* 3, 1931, št. 2, str. 60–62 : ilustr.
- Iz delavnice arheologa v Južni Srbiji. – *Ilustracija* 3, 1931, št. 4, str. 125–126.
- Razstava slik Matije Jame. – *Ilustracija* 3, 1931, št. 4, str. 144.
- Emona. – *Ilustracija* 3, 1931, št. 6, str. 184–186 : ilustr. (Opis in prazgodovina mesta).
- Pozdrav iz Ljubljane. – *Ilustracija* 3, 1931, št. 6, str. 181, 200.
- Arhitekturna razmišljanja o Ljubljani. – *Ilustracija* 3, 1931, št. 6, str. 193–201. (Podpis: R.L.).
- Iz skrajnega severozapada Slovenije. – *Ilustracija* 3, 1931, št. 6, str. 194.
- Trenta. – *Ilustracija* 3, 1931, št. 6, str. 195. (Psevdonim Ro).
- Z vselejemske umetnostne razstave v juniju 1931. – *Ilustracija* 3, 1931, št. 7, str. 224. (Podpis: R.L.).
- Slovenska vas – muzej. – *Ilustracija* 3, 1931, št. 7, str. 225–226.
- Iz moderne arhitekture. – *Ilustracija* 3, 1931, št. 7, str. 247.
- Franc Košar, slikar iz Prlekije. – *Ilustracija* 3, 1931, št. 8, str. 288.
- Slikar Venio Pilon. – *Ilustracija* 3, 1931, št. 9, str. 323–324.
- Razstava Kluba likovnih umetnic. – *Ilustracija* 3, 1931, št. 10, str. 360. (Podpis: R.L.).
- Razstava Franceta Grošeta. – *Ilustracija* 3, 1931, št. 12, str. 434–435.
- Božidarja Jakca »Amerika«. – *Ilustracija* 3, 1931, št. 12, str. 435–436. (Podpis: R.L.).
- Razstava slik Matije Jame. – *Slovenec* 59, 1931, št. 26, str. 13.
- Arheološki oddelek. – V: *Vodnik po kulturno-zgodovinskih zbirkah Narodnega muzeja v Ljubljani*. Ljubljana: Narodni muzej, 1931, str. 21–79 : ilustr. (Tudi posebni odtis).

1932

- Razstava Franceta Goršeta. – *Dom in svet* 45, 1932, št. 1–2, str. 82–83.
- Umetnostna razstava pri A. Kosu. – *Dom in svet* 45, 1932, št. 1–2, str. 83.
- Študiji ob Meštroviču. – *Dom in svet* 45, 1932, št. 7–8, str. 257–267. (Polemika s člankoma Josipa Vidmarja v Modri ptici).
- Kaj bi bilo, če bi bilo. – *Dom in svet* 45, 1932, št. 7–8, str. 320–328. (O Župančičevem članku: Adamič in slovenstvo, Ljubljanski zvon, 1932, str. 513–520).
- Oton Župančič: Ciciban. Opremil in ilustriral Nikolaj Pirnat. Ljubljana: Umetniška propaganda, 1932. – *Dom in svet* 45, 1932, št. 7–8, str. 343–344. (Podpis: R.L.).
- Sodobna umetnostna vprašanja v svitu Meštrovičevega kiparstva. – *Dom in svet* 45, 1932, št. 9–10, str. 345–361.
- Cerkvena dela Mihe Maleša na Hrvaškem. – *Dom in svet* 45, 1932, št. 9–10, str. 418–419. (V Cirkveni in Vočinu).
- Hugo Obermaier: Urgeschichte der Menschheit, Freiburg i. Br., 1931. – *Dom in svet* 45,

- 1932, št. 1–2, str. 81–82.
- Lucien Tesnière: Oton Joupantchitsch. Poète slovène. L'homme et l'oeuvre. Paris: Les belles lettres, 1931 (Publications de la Faculté des Lettres de Strassbourg, deux. série, vol. 7.). – *Dom in svet* 45, 1932, št. 5–6, str. 242–245.
- Franc Werfel: Mladostna krivda, Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna, 1932. – *Dom in svet* 45, 1932, št. 5–6, str. 247–249.
- + Dr. Stanko Vurnik. – *Dom in svet* 45, 1932, št. 5–6, str. 254–256. (Nekrolog). (Avtor naveden v letnem kazalu).
- Dr. Jakob Žagar: Prazgodovina sveta, Domžale, 1932. – *Dom in svet* 45, 1932, št. 7–8, str. 344. (Podpis: R.L.).
- + Kipar France Berneker. – *Dom in svet* 45, 1932, št. 7–8, str. 343 (Podpis: R.L.). (Nekrolog).
- Der grosse Herder. Vierte Auflage, Freiburg. – *Dom in svet* 45, 1932, št. 7–8, ovitek. 8 (Podpis: R.L.). (O 2. in 3. zvezku).
- Eduard Manet. – *Dom in svet* 45, 1932, št. 9–10, str. 419–420.
- G. Ludviku Mrzelo zastran resnice. – *Dom in svet* 45, 1932, št. 9–10, str. 422–424. (Zagovor svoje ocene Župančičevega eseja Adamič in slovenstvo pred Mrzelovo kritiko v *Jutru*). Umetnostno življenje v letu 1931. – *Dom in svet* 45, 1932.
- Še napake in zmote. – *Dom in svet* 45, 1932, št. 9–10, str. 424. (Zagovor svoje ocene Žagarjeve knjige Prazgodovina sveta pred kritiko Boža Škerlja, *Jutro*, 10. nov. 1932).
- Predzgodovinska naselbina na Vačah odkrita. – *Glasilo Kranjsko slovenske katoliške jednote* (Cleveland) 18, 1932, št. 42 (18.10.), str. 3.
- Průvodce sbírkami Národního Muzea v Praze. Sbírký v hlavní budově Národního muzea v Praze II. Praha 1932. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 13, 1932, str. 99.
- Museum der Stadt Villach. Abteilung I. Rathaus: Führer durch die Abt. I., II. und III. Zusammengestellt von Ing. Jaromir Anderle. Villach: Museumverein, 1929. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 13, 1932, št. 1–2, str. 99–100.
- Umetnostna razstava pri A. Kosu. – *Slovenec* 60, 1932, št. 1, str. 6. (Razstava slovenskih umetnikov v trgovini z umetninami Antona Kosa v Ljubljani).
- Po slovenskem Korotanu. – *Slovenec* 60, 1932, št. 71 (26. 3.), str. 14. (Podpis: Ro.) (Avtorja razrešil Vilko Novak).
- Ivan Meštrovič, razstava v Zagrebu. – *Slovenec* 60, 1932, (6. 5.).
- Predzgodovinska naselbina na Vačah odkrita. – *Slovenec* 60, 1932, št. 199 (1. 9.), str. 3.
- Slovenski umetnik med Hrvati. Miha Maleš o svojem novem delu. – *Slovenec* 60, 1932, št. 289, str. 3. (Podpis: -lr.). (Maleševe slike na steklu v cerkvi v Vočinu).

1933

- Poročilo arheološkega oddelka Narodnega muzeja v Ljubljani za leta 1931–1933. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 14, 1933, št. 1–4, str. 28–51 : ilustr. (Tudi separat).
- Človek in čas. – V: *Krog : zbornik umetnosti in razprav*, Ljubljana, 1933, str. 7–32.
- K novemu stavbarstvu. – V: *Krog : zbornik umetnosti in razprav*, Ljubljana, 1933, str. 145–153. (O sodobni arhitekturi pri Slovencih).
- Več alpinizma. – *Planinski vestnik* 34, 1933, št. 6–7, str. 228–232. (S portretom avtorja).
- Rimske najdbe v Ljubljani. – *Slovenec* 61, 1933, št. 57 (9. 3.), str. 4.
- Razstava Matije Jame. – *Slovenec* 61, 1933, št. 67 (21. 3.), str. 4.
- Razstava F. Vesela. – *Slovenec* 61, 1933, št. 136 (17. 6.), str. 4. (Podpis: R.L.).
- Razstava Mihe Maleša v Mariboru. – *Slovenec* 61, 1933, (21. 6.).

- »Trojica«. Lojze Dolinar, G.A. Kos in France Pavlovec. – *Slovenec* 61, 1933, (28. 6.).
 Oblikovci prvič v Ljubljani. – *Slovenec* 61, 1933, št. 145 (28. 6.), str. 7. (Podpis: R.L.).
 Slovenska cerkev. – *Slovenec* 61, 1933, št. 204 (8. 6.), str. 5. (Razstava slovenske cerkve in
 slovenske Madone z razstavo nabožnih podobnic na jesenskem velesejmu, Ljubljana 1933).
 Slovenske Madone. – *Slovenec* 61, 1933, št. 205 (9. 6.), str. 4. (Razstava slovenske cerkve in
 slovenske Madone z razstavo nabožnih podobnic na jesenskem velesejmu, Ljubljana 1933).
 Umetniška razstava v Jakopičevem paviljonu. – *Slovenec* 61, 1933, št. 210, str. 4.
 Razstava zagrebške Trojice. – *Slovenec* 61, 1933, št. 294, str. 3–4.
 Uvod. – V: *Slovenska sodobna lirika / izbral in uredil Anton Vodnik*. Ljubljana, 1933,
 str. V–LII.

1934

- Razstava Mihe Maleša v Mariboru. – *Arhitektura* 1934, št. 5, str. 79–80.
 France Stelè. Monumenta artis slovenicae. Ljubljana: Akademsko založba, 1934. 1. in 2.
 snopič. – *Čas* 29, 1934–35, str. 138–139. (Podpis: R.L.).
 Josip Vidmar: Oton Župančič. Kritična portretna študija. Ljubljana, 1934. – *Čas* 29,
 1934/35, str. 253–256.
 Ornamenti noriško-panonske kamnoseške industrije. – *Časopis za zgodovino in narodopisje*
 29, 1934, št. 3–4, str. 99–147 : pril. : ilustr. (Abstrakt v nemščini, str. 143–147).
 Predzgodovina Slovenije, posebej Kranjske, v luči zbirke Mecklenburg. – *Glasnik Muzejskega*
društva za Slovenijo 15, 1934, št. 1–4, str. 5–91, pril. : ilustr. (Povzetek v nemščini).
 (Tudi separat).
 France Stelè. Celjski strop. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 15, 1934, št. 1–4,
 str. 82.
 France Stelè. Cerkvono slikarstvo. Ob njegovih problemih, načelih in zgodovini. Celje:
 Družba sv. Mohorja, 1934. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 15, 1934, št.
 1–4, str. 122–123.
 Več alpinizma. – *Planinski vestnik* 34, 1934, št. 7, str. 206–209.
 Golobič vrnil referat o Jakcu. – *Slovenec* 62, 1934, (5. 3.).
 Slikar Božidar Jakac, ob njegovi razstavi v Jakopičevem paviljonu. – *Slovenec* 62, 1934,
 št. 55 (7. 3.), str. 4.
 Umetnost otroka. – *Slovenec* 62, 1934, št. 66 (21. 3.), str. 4. (Opis razstave, kjer je prikazan
 razvoj istega otroka od 2–7 leta starosti v risbah, Ljubljana 1934).
 Nova dela M. Jame. – *Slovenec* 62, 1934, št. 79 (8. 4.), str. 4.
 Hrvatska umetnost 1830–1860. – *Slovenec* 62, 1934, št. 85 (14. 4.), str. 4. (Retrospektivna
 umetnost v Zagrebu).
 Hrvatska umetnost od leta 1860 do 1890. – *Slovenec* 62, 1934, št. 122, str. 9. (Druga
 retrospektivna razstava v Zagrebu).
 Razstava Toneta Kralja. – *Slovenec* 62, 1934, št. 127 (7. 6.), str. 7.
 Stephan Poglayen-Neuwall, Biografska notica. – *Slovenec* 62, 1934, (24. 7.).
 Slovenec o Poglayenu. – *Slovenec* 62, 1934, (1. 8.).
 Hrvatska umetnost od 1880 do 1890. – *Slovenec* 62, 1934, št. 143, str. 7. (Tretja
 retrospektivna razstava v Zagrebu).
 Krajina v slovenskem slikarstvu. – *Slovenec* 62, 1934, št. 202 (6. 9.), str. 4–5. (Podpis:
 R.L.). (Umetnostna razstava na velesejmu, Ljubljana 1934).
 Problemi slovenske arhitekture. – *Slovenec* 62, 1934, št. 206, str. 4. (Podpis: R.L.).

- (Umetnostna razstava na velesejmu, Ljubljana 1934).
 Camille Corot. – *Slovenec* 62, 1934, št. 250 (3. 11.), str. 4.
 Umetnost v Švici. – *Slovenec* 62, 1934, št. 259 (14. 11.), str. 5.
 Razstava »Brazde« v Jakopičevem paviljonu. – *Slovenec* 62, 1934, št. 264, str. 4. (Razstava mariborskega umetniškega kluba »Brazda« v Ljubljani).
 Arnold Böcklin, Ferdinand Hodler in Cuno Amiet. – *Slovenec* 62, 1934, št. 277 (6. 12.), str. 4–5.
 Razstava Štefana Bakoviča. – *Slovenec* 62, 1934, št. 278 (7. 12.), str. 4. (Podpis: R.L.).

1935

- Šesto študijsko potovanje nemških in podonavskih arheologov od 3. do 13. septembra t.l. – *Čas* 30, 1935–36, str. 60–63. (Potovanje po Sloveniji v letu 1935).
 France Stelè: Monumenta artis slovenicae, I. Srednjeveško stensko slikarstvo. Akademsko slikarstvo. Ljubljana: Akademsko založba, 1935. – *Čas* 30, 1935–36, str. 221–226.
 Prevodi iz Horacija in naš poetični jezik. – *Čas* 30, 1935–36, str. 289–302. (O prevodih: Kviz Horacij Flak: Izbor iz satir in pisem. Prevedla Amat Škerlj in Anton Sovrè, Ljubljana 1935; Pismo o pesništvu, prevedel A. Sovrè). (Tudi separat).
 Steklena čaša iz Črnelega. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 16, 1935, št. 3–4, str. 97–105 : ilustr. [+ 2 tabli]. (Črnelo pri Stični oz. Ivančni Gorici).
 Nove rimske najdbe iz Ljubljanice. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 16, 1935, št. 3–4, str. 127–129 : ilustr.
 Šesto študijsko potovanje nemških in podonavskih arheologov. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 16, 1935, št. 3–4, str. 130–131.
 Alföldi, András, Bibliographia Pannonica, Pécs 1935. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 16, 1935, št. 3–4, str. 138.
 S. Brodar, Črteži na paleolitskih artefaktih iz Potočke zijalke na Olševi. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 16, 1935, št. 3–4, str. 138. (P.o. iz *Etnologa* 8, 1935)
Koncertni program APZ v Ljubljani, dir. Frane Marolt, 1935. Slovenska narodna pesem.
 Koncertni uvodnik napisali Boris Orel, B. Vodušek, Fr. Marolt, Iz. Cankar, R. Ložar, Anton Skubic. Ljubljana (1935). [Slovenska narodna pesem, str. 13–17, R. Ložar].
 O zgodovinskih slikah za banovinsko palačo. – V: *Kronika slovenskih mest* 2, 1935.
 Jan in Elsa Oltjen. – *Slovenec* 63, 1935, št. 19 (23. 1.), str. 4. (Razstava v Ljubljani).
 Razstava Matije Jama. – *Slovenec* 63, 1935, št. 66 (20. 3.), str. 4. (Podpis: R.L.).
 Solnčni Jadran v slikah. – *Slovenec* 63, 1935, št. 95, str. 4. (Podpis: R.L.). (Razstava slik Ipolita Majkovskega v Ljubljani).
 Magolič Srečko. – *Slovenec* 63, 1935, (9. 5.).
 Kralj Tone. – *Slovenec* 63, 1935, (11. 5.).
 Razstava Mihe Maleša. – *Slovenec*, 63, 1935, št. 119 (25. 5.), str. 4. (Podpis: R.L.). (O mapi »Golnik«).
 Van Eyck, brata. Gentski oltar. – *Slovenec* 63, 1935, (1. 6.).
 Ob spomladanski razstavi slovenskih umetnikov. – *Slovenec* 63, 1935, št. 131 (8. 6.), str. 7. (Podpis: R.L.).
 Slikarji in kiparji na spomladanski razstavi. – *Slovenec* 63, 1935, št. 137, str. 4; št. 138, str. 4–5. (Podpis: R.L.).
 Izkopavanja na Gradišču pri Cerknici. – *Slovenec* 63, 1935, št. 194 (25. 8.), str. 14 : ilustr.
 Sternenov strop pri frančiškanih. – *Slovenec* 63, 1935, št. 225 (1. 9.), str. 4–5. (V Ljubljani).

- Umetnost v inozemstvu. – *Slovenec* 63, 1935, št. 239, str. 5.
 Slovníkova razstava v Št. Vidu. – *Slovenec* 63, 1935, št. 244 (23. 10.), str. 5.
 Še o risbah Nore Lavrinove. – *Slovenec* 63, 1935, št. 245 (24. 10.), str. 5.
 Razstava Franceta Kralja. – *Slovenec* 63, 1935, št. 249 (29. 10.), str. 5.
 Razstava Caucigovih risb v Narodni galeriji. – *Slovenec* 63, 1935, št. 275, str. 5. (Franc Kavčič).
 Razstava Luigi in Tanna Kasimir. – *Slovenec* 63, 1935, št. 279 (24. 11.), str. 5. (V Ljubljani).
 Kipar France Gorše. – *Slovenec* 63, 1935, (1. 12.).
 Bakovič. – *Slovenec* 63, 1935, (7. 12.).
 Od Van Eycka do Brueghela. – *Slovenec* 63, 1935, (19. 12.).
 Pečnik Jernej, starinokop. – V: *Slovenski biografski leksikon* 2, 1933–1952, zv. 6 (1935), str. 276–278.
 Poznoantična portretna glava iz Emone. – *Zbornik za umetnostno zgodovino* 13, 1935, št. 1–4, str. 75–83, pril. [1 tabla] : ilustr. (Tudi separat).

1936

- Pavel Golia, Pesmi. Ljubljana: Akademsko založba, 1936. – *Čas* 31, 1936/37, str. 261–262.
 Jože Karlovšek: Slovenski ornament. Ljudski in obrtniški izdelki, Ljubljana: Udruženje diplomiranih tehnikov, 1937. – *Čas* 31, 1936/37, str. 352–353. (Podpis: R.L.).
 Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo 1–16, Ljubljana, 1919–1935. – *Jugoslovanski istorijski časopis* 2, 1936, št. 1–4, str. 340–348.
 Slovenske planine v risbi in sliki. – *Planinski vestnik* 36, 1936, št. 7–9, str. 193–228 : ilustr. (Pri slovenskih slikarjih). (Tudi separat).
 Ob 50 letnici Izidorja Cankarja, Vojeslava Molčeta in Franceta Stelčeta. – (Radijski program; 20. 4. 1936).
 Mojster Naumburškega portala. – *Slovenec* 64, 1936, (3. 1.).
 Tuji mojstri po naše. – *Slovenec* 64, 1936, št. 15 (19. 1.), str. 8. (Kopije tujih mojstrov).
 Tristoletnica smrti velikega risarja (Callot v zbirki g. P. Wintra). – *Slovenec* 64, 1936, št. 18 (24. 1.), str. 5.
 Sodobna bolgarska grafika. – *Slovenec*, 64, 1936, št. 46 (25. 2.), str. 5. (Razstava v Ljubljani).
 Umetnost lesoreza. – *Slovenec* 64, 1936, št. 52, str. 5. (Podpis: R.L.). (Ocena knjige: Miha Maleš: Sence ali knjiga lesorezov in linorezov).
 Paleolitik v Jugoslaviji. – *Slovenec* 64, 1936, št. 61 (13. 3.), str. 5.
 Slikarska razstava Petra Žmitka. – *Slovenec* 64, 1936, št. 65 (18. 3.), str. 5.
 Matija Jama. – *Slovenec* 64, 1936, št. 83 (9. 4.), str. 5. (O razstavi v Ljubljani).
 Sodobna evropska upodabljajoča umetnost. – *Slovenec* 64, 1936, št. 90 (19. 4.), str. 9.
 Zgodovinske najdbe v dolini Krke. – *Slovenec* 64, 1936, št. 115 (20. 5.), str. 3.
 Moderno francosko slikarstvo v Beogradu. – *Slovenec* 64, 1936, št. 141 (1. 6.), str. 7.
 Razstava bratov Vidmarjev. – *Slovenec* 64, 1936, št. 131 (10. 6.), str. 5. (Podpis: R.L.).
 Ferdo Vesel. – *Slovenec* 64, 1936, (17. 6.).
 Velésejmska razstava v Narodnem muzeju. – *Slovenec* 64, 1936, (21. 7.).
 Razstava Paula Cézannea v Parizu. – *Slovenec* 64, 1936, št. 172, str. 5. (Podpis: R.L.).
 Nova odkritja v Atenah. – *Slovenec* 64, 1936, št. 176 (4. 8.), str. 5. (Podpis: R.L.). (Avtorja razrešil Gustav Strniša).
 Izkopavanje gomile v Grižah pri Stični. – *Slovenec* 64, (26. 9.).
 Rimske starine v Stični. – *Slovenec* 64, 1936, št. 234a (11. 10.), str. 5 : ilustr. (V samostanu).

- Lojze Dolinar, G.A. Kos in France Pavlovec. – *Slovenec* 64, 1936, (17. 10.).
 Mladi. – *Slovenec* 64, 1936, (8. 11.).
 Razstava Franceta Kralja. – *Slovenec* 64, 1936, št. 205 (8. 9.), str. 7.
 Občinstvo in umetniška razstava. – *Slovenec* 64, 1936, št. 234, str. 9.
 Razstava G.A. Kos – Maleš – Gorše in Slaviček. – *Slovenec* 64, 1936, št. 239 (17.10.), str. 5.
 Naši mladi slikarji in kiparji. – *Slovenec* 64, 1936, št. 258 (8.11.), str. 9.
 Konec umetnostne kritike v Nemčiji. – *Slovenec* 64, 1936, št. 278, str. 5.
 Umetnina in stil. – *Slovenec* 64, 1936, št. 281, str. 9.
 Josef Goebbels o kritiki. *Slovenec* 64, 1936, (3. 12.).
 Jakčev ciklus iz Norveške. – *Slovenec*, 64, 1936, št. 287 (15. 12.), str. 5. (Podpis: R.L.).
 Beseda o umetnosti in »Umetnosti«. – *Umetnost* 1, 1936/37, št. 1, str. 1–7. (Podpis: Ro.).
 (Izšlo v drugi izdaji št. 1).
 Samogovor ob Sikstini. – *Umetnost* 1, 1936/37, št. 1, str. 6–12. (Izšlo v drugi izdaji št. 1.).
 Slovenska umetnostna zgodovina. – *Zbornik za umetnostno zgodovino* 14, 1936/37, št. 1–4, str. 19–35. (Tudi separat).
 Msgr. Viktor Steska ob sedemdesetletnici. – *Zbornik za umetnostno zgodovino* 14, 1936/37, št. 1–4, str. 35–39.
 Ob razstavi bratov Šubicev. – *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 14, 1936/37, št. 1–4, str. 41–48.
 Razstava v Muzeju kneza Pavla v Beogradu. – *Zbornik za umetnostno zgodovino* 14, 1936/37, št. 1–4, str. 49–50. (Podpis: R.L.).
 Sto let hrvatske umetnosti. – *Zbornik za umetnostno zgodovino* 14, 1936/37, št. 1–4, str. 50. (Podpis: R.L.).
 Umetnostno zgodovinsko društvo, 27. II. 1934 – 2. 4. 1937. – *Zbornik za umetnostno zgodovino* 14, 1936/37, št. 1–4, str. 51–53. (Avtor naveden v kazalu letnika).
 Umetnički pregled. – *Zbornik za umetnostno zgodovino* 14, 1936/37, št. 1–4, str. 84–85. (Podpis: R.L.) (Poročilo o št. 1–2 beograjskega časopisa).

1937

- Šubic, Janez. Janez in Jurij Šubic : [katalog razstave], Ljubljana – november 1937, Narodna galerija, Jakopičev paviljon / [katalog Rajko Ložar ; foto Narodna galerija]. – Ljubljana : [Narodna galerija, 1937]. – 44 str., [16] str. pril. : ilustr.*
Prešeren, Francè: Sonetni vévec (izvirni linorezi Mihe Maleša ; [uvod napisal] Rajko Ložar]. – Bibliofilska izd. – V Ljubljani : Bibliofilska založba, 1937. – 70 str. : ilustr. 180 numeriranih izv.
 Grobovi iz rimske dobe na Bledu. – *Cerkev in dom* 7, 1937, št. 7, str. 25–27.
 France Stelè: Cerkevno slikarstvo med Slovenci. 1. Srednji vek. Celje: Družba sv. Mohorja, 1937. – *Čas* 32, 1937/38, str. 153–155. (Podpis: R.L.).
 Situla iz Griž pri Stični. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 18, 1937, št. 1–2, str. 1–16 : ilustr. [+ 2 tabli].
 Rimska ogrevalna naprava na Trojanah (Statio Atrans). – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 18, 1937, št. 1–2, str. 54–57.
 Predzgodovinske in antične starine iz Slovenije v inozemskem slovstvu. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 18, 1937, št. 1–2, str. 57–58 : ilustr.
 Predzgodovinska umetnina z Gore pri Šmarju in njena potvorba. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 18, 1937, št. 1–2, str. 58–59.

- Dr. Rudolf Andrejka: Trgovska zgodovina Šelenburgove ulice v Ljubljani. Posebni odtis iz Trgovski tovariš 1937. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 18, 1937, št. 1–2, str. 69.
- Bronasti oklep z Vrhpolja pri Stični. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 18, 1937, št. 3–4, str. 73–96 : ilustr. [+ 2 tabli]. (Tudi separat).
- Dve najdbi iz staroslovenske dobe. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 18, 1937, št. 3–4, str. 135–137 : ilustr.
- Jugoslovenski istorijski časopis. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 18, 1937, št. 71–72. (Tudi o pomenu časopisa in o prvih dveh letnikih).
- Zbornik za umetnostno zgodovino v Ljubljani. – *Jugoslovenski istorijski časopis* 3, 1937, 1–4, str. 536–544. (Prikaz letnikov 1, 1921–12, 1933).
- Slovenska upodabljaljoča umetnost v letu 1936. – *Slovenec* 65, 1937, št. 4 (6. 1.), str. 6.
- Miha Maleš. – *Slovenec* 65, 1937, (22. 1.). (Opomba o Malešu v *Die Weltkunst*).
- Tintoretto Jacopo. – *Slovenec* 65, 1937, (23. 1.).
- Slovenska arhitektura v letu 1936. – *Slovenec* 65, 1937, št. 25 (31. 1.), str. 9.
- Še enkrat Tintoretto sv. Miklavž. – *Slovenec* 65, 1937, št. 28 (4. 2.), str. 5. (V Novem mestu).
- Restavracijsko delo v Sikstinski kapeli. – *Slovenec* 65, 1937, št. 35 (12. 2.), str. 5.
- Frankaliski. – *Slovenec* 65, 1937, (2. 4.).
- Plesna umetnost Mlakarjev. – *Slovenec* 65, 1937, št. 82, str. 9. (Podpis: R.L.). (Avtorja razrešil Gustav Strniša).
- Arhitekt Juraj Neidhardt. – *Slovenec* 65, 1937, št. 85, str. 5. (Podpis: R.L.). (Avtorja razrešil Gustav Strniša).
- Grünwald Mathias. – *Slovenec* 65, 1937, (15. 4.).
- Lutke pri Klemenčiču. – *Slovenec* 65, 1937, (24. 4.).
- Druga pomladanska razstava Društva slovenskih likovnih umetnikov. – *Slovenec* 65, 1937, št. 105 (11. 5.), str. 5; št. 106 (12. 5.), str. 5. (Podpis: R.L.).
- Turinska razstava. – *Slovenec* 65, 1937, št. (26. 5.).
- Razstava A. Černigoja. – *Slovenec* 65, 1937, št. 232, str. 5. (Podpis: R.L.).
- Janez in Jurij Šubic. – *Slovenec*, 65, 1937, št. 262, str. 9. (K razstavi v Narodni galeriji in v Jakopičevem paviljonu).
- Odkod ime Vasserleonburg? – *Slovenec* 65, 1937, (29. 10.).
- Dvoje podob. – *Umetnost* 2, 1937–38, št. 7–8, str. 116–120. (Janez Šubic, Pismo; Jurij Šubic: Pred lovom).
- Ob razstavi bratov Šubičev. – *Zbornik za umetnostno zgodovino* 14, 1937, str. 41–48.

1938

- Kipar France Gorše.* – Ljubljana : Bibliofilska založba, 1938. 65 str. : ilustr.
- III. [Treća] izložba trojice ljubljanskih umetnika. Gojmir Anton Kos, slikar – Miha Maleš, slikar – France Gorše, vajar : Umetnički paviljon, Beograd, 16. do 26. oktobra 1938. Beograd : Udruženje prijatelja umetnosti, 1938. – [16] str. : ilustr.
- Dela Otona Župančiča, IV. Članki, govori, ocene, eseji. Ljubljana: Akademsko založba, 1938. – *Čas* 33, 1938/39, str. 220–221. (Podpis: R.L.).
- Jože Cvelbar: Izbrano delo. Uredil Francè Koblar. Celje: Družba sv. Mohorja, 1938. – *Čas* 33, 1938/39, str. 285–287. (Podpis: R.L.).
- Zgodovina mesta Kranja. S sodelovanjem W. Schmida in Fr. Steleta spisal Josip Žontar. Ljubljana: Muzejsko društvo za Slovenijo, 1939. – *Čas* 33, 1938/39, str. 337–338.

(Podpis: R.L.).

- France Stelè: Monumenta Artis Slovenicae, II. Slikarstvo baroka in romantike. Ljubljana: Akademsko založba, 1938. – *Čas* 33, 1938/39, str. 338–339. (Podpis: R.L.).
- Bronasti kipec gladiatorja z Mirja. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 19, 1938, št. 1–2, str. 74–75 : ilustr.
- France Stelè: Monumenta artis slovenicae. I. Srednjeveško stensko slikarstvo. Ljubljana: Akademsko založba, 1935. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 19, 1938, str. 81–82.
- Rimska najdba iz Polhovega Gradca. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 19, 1938, št. 3–4, str. 85–108 : ilustr. (Tudi separat).
- J. Klemenc: Archaeologische Karte von Jugoslawien, Blatt Zagreb, Beograd, 1938. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 19, 1938, št. 3–4, str. 161.
- Slovenska fotografija. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 19, 1938, str. 168.
- Ilirske gomile v Kranju. – *Slovenec* 66, 1938, (10. 4.).
- Matija Jama. – *Slovenec* 66, 1938, (10. 4.).
- Razstava v Mariboru. – *Slovenec* 66, 1938, (29. 5.).
- Še ob umetniški razstavi v Mariboru. – *Slovenec* 66, 1938, št. 135 (15. 6.), str. 5.
- Balduin Saria, B., Pozorište u Stobima. – *Slovenec* 66, 1938, št. 151 (5. 7.), str. 5.
- Ajdovska jama pri Krškem: uspešna izkopavanja pod vodstvom dr. Rajka Ložarja. – *Slovenec* 66, 1938, št. 160 (15. 7.), str. 3 : ilustr.
- [O pripravah za ustanovitev Akademije upodablajočih umetnosti v Ljubljani.]. – *Slovenec* 66, 1938, št. 290, str. 9.
- Umèni na Slovensku odkaz zemè a lidu. Soubor dokumentù. Red. Karel Šourek. Praha 1938. – *Umetnost* 3, 1938–1939, str. 140–144.
- Slikar Jožef Petkovšek. – *Umetnost* 3, 1938/39, št. 1–2, str. 1–18 : ilustr.
- Kipar France Gorše. – *Umetnost* 3, 1938/39, št. 3–4, str. 49–68 : ilustr. (Avtor naveden v kazalu).
- Slikar Gajmir Anton Kos. – *Umetnost* 3, 1938/39, št. 5–6, str. 97–123 : ilustr. (Tudi separat).
- Narodna galerija. – *Zbornik za umetnostno zgodovino* 15, 1938, št. 1–4, str. 81–94.
- Naš Jadran. Prirodne lepote in umetnost. Uredili Fiskovič Cvito, Magjer Drago, Parać Vjekoslav, Uvodić Angejo. Split, 1938. – *Zbornik za umetnostno zgodovino* 15, 1938, št. 1–4, str. 107.
- Dolenjska. Ljubljana: izdala in založila tiskarna Merkur, 1938. – *Zbornik za umetnostno zgodovino* 15, 1938, str. 112.

1939

- Rimsko mesto Emona. – *Ameriška domovina* (Cleveland) 42, 1939, št. 156 (7. 7.), str. 3; št. 159 (11. 7.), str. 3.
- France Mesesnel: Janez in Jurij Šubic. Ljubljana, Založba Grohar, knjižnica Narodne galerije, 3, 1939. – *Čas* 34, 1939/40, str. 158–160.
- »Mali kruhek« v Škofji Loki in okolici. – *Etnolog* 10–11, 1937–39 (1939) [Županičev zbornik], str. [169]–197 : ilustr. (Tudi separat).
- Staroslovansko in srednjeveško lončarstvo v Sloveniji. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 20, 1939, str. 180–225 [+ 8 tabel] : ilustr. (Tudi separat).
- Nova odkritja v Kranju: žara iz novega grobišča – najdba iz leta 1914. – *Jutro* 20, 1939, št. 91 (20. 4.), str. 3.

- Nova ilirska grobišča v Kranju: domneva o veliki naselbini Ilirov je s tem potrjena. – *Jutro* 1939, št. 196 (24. 8.), str. 3.
- Zgodovina Slovencev in naša upodabljaljoča umetnost. – *Kronika slovenskih mest* 6, 1939, št. 2, str. 28–37 : ilustr.
- Gojmir Anton Kos. – *Slovenec* 67, 1939, (2. 1.).
- Natečaj zgodovinskih slik za bansko palačo v Ljubljani. – *Slovenec* 67, 1939, št. 42, str. 9.
- Rimski napisi na Slovenskem. – *Slovenec* 67, 1939, št. 75 (31. 3.), str. 8. (Splošno in o knjigi: *Antike Inschriften aus Jugoslawien*, 1, 1938).
- Starinske najdbe v Kranju: več kot 2500 let star grob odkrit. – *Slovenec* 67, 1939, št. 87 (16. 4.), str. 3.
- Rimsko mesto Emona. – *Slovenec* 67, 1939, št. 125 (3. 6.), str. 6 : ilustr.
- Miha Maleš. – *Slovenec* 67, 1939, (18. 9.).
- Machov »Maj« v slovenski bibliofilski izdaji. Karel Hynek Mácha: Maj. Poslovenil Tine Debeljak. Ilustriral in opremil Miha Maleš. Ljubljana, Bibliofilska založba. – *Slovenec* 67, 1939, št. 238, str. 8.
- Podobe Mihe Maleša. – *Umetnost* 4, 1939/40, št. 7, str. 195–215, 216, 218 [+ 1 tabla]. (Tudi separat, [26] str. : ilustr., kot priloga *Umetnosti* 1940, št. 7).
- Ob drobni plastiki Franceta Goršeta. – *Umetnost* 4, 1939/40, št. 8, str. 235–246. (Tudi separat, [12] str.).

1940

- V: *Mostra del gruppo d'artisti Jugoslavi = Razstava skupine jugoslovanskih umetnikov : "Casa d'artisti" ...* [etc.], (Milano), [?1940]. – [16] str., pril. : ilustr. ; 24 cm. (Razstavljajo Miha Maleš, France Gorše, Božidar Jakac, Ivan Kos, Tone Kralj, Maksim Sedej).
- Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo. – *Jugoslovanski historični časopis* (Beograd), (1939), 5. 6. 1940. (Pregled vsebine 20 letnikov po temah)
- Izkopavanje rimskodobnih gobov v Zgornjem Globodolu pri Mirni na Dolenjskem. – *Slovenec* 68, 1940.
- Gregor Perušek. – *Umetnost* 5, 1940/41, št. 1, str. 14–15.
- Slikar Maksim Sedej. – *Umetnost* 5, 1940/41, št. 4–5, str. 104–121 : ilustr
- Mojstri slovenskega impresionizma. – *Umetnost* 5, 194), št. 7–9, str. 163–177 : ilustr. (Tudi separat).
- Ostanki bronaste konjske statue s Trojan: prispevek k poznavanju monumentalne rimske bronaste plastike. – *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva* (Zagreb) n. s. 18/21 (Serta Hoffillieriana), 1937–40 (1940), str. 353–367 : ilustr. (Tudi separat).
- Slovenska umetnostna zgodovina. – *Zbornik za umetnostno zgodovino* 16, 1939–40, št. 1–4, str. 19–33.
- Lev s Starega grada pri Kostanjevici. – *Zbornik za umetnostno zgodovino* 16, 1939–40, št. 1–4, str. 62–75 : ilustr. (O kipu leva pred Narodnim muzejem v Ljubljani, ki so ga prenesli s Starega grada v Podbočju). (Tudi separat, [14] str.).
- Sv. Križ pri Moravčah. Križevska vas. – *Zbornik za umetnostno zgodovino* 16, 1939–40, št. 1–4, str. 104–107.

1941

- Stavbe na kolih in keramika zvončastih čaš. – *Čas* 35, 1941, št. 5–6, str. 175–194. (Tudi

- separat, 20 str.).
- Študije o ljubljanski keramiki. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 22, 1941, št. 1–2, str. 1–35 : ilustr. (Tudi separat, 35 str.).
- Neolitske stanovanjske jame na Vinomeru: začasno poročilo. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 22, 1941, št. I, str. 125–132 : ilustr.
- Corpus Vasorum Antiquorum. Yougoslavie. Union Académique Internationale. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 22, 1941, št. 1–2, str. 78–79.
- Pal von Patay: Frühbronzezeitliche Kulturen in Ungarn, Budapest, 1938, (Dissertationes Pannonicae, Ser. II, 13). – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 22, 1941, št. 1–2, str. 79–80.
- Sandor Gallus et Tibor Horváth: Un peuple cavalier préscythique en Hongrie, Budapest, 1939, (Dissertationes Pannonicae, II, 9). – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 22, 1941, št. 1–2, str. 80–81.
- Aladár Radnóti: Die römischen Bronzegefäße von Pannonien, Budapest, 1938, (Dissertationes Pannonicae, II, 6). – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 22, 1941, št. 1–2, str. 81.
- Ilona Kovrig: A császárkori fibulák főformái Pannoniában. (Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien). Budapest, 1937, (Dissertationes Pannonicae, II, 4). – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 22, 1941, št. 1–2, str. 81.
- Zasave v starem veku. – *Planinski vestnik* 41, 1941, št. 7–8, str. 138–144 : ilustr.
- Zanimive arheološke najdbe v Novem mestu. – *Slovenec* 69, 1941, št. 133 (8. 6.), str. 3.
- Izkopavanja na Stadionu v Kandiji pri Novem mestu. – *Slovenec* 69, 1941.
- Razvoj in problemi arheološke vede v Sloveniji. – *Zbornik za umetnostno zgodovino* 17, 1941, str. 107–148. (Tudi separat, 42 str.).

1942

- Pietro Scotti, *Etnologia*. Milano: Hoepli, 1941. – *Etnolog* 14, 1942, str. [115]–117.
- Ob desetletnici smrti dr. Stanka Vurnika. – *Etnolog* 14, 1942, str. 120.
- Stratigrafija in kronologija stavb na kolih pri Studencu. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 23, 1942, št. 1–4, str. 85–94. (Studenec pri Igu). (Tudi separat).
- Mojstri slovenskega impresionizma. – *Umetnost* 6, 1941/42. (Tudi separat).
- Umetnostno-zgodovinsko društvo. – *Zbornik za umetnostno zgodovino* 18, 1942, št. 1–2, str. 86–99. (Avtor ugotovljen v NUK).

1943

- Prazgodovinske osnove slovenskega narodopisja : (prispevek k poglavju Etnografija in prazgodovina). – *Etnolog* 15, 1942 (1943), str. 70–88.
- Šila in bodala iz stavb na kolih na Barju. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 24, 1943, št. 1–2, str. 62–76 : ilustr.
- S krampom in lopato. – *Obisk* 4, 1943, št. 1–3, str. 19–22 : ilustr.

1944

- Narodopisje Slovencev*. Del 1. Ljubljana : Klas, 1944. 349 str. : ilustr. (S sodelovanjem dr. Antona Breznika, Borisa Orla, dr. Franca Kotnika in dr. Sergija Vilfana priredil Rajko Ložar). (Klas : znanstvena knjižnica ; 1).
- Predgovor. – V: *Narodopisje Slovencev I*, 1944, str. [5].

Narodopisje, njegovo bistvo, naloge in pomen. – V: *Narodopisje Slovencev 1*, 1944, str. 7–20.
 Naselje in zemljišče. – V: *Narodopisje Slovencev 1*, 1944, str. 53–61.
 Kmečki dom in kmečka hiša. – V: *Narodopisje Slovencev 1*, 1944, str. 62–97 : ilustr.
 Pridobivanje hrane in gospodarstvo. – V: *Narodopisje Slovencev 1*, 1944, str. 98–191 : ilustr.
 Ljudska hrana. – V: *Narodopisje Slovencev., 1*, 1944, str. 192–210 : ilustr.
 Kruh. – V: *Zbornik Zimske pomoči*, Ljubljana, 1944, str. 496–498.

1945

»Hiša« ali sprejemnica : nekaj misli o obnavljanju kmečkih domačij. – *Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1945*, str. 93–100 : ilustr. (Tudi separat, 7 str.).
 Ljudska kurjava in razsvetljava. – *Etnolog* 17, 1944 (1945), str. 108–110. (Tudi separat).
 Kotnik Franc, Slovenske starosvetnosti, Ljubljana, 1943. – *Etnolog* 17, 1944 (1945), str. 125–128.
 Jos. Wester: Iz domovine in tujine, Ljubljana, 1944. – *Etnolog* 17, 1944 (1945), str. 146–147.
 Fr. Kotnik, Misijonar Jernej Mózgan: življenjepis, Ljubljana, 1943. – *Etnolog* 17, 1944 (1945), str. 149–150.
 Dr. Franc Jaklič, Apostolski provikar Ignacij Knoblehar in njegovi misijonski sodelavci v Osrednji Afriki, Ljubljana, 1943. – *Etnolog* 17, 1944 (1945), str. 150–151.
 Zdenko Vinski, Die südslavische Grossfamilie in ihre Beziehung zum asiatischen Grossraum, Zagreb, 1938. – *Etnolog* 17, 1944 (1945), str. 151.
 Dr. Zdenko Vinski, Uz problematiku starog Irana i Kavkaza s osvrtom na podrijetlo Anta i Bijelih Hrvata, Zagreb, 1940. – *Etnolog* 17, 1944 (1945), str. 152.

1949

Ure. – *Koroška kronika* (Celovec) 1, 1949, št. 52 (30. 12.), str. 4.
 Izgubil sem prijatelja. – *Koroška kronika* (Celovec), [1949]. (Tudi v *Zarja* (Chicago)).
 Osojščica. – *Koroška kronika* (Celovec) 1, 1949, št. 40 (7. 10.), str. 8.
 Artisti Jugoslavi a Milano. – *L'Ambrosiano* (Milano), 1949, (4. 4.).

1950

Gotske slikarije na Bistrici ob Zilji. – *Koroška kronika* (Celovec), 1950, (13. 1.), str. 6.
 Kaj angelci pojo? Tolmačenje gotskih fresk v cerkvi sv. Martina na Bistrici ob Zilji. – *Koroška kronika* (Celovec), 1950, št. 4 (17. 1.), str. 4.
 Marija na Zilji. – *Naš tednik – kronika* (Celovec) 2, 1950.
 Ljubelj. – *Naš tednik – kronika* (Celovec) 2, 1950, št. 39, (27. 9.), str. 3.
 Prenovitev cerkve pri Mariji v Zilji. – *Koroška kronika* (Celovec), 1950.

1951

Še neobjavljena Prešernova podoba. – *Naš tednik – kronika* (Celovec) 3, 1951, št. 12 (21. 3.), str. 3–4.
 Razstava del Marka Pernharta. – *Naš tednik – kronika* (Celovec) 3, 1951, št. 14, (4. 4.), str. 3–4.
 Furlanski umetniki v Künstlerhaus-u. – *Naš tednik – kronika* (Celovec) 3, 1951, št. 25 (20. 6.), str. 4.
 Zgodovinski paberki iz okolice Škocjana v Podjuni. – *Naš tednik – kronika* (Celovec) 3, 1951, št. 31 (1. 8.), str. 3; št. 32 (8. 8.), str. 3; št. 33 (15. 8.), str. 3.

- Ob razstavi paramentov v Št. Rupertu. – *Naš tednik – kronika* (Celovec) 3, 1951, št. 42 (17. 10.), str. 3–4.
- Drugo zborovanje avstrijskih zgodovinarjev v Linzu. – *Naš tednik – kronika* (Celovec) 3, 1951, št. 43 (24. 10.), str. 3.
- Carinthia I, Jg. 141, 1951. – *Naš tednik – kronika* (Celovec) 3, 1951, št. 44 (31. 10.), str. 3.
- Letošnja izkopavanja na Magdalenski gori. – *Naš tednik – kronika* (Celovec) 3, 1951, št. 46 (14. 11.), str. 3.
- Victor von Geramb, Die Rauchstuben in Lande Salzburg, Salzburg: Otto Mueller Verlag. – *Naš tednik – kronika* (Celovec) 3, 1951, št. 50 (12. 12.).

1952

- Jager John, arhitekt. – *Ameriška domovina* (Cleveland), 40, 1952, št. 60.
- Koren Hans, Pflug und Arl, Salzburg, Otto Mueller Verlag, 1950. (Ein Beitrag zur Volkskunde der Ackergeräte). – *Naš tednik – kronika* (Celovec), 1952, št. 2 (10. 1.).

1953

- Koncert Korotana v Clevelandu. – *Novi svet* (Chicago) 2, 1953, str. 106.
- Prišel je čas okrog božiča. – *Zarja* (The Dawn) (Chicago) 25, 1953, str. 356–358.

1954

- Slikar Ted Kramolc. – *Ameriška domovina* (Cleveland) 54, 1954, št. 34 (18. 2.).
- Bajke o nastanku naše zemlje. – *Ameriška domovina* (Cleveland) 54, 1954, (31. 3.).
- Slikar Božo Kramolc. – *Novi svet* (Chicago) 3, 1954 (junij), str. 127–128.
- Razvalina življenja (F.S.Finžgar) v Milwaukee. – *Novi svet* (Chicago) 3, 1954, str. 134.
- Velika noč v slovenskih ljudskih običajih. – *Zarja* (The Dawn) 26, 1954, št. 4, str. 100–102.
- Stenar iz doline Vrat. – *Zarja* (The Dawn) 26, 1954, str. 2. (Komentar k sliki na platnicah).

1956

- This Month at the Rahr Civic Center. – *Monthly Bulletin* (Manitowoc), Vol. I.–III, 1956–.

1957

- Rahr Civic Center and Public Museum. – *Manitowoc Herald–Times*, 1957–1969. (Zapiski in komentarji o umetnosti in drugih dejavnostih).

1958

- Milwauški Slovenci na Holiday Folk Fair. – *Ameriška domovina* (Cleveland) 57, 1958, št. 234 (5.12.).

1959

- Ljudska obrt in trgovina na Slovenskem. – V: *Zgodovinski zbornik* (Buenos Aires), 1959, str. 70–131.

1960

- Romano Clare, »Ljubljanski grad v ameriški umetnosti«. – *Ameriška domovina* (Cleveland) 59, 1960, (14. 4.).
- Items donated to Museum Are Displayed for Public. – *Manitowoc Herald Times*, 1960 (26. 1.).

1961

Odabrana grčka i rimska plastika u Narodnom muzeju a Beogradu, by Miodrag Grbić (Posebna izdanja, Srpska akademija nauka, knjiga 322, Arheološki Institut, knjiga 4), Beograd. 1958. – *American Journal of Archeology* (Boston) 65, 1961, št. 1, str. 82–83.

1963

Rahr Civic Center and Public Museum. Report of the Director for 1957–1962, Manitowoc, (Wisconsin) : Public Museum, 1963, 24 str.

Slikar Janez Šubic. – *Ave Maria* (Lemont) 55, 1963, št. 3, str. 77–81.

Obisk v lemontski knjižnici. – *Ave Maria* (Lemont) 55, 1963, št. 4, str. 111–114.

1967

Bulgarian art. – V: *The New Catholic Encyclopedia* (New York), 2, 1967, str. 865–872. (Reprint 1991). (Tudi separat, [8] str.).

Yugoslav art. – V: *The New Catholic Encyclopedia* (New York), 14, 1967, str. 1089–1100. (Reprint 1991). (Tudi separat, [12] str.).

Ljubljanski grad v ameriški umetnosti. – *Ameriška domovina* (Cleveland) 65, 1967, št. 74 (14. 4.).

1969

Ime države Wisconsin in škof Baraga. – *Ameriška domovina* (Cleveland) 67, 1969, (29. 1.).

1970

Tri antologije nemške lirike. – *Meddobje* (Buenos Aires) 11, 1970, str. 233–238.

Še ena antologija nemške lirike *Stille Nacht, heilige Nacht*. – *Meddobje* (Buenos Aires) 11, 1970, št. 4, str. 306–310.

1973

O imenih naših jedi. – *Ameriška domovina* (Cleveland) 75, 1973, (1. 5.) (in passim). (Tudi v *Naš tednik – Kronika*, 1973, št. 18 (3. 5.); št. 19 (10. 5.); št. 20 (17. 5.).

Ob grobu markantnega moža. – *Naš tednik* (Celovec), 1973, (29. 3.; 5. 4.; 12. 4.; 19. 4.; 26. 4.). (V spomin Juriju Trampušu - Božiču iz Doba).

Iz starih zapiskov. – *Naš tednik – Kronika* (Celovec), 1973, št. 26 (28. 6.); št. 27 (5. 7.).

Gorica-Selo-Dvor. – *Naš tednik – Kronika* (Celovec), 35, 1973, (30. 8.; 6. 9.; 13. 9.; 20. 9.; 27. 9.; 4. 10.; 11. 10.).

Pater Bertrand Kotnik – 60 letnik. – *Ameriška domovina* (Cleveland) 75, 1973, (1. 12.). (Tudi v *Naš tednik*, 1973, (20. 12.).

1974

Vojeslav Molè. Iz knjige spominov. Ljubljana: Slovenska Matica, 1970. – *Meddobje* (Buenos Aires) 14, 1974, št. 1–2, str. 132–144.

Vojeslav Molè. – *Slavic review* (Stanford) 33, 1974, str. 629–631.

1975

Uvodna beseda o slikarju Jožetu Petkovšku. – V: Marolt, Marijan: *Jože Petkovšek : življenjepisna povest* (Buenos Aires), 1975, str. 7–20.

Marijan Marolt. Umetnostni zgodovinar v domovini. – V: Marolt, Marijan: *Jože Petkovšek : življenjepisna povest* (Buenos Aires), 1975, str. 237–250.

1977

- Župnik Jože Koglek. – *Ameriška domovina* (Cleveland) 79, 1977, (18. 8.). (Nekrolog).
Slovenija med Srednjo Evropo in Balkanom. I. Oktoberfest in Balkandays. – *Ameriška domovina* (Cleveland) 79, 1977, št. 162.
Slovenija med Srednjo Evropo in Balkanom. II. Od cesarja Dioklecijana do Larousse-ove Enciklopedije. – *Ameriška domovina* (Cleveland) 79, 1977, št. 164 (3. 11.).
Slovenija med Srednjo Evropo in Balkanom. III. Balkan in Jugovzhod, Argonauti in »Jantarska cesta.« – *Ameriška domovina* (Cleveland) 79, 1977, št. 166 (7. 11.).
Slovenija med Srednjo Evropo in Balkanom. IV. Balkan v interseni sferi slovenskega etnologa in arheologa. – *Ameriška domovina* (Cleveland), 79, 1977, št. 168 (10. 11.).
Slovenija med Srednjo Evropo in Balkanom. V. Pel bom o Bakanu... – *Ameriška domovina* (Cleveland) 79, 1977, št. 170 (14. 11.).
Slovenija med Srednjo Evropo in Balkanom VI. Poetika destrukcije: Vile podvodkinje, Albanci in ameriške kare. – *Ameriška domovina* (Cleveland) 79, 1977, št. 172 (17. 11.).
Slovenija med Srednjo Evropo in Balkanom. VII. Lako bez onog, koga nema. – *Ameriška domovina* (Cleveland) 79, 1977, št. 174 (21. 11.). (V podnaslovu je srbski pregovor).
Kmečka hiša koroških Slovencev. – *Družina in dom* (Celovec) 28, 1977, št. 7, str. 102–104.

1979

- Za spremembo – nekaj drugega. – *Ameriška domovina* (Cleveland), 81, 1979, (12. 9.; 19. 9.; 26. 9.; 3. 10.; 10. 10.).
Kdor ne stoji na zgodovini, stoji na potujočem pesku. – *Druga vrsta* (Buenos Aires) 3, 1979, št. 3–4, str. 53–56 : ilustr.
Vodnik po kulturno-zgodovinskih zbirkah Narodnega muzeja v Ljubljani. – *Druga vrsta* (Buenos Aires) 3, 1979, št. 3–4, str. 57–70 : ilustr. (Sicer brez omembe avtorstva). (Po Vodniku iz leta 1931. Dodal je opombe, v katerih opozarja na sočasnost slovenskih in ameriških najdišč).
Od marnjovanja do žobarenja. – *Družina in dom* (Celovec) 1979, št. 3, str. 42–43; št. 4, str. 60–61; št. 5, str. 76–77; št. 6, str. 91–93; št. 8, str. 123–125; št. 9, str. 137–138.
Uredništvo Doma in sveta in njegove krize. – *Druga vrsta* (Buenos Aires) 4, 1979. (Ponatis v *Dom in svet : 1888–1988*, Celje, 1998, str. 21–25). (Z uvodom Janeza Gradišnika, str. 19–20).

1980

- Pismo uredništvu kot odmev na Kermaunarjev esej o poeziji Franceta Balantiča. – *Most* (Trst) 57/58, 1980, str. 104–108.
The letters of dr. Rajko Ložar, and mr. Peter Morrin, 1978–79. – *Slovene studies* (Bloomington) 2, 1980, št. 1, str. 15–29.

1981

- Jezikoslovje po drugi svetovni vojni. – *Druga vrsta* (Buenos Aires) 4, 1981, str. 22–32.
K teoriji o skandinavskem izvoru Slovencev. – *Most* (Trst) 61–62, 1981, str. 13–31.
(Objavljeno tudi v *Vestnik slovenskih domobrancev* (Buenos Aires) 32, 1981, str. 76–102).
Za spremembo nekaj drugega. – *Vestnik slovenskih domobrancev* (Buenos Aires) 32, 1981,

št. 3, str. 165–173.

1983

Študije o jeziku, narečju in govoru. – *Meddobje* (Buenos Aires) 19, 1983, št. 1–2, str. 18–45. (Tudi separat).

K jezikovni in literarno-kritični klasifikaciji koroškega windisch-idioma. – *Meddobje* (Buenos Aires) 19, 1983, št. 3–4, str. 184–204. (Tudi posebni odtis).

1984

Iliri, Veneti in Slovenci. – *Glas Korotana* (Dunaj) 9, 1984, str. 61–75.

1985

Nekaj spominov iz mojega življenja in dela. – *Meddobje* (Buenos Aires) 21, 1985, št. 1–2, str. 42–75.

1987

Eksistencialno doživetje v zgodnjem delu Stanka Majcna. – *Meddobje* (Buenos Aires) 23, 1987, št. 3–4, str. 185–209.

1988

Uredništvo Doma in sveta in njegove krize. – V: *Dom in svet : 1888 –1988 : zbornik ob stoletnici*, Celje : Mohorjeva družba, 1988, str. 21–25. (Z uvodom Janeza Gradišnika, str. 19–20).

PREVODI / TRANSLATIONS

Ferrero, Guglielmo: Fata morgana preobilja. – *Slovenec* 53, 1925, št. 107, str. 2; št. 108, str. 2. (Iz Europäische Revue, 1925). Prevedel Rajko Ložar.

Timmermans, Felix: Župnik iz cvetočega vinograda. Prevedla Zdenko Knez in Rajko Ložar. Ljubljana : Jugoslovanska knjigarna, 1931, 161 str. (Leposlovna knjižnica; [1]).

Dalmacija. Umetnost Dalmacije. – Ljubljana, Turistična zveza Dalmacije, 1937. (Prevodi člankov arheologov in umetnostnih zgodovinarjev iz monumentalne istoimenske izdaje).

RAJKO LOŽAR – UREDNIK / RAJKO LOŽAR - EDITOR

Ilustracija (Ljubljana), 1, 1929–3, 1931. (Sourednik). (Mesečnik).

Arhitektura : mesečna revija za stavbno, likovno in uporabno umetnost = mjesečna revija za građevinsku, likovnu i uporabnu umjetnost = Zeitschrift für Baukunst, bildende und angewandte Kunst = Revue mensuelle de l'architecture et de l'art (Ljubljana), 1, 1931–4, 1934 (št. 5, junij). (Sourednik).

Vodnik po zbirkah Nar muz., Kulturno zgod. del, 1931 (Sourednik).

Krog : zbornik umetnosti in razprav. Ljubljana, 1933. 154, [4], VIII str., [7] f. pril.

Narodopisje Slovencev. Del 1. Ljubljana : Klas, 1944. 349 str. : ilustr. (S sodelovanjem dr. Antona Breznika, Borisa Orla, dr. Franca Kotnika in dr. Sergija Vilfana priredil Rajko Ložar). (Klas : znanstvena knjižnica ; 1).

**BIOGRAFSKI ZAPISI O RAJKU LOŽARJU* /
BIOGRAPHICAL CONTRIBUTIONS ON RAJKO LOŽAR**

- Esih, Ivan: Dr. Rajko Ložar u Zagrebu. Proučavanje hrvatske umjetnosti. Ličnost mladog slovenskog učenjaka. – *Jutarnji list* 23, 1934, št. 8051, str. 9.
- Škodlar, Čoro: Dr. Ložar in slovenska umetnost. – *Slovenski narod* 70, 1937, št. 137, str. 4.
- Lozar, Rajko. – V: *Who's Who in American Art*, New York, 1959 (1962).
- Buntak, Franjo: Ložar, Rajko. – V: *Enciklopedija likovnih umetnosti 3*, Zagreb, 1964, str. 343.
- Legiša, Lino: *Zgodovina slovenskega slovstva* 6, Ljubljana : Slovenska matica, 1969, 310 passim.
- Menaše, Luc: Ložar, Rajko. – V: Menaše, Luc: *Evropski umetnostnozgodovinski leksikon*, Ljubljana : Mladinska knjiga, 1971, str. 1239.
- Rot, Andrej: Rajko Ložar 75-letnik. – *Druga vrsta* (Buenos Aires), 3, 1979, št.1–2, str. 7–15. (z bibliografijo).
- Lozar Rajko. – V: *Slovenska književnost*, Ljubljana : Cankarjeva založba, 1982, str. 207.
- Križnar, Naško: Rajko Ložar 1904–1985. – *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 25, 1985, št. 1–4 str. 53 : ilustr. (avtor nepodpisan).
- Novak, Vilko: Rajko Ložar (1904–1985). – *Traditiones* 14, 1985, str. 195–199 : ilustr.
- Rot, Andrej: Rajko Ložar – In memoriam. – *Meddobje* (Buenos Aires) 20 (3–4), 1984 [izšlo 1985]: 315–317.
- Novak, Vilko: Rajko Ložar. – V: Novak, Vilko: *Raziskovalci slovenskega življenja*, Ljubljana : Cankarjeva založba, 1986, str. 346–[351] : portret.
- Gabrovec, Stane: Rajko Ložar (1904–1985). – *Arheološki vestnik* 38, 1987, str. 435–441.
- Dular, Anja: Arheološka bibliografija Rajka Ložarja. – *Arheološki vestnik* 38, 1987, str. 441–447.
- Mevlja, Dušan: Dr. Rajko Ložar. – *Večer* 45, 1989, št. 200 (30. 8), str. 13.
- Pemič, Monika: *Poskus prikaza metodološkega pristopa v umetnostnozgodovinskem pisanju dr. Rajka Ložarja : (oris virov in prikaz na primeru disertacije) : diplomsko delo*. Ljubljana : [M. Pemič], 1991, 62 f. (Dipl. delo, Univ. v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za umetnostno zgodovino).
- Gabrovec, Stane: Ložar, Rajko. – V: *Enciklopedija Slovenije* 6, Ljubljana : Mladinska knjiga 1992, str. 331–332 : portret.
- Pemič, Monika: Rajko Ložar med domovino in tujino. – *Slovenski koledar* 40, 1993, [izšlo 1992], str. 233–241 : ilustr.
- Kramolc, Ted: Nekaj spominov na dr. Rajka Ložarja. – *Slovenski koledar* 40, 1993, [izšlo 1992], str. 242–251.
- Menaše, Luc: Ložar Rajko. – V: Menaše, Luc: *Svetovni biografski leksikon*, Ljubljana : Mihelač, 1994, str. 590.
- Peršak, Tone: Ložar Rajko. – V: *Slovenska književnost*, Ljubljana : Cankarjeva založba, 1996, str. 268.
- Ložar, Tom: Rajko Ložar in Amerika. V: *Zbornik ob sedemdesetletnici Franceta Bernika*, Ljubljana: ZRC SAZU, 1997, str. 351–366. (Tudi separat).

* Ureditev je kronološka, nato po abecedi avtorjev.

- Novaković, Predrag: Ložar, Rajko (1904–1985). – V: *Encyclopedia of archaeology* 2, Santa Barbara : ABC-Clio, 2001, str. 831–832.
- Ložar - Podlogar, Helena: Rajko Ložar – upravnik Etnografskega muzeja 1940–1945 : po zapiskih Ložarjeve avtobiografije. – *Etnolog* n. v., 13=(64), 2003, str. 97–107.
- Rajko Ložar (1904–1985) : življenje in delo : interdisciplinarno znanstveno srečanje, Ljubljana, 19.–20. oktober 2004 : [povzetki] = Rajko Ložar (1904–1985) : life and work : interdisciplinary conference, 2004, 19–20 October : [abstracts] / [organizator Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU = organizer Institute of Slovenian Ethnology SRS SASA ; uredila Ingrid Slavec Gradišnik ; prevodi povzetkov avtorji, Nives Sulič - Dular]. – Ljubljana : Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU, 2004. – 79 str. ; 21 cm. (Prispevki v slov. in prevod v angl., nem. ali špan.).
- Bogataj, Janez: Ložarjev pregled ljudske obrti in trgovine v Sloveniji = Ložar's review of folk crafts and trade in Slovenia. – V: *Rajko Ložar (1904–1985)*, 2004, str. 71–74.
- Drnovšek, Marjan: Emigrantstvo Rajka Ložarja = Rajko Ložar's life in emigration. – V: *Rajko Ložar (1904–1985)*, 2004, str. 21–23.
- Drnovšek, Marjan: Izselsljenska usoda Rajka Ložarja. – *Slovenija.svet* 1, 2004, št. 8 (dec.), str. [6–7] : ilustr.
- Gabrovec, Stane: Rajko Ložar in arheologija = Rajko Ložar and Archaeology. – V: *Rajko Ložar (1904–1985)*, 2004, str. 36–39.
- Gantar, Kajetan: Spomini na Rajka Ložarja kot gimnazijskega profesorja = Die Erinnerungen an Rajko Ložar als Gymnasialprofessor. – V: *Rajko Ložar (1904–1985)*, 2004, str. 18–20.
- Godina - Golija, Maja: Ložarjeve raziskave prehrane = Rajko Ložar's research of food culture. – V: *Rajko Ložar (1904–1985)*, 2004, str. 68–70.
- Golob, Urban: Rajko Ložar – gornik, alpinist in alpinistični mislec = Rajko Ložar – Mountaineer, alpinist and alpine philosopher. – V: *Rajko Ložar (1904–1985)*, 2004, str. 32.
- Hazler, Vito: Arhitektura brez arhitektov = Architecture without architects. – V: *Rajko Ložar (1904–1985)*, 2004, str. 75–79.
- Humar, Marjeta: Rajko Ložar kot raziskovalec slovenskega jezika = Rajko Ložar as a researcher of Slovene language. – V: *Rajko Ložar (1904–1985)*, 2004, str. 61–62.
- Komelj, Milček: Rajko Ložar in sodobna likovna umetnost = Rajko Ložar and modern fine arts. – V: *Rajko Ložar (1904–1985)*, 2004, str. 56.
- Ložar, Tom: Živi in rajni Rajko Ložar in Mecklenburška zbirka = The living and the late Rajko Ložar and the Mecklenburg collection. – V: *Rajko Ložar (1904–1985)*, 2004, str. 24–25.
- Ložar - Podlogar, Helena: "Vse je vihar razdjal". Življenje in delo Rajka Ložarja do odhoda v Ameriko = "Everything has gone the wind." Rajko Ložar's life and work prior to his departure to the U.S.A. – V: *Rajko Ložar (1904–1985)*, 2004, str. 13–17.
- Maurer-Lausegger, Herta: Rajko Ložar in slovenščina na Koroškem = Rajko Ložar und das Slowenische in Kärnten. – V: *Rajko Ložar (1904–1985)*, 2004, str. 59–60.
- Nabergoj, Tomaž: Rajko Ložar kot muzealec v Narodnem muzeju in njegovi začetki arheologije srednjega veka = Rajko Ložar as curator at the National Museum and his beginnings in the archaeology of the Middle Ages. – V: *Rajko Ložar (1904–1985)*, 2004, str. 45–48.
- Novaković, Predrag: Koncept arheologije pri Rajku Ložarju = Rajko Ložar's view on Slovenian archaeology and his notion of archaeology. – V: *Rajko Ložar (1904–1985)*,

- 2004, str. 40–44.
- Ogrin, Matija: Literarnokritički in estetski pogledi Rajka Ložarja na slovensko literaturo = Rajko Ložar's critical and aesthetic views of Slovenian literature. – V: *Rajko Ložar (1904–1985)*, 2004, str. 57–58.
- Prelovšek, Damjan: Rajko Ložar – umetnostni zgodovinar = Rajko Ložar – art historian. – V: *Rajko Ložar (1904–1985)*, 2004, str. 54–55.
- Puhar, Alenka: Vrnitev izgubljenega sinu : simpozij ob stoti obletnici rojstva. – *Delo* 46, 2004, št. 244 (20.10.), str. 9 : ilustr. (O simpoziju o Ložarju). (Ponatis v *Ameriška domovina* 106, 2004, št. 42, str. 11 : ilustr.).
- Puhar, Alenka: Kako ga dobiti nazaj – staro železo? : Rajko Ložar in Mecklenburška zbirka. – *Delo* 46, 2004, št. 251 (28.10.), str. 17. (Ponatis v *Ameriška domovina.*, 107, 2005, št. 2, str. str. 13–14).
- Ramšak, Mojca in Slavec Gradišnik, Ingrid: Ložar, Rajko. – V: *Slovenski etnološki leksikon*, Ljubljana : Mladinska knjiga, 2004, str. 299 : ilustr.
- Rot, Andrej: Rajko Ložar in njegovi stiki s slovensko emigracijo = Rajko Ložar y sus relaciones con la emigración eslovena. – V: *Rajko Ložar (1904–1985)*, 2004, str. 29–31.
- Slavec Gradišnik, Ingrid: Uvod = Introduction. – V: *Rajko Ložar (1904–1985)*, 2004, str. 9–12.
- Slavec Gradišnik, Ingrid: Etnološki nazori Rajka Ložarja = Ložar's view of ethnology. – V: *Rajko Ložar (1904–1985)*, 2004, str. 63–65.
- Smerdel, Inja: Po stopinjah Rajka Ložarja skozi "Akte etnografskega muzeja" za leta 1940–1945 : sledi obdobja, ko služba v Etnografskem muzeju "ni bila noben piknik" = Following Rajko Ložar's footsteps through the "Proceedings of the Ethnographic Museum" 1940–1945. Trails from a period when it was "not a picnic at all" to be employed at the Ethnographic Museum. – V: *Rajko Ložar (1904–1985)*, 2004, str. 66–67.
- Tomažič, Ivan: O dr. Rajku Ložarju : [pismo]. – *Ameriška domovina (Cleveland)* 107, 2005, št. 2, str. 15. (Ponatis iz *Družina*, 21.11.2004).
- Velikonja, Jože: Rajko Ložar – zapiski in pisma = Rajko Ložar – notes and correspondence. – V: *Rajko Ložar (1904–1985)*, 2004, str. 26–28.
- Vovko, Andrej: Drugi o Ložarju = Ložar through the eyes of others. – V: *Rajko Ložar (1904–1985)*, 2004, str. 33–35.

AVTORJI / CONTRIBUTORS

- FRANCE BERNIK, dr., akademik, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana
JANEZ BOGATAJ, dr., red. prof., Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Ljubljana
MARJAN DRNOVŠEK, dr., znanstveni svetnik, Inštitut za slovensko izseljenstvo, ZRC SAZU, Ljubljana
STANE GABROVEC, dr., red. prof. v pok., akademik, Ljubljana
KAJETAN GANTAR, dr., red. prof. v pok., akademik, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana
MAJA GODINA - GOLJA, dr., doc., višja znanstvena sodelavka, Inštitut za slovensko narodopisje, ZRC SAZU, Ljubljana
URBAN GOLOB, alpinist, Ljubljana
VITO HAZLER, dr., izr. prof., Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Ljubljana
MARJETA HUMAR, strok. sodelavka specialistka, Inštitut za slovenski jezik dr. Frana Ramovša, ZRC SAZU, Ljubljana
MILČEK KOMELJ, dr., red. prof., Oddelek za umetnostno zgodovino, Filozofska fakulteta, Ljubljana
TOM LOŽAR, dr., prof., Vanier College, St. Laurent, Québec, Kanada
HELENA LOŽAR - PODLOGAR, mag., raziskovalka (v pok.), Inštitut za slovensko narodopisje, ZRC SAZU, Ljubljana
HERTA MAURER-LAUSEGGER, dr., prof., Inštitut za slavistiko, Univerza v Celovcu, Celovec / Klagenfurt, Avstrija
TOMAŽ NABERGOJ, mag., višji kustos, Narodni muzej, Ljubljana
PREDRAG NOVAKOVIČ, dr., docent, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta, Ljubljana
MATIJA OGRIN, dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede, ZRC SAZU, Ljubljana
DAMJAN PRELOVŠEK, dr., znanstveni svetnik, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta, ZRC SAZU, Ljubljana
ANDREJ ROT, mag., publicist, RTV Slovenija, Ljubljana
DRAGO SAMEC, višji bibliotekar, Biblioteka, SAZU, Ljubljana
INGRID SLAVEC GRADIŠNIK, dr., doc., znanstvena sodelavka, Inštitut za slovensko narodopisje, ZRC SAZU, Ljubljana
INJA SMERDEL, mag., muzejska svetovalka, Slovenski etnografski muzej, Ljubljana
JOŽE VELIKONJA, dr., zasl. prof. v pok., Bellevue, Wa., ZDA
ANTON VELUŠČEK, dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za arheologijo, ZRC SAZU, Ljubljana
ANDREJ VOVKO, dr., izr. prof., znanstveni svetnik, Inštitut za biografiko in bibliografijo, ZRC SAZU, Ljubljana

